

คำอนุโมทนา

เมื่อครั้งที่ข้าพเจ้าได้รับอาราธนาอิมันต์จากพระเดชพระคุณ พระธรรมคุณาภรณ์ (เจ้า จิตปญโญ ป.ธ. ๙ ขณะนั้นดำรงสมณศักดิ์ที่ พระเมธีวราภรณ์) อดีตเจ้าอาวาส วัดโพธาราม จังหวัดนครสวรรค์ ให้เดินทางมาสอนพระไตรปิฎกและวิชาบาลีชั้นสูงใน พุทธศักราช ๒๕๐๒ ข้าพเจ้าได้สอนปทฐปฐิทธิปกรณ์ คัมภีร์วุตโตทัย และสุโขธาลังการ แต่ท่านเจ้าคุณ พร้อมกับสอนวิชาบาลีชั้นสูงและพระไตรปิฎกแก่พระภิกษุสามเณร ประมาณ ๒๐๐ รูปในวัดโพธาราม ข้าพเจ้าทราบจากท่านเจ้าคุณว่าในเมืองไทยสมัยนั้น นิยมเรียนคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีของพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งได้นิพนธ์ไว้โดยสังเขปเพื่อเป็นพื้นฐานของการเรียนไวยากรณ์บาลี โดยมีได้ผ่านการศึกษาคัมภีร์สหทวิเสสอันได้แก่ กัจจายนไวยากรณ์ ปทฐปฐิทธิปกรณ์ สัททนีติปกรณ์ และ โมคคัลลานไวยากรณ์ เป็นต้น ที่เรียกโดยย่อว่า “บาลีใหญ่”

กาลต่อมาข้าพเจ้าได้รับอาราธนาจากพระเนมินทะ (อัครมหาบัณฑิต) เจ้าอาวาส วัดท่ามะโอ รูปที่ ๓ ให้มาช่วยงานพระศาสนา ณ วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ในพุทธศักราช ๒๕๐๘ จึงได้เริ่มต้นเปิดสอนปทฐปฐิทธิปกรณ์ในพุทธศักราช ๒๕๑๖ และนับจากปีพุทธศักราช ๒๕๑๘ เป็นต้นมา พระเดชพระคุณ พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกขุ) ได้ส่งภิกษุสามเณรจากจิตตภาวันวิทยาลัยมาศึกษาบาลีใหญ่ที่วัดนี้ติดต่อกันหลายปี ปัจจุบันข้าพเจ้าชราภาพลง จึงได้อาศัยศิษย์จิตตภาวันวิทยาลัย เป็นกำลังสำคัญในการสอนหนังสือ คือ พระคันธสาราภิวังศ์, พระมหาประวัติ ถาวรจิตโต และอาจารย์บุญถนอม นพโสภณ

ข้าพเจ้าเปิดสอนบาลีใหญ่ในสำนักวัดท่ามะโอนี้ด้วยเห็นว่า การศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทยยังขาดความละเอียดและสมบูรณ์ อาจส่งผลให้มีความเข้าใจในพระไตรปิฎกคลาดเคลื่อน และอาจจะนำไปสู่สัทธรรมบัญญัติขึ้น ดังนั้นตลอดเวลากว่า ๓๐ ปีมานี้จึงได้อุทิศเวลาให้การสอนหนังสือเป็นหลัก ปัจจุบันมีศิษย์จากสำนักนี้หลายท่านได้ขยาย

การสอนบาลีใหญ่ในหลายที่ เช่น พระมหาสมปอง มุกโต สอนที่คณะ ๒๕ วัดมหาธาตุฯ กทม. พระมหาประนอม ธมฺมาลงกาโร และอาจารย์รุ่งอรุณ จันทรังสงคราม สอนที่วัดจากแดง สมุทรปราการ อาจารย์จำรูญ ธรรมดา และอาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ สอนที่สถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ข้าพเจ้าอนุโมทนาความอุตสาหะของท่านเหล่านั้นเป็นอย่างยิ่ง

ในปีพุทธศักราช ๒๕๔๗ พระคันธสราภิวังศ์ ศิษย์ของข้าพเจ้าได้ทำการแปลและอธิบายคัมภีร์ปทรูปสิทธิปริกษาในวาระครบ ๓๐ ปีแห่งการสอนคัมภีร์นี้ โดยให้ชื่อคัมภีร์ว่า ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๑ เพื่อส่งเสริมภูมิปัญญาในภาษาบาลีให้สมบูรณ์ ในปีที่ผ่านมา ท่านได้ประพันธ์ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๒ มาถึงปีนี้ ท่านได้ประพันธ์ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๓ ในวาระบำเพ็ญกุศลอายุวัฒนมงคล ๙๑ ปีของข้าพเจ้า หนังสือเล่มนี้ไม่เพียงเป็นคำแปลและอธิบายหลักภาษาไว้อย่างเดียว แต่ยังเป็นตำราศึกษาเชิงวิเคราะห์ไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต พร้อมทั้งเปรียบเทียบกับอุทาหรณ์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกอีกด้วย นับว่าเป็นที่น่าชื่นชมอนุโมทนาอย่างยิ่ง

ศิษย์รูปนี้ของข้าพเจ้าได้ศึกษาบาลีใหญ่กับข้าพเจ้าตั้งแต่เป็นสามเณร อายุ ๑๕ ปี และได้ไปศึกษาต่อที่ประเทศสหภาพพม่าเป็นเวลา ๑๐ ปี จนจบการศึกษาระดับธรรมาจริยะ (เทียบเท่าเปรียญธรรม ๙ ประโยคในระบบการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย) จากสถาบันของรัฐบาลและสถาบันเอกชนจังหวัดย่างกุ้ง โดยสอบชั้นนักศึกษาได้เกียรตินิยมอันดับหนึ่งของจังหวัดแปร และสอบชั้นธรรมาจริยะของสถาบันเอกชนได้รับเกียรตินิยมอันดับสองของประเทศ ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าเป็นผู้เหมาะสมที่จะดำเนินการแปลและอธิบายคัมภีร์นี้เพื่อให้เป็นมรดกธรรมฝากไว้ในพระพุทธศาสนา

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญา ที่ช่วยเอื้อให้ธรรมะของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทมหาเถระ

อัครมหาบัณฑิต

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

ประวัติผู้แต่ง

คัมภีร์นี้แต่งโดยพระพุทฺธปปียะ ชาวแคว้นโจฬะแถบอินเดียใต้ จึงปรากฏนามว่า โจฬิยพุทฺธปปียะ (พระพุทฺธปปียะชาวโจฬะ) ท่านเดินทางไปเรียนพระปริยัติธรรม ณ ประเทศลังกา โดยฝากตัวเป็นศิษย์ของพระอาณันทเถระ แม้ไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัดว่าท่านเกิดในสมัยใด แต่มีนักวิชาการได้สันนิษฐานจากที่ท่านกล่าวไว้ในนิคมคาถาว่าท่านเป็นศิษย์ของพระอาณันทเถระผู้มีเกียรติศักดิ์ขจรขจายประดุจธชของลังกา พระอาณันทเถระนั้นเป็นผู้แต่งคัมภีร์มูลฎีกา และได้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เพราะคำลงท้ายของคัมภีร์มูลฎีกาได้กล่าวถึงผู้อารธนาให้แต่งคัมภีร์ชื่อพระธรรมมิตตะ ซึ่งน่าจะเป็นบุคคลคนเดียวกับที่กล่าวถึงในคัมภีร์มหาวงศ์ (มหาวงศ์ ปริจเฉทที่ ๕๔ คาถา ๓๕) ว่า

“พระธรรมมิตตะพำนักอยู่ ณ วัดลิตถคามในรัชสมัยพระเจ้ามหินทะ ผู้ครองราชย์ระหว่างพุทธศักราช ๑๔๙๙-๑๕๑๙”

จึงพอสรุปว่า พระพุทฺธปปียะคงกำเนิดในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖

หนังสือ Dictionary of Pali Proper Names (Malalasekara, 1974 : 271) กล่าวว่า

“พระอาณันทะผู้แต่งมูลฎีกาเป็นชาวอินเดีย ท่านไปเรียนพระปริยัติธรรมแล้วพำนักอยู่ในลังกาเป็นเวลานาน ต่อมาเป็นเจ้าคณะปกครองภิกษุสงฆ์ฝ่ายวนวาสี คงมีชีวิตอยู่ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๘ หรือ ๙ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ หรือ ๑๕)”

ท่านผู้แต่งปทรูปสิทธิปกรณ์นี้มีชื่อเสียงเลื่องลือในแคว้นโจฬะ หรือโจลมณฑล (โกโรมันเดล) ซึ่งก็คือแคว้นทมิฬของอินเดียใต้ที่อยู่ถัดจากแคว้นอันธระ ตั้งแต่แคว้นมัทราสลงไปตามชายฝั่งทะเล และเป็นที่ยู่อักในนามว่า พระที่บังกร ท่านเป็นเจ้าอาวาสวัด

สองแห่ง คือพาลาทิจจวิหาร (วัดตะวันหนุ่ม) และวัดจุฬามณีกรรม ชื่อพาลาทิจจวิหาร พบในนิคมคาถาของปทรูปสิทธิปกรณ์โดยตรง ส่วนชื่อวัดจุฬามณีกรรมปรากฏในคำนำภาษาสิงหลของคัมภีร์ปัทมมฤ อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์พยายามขยายของสิงหลที่อธิบายนิคมคาถาของปทรูปสิทธิปกรณ์พบชื่อจุฬามณีกรรม ซึ่งเป็นวัดตั้งอยู่ ณ เมืองนาคักฏณะ ในอินเดียทางตอนใต้ ซึ่งมีกษัตริย์ชาวอินโดนีเซียผู้นับถือพระพุทธศาสนาพระนามว่า มารวิชัยตตุงควรรมัน เป็นผู้สร้างถวาย

ผลงานของท่านพระพุทธรูปียะที่รจนาเป็นภาษาบาลีอีกคัมภีร์หนึ่งคือ ปัทมมฤ แปลว่า “คาถาน้ำผึ้ง” คัมภีร์นี้ก่อปรด้วยคาถา ๑๐๔ บท กล่าวพรรณนาพระพุทธรูปลักษณะตั้งแต่พระอุณาโลมเป็นต้นไปด้วยภาษาอวัจิตรเพริศแพรว บริบูรณ์ด้วยอรรถรสทางวรรณคดีอย่างสูงส่ง และท่านได้แปลคัมภีร์นี้เป็นภาษาสิงหลไว้ด้วย ต่อมาพระเถระชาวพม่าชื่อว่า จักกपालะ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดต้องปอก (วัดเชิงเขา) ในจังหวัดมอญลำไย ได้ปริวรรตและแปลคัมภีร์ปัทมมฤเป็นภาษาพม่าในพุทธศักราช ๒๔๙๓ ปัจจุบันคัมภีร์นี้ได้รับการแปลเป็นภาษาไทยอย่างสละสลวยโดยอาจารย์จำรูญ ธรรมดา ซึ่งจัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๔๑ และโดยพระคันธสารภิกขุในพุทธศักราช ๒๕๕๐ ในที่นี้จะขอเสนอข้อความจากคัมภีร์ปัทมมฤพร้อมทั้งคำแปลในคาถาแรกตามฉบับแปลที่สอง ดังต่อไปนี้

อุณฺณปาปฺภูณฺณสสิมฺณฺทลโต คฺลิตฺวา

ปาทมฺพุชฺชํคฺคฺลิตฺทลฺลํจสุธาลวานํ

ปนฺตีว สตฺถุ นขปนฺติ ปชา วิเสสํ

ปีเณตุ สุทฺธสุขิตํ มนฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตา. (ปัทมมฤ. คาถา ๑)

“ขอพระนขาที่เรียงราย สถิตในกลีบพระองคุลี ณ บัวบาทของพระศาสดา งามดุจสายธารสุธาที่ไหลจากมณฑลแห่งสมบุรณ์จันทร์คือพระอุณาโลม โปรดยังปวงประชาผู้ดูดดื่มด้วยจะงอยใจให้เอิบอิมเป็นสุขล้ำพรรณนา”

สำหรับช่วงสมัยที่พระพุทธรูปียะมีชีวิตอยู่นั้น มีอีกมติหนึ่งที่กล่าวแตกต่างไป

จากข้างต้นโดยอ้างอิงคำนำภาษาสิงหลของคัมภีร์ปัชชมธุ เขียนโดยพระสิงหลชื่อเทวมิตตะที่ได้กล่าวว่า

“พระพุทธรูปิยะผู้แต่งคัมภีร์ปัชชมธุเป็นเจ้าอาวาสวัดทักขินาราม ซึ่งพระเจ้าสิริ-
สังฆปรการมพาหุผู้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติในพุทธศักราช ๑๗๐๓ เป็นผู้สร้างถวาย”

ซึ่งคำกล่าวนี้สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์สารสังคหะซึ่งแต่งโดยพระสิทธัตถะ
ศิษย์รูปสุดท้ายของพระพุทธรูปิยะว่า

ทักขินารามปติโน	ปิฎกตตยธาริโน
พุทธรูปิยะวหเถรสส	โย สิสฺसानนติโม ยติ.
เตน สิทธตฺถนาเมน	ธัมมตา สุจิตฺตตินา
เถเรน ลิขิตเ อโส	วิจิตฺโต สารสงคโห.

(สารสงคห. หน้า ๓๒๓-๒๔)

“ภิกษุใดเป็นศิษย์รูปสุดท้ายของท่านพระเถระชื่อว่า พุทธรูปิยะ
ผู้ทรงพระไตรปิฎก ปกครองวัดทักขินาราม ภิกษุนั้นผู้เป็นพระเถระ
นามว่า สิทธัตถะ ผู้มีปัญญา มีความประพฤติดันหมดจดได้รจนา
คัมภีร์สารสังคหะอันวิจิตรนี้ไว้”

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนคิดว่าพระพุทธรูปิยะที่กล่าวถึงนี้คงเป็นภิกษุอีกรูปหนึ่งที่มี
ฉายาเดียวกัน เพราะชื่อวัดทักขินารามไม่ปรากฏในตอนท้ายของปทฺฐปสฺสธิปกรณ์ที่กล่าว
ถึงผู้แต่ง และช่วงเวลาที่ยาวก็ห่างจากช่วงระยะที่พระอานันทะผู้แต่งคัมภีร์มูลฎีกามีชีวิตอยู่
ถึง ๒๐๐ ปี ทั้งผู้แต่งคัมภีร์สารสังคหะก็ได้กล่าวบทยายที่ชี้ชัดว่า ปทฺฐปสฺสธิปการิโน
(เป็นผู้แต่งปทฺฐปสฺสธิปกรณ์) เพียงแต่กล่าวโดยสามัญว่า ปิฎกตตยธาริโน (ผู้ทรงพระไตร-
ปิฎก) ดังนั้นพระสิทธัตถะจึงควร เป็นศิษย์ของพระสิงหลอีกรูปหนึ่งที่มีฉายาเหมือนกัน

หลักฐานที่กล่าวถึงประวัติของพระพุทธรูปิยะ ปรากฏโดยย่อในนิคมคาถาของ
ปทฺฐปสฺสธิปกรณ์และคัมภีร์ปัชชมธุตามลำดับ ดังข้อความต่อไปนี้

วิทยาตานนทเถรวหฺยวรคฺคฺรุณํ ตมฺพปณฺณิฑฺธชานํ
 สิสฺโส ที่ปงฺกราชยทุทมิพฺพสมฺมตีที่ปทฺทปฺปกาโส
 พาลาทิจจาทิวาสทฺวิตยมธฺวสํ สาสนํ โชตยิ โย
 โสยํ พุทฺธปฺปิยวฺโห ยติ อิมมฺชุกํ รุปสัทฺธิ อกาสิ.

(ปทรูปสัทฺธิ. หน้า ๕๐๐)

“ภิกษุนามว่า พุทฺธปฺปิยะ เป็นศิษย์ของอาจารย์ผู้ประเสริฐนามว่า
 อานนทเถระ ผู้มีชื่อเสียง ผู้เป็นรองของเกาะลังกา พระภิกษุนั้นเป็น
 ผู้มีชื่อเสียงที่ได้รับแล้วจุพระที่ปในแผ่นดินทมิฬด้วยนามว่า ที่ปงฺกร
 ครองอาวาส ๒ แห่งมีพาลาทิจจิหารเป็นต้น ผู้ยังพระศาสนาให้รุ่งเรือง
 ได้รจนาคัมภีร์ปทรูปสัทธินันตรงประเด็นนี้สำเร็จแล้ว”

อานนท’รณฺณรตนาทิมหายติณฺท-

นิจุปปพุทฺธปทุมปฺปิยเสวตงฺคิ

พุทฺธปฺปิเยน ฌนพุทฺธคุณปฺปิเยน

เถราลينا รจิตปชฺชมภูํ ปิพนฺตุ. (ปชฺชมภู. คาทา ๑๐๓)

“ขอมวลชนจงดูตมฺคาน้ำผึ้ง ซึ่งรังสรรค์ไว้โดยภมรคือพระเถระ
 ชื่อพุทฺธปฺปิยะ ผู้เคารพรักในพระพุทฺธคุณยิ่งนัก ผู้ชอ่งเสพปทุมชาติอัน
 งามบานสะพรั่งคือพระอานนทวณฺธน์มหาเถระเสมอ”

(คำว่า วณฺธน์ คงจะเป็นสมณศักดิ์ของเจ้าคณะฝ่ายวนวาสี)

ส่วนในปทรูปสัทธิปกรณ์ ฉบับสิงหล พร้อมทั้งคัมภีร์แปลภาษาสิงหลที่เรียก
 ว่า อัถถพยาชยา (เรียกสั้นๆ ว่า คัมภีร์พยาชยา) มีคาถาลงท้าย ๒ บทซึ่งไม่พบในฉบับ
 ญาณัฐสังคายนาตั้งนี้ว่า

สาติเรกสตุตรส-

ภาณวาเรหิ คนฺถโต

นิฏฺฐิตา รุปสัทฺธิติ

ปทสฺสัทฺธิสาธินิ.

สทา สทฐาสีลี สติธิติมตี จาคปฏมา
 กตณญ โลกณญ ปรีหิตโรโต ฌานนโรโต
 อกมเปี สมภาเร ทูริภาวสสารคหเน
 ภเวยยาหิ สมุโพธิสมธิคัม ยาว ภวติ. (ปทฐปสฺสฺส. หน้า ๕๐๐)

“ปกรณ์ชื่อว่า รูปสฺสฺสฺส ที่แสดงความสำเร็จแห่งบท จบแล้วด้วย
 ภาณวาร ๑๗ กว่าโดยคัมภีร์ [๑ ภาณวาร = ๒๕๐ คาถา หรือ ๘,๐๐๐ พยางค์]

ขอข้าพเจ้าจงเป็นผู้มีศรัทธา ทรงศีล เพียบพร้อมด้วยสติ
 สมาธิ และปัญญาเป็นผู้ฉลาดในทาน รู้คุณ รู้โลก ยินดีในการเกื้อกูล
 ผู้อื่น และรณรมย์ในฌาน พึงเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในโพธิสมภารตราบจน
 กระทั่งบรรลุสัมโพธิญาณในชาตินี้คือสงสารที่ข้ามพ้นได้ยาก”

ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าพระพุทธปัยยะเป็นหน่อเนื้อพุทธรางกูรผู้บำเพ็ญ
 บารมีโพธิสมภารเพื่อบรรลุสัมโพธิญาณโปรดเวไนยชนในกาลภายหน้า แม้ในนิคมคาถา
 ของคัมภีร์ปชฺชมรฺกฺกมีข้อความที่คล้ายคลึงกันนี้ว่า

อิตถิ รูปคณานุกิตฺตนวสา ตตฺถิตาสีสโต
 วตถานุสฺสติ วตฺติตา อิห ยถา สุตเตสฺสุ เมตฺตา จ เม
 เวนฺนตา หิ ภวนฺตรุตฺตรตรา วตฺตนตฺตุ อาโพธิ เม
 สโยโค จ ธเนหิ สุตฺตหิ ภเว กลฺยาณมิตฺเตหิ จ. (ปชฺชมรฺกฺก. คาถา ๑๐๔)

“โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้าผู้หวังประโยชน์เกื้อกูลนั้นๆ ได้เจริญ
 อนุสสติรำลึกถึง คุณของพระไตรรัตน์และแม่เมตตาทกัสรพสัตว์ใน
 ภพนี้โดยประการใด การรำลึกถึงคุณของพระไตรรัตน์และการแม่เมตตาท
 นั้นจงเพิ่มพูนยิ่งขึ้นในภพต่อไปจวบจนข้าพเจ้าบรรลุสัมโพธิญาณโดย
 ประการนั้น ทั้งความเพียบพร้อมด้วยอริยทรัพย์ ๗ และกัลยาณมิตร
 จงมีแก่ข้าพเจ้าเทอญ”

สาธุ ปโกปิตสสาปิ

มโน นายาติ วิกิริยํ

น หิ ตาปยิตุํ สกุกา

สาครมโห ติณุกุกยา.

“จิตของสัตว์บุรุษแม้ถูกรบกวนแล้วก็ไม่แปรปรวน ดังเช่นน้ำ
ในสาครจะเผาให้แห้งด้วยคบไฟ หาได้ไม่”

กถามุขี

๑. สทุธมฺมรํสีวราลิกพุทฺธสุร-
เสฏฺโฐทยา ชนฺนเขตฺตมฺหาสรฺมฺหิ
เวเนยฺยพนฺธูปทุมา วิกสนฺติ ตาหํ
วนฺทามิ มานสฺตมํ ส ปนฺนุทํ เม.
๒. สมฺพุทฺธสํสวรสฺส มโหปการา
นํานานิรุตฺตนิยทีปนกา ปสฺตถา
โปราณิเกหิ นิชพุทฺธิกตา'ธ สนฺติ
กจฺจายนาทิจุเกทนิรุตฺตคินฺถา.
๓. กจฺจายนณฺจ จิรกาลตํ ปสฺตถํ
ตณฺนามเญยฺยตินา รจิตํ วิคยฺห
กาทนฺต-ปาณินิยมาทิกสกุทานิ
สมฺพุทฺธการติ-ตทญฺจกถณฺจ สุญฺญ.
๔. สุตฺตกฺกเมน รจนาย ตํ ตํ สุโพธํ
นาโหสิ ฐป'มณฺคมม ตโต ปสฺตถา
พุทฺธปิเยน รจิตา ปทฺฐปสฺสิติ
พุทฺธาคเม สกลโสตุหิตาย ตสฺมา.

๕. นุยาสปปฤติปริวาริกวณณนญจ
 นิสสัย ตณฺจ สุขโพธนสมฺปนฺนิตา
 พยตุตฺ สุกณฺท'มฺชุกญจ วิธาย พาล-
 โพธาย सा चिनฺทราพหุการยุตฺตา.
๖. พยาขยา อิมาย รจิตา ปุริเมหิ สมฺมา
 นานา สุภา จ วิวฏฺฏตฺถปกาสิกา ยา
 ตา จาปิ มาคธิกสกุทสทฺทสตุเถ
 นิสสัย กุมฺมิ^๑ สุขโพธินิ'มตฺถพยาขยฺ^๒.

คนธสารากวิโส

^๑ คำว่า กุมฺมิ สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + โอ ปัจจัย + มิ วิภตติ แปลง กร ธาตุกับ โอ ปัจจัย เป็น กุ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๒๓) ว่า กรสฺส โสสฺส กุ (แปลง กร ธาตุพร้อมทั้ง โอ ปัจจัยเป็น กุ ในเพราะ มิ และ ม วิภตติได้บ้าง) ดังอุทาหรณ์ในพระบาลี (ขุ. ชา. ๒๘.๑๗๕๒.๓๑๗) ว่า ฐมฺมสฺสาปจิติ กุมฺมิ (เราจะทำการบูชาธรรม)

^๒ คำว่า อตฺ ใน อตฺถพยาขยฺ เป็นครุต้นสัณยัคที่จัดเป็นลหุ ดังคำว่า ทพฺ ในคัมภีร์ธรรมบท (ขุ. ธ. ๒๕.๓๔๕.๗๖) ว่า น ตํ ทพฺหํ พนฺธนมามุ อีรา (ท่านผู้รู้กล่าวว่าสิ่งนั้นยังไม่ใช่เครื่องจองจำที่มั่นคง) เรื่องนี้กล่าวไว้ในฉันทสันสกฤตชื่อฉันทโมมฺยฺชรี (ปริจเฉทที่ ๑ คาถา ๑๘) ว่า

ติพฺพปยตโนจฺจารณาตฺร ลชฺฐตฺตมิตฺติ กณฺจาภรณํ. ยทุตฺต-

ยทา ติพฺพปยตเนน

สํโยคาทิสฺส'การว

น ฉนฺโทภวํคมิจฺจาหุ

ตทา โทสาย วิมฺญฺโน.

“คัมภีร์[สรัสวตี]กัณฐาภรณะกล่าวว่า ความเป็นลหุย่อมมีในครุเหล่านี้ ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว ดังคำกล่าวว่า “เมื่อใด ความเป็นลหุของ สัณยัคเป็นต้นมีอยู่ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว เมื่อนั้น กวีย่อมไม่กล่าว โทษว่าเสียฉันท”

กถามุข

๑. เวไนยชนเปรียบเสมือนปทุมชาติแย้มบานในสระน้ำคือชาติเขต [หมื่นจักรวาล] เพราะการอุทิศแห่งพระอาทิตย์ คือ พระจอมมุนี ผู้ประเสริฐ ผู้มีพระสัทธรรมอันงามเลิศเป็นข่ายรัศมี ข้าพเจ้าขอ น้อมนมัสการพระอาทิตย์ดวงนั้น ขอพระองค์ทรงกำจัดความมืด อันบังเกิดในหทัยของข้าพเจ้าเถิด
๒. คัมภีร์ไวยากรณ์จำนวนมากอันมีกัจจายนะเป็นอาทิ มีอุปการคุณ อย่างใหญ่หลวงแก่บรรพชิตพระพุทธานุสา แสดงนัยต่างๆ ทางไวยา- กรณ์ เป็นที่สรรเสริญ[ของนักปราชญ์] โบราณจารย์เหล่านั้นได้ ประพันธ์ด้วยปรีชาญาณของตน ปรากฏอยู่ในพระศาสนานี้
๓. อนึ่งเล่า คัมภีร์กัจจายนะกำเนิดก่อนนาน[กว่าคัมภีร์ไวยากรณ์อื่น] บัณฑิตยกย่องสรรเสริญ พระภิกษุผู้มีสมัญญาว่ากัจจายนะนั้น ประพันธ์ด้วยดีโดยอาศัยไวยากรณ์สันสกฤต อันมีคัมภีร์กาตันตระ และปาณินิเป็นต้น พร้อมด้วยพระชินพจน์กับคัมภีร์อรรธกถา
๔. แต่คัมภีร์กัจจายนะนั้นมิใช่ไวยากรณ์ที่เข้าใจง่ายเลย เนื่องจาก ประพันธ์ตามลำดับสูตร ฉะนั้น พระพุทธรูปปิยเถระจึงได้ประพันธ์ ปทรูปสิทธิปกรณ์ตามลำดับอุทาหรณ์ ให้รู้ยิ่งกว่าคัมภีร์กัจจายนะ นั้น เพื่อประโยชน์แก่กุลแก่นักศึกษาทั้งปวง ในปริยัติธรรมของ พระพุทธเจ้า

๕. คัมภีร์ปทรูปสิทธิอาศัยคัมภีร์กัจจายณะและคัมภีร์อรรถาธิบายที่เกี่ยวข้องอันมีคัมภีร์นยาสะเป็นอาทิ ประพันธ์ขึ้นเพื่อความรู้ง่าย โดยทำให้ชัดเจน แบ่งหมวดหมู่ไว้อย่างดีและตรง เพื่อความรู้ของเยาวชนโดยแท้คัมภีร์นี้นักอุปถัมภ์ด้วยคุณูปการมากต่อพระชินพจน์
๖. คัมภีร์อธิบายหลายฉบับที่บริบูรณ์ของคัมภีร์นี้ ซึ่งแสดงข้อความไว้อย่างชัดเจน โบราณจารย์ได้ประพันธ์ไว้เป็นอย่างดี ข้าพเจ้าอาศัยคัมภีร์อธิบายเหล่านั้น พร้อมทั้งไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต จะแต่งคัมภีร์อธิบายที่เข้าใจง่ายต่อไป

พระคันธสาราภิงค์

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก			
วิ. มหาวิ.	วินัยปิฎก มหาวิภังค	อง. ฉก.	องคฺตุตฺตรนิกาย ฉกนินิปาต
วิ. ภิกฺขุณี.	วินัยปิฎก ภิกฺขุณีวิภังค	อง. สุตต.	องคฺตุตฺตรนิกาย สุตตกนินิปาต
วิ. มหา.	วินัยปิฎก มหาวคฺค	อง. อญฺจ.	องคฺตุตฺตรนิกาย อญฺจกนินิปาต
วิ. จุฬ.	วินัยปิฎก จุฬวคฺค	อง. นวก.	องคฺตุตฺตรนิกาย นวกนินิปาต
วิ. ป.	วินัยปิฎก ปริวารวคฺค	อง. ทสก.	องคฺตุตฺตรนิกาย ทสกนินิปาต
พระสุตตันตปิฎก		อง. เอกาทสก.	องคฺตุตฺตรนิกาย เอกาทสกนินิปาต
ที. ส.	ทีฆนิกาย สลฺลขนธวคฺค	ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาจ
ที. มหา.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค	ขุ. ฐ.	ขุทฺทกนิกาย ฐมฺมปาท
ที. ปา.	ทีฆนิกาย ปาฎิกวคฺค	ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทธาน
ม. มุ.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส	ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาส	ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาส	ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ
ส. ส.	สยฺยตฺตนิกาย สคาถวคฺค	ขุ. เป.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ
ส. นิ.	สยฺยตฺตนิกาย นินทานวคฺค	ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา
ส. ข.	สยฺยตฺตนิกาย ขนฺธวคฺค	ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา
ส. สฬา.	สยฺยตฺตนิกาย สฬายตนวคฺค	ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก
ส. มหา.	สยฺยตฺตนิกาย มหาวคฺค	ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทส
อง. เอกก.	องคฺตุตฺตรนิกาย เอกกนินิปาต	ขุ. จุฬ.	ขุทฺทกนิกาย จุฬนินิทฺเทส
อง. ทก.	องคฺตุตฺตรนิกาย ทกนินิปาต	ขุ. ปฏี.	ขุทฺทกนิกาย ปฏีสมฺภิตามคฺค
อง. ติก.	องคฺตุตฺตรนิกาย ติกนินิปาต	ขุ. อป.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน
อง. จตุกก.	องคฺตุตฺตรนิกาย จตุกกนินิปาต	ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวส
อง. ปญฺจก.	องคฺตุตฺตรนิกาย ปญฺจกนินิปาต	ขุ. จริยา	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฎก
		เนตฺติ.	เนตฺติปริกฺรณ
		มิลินฺท.	มิลินฺทปณฺห

พระอภิธรรมปิฎก			
อภิ. ธ.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงคฺคณี	มหานิ. อ.	มหานิทฺเทส อฏฺฐกถา
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฎก วิภังค	จุฬนิ. อ.	จุฬนิทฺเทส อฏฺฐกถา
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฎก ธาตุกถา	ปฏิส. อ.	ปฏิสมฺภิทามคฺค อฏฺฐกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฎก ปุคฺคลปณฺณตฺติ	อป. อ.	อปทาน อฏฺฐกถา
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฎก กถาวัตถุ	พุทฺธว. อ.	พุทฺธวสฺส อฏฺฐกถา
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฎก ยมก	จริยา. อ.	จริยาปิฎก อฏฺฐกถา
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจาน	เนตฺติ. อ.	เนตฺติ อฏฺฐกถา
คัมภีร์อรรถกถา		วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
วิ. อ.	วินยปิฎก อฏฺฐกถา	อภิ. อ.	อภิธมฺมปิฎก อฏฺฐกถา
ที. อ.	ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา	สงคห.	อภิธมฺมตฺถสงคห
ม. อ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺฐกถา	คัมภีร์ฎีกา	
ส. อ.	สยฺยตฺตนิคาย อฏฺฐกถา	วชิร.	วชิรพฺพุติ
อง. อ.	องฺคุตฺตรนิคาย อฏฺฐกถา	สารตฺถ.	สารตฺถทีปนี
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิคาย อฏฺฐกถา	วิมติ.	วิมติวินาทนี
ธมฺม. อ.	ธมฺมปท อฏฺฐกถา	กงฺขา. ฎี.	กงฺขาวิตฺตธนีฎีกา
อุทาน. อ.	อุทาน อฏฺฐกถา	กงฺขา. นวฎี.	กงฺขาวิตฺตธนีอภิณฺวฎีกา
อิติวุตฺ. อ.	อิติวุตฺตก อฏฺฐกถา	ที. ฎี.	ทีฆนิกาย ฎีกา
สุตฺตนิ. อ.	สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา	สี. ฎี.	สีลกฺขนธวคฺค อภิณฺวฎีกา
วิมาน. อ.	วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา	ม. ฎี.	มชฺฌิมนิกาย ฎีกา
เปต. อ.	เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา	ส. ฎี.	สยฺยตฺตนิคาย ฎีกา
เถร. อ.	เถรคาถา อฏฺฐกถา	อง. ฎี.	องฺคุตฺตรนิคาย ฎีกา
เถรี. อ.	เถรีคาถา อฏฺฐกถา	วิสุทฺธิ. ฎี.	วิสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา
ชา. อ.	ชาตก อฏฺฐกถา	มณิสมณฺช.	มณิสมณฺชสา
		ขุทฺท. ฎี.	ขุทฺทสิกฺขาฎีกา

สารบัญ

มาติกา	หน้า
คำอนุโมทนา	[๑]
คำนำของคัมภีร์	[๓]
ประวัติผู้แต่ง	[๑๑]
กถามุขี	[๑๗]
กถามุข	[๑๙]
อักษรย่อ	[๒๑]
กัจจายนสูตร	[๒๕]
ตัทธิตกัณฑ์ (กัณฑ์ว่าด้วยตัทธิต)	๑
๑. อปัจจตัทธิต	๑
๒. สังสัจจาทิอเนกัตถตัทธิต	๘๑
๓. ภาวตัทธิต	๒๔๑
๔. วิเสสตัทธิต	๒๙๑
๕. อัสนัตถิตตัทธิต	๓๑๕
๖. สังขยาตัทธิต	๓๖๓
๗. อพยยตัทธิต	๔๕๗
เชิงอรรถ	๔๙๕

ลำดับสูตร	๕๐๙
ดัชนีค้นคำ	๕๓๗
ดัชนีการประกอบรูปศัพท์	๕๔๓
บรรณานุกรม	๕๔๗
รายนามผู้จัดพิมพ์	๕๕๓

กัจจายนสูตร

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส.

๑. สนธิกปป สนธิกณฺหา

- ๑ : *๑. อตฺถิ อกฺขรสมฺภวาทิ.
๒ : ๒. อกฺขรปาทยิ เอกจตฺตาลีสิ.
๓ : ๓. ตตฺถิโกทนฺตา สรา อฏฺฐ.
๔ : ๔. ลหฺมตฺตา ตโย รสฺสา.
๕ : ๕. อณฺเณ ทิฆา.
๖ : ๖. เสสา พยณฺชนา.
๗ : ๗. วคฺคา ปณฺจปณฺจโส มนฺตา.
๘ : ๘. อํ อิติ นิคฺคหิตํ.
๙ : ๙. ปรสมณฺวา ปโยเค.
๑๐ : ๑๐. ปฺพุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย.
๑๑ : ๑๑. นเย ปรี ยุตฺเต.

อิติ สนธิกปป ปจฺจโม กณฺโฑ.

- ๑๒ : ๑๒. สรา สเร โลปี.
๑๓ : ๑๓. วา ปโร อสฺรูปา.
๑๔ : ๑๔. กฺวจาสนฺณํ ลุตฺเต.
๑๕ : ๑๕. ทิมิ.
๑๖ : ๑๖. ปฺพุโพ จ.
๑๗ : ๑๗. ยเมทนฺตสฺสาเทโส.
๑๘ : ๑๘. วโมทฺทนฺตานํ.

- ๑๙ : ๒๒. สพุโพ จํ ตี.
 ๒๐ : ๒๗. โท ฐสฺส จ.
 ๒๑ : ๒๑. อิวณฺโณ ยํ นวา.
 ๒๒ : ๒๘. เอวาทีสฺส ริ ปุพุโพ จ รสฺโส.

อิติ สนฺธิกปฺเป ทฺติโย กณฺโฑ.

- ๒๓ : ๓๖. สรา ปกฺติ พฺยฆฺชเน.
 ๒๔ : ๓๕. สเร กฺวจิ.
 ๒๕ : ๓๗. ทีฆํ.
 ๒๖ : ๓๘. รสฺสํ.
 ๒๗ : ๓๙. โลปฺภจ ตตฺราราโร.
 ๒๘ : ๔๐. ปร เทวภาโว จาเน.
 ๒๙ : ๔๒. วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจฺมา.

อิติ สนฺธิกปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

- ๓๐ : ๕๘. อํ พฺยฆฺชเน นิคฺคหิตํ.
 ๓๑ : ๔๙. วคฺคฺนฺตํ วา วคฺเค.
 ๓๒ : ๕๐. เอเห ฌํ.
 ๓๓ : ๕๑. ส เย จ.
 ๓๔ : ๕๒. มทา สเร.
 ๓๕ : ๓๔. ยวมทฺนตฺรลา จาณมา.
 ๓๖ : ๔๗. กฺวจิ โอ พฺยฆฺชเน.
 ๓๗ : ๕๗. นิคฺคหิตตฺวจ.
 ๓๘ : ๕๓. กฺวจิ โลปํ.
 ๓๙ : ๕๔. พฺยฆฺชเน จ.
 ๔๐ : ๕๕. ปโร วา สโร.
 ๔๑ : ๕๖. พฺยฆฺชโน จ วิสณฺโณโค.

อิติ สนฺธิกปฺเป จตฺตฺโถ กณฺโฑ.

- ๔๒ : ๓๒. โค สเร ปุณฺณสาคโม กวจิ.
 ๔๓ : ๓๓. ปาสฺส จนฺโต รสฺโส.
 ๔๔ : ๒๔. อพฺโภ อภิ.
 ๔๕ : ๒๕. อชฺโณ อธิ.
 ๔๖ : ๒๖. เต น วา อิวณฺเณ.
 ๔๗ : ๒๓. อติสฺส จนฺตสฺส.
 ๔๘ : ๔๓. กวจิ ปฏฺฐิ ปติสฺส.
 ๔๙ : ๔๔. ปุณฺณสฺส พยณฺชเน.
 ๕๐ : ๔๕. โอ อวสฺส.
 ๕๑ : ๕๙. อนุปทิจฺฉานํ วุตฺตโยคโต.

อิติ สนฺธิกปเป ปณฺจโม กถฺโต.

สนฺธิสฺสตุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๒. นามกปเป นามกถฺน

- ๕๒ : ๖๐. ชินฺวจฺนยฺตุตฺตํ หิ.
 ๕๓ : ๖๑. ลิงฺคณฺจ นิปฺจฺเจเต.
 ๕๔ : ๖๒. ตโต จ วิภตฺติโย.
 ๕๕ : ๖๓. สิ โย อํ โย นา หิ ส นํ สฺมา หิ ส นํ สฺมี สฺ.
 ๕๖ : ๖๔. ตทณฺุปรโรเณ.
 ๕๗ : ๗๑. อาลปเน สิ คสณฺโณ.
 ๕๘ : ๒๙. อิวณฺณวณฺณา ฌลา.
 ๕๙ : ๑๘๒. เต อิตฺถิขฺยา โป.
 ๖๐ : ๑๗๗. อา โฆ.
 ๖๑ : ๘๖. สาคโม เส.
 ๖๒ : ๒๐๖. สํสาเสวากวเจเนสุ จ.

- ๖๓ : ๒๑๗. เอติมาสมิ.
 ๖๔ : ๒๑๖. ตสฺสา วา.
 ๖๕ : ๒๑๕. ตโต สสฺส สฺสาย.
 ๖๖ : ๒๐๕. โห รสฺส.
 ๖๗ : ๒๒๙. โน จ ทฺวาทิโต นมฺหิ.
 ๖๘ : ๑๘๔. อมา ปโต สฺมึสฺमानํ วา.
 ๖๙ : ๑๘๖. อาทิตฺโต โอ จ.
 ๗๐ : ๓๐. ฌลณนํยฺว สเร วา.
 ๗๑ : ๕๐๕. ยวการา จ.
 ๗๒ : ๑๘๕. ปสณฺณสฺส จ.
 ๗๓ : ๑๗๔. คาว เส.
 ๗๔ : ๑๖๙. โยสุ จ.
 ๗๕ : ๑๗๐. อวํหิ จ.
 ๗๖ : ๑๗๑. อวสฺสุ วา.
 ๗๗ : ๑๗๕. ตโต นมํ ปติมหาสุตฺเต จ สฺมาเส.
 ๗๘ : ๓๑. โอ สเร จ.
 ๗๙ : ๔๖. ตพฺพิปรีตฺตูปปเท พฺยณฺชน จ.
 ๘๐ : ๑๗๓. โคณ นมฺหิ วา.
 ๘๑ : ๑๗๒. สุหิํสาสุ จ.
 ๘๒ : ๑๔๙. อมํ นิคฺคหิตํ ฌลเปหิ.
 ๘๓ : ๖๗. สรโลโปมาเทสปปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺว ปกฺติ.
 ๘๔ : ๑๔๔. อโห รสฺส'เมกวจนโยสฺวปิ จ.
 ๘๕ : ๑๕๐. น สิสฺมิมฺนปฺปฺสกาณิ.
 ๘๖ : ๒๒๗. อฺภาทิตฺโต นมฺินํ.
 ๘๗ : ๒๓๑. อธิณฺณมิณฺณนํ ตีหิ สงฺขยาหิ.
 ๘๘ : ๑๔๗. โยสุ กตนิการโลเปสุ ทิฆํ.
 ๘๙ : ๘๗. สุนฺหิสฺสุ จ.

- ๙๐ : ๒๕๒. ปญจาทีน'มตฺตํ.
 ๙๑ : ๑๙๔. ปติสฺสินีมิหิ.
 ๙๒ : ๑๐๐. นตฺตสฺสนโต โยสุ จ.
 ๙๓ : ๑๐๖. สพฺพสฺส วา อัสสสุ.
 ๙๔ : ๑๐๕. สิมฺหิ วา.
 ๙๕ : ๑๔๕. อคฺคิสฺสินิ.
 ๙๖ : ๑๔๘. โยสฺว'กตรสฺโส โณ.
 ๙๗ : ๑๕๖. เวโวสุ โล จ.
 ๙๘ : ๑๘๙. มาตุลาทีน'มานตฺตมี'กาเร.
 ๙๙ : ๘๑. สฺมาหิสฺมึนํ มหามิหิ วา.
 ๑๐๐ : ๒๑๔. น ติเมหิ กตาทาเรหิ.
 ๑๐๑ : ๘๐. สฺหิสฺว'กาโร เอ.
 ๑๐๒ : ๒๐๒. สพฺพนามานํ นมิหิ จ.
 ๑๐๓ : ๗๙. อโต เนน.
 ๑๐๔ : ๖๖. โส.
 ๑๐๕ : ๐. โส วา.
 ๑๐๖ : ๓๑๓. ทิโฆเรหิ.
 ๑๐๗ : ๖๙. สพฺพโยนิน'มาเอ.
 ๑๐๘ : ๙๐. สฺมาสมึนํ วา.
 ๑๐๙ : ๓๐๔. อาย จตฺตฺเถกฺวจนฺสฺส ตฺ.
 ๑๑๐ : ๒๐๑. ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ.
 ๑๑๑ : ๑๗๙. สมฺโต นาทีนํ.
 ๑๑๒ : ๑๘๓. ปโต ยา.
 ๑๑๓ : ๑๓๒. สขโต คสฺเส วา.
 ๑๑๔ : ๑๗๘. สมเต จ.
 ๑๑๕ : ๑๘๑. น อมฺมาทิโต.
 ๑๑๖ : ๑๕๗. อกตรสฺสา ลโต ยวาลปนสฺส เวโว.

๑๑๗ : ๑๒๔. ฌลโต สสุส โน วา.

๑๑๘ : ๑๔๖. ฌปโต จ โยนํ โลโป.

๑๑๙ : ๑๕๕. ลโต โวกาโร จ.

อิติ นามกปเป ปจโม กณฺโฑ.

๑๒๐ : ๒๔๓. อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส.

๑๒๑ : ๒๓๓. มยํ โยมฺหิ ปจเม.

๑๒๒ : ๙๙. นุตฺตสฺส นโต.

๑๒๓ : ๑๐๓. นุตฺตสฺส เส วา.

๑๒๔ : ๙๘. อา สิมฺหิ.

๑๒๕ : ๑๙๘. อํ นปฺปฺสเก.

๑๒๖ : ๑๐๑. อวณฺณา จ เค.

๑๒๗ : ๑๐๒. โตติตา สสฺมีนาสุ.

๑๒๘ : ๑๐๔. นมฺหิ ตํ วา.

๑๒๙ : ๒๒๒. อิมฺสฺสทฺทํสฺส นปฺปฺสเก.

๑๓๐ : ๒๒๕. อมฺสฺสา'ทํ.

๑๓๑ : ๐. อิตฺติปฺมณฺณสฺสทฺทํ.

๑๓๒ : ๒๒๘. โยสุ ทฺวินฺนํ เทว จ.

๑๓๓ : ๒๓๐. ติจฺจุนฺนํ ติสฺสโสจตฺสโส-ตโยจตฺตาโร-ตฺถินฺจตฺตาริ.

๑๓๔ : ๒๕๑. ปณฺจาทินฺนํกาโร.

๑๓๕ : ๑๑๘. ราชสฺส รมฺโฆราชิโน เส.

๑๓๖ : ๑๑๙. รมฺณํ นมฺหิ วา.

๑๓๗ : ๑๑๖. นามฺหิ รมฺณา วา.

๑๓๘ : ๑๒๑. สฺมิมฺหิ รมฺเฆราชินิ.

๑๓๙ : ๒๔๕. ตุมฺหํหากํ ตยิมฺยิ.

๑๔๐ : ๒๓๒. ตวฺมํ สิมฺหิ จ.

๑๔๑ : ๒๔๑. ตวฺมม เส.

- ๑๔๒ : ๒๔๒. ตุยหัมยหญจ.
 ๑๔๓ : ๒๓๕. ตัม'มัมหิ.
 ๑๔๔ : ๒๓๔. ตวัมมญจ นวา.
 ๑๔๕ : ๒๓๘. นามุหิ ตยามยา.
 ๑๔๖ : ๒๓๖. ตุมุหสฺส ตวํตว'มัมหิ.
 ๑๔๗ : ๒๔๖. ปทโต ทุตฺติยาจตฺตถีนฺนุจิสฺส โวโน.
 ๑๔๘ : ๒๔๗. เตเมกวจเนสฺส จ.
 ๑๔๙ : ๒๔๘. น อัม'หิ.
 ๑๕๐ : ๒๔๙. วา ตติเย จ.
 ๑๕๑ : ๒๕๐. พหุวจเนสฺส โวโน.
 ๑๕๒ : ๑๓๖. ปุมนุตฺตสฺสา สิมฺหิ.
 ๑๕๓ : ๑๓๘. อ'มัลปนเนกวจเน.
 ๑๕๔ : ๐. สมาสเ จ วิภาสา.
 ๑๕๕ : ๑๓๗. โยสฺวา'โน.
 ๑๕๖ : ๑๔๒. อาเน สัมมิมฺหิ วา.
 ๑๕๗ : ๑๔๐. หิวิภตฺติมฺหิ จ.
 ๑๕๘ : ๑๔๓. สฺสุมิ'มา วา.
 ๑๕๙ : ๑๓๙. อุ นามุหิ จ.
 ๑๖๐ : ๑๙๗. อ กมมนตฺตสฺส จ.

อิติ นามกปฺเป ทุตฺติโย กณฺโฑ.

- ๑๖๑ : ๒๔๔. ตุมุหฺมเหหิ น'มากํ.
 ๑๖๒ : ๒๓๗. วา ยวปฺปจโม.
 ๑๖๓ : ๒๔๐. สสฺสํ.
 ๑๖๔ : ๒๐๐. สพฺพนามการเต ปจโม.
 ๑๖๕ : ๒๐๘. ทวนฺทฏฺฐา วา.
 ๑๖๖ : ๒๐๙. นาณญํ สพฺพนามิกํ.

- ๑๖๗ : ๒๑๐. พหุพพีหิมฺหิ จ.
 ๑๖๘ : ๒๐๓. สพฺพโต นํ สํสาณํ.
 ๑๖๙ : ๑๑๗. ราชสฺส ราชํ สุนฺหิสฺสุ จ.
 ๑๗๐ : ๒๒๐. สพฺพสฺสิมฺสเส วา.
 ๑๗๑ : ๒๑๙. อนินฺมิ นามฺหิ จ.
 ๑๗๒ : ๒๑๘. อนปฺปฺสกสฺสายํ สิมฺหิ.
 ๑๗๓ : ๒๒๓. อมฺสฺส โม สํ.
 ๑๗๔ : ๒๑๑. เอตเตสํ โต.
 ๑๗๕ : ๒๑๒. ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ.
 ๑๗๖ : ๒๑๓. สสฺมาสมํสํสาสว'ตฺตํ.
 ๑๗๗ : ๒๒๑. อิมสทฺทสฺส จ.
 ๑๗๘ : ๒๒๔. สพฺพโต โก.
 ๑๗๙ : ๒๐๔. ฆปโต สฺมึสํสาณํ สํสา.
 ๑๘๐ : ๒๐๗. เนตาคิ สฺมึ'มายยา.
 ๑๘๑ : ๙๕. มโนคณาทิตो สฺมึ'นํ'มฺอิ.
 ๑๘๒ : ๙๗. สสฺส โจ.
 ๑๘๓ : ๔๘. เอเตสโม โลเป.
 ๑๘๔ : ๙๖. ส สเร วาคโม.
 ๑๘๕ : ๑๑๒. สนฺตสทฺทสฺส โส เก โพ จนฺเต.
 ๑๘๖ : ๑๐๗. สิมฺหิ คจฺจนฺตาทินํ นตฺสทฺโท อํ.
 ๑๘๗ : ๑๐๘. เสเสสฺสุ นฺตฺว.
 ๑๘๘ : ๑๕๕. พุรฺหมตฺตสขราชาทิตो อมานํ.
 ๑๘๙ : ๑๑๓. สฺยา จ.
 ๑๙๐ : ๑๑๔. โยน'มาโน.
 ๑๙๑ : ๑๓๐. สขโต จาโยโน.
 ๑๙๒ : ๑๓๕. สฺมิเม.
 ๑๙๓ : ๑๒๒. พุรฺหมโต คสฺส จ.
 ๑๙๔ : ๑๓๑. สขนตฺสฺสิ โนนํ'นํสฺสุ.

- ๑๙๕ : ๑๓๔. อาโร หิมฺหิ วา.
 ๑๙๖ : ๑๓๓. สุนมฺสฺสุ วา.
 ๑๙๗ : ๑๒๕. พุรฺหุมโต ตฺว สฺมึ นี.
 ๑๙๘ : ๑๒๓. อุตฺตํ สนาสุ.
 ๑๙๙ : ๑๕๘. สตฺถุปีตาทีน'มา สิสฺมึ สโลโป จ.
 ๒๐๐ : ๑๕๙. อณฺเณสฺวารถฺตํ.
 ๒๐๑ : ๑๖๓. วา นมฺหิ.
 ๒๐๒ : ๑๖๔. สตฺถุนตฺตณฺจ.
 ๒๐๓ : ๑๖๒. อฺว สฺมึ สโลโป จ.
 ๒๐๔ : ๑๖๗. สกมฺนธาตาทีนณฺจ.
 ๒๐๕ : ๑๖๐. ตโต โยน'โม ตฺว.
 ๒๐๖ : ๑๖๕. ตโต สฺมิมิ.
 ๒๐๗ : ๑๖๑. นา อา.
 ๒๐๘ : ๑๖๖. อาโร รสฺส'มิกาเร.
 ๒๐๙ : ๑๖๘. ปีตาทีน'มสฺมิหิ.
 ๒๑๐ : ๒๓๙. ตยาตยีนํ ตกาโร ตวตฺตํ วา.

อิติ นามกปฺเป ตติโย กณฺโঠ.

- ๒๑๑ : ๑๒๖. อตฺตนโต หิสฺมิมฺนตฺตํ.
 ๒๑๒ : ๑๒๙. ตโต สฺมึ นี.
 ๒๑๓ : ๑๒๗. สสฺส โน.
 ๒๑๔ : ๑๒๘. สฺมา นา.
 ๒๑๕ : ๑๔๑. ฌลโต จ.
 ๒๑๖ : ๑๘๐. ฌปโต สฺมึ ยํ วา.
 ๒๑๗ : ๑๙๙. โยนํ นี นปฺปฺสเกหิ.
 ๒๑๘ : ๑๙๖. อโต นิจจํ.
 ๒๑๙ : ๑๙๕. สึ.
 ๒๒๐ : ๗๔. เสสโต โลปํ คสิปิ.

- ๒๒๑ : ๒๘๒. สพุพาส'มาวุโสปสคคณิปาตาทีหิ จ.
 ๒๒๒ : ๓๒๗. ปุมสฺส ลิงฺคาทีสุ สฺมาเสสุ.
 ๒๒๓ : ๑๘๘. อํ ย'มีโต ปสณฺณโต.
 ๒๒๔ : ๑๕๓. นํ ฌโต กตรสฺสา.
 ๒๒๕ : ๑๕๑. โยนํ โน.
 ๒๒๖ : ๑๕๔. สฺมี นิ.
 ๒๒๗ : ๒๗๐. กิสฺส ก เว จ.
 ๒๒๘ : ๒๗๒. กุ หีหํสุ จ.
 ๒๒๙ : ๒๒๖. เสเสสุ จ.
 ๒๓๐ : ๒๖๒. ตฺรโตเถสุ จ.
 ๒๓๑ : ๒๖๓. สพุพสฺเส'ตฺสสากาโร วา.
 ๒๓๒ : ๒๖๗. ตฺเร นิจฺจํ.
 ๒๓๓ : ๒๖๔. เอ โตเถสุ จ.
 ๒๓๔ : ๒๖๕. อิมสฺสึ ถํทานิหโตเถสุ จ.
 ๒๓๕ : ๒๘๑. อ ฐฺนามหิ จ.
 ๒๓๖ : ๒๘๐. เอต รหิมหิ.
 ๒๓๗ : ๑๗๖. อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย.
 ๒๓๘ : ๑๘๗. นทาทีโต วา อี.
 ๒๓๙ : ๑๙๐. ฌว-ฌนิก-ฌเนยฺย-ฌน-นฺตฺตฺหิ.
 ๒๔๐ : ๑๙๓. ปติภิกฺขุราชีการนฺเตหิ อินี.
 ๒๔๑ : ๑๙๑. นฺตฺสฺส ต'มีกาเร.
 ๒๔๒ : ๑๙๒. ภวโต โภโต.
 ๒๔๓ : ๑๑๐. โภ เค ตฺ.
 ๒๔๔ : ๗๒. อการปิตาทุยฺนฺตาน'มา.
 ๒๔๕ : ๑๕๒. ฌลปา รสฺสํ.
 ๒๔๖ : ๗๓. อากาโร วา.

อิตติ นามกปฺเป จตฺตฺโต กณฺโฑ.

- ๒๔๗ : ๒๖๑. ตฺวาทโย วิมุตติสญฺญาโย.
 ๒๔๘ : ๒๖๐. กฺวจิ โต ปณฺจมฺยตฺเถ.
 ๒๔๙ : ๒๖๖. ตฺรถ สตฺตมฺมียา สพฺพนาเมหิ.
 ๒๕๐ : ๒๖๘. สพฺพโต ธี.
 ๒๕๑ : ๒๖๙. กิสมฺมา โว.
 ๒๕๒ : ๒๗๑. ธีหํหิณฺจณฺเ.
 ๒๕๓ : ๒๗๓. ตมฺหา จ.
 ๒๕๔ : ๒๗๔. อิมสฺมา หธา จ.
 ๒๕๕ : ๒๗๕. ยโต ธี.
 ๒๕๖ : ๐. กาเล.
 ๒๕๗ : ๒๗๖. กิสมฺพณฺณเวกฺยกฺกุหิ ทาทาจนฺ.
 ๒๕๘ : ๒๗๘. ตมฺหา ทานิ จ.
 ๒๕๙ : ๒๗๙. อิมสฺมา รหิณฺหา จ.
 ๒๖๐ : ๒๗๗. สพฺพสฺส สเ ทามฺหิ วา.
 ๒๖๑ : ๓๖๙. อวณฺโณ เย โลปฺภจ.
 ๒๖๒ : ๓๙๑. วุฑฺฒสฺส โช อียิณฺเญสฺสุ.
 ๒๖๓ : ๓๙๒. ปสฺตถสฺส สเ จ.
 ๒๖๔ : ๓๙๓. อนฺตีกสฺส เนโท.
 ๒๖๕ : ๓๙๔. พาฬฺหสฺส สาโร.
 ๒๖๖ : ๓๙๕. อปฺปสฺส กณฺ.
 ๒๖๗ : ๓๙๖. ยฺวานณฺจ.
 ๒๖๘ : ๓๙๗. วณฺตุมณฺตฺวีนณฺจ โลโป.
 ๒๖๙ : ๔๑. ยวตฺ ตลณฺทการานํ พฺยณฺชนานิ จลณฺชการตฺตํ.
 ๒๗๐ : ๑๒๐. อมฺห ตุมฺห นตฺถ ราชน พฺรหฺมตฺต สข สตถ ปิตาทิหิ สฺมา นาว.

อิติ นามกปฺเป ปณฺจโม กณฺโฑ.

นามสฺตตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๓. นามกปป การกกณฺท

- ๒๗๑ : ๘๘ (๓๐๘). ยสฺมา'ทเปติ ภาย'มาทตฺเต วา ต'ทปาทานํ.
- ๒๗๒ : ๓๐๙. ธาตุ'นามานมฺปสคฺคโยคาทีสุวปี จ.
- ๒๗๓ : ๓๑๐. รกฺขณตฺถาน'มิจฺฉิตํ.
- ๒๗๔ : ๓๑๑. เยน วา'ทสฺสนํ.
- ๒๗๕ : ๓๑๒. ทูรณฺตีกทฺธกัลลนิมฺมาน-ตฺวาโลปทิสายค-วิภตฺตารปฺปโยค-สุทฺธป-
ปโมจน-เหตุ-วิวิตฺตปฺปมาณปฺพโยค-พณฺธ-คฺควจน-ปณฺห-กณฺโถ
กาตฺตฺตฺตฺตฺ จ.
- ๒๗๖ : ๘๔ (๓๐๒). ยสฺส ทาตุกาโม โรจเต ธารยเต วา ตํ สมฺปทานํ.
- ๒๗๗ : ๓๐๓. สิลาฆ-หนฺ-จา-สป-ธาร-ปีห-กฺฐ-ทฺหิสฺสสุย-ราธิกฺข-ปจฺจาสุณ-อนฺนปติคฺฉิ-
ปฺพพทตฺตา-โรจนตฺถ-ตทตฺถ-ตฺมตฺถาลมตฺถ-มณฺวา-นาทรปฺปาณินิ
คตฺยตฺถกมฺมณี อาสีสฺตฺถ-สมมฺมฺติ-ภียย-สตฺตมฺยตฺถเอสุ จ.
- ๒๗๘ : ๙๓ (๓๒๐). โย'ธโร ต'โมกาฬ.
- ๒๗๙ : ๘๒ (๒๙๒). เยน วา กยฺริเต ตํ กรณ.
- ๒๘๐ : ๗๕ (๒๘๕). ยํ กโรติ ตํ กมฺม.
- ๒๘๑ : ๗๗ (๒๙๔). โย กโรติ ส กตฺตา.
- ๒๘๒ : ๒๙๕. โย กาเรติ ส เหตุ.
- ๒๘๓ : ๙๑ (๓๑๖). ยสฺส วา ปรีคฺคโห ตํ สามี.
- ๒๘๔ : ๖๕ (๒๘๓). ลิงฺคตฺถ ปจฺมา.
- ๒๘๕ : ๗๐. อาลปเน จ.
- ๒๘๖ : ๘๓ (๒๙๑). กรณเ ตตฺติยา.
- ๒๘๗ : ๒๙๖. สหาทีโยเค จ.
- ๒๘๘ : ๗๘ (๒๙๓). กตฺตฺริ จ.
- ๒๘๙ : ๒๙๗. เหตุวตฺถเอ จ.
- ๒๙๐ : ๒๙๘. สตฺตมฺยตฺถเอ จ.
- ๒๙๑ : ๒๙๙. เยนฺจฺจวิกาโร.

- ๒๙๒ : ๓๐๐. วิเสสเน จ.
 ๒๙๓ : ๘๕ (๓๐๑). สมุปทาเน จตุตถิ.
 ๒๙๔ : ๓๐๕. นโมโยคาสวปิ จ.
 ๒๙๕ : ๘๙ (๓๐๗). อปาทาเน ปญจมี.
 ๒๙๖ : ๓๑๔. การณตเถ จ.
 ๒๙๗ : ๗๖ (๒๘๔). กมฺมตเถ ทุตติยา.
 ๒๙๘ : ๒๘๗. กาลทธาน'มจจนตสโยเค.
 ๒๙๙ : ๒๘๘. กมฺมปฺปวจนียฺยตฺเต.
 ๓๐๐ : ๒๘๖. คติพุทฺธิภุขปจฺหกรสยาทีนํ การิเต วา.
 ๓๐๑ : ๙๒ (๓๑๕). สามิสฺมี ฦจฺจิ.
 ๓๐๒ : ๙๔ (๓๑๙). โอกาเส สตฺตมี.
 ๓๐๓ : ๓๒๑. สามิสฺสราธิปติ-ทายาท-สภฺชี-ปติภฺ-ปสุต-กฺุสเลหิ จ.
 ๓๐๔ : ๓๒๒. นิทธารणे จ.
 ๓๐๕ : ๓๒๓. อนาทเร จ.
 ๓๐๖ : ๒๘๙. กวจิ ทุตติยา ฦจฺจิมตเถ.
 ๓๐๗ : ๒๙๐. ตติยาสตฺตมีนญจ.
 ๓๐๘ : ๓๑๗. ฦจฺจิ จ.
 ๓๐๙ : ๓๑๘. ทุตติยาปญจมีนญจ.
 ๓๑๐ : ๓๒๔. กมฺมกรณนิมิตฺตตฺเตสฺส สตฺตมี.
 ๓๑๑ : ๓๒๕. สมุปทาเน จ.
 ๓๑๒ : ๓๒๖. ปญจมยตเถ จ.
 ๓๑๓ : ๓๒๗. กาลภาเวสฺส จ.
 ๓๑๔ : ๓๒๘. อุปฺปยาธิกิสฺสรวจเน.
 ๓๑๕ : ๓๒๙. มณฺฑิตุสฺสกุเกสฺส ตติยา จ.

อิติ นามกปฺเป การกกปฺโป ฦจฺจโ กณฺโฑ.

การกสฺสฺตํ ฦจฺจิตํ.

๔. นามกปป สมာสกณฺท

- ๓๑๖ : ๓๓๑. นามานํ สมาสโย ยุตฺตตฺเถ.
 ๓๑๗ : ๓๓๒. เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ.
 ๓๑๘ : ๓๓๓. ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส.
 ๓๑๙ : ๓๓๐. อุปสคฺคณิปาตปฺพโก อพฺยयीภาโว.
 ๓๒๐ : ๓๓๕. โส นปฺปฺสกลิงฺโก.
 ๓๒๑ : ๓๔๙. ทิกฺขุเส'กตฺตํ.
 ๓๒๒ : ๓๕๙. ตถา ทฺวณฺเต ปาณิ-ตฺตฺริย-โยคฺค-เสนงฺค-ขุทฺทชนฺตฺก-วิวิธ-วิรุทฺธ-วิสภาคตฺถา-
 ทินฺนญจ.
 ๓๒๓ : ๓๖๐. วิภาสา รุกฺข-ติณ-ปสฺส-ธน-ธณฺณ-ชนปทาทีนฺนญจ.
 ๓๒๔ : ๓๓๙. ทฺวิปเท ตฺลฺยาธิกรณฺณ กมฺมธารโย.
 ๓๒๕ : ๓๔๘. สงฺขยาปฺพโป ทิกฺขุ.
 ๓๒๖ : ๓๔๑. อุภ ตปฺปฺริสา.
 ๓๒๗ : ๓๕๑. อมาทโย ปรปเทภี.
 ๓๒๘ : ๓๕๒. อณฺณปทตฺเถสฺส พหฺพพีหิ.
 ๓๒๙ : ๓๕๗. นามานํ สมฺจุจโย ทฺวณฺโท.
 ๓๓๐ : ๓๔๐. มหตฺตํ มหา ตฺลฺยาธิกรณฺณ ปเท.
 ๓๓๑ : ๓๕๓. อิตฺถิยํ ภาสีตปฺปมิตฺถิ ปฺปมาว เจ.
 ๓๓๒ : ๓๔๓. กมฺมธารยสณฺณเย จ.
 ๓๓๓ : ๓๔๔. อตฺตํ นสฺส ตปฺปฺริเส.
 ๓๓๔ : ๓๔๕. สเว อนฺ.
 ๓๓๕ : ๓๔๖. กทฺ กุสฺส.
 ๓๓๖ : ๓๔๗. กาปฺปตฺเถสฺส จ.
 ๓๓๗ : ๓๕๐. กฺวจิ สมฺสาสนฺตคตฺตาน'มการณฺโต.
 ๓๓๘ : ๓๕๖. นทิมฺหา จ.
 ๓๓๙ : ๓๕๘. ชายาย ตฺถํชานิ ปติมฺหิ.

- ๓๔๐ : ๓๕๕. ฐนฺมฺหา จ.
 ๓๔๑ : ๓๓๖. อํ วิภตฺตึนฺมการนฺตา อพฺยयीภาวา.
 ๓๔๒ : ๓๓๗. สโร รสโส นปฺสเก.
 ๓๔๓ : ๓๓๘. อญฺญสฺมา โลโป จ.

อิติ นามกप्เป สมาสกप्โป สตฺตโม กณฺโฑ.

สมาสสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๕. นามกปป ตทฺธิตกณฺฑ

- ๓๔๔ : ๓๖๑. วา ฌปฺจเจ.
 ๓๔๕ : ๓๖๖. ฌายนฌาน วจฺณาทีโต.
 ๓๔๖ : ๓๖๗. ฌเญโย กตฺติกาทีหิ.
 ๓๔๗ : ๓๖๘. อโต ฌิ วา.
 ๓๔๘ : ๓๗๑. ฌโวปคฺวาทีหิ.
 ๓๔๙ : ๓๗๒. ฌเระ วิธฺวาทีโต.
 ๓๕๐ : ๓๗๓. เยน วา สํสฺมจฺจํ ตฺรติ จฺรติ วหติ ฌิโก.
 ๓๕๑ : ๓๗๔. ตมธีเต เตนกตาที-สนฺนิธาน-นโยค-สิปป-ภณฺฑ-ชวีกตฺถेสุ จ.
 ๓๕๒ : ๓๗๖. ฌ ราคา ตสฺเสทมณฺณตฺถेสุ จ.
 ๓๕๓ : ๓๗๘. ชาตาทีนํมิมิยา จ.
 ๓๕๔ : ๓๗๙. สฺมุหตฺถे กณฺณหา
 ๓๕๕ : ๓๘๐. คามชนพนฺธุสฺสหายาทีหิ ตา.
 ๓๕๖ : ๓๘๑. ตทสฺส จานมิโย จ.
 ๓๕๗ : ๓๘๒. อุปมตฺถายิตตฺตํ.
 ๓๕๘ : ๓๘๓. ตนฺนิสฺสิตตฺถे โล.
 ๓๕๙ : ๓๘๔. อาลฺล ตพฺพหฺลเ.
 ๓๖๐ : ๓๘๗. ฌฺย-ตฺต-ตา ภาเว ตฺ.
 ๓๖๑ : ๓๘๘. ฌ วิสฺมาทีหิ.

- ๓๖๒ : ๓๘๙. รณณียาทิโต กณ.
 ๓๖๓ : ๓๙๐. วิเสสเ ตรตมิลิกิยญา.
 ๓๖๔ : ๓๙๙. ตทสฺสตถิตี วี จ.
 ๓๖๕ : ๓๙๙. ตปาทิโต สี่.
 ๓๖๖ : ๔๐๐. ทนุฑาทิโต อิกอี่.
 ๓๖๗ : ๔๐๑. มธวาทิโต โร.
 ๓๖๘ : ๔๐๒. คุณาทิโต วนตุ.
 ๓๖๙ : ๔๐๓. สตฺยาทีหิ मनतु.
 ๓๗๐ : ๔๐๕. สทุฐาทิโต ณ.
 ๓๗๑ : ๔๐๔. आयसुसुकारास मनतुमहि.
 ๓๗๒ : ๓๙๕. तपकतिवजने मयि.
 ३७३ : ॣ०ॖ. सङ्खयापुरणे मो.
 ๓๗๔ : ๔๐๘. स नसुस वा.
 ๓๗๕ : ๔๑๒. ऐकातिटो तसुसสี่.
 ๓๗๖ : ๒๕๗. तसे सो निजज्वज.
 ๓๗๗ : ๐. अनते निकृष्टितव्यज.
 ๓๗๘ : ๔๑๔. ति ज.
 ๓๗๙ : ๒๕๘. ल थरानँ.
 ๓๘๐ : ๒๕๕. वीसतिहसेसु पा ढविस्स तु.
 ๓๘๑ : ๒๕๔. ऐकातिटो तसुस र सङ्ख्याने.
 ๓๘๒ : ๒๕๙. ओग्गातिटो ज.
 ๓๘๓ : ๒๕๓. तेवगग्गजान'மாகারो वा.
 ๓๘๔ : ๔๐๗. जत्तुजेहेहि ठजा.
 ๓๘๕ : ๔๐๙. ढुवित्तीहि तीयो.
 ๓๘๖ : ๔๑๐. तीये ढुतापी ज.
 ๓๘๗ : ๔๑๑. तेस'मणुत्तुप्पठेन ओणुत्तुत्तुत्तुत्तु-थियणुत्तुत्तुत्तु.
 ๓๘๘ : ๖๘. सरूपान'मेकसेसवสี.

- ๓๙๙ : ๔๑๓. คณเน ทสสส ทวิ-ติ-จตุ-ปญจ-ฉ-สตุต-อฏฺฐ-นวกานํ วี-ติ-จตุตาร-ปญญา-ฉ-
สตุตาส-นวา โยสุ โยน'ณฺจีสมาสํ จิริตีตฺติ.
- ๓๙๐ : ๒๕๖. จตุปปทสส โลโป ตฺ'ตฺตรปทาหิจสส จุโจปิ นวา.
- ๓๙๑ : ๔๒๓. ย'ทนุปปนนา นิปาตนา สีชฺฌนฺติ.
- ๓๙๒ : ๔๑๘. ทฺวาทิโต โก'เนกตฺเถ จ.
- ๓๙๓ : ๔๑๕. ทสทสกํ สตํ ทสกันํ สตํ สหสสญจ โยมฺหิ.
- ๓๙๔ : ๔๑๖. ยาว ตทฺตฺตริ ทสคฺคฺคิตฺตญจ.
- ๓๙๕ : ๔๑๗. สกนาเมหิ.
- ๓๙๖ : ๓๖๓. เตสํ โณ โลโป.
- ๓๙๗ : ๔๒๐. วิภาเค ธา จ.
- ๓๙๘ : ๔๒๑. สพฺพนาเมหิ ปการวจเน ตฺ ภา.
- ๓๙๙ : ๔๒๒. กิมีเมหิ ถํ.
- ๔๐๐ : ๓๖๔. วุทฺธาหิสรสฺส วา'สโยคนตฺสส สเน จ.
- ๔๐๑ : ๓๗๕. มา ยฺน'มาคโม จาเน.
- ๔๐๒ : ๓๗๗. อาตฺตญจ.
- ๔๐๓ : ๓๕๔. กฺวจา'ทิมชฺฌตฺตรานํ ทิฆมฺรสฺสา ปจฺจเยสุ จ.
- ๔๐๔ : ๓๗๐. เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปริตาทเสา จ.
- ๔๐๕ : ๓๖๕. อยฺวณฺณานญจา'โย วุทฺธิ.

อิติ นามกปฺเป ตทฺธิตกปโป อฏฺฐโม กณฺโฑ.

ตทฺธิตสฺสตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๖. อาขยาดกปโป อาขยาดกณฺฑ

- ๔๐๖ : ๔๒๙. อถ ปุพฺพพานิ วิภตฺตีนํ ฉ พรสฺสปทานิ.
- ๔๐๗ : ๔๓๙. ปราณฺย'ตฺตโนปทานิ.
- ๔๐๘ : ๔๓๑. เทว เทว ปจฺมมชฺฌิมุตฺตมปฺริสา.
- ๔๐๙ : ๔๔๑. สพฺเพส'เมกาภิธานเ ปโร ปฺริโส.

- ๔๑๐ : ๔๓๒. นามมฺหิ ปยุชฺชมาเนปิ ตุลยาธิกรณ ปจโม.
 ๔๑๑ : ๔๓๖. ตุมฺเห มชฺฌิมโ.
 ๔๑๒ : ๔๓๗. อมฺเห อุตฺตโม.
 ๔๑๓ : ๔๒๗. กาลเ.
 ๔๑๔ : ๔๒๘. วตฺตมานา ปจฺจุปปนฺเน.
 ๔๑๕ : ๔๕๑. อาณตฺยาสิฏฺฐเจฺนฺตฺตกาเล ปณฺจมี.
 ๔๑๖ : ๔๕๔. อนุมฺติปริกปฺตฺตเถสฺส สตฺตมี.
 ๔๑๗ : ๔๖๐. อปจฺจกฺเข ปโรกฺขาตีเต.
 ๔๑๘ : ๔๕๖. หิยโยปภฺตติ ปจฺจกฺเข หิยฺยตฺตนี.
 ๔๑๙ : ๔๖๙. สมีเปชฺชตฺนี.
 ๔๒๐ : ๔๗๑. มาโยเค สพฺพกาลเ จ.
 ๔๒๑ : ๔๗๓. อนาคเต ภวิสฺสนฺตี.
 ๔๒๒ : ๔๗๕. กุริยาติปนฺเนตีเต กาลาติปตฺติ.
 ๔๒๓ : ๔๒๖. วตฺตมานา ติ อนฺติ ลี ถ มิ ม, เต อนฺเต เส วฺเห เอ มฺเห.
 ๔๒๔ : ๔๕๐. ปณฺจมี ตฺถ อนฺตฺ หิ ถ มิ ม, ตํ อนฺตํ สฺสฺ วฺโห เอ อามเส.
 ๔๒๕ : ๔๕๓. สตฺตมี เอยฺย เอยฺยํ เอยฺยาสี เอยฺยยาถ เอยฺยยามิ เอยฺยยาม, เอถ เอริ เอโถ
 เอยฺยวฺโห เอยฺยํ เอยฺยยามฺเห.
 ๔๒๖ : ๔๕๙. ปโรกฺขา อ อฺ อุ เอ ตถ อํ มฺห, ตถ เร ตฺถโถ วฺโห อี มฺเห.
 ๔๒๗ : ๔๕๕. หิยฺยตฺตนี อา อฺ อุ ตถ อํ มฺหา, ตถ ตฺถํ เส วฺหํ อี มฺหเส.
 ๔๒๘ : ๔๖๘. อชฺชตฺนี อี อฺ โอ ตถ อี มฺหา, อา อฺ เส วฺหํ อํ (อ) มฺเห.
 ๔๒๙ : ๔๗๒. ภวิสฺสนฺตี สฺสตี สฺสนฺตี สฺสสิ สฺสถ สฺสามิ สฺสาม, สฺสเต สฺสนฺเต สฺสเส สฺสวฺเห
 สฺสํ สฺสามฺเห.
 ๔๓๐ : ๔๗๔. กาลาติปตฺติ สฺสา สฺสํสฺส สฺเส สฺสถ สฺสํ สฺสามฺหา, สฺสถ สฺสสิ สฺสเส สฺสวฺเห สฺสี
 สฺสามฺหเส.
 ๔๓๑ : ๔๕๘. หิยฺยตฺตนีสตฺตมีปณฺจมีวตฺตมานา สพฺพธาตฺกํ.

อิติ อาชฺยาดกปฺเป ปจโม กณฺโฑ.

- ๔๓๒ : ๓๖๒. ธาตุลึงเคหิ ปรา ปจฺจยา.
 ๔๓๓ : ๕๒๘. ติช-คฺป-กิต-มาเนหิ ขณฺสา วา.
 ๔๓๔ : ๕๓๔. ภูษ-ฆส-หฺร-สฺปาทีหิ ตุมฺปิจฺจตฺเตสฺ.
 ๔๓๕ : ๕๓๖. อาย นามโต กตฺตูปมานาหาจาเร.
 ๔๓๖ : ๕๓๗. อีပ္ปมานา จ.
 ๔๓๗ : ๕๓๘. นามมฺหาตฺติจฺจตฺเต.
 ๔๓๘ : ๕๔๐. ธาตุหิ เณ-ณฺย-ณาเป-ณาปยา การิตานิ เหตุวตฺเต.
 ๔๓๙ : ๕๓๙. ธาตุรฺรูเป นามสฺมา ณฺโย จ.
 ๔๔๐ : ๔๔๕. ภาวกมฺเมสฺ โย.
 ๔๔๑ : ๔๔๗. ตสฺส จวคฺค-ยการ-วการตฺตํ สธาตฺวณฺตสฺส.
 ๔๔๒ : ๔๔๘. อิวณฺณาคโม วา.
 ๔๔๓ : ๔๔๙. ปุพฺพพฺรุษจ.
 ๔๔๔ : ๕๑๑. ตถา กตฺตริ จ.
 ๔๔๕ : ๔๓๓. ภูวาทิโต อ.
 ๔๔๖ : ๕๐๙. รุธาทีโต นิคฺคหิต ปุพฺพพญจ.
 ๔๔๗ : ๕๑๐. ทิวาทิโต โย.
 ๔๔๘ : ๕๑๒. สุวาทิโต ญฺณาอุณา จ.
 ๔๔๙ : ๕๑๓. กิยาทีโต นา.
 ๔๕๐ : ๕๑๗. คหาทีโต ปฺป-ณฺหา.
 ๔๕๑ : ๕๒๐. ตนาทีโต โอยิรา.
 ๔๕๒ : ๕๒๕. จุราทีโต เณณฺยา.
 ๔๕๓ : ๔๔๔. อตฺตโนปทานิ ภาเว จ กมฺมณิ.
 ๔๕๔ : ๔๔๐. กตฺตริ จ.
 ๔๕๕ : ๕๓๐. ธาตุปปจฺเจยหิ วิภตฺติโย.
 ๔๕๖ : ๔๓๐. กตฺตริ ปรสฺสปทํ.
 ๔๕๗ : ๔๒๔. ภูวาทโย ธาตโว.

อิติ อาขยาดกฺปเป ทฺติโย กณฺโฑ.

๔๕๘ : ๔๖๑. กวจากิถวณฺณน'เมกสฺสรวานํ เทวภาโว.

๔๕๙ : ๔๖๒. ปุพฺโพพฺพภาโส.

๔๖๐ : ๕๐๖. รสฺโส.

๔๖๑ : ๔๖๔. ทุตฺติยจตุตฺถถานํ ปจฺมตฺติยา.

๔๖๒ : ๔๖๗. กวคฺคสฺส จวคฺโค.

๔๖๓ : ๕๓๒. มานกิตานํ วตตฺตํ วา.

๔๖๔ : ๕๐๔. หสฺส โช.

๔๖๕ : ๔๖๓. อนนฺตสฺสสิ'วณฺณากาโร วา.

๔๖๖ : ๔๘๙. นิคฺคหิตฺตญจ.

๔๖๗ : ๕๓๓. ตโต ปามานานํ วามํ เสสุ.

๔๖๘ : ๔๙๒. จา ติฏฺฐโโจ.

๔๖๙ : ๔๙๔. ปา ปิโพ.

๔๗๐ : ๕๑๔. ฌาสฺส ชาชนา.

๔๗๑ : ๔๘๓. ทิสฺสสฺส ปสฺส-ทิสฺส-ทกฺขา วา.

๔๗๒ : ๕๓๑. พยฺยชนนตฺสสฺส ใจ นปฺปจฺจเยสุ จ.

๔๗๓ : ๕๒๙. โก เข จ.

๔๗๔ : ๕๓๕. หรฺสฺส คี เส.

๔๗๕ : ๔๖๕. พุรุณฺน'มาหฺภูวา ปโรกฺขายํ.

๔๗๖ : ๔๔๒. คมิตฺสส'นโต จโน วา สพฺพาสฺส.

๔๗๗ : ๔๗๙. วจฺสสฺสชฺชตฺตนิมฺหิ มกาโร โอ.

๔๗๘ : ๔๓๘. อกาโร ทิฆํ หิมิเมสุ.

๔๗๙ : ๔๕๒. หิ โลปํ วา.

๔๘๐ : ๔๙๐. โหตฺสฺส'เรโหเห ภวิสฺสสนฺตนิมฺหิ สฺสสฺส จ.

๔๘๑ : ๕๒๔. กรสฺส สปฺปจฺจยสฺส กาโห.

อิตฺติ อาชฺยตกฺปเป ตติโย กณฺโฑ.

๔๘๒ : ๕๐๘. ทาทนตฺสสฺสํ มิเมสุ.

- ๔๘๓ : ๕๒๗. อสโยคนตสฺส วุฑฺธิ การิเต.
- ๔๘๔ : ๕๔๒. ฌฎฺฐาทีนํ วา.
- ๔๘๕ : ๕๓๔. อณฺเณสุ จ.
- ๔๘๖ : ๕๔๓. กุหฺนุสํ ทิฆํ.
- ๔๘๗ : ๔๗๘. วจ-วส-วหาทีนํมฺภาโร วสฺส เย.
- ๔๘๘ : ๔๘๑. หวิปฺริยโย โล วา.
- ๔๘๙ : ๕๑๙. คหสฺส ฌเ ปเป.
- ๔๙๐ : ๕๑๘. หโลโป ฌหามฺหิ.
- ๔๙๑ : ๕๒๓. กรสฺส กาสตฺตมฺชชตนิมฺหิ.
- ๔๙๒ : ๔๙๙. อสฺสมา มิมาํ มฺหิ-มฺหานตฺโลโป จ.
- ๔๙๓ : ๔๙๘. ถสฺส ตถตฺตํ.
- ๔๙๔ : ๔๙๕. ติสฺส ตถิตฺตํ.
- ๔๙๕ : ๕๐๐. ตุสฺส ตถุตฺตํ.
- ๔๙๖ : ๔๙๗. สิมฺหิ จ.
- ๔๙๗ : ๔๗๗. ลกฺขมา อีอีนํ ตถ-ตถํ.
- ๔๙๘ : ๔๘๐. กุสฺสมา ที จฺฉิ.
- ๔๙๙ : ๕๐๗. ทาธาตฺสฺส ทชฺชํ.
- ๕๐๐ : ๔๘๖. วทสฺส วชฺชํ.
- ๕๐๑ : ๔๔๓. คมิสฺส ฌมฺมํ.
- ๕๐๒ : ๔๙๓. ยมฺหิ ทาธามาจาหาปามหมถาทีนํมี.
- ๕๐๓ : ๔๘๕. ยชฺสสา'ทิสฺสี.
- ๕๐๔ : ๔๗๐. สพฺพโต อุมฺ อีสฺ.
- ๕๐๕ : ๔๘๒. ชรมฺรานํ ชีรชฺชียมฺมียา วา.
- ๕๐๖ : ๔๙๖. สพฺพตฺถา'สสสา'ทีโลโป จ.
- ๕๐๗ : ๕๐๑. อสพฺพธาตฺเก ภู.
- ๕๐๘ : ๕๑๕. เอยฺยสฺส ฌาโต อียาณา.
- ๕๐๙ : ๕๑๖. นาสฺส โลโป ยการตฺตํ.

- ๕๑๐ : ๔๘๗. โลป'ณเจตต'มกาโร.
 ๕๑๑ : ๕๒๑. อุตุต'โมกาโร.
 ๕๑๒ : ๕๒๒. กรสสา'กาโร จ.
 ๕๑๓ : ๔๓๕. โอ อว สเร.
 ๕๑๔ : ๔๙๑. เอ อย.
 ๕๑๕ : ๕๔๑. เต อาวยา การิเต.
 ๕๑๖ : ๔๖๖. อิการาคโม อสพพธาตุมหิ.
 ๕๑๗ : ๔๘๘. กวจิ ธาตุวิภตติปปจจยานํ ที่ฌวีปริตาเทสโลปาคมา จ.
 ๕๑๘ : ๔๔๖. อตตโนปทานิ ปรสสพทตต์.
 ๕๑๙ : ๔๕๗. อการาคโม หิยยตตนี-อชชตนี-กาลาติปตตีสู.
 ๕๒๐ : ๕๐๒. พรุโต อี ติมหิ.
 ๕๒๑ : ๔๒๕. ธาตุสสน'นโต โลป'เนกสสรสส.
 ๕๒๒ : ๔๗๖. อิสฺยมนม'นโต จโล วา.
 ๕๒๓ : ๕๒๖. การิตานํ โณ โลป.

อติ อาขยาดกปเป จตุตฺถโก กณฺโฑ.

อาขยาดสฺสุตฺตํ นิฏฺฐจิตํ.

๗. กิพฺพิธานกปฺป กิพฺพิธานกณฺฑ

- ๕๒๔ : ๕๖๑. ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ.
 ๕๒๕ : ๕๖๕. สณฺณาย'ม นุ.
 ๕๒๖ : ๕๖๗. ปุเร ททา จ อี.
 ๕๒๗ : ๕๖๘. สพฺพโต ญวฺ-ตุวา-วี วา.
 ๕๒๘ : ๕๗๗. วิส-รฺช-ปทาทีโต ณ.
 ๕๒๙ : ๕๘๐. ภาเว จ.
 ๕๓๐ : ๕๘๔. กวี จ.
 ๕๓๑ : ๕๘๙. ฐราทีหิ รมฺโม.

- ๕๓๒ : ๕๙๐. ตสฺสึลลาทีสุ ณี-ตฺวา-วี จ.
 ๕๓๓ : ๕๙๑. สทฺท-กฺข-จล-มณฺฑล-รฺจาทีหิ ยฺ.
 ๕๓๔ : ๕๙๒. ปาราทิคมิมหา รฺ.
 ๕๓๕ : ๕๙๓. ภิกฺขาทีโต จ.
 ๕๓๖ : ๕๙๔. หนฺตฺยาทีนํ ญโก.
 ๕๓๗ : ๕๙๖. นุ นิคฺคหิตํ ปทฺนเต.
 ๕๓๘ : ๕๙๕. สํหนญฺยา วา โร โสม.
 ๕๓๙ : ๕๕๘. รมฺหิ รนฺโต ราที โน.
 ๕๔๐ : ๕๔๕. ภาวกมฺเมสุ ตพฺพานียา.
 ๕๔๑ : ๕๕๒. ญโย จ.
 ๕๔๒ : ๕๕๗. กรมฺหา วิจฺจ.
 ๕๔๓ : ๕๕๕. ญโตพฺพ.
 ๕๔๔ : ๕๕๖. วท-มท-คมฺ-ยฺช-ครหาการาทีหิ ชฺช-มม-คฺค-ยฺเหยยาคาโร วา.
 ๕๔๕ : ๕๔๘. เต กิจฺจา
 ๕๔๖ : ๕๖๒. อญฺเณ กิตฺ.
 ๕๔๗ : ๕๙๖. นนฺทาทีหิ ยฺ.
 ๕๔๘ : ๕๙๗. กตฺตุกรรมปเทเสสุ จ.
 ๕๔๙ : ๕๕๐. รหาทีโต ญ.

อิตฺติ กิพฺพิธานกปฺเป ปจฺโม กณฺโฑ.

- ๕๕๐ : ๕๕๖. ฌาตโย เตกาลิกา.
 ๕๕๑ : ๕๙๘. สญฺญายํ ทาธาโต อี.
 ๕๕๒ : ๖๐๙. ตี กิจฺจาสิญฺเญ.
 ๕๕๓ : ๕๙๙. อิตฺถิย'มตฺติยโว วา.
 ๕๕๔ : ๖๐๑. กรโต วิริย.
 ๕๕๕ : ๖๑๒. อตฺเตเต ต-ตฺวานฺตฺ-ตาวี.
 ๕๕๖ : ๖๒๒. ภาวกมฺเมสุ ต.

- ๕๕๗ : ๖๐๖. พุทธมาทิตฺเถ กตฺตริ.
 ๕๕๘ : ๖๐๗. ชีโต อินฺ สพฺพตฺถ.
 ๕๕๙ : ๖๐๘. สุปฺโต จ.
 ๕๖๐ : ๖๐๙. อีสํหุสฺสี ข.
 ๕๖๑ : ๖๑๐. อิจฺฉตฺถสฺส สฺमानกตฺถสฺส ตเวตฺถ วา.
 ๕๖๒ : ๖๑๑. อรหสฺสกาทิสฺส จ.
 ๕๖๓ : ๖๑๒. ปตฺตวจฺเณ อลฺมตฺถสฺส จ.
 ๕๖๔ : ๖๑๓. ปุพฺพกาเล'กกตฺถกานํ ตฺน-ตฺวาน-ตฺวา วา.
 ๕๖๕ : ๖๑๔. วตฺตมาเน มานนฺตา.
 ๕๖๖ : ๕๗๔. สาสาทิหิ รตฺถ.
 ๕๖๗ : ๕๗๕. ปาทิตฺ ริตฺ.
 ๕๖๘ : ๕๗๖. มานาทิหิ รตฺ.
 ๕๖๙ : ๖๑๐. อาคมา ตฺโก.
 ๕๗๐ : ๖๑๑. ภพฺเพ อิก.

อิตฺ กิพฺพิธานกปฺเป ทฺติโย กณฺโฑ.

- ๕๗๑ : ๖๑๔. ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ.
 ๕๗๒ : ๖๑๕. สาส-ทิสฺโต ตสฺส วิฏฺฐโ จ.
 ๕๗๓ : ๖๑๖. สาทิ-สนฺต-ปฺจุณ-ภนฺช-หํสาทิหิ ฏฺโฐ.
 ๕๗๔ : ๖๑๗. วสโต อุตฺถ.
 ๕๗๕ : ๖๑๘. วสส วา วุ.
 ๕๗๖ : ๖๑๙. ฐมฺภเหหิ ฐมฺภ จ.
 ๕๗๗ : ๖๒๐. ภนฺชโต คฺโค จ.
 ๕๗๘ : ๕๖๐. ภูชาทิน'มนฺโต โน ทฺวิ จ.
 ๕๗๙ : ๖๒๑. วจ วา วุ.
 ๕๘๐ : ๖๒๒. คฺปาทินฺณจ.
 ๕๘๑ : ๖๒๓. ตราทิหิ อิกฺกณฺ.
 ๕๘๒ : ๖๒๔. ภิทาทิตฺ อินฺน-อนฺน-อิกฺกณฺ วา.

- ๕๘๓ : ๖๑๗. สุต-ปจ-สโกโต กุช-กุกา จ.
 ๕๘๔ : ๖๑๘. ปกุกมาทีหิ นโต จ.
 ๕๘๕ : ๖๑๙. ชนาที่นมา ติมหิ จ.
 ๕๘๖ : ๖๐๐. คม-ชน-หน-รมาที่นมนโต.
 ๕๘๗ : ๖๓๒. รกาโร จ.
 ๕๘๘ : ๖๒๐. จาปาน'มียี จ.
 ๕๘๙ : ๖๒๑. หนเตหิ โห หสส โพ วา อทหนหานั

อิติ กิพพิธานกปเป ตติโย กณฺโฑ.

- ๕๙๐ : ๕๗๙. ฌมฺหิ รนฺชสฺส โช ภาวกรณฺสฺ.
 ๕๙๑ : ๕๔๔. หนสฺส ฌาโต.
 ๕๙๒ : ๕๐๓. วโร วา สพฺพตฺถ.
 ๕๙๓ : ๕๖๔. อาการนฺตาน'มาโย.
 ๕๙๔ : ๕๘๒. ปุร-สมฺป-ปรีหิ กโรตีสฺส ขชรา วา ตปฺจฺเจยฺส จ.
 ๕๙๕ : ๖๓๗. ตเวตฺตนาทีสุ กา.
 ๕๙๖ : ๕๕๑. คม-ชน-หนาทินํ ตฺตฺตพฺพาทีสุ น.
 ๕๙๗ : ๖๔๑. สพฺเพหิ ตฺตนาที่นํ โย.
 ๕๙๘ : ๖๔๓. จนนฺเตหิ รจฺจํ.
 ๕๙๙ : ๖๔๔. ทิสฺสา สุวาน-สุวาน'นฺตโลโป จ.
 ๖๐๐ : ๖๔๕. มหทฺเทหิ มฺม-ยุห-ชฺช-พฺภ-ทฺธา จ.
 ๖๐๑ : ๓๓๔. ตทฺธิต-สฺมาส-กิตฺตา นามํว'ตเวตฺตนาทีสุ จ.
 ๖๐๒ : ๖. ทุมฺหิ ครุ.ห
 ๖๐๓ : ๗. ทีโฆ จ.
 ๖๐๔ : ๖๘๔. อกฺขเรหิ การ.
 ๖๐๕ : ๕๔๗. ยถาคมฺมิกาโร.
 ๖๐๖ : ๖๔๒. ทนฺตโต โย กฺวจิ.

อิติ กิพพิธานกปเป จตฺตโย กณฺโฑ.

- ๖๐๗ : ๕๗๘. นิคฺคหิต สโยคาทิ โน.
 ๖๐๘ : ๖๒๓. สพฺพตฺถ เค คี.
 ๖๐๙ : ๔๘๔. สทสฺส สิทฺตํ.
 ๖๑๐ : ๖๒๗. ยชสฺส สรสฺสํ ฐฺเญ.
 ๖๑๑ : ๖๐๘. หจฺจตุตฺถานํ มนฺตานํ โท ฐ.
 ๖๑๒ : ๖๑๕. โท ทมกาเร.
 ๖๑๓ : ๕๘๓. คหสฺส ฆมฺร เณ วา.
 ๖๑๔ : ๕๘๑. ทหสฺส โท พฺ.
 ๖๑๕ : ๕๘๖. ธาตฺวนตฺสส โลโป กุวิมฺหิ.
 ๖๑๖ : ๕๘๗. วิทฺนเต อฺ.
 ๖๑๗ : ๖๓๓. นมฺกฺรานํ มนฺตานํ นียุตฺตมฺหิ.
 ๖๑๘ : ๕๗๑. น กคตฺตํ จชา ญฺมฺหิ.
 ๖๑๙ : ๕๗๓. กรสฺส จ ตตฺตํ ตฺสฺมี.
 ๖๒๐ : ๕๔๙. ตฺมฺ-ตฺน-ตพฺเพสฺสุ วา.
 ๖๒๑ : ๕๕๓. การิตํ วีย ญฺนํ พนฺโธ.
 ๖๒๒ : ๕๗๐. อนกา ยฺ-ญฺวณฺ.
 ๖๒๓ : ๕๕๔. กคา จชานํ.

อิตฺติ กิพฺพิธานกปฺเป ปญฺจโม กณฺโฑ.

กิพฺพิธานสฺส ตตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

๘. กิพฺพิธานกปฺป อฺณาทิกณฺฑ

- ๖๒๔ : ๕๖๓. กตฺตริ กิตฺ.
 ๖๒๕ : ๖๐๕. ภาวกมฺเมสฺสุ กิจฺจ-กฺต-ขตฺถา.
 ๖๒๖ : ๖๓๔. กมฺมฺนิ พุติยาโย กุโธ.
 ๖๒๗ : ๖๕๒. ขยาทีหิ มนฺ ม จ โธ วา.

- ๖๒๘ : ๖๕๓. สมิติที่หิ ฌมา.
- ๖๒๙ : ๕๖๙. คหสฺสํปฐสฺเส วา.
- ๖๓๐ : ๖๕๔. มสฺสสฺส สฺสสฺส จณฺร-จณฺเรวา.
- ๖๓๑ : ๖๕๕. อาปฺพุพฺพจฺรสฺส จ.
- ๖๓๒ : ๖๕๖. อล-กส-สเลหิ ลยา.
- ๖๓๓ : ๖๕๗. ยานลลาณา.
- ๖๓๔ : ๖๕๘. มถิสฺส ถสฺส โล จ.
- ๖๓๕ : ๕๕๙. เปสาคิสคฺคปตฺตกาเลสฺส กิจฺจา.
- ๖๓๖ : ๖๕๙. อวสฺสกาธมฺมเณสฺส ณี จ.
- ๖๓๗ : ๐. อรหสฺสกาที่หิ ตํ.
- ๖๓๘ : ๖๖๐. วชาที่หิ ปพฺพชฺชาทโย นิปฺพจฺจนฺเต.
- ๖๓๙ : ๕๘๕. กุวิโลโป จ.
- ๖๔๐ : ๐. สจฺชานํ กคฺคา ฌานุพฺพนฺเ.
- ๖๔๑ : ๕๗๒. นุทาทิหิ ยฺยณฺวณฺมณานนากานนกา สกาวิตฺเตหิ จ.
- ๖๔๒ : ๕๘๘. อียตมกฺเคสฺสานมฺนตฺสโร ทิฆํ กุวฺจิ ทิสฺสสฺส คฺคณํ โท รํ สกฺขี จ.
- ๖๔๓ : ๖๓๕. ภายาที่หิ มติพฺพิชฺชาที่หิ จ กุโต.
- ๖๔๔ : ๖๖๑. เวปุ-สฺสี-ทว-วมุ-กุ-ทา-ภู-หฺวาที่หิ ฤตฺติมณฺนิมา นิพฺพตฺเต.
- ๖๔๕ : ๖๖๒. อกฺโกเส นมฺหานิ.
- ๖๔๖ : ๔๑๙. เอกาทิโต สกิสฺส กุชฺตตํ.
- ๖๔๗ : ๖๖๓. สฺนสฺสฺนสฺสโส'ณฺวานุวานฺนุณฺนชฺชนานา.
- ๖๔๘ : ๖๖๔. ตฺรฺณสฺส สฺส จ.
- ๖๔๙ : ๖๖๕. ยฺวสฺสวสฺสวฺวานุณฺนา.
- ๖๕๐ : ๖๕๑. กาเล วตฺตมานาตีเต ฌวาทโย.
- ๖๕๑ : ๖๔๗. ภวิสฺสติ คมาที่หิ ณีฆิณฺ.
- ๖๕๒ : ๖๔๘. กิริยายํ ฌวฺตโว.
- ๖๕๓ : ๓๐๖. ภาววาจิมฺหิ จตฺตติ.

สูตรตสงคหคาถา

สนุหิมฺหิ เอกปณฺณาสํ	นามมฺหิ ทฺวิสत्ถํ ภเว
อฏฺฐการสาธิกญฺเจว	การเก ปณฺจตาลีลํ.
สมาเส อฏฺฐจวีสญฺจ	ทฺวาสนฺนิจิ ตทฺธิเต มตฺ.
อฏฺฐการสสตาขยาเต	กิตฺเต สุตฺตสत्ถํ ภเว.
อุณฺหาทิมฺหิ จ ปณฺณาสํ	สูตรตเมตํ ปกาสิตํ
กัจจายเนน เถเรณ	ติโลกติลเกตฺตนา.
	(การิกาคนฺถ คาถา ๕๑-๕๒)

คำนำของคัมภีร์

ก่อนที่จะพระบรมมหาราชวังจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระองค์ได้ทรงประทานมรดกธรรมไว้แก่พุทธบริษัท มรดกธรรมเหล่านั้นคือโลกุตตรธรรม ๙ อันได้แก่ มรรค ๘ ผล ๑ และนิพพาน ผู้ที่ต้องการจะได้รับมรดกธรรมดังกล่าวควรศึกษาปริยัติธรรมอันเป็นคำสอนของพระพุทธองค์เพื่อให้เข้าใจแนวปฏิบัติอย่างถูกต้องก่อน จึงจะปฏิบัติได้ถูกต้องและได้รับผลคือปฏิเวธอันเป็นมรดกธรรมเหล่านั้นได้

- ปริยัตินั้นเปรียบเสมือนแผนที่ชี้ทางให้เดินทางถูกไม่ผิดพลาด
- ปฏิบัติเหมือนการออกเดินทางด้วยตนเอง
- ปฏิเวธเหมือนการบรรลุจุดหมายปลายทาง

ดังนั้น การศึกษาปริยัติคือพระไตรปิฎกและคัมภีร์อรรถกถาอันเป็นอรรถาธิบายของพระไตรปิฎกจึงเป็นสิ่งที่สำคัญสำหรับชาวพุทธ นอกจากนั้นแล้ว การเรียนรู้ภาษาบาลีก็นับว่าเป็นการศึกษาปริยัติเช่นกัน เพราะตัวอย่างที่พบในคัมภีร์ไวยากรณ์ก็มาจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์อรรถกถานั้นเอง

ผู้ที่เรียนรู้ภาษาบาลีย่อมจะเกิดความเข้าใจอักขระและบทที่ประกอบใช้ในพากย์ ความเข้าใจทั้งสอง เรียกว่า

๑. อักขรโกศลญาณ (ปัญญาลาดในอักขระ)
๒. บทโกศลญาณ (ปัญญาลาดในบท)

ย่อมส่งผลให้สามารถเข้าใจภาษาและเนื้อความที่สื่อสารด้วยภาษาได้อย่างถูกต้อง ดังนั้น ความเข้าใจภาษาบาลีจึงเอื้อประโยชน์ให้เข้าใจพระพุทธพจน์ถูกต้อง และเป็นฐานนำไปสู่การปฏิบัติที่ไม่ผิดพลาด และต่อมาผลของการปฏิบัติคือปฏิเวธย่อมเกิดขึ้นแน่นอน ด้วยเหตุนี้ พระเถระในสมัยก่อนของไทย พม่า และลังกาจึงสนับสนุนการศึกษาบาลีอันเป็น

มูลฐานของศาสนาทั้งสาม คือ ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๒) ที่แต่งในสมัยพุทธกาลตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๗ ว่า

อัสวกุชยลาเภณ	โหติ สาสนสมุปทา
อัสวกุชยลาโก จ	สจฺจจริคมเหตุโก.

“ความสำเร็จบริบูรณ์ของพระศาสนาย่อมมี ด้วยการบรรลุความ
หมดสิ้นอัสวะ และการบรรลุความหมดสิ้นอัสวะก็มีการหยั่งเห็น
สัจธรรมเป็นเหตุ”

สจฺจจริคมํ ตณฺจ	ปฏิบัติตฺติสฺสิตํ มตํ
ปฏิบัติ จ สา กามํ	ปริยตฺติปฺรายณา.

“อนึ่ง การหยั่งเห็นสัจธรรมนั้นพึงทราบว่ายาคัยการปฏิบัติ
และการปฏิบัตินั้นก็มีการศึกษาปริยัติเป็นที่อาศัยโดยแท้”

ปริยตฺตาภียตฺตานํ	วิทิตฺวา สทฺทลฺกฺขณํ
ยสฺมา น โหติ สมฺโมโห	อกฺขเรสฺส ปเทสฺส จ.
ยสฺมา จาโมหภาเวน	อกฺขเรสฺส ปเทสฺส จ
ปาพิตถํ วิชานนฺติ	วิญฺญู สุตตฺตาสเน.

“โดยเหตุที่ความสับสนในอักขระและบทย่อมไม่มีเพราะผู้หมั่น
ศึกษาปริยัติได้เข้าใจไวยากรณ์ และบุคคลย่อมเข้าใจเนื้อความของ
พระบาลีเป็นผู้รู้ในศาสนาของพระสุคตเพราะความไม่สับสนในอักขระ
และบท”

ปาพิตถาวโพเธน	โยนิโส สตฺถุสฺสเน
สปปญฺญา ปฏิปชฺชนฺติ	ปฏิบัติตฺติมตฺตนิทฺทิกา.

“ดังนั้น ผู้มีปัญญาด้วยความเข้าใจเนื้อความของพระบาลีจึงควร
ปฏิบัติตามคำสอนของพระศาสดาด้วยโยนิโสมนสิการ เป็นผู้ชวนขยาย
ไม่เกียจคร้านในการปฏิบัติ”

โยนิโส ปฏิปชชิตวา ธมมํ โลกุตตรํ วรํ
ปาปณฺheti วิสุทฺธาย สীลาทิปปิตฺติยา.

“เมื่อปฏิบัติด้วยโยนิโสมนสิการแล้ว ย่อมบรรลุโลกุตตรธรรม
อันประเสริฐด้วยข้อประพจน์มีศีลเป็นต้นอันหมดจด”

พระโบราณจารย์ได้เห็นความสำคัญของภาษาบาลีว่า ถ้าภาษานี้สาบสูญไปใน
วันใด ศาสนาพุทธก็จะหมดสิ้นไปในวันนั้นเช่นกัน จะเห็นได้ว่าหากไม่มีผู้กล่าวถึงประโยค
ที่เข้าถึงสรณคมน์ว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง) เป็นต้น
หรือกุหลุตรที่จะบรรชาเป็นสามเณรไม่อาจกล่าวประโยคข้างต้นได้ หรือภิกษุที่เข้าร่วม
สังฆกรรมในการอุปสมบทไม่อาจท่องหรืออ่านกรรมวาจาได้ แม้บุคคลที่จะเป็นอุบาสก
อุบาสิกา สามเณร หรือพระภิกษุก็ไม่อาจมีได้ เมื่อหมดพุทธบริษัทเหล่านั้นก็ถือว่าศาสนา
พุทธเสื่อมสูญไปด้วยเช่นเดียวกัน

อนึ่ง คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีซึ่งมีสูตรเป็นของตนและเป็นที่ยอมรับศึกษาอย่าง
แพร่หลายในปัจจุบันมี ๓ ฉบับ คือ

๑. กัจจายนไวยากรณ์

มีคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายสูตร วุตติ และอุทาหรณ์โดยละเอียด คือ คัมภีร์นยาสะ
(มุขมัตตทีปนี) นยาสปทีปิกา นิรุตติสารมัญจุสา สุตตนิเทศ และกัจจายนวณฺณนา เป็นต้น
รวมไปถึงคัมภีร์ที่นำกัจจายนสูตรมาเรียงลำดับใหม่ให้เรียนง่ายและอธิบายเพิ่มเติม คือ
ปทูปสัทธิปกรณ์ และพาลาวตาร

๒. โมคคัลลานไวยากรณ์

มีคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายโดยละเอียด คือ คัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐิกา โมคคัลลาน-
ปัฏฐิกาฎีกาหรือสารัตถวิลาสินี และโมคคัลลานปัฏฐิกาทิปะ โดยรวมไปถึงคัมภีร์ที่นำ
โมคคัลลานสูตรมาเรียงลำดับใหม่เพื่อให้ศึกษาง่ายและอธิบายเพิ่มเติม คือ ปทสาธนะ
ปทสาธนฎีกา ปโยคสิทธิ สุตฺตทสิทธิ สัมพันธจินตา และนิรุตตทีปนี

๓. สัททนต์ปกรณ์

มีคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายความโดยละเอียด คือ สัททนีติฎีกา แต่งโดยพระปัญญาสามิ (ชาวพม่ามักเรียกตามชื่อบ้านเกิดว่า มองถ่องสยาตอ) ท่านพำนักอยู่ที่วัดมังคลารามซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกของมณฑลเญ่ ได้รับสมณศักดิ์จากพระเจ้ามินดงเป็น “พระปัญญาสามิสิริกวิชมหาธรรมราชาธิราชครู” ท่านผู้แต่งได้ปริวรรตคำอธิบายที่กล่าวไว้ในสัททนีตินิสสัยที่แต่งไว้ด้วยภาษาพม่าใน พ.ศ. ๒๓๘๔ โดยพระชัมพูทีปธเถระ (พ.ศ. ๒๓๓๐-๒๓๘๕) มาแต่งเป็นภาษาบาลี พระชัมพูทีปธเถระนั้นเป็นพระเถระผู้เชี่ยวชาญปริยัติชาวพม่าเรียกชื่อท่านว่า ยองกันสยาตอ พระเจ้ามินดงทรงพระราชทานสมณศักดิ์เป็น “พระจักกิงทาภิสิริสัทธรรมมชมหาธรรมราชาธิราชครู” ท่านได้รับขนานนามเป็นพุทธะสุดท้ายในพุทธะทั้งสาม คือ พระพุทธเจ้า พระพุทธโฆสจารย์ และอุ พุ (ในภาษาพม่าออกเสียงเหมือน พุ)

ประเทศพม่านิยมเรียนกัจจายนไวยากรณ์ตั้งแต่สมัยพุกามเป็นต้นมา จะเห็นได้จากที่สัททนีติปกรณ์ได้อ้างถึงกัจจายนไวยากรณ์ไว้หลายแห่ง ส่วนในประเทศลังกานิยมเรียนคัมภีร์พาลาวตาร ด้วยเห็นว่าเป็นตำราที่เรียนง่ายเนื่องจากการนำกัจจายนสูตรมาเรียงลำดับใหม่ให้ประกอบรูปศัพท์ได้ง่าย เนื้อหาที่มีก็ไม่ละเอียดและพิสดารเหมือนกับปทรูปสิทธิปกรณ์ ส่วนประเทศไทยนิยมเรียนคัมภีร์มูลกัจจายนที่แต่งโดยพระธรรมกิตติในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ คัมภีร์มูลกัจจายนนี้มีลำดับกัจจายนสูตรเช่นเดียวกับกัจจายนไวยากรณ์ แต่เป็นตำราแปลและอธิบายกัจจายนไวยากรณ์ย่อๆ โดยเพิ่มเติมคำอธิบายจากปทรูปสิทธิปกรณ์และคัมภีร์อื่น จัดว่าเป็นตำราที่เรียนยากพอสมควร เนื่องจากการเรียงลำดับสูตรตามกัจจายนไวยากรณ์จึงทำให้เป็นตำราเรียนยากเหมือนกัจจายนไวยากรณ์ ส่งผลให้ไม่เป็นที่นิยมเรียนของนักศึกษาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕

ประเทศพม่ามีคำพังเพยว่า “เรียน ๙ ครั้ง เพียงเกิดหน่อแห่งปัญญา” หมายความว่า การเรียนกัจจายนไวยากรณ์ถึง ๙ ครั้งก็ส่งผลให้เกิดความเข้าใจบาลีเล็กน้อย เพราะผู้ที่เรียนคัมภีร์ดังกล่าวจำต้องท่องจำวิธีประกอบรูปศัพท์อีกด้วย ถ้าหากไม่ได้ทบทวนก็จะลืมไป ทำให้ใช้ความเพียรในการเรียนมาก ดังนั้น พระเถรจารย์รุ่นหลังของพม่าตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๔ เป็นต้นมาจึงนิยมสอนปทรูปสิทธิปกรณ์ ด้วยมีเห็นว่าเป็นตำราเรียน

ง่ายและมีคำอธิบายละเอียดกว่ากัจจายนไวยากรณ์ ที่จริงแล้วผู้เรียนปทรูปสัทธิปปกรณ์มักเข้าใจกัจจายนไวยากรณ์ได้ทั้งหมด เพราะปทรูปสัทธิปปกรณ์จุเนื้อหามากกว่ากัจจายนไวยากรณ์ถึง ๕ เท่า แต่ผู้ที่เรียนกัจจายนไวยากรณ์ไม่อาจเข้าใจปทรูปสัทธิปปกรณ์ได้ จำเป็นต้องเรียนโดยละเอียดเหมือนกับผู้ที่ไม่เคยศึกษาไวยากรณ์มาก่อน

เมื่อครั้งที่หลวงพ่อัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ ได้ดำรงที่จะเริ่มเปิดสอนหลักสูตรบาลีใหญ่หรือสัททวิเสสที่สาบสูญจากเมืองไทยมาแล้วหลายสิบปี ท่านเล็งเห็นความสำคัญของปทรูปสัทธิปปกรณ์แล้วตั้งใจจะสอนคัมภีร์นี้ใน พ.ศ. ๒๕๑๕ ประจวบกับอาจารย์สิริ เพชรไชย (ป.ธ.๙) ตรวจชำระคัมภีร์นี้โดยปริวรรตจากอักษรขอมและจัดพิมพ์ขึ้นใน พ.ศ. ๒๕๐๖ เนื่องในงานบำเพ็ญพระกุศลในมงคลสมัย พระชนมายุครบ ๔๘ พรรษาในวันที่ ๑ เมษายน ๒๕๐๖ ของพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าอนุสรมงคลการ ขัตติยกุมารในบรมราชจักรีวงศ์ พระราชนัดดาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยเหตุนี้ การศึกษาบาลีใหญ่ในเมืองไทยจึงดำเนินไปด้วยดี เพราะตำราของอาจารย์สิริ เพชรไชย และการอุปถัมภ์ของพระองค์เจ้าอนุสรมงคลการ มาถึงบัดนี้ กาลเวลาผ่านไปเกือบ ๕๐ ปี วัดท่ามะโอเป็นที่รู้จักของนักการศาสนาทั้งภายในประเทศและต่างประเทศเกี่ยวกับความรู้ภาษาบาลี ในปัจจุบันคณะศิษย์ของวัดท่ามะโอได้กระจายไปสอนบาลีใหญ่ในสำนักต่างๆ ทั้งในกรุงเทพมหานครและต่างจังหวัด ช่วยสืบทอดปณิธานของหลวงพ่อในการเผยแพร่วรรคบาลีใหญ่ให้กว้างไกลสืบไป

หนังสือปทรูปสัทธิปัณณชิ เล่ม ๓ ที่ออกมาสู่บรรณพิภพในครั้งนี้ ก็เป็นผลผลิตอีกอย่างหนึ่งแห่งอุตสาหะของหลวงพ่อ เพราะผู้เขียนได้อธิบายตามเนื้อหาที่ท่านสอนไว้ในอดีต ที่จริงแล้วผู้เขียนได้แปลและอธิบายปทรูปสัทธิปปกรณ์ เรื่องสนธิกัณฑ์ นามกัณฑ์ และการกัณฑ์ โดยมีชื่อว่า ปทรูปสัทธิปัณณชิ เล่ม ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๗ และได้แปลและอธิบายเรื่องสมาสกัณฑ์ โดยมีชื่อว่า ปทรูปสัทธิปัณณชิ เล่ม ๒ เมื่อต้น พ.ศ. ๒๕๕๒ บัดนี้ได้แปลและอธิบายตัทธิตกัณฑ์ของปทรูปสัทธิปปกรณ์สำเร็จจัดพิมพ์เป็นเล่ม ๓ ได้ใน พ.ศ. ๒๕๕๓ ส่วนกัณฑ์อื่นๆ นั้นได้จัดทำจนเกือบเสร็จสมบูรณ์แล้ว และมีโครงการจัดพิมพ์อาขยาตกัณฑ์เป็นเล่ม ๔ และกิตติกัณฑ์เป็นเล่ม ๕ และ ๖ ในปีต่อไปตามลำดับ

คำแปลที่ได้จัดทำขึ้นใหม่ในคราวนี้นั้น โดยมากจะอาศัยคำแปลที่อาจารย์สันติเมตตาประเสริฐ แห่งภาควิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต ได้บันทึกไว้เมื่อศึกษาคัมภีร์นี้จากอาจารย์จำรูญ ธรรมดา ศิษย์วัดท่ามะโอ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๖-๒๕๓๙ เพราะเห็นว่ามีความถูกต้อง เหมาะสม และเข้าใจง่าย แต่ผู้เขียนได้ปรับปรุงบางส่วนและเพิ่มเติมคำอธิบายให้กว้างขวางออกไปราว ๔ ใน ๕ ส่วน ข้าพเจ้าขอขอบคุณอาจารย์สันติ เมตตาประเสริฐ ที่มอบบันทึกนี้ให้แก่ข้าพเจ้านำมาใช้เป็นข้อมูลในการจัดทำหนังสือนี้เผยแพร่เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาต่อไป อนึ่ง คำอธิบายของอาจารย์จำรูญนั้นกล่าวไว้ตามคัมภีร์ปทรูปสิทธิภาสากฎีกา แต่ผู้เขียนได้เพิ่มเติมคำอธิบายจากปทรูปสิทธิินิสสัยใหม่ ปทรูปสิทธิคัมภีร์ พร้อมทั้งไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตจำนวนมาก เพราะต้องการจะให้เป็นตำราวิเคราะห์ไวยากรณ์บาลีที่เทียบเคียงกับไวยากรณ์สันสกฤต และวิธีใช้ในวรรณกรรมบาลีอย่างแท้จริง ดังที่ท่านผู้อ่านจะพบในเนื้อหาต่อไป

ผู้เขียนและคณะศิษย์ของวัดท่ามะโอที่ได้ศึกษาบาลีใหญ่และมีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรมได้ร่วมกันดำเนินงานแปลและอธิบายคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาตามโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๘ เป็นต้นมาจนถึงปีนี้เป็น พ.ศ. ๒๕๕๓ ภายในระยะเวลา ๖ ปีมานี้ได้แปลและอธิบายคัมภีร์ ๙ เล่ม คือ

๑. อภิธัมมมาวตาร พ.ศ. ๒๕๔๙
๒. เนตติปกรณ พ.ศ. ๒๕๕๐
๓. เนตติอรรถกถา พ.ศ. ๒๕๕๑
๔. เนตติฎีกา พ.ศ. ๒๕๕๑
๕. ชินาลังการ พ.ศ. ๒๕๕๒^๑
๖. สารัตถทีปนี พ.ศ. ๒๕๕๒^๒ (คำอธิบายมหาวรรค จุฬวรรค และปริวารวรรค)

๑ แทนกัฏฐาวิตรณฎีกา

๒ แทนกัฏฐาวิตรณ

๗. ปทรูปสิทธิบัญญัติ (เล่ม ๒ สมาสกัณฑ์) พ.ศ. ๒๕๕๒^๓

๘. ปทรูปสิทธิบัญญัติ (เล่ม ๓ ตัทธิธกัณฑ์) พ.ศ. ๒๕๕๓^๔

๙. อัญญสาสนี พ.ศ. ๒๕๕๓^๕

ในเบื้องต้นแรกคณะทำงานตั้งใจว่าจะแปลและอธิบายคัมภีร์ ๙ เล่มให้เสร็จสมบูรณ์ภายในเวลา ๕ ปี แต่เนื่องด้วยบางคัมภีร์ต้องใช้เวลาค้นหาข้อมูลนาน ทำให้ยืดเวลาออกไปอีกหนึ่งปี อย่างไรก็ตาม คณะทำงานรู้สึกภูมิใจที่สามารถดำเนินงานได้ครบทั้ง ๙ คัมภีร์ตามที่ได้ตั้งใจไว้แต่ต้น จึงขอขอบุชาบวาทของอาจารย์ผู้ทรงคุณธรรมอันสูงส่ง ด้วยคัมภีร์ที่เป็นผลผลิตแห่งความอุตสาหะของท่านและคณะทำงานในครั้งนี้

ต้นฉบับบาลีในที่นี้ใช้ฉบับไทยที่พิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๔๗ โดยมีพระมหาสมปอง มุกิโต วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕ เป็นผู้ชำระร่วมกับผู้แปล โดยฉบับดังกล่าวชำระตามฉบับฉันทะสังคิตีที่จัดพิมพ์ขึ้นในพุทธศักราช ๒๕๐๘ และฉบับสิงหลที่จัดพิมพ์ขึ้นในคริสต์ศักราช ๑๙๖๑

คัมภีร์อ้างอิงที่เป็นพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาในหนังสือเล่มนี้ ใช้ฉบับมหาจุฬายาห์ ทั้งหมด (พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า) ส่วนไวยากรณ์สันสกฤตคือ ปาณินิ กาศิกา และมหาภษยะ อัง อธิบายะ/ปาทะ/สูตร คัมภีร์กาตันตระเป็นต้นอ้างอิง ปริจเฉท/สูตร อนึ่ง คัมภีร์ปาณินิหรือปาณินิไวยากรณ์นั้นมาจากชื่อของผู้แต่งคือฤषีปาณินิ จึงเรียกตามชื่อผู้แต่ง ถ้าเป็นคำบาลีจะใช้เป็น ปาณินีย ดังคำว่า ปาณินียพฺยากรณ (ไวยากรณ์ของฤषีปาณินิ) โดยมีรูปวิเคราะหฺว่า ปาณินิโน อิทฺ ปาณินียลง อีย ปัจจยใน อิทฺ ตัทธิธ

นอกจากนั้น คัมภีร์มุกฺคโพรฎีกาที่เอ่ยถึงในที่นี้ใช้ฉบับ มุกฺคโพรสเกษฎีกา ของคิริศจันทรวิทยารัตนะ ซึ่งจัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๔๔๙ ส่วนวรรณกรรมฝ่ายสันสกฤตทั้งหมดได้ใช้ฉบับอักษรเทวนาครี ดังที่ได้อ้างอิงไว้ในบรรณานุกรม

๓ แทนมูลฎีกา เล่ม ๑

๔ แทนมูลฎีกา เล่ม ๒

๕ แทนมูลฎีกา เล่ม ๓

คัมภีร์นี้เป็นตำราส่วนหนึ่งในโครงการของมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส ซึ่งดำเนินงานแปลและปริวรรตคัมภีร์สัททวาวิเสส เพื่อให้กุลบุตรชาวไทยมีโอกาสสืบทอดความรู้ภาษาบาลีจากบูรพาจารย์ ข้าพเจ้าขอกราบขอบคุณพระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, Ph.D) ผู้ให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ยิ่ง และขอขอบคุณกุศลเจตนาของคณะทำงานที่ช่วยตรวจแก้คำผิด คือ

พระมหาพิเชษฐ กนฺตสีโล (ป.ธ.๙) อาจารย์รุ่งอรุณ จันทรสงคราม

อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ (ป.ธ.๙) คุณอุดมพร สิริสุทธิ

โดยเฉพาะอย่างยิ่งคุณอุดมพร สิริสุทธิ ได้ช่วยพิสูจน์อักษรเป็นอย่างดี พร้อมทั้งจัดทำตรรกะเพื่อค้นคำ และอาจารย์รุ่งอรุณ จันทรสงคราม ได้ช่วยตรวจสอบความถูกต้อง และให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ที่เกี่ยวกับไวยากรณ์ พร้อมทั้งช่วยแก้ไขข้อผิดพลาด และปรับสำนวนเขียนในบางแห่งเพื่อให้หนังสือเล่มนี้เข้าใจง่ายและสมบูรณ์มากขึ้น

ขออนุโมทนากุศลจิต คุณสุรัตน์ - ช่อพิภพ โอสธานุเคราะห์ ผู้อุปถัมภ์การจัดสร้างต้นฉบับไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา และ สำนักงานกิจการโทรคมนาคมแห่งชาติ (กทช.) โดยการแนะนำของ คุณอรพรรณ สุวรรณรัตน์ ซึ่งเป็นเจ้าภาพสำคัญในการจัดพิมพ์ พร้อมด้วยเจ้าภาพท่านอื่นๆ ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้จงมีความสุขสวัสดิ์ และเจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง

หวังว่าคัมภีร์ปทรูปสิทธิบัญญัตินี้จะอำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่นักศึกษา เพื่อผลิตศาสนทายาทผู้รอบรู้หลักภาษาบาลี หากมีข้อบกพร่องใดอันเกิดจากความพลั้งเผลอของผู้แปลหรือเนื่องด้วยกระบวนการพิมพ์ ผู้แปลขออภัยรับคำแนะนำจากท่านผู้รู้เพื่อนำมาปรับปรุงในโอกาสต่อไป

พระคันธสาราภิวงศ์

๒๘ ธันวาคม ๒๕๕๓

ตัทธิตกัณห์

(กัณห์ว่าด้วยตัทธิต)

๑. อัจฉตัทธิต

อถ นามโต เอว วิทตยนุตา อปจจาทิตตวิเสเส ตัทธิตูปตติ นามโต ปรี
ตัทธิตวิธานมารภียเต.

การลงตัทธิตปัจจัยย่อมมีท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วยวิภัติแทนในความหมาย
เฉพาะมีเหล่ากอเป็นต้น เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวกฎเกณฑ์ตัทธิตที่ลงท้ายนามศัพท์
ณ บัดนี้

[คำว่า นามโต ปรี (ลงท้ายนามศัพท์) มีการใช้ศัพท์คล้ายคลึงกับคำในประโยคต้นของ
สมาสกัณห์ว่า นามานนฺตร (ต่อจากนามกัณห์) แต่มีความหมายต่างกัน คือ นาม ศัพท์ในที่นี้ แปลว่า
นามศัพท์ ส่วน นาม ศัพท์ใน นามานนฺตร แปลว่า นามกัณห์ คำแปลนี้คล้อยตามปทฺฐปสฺสทฺธิ
ใหม่ (หน้า ๒๘๘, ๒๘๙) ส่วนคัมภีร์ปทฺฐปสฺสทฺธิคณฺฐิ (เล่ม ๒ หน้า ๑) แปล นามโต ปรี ว่า ท้าย
นามกัณห์ โดยมุ่งหมายว่าสมาสกัณห์ก็นับเข้าในนามกัณห์เช่นเดียวกัน

ตัทธิต คือ ปัจจัยประเภทหนึ่งที่ลงในอรรถของนามศัพท์ เพื่อย่อคำของนามศัพท์ที่ใช้แทน
นั้น เช่นคำว่า วสฺสจฺจส อปจจ (บุตรของพระวสฺส) ลง ณ ปัจจัยในอรรถ อปจจ แล้วลบ อปจจ
ศัพท์ จากนั้นพฤทธิ อ เป็น อา จึงมีรูปว่า วสฺสจฺจ จังนี้เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในที่บางแห่งก็ลง
ตัทธิตปัจจัยในอรรถของกริยาศัพท์ เช่น ตรติ (ย่อมข้าม), อสฺส อตฺติ (มีอยู่แก่บุคคลนั้น) โดยเหตุที่
ตัทธิตปัจจัยมักลงท้ายนามศัพท์ พระกัจจายณะจึงกล่าวเรื่องตัทธิตต่อจากสมาสนาม

นอกจากนั้น แม้บทที่ลงตัทธิตปัจจัยก็ได้ชื่อว่า ตัทธิต ดังนั้น บทตัทธิตจึงประกอบด้วย
นามศัพท์และตัทธิตปัจจัยที่ใช้แทนนามศัพท์เป็นต้นเพื่อย่อคำ

บทตัทธิตแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. สามัญญวุตติ ตัทธิตที่มีได้ทั่วไปกับลิงค์ทั้ง ๓ คือ มีรูปได้ทั้ง ๓ ลิงค์นั่นเอง แบ่งเป็น

๑.๑ อัจฉตัทธิต หรือโคตตตัทธิต ตัทธิตที่กล่าวถึงเหล่ากอ

- วสิฏฺฐสฺส อปฺจํ = วสิฏฺฐโ (บุตรของพระวสิษฐ์) คำว่า วสิฏฺฐ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วสิฏฺฐ ศัพท์ + ณ บัจจย ใช้ ณ บัจจยแทนที่ อปฺจ ศัพท์

๑.๒ อเนกัตถัตถิตี ตัถฺหิตีที่กล่าวถึงอรรถหลายประการ คือ ระคนแล้ว, ข้ามไป, เทียบไป, นำไปด้วยสิ่งใด เป็นต้น

- ติเลน สํสฺมจํ = เติลิก (โภชนะ]ผสมแล้วด้วยงา) คำว่า เติลิก ประกอบรูปศัพท์มาจาก ติล ศัพท์ + ณิก บัจจย ใช้ ณิก บัจจยแทนที่ สํสฺมจ ศัพท์

๑.๓ อัสสํตติตัตถิตี ตัถฺหิตีที่กล่าวถึงความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

- คฺคุณ อสฺส อตฺถิตี = คฺคุณวา (ผู้มีคุณ) คำว่า คฺคุณวณฺตุ ประกอบรูปศัพท์มาจาก คฺคุณ ศัพท์ + วนฺตุ บัจจย ใช้ วนฺตุ บัจจยแทนที่ อสฺส อตฺถิ

๑.๔ สังฺขาตัตถิตี ตัถฺหิตีที่กล่าวถึงจำนวน

- ปณฺจนํ ปฺรโม = ปณฺจโม (ที่ ๕) คำว่า ปณฺจม ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปณฺจ ศัพท์ + ม บัจจย ใช้ ม บัจจยแทนที่ ปฺรโม ศัพท์

๒. ภาวตัถฺหิตี ตัถฺหิตีที่แสดงความหมายว่า ความเป็น มีลึงค์เฉพาะศัพท์

- อลสฺสฺส ภาโว = อาลสฺย (ความเป็นผู้เกียจคร้าน, ความเกียจคร้าน) คำว่า อาลสฺย ประกอบรูปศัพท์มาจาก อลส ศัพท์ + ญฺย บัจจย ใช้ ญฺย บัจจยแทนที่ ภาว ศัพท์และเป็นนปฺงสกลิงค์

๓. อัปฺยตัตถิตี ตัถฺหิตีที่เป็นอัปฺยศัพท์ จัดเป็นอลิงค์

- เอกสฺมี วาเร = เอกกฺขตฺตุ (หนึ่งครั้ง) คำว่า เอกกฺขตฺตุ ประกอบรูปศัพท์มาจาก เอก ศัพท์ + กฺขตฺตุ บัจจย ใช้ กฺขตฺตุ บัจจยแทนที่ วาร ศัพท์

แม้ตัถฺหิตีจะแบ่งออกเป็น ๓ ประเภทใหญ่ และตัถฺหิตีอย่างแรกจะแบ่งออกเป็น ๔ ช้อย่อย แต่การเรียกชื่อตัถฺหิตีโดยทั่วไปมักเรียกตามศัพท์ที่ถูกกลับไปในรูปวิเคราะห์ เช่น

- บทที่ลป อปฺจ ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ ดังคำว่า

วสิฏฺฐสฺส อปฺจํ = วสิฏฺฐโ (บุตรของพระวสิษฐ์) ชื่อว่า อปฺจตัตถิตี

- บทที่ลป สํสฺมจ ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ ดังคำว่า

ติเลน สํสฺมจํ = เติลิก (โภชนะ]ผสมแล้วด้วยงา) ชื่อว่า สํสฺมจตัตถิตี

- บทที่ลป ตรติ ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ ดังคำว่า

นาวาย ตรติติ = นาวิโก (ผู้ไต่ย้อมข้ามด้วยเรือ เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า นาวิกะ) ชื่อว่า

ตรติ ตัถฺหิตี

ด้วยเหตุนี้ นักไวยากรณ์บาลีชาวพม่าจึงแต่งคำพังเพยว่า “หมาตาย ชื่อว่าหมาตัทธิต หมูตาย ชื่อว่าหมูตัทธิต”]

ตตถ ตสฺมา ตวิริลฺลิตโต ปฺร หุตฺวา หิตา สหิตาติ ตทฺธิตา.

ในคำว่า ตัทธิต นั้น ศัพท์ที่ประกอบไว้ท้ายนามศัพท์ทั้ง ๓ นั้น ชื่อว่า ตัทธิต

[ข้อความนี้แสดงถึงรูปวิเคราะห์ของ ตทฺธิตา เป็นปัญจมีตปฺริสสฺมาสฺว่า ตสฺมา หิตาติ ตทฺธิตา (ตัทธิต คือ ศัพท์ที่ประกอบไว้ท้ายนามศัพท์นั้น) ตามนัยนี้มาจาก ต ศัพท์ + หิต ศัพท์ โดย หิต ศัพท์ (ธา ธาตุ + ต ปัจจัย) ใช้ในความหมายว่า “ประกอบ” ดังคำอธิบายว่า สหิตา (ประกอบไว้) เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า ตหิต แล้ว ให้ลงนิคคหิตเป็นอาคมด้วยสูตรว่า นิคคหิตฺยจ หลังจากนั้นจึงแปลง หิ เป็น ธิ ด้วยนิปาตนาศัพท์ว่า ตทฺธิตา ในสูตรว่า ตทฺธิตสฺมาสกิตกา เป็นต้น แล้วแปลงนิคคหิตเป็น ทุ ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า มทา ในสูตรว่า มทา สเร ดังที่ปทฺฐปสฺสิทฺธิกา (คำอธิบายสูตร ๕๒) กล่าวว่า

มทาติ โยควิภาเคน จ “ตํ ธิตฺน”ติ เอตฺถ จ นิคคหิตฺสส ทกาโร, ตทฺธิตํ.”

“ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า มทา นั้นเพียว แปลงนิคคหิตในคำว่า ตํ ธิตฺน นี้เป็น ท อักษร อีกด้วย สำเร็จรูปว่า ตทฺธิตํ”

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า ตหิต แล้ว ให้แปลง ห เป็น ธิ ด้วยสูตรว่า ยทฺนุปฺปนฺนา นิปาตนา ลีชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มีได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนาสูตร [คือสูตร ยทฺนุปฺปนฺนา นี้]) แล้วซ้อน ทุ เป็น ทุธิ ด้วยสูตรว่า ปฺร เทวภาโว จาเน (การซ้อนพยัญชนะหลังสระย่อมมีในที่สมควร) ดังคัมภีร์พาลาวดารฎีกาใหม่กล่าวว่า

“ยทฺนุปฺปนฺนา นิปาตนา ลีชฺฌนฺติ”ติ ทการสฺส ธการํ กตฺวา “ปฺร เทวภาโว จาเน”ติ ปฺรลฺลสฺส ทฺวิตฺเต กเต ตทฺธิตสฺสทโท โหติ.”

“เมื่อแปลง ห เป็น ธิ ด้วยสูตรว่า ยทฺนุปฺปนฺนา นิปาตนา ลีชฺฌนฺติ แล้วกระทำการซ้อน อักษรหลังด้วยสูตรว่า ปฺร เทวภาโว จาเน แล้ว ศัพท์ว่า ตทฺธิตา ย่อมมีได้”

อนึ่ง คำว่า สหิต ประกอบรูปศัพท์มาจาก สห บทหน้า + อิ ธาตุ + ต ปัจจัย แปลตาม ศัพท์ว่า เป็นไปร่วมกัน คือ ประกอบไว้นั่นเอง คัมภีร์อรรถกถาถามหานิเทศแสดงความหมายของคำนี้ไว้ ๒ อย่างว่า ประกอบไว้ หรือเป็นอย่างเดียวกัน ดังข้อความในคัมภีร์นี้ว่า

สहितนุติ ฆมฺมิตฺตํ เอภีภุตํ วา สหิตํ เม, อสहितํ เตตติอาทิสฺส วีย."

“คำว่า สหิต (เป็นไปรวมกัน) หมายความว่า ประกอบไว้ หรือเป็นอย่างเดียวกัน ดังเช่น อุทาหรณ์ว่า สหิตํ เม, อสहितํ เต (เป็นอย่างเดียวกันกับเรา ไม่เป็นอย่างเดียวกันกับท่าน)”

ตามปกติศัพท์บัญญัติสามารถประกอบไว้ท้ายนามศัพท์ ๓ อย่าง คือ

๑. สุทธนาม

- วาสฺมิญฺโ จ มาจาก วาสฺมิญฺจ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอนิจจัตถิต มีรูปวิเคราะห์ว่า วาสฺมิญฺจสฺส
อปจํ = วาสฺมิญฺโ จ (บุตรของพระวสิษฐ)

- โปริส มาจาก ปุริส ศัพท์ + ณ ปัจจัยในปริมาณัตถิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุริส
ปริมาณมสฺสชาติ = โปริส (น้ำที่มีบุรุษเป็นปริมาณ, น้ำที่ลึกเท่าความสูงของบุรุษ)

๒. สมานนาม

- ราชปุริสสตํ มาจาก ราชปุริส ศัพท์ + ตต ปัจจัยในภาวัตถิต มีรูปวิเคราะห์ว่า
ราชปุริสสฺส ภาโว = ราชปุริสสตํ (ความเป็นราชบุรุษ)

๓. ตัทธิตนาม

- ทณฺฑิตตํ มาจาก ทณฺฑี ศัพท์ + ตต ปัจจัยในภาวัตถิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ทณฺฑีโน
ภาโว = ทณฺฑิตตํ (ความเป็นผู้มีไม้เท้า)

สุทธนาม คือ นามจำเพาะ หมายความว่า มีความหมายเฉพาะตนเป็นอย่างๆ มิได้แสดง
ความหมายทั่วไปเหมือนสรพนาม หมายถึง นามศัพท์ที่นับเข้าในปฐิสาทิคณะเป็นต้น ซึ่งอาจ
ประกอบรูปศัพท์มาจากธาตุผสมกับกิตก์ปัจจัย หรือเป็นศัพท์ที่ไม่สำเร็จมาจากรากศัพท์ เช่น ฆม
(หม้อ) และ ปฏ (ผ้า)

สมานนาม เป็นนามศัพท์ที่เชื่อมบทนามสองบทเข้าเป็นบทเดียวกันที่ลงวิภัติเดียวกัน
ส่วนตัทธิตนามเป็นนามศัพท์ที่ใช้ตัทธิตปัจจัยแทนที่นามศัพท์เป็นต้นเพื่อย่อคำ

ความจริงแล้วคำว่า ตวิธิลิงคโต (ท้ายนามศัพท์ทั้ง ๓ นั้น) เป็นเยภุยนัย คือ สำนวนที่
กล่าวถึงส่วนใหญ่ จึงอาจลงตัทธิตปัจจัยท้ายอาชยาตที่เป็นอลิงค์ได้เช่นกัน เหมือนคำว่า เอหิปสฺสโก
= เอหิปสฺส + อิก ปัจจัยใน อรหติ ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า เอหิ ปสฺสชาติ อิมํ วิธึ อรหตฺติ เอหิปสฺสโก
(ธรรมที่ควรแก่การกระทำอย่างนี้ว่า ขอท่านจงมาดู ชื่อว่า เอหิปสฺสโก) ดังข้อความในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

ตวิธิลิงคโตติ เยภุยวเสน วุตตํ. ตทฺธิตุปฺปตฺติ ปน อลิงคอาชยาเตหิปี “เอหิปสฺสโก”ติ-
อาทิสฺสปี โหติเยว.”

“คำว่า ติวริลึงคโต นี้กล่าวไว้โดยความเป็นเยยยนัย ก็การลงตัตติปัจจัยย่อมมิได้ทำย
อาชยาดที่เป็นอลังค์ในอุทาหรณ์ว่า เอหิปสฺสโก เป็นต้น”

ในเรื่องนี้คัมภีร์โมคคัลลานัญญิกาแสดงความเห็นที่ต่างกันว่า คำว่า เอหิปสฺส ในที่นี้เป็น
อนุกรณศัพท์ คือ ศัพท์ที่มีรูปคล้ายคลึงกัน ซึ่งในที่นี้ก็คือศัพท์นามที่เหมือนอาชยาดนั่นเอง แม้ใน
เบื้องต้นบอกว่า เอหิ และ ปสฺส จะเป็นอาชยาดก็ตาม แต่ครั้งนำมาประกอบร่วมกันเป็นบทเดียว ก็
ถือว่าเป็นบทนามที่ไม่เปลี่ยนรูปเหมือนนิบาต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า เอหิ จ ปสฺส จ เอหิปสฺส จึง
ลงตัตติปัจจัยทำยบทนิบาตนั้นได้ ตัวอย่างอนุกรณศัพท์ที่พบในพระบาลี เช่น จิจฺจายติ (ย่อมส่ง
เสียงจี้จ) จิจฺจายติ (ย่อมส่งเสียงจี้จ) ปฏฺฐาณติ (ย่อมส่งเสียงปฏฺฐา) ดังมีคำอธิบายในคัมภีร์
โมคคัลลานัญญิกา (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๒๘) ว่า

อโย ปน นววิโรปี โลกุตตรธมฺโม สภาวโต วชิขมาโน, วิคตวลาหเก จ อากาเส สมฺปยุณ-
จนฺทมณฺฑลํ วีย ปณฺทกมฺพลํ นิขิตฺตชาติมณิ วีย จ ปริสุทฺโธ, ตสฺมา วชิขมานตฺตา ปริสุทฺตฺตา จ
เอหิปสฺสํ อรหตีติ เอหิปสฺสโก. เอหิปสฺสสทฺโท จายํ เอหิปสฺสาติ เอวํ ปวตฺตสฺส ตฺยาทฺยนฺตปท-
สมุทฺทายสฺसानุกรโณ.”

“ส่วนโลกุตตรธรรมทั้ง ๙ ประการนี้มีอยู่โดยสภาวะทีเดียว เป็นสิ่งที่บริสุทธิ์เหมือนวง
สมบุรณจันทรบันท้องฟ้าที่ไร้เมฆ และแก้วมณีแท้ที่วางไว้บนผ้ากำพลสีเหลืองอ่อน ดังนั้น จึงชื่อว่า
เอหิปสฺสโก เพราะควรให้มาดู เนื่องจากมีอยู่จริงและเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ อนึ่ง ศัพท์ว่า เอหิปสฺส นี้เป็น
อนุกรณศัพท์ของหมู่บทอาชยาดที่มี ติ วิกตติเป็นต้นอยู่ท้าย ซึ่งดำเนินไปอย่างนี้ว่า เอหิปสฺส (จง
มาดู)”

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์โมคคัลลานครนีสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๖๙) กล่าวสรุปว่า ตัตติปัจจัยอาจ
ลงทำยบทอาชยาดได้ เพราะมีลักษณะแสดงเนื้อความได้ (อภิธานลกฺขณ) ดังข้อความในคัมภีร์มหา-
ภาษาษะ (อัยยายะ ๓ ปาทะ ๓ สูตร ๑๙) ว่า อภิธานลกฺขณา กิตฺตทฺทิตฺตสมาสา, อนภิธานา น ภวิสฺสนฺติ
(โดยแท้จริงแล้ว บทกิตฺก บทดัตติ บทสมาสมิลักษณะแสดงเนื้อความ บทเหล่านั้นย่อมมิได้
เพราะไม่แสดงถึงเนื้อความ) <มีรูปสันสกฤตว่า อภิธานลกฺษณะ กฤตฺตทฺทิตฺตสมาสา. อนภิธานาน
ภวิสฺสนฺติ>]

นาทิปัจจายนเมตํ อธิวณํ.

คำว่าตัตตินี้เป็นชื่อของปัจจัยมี ณ ปัจจัยเป็นต้น

[คำว่า ตัทธิต เป็นชื่อของปัจจัยจำพวกหนึ่งที่ตั้งทำยนามศัพท์และแสดงความหมายของนามศัพท์เป็นต้นได้ นิยมใช้เป็นบุลงลึงค์ตาม ปจย ศัพท์ นอกจากนี้ แม้บทที่สำเร็จด้วยตัทธิตปัจจัย ก็เรียกโดยอ้อมว่า บทตัทธิต นิยมใช้เป็นบุลงลึงค์ตาม ปท ศัพท์ คำว่า ตฤติต จึงเป็นได้ทั้งบุลงลึงค์และนบุลงลึงค์ ดังคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่กล่าวว่า

โส จ ปุมนบุลงลึงโค. ตสฺมา ตฤติโตติ วา ตฤติตฺนติ วา วตฺตพฺพ. ตํ หิ ปจยตฺถนามํ.”

“อนึ่ง ศัพท์ว่า ตฤติต นั้นเป็นบุลงลึงค์และนบุลงลึงค์ ดังนั้น จึงควรกล่าวว่า ตฤติโต (ตัทธิตปัจจัย) หรือ ตฤติต (บทตัทธิต) เพราะคำนั้นเป็นปัจจัยและบทนามที่แสดงเนื้อความของปัจจัย”

นอกจากนั้น สัททนีติปกรณ์ (สูตรมालา หน้า ๒๗๖) ยังกล่าวว่า แม้วิธีประกอบรูปศัพท์พิเศษ คือ การลบให้เหลือศัพท์เดียวที่เรียกว่า เอกเสส, การแปลงอักษรในสมาสที่เกี่ยวกับสังขยาศัพท์ ก็ได้ชื่อว่าตัทธิต โดยนับเข้าในสังขยาตัทธิต เช่น

ตัวอย่างเอกเสส

- บุริโส จ บุริโส จ บุริสา (บุรุษและบุรุษ ชื่อว่า บุรุษหลายคน) [ลบ บุริส ศัพท์ต้นให้เหลือศัพท์เดียว]

- ทส จ ทส จ วิสติ (สิบและสิบ ชื่อว่า วิสติ) [ลบ ทส ศัพท์ต้นให้เหลือศัพท์เดียว]

ตัวอย่างการแปลงอักษร

- จตฺตารโ จ ทส จ จุทฺทส (สี่กับสิบ ชื่อว่า จุทฺทส) หรือ จตฺตฺหิ อธิกา ทส จุทฺทส (สิบกับอีกสี่ ชื่อว่า จุทฺทส) [ลบ ตฺ ของ จตฺ และแปลง จ เป็น จุ]

- อฑฺฒเนน จตฺตฺโก อฑฺฒนุฑฺโฒ (ที่ ๔ กับกึ่งหนึ่ง ชื่อว่า อฑฺฒนุฑฺฒะ) [แปลง จตฺตฺก กับ อฑฺฒ ซึ่งเบ้นบทใกล้เคียงเป็น อฑฺฒนุฑฺฒ]

ท่านผู้แต่งสัททนีติปกรณ์อ้างเหตุผลว่า ตัทธิตมิใช่เป็นชื่อของ ณ ปัจจัยเป็นต้นในอรรถฉบับจะเป็นต้นเท่านั้น แต่ยังเป็นชื่อของวิธีประกอบรูปศัพท์ที่พึงให้สำเร็จด้วยการดำริเป็นต้น จะเห็นได้ว่าวิธีเหล่านั้นกล่าวไว้ในตัทธิตกัณฑ์ ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (สูตรมालา หน้า ๒๗๖) ว่า

ตฤติตฺนติ อปจฺจาทิตฺเตสฺส ปวตฺตานํ ณาทิปจฺจยํ นามํ. ปริกปฺปาทิวเสน นิปฺพาเตตฺตพฺพสฺส วิธินฺปิ นามํ. เอวเมหิ สติ บุริโส จ บุริโส จ บุริสาติ จ, ทส จ ทส จ วิสตีติ จ, จตฺตฺหิ อธิกา ทส จุทฺทสาติ จ, อฑฺฒเนน จตฺตฺโก อฑฺฒนุฑฺโฒติ จ อาทีนํ ปจฺจยรหิตปทานิปี ตฤติตปทานิปี คเหตฺตพฺพานิ โหนติ, นาณณณ.”

“คำว่า ตัทธิต เป็นชื่อของ ณ ปัจจัยเป็นต้นที่เป็นไปในอรรถมีฉบับจะเป็นต้น และเป็น

ชื่อของวิธีที่พึงให้สำเร็จโดยเนื่องด้วยการดำริเป็นต้นอีกด้วย เมื่อเป็นดังนี้ แม้บทที่ปราศจากปัจจัยเป็นต้นว่า ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสา, ทส จ ทส จ วิสติ, จตุหิ อธิกา ทส จุททส และ อทุฒน จตุตโธ อทุตุทุโธ ก็พึงถือเอาว่าเป็นบทตัทธิต ไม่พึงถือเอาโดยประการอื่น”

ตามความเห็นในข้างต้นนี้ บทเหล่านั้นแม้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นสมาสในเบื้องต้นแรก แต่เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า ปุริสปุริส, ทสทส, จตุทส และ อทุฒจตุตถ ก็มีการอาเทศศัพท์จนกระทั่งสำเร็จเป็นรูปว่า ปุริสา, วิสติ, จุททส และ อทุตุทุโธ บทสำเร็จเหล่านั้นจัดเป็นตัทธิตด้วยอำนาจของการอาเทศความเห็นของสัททนิติปกรณ์นี้เป็นที่ยอมรับของอาจารย์รุ่นหลัง เช่น คัมภีร์สุตตนิเทศเป็นต้น แต่เนื่องจากท่านพระพุทธรูปปิยะมิได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ จึงสันนิษฐานได้ว่าพระพุทธรูปปิยะคงประสงค์จะให้สังขยาตัทธิตเป็นปुरुณตัทธิตเท่านั้น ส่วนการทำเอกเสสและการแปลงอักษรในสังขยาศัพท์เป็นส่วนเพิ่มเติมที่เกี่ยวกับสังขยาศัพท์ในภาษาบาลี ทั้งนี้เพราะท่านเห็นว่ากัจจายนสูตรมิได้เน้นการประกอบรูปศัพท์ แต่เน้นการติดตามของคำมาจากสูตรก่อนเป็นหลักเพื่อย่อคำในสูตร จะเห็นได้ว่าพระพุทธรูปปิยะแสดงรูปวิเคราะห์ของ ปุริสา และ วิสติ ว่าเป็นทวันทสมาส (สูตร ๖๘ และ ๔๑๓) ส่วนบทว่า จุททส เป็นทั้งทวันทสมาสและตปปริสสมาส (สูตร ๔๑๒) ส่วนรูปว่า อทุตุทุโธ เป็นตปปริสสมาส (สูตร ๔๑๑) อนึ่ง สูตรหลายสูตรในตัทธิตกัณฑ์ของกัจจายนไวยากรณ์ มีกล่าวไว้ในนามกัณฑ์ของปทรูปสิทธิปกรณ์ เช่น สรูปานเมกเสสวสกี (สูตร ๖๘), วิสติทเสสุ พา ทวิสส ตู (สูตร ๒๕๕), เอกาทิโต ทส ร สงขยาน (สูตร ๒๕๔), อฏฐาทิโต จ (สูตร ๒๕๙), จตุปปทสส โลโป ตุตตรปทาทิจสส จ โจปิ นวา (สูตร ๒๕๖), ทเส โส นิจจณจ (สูตร ๒๕๗) ล ทราน (สูตร ๒๕๘) อย่างไรก็ตาม การที่พระอัครวงศ์ผู้แต่งสัททนิติปกรณ์กล่าวถึงวิธีที่พึงให้สำเร็จโดยเนื่องด้วยการดำริเป็นต้นว่าเป็นตัทธิตคงเป็นเพราะท่านเห็นว่าบทที่ทำเอกเสสเป็นต้นเหล่านั้นกล่าวไว้ในตัทธิตกัณฑ์ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

**เตสํ วา นามิกานํ หิตา อุปการา ตทฐิตาติ อนวตถุญฺญตปรสมญฺญาวเสนาปิ
ณาติปฺปจฺจยว ตทฐิตา นาม.**

อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ที่เกื้อกูล คือเป็นอุปการะแก่คำนามเหล่านั้น ชื่อว่า ตัทธิต

ณ ปัจจัยเป็นต้นนั้นแหละชื่อว่า ตัทธิต โดยคล้อยตามชื่อในไวยากรณ์
สันสกฤตอื่นที่เป็นอันวัตถนามอย่างนี้อีกด้วย

[ข้อความว่า เตสํ วา นามิกานํ หิตา อุปการา ตทฐิตา (อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ที่เกื้อกูล คือเป็นอุปการะแก่คำนามเหล่านั้น ชื่อว่า ตัทธิต) แสดงรูปวิเคราะห์ของ ตทฐิต เป็นฉัฏฐีตปปริสสมาส

วสิฏฺฐสฺส อปฺจณฺติ

ณฺญชฺยนฺตา ณาทยโภยํ

ชาตา ปจฺมโต'ปฺจ-

เตกํ คณฺหนฺติ โนภยํ."

“ตัทธิตปัจจยมี ณ เป็นต้นย่อมลงในอรรถว่า “บุตรของพระวสิษฐ์”
ทำยบทแรกที่ลงบัญญัติไว้ดีที่สุด (คือ วสิฏฺฐสฺส) ย่อมถือเอาอรรถสองอย่าง
[คืออรรถบัญญัติไว้ที่ดีของ วสิฏฺฐสฺส และอรรถว่า อปฺจ] ถ้างงทำยบทว่า อปฺจ
ย่อมถือเอาอรรถเดียว ไม่อาจถือเอาอรรถทั้งสอง”

วสิฏฺฐสฺส อปฺจณฺติ อตฺเถ อิมินา สุตฺเตน วสิฏฺฐมฺหา ณาทยโภ. โส สามยตฺถณฺจ อปฺจตฺถณฺจ
อุภยํ วทติ. ณฺญจ อปฺจปทณฺจ เตน วุตฺตตฺถา นาม โหนฺติ. วสิฏฺฐปทํ ปจฺเยน สห เอกตฺถํ โหติ.
อุภยํ เอกโต หุตฺวา ปุตฺตสฺส นามํ โหติติ อตฺโถ."

“ลง ณ ปัจจัยทำย วสิฏฺฐ ศัพท์ด้วยสูตรนี้ในความหมายว่า บุตรของพระวสิษฐ์ ปัจจัยคือ
ณ นั้นย่อมแสดงความหมายสองอย่าง คือ อรรถสามี และอรรถว่าบุตร บัญญัติไว้ดีและบทว่า อปฺจ
ชื่อว่าเป็นความหมายที่ ณ ปัจจัยกล่าวถึง บทว่า วสิฏฺฐ มีเนื้อความเป็นอันเดียวกันกับปัจจย บท
และปัจจยทั้งสองรวมเป็นอันเดียวกันแล้วกลายเป็นชื่อของบุตร”

คำว่า อปฺจ สำเร็จรูปมาจาก น บทหน้า + ปต ธาตุ (ปตเน = ตกไป) + ฌย ปัจจัยใน
กรณสาธนะ โดยแปลง ตย เป็น จ แล้วซ้อน จ เป็น จจ มีรูปวิเคราะห์ ๒ อย่างในคัมภีร์อภิธานป-
ทีปิภาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๒๔๐) ว่า

- นรเก น ปตฺนตฺยเนน ชาเตนาติ อปฺจํ (อปฺจจะ คือ บุตรที่ทำให้บิดาไม่ตกนรก)
- น ปตติ น วิจฺฉินฺหติ วโส เอเตนาติ อปฺจํ (อปฺจจะ คือ บุตรที่ทำให้วงศ์ตระกูลไม่ขาด
สูญ)

รูปวิเคราะห์แรกคล้ายตามข้อความในคัมภีร์ศัพท์สโตมมหานิธิ (หน้า ๓๓) ว่า น ปตฺนติ
ปิตโร'เนนาติ อปฺจํ <มีรูปสันสกฤตว่า น ปตฺนติ ปิตโร'เนน.> ส่วนรูปวิเคราะห์หลังกล่าวตาม
ข้อความในคัมภีร์มุกคโพรฎีกา (คำอธิบายสูตร ๔๑๕) ว่า น ปตติ วโส เยน ตทปจํ <มีรูปสัน-
สกฤตว่า น ปตติ วโส เยน ตทปจ.>

แม้ว่าบทนี้จะมีรูปเป็นนปฺจสกลิงค์ แต่หมายถึงบุตรที่เป็นปฺจลิงค์และธิดาที่เป็นอิตถิลิงค์
ดังคัมภีร์อภิธานปทีปิภาฎีกากล่าวว่า

ปุตฺเต ธีตริ จ นิจฺจนปฺสโกยํ."

“ศัพท์นี้เป็นนปฺจสกลิงค์เสมอ ย่อมมีได้ในบุตรและธิดา”

อปฺจสทโทยํ นิจฺจํ นปฺสเก ปฺตุเต ปฺตุตฺติยณฺจ ภวตฺติ.^{๑๒}

“ศัพท์ว่า อปฺจ ศัพท์ที่นี้เป็นไปในนปฺงสกลิงค์เสมอ ย่อมมีได้ในบุตรและธิดา”

ตามหลักภาษาโดยทั่วไป ศัพท์บางศัพท์มีเพศทางไวยากรณ์ไม่ตรงตามศัพท์ เช่น คำว่า ทาโร (ภรรยา) มีใช้เป็นปฺงลึงค์ แต่หมายถึงสตรี ศัพท์เช่นนี้เรียกว่า สัททลึงค์ คือ มีลึงค์ตามศัพท์ แต่ไม่มีเนื้อความตามศัพท์ ดังนั้น แม้ อปฺจ ศัพท์ก็จัดเป็นสัททลึงค์เช่นเดียวกัน

แต่อย่างไรก็ตาม ในพระบาลีพบ อปฺจ ศัพท์เป็นปฺงลึงค์ และใช้ในความหมายว่า เหล่ากอดังข้อความในคัมภีร์สูตรตติมาตและอรรถกถาว่า

ปุรา กบิลวตฺถุมหา

นิกฺขนฺโต โลกนายโก

อปฺจโจ โอกฺกาการาชสฺส

สกุยฺยปฺตุโต ปภงฺกโร.^{๑๓}

“พระโอรสของเจ้าศากยะ เป็นเชื้อพระวงศ์ของพระเจ้าโอกกาณะ เสด็จออกผนวชจากกรุงกบิลพัสดุ์ ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก เป็นผู้ก่อความสว่างไสว”

อปฺจโจติ อนุวฺโส.^{๑๔}

“คำว่า อปฺจโจ แปลว่า เชื้อพระวงศ์”

แม้ในสัลลขณัธรรคและอรรถกถา ก็พบรูปเป็นปฺงลึงค์ พบพจน์ว่า

เย จ โข เต โภ โคตม มฺนุฑฺทกา สมณฺกา อิพฺภา กณฺหา พนฺธุปาทาปฺจจา, เตหิปี เม สทฺธิเวยํ กถาสลฺลาโป โหติ, ยถิว โภตา โคตเมน.^{๑๕}

“แต่ข้าพเจ้ากำลังสนทนากับสมณะศรัทธาไลน์ ผู้เป็นคนรับใช้ เป็นคนวรรณะต่ำ เป็นเหล่ากอดแห่งพระบาทของพรหม เหมือนท่านพระโคตม”

พนฺธุปาทาปฺจจาติ เอตฺถ พนฺธุติ พฺรหฺมา อธิปฺเปโต. ตณฺหิ พฺราหฺมณฺา ปิตามโหติ โวหรนฺติ. ปาทานํ อปฺจจา ปาทาปฺจจา, พฺรหฺมโน ปิฏฺฐิปาทโต ชาตาติ อธิปฺปาโย.^{๑๖}

“ในคำว่า พนฺธุปาทาปฺจจา (เป็นเหล่ากอดแห่งพระบาทของพรหม) นี้ พรหมประสงค์เอาว่าเป็นพันธุ (พวกพ้อง, ญาติ) เพราะพวกพราหมณ์เรียกพรหมนั้นว่า ปิตามหะ (ปู่)

คำว่า ปาทาปฺจจะ คือ ชนที่เป็นเหล่ากอดแห่งพระบาท ความหมายก็คือ เกิดจากหลังเท้าของพรหม”

สรุปความว่า อปฺจ ศัพท์ในพระไตรปิฎกใช้เป็นปฺงลึงค์เท่านั้น มีความหมายว่า ตระกูล,

เหล่ากอ นอกจากนั้น คัมภีร์มณีสารมัญจุสา (เล่ม ๒ หน้า ๕) แสดงความเห็นว่ อปฺจ ศัพท์เป็น เอกพจน์ นปฺงสกลิงค์เท่านั้น ใช้แสดงกลุ่มบุคคลที่สืบเชื้อสายจากบรรพบุรุษ จัดเป็นศัพท์จยาเพกขา คือ มองหากลุ่ม ส่วนคำว่า บุตฺตา (บุตร) หรือ มนุสฺสา (มนุษย์) ที่ใช้แทน อปฺจ ได้ในรูปวิเคราะห์ จัดเป็นอังคาเพกขา คือ มองหาทีละส่วน ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

น ปตฺนติ น นิชฺชนติ วฺสา เอตฺสฺมาติ อปฺจํ. จยาเพกฺขาย หิ อปฺจฺนติ วุตฺตํ. อังคา-
เพกฺขาย ปน บุตฺตาติ มนุสฺสาติ จ วุตฺตํ ยถา อนวชฺชสฺสวิปากา เอว ลกฺขณํ อนวชฺชสฺสวิปากลกฺขณาติ.^{๑๗}

“วงศ์ตระกูลย่อมไม่ตกไป คือ ไม่ขาดช่วงไปจากกลุ่มบุคคลนั้น เหตุนั้น กลุ่มบุคคลนั้นชื่อว่า อปฺจจะ โดยแท้จริงแล้ว ท่านกล่าวว่า อปฺจํ โดยการมองหากลุ่ม แต่กล่าวว่า บุตฺตา หรือ มนุสฺสา เพื่อมองหาทีละส่วน ดังคำว่า อนวชฺชสฺสวิปากา เอว ลกฺขณํ อนวชฺชสฺสวิปากลกฺขณา (ลักษณะคือ ความไม่มีโทษและมีวิบากเป็นสุข ชื่อว่า อนวัชชสฺสวิปากลักษณะ)”

ในข้อความข้างต้นหมายความว่า อปฺจ ศัพท์ที่แสดงความหมายโดยตรงว่า ตระกูล มี รูปวิเคราะห์ว่า น ปตฺนติ น นิชฺชนติ วฺสา เอตฺสฺมาติ อปฺจํ โดย เอตฺสฺมา หมายถึง บุคคลสมุททายา (จากกลุ่มบุคคล) หรืออาจแสดงความหมายโดยตรงว่า บุตร โดยมีรูปวิเคราะห์เหมือนกัน แต่ศัพท์ว่า เอตฺสฺมา หมายถึง บุตฺตา (จากบุตร)]

๓๖๑. วา ฌ’ปฺจเจ.

ลง ฌ ปัจจัยํ ฌายนามศัพท์ในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง

โณ อ. ฌ ปัจจัย โหติ ย่อมลง ปรํ ในเบื้องหลัง ลิงฺคฺมฺหา จากนามศัพท์ อปฺจฺเจ
ในอรรถอปฺจจะ วา บ้าง ๕

[คำว่า ฌปฺจเจ ตัดบทเป็น โณ + อปฺจเจ ลบสระ โอ ในเพราะสระ อ หลัง หรือตัดบทเป็น ฌ + อปฺจเจ ตามนัยหลังนี้ ฌ เป็นอวิภัตติกนิเทศ คือ ศัพท์ที่แสดงโดยไม่ปรากฏวิภัตติ หมายถึง ลง สิ วิภัตติแล้วลบไปด้วยสูตรว่า สฬพาสมาวุโส เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้สงสยรูปปัจจัย เป็นดัง คำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

วา ฌปฺจเจติ เอตฺถ ฌาติ ปุพฺพสรโลปโต วุตฺโต. อวิภตฺติกนิเทศโส วา ปัจจยสรูปา-
สนเทหโต.^{๑๘}

“คำว่า ณ ในสูตรว่า วา ณปจฺเจ นี้ กล่าวไว้ด้วยการลบสระหน้า หรือเป็นศัพท์แสดงด้วยความไม่ปรากฏวิภัติ มิประโยชน์เพื่อความไม่สงสัยรูปปัจจัย”

ดังนั้น สูตรนี้จึงควรมีรูปว่า วา ณปจฺเจ แม้รูปว่า ณปจฺเจ จะไม่ผิดหลักภาษา ก็ควรมีรูปว่า ณปจฺเจ ตามข้อความในปทฺรปฐิติฎีกาข้างต้น แม้ในคัมภีร์กาดันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๘๘) ก็มีรูปเหมือนกันว่า วาณปจฺเจ แต่ตัดบทเป็น วา + ณณ + อปจฺเจ ความจริงแล้ว ณณ ปัจจัยก็คือ ณ ปัจจัยนั่นเอง โดยสลับสระ อ มาไว้ข้างหลัง เหมือน อุณ ปัจจัยในอุณาภิภังคสันสกฤต ซึ่งเทียบได้กับ ณ ปัจจัยโดยสลับสระ อุ มาไว้ข้างหลัง

แม้ท่านจะกล่าวถึงการลง ณ ปัจจัยในความหมายว่า บุตร แต่ ณ ศัพท์ไม่ใช่ปัจจัย ที่จริงแล้ว อ ศัพท์อันเป็นที่อาศัยของ ณ จึงเป็นปัจจัยที่แสดงความหมายดังกล่าว ดังนั้น ณ ศัพท์จึงเรียกว่า อนุพันธ์ คือ ศัพท์ที่ดำรงอยู่เพียงชั่วขณะเพื่อเป็นเครื่องหมายให้ทำการพหุวิธานได้ แล้วถูกลบไปโดยไม่ปรากฏในรูปสำเร็จ]

ฉฎฺฉิยนุตโต ลิงคฺมฺหา ณปฺปจฺจโย โหติ วิภปฺเพน “ตสฺส อปจฺจ”มิจฺเจตสฺมึ อตฺเถ.

ลง ณ ปัจจัยทำยนามศัพท์ที่มีฉฎฺฉิวิภัติเป็นที่สุดในความหมายนี้ว่า บุตรของเขา ได้บ้าง

[ข้อความว่า “ได้บ้าง” หมายถึง การลง ณ ปัจจัยเป็นรูปว่า วาสฺมิโจ หรือการไม่ลง ณ ปัจจัยโดยใช้เป็นบทนามปกติว่า วาสฺมิจฺจสฺส อปจฺจํ ดังนั้น จึงประกอบใช้ได้ทั้งสองรูปในประโยคว่า วาสฺมิโจ คจฺฉนติ หรือ วาสฺมิจฺจสฺส อปจฺจํ คจฺฉนติ (บุตรของพระวสิษฐยอมไป)

ในนามกัณท์ (สูตร ๑๗๖) ท่านกล่าวไว้ว่า นาภโย ปจฺจยตฺถสฺส สกตฺถสฺสาปิ วาจกา (ปัจจัยในตัทธิตและกิตก์)มี ณ ปัจจัยเป็นต้นแสดงความหมายของปัจจัยและของบทที่ตนเองประกอบอยู่) หมายความว่า ตัทธิตปัจจัยแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. **วากปัจจัย** ปัจจัยแสดงความหมาย คือ ปัจจัยที่มีความหมายพิเศษ เช่น วาสฺมิจฺจสฺส อปจฺจํ = วาสฺมิโจ (บุตรของพระวสิษฐ) ในที่นี้ ณ ปัจจัย ใช้แทน อปจฺจํ

๒. **สกตถปัจจัย** ปัจจัยที่มีความหมายของบทที่ตนเองประกอบอยู่ คือ ลงปัจจัยแล้วไม่มีความหมายพิเศษเพิ่มเติมขึ้นมาอีก เช่น อสงฺขารเมว = อสงฺขาริก (จิตที่ไม่ประกอบด้วยสังขารนั้นแหละ) ในรูปนี้ลง ณ ปัจจัย ทั้ง อสงฺขาร และ อสงฺขาริก ต่างก็มีความหมายเหมือนกัน

คำว่า ฉฎฺฉิยนุตโต (มีฉฎฺฉิวิภัติเป็นที่สุด) แม้ว่าจะไม่มีในสูตรและศัพท์ตามมา ก็จัดเป็น

ปักขิปนฺตติที่มีได้โดยปริยาย กล่าวคือ คำว่า อปฺจํ (บุตร) มองหาสัมพันธ์ว่าเป็นบุตรของใคร ท่านจึงแสดงถึงบทนี้ได้ตามความหมายของ อปฺจ ศัพท์ในที่นี้ แม้คำว่า ตสฺส ในนฺตติก็เป็นปักขิปนฺตติเช่นเดียวกัน ดังคำอธิบายในปทฺฐปสฺสธิฎฐีกาว่า

อปฺจตฺตสมฺพนฺธิวเสน “ตสฺสาปฺจนฺ”ติ ลหฺรตฺตา “ณฺญฺจียนฺตโต”ติ อตฺถโต สิทฺธ.^{๙๙}

“คำว่า ณฺญฺจียนฺตโต สำเร็จได้โดยอรรถ[ปริยาย] เพราะได้รับเนื้อความว่า ตสฺส อปฺจํ (บุตรของบุคคลนั้น) โดยการมีความเกี่ยวเนื่องกับอรรถว่า บุตร”]

โส จ-

อนึ่ง ณ ปัจจายนัน

๓๖๒. ธาตุลึงเคหิ ปรา ปจฺจยา.

ลงปัจจาย์ท้ายธาตุและนามศัพท์ทั้งหลาย

ปจฺจยา อ.ปัจจาย ท. ปรา เป็นเบื้องหลัง ธาตุลึงเคหิ จากธาตุและนามศัพท์ ท. หุตฺวา เป็น ไหนฺติ ย่อมลง ฯ

[ภาษาบาลีเป็นต้นติภาษาที่มีแบบแผนละเอียดถี่ถ้วน โดยทั่วไปบทในพาทย์ประกอบด้วยส่วนประกอบ ๒ ส่วน คือ

๑. ปกติ รูปเดิม คือ นามศัพท์ (ลึงค์) และธาตุ โดยนามศัพท์เป็นรูปเดิมของบทนามที่ลงวิภัตติแล้วประกอบใช้พาทย์ ส่วนธาตุเป็นรากศัพท์ของบทกริยาอาขยาตและกิตก์

๒. ปัจจาย วิภัตติและปัจจาย โดยวิภัตตินามลงท้ายนามศัพท์ วิภัตติอาขยาตลงท้ายธาตุ ตัทธิตปัจจายลงท้ายนามศัพท์ อาขยาตปัจจายลงท้ายธาตุ และกิตก์ปัจจายก็ลงท้ายธาตุเช่นเดียวกัน

คัมภีร์สัททตถกถาจินดา (คธก ๑๐๙) ประพันธ์เรื่องปกติและปัจจายเป็นคาถาท่องจำว่า

ปกติ ลึงฺคธาเตว

วิภัตติปจฺจยา ปน

ปจฺจโย เกจิ “สุยาทฺยณฺต-

ตฺยาทฺยณฺตา ปกติ”ติ จ.^{๑๐}

“ปกติ คือ นามศัพท์และธาตุ ปัจจาย คือ วิภัตติและปัจจาย บางคนกล่าว
ว่า ปกติ คือ ศัพท์ที่มี สิ หรือ ติ วิภัตติเป็นต้นอยู่ท้าย”

ในคัมภีร์ปทฺรปฐิทธิกฏิก (คำอธิบายสูตร ๓๖๒) อธิบายเพิ่มเติมว่า ธาตุ จำแนกเป็น :-

๑. **สุทธธาตุ** คือ ธาตุทั่วไป หมายถึง ศัพท์แสดงกิริยาอาการ เช่น ภู (มี, เป็น), คมฺ (ไป), ปจ (หุง) ธาตุประเภทนี้ลงวิกรณปัจจัยตามสมควรแก่หมวดต่าง ๆ มีหมวด ภู ธาตุ (ภูวาทิคณะ) เป็นต้น ได้รูปว่า ภูวติ = ภู + อ + ติ ท่านอนุญาตให้ลงวิภัตติอาขยาตท้าย ภู ธาตุได้ด้วยสูตรนี้

๒. **ธาตุปัจจัย** (ธาตุที่มีธาตุปัจจัยซึ่งมี ข ปัจจัยเป็นต้นอยู่ท้าย) คือ ปัจจัยที่แสดงธาตุ หมายถึง ปัจจัยพวกหนึ่งที่ใช้ประกอบกับธาตุเพื่อให้มีความหมายบางอย่างเพิ่มขึ้นจากอรรถเดิมของ ธาตุ ปัจจัยเหล่านี้เมื่อประกอบกับธาตุแล้ว ท่านถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของธาตุเลยทีเดียว บทกิริยาที่สำเร็จจากการลงปัจจัยเหล่านี้ก็ถือว่าเป็นธาตุเช่นเดียวกัน เช่น ตติกฺข (ติช ธาตุ + ข ปัจจัย = ตติกฺข) ได้รูปว่า ตติกฺขนฺโต (อดทนอยู่) = ติช ธาตุ + ข ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย + สิ วิภัตติ ท่านอนุญาตให้ลง อนฺต ปัจจัยท้าย ตติกฺข ได้ด้วยสูตรนี้ (ส่วนบทอาขยาตว่า ตติกฺขติ ลง ติ วิภัตติได้ด้วยการอนุญาตในสูตรว่า ธาตุปฺจฺเยหิ วิภตฺติโย (ลงวิภัตติท้ายปัจจัยที่แสดงในอรรถของธาตุ))

นามศัพท์ หมายถึง นามที่ไม่สำเร็จด้วยธาตุ ปัจจัย วิภัตติ, อุปสรรค, นิบาต, समास และ นามศัพท์ที่ลงดัตถิตปัจจัย พร้อมทั้งนามศัพท์ที่มีกิตกปัจจัย, กิจปัจจัย, อิตถิปัจจัย และธาตุปัจจัย ท่านอนุญาตให้ลงวิภัตตินามท้ายศัพท์เหล่านั้นได้ด้วยสูตรนี้

ปัจจัย หมายถึง วิภัตตินามที่มี สิ เป็นต้น และวิภัตติอาขยาตอันมี ติ เป็นต้น พร้อมทั้ง ดัตถิตปัจจัย, กิตกปัจจัย, กิจปัจจัย, อิตถิปัจจัย, ธาตุปัจจัย และ การ ปัจจัยเป็นต้นที่ลงด้วยสูตรว่า อกฺขเรหิ การ โดยวิภัตตินามลงท้ายนามศัพท์, วิภัตติอาขยาตลงท้ายธาตุ, ดัตถิตปัจจัยลงท้าย นามศัพท์ และกิตกปัจจัยเป็นต้นลงท้ายธาตุ]

ธาตุหิ ลิงฺเคหิ จ ปจฺยา ปราว โหนฺตฺติ ปริภาสโต อปจฺจตฺถสมฺพนฺธิลฺิงฺโค
ณฺญฺียนฺดาเยว ปโร โหติ.

ลงปัจจัยท้ายธาตุและนามศัพท์ทั้งหลายนั้นเทียว ดังนั้น จึงลง [ณ ปัจจัย นั้น]ท้ายนามศัพท์ซึ่งลงท้ายด้วยณฺญฺวิวิภัตติเท่านั้น ที่สัมพันธ์กับความหมายว่า บุตร ด้วย ปริภาสาสูตรนี้

[ตามปกติ โย วิภัตติท้ายสรรพนาม อ การ์นต์จะแปลงเป็น เอ ด้วยสูตรว่า สพฺพนาม- การเต ปจฺโม (แปลง โย ปฐฺมาวิภัตติท้ายสรรพนาม อ การ์นต์ เป็น เอ) แต่ในสูตรว่า ธาตุลฺิงฺเคหิ ปรา ปจฺยา นี้ ถึงแม้ว่า ปรา จะเป็นสรรพนามก็ไม่กระจายเป็น ปเร แต่กลับกระจายเป็น ปรา แทน

เมื่อมีตัวอย่างให้เห็นเช่นนี้ ก็ทำให้สามารถแปลง โย ปฐมาวิภัติกัณฑ์ท้ายสรรพนามอื่นๆ ที่เป็นกลุ่ม
ปุพฺพ ศัพท์เป็น อา ได้บ้าง ท่านจึงกล่าวไว้ในสูตร ๒๐๘ ว่า

พหุจเน “ธาตุลึงเคหิ ปรา ปจฺยา”ติ เอตถ ปราติ นิทฺเทสโต ปุพฺพาทีหิ โยวจนฺตส
วิกปเปเนกาโร

“ในพหูพจน์ แปลง โย วิภัติกัณฑ์ ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้นเป็น เอ ได้บ้าง เพราะแสดงศัพท์ว่า
ปรา ในสูตรว่า ธาตุลึงเคหิ ปรา ปจฺยา นี้”]

ปฏิจฺจ เอตสฺมา อตฺถิ เอตฺติ ปจฺจโย, ปตฺติยนฺติ อนนฺน อตฺถาติ วา ปจฺจโย.

ความหมายอาศัยแล้วย่อมเป็นไปจากปัจจัยนี้ เหตุนั้น จึงชื่อว่า ปัจจัย หรือว่า
ความหมายย่อมถูกรู้ได้ด้วยปัจจัยนี้ เหตุนั้น จึงชื่อว่า ปัจจัย

[หลังจากท่านผู้แต่งได้แสดงความหมายของสูตรโดยรวมไว้ในอดีตแล้ว บัดนี้ท่านจะ
แสดงรูปวิเคราะห์อันเป็นความหมายของศัพท์ว่า ปจฺย จึงกล่าวประโยคนี้ขึ้น

รูปวิเคราะห์แรกเป็นอุปาทานสาธนะ โดยประกอบรูปศัพท์มาจาก ปติ บทหน้า + อิ ธาตุ
+ อ ปัจจัย อุปสรรคคือ ปติ มีความหมายว่า ปฏิจฺจ (อาศัย) นัยนี้แปลว่า “แดนอาศัยเป็นไปของ
ความหมาย” กล่าวคือ เป็นแดนเกิดของความหมายนั่นเอง ส่วนรูปวิเคราะห์หลังเป็นกรณสาธนะ
อิ ธาตุที่มี ปติ อยู่หน้าใช้ในความหมายว่า “รู้” นัยนี้แปลว่า “เครื่องทำให้รู้ความหมาย” กล่าวคือ
เครื่องแสดงความหมายนั่นเอง (คำว่า ปตฺติยนฺติ เป็นคำไวพจน์ของ ฌายนฺติ)

รูปวิเคราะห์ทั้งสองนี้ระบุถึงคำว่า ปัจจัย ที่เป็นศัพท์ปัจจัยเป็นต้น แต่คำว่า ปจฺย ยัง
หมายรวมถึงวิภัติอันเป็นวิภัตตินามและวิภัตติอาชยาดอีกด้วย ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์กล่าวไว้ใน
ปทฺฐปสฺสิทฺธิฎฺฐีกาว่า ปกฺติโต พรํ เอตฺติ ปจฺจโย (ปัจจัย คือ ศัพท์ที่เป็นไปท้ายปกติ [นามศัพท์และธาตุ])
รูปวิเคราะห์นี้หมายถึงวิภัติและปัจจัยทั้งสองอย่าง เพราะทั้งสองอย่างนั้นก็ลงท้ายปกติคือนามศัพท์
และธาตุตามสมควร คำว่า ปจฺย ในรูปวิเคราะห์ดังกล่าวประกอบรูปศัพท์มาจาก ปติ บทหน้า + อิ
ธาตุ (คติเมหิ = ไป) + อ ปัจจัย อุปสรรคคือ ปติ ใช้ในความหมายว่า ปจฺจ (ภายหลัง)]

“วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”ติ อปฺจฺจสทฺทสฺส อปฺปโยโค.

การไม่ประกอบศัพท์ว่า อปฺจ (บุตร) ย่อมมีด้วยปริภาสาว่า วุตฺตตฺถานมป-
ปโยโค (การไม่ประกอบศัพท์ที่มีเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้ว ย่อมมี)

[เริ่มตั้งแต่ประโยคนี้เป็นต้นไป ท่านแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์โดยละเอียด อนึ่ง ท่านให้ลบ
อปฺจ ศัพท์เพราะอรรถของศัพท์นี้ถูก ณ ปัจจัยแสดงไว้แล้ว ดังคำอธิบายในคัมภีร์พาลาวดารว่า

ณเณวาปฺจตุตฺสสุ วุตตตฺตา อปฺจสทฺทาปฺโยโค.^{๒๑}

“การไม่ประกอบ อปฺจ ศัพท์ย่อมมี เพราะอรรถว่า อปฺจ ถูก ณ ปัจจัยกล่าวถึงแล้ว
นั้นเทียว”

การลบ อปฺจ ศัพท์ที่คัมภีร์ไวยากรณ์มคกล่าวไว้นี้ สอดคล้องกับไวยากรณ์สันสกฤตที่
ให้ลบ อปฺตย ศัพท์ ดังข้อความในคัมภีร์สรัสวตและฎีกาว่า

สมาสปฺจยान् इति ण्विञ्जि लोपो. णकारो वृत्तु लो.^{๒๒}

“ลบนัญวิวิภตติด้วยสูตรว่า สมาสปฺจยान् (ลบวิภตติของบทสมาส) ณ อักษรมีประโยชน์
เพื่อการพฤทธิ”

สมาสปฺจยान् इति विभक्ति लोपे वृत्तु तदान्मिति अप्जसत्ते लुत्ते उप् कु ओ ण्व इति जिति णकारो
वृत्तु लो ओषत् लो ज.^{๒๓}

“เมื่อมีการลบบิภตติด้วยสูตรว่า สมาสปฺจยान् (ลบวิภตติของบทสมาส) และลบ อปฺจ
ศัพท์ตามกฎทั่วไปว่า วุตตตฺตา (การไม่ประกอบศัพท์ที่มีเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้ว ย่อมมี) เป็นต้น
ครั้งตั้งบทว่า อุปฺ + อนุ แล้ว ณ อักษรมีประโยชน์เพื่อการพฤทธิ และมีประโยชน์เพื่อลง อีปฺ ปัจจัย
(อี อิตถิปัจจัย)”

วิภตติของบทสมาสและศัพท์ในท่ามกลางสมาสนั้น แม้จะถูกลบไปแล้ว ความหมายของ
ทั้งสองอย่างนั้นยังคงเหลืออยู่ การที่มีความหมายเหลืออยู่เป็นวิธีอย่างหนึ่งทางไวยากรณ์ที่เรียกว่า
สุริยกันตนัย คือ ส่วนที่เหมือนแก้วสุริยกานต์ (แก้วรวมแสง) หมายความว่า ไฟที่เกิดจากแก้ว
สุริยกานต์ซึ่งกระทบแสงอาทิตย์แล้วนั้น แม้จะนำแก้วสุริยกานต์ไปเก็บไว้ ไฟที่เป็นผลจากแก้ว
ดังกล่าวก็ยังคงมีอยู่ ฉะนั้น แม้วิภตติของบทสมาสและศัพท์ท่ามกลางสมาสจะถูกลบไปแล้ว ความหมาย
ก็ยังคงเหลืออยู่ ฉะนั้น ในคัมภีร์กัจจายนสูตรตตฎีกา (สูตร ๕๑๖) กล่าวคาถาว่า

मणिनुनादपे एकुति

तमहि ण्वजे न नसुत्ति

एव पत्ते विभक्तिमहि

ण्वजेपत्तु लो न नसुत्ति.^{๒๔}

“ไฟที่เกิดจากแก้ว[สุริยกานต์] เชื้อไฟ และแสงแดด เมื่อแก้ว[สุริย-
กานต์]เป็นต้นวิบัติไปแล้ว ย่อมไม่วิบัติไป ฉะนั้น เมื่อบท[หลัง]และวิภตติ

[ทำยบทหน้า]แม้วิบัติไป เนื้อความ[ของบทหลังและวิภัติทำยบทหน้า]
ย่อมไม่วิบัติไป ฉะนั้น”

คาถานี้สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์กัจจายนภะ (คาถา ๑๔๒) ว่า

มณีนรนาถเป อคติ

ตมฺหิ นฺนฺเจ น นสฺสติ

นฺนฺเจ ปทวิภตฺติมฺหิ

ปจฺจยาตุํ ปจฺจเร.^{๒๔}

“ไฟที่เกิดจากแก้ว เชื้อไฟ และแสงแดด เมื่อแก้วเป็นต้นวิบัติไปแล้ว ย่อม
ไม่วิบัติไป ฉนใด เมื่อบทและวิภัติแม้วิบัติไป ปัจจัยย่อมแสดงเนื้อความได้
ฉนนั้น”]

“เตสํ วิภตฺติโย โลปา เจ”ติ วิภตฺติโลโป จ.

และลบลวิภัติด้วยสูตรว่า เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ (วิภัติของบทสมาสทั้งหลาย
และของบทที่มีเนื้อความประกอบเข้าด้วยกันเหล่านั้น อันบุคคลพึงลบบ้าง)

[แม้ในที่นี้ท่านจะไม่ได้กล่าวถึงความเป็นปกติ ก็ต้องทำเป็นปกติก่อนที่จะลบ ณ ปัจจัย
ด้วยสูตรว่า เตสํ โณ โลโป ท่านละความเป็นปกติในฐานะที่เข้าใจกันอยู่แล้ว เพราะในสูตร ปกติ จสฺส
สรนตฺสส ได้กล่าวถึงการทำปกตินามศัพท์ที่เนื่องด้วยตัทธิตปัจจัยอีกด้วย และท่านจะระบุถึงการทำ
ปกติไว้ในสูตรว่า เณโย กตฺติกาทีหิ ต่อไป การมิได้แสดงไว้อย่างนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า
มคฺปทวลัญชนนฺย คือ สำนวนที่เหมือนรอยเท้าเนื้อ หมายความว่า นายพรานได้ออกติดตามเนื้อที่
หลบหนีไป เมื่อพบรอยเท้าเนื้อตามทางแล้วไม่พบรอยเท้าเนื้อที่เหยียบบนแผ่นดิน ก็รู้ได้ว่าเนื้อ
เหยียบผ่านแผ่นดิน ฉนใด การแสดงข้อความเบื้องต้นและเบื้องหลัง แต่ไม่แสดงข้อความในท่ามกลาง
ก็เหมือนรอยเท้าเนื้อที่เหยียบไปบนแผ่นดิน ฉนนั้น]

๓๖๓. เตสํ โณ โลโป.

ณ อนุพันธ์ของปัจจัยเหล่านั้นย่อมถึงการลบ

โณ อ. ณ อักษร เตสํ ตทฺธิตปจฺจยานํ ของปัจจัยอันเป็นตัทธิต ท. เหล่านั้น
อาปชฺชเต ย่อมถึง โลโป ซึ่งการลบ ฯ

[ท่านแสดงการลบ ณ อนุพันธ์ของตัทธิตปัจจัย เช่น ณ ฌาน และ ฌายน เป็นต้นด้วยสูตรนี้ อักษรที่ถูกกลบทิ้งไปนี้เรียกว่า อนุพันธ์ แปลตามศัพท์ว่า อักษรที่ถูกห้าม คือ ไม่ปรากฏในบทสำเร็จ หมายความว่า เป็นศัพท์ที่ดำรงอยู่เพียงชั่วขณะเพื่อเป็นเครื่องหมายให้ทำการพฤทธิสระได้ดังที่จะกล่าวต่อไปในสูตร ๓๖๖ ว่า สพฺพตฺถ ฌกการานุพฺนโธ วุฑฺฒโต (ณ อักษรซึ่งเป็นอนุพันธ์มีประโยชน์เพื่อการพฤทธิในทุกแห่ง) แล้วจึงถูกลบไปโดยไม่ปรากฏในรูปสำเร็จ ในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่อธิบายเรื่องอนุพันธ์ไว้ว่า

ปัจเจยสุ อฏฺฐานสภาวา ยสฺส กสฺสจฺจ กิจฺจสฺส สมนฺยาปนตฺถํ ปยุตฺตา วณฺณา อนุพฺนธา นาม ภาวตฺติ. อนุพฺนธียเต ปลาปียเตติ อนุพฺนโธ.^{๒๖}

“อักษรที่มีสภาพไม่ตั้งอยู่ในปัจจัย ประกอบไว้เพื่อแสดงให้รู้หน้าตัวอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อนุพันธ์ อักษรที่ถูกห้าม คือ ถูกทำให้หายไป ชื่อว่า อนุพันธ์”

ตามนัยข้างต้นนี้คำว่า อนุพฺนธ (อักษรที่ถูกห้าม) สำเร็จรูปมาจาก อนุ บทหน้า + พธ ธาตุ (พาธ = ห้าม) + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อนุพฺนธ แปลว่า อักษรที่ถูกกลบไปในภายหลัง มีรูปวิเคราะหว่า การยวเสน อนุ ปจฺฉา พฺนธียเตติ อนุพฺนโธ (อักษรที่ถูกกลบไปในภายหลังโดยเนื่องด้วยรูปสำเร็จ ชื่อว่า อนุพันธ์) ตามนัยนี้ พฺนธ ธาตุใช้ในความหมายว่า ลบ ดังคำอธิบายในคัมภีร์กาดันตระ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๔๓๕) และฎีกาว่า

โย’อนุพฺนโธปฺปโยคฺติ. อนุพฺนฺตเต อิตฺยอนุพฺนโธ. อปฺปยุตฺติ อปฺปโยโค. อนุพฺนโธ โย, โส อปฺปโยคฺติ อนุจฺจารณฺโย ภวตฺติ.^{๒๗}

“อักษรที่ชื่อว่า อนุพันธ์ ไม่มีการประกอบไว้ อักษรใดย่อมถูกลบ เหตุนั้น อักษรนั้นชื่อว่า อนุพันธ์ การไม่ประกอบ ชื่อว่า อปฺปโยคะ อักษรใดชื่อว่า อนุพันธ์ อักษรนั้นไม่มีการประกอบไว้ คือ ไม่พึงออกเสียง”

อนุพฺนฺตเต อิติ อนุพฺนโธ. กมฺมฺนิ ฌมฺ. อนุปฺพุโฬยํ พฺนฺธิริห วิโลปเน วตฺตเต. ยถา โค อนุพฺนฺตมิตฺติ. เอเตนानวตฺถพลเนว อนุพฺนธสณฺหา สิทฺธาติ ทสฺสิตฺ.^{๒๘}

“อักษรใดย่อมถูกลบ เหตุนั้น อักษรนั้นชื่อว่า อนุพันธ์ ลง ฌมฺ ปัจจัยในกรรมสาธนะ พฺนธ ธาตุที่มี อนุ อยู่หน้านี้ย่อมเป็นไปในการลบในที่นี้ ดังอุทาหรณ์ว่า โค อนุพฺนฺต (โดยย่อถูกฆ่า) ท่านแสดงว่าชื่อว่าอนุพันธ์สำเร็จแล้วด้วยกำลังแห่งอันวัตถนามนั้นนั่นแหละ”

กัจจายนไวยากรณ์ตั้งสูตรลบอนุพันธ์ของปัจจัยไว้ทั้งในตัทธิตและกิตก แต่โมคคัลลาน-

ไวยากรณ์ถือว่าอนุพันธ์ของปัจจัยเป็นเครื่องสังเกตทางไวยากรณ์ ไม่ปรากฏรูปอยู่จริง ๆ จึงไม่ใช่ส่วนหนึ่งของศัพท์ เหมือนกับเงาที่ไม่ใช่ส่วนหนึ่งของร่างกาย ดังนั้น ท่านจึงไม่ตั้งสูตรลบอนุพันธ์ไว้โดยตรง แต่กล่าวถึงปริกาสสูตร (ปริกษที่ ๑ สูตร ๒๓) ในคัมภีร์นั้นว่า สงเกโต'นวยโว'นุพนุโ (เครื่องหมายที่มีใช้ส่วนหนึ่ง[ของปกติและปัจจัย] ชื่อว่า อนุพันธ์) โดยรูปวิเคราะห์ของคำว่า อนุพนุตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ กล่าวไว้ในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกายิกา (ปริกษที่ ๑ คำอธิบายสูตร ๒๓) ว่า อนุพนุญเต วินสฺสเตตฺยอนุพนุโ (อักษรที่ถูกทำให้พินาศไป ชื่อว่า อนุพันธ์)

อนุพุโพ พนฺธิ วินาสฺโกติ อาหุ อฺจุจริตปฺภิสฺสิตา อนุพนุญเต วินสฺสเตตฺยอนุพนุโติ อิมาย สทฺทพฺยุปฺปตฺติยา วเสน.^{๒๙}

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า พนฺธิ ธาตุที่มี อนุ อยู่หน้า มีความหมายว่า พินาศ [พึงทราบการลบ]โดยเนื่องด้วยเหตุเกิดของศัพท์อย่างนี้ว่า อักษรใดยอมถูกทำให้พินาศไปเพราะละการออกเสียงเหตุ นั้น อักษรนั้นชื่อว่า อนุพันธ์”]

เตสํ ตทฺธิตปฺปจฺยานํ ฌานพนฺฐานํ ฌกาโร โลปมาปชฺชเต.

ณ อักษรของตทฺธิตปัจจัยทั้งหลายซึ่งมี ณ อนุพันธ์เหล่านั้นยอมถึงการลบ

๓๖๔. วุฑฺฐาทิสฺรสฺส วาสโยคนฺตฺสฺส สณฺเณ จ.

วา ศัพท์ทำหน้าที่สัมปณฺชนะ ส่วน จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ

ให้พฤทธิสระต้นและอื่นๆ ที่มีได้ลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยคเท่านั้น ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์

วุฑฺฐิ จ อ.การพฤทธินั้นเกี่ยว อาทิสฺรสฺส วา แห่งสระต้น ด้วย สโยคนฺตฺสฺส อันไม่มีสังโยคเป็นที่สุด โหติ ย่อมมี ปจฺจเย ในเพราะปัจจัย สณฺเณ อันเป็นไปกับด้วย ณ อนุพันธ์ ๕

วา ศัพท์ทำหน้าที่วตฺถิตวิภาสา ส่วน จ ศัพท์ทำหน้าที่วจาสิณฺฐระ

ให้พฤทธิสระต้นที่มีได้ลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยค ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์ตามสมควร

วฺุทธิ อ.การพฤทธิ อาทิสฺรสุส แห่งสฺระตัน อสโยคนฺตสุส อันไม่มีสังโยคเป็นที่สุด
โหติ ย่อมมี ปจฺจเย ในเพราะปัจจัย สณฺเณ อันเป็นไปกับด้วย ณ อนุพันธฺ์ วา ตามสมควร ฯ

[วา ศัพท์ในสูตรนี้มีอรรถสองนัย คือ

๑. สัมปิตฺแทนะ คือ รวบรวมสฺระของพญฺ์ชฺนะตัน ตามนัยนี้ คำว่า อาทิสฺร (สฺระตัน) หมายถึง อุพฺมุปิโก ที่มีการพฤทธิ อฺุ เป็น โอ สำเร็จรูปว่า โอพฺมุปิโก เป็นต้น และคำว่า อาทิพฺยณฺชน (สฺระของพญฺ์ชฺนะตัน) หมายถึง วสฺสิฏฺฐ ที่พฤทธิ อฺุ เป็น อา สำเร็จรูปว่า วสฺสิฏฺฐ เป็นต้น

อนึ่ง คำว่า อาทิพฺยณฺชน (สฺระของพญฺ์ชฺนะตัน) โดยมีรูปวิเคราะหฺว่า อาทิพฺยณฺชนสุส อยนฺติ อาทิพฺยณฺชนโน (อาทิพญฺ์ชฺนะ คือ สฺระของพญฺ์ชฺนะตัน) ลง ณ ปัจจัยในอิทังตัทธิต เพราะ ไม่มีการพฤทธิพญฺ์ชฺนะโดยประการใด ๆ

๒. วฏฺธิตฺติวาทา โดยแสดงวิธีทั้ง ๓ อย่าง คือ นิจจวฺิ อนิจจวฺิ และอสนฺตวฺิ ความหมายของ วา ศัพท์ในอรรถวฏฺธิตฺติวาทา ในสนธิกัณฺท์จนถึงสมาสกัณฺท์ของปทฺรปฐิทธิมัญชิ เล่ม ๑ และเล่ม ๒ ได้แปลว่า “ตามอุทาหรณฺ์” แต่ในฉบับนี้ขอแปลว่า “ตามสมควร” จะสอดคล้องกับ คำว่า ยถารหฺ์ (ตามสมควร) ซึ่งเป็นอรรถของ ยถา ศัพท์ และ วา ศัพท์ก็เป็นนิบาตเหมือน ยถา จึง ควรมีคำแปลเหมือนกัน

คำว่า วฺุฐาทิสฺรสุส ตັตบทเป็น วฺุทธิ + อาทิสฺรสุส

คำว่า สณฺเณ มีรูปวิเคราะหฺว่า สห เณน โย วตฺตตฺติ สโณ (ปัจจัยโดยยอมเป็นไปกับด้วย ณ อนุพันธฺ์ เหตุนั้น ปัจจัยนั้นชื่อว่า สณฺเณ)]

อาทิสฺรสุส วา อาทิพฺยณฺชนสุส วา อสโยคนฺตสุส วฺุทธิ โหติ สณการปจฺจเย ปเร.

ให้พฤทธิสฺระตัน และสฺระของพญฺ์ชฺนะตัน ที่มีได้ลงทำด้วยพญฺ์ชฺนะสังโยค ในเพราะปัจจัยที่ประกอบกับ ณ อนุพันธฺ์เบื้องหลัง

[คำว่า อาทิพฺยณฺชนสุส วา (และสฺระของพญฺ์ชฺนะตัน) แสดงข้อความที่ วา ศัพท์รวบรวม แม้คัมภีร์นยาสะ (สูตร ๔๐๐) ก็กล่าวถึงอรรถของ วา ศัพท์ไว้ว่า วาคุคฺคณฺ์ สพฺยณฺชนํ สมฺปิตฺเตติ (วา ศัพท์ยอมรวบรวมสฺระที่เป็นไปร่วมกับพญฺ์ชฺนะ)]

สโยโค อนุโต อสฺสาติ สโยคนฺโต.

พยัญชนะสังโยคอันเป็นที่สุดย่อมมีแก่สระใด เหตุนั้น สระนั้นชื่อว่า สังโยคันตะ (มีพยัญชนะสังโยคเป็นที่สุด, ลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยค)

ตทณโณ อสโยคนโต.

สระอื่นนอกเหนือจากสระที่ลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยคนั้น ชื่อว่า อสังโยคันตะ (สระที่มีได้ลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยค)

[คำว่า สโยคนโต (สระที่ลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยค) หมายความว่า คำว่า กุมภ, อกฺข เมื่อลงดัตถิตปัจจัยแล้วสำเร็จเป็นรูปว่า กุมภิก (สิ่งที่สมควรแก่ ๑ กุมภะ), อกฺขิก (ผู้เล่นด้วยสกา) ไม่ต้องพฤทธิ อุ ของ กุ และ อ ของ อกฺ เพราะมีพยัญชนะสังโยคอยู่ท้าย แต่อาจพฤทธิสระในบท สังโยคได้บ้างในศัพท์เฉพาะบางศัพท์ เช่น โกณฑณโณ (บุตรของนางกุนฺฑน) อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ พาลาวดารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๐๓) กล่าวว่า การพฤทธิสระท้ายพยัญชนะสังโยคมีใช้น้อยมากในภาษามคธ ดังหลักฐานในคัมภีร์นั้นว่า

มาตริกสทฺเทสุ สโยคนโต เยภฺยเณนาวุทธิโก.^{๓๐}

“สระท้ายของพยัญชนะสังโยคในศัพท์ภาษามคธ มักไม่มีการพฤทธิเป็นส่วนใหญ่”]

อถ วา ววตฺถิตฺตวิภาสโตโย วาสทโท.

อีกอย่างหนึ่ง วา ศัพท์นี้มีความหมายว่า ววตฺถิตฺตวิภาส

ตทา จ ปกตฺยฺเต ลิงฺเค สรรณมาทิสฺสส อสโยคนตฺสส วุทธิ โหติ สณฺหาเร ตทฺธิตฺตปฺปจฺเจ ปเรติ อตฺถเ.

อนึ่ง ในเวลา [วา ศัพท์มีอรรถว่า ววตฺถิตฺตวิภาส]นั้น ความหมายคือ ให้พฤทธิ สระต้นที่มีได้มีพยัญชนะสังโยคอยู่ท้ายของสระในนามศัพท์ที่ยังมิได้กระจายรูป ในเพราะ ดัตถิตปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์เบื้องหลัง

เตน-

วาสิฏฺฐาทิสฺส นิจฺจาย

อนิจฺจโฬมฺปิภาทิสฺส

น วุทธิ นิลปีตาโท

ววตฺถิตฺตวิภาสโต.

เพราะเหตุนี้ :-

“การพทุธิย้อมมีอย่างแน่นอนในศัพท์ว่า วาสัญ เป็นต้น
การพทุธิย้อมมีอย่างไม่แน่นอนในศัพท์ว่า โอพุมปิก เป็นต้น
และย้อมไม่มีการพทุธิในบทว่า นีล และ ปิต เป็นต้น เพราะ
ว่า ศัพท์กล่าวกำหนดไว้”

[วา ศัพท์ที่แปลว่า “ได้บ้าง” มักกระทำได้ ๒ วิธี คือ ศัพท์เดียวทำได้ ๒ อย่างเรียกว่า
วิกัปปะ (อนิจจวิ) แต่ถ้า วา ศัพท์กระทำได้ ๓ วิธี คือ ศัพท์บางศัพท์บังคับให้ทำแน่นอน บาง
ศัพท์ก็ทำได้ ๒ วิธี บางศัพท์ก็ทำไม่ได้เลย วา ศัพท์ชนิดที่กำหนดวิธีการอย่างนี้เรียกว่า วัตถิตวิภาสา
แปลว่า “ตามสมควร”

วา ศัพท์ในสูตรนี้แสดงถึงวิธี ๓ อย่าง คือ

๑. นิจจวิ เช่น วาสัญ เป็นต้น

๒. อนิจจวิ เช่น โอพุมปิก, อุพุมปิก เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า อุพุมเปณ ตรตติ
โอพุมปิโก (ผู้ข้ามด้วยแพ) ลง ฦก ปัจจัยในอรรธว่า ตรติ (ข้าม)

๓. อสนตวิ เช่น นีล, ปิต เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า นีเลน รตตํ นีลํ (ผ้าย้อมด้วย
สีเขียว), ปิตเนน รตตํ ปิตํ (ผ้าย้อมด้วยสีเหลือง) ลง ฦก ปัจจัยในอรรธว่า รตต (ย้อม)

คำว่า อนิจโอุปุมปิกาทิสฺส ตัตถะเป็น อนิจจา + โอพุมปิก + อาทิสฺ

จสททคคณมวธารณตถ.

การกล่าว จ ศัพท์มีประโยชน์เพื่อการห้าม

[เมื่อใช้ วา ศัพท์ตามนัยแรก คือแปลว่า “และ” ก็ให้ จ ศัพท์แปลว่า “เท่านั้น” โดยทำ
หน้าที่นวัตตปนาวธารณะ ซึ่งห้ามวิธีของสูตรนี้อีกทอดหนึ่ง โดยห้ามการพทุธิในรูปว่า อุพุมปิโก
เป็นต้น แต่ถ้าใช้ วา ศัพท์เป็นนวัตถิตวิภาสา จ ศัพท์นี้ก็ทำหน้าที่ว่าจาสลิฏฐะ คือ ทำให้คำสะสลาย
เหมือน จ ศัพท์ในสูตรว่า สยา จ จะเห็นได้ว่า ในประโยคว่า

ตทา จ ปกตัญเเต ลิงเค สรานมาทิสสรสฺส อสโยคนตสฺส วุฑฺธิ โหติ สณกาเร ตทฺธิตปฺปจฺเจ
ปเรติ อตฺโถ.

“อนึ่ง ในเวลา [วา ศัพท์มีอรรธว่า วัตถิตวิภาสา]นั้น ความหมายคือ ให้พทุธิสระต้นที่

มิได้มีพยัญชนะสังโยคอยู่ท้ายของสระในนามศัพท์ที่ยังมิได้กระจายรูป ในเพราะตัทธิตปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์เบื้องหลัง”

ท่านมิได้กล่าวถึง จ ศัพท์ไว้ในที่นี้ อีกอย่างหนึ่ง ปทรูปสัทธินิสสัยใหม่แสดงความคิดเห็นว่า จ ศัพท์อาจทำหน้าที่สัมปิตนชนะก็ได้ โดยรวบรวมศัพท์ว่า สโยคนุต (ที่ลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยค) อุทาหรณ์ว่า โภณฺทณฺโฆ จึงมิได้โดยพฤทธิสระ อุ ใน กุณฺ เป็น โอ]

ตสฺสา วุฑฺธิยา อนิยมปฺปสงฺเค นิยมตฺถํ ปริภาสมาห.

เมื่อมีความเป็นไปได้ไม่แน่นอนของการพฤทธินั้น [พระกัจจายนะ] ได้กล่าวปริภาสาสูตรเพื่อกำหนดให้แน่นอน

[สระ อ ใน ว ของ วสิฏฺฐ ยังไม่แน่นอนว่าต้องพฤทธิเป็น อา, อี, อุ หรือ โอ ท่านจึงกล่าวปริภาสาสูตรเพื่อกำหนดให้แน่นอนว่า การพฤทธิมี ๓ อย่าง คือ

๑. พฤทธิสระ อ เป็น อา

๒. พฤทธิสระ อิ, อี เป็น เอ

๓. พฤทธิสระ อุ, อู เป็น โอ

ในคัมภีร์พาลาวดารฎีกาใหม่พบข้อความที่คล้ายคลึงกันนี้ว่า

อยุวณฺณนญฺจาโย วุฑฺธิติ นิยมปริภาสาสุตฺตมาหริ.

“พระกัจจายนะนำปริภาสาสูตรที่กำหนดให้แน่นอนมาแสดงว่า อยุวณฺณนญฺจาโย วุฑฺธิ”

ในภาษาสันสกฤตจำแนกสระ เอ และ โอ เป็นคุณสระ ส่วนสระ ไอ และ เอา เป็นวฤทธิสระ โดยแบ่งสระออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. มूलสระ สระเดิม มี ๓ อย่าง คือ

๑.๑ รัสสระ คือ อ อิ อุ ฤ ฦ

๑.๒ ทิมสระ คือ อา อี อู ฤา ฤา

๒. คุณสระ สระที่มีเสียงเพิ่มจากมूलสระ คือ มีเสียงยาวกว่าเสียงปกติ ได้แก่ เอ และ โอ สระ เอ เป็นเสียงยาวของสระ อิ อี ส่วนสระ โอ เป็นเสียงยาวของสระ อุ อู

๓. วฤทธิสระ สระที่มีเสียงยาวที่สุดในบรรดาเสียงที่หะทั้งหลาย ได้แก่ อา (เสียงยาวของ อ) ไอ (เสียงยาวของ เอ) และ เอา (เสียงยาวของ โอ)

สระ ๓ ประเภท					
มูลสระ	อ,อา	อิ,อี	อุ,อุ	ฤ,ฤ	ฦ,ฦ
คุณสระ	-	เอ	โอ	อรุ	อลุ
วฤทธิสระ	อา	ไอ	เอา	อาร์	อาล

คำว่า คุณ แปลตามศัพท์ว่า “เพิ่ม” หมายถึง การมีเสียงยาวกว่าเสียงเดิม ตามหลักภาษายังแปลง ฤ และ ฦ เป็น อรุ และแปลง ฦ และ ฦ เป็น อล ทั้งสองเสียงนี้จัดว่าเป็นคุณะประการหนึ่ง แต่มีพยัญชนะผสมด้วย แม้เสียงวฤทธิคือ อาร์ และ อาล ก็มีพยัญชนะผสมเช่นกัน]

๓๖๕. อยู่วณฺณนญจาโย วุฑฺธิ.

จ ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมการไม่พฤทธิ จึงประกอบไว้ท้าย วุฑฺธิ ศัพท์

พฤทธิสระ อ, อิ วัณณะและ อุ วัณณะเป็น อา, เอ และ โอ [ตามลำดับ]ได้บ้าง

วุฑฺธิ จ อ.การพฤทธิ ท. ด้วย อาโย คือ อา, เอ และ โอ อยู่วณฺณน ของสระ อ, สระ อิ วัณณะ และสระ อุ วัณณะ ท. โหนฺติ ย่อมมี ฯ

จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะ จึงแปลไว้ต่อจากกิริยาคุมพากย์

พฤทธิสระ อ, อิ วัณณะและ อุ วัณณะเป็น อา, เอ และ โอ [ตามลำดับ]นั้นเที่ยว

วุฑฺธิ อ.การพฤทธิ ท. อาโย คือ อา, เอ และ โอ อยู่วณฺณน ของสระ อ, สระ อิ วัณณะ และสระ อุ วัณณะ ท. โหนฺติ จ ย่อมมี นั้นเที่ยว ฯ

เตส อการอวิญญวณฺณนเมว ยถากุม ออ-เอ-โอ อิจเจเต วุฑฺธิโย โหนฺติ.

พฤทธิ อ อักษร, อิ วัณณะและ อุ วัณณะเหล่านั้นนั้นแหละเป็นสระเหล่านี้ คือ อา, เอ และ โอ ตามลำดับ

จสททคฺคหณมฺวุฑฺธิสมฺปิณฺทนต์ถ อวธารณฺตถ วา.

จ ศัพท์มีอรรถรวบรวมการไม่พฤทธิ หรือว่ามีอรรถย่อความ

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่สัมปดินทนะ “ได้บ้าง” คือ รวบรวมการไม่พฤทธิในอุทธารณว่า อุพุมปิ, นิล และ ปิต เป็นต้น ท่านกล่าวฉะนี้ไว้ตาม ว่า ศัพท์ในปฐมนัยของสูตรว่า วุฑฐาติสรสสุวา เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะที่เป็นสันนิษฐานาวธารณะ (ย้ำความ) “นั่นเทียว” ท่านกล่าวฉะนี้ไว้ตาม ว่า ศัพท์ในทุติยนัยของสูตรก่อน หมายความว่า จ ศัพท์ในสูตรนี้ไม่จำเป็นต้องห้ามการพฤทธิในอุทธารณข้างต้น เพราะ ว่า ศัพท์ที่ทำหน้าที่วตถวิภาสาได้แสดงถึงอนิจจวิและอสันตวิไว้แล้ว ด้วยเหตุนี้ จ ศัพท์จึงย้ำความว่าให้ทำการพฤทธิ อ เป็น อา, สระ อี วัณณะเป็น เอ และสระ อุ วัณณะเป็น โอ เท่านั้น ไม่ต้องพฤทธิ อา, เอ และ โอ ที่มีรูปพฤทธิอยู่แล้วโดยธรรมชาติ]

อิ จ อุ จ ยู, ยู เอว วณฺณา ยุวณฺณา, อ จ ยุวณฺณา จ อยุวณฺณา.

อิ และ อุ ชื่อว่า ยู, วัณณะคือยู จึงชื่อว่า ยุวัณณะ, อ และยุวัณณะ ชื่อว่า อยุวัณณะ

[คำว่า ยู ตัดบทเป็น อิ + อุ มาจากศัพท์เดิมว่า อิ + อุ เข้าสมาสเป็นอสมมาตรวันทสมาส มีรูปว่า ยู โดยแปลง อิ เป็น ย ด้วยสูตรว่า อิวณฺโณ ยํ นวา ลง โย วิภคติแล้วลบเสีย หลังจากนั้นจึงจะสระ อุ เป็น อุ เหมือน ภิกขุ ศัพท์]

อา จ เอ จ โอ จ อาโย.

อา, เอ และ โอ ชื่อว่า อาเย

[รูปว่า อาโย ตัดบทเป็น อา + เอ + โอ แปลง เอ เป็น ย ด้วยการแบ่งสูตรว่า ยเม ในสูตรว่า ยเมทนต์สสาเทโส เพราะมีไช้ที่สุดของบท หรือแปลง เอ เป็น ย ด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺฐิ เป็นต้น หลังจากนั้นจึงลง โย วิภคติ แล้วลบไปด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโส เป็นต้น]

ปุณ วุฑฺฐิคฺคหณํ “เนคมชานปทา”ติอาทิสฺส อุตฺตรปทฺฐิภาวตฺถ.

[ท่านใช้]ศัพท์ว่า วุฑฺฐิ อีกเพื่อการทำพฤทธิบทหลังในตัวอย่างว่า เนคมชานปทา (ชาวนิคมและชาวแคว้น) เป็นต้น

[วุฑฺฐิ ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า วุฑฺฐาติ เป็นต้นที่มีอยู่ก่อนก็ได้ แต่ท่านใส่เข้ามาในสูตรนี้

อีก เพื่อประสงค์ให้ทำการพฤทธิในศัพท์หลัง คือคำว่า ชา ใน ชานปทา หมายความว่า เนคมชาน-
ปทา มีรูปวิเคราะห์ว่า นิคมา จ ชนปทา จ นิคมชนปทา (นิคมและแคว้น ชื่อว่า นิคมชนปทะ), นิคม-
ชนปเทสุ ชาดา เนคมชานปทา (ผู้เกิดในนิคมและแคว้น ชื่อว่า เนคมชานปทะ) ลง ณ ปัจจัยใน ชาด
ตัดทิต แล้วพฤทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตรว่า วุฑฐาติ เป็นต้น หลังจากนั้นจึงพฤทธิ อ ใน ช เป็น อา
ด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฐิ เป็นต้น ความจริงแล้วการพฤทธิในบทหลังนี้ มิใช่พฤทธิด้วยการกล่าว วุฑฐิ
ศัพท์ซ้ำอีก เพราะสูตรนี้เป็นปริภาสาสูตร ไม่ใช่วิสูตร จึงต้องพฤทธิด้วยมหาสูตรดังคำอธิบายใน
ปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายรูปว่า องคมาคิโก)

อาทิ ศัพท์ในที่นี้หมายถึงอุทาหรณ์ว่า องคมาคเรสุ ชาดา องคมาคิกกา (ผู้เกิดในแคว้น
อังคะและแคว้นมคธ), ปุริมชนปเทสุ ชาดา ปุริมชานปทา (ผู้เกิดในแคว้นด้านหน้า)]

เอตถ จ “อายุณณานน”ติ จานนियมวจน อายอน วุฑฐิภาวะปสงคณิตตตถ.

อนึ่ง การกล่าวกำหนดฐานะ[แห่งการพฤทธิ]ว่า สระ อ, สระ อี วัณณะ และ
สระ อุ วัณณะ ในสูตรนี้ มีประโยชน์เพื่อห้ามการถึงความพฤทธิ อา, เอ และ โอ

[ท่านให้พฤทธิเฉพาะ อ, อี วัณณะและ อุ วัณณะเท่านั้น นั่นก็คือห้ามการพฤทธิสระอื่นๆ
คือ อา, เอ และ โอ เพราะสระเหล่านั้นเป็นสระประเภทที่เรียกว่า สภาววุฑฐิ คือ มีรูปพฤทธิอยู่แล้ว
โดยธรรมชาติ

พระพุทธรูปยักกล่าวข้อความนี้โดยพาดพิงความเห็นของคัมภีร์นยาสะ กล่าวคือ ในการ
ประกอบรูปศัพท์ว่า โคตโม คัมภีร์นยาสะกล่าวว่า เมื่อลง ณ ปัจจัยเป็นต้นแล้ว ให้พฤทธิสระ โอ เป็น
สระ โอ ซ้ำอีก เพราะสูตรนี้เป็นปชฺชนนคติกันย คือ นัยที่มีคติเหมือนฝน โดยที่ฝนอาจตกซ้ำใน
สถานที่ตกแล้วได้ นัยดังกล่าวเป็นการทำซ้ำวิธีที่คัมภีร์ไวยากรณ์อนุญาตไว้แล้ว แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์
คัดค้านการพฤทธิซ้ำข้างต้น มีหลักฐานในคัมภีร์นยาสะว่า

โคตโมติ โคตมสฺส อปจฺจนฺติ อตฺเถ วุตฺตนฺเยน อิมินา ณฺปจฺยาที กตฺวา ลกฺขณสฺส ปชฺชนฺ
คตฺติกตฺตา วุฑฺฐิยาปิ วุฑฺฐิมฺหิ กเต รุปํ.^{๓๑}

“ในความหมายว่า โคตมสฺส อปจํ เมื่อลง ณ ปัจจัยเป็นต้นตามวิธีที่กล่าวไว้แล้วนี้ กระทำ
วุฑฐิ[คือ โอ] ของวุฑฐิ[คือ โอ] อีก เพราะสูตรเป็นปชฺชนนคติกันย จึงมีรูปว่า โคตโม”

แม้สหทนีติปรกณ (สุตตมาลา สูตร ๘๓๐) ก็กล่าวถึงนัยประเภทนี้ว่า

ยสฺมา ปเนตฺถ ปชฺชนนคตฺติกาณิปี ลกฺขณานิ ทิสฺสนฺติ, ตสฺมา ปฺนรุตฺติโทโส อตฺถิตี น วตฺตพฺพ.^{๓๒}

“อนึ่ง แม้ลักษณะที่มีคติเหมือนฝอย่อมปรากฏในเรื่องนี้ ดังนั้น จึงไม่ควรกล่าวว่าโทษคือ การพูดซ้ำมีอยู่”]

ยถา हि कदुर्गुणिं

पुन रुग्णि न होदि

तथा सगारुग्णिं

आयोन् पुन रुग्णि न.

“โดยแท้จริงแล้ว การพฤทธิสระที่พฤทธิแล้วย่อมไม่มีอีกใน คัมภีร์ไวยากรณ์นี้ ฉนใด การพฤทธิ อา, เอ และ โอ ที่พฤทธิแล้ว ตามสภาพย่อมไม่มีอีก ฉนนั้น”

[ข้อความนี้กล่าวย้าข้อความข้างต้นว่า เมื่อพฤทธิสระ อ เป็น อา ในคำว่า วาสฺนุโจ แล้ว ไม่ต้องทำการพฤทธิอีก ฉนใด แม้รูปที่พระว่า อา, เอ และ โอ ในอุทาหรณ์ว่า นาวิโก (ผู้ข้ามด้วยเรือ), การทวาช (บุตรของภราทวาชะ), เอณฺเวยโย (ของเนื้อทราย), เวสฺสามิตฺโต (บุตรของวิศวามิตร), โคตโม (บุตรของโคตมะ), โมคคฺลฺลาโน (บุตรของโมคคัลล) ก็ไม่ต้องพฤทธิอีก ฉนนั้น ข้อนี้เหมือน การหุงข้าวที่หุงแล้วอีก ย่อมจะหาประโยชน์มิได้ แม้คัมภีร์พาลาวดารฎีกาใหม่ก็กล่าวว่า

โคตมภราทวาชเวสฺสามิตฺตสทฺทเสฏฺฐ สगारुग्णिยา สมภวโต อปจฺจตฺเถ วิเสสสฺส รูปตา น होदि.^{๓๓}

“ความเป็นรูปเฉพาะในอรรถฉบับจะย่อมไม่มีในศัพท์ว่า โคตม, ภราทวาช และ เวสฺสามิตฺต เพราะมีการพฤทธิตามสภาพ”]

ดโต อการสฺส อากาโร रुग्णि.

หลังจากนั้น ให้พฤทธิ อ อักษรเป็น อา อักษร

“สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป दु पकटि”ติ สรโลปปกติภาวา.

การลบสระหน้าและการปกติสระหลังด้วยสูตรว่า สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป दु पकटि (การลบสระหน้าย่อมมีในเพราะ อ วิภัตติ, ในเพราะสระหลังที่แปลงมา และในเพราะสระหลังที่เป็นปัจจัยเป็นต้น แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกติสระหลัง)

“นये परि युत्ते”ติ प्रनयन् कदवा दधुत्तदुता “दधुत्तदुता”อิจจาतिना नामपुष्पतेเส गते पुरे विय सुयाधुष्पत्तติ.

ครั้นกระทำการนำพยัญชนะหน้าไปสู่สระหลังด้วยสูตรว่า นเย ปริ ยุตุเต (พึงนำพยัญชนะอันปราศจากสระตั้งอยู่ข้างหน้าไปสู่อักษรตัวหลัง ในที่สมควร) แล้ว เมื่อการตั้งชื่อเป็นนามถูกกระทำแล้วด้วยสูตรว่า ตฤทธิตสมาส เป็นต้น เพราะความเป็นตัทธิต การลง สิ วิภัตติเป็นต้นพึงทราบเหมือนรูปก่อน

วาสิฏฺโฐ วสิฏฺจสฺส ปุตุโต วา, วาสิฏฺจา อิจจาติ ปุริสสทฺทสมํ.

รูปว่า วาสิฏฺโฐ หรือว่า วสิฏฺจสฺส ปุตุโต, วาสิฏฺจา เป็นต้นพึงทราบเหมือนกับ ปุริส ศัพท์

[ท่านแสดงไว้ทั้งสองรูปว่า วาสิฏฺโฐ หรือ วสิฏฺจสฺส ปุตุโต เพราะไม่ต้องกระทำให้เป็นตัทธิตก็ได้ เนื่องจากสูตรว่า วา ฌปฺจเญ มี วา ศัพท์ประกอบอยู่ด้วย จึงลง ฌ ปัจจัยได้บ้าง

พระกัจจายณะกล่าวถึงรูปว่า วาสิฏฺจ โดยคล้อยตามรูปสันสกฤตว่า วาสิษฺจ, วาสิษฺจ แต่ในพระบาลีพบรูปว่า วาเสฏฺจ เท่านั้น จึงแปลง อิ ใน สิ เป็น เอ ดังสัททนีติปกรณ (สุตตมาลา สูตร ๗/๕๒) กล่าวว่า

สาสนานุรูปวเสน ปน อิการสฺส เอการตุเต กเต วาเสฏฺโฐติ นิจฺจํ ภวติ.^{๓๔}

“เมื่อแปลง อิ อักษรเป็น เอ อักษรโดยคล้อยตามคัมภีร์ทางศาสนาแล้ว ย่อมมีรูปแน่นอนว่า วาเสฏฺโฐ”

ตัวอย่างของศัพท์นี้พบในคัมภีร์สุดตนิบาต วาเสฏฺฐสูตรว่า

โย หิ โกจิ มนุสฺเสสุ โครกฺขํ อุปชีวติ
เอวํ วาเสฏฺจ ชานาหิ กสฺสโก โส น พฺราหฺมโณ.^{๓๕}

“ในหมู่มนุษย์ ใครก็ตามอาศัยการรักษาโคเลี้ยงชีพ วาเสฏฺฐะ เธอจะรู้
อย่างนี้ว่า ผู้นั้นเป็นชาวนา มิใช่พราหมณ์”]

การประกอบรูปศัพท์ วาสิฏฺโฐ

ศัพท์เดิมเป็น วสิฏฺจ และ อปฺจ

ลง ส จันฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วสิฏฺจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมี จณฺฐิ”

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น วสิฏฺจสฺส

ลง สี ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อปัจจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

แปลง สี วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สี”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปปจยยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น อปัจจ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วสฺสจฺส อปัจจ (บุตรของพระวสฺส) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ณ ปัจจัยในอรรถอปัจจะด้วยสูตรว่า “วา ณฺปจฺเจ”

ลบวิภัตติท้าย วสฺสจฺส และ อปัจจ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จฺสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ อปัจจ ศัพท์ด้วยปริภาสว่า “วุตฺตตฺถานมฺปโยโค”

ลบ ณ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลป” (ยังคงเหลือ อ อยู่)

ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ พฤทธิ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “วุทฺธาติสรสฺส ๒เปยฺย สณฺณ จ”

(วาสฺสจฺ อ)

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

(วาสฺสจฺ อ อ)

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปปจยยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

(วาสฺสจฺ อ)

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น วาสฺสจ

ตั้ง วาสฺสจ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺทฺธิตฺตสมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ”

ลง สี ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วาสฺสจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

แปลง สี วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรว่า “บุพพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย”

ลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วยสูตรว่า “สรโลโปมาเทสปปจยยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น วาสฺสจโ

ตสฺส นตฺตฺปนตฺตาทโยปิ ตทฺพจารโต วาสฺมิจฺจาเยว.

แม่หลานและเหลนเป็นต้นของพระวสิษฐนั้น ก็เรียกว่า วาสฺมิจฺจา ได้นั้นเทียว โดยความเป็นสำนวนที่เป็นไปไกล้วาสฺมิจฺจุนั้น

[อุปจาระ (สำนวนที่เป็นไปไกล้) หมายถึง การกล่าวถึงสิ่งหนึ่งแล้วหมายรวมไปถึงอีกสิ่งหนึ่ง เช่น จกฺขุนา รูปํ ปสฺสตี (เห็นรูปด้วยจักขุ) ในที่นี้มีได้หมายถึงมังสจักขุเพียงอย่างเดียวที่เห็นรูป แต่หมายรวมถึงจักขุวิญญาณที่เป็นนามอีกด้วย ในเรื่องนี้เป็นกรกล่าวถึงชื่อว่าพระวสิษฐที่เป็นบรรพบุรุษ แต่เจตนาหมายถึงหลานและเหลนเป็นต้นของพระวสิษฐนั้น

ตามมติของพระพุทฺธปิยะในคัมภีร์ปทรูปสัทธินี้ อปฺจํ คือ บุตรและธิดา เท่านั้น ส่วนความหมายอื่นๆ เช่น หลาน หรือเหลน เป็นความหมายที่ได้โดยการเทียบเคียงเอาโดยอภิปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน โดยกล่าวถึงบิดาและบุตรให้เหมือนเป็นคนๆ เดียวกัน หรือโดยการอุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผลอีกด้วย ซึ่งในที่นี้เป็นกรกล่าวถึงเหตุคือบิดาที่ชื่อว่า วาสฺมิจฺจ แต่เจตนาหมายเอาถึงหลานและเหลนที่ชื่อว่า วาสฺมิจฺจ อีกด้วย กล่าวคือ มีรูปวิเคราะหฺว่า วาสฺมิจฺจสฺส อปฺจํ วาสฺมิจฺจํ เหมือนกัน แต่ วาสฺมิจฺจ หมายความว่า หลานของพระวสิษฐ แม้เหลนที่ชื่อว่า วาสฺมิจฺจ ก็มีรูปวิเคราะหฺเหมือนกัน ต่างกันที่ วาสฺมิจฺจ หมายความว่า เหลนของพระวสิษฐ การใช้เป็นอุปจาระในที่นี้ก็เพื่อห้ามลงปัจจัยซ้อนปัจจัยเป็นรูปว่า วาสฺมิจฺจายน ซึ่งลง ฌายน ปัจจัยซ้อน ฌน ปัจจัย คำอธิบายข้างต้นพบในคัมภีร์ปาณินิ (อัยยายะ ๔ ปาทะ ๑ सूत्र ९३) ว่า ऐगो कोटते (ลงดัทธิตปัจจัยศัพท์เดียวในโคตตดัทธิต) <มีรูปสันสกฤตว่า ऐगो कोटरे.> แม้ปทรูปสัทธินี้ก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

ตทฺพจารโตติ วาสฺมิจฺจโฆปจารโต ปุตฺตานมฺปิ ปิตุโคตฺโตปจโร โลเก สิหฺโฆ. ปุตฺตานิ หิ ปิตูนํ โคตตสฺส อุปจारेณ สมารोपเนน ปิตุโคตฺเตन โวหฺริยนฺติ. ยถา ทมิโฬ, อนฺธโกติ ปิตุโคตฺเตน โวหฺริยตี, เอวํ วาสฺมิจฺจปุตฺตาทโยปิ “वासฺมิจฺจสฺส ปุตฺตา วาสฺมิจฺจา”อิจฺเจว วุจฺจนฺติ. ตโต วาสฺมิจฺจสฺส ปุตฺตาติ อตฺถเปิ วาสฺมิจฺจสทฺทโต จ ฌปฺจโยว โหตีติ ทฺวฺจพฺพ.^{๓๖}

“คำว่า ตทฺพจารโต (โดยความเป็นสำนวนที่เป็นไปไกล้วาสฺมิจฺจุนั้น) มีความหมายว่า การเรียกบุตรธิดาโดยตระกูลของบิดาปรากฏแล้ว ในโลกโดยความเป็นสำนวนที่เป็นไปไกล้วาสฺมิจฺจุนั้นจริงอย่างนั้น แม้บุตรธิดาทั้งหลายย่อมถูกเรียกด้วยตระกูลของบิดาโดยความเป็นสำนวนที่เป็นไปไกล้ตระกูลของบิดา เช่น คำว่า ทมิโฬ (ผู้เกิดในตระกูลทมิฬ, ชาวทมิฬ), อนฺธโก (ผู้เกิดในตระกูลอันธกะ, ชาวเตลกู) ย่อมถูกเรียกด้วยตระกูลของบิดา นั้นใด แม้บุตรธิดาของวาสฺมิจฺจเป็นต้นย่อม

กล่าวว่า ‘บุตรธิดาทั้งหลายของบุตรแห่งพระวสิษฐ์ ชื่อว่า วาสัญญะ’ ฉะนั้น ดังนั้น จึงลง ณ ปัจจัย
เท่านั้นท้าย วสิฏฺฐ ศัพท์ที่เป็นไปแม้ในอรรถว่า บุตรธิดาของบุตรแห่งพระวสิษฐ์”

แม้คัมภีร์มฤคโพรฎีกาใหม่ (คำอธิบายสูตร ๔๑๕) ก็กล่าวว่า

ตสฺมา น ปตติ วโส เยน ชาเตน ตปจฺจํ, ตสฺมี. เตน ปุตฺตโปตฺตปโปตฺตาโท เอวํ กณฺณายํ
จ อปจฺจปจฺจโย ลียา ยเปย ตโต จ อปจฺจปจฺจยนฺตา ปฺน อปจฺจปจฺจโย น ลียา เอเกเนวาปจฺจปจฺจเยน
ตตฺถสฺสปี ปติปาหนา.^{๓๗}

“ดังนั้น ตระกูลย่อมไม่ตกไปด้วยกลุ่มบุคคลใดที่เกิดขึ้นแล้ว กลุ่มบุคคลนั้นชื่อว่า อปัจจะ
[ลงปัจจัยเหล่านี้]ในอรรถอปัจจะนั้น ดังนั้น จึงลงปัจจัยในอปัจจัตถิตในบุตร หลาน เหลน เป็นต้น
และในสตรีก็เช่นเดียวกัน ฯลฯ อนึ่ง อปัจจปัจจัยย่อมไม่ลงท้ายศัพท์ที่ลงท้ายด้วยอปัจจปัจจัยนั้นอีก
เพราะอปัจจปัจจัยศัพท์เดียวก็แสดงอรรถเหล่านั้นได้”

ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ที่กล่าวไว้ข้างต้น อปจฺจ ศัพท์แสดงความหมายโดยตรงว่า
บุตรธิดา และยังแสดงความหมายโดยอ้อมว่า ตระกูล, เหล่ากอ เป็นสำนวนทางภาษาซึ่งหมายรวมถึง
ถึงกลุ่มบุคคลในตระกูลทั้งหมดที่เป็นลูก หลาน เหลน ฯลฯ แต่สัททนีติปกรณ์ (สูตรมालา สูตร ๗๕๒)
และพาลาวตาร (หน้า ๔๘) ระบุว่า อปจฺจ ศัพท์แสดงความหมายโดยตรงว่า ตระกูล ดังข้อความว่า

เอตถ จ อปจฺจนฺติ กุลํ วุจฺจติ.^{๓๘}

“อนึ่ง ในสูตรนี้ ตระกูลเรียกว่า อปัจจะ”

อปจฺจํ ปปฺตฺตปฺปฏฺติ โคตฺตํ.^{๓๙}

“ตระกูลมีหลานเป็นต้น ชื่อว่า อปัจจะ”

อย่างไรก็ตาม ฎีกาใหม่ของพาลาวตารอธิบาย อปจฺจ ศัพท์ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์
ข้างต้น ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อปจฺจํ ปปฺตฺตปฺปฏฺติ โคตฺตณฺติ อปจฺจสทฺทสฺสฺจารตฺโต วุตฺโต. ปุตฺตสฺส ปุตฺโต ปปฺตฺโต.
ปปฺตฺตาทิกํ โคตฺตณฺจ อปจฺจนาเมเน อฺจารตฺถเนเน วุจฺจเต.^{๔๐}

“เนื้อความที่กล่าวไว้โดยอ้อมของ อปจฺจ ศัพท์ ท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า อปจฺจํ ปปฺตฺตปฺปฏฺติ
โคตฺตํ (ตระกูลมีหลานเป็นต้น ชื่อว่า อปัจจะ) บุตรของบุตร ชื่อว่า ปปฺตฺตเต อนึ่ง ตระกูลมีหลาน
เป็นต้นย่อมกล่าวไว้ด้วยวิธีแสดงเนื้อความโดยอ้อมโดยชื่อว่า อปัจจะ”

ผู้แปลคิดว่าคำอธิบายของฎีกาใหม่ข้างต้นไม่ตรงกับความเห็นของผู้แต่งพาลาวตาร เพราะ

คัมภีร์พาลาวตารระบุความหมายว่า ตระกูล มิได้แสดงว่าเป็นสำนวนทางภาษา โดยกล่าวตามข้อความในคัมภีร์สิทธิฐานตเกามุที (สูตร ๑๐๘๘) และพาลมโนรมา (คำอธิบายสูตร ๑๐๘๘) ว่า

อปจํ ปโตตปฏติ โคตต.^{๔๑}

“ตระกูลมีหลานเป็นต้น ชื่อว่า อปจจะ”

อปจสทโท หิ น อตตชปริยาโย, กิณฺตุ ปุตฺตปโตตาทิสนฺตติปริยาโย น ปตฺนติ นรเก ปิตโร เยน ตทปจฺจมิตฺติ.^{๔๒}

“โดยแท้จริงแล้ว อปจ ศัพท์ไม่ใช่คำไวพจน์ของบุตรธิดา แต่เป็นคำไวพจน์ของตระกูลมีบุตรและหลานเป็นต้น โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า บิดาย่อมไม่ตกรกด้วยตระกูลนั้น เหตุนั้น ตระกูลนั้นชื่อว่า อปจจะ”

อนึ่ง มีข้อสังเกตการใช้คำในเรื่องนี้ว่า คำว่า ปโตต แปลว่า หลาน คำว่า ปปโตต แปลว่า เหลน มาจากศัพท์สันสกฤตว่า เปาตฺร, ปเปาตฺร ในที่นี้ประกอบใช้ ป อุปสรรคท้าย ปโตร ในความหมายว่า ปโร (ผู้ถัดไป, ผู้เหนือกว่า) ดังคำว่า อาจริยโต ปโร ปาจริโย (ผู้เหนือกว่าอาจารย์ ชื่อว่า ปาจริยะ = อาจารย์ของอาจารย์), อยฺยโกโต ปโร ปยฺยโก (ผู้เหนือกว่าปู่, ทวด) จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า ปโตตโต ปโร ปปโตตโต (ผู้ถัดไปจากหลาน, เหลน), ส่วน ปโตต ลง ณ ปจฺจย ในอรรถกถา = ปุตฺตสฺส อปจํ ปโตตโต]

เอน์ สัพพตถ โคตตตทฺธิเต ปจฺมปฏติโตเวยว ปจฺจโย โหติ.

ในโคตตตทฺธิเตทั้งปวง ลงปัจจยท้ายนามศัพท์แรกอย่างนั้นนัยเดียว

[บุตรของพระวสิษฐ์ ชื่อว่า วสิฏฐะ ส่วนหลาน เหลน ฯลฯ นั้นไม่ต้องลงปัจจยต่อๆ กันไป เป็นบุตรของบุตรพระวสิษฐ์ แต่ให้ลงปัจจยที่ศัพท์แรกคือ วสิฏฐ เทานั้น ก็หมายรวมไปถึงทายาทชั้นต่างๆ ได้โดยอเนกไทยจาระ หรือโดยการอุปจาระ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

คำว่า ปจฺมปฏติโต (ท้ายนามศัพท์แรก) คือ บุรุษคนแรกของตระกูล โดยสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์ภิกษา (อรรถกถา ๔ ปาทะ ๑ สูตร ๙๓) ว่า ปจฺมปฏติยา อปจํ ภาเตยว (ลงปัจจยท้ายนามศัพท์แรก) <มีรูปสันสกฤตว่า ปุรณฺมปฺรคฺคเตรปตฺยํ ภาเตยว.> แม้คัมภีร์ภิกษัตตระ (ปริจเฉทที่ ๒ คำอธิบายสูตร ๒๘๘) ก็กล่าวว่า อปจสามณฺณวณฺณจฺจายมาทฺยปฏติยาเวยว (ลงปัจจยท้ายนามศัพท์แรกในเมื่อต้องการกล่าวถึงเหล่ากอโดยทั่วไป) <มีรูปสันสกฤตว่า อปตฺยสามานฺย-วิวกฺษายมาทฺยปฺรคฺคเตเรว.>

นอกจากนั้น จานทรไวยากรณ์ (อัยยาะ ๒ ปาทะ ๔ สูตร ๑๗) ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อาทิโต. อปฺจเจ เย'ณาทโย ภวนติ, เต ปรมปฺกติโต เอว ภวนติ. สพฺพปฺพชานํ หิตทปฺจํ. อฺปฺจารโต วา ตสฺสทฺเทนาภิธานํ.^{๔๓}

“ลง อนุ บัจจัยทำยนามศัพท์แรก บัจจัยเหล่าใดมี อนุ เป็นต้นย่อมลงในอรรถอบัจจะ บัจจัยเหล่านั้นย่อมลงทำยนามศัพท์แรกนั้นเทียว โดยแท้จริงแล้ว ตระกูลนั้นเป็นของบุรุษคนแรก กว่าทุกคน อีกอย่างหนึ่ง การกล่าวด้วยศัพท์นั้นย่อมมีโดยอ้อม”]

อิตฺติยํ ฅบฺปจฺยณฺตดา “ฅว-ฅนิก-ฅณฺย-ฅน-นฺตฺหิ”ติ วาสิฏฺฐสทฺทโต อีปฺจโย.

ในอิตถิลิงค์ ลง อี บัจจัยทำย วาสิฏฐ ศัพท์ด้วยสูตรว่า ฅว-ฅนิก-ฅณฺย-ฅน-นฺตฺหิ (ลง อี บัจจัยทำย ฅว, ฅนิก, ฅณฺย, ฅน และ นฺตฺ ในอิตถิลิงค์ ได้บ้าง) เพราะมี ฅน บัจจัยเป็นที่สุด

[ศัพท์โคตตัตถิตนี้ เมื่อต้องการทำให้เป็นอิตถิลิงค์ให้ลง อี บัจจัย เพราะศัพท์เหล่านั้น ลงบัจจัยที่มี ฅน อนุพันธ์มาก่อน]

สรโลปาที กตฺวา อิตฺติปฺจยณฺตดา “ตทฺธิตสฺมาส”อิจฺจาทีสุตเต จคฺคหณฺน นามพฺยปเทเส กเต สฺยาทฺยฺยฺปตฺติ.

เมื่อกระทำการลบสระเป็นต้นแล้วกระทำการตั้งเป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ตทฺธิตสฺมาส เป็นต้นเพราะมีอิตถีบัจจัยเป็นที่สุด ให้ลงวิภัตติมี สิ เป็นต้น

[ท่านให้ลบสระหน้าและปกติ อี อิตถีบัจจัย แล้วตั้งให้เป็นนามโดยเอา วาสิฏฐ มาลง อี บัจจัยก่อนตั้งเป็นนาม เมื่อได้รูปแล้วจึงต้องตั้งให้เป็นนามก่อนแจก แล้วจึงลงวิภัตติตามปกติ]

วาสิฏฺฐี กณฺณา, วาสิฏฺฐี วาสิฏฺฐิโย อิจฺจาที อิตฺติสทฺทสมํ.

รูปว่า

[ป. เอก.] วาสิฏฐี กณฺณา (สวณ้อยธิดาของพระวสิษฐ์)

[ป. พหุ.] วาสิฏฐี วาสิฏฐิโย เป็นต้น

พึงทราบเหมือนกับ อิตถี ศัพท์

นปฺสเก วาสินฺจํ อปจํ, วาสินฺจานิ อปจฺจานิ อิจฺจาติ จิตฺตสทฺทสมํ.

ในนปฺสกลิงค์-

รูปว่า

[ป. เอก.] วาสินฺจํ อปจํ (ตระกูลอันเป็นเชื้อสายของพระวสิษฐ์)

[ป. พหุ.] วาสินฺจานิ อปจฺจานิ (ตระกูลทั้งหลายอันเป็นเชื้อสายของพระวสิษฐ์) เป็นต้น ฟังทราบเหมือนกับ จิตฺต ศัพท์

[คำว่า วาสินฺจ ในบาลี สันสกฤตมีรูปว่า วสิษฐ และ วสิษฐ จึงแปลว่า พระวสิษฐ์ หรือ พระวสิษฐ์ ก็ได้ ท่านนับเข้าในถ้อยคำพวกหนึ่งซึ่งสามารถมีครอบคลุมเพื่อสืบทอดตระกูลได้

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่าศัพท์ที่เป็นอปัจจัตถิตีใช้ในลิงค์ทั้ง ๓ จึงแสดงรูปนปฺสกลิงค์ว่า วาสินฺจํ ไว้อีกด้วย แต่คัมภีร์ปทสาธนะ (สูตร ๓๐๕) ปฏิเสธรูปนปฺสกลิงค์ไว้โดยกล่าวว่า อปฺจเจตฺวนปฺสกา (ศัพท์ที่ลงในอรรธอปัจจะ มีลิงค์ที่ไม่ใช่ในนปฺสกลิงค์) ตามมตินี้ ศัพท์ดังกล่าวต้องมีรูปสำเร็จเป็นปฺสกลิงค์และอิตถิลิงค์เท่านั้น ไม่มีรูปนปฺสกลิงค์ เพราะไม่เหมาะสมกับการกล่าวขานด้วยนปฺสกลิงค์ที่ระบุดังเพศบัณฑิต เพราะบัณฑิตไม่อาจสืบทอดวงศ์ตระกูลได้ ดังอุทาหรณ์ในคัมภีร์นั้นว่า ราชโว (บุตรของรช), ราชวี (ธิดาของรช) แม้คัมภีร์ปทสาธนาก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

อปฺจปฺจยฺนตา สพฺเพ ถิยํ ปุเม จ โหนติ. น ตฺ นปฺสเก. น หิ นปฺสเก อปฺจโวหารมฺหติ. เย หิ ปุพฺพเช สนฺตานปฺปาตทฺวาเรน ปุมาภิธานา นรโกโต ตายนฺเต, เต เอว เตสมปฺจํ อปฺตนา อปฺจนฺติ กตฺวา. ตสฺมา อปฺจตฺเต ราชโว ราชวี, โอปคโว โอปควี อิจฺจาติกา ถิปฺสกลิงฺคปฺโยคา เอว โหนติ.^{๔๔}

“ศัพท์ที่มีปัจจัยลงในอรรธอปัจจะทั้งหมด ย่อมมีได้ในอิตถิลิงค์และปฺสกลิงค์ ไม่มีในนปฺสกลิงค์ เพราะนปฺสกลิงค์ไม่ควรแก่อธิษฐานว่าอปัจจะ โดยแท้จริงแล้ว บุคคลเหล่าใดย่อมรักษาบุรพชน[มีปุตฺตเป็นต้น]จากนรที่ได้ชื่อว่า ปุเม โดยมีการสืบทอดวงศ์ตระกูลเป็นเหตุ บุคคลเหล่านั้นเป็นตระกูลของปุตฺตเป็นต้นนั้น โดยความหมายว่าเป็นเหล่ากอ เพราะไม่ให้ตก[นร] ดังนั้น ในอรรธอปัจจะจึงมีอุทาหรณ์ในปฺสกลิงค์และอิตถิลิงค์เท่านั้นว่า ราชโว (บุตรของรช), ราชวี (ธิดาของรช), โอปคโว (บุตรของอุปค) โอปควี (ธิดาของอุปค)”

มติของคัมภีร์ปทสาธนะข้างต้นสอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์กาดันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๘๘) ว่า

อปจจสามณณววกุขายมาหุยกตโต เอว. โปตุตาทิตโต ตุ ปสตุเถ เอวาปจเจ ถิวชชิตเต'-
ณาทโย'ภีธียนเต."^{๔๕}

“เมื่อปรารภนากล่าวถึงอรรถอปัจจะโดยสามัญทั่วไป ให้ลง อณฺ ปัจจยเป็นต้นทำยรูปเดิม
อันเป็นบรรพบุรุษเท่านั้น ส่วนท้ายบทที่กล่าวถึงหลานเป็นต้น ลง อณฺ ปัจจยเป็นต้นในอรรถอปัจจะ
ที่น่าสรรเสริญ ซึ่งเว้นอิติถิลิงค์”

อย่างไรก็ตาม ในสัททนีติปริกธ (สุตตมาลา สูตร ๗๕๒) ได้แสดงรูปนปฺงสกลิงค์ของ
ศัพท์เหล่านี้ไว้โดยเพิ่มวิเสสยะ คือ กุล (ตระกูล) ศัพท์เข้ามา เหมือนที่ปทฺฐปสทธิปริกธเพิ่ม อปจจ
เข้ามา ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

เอตถ ปน “วาเสฏฺโฐ”ติ วุตเต วสิฏฺฐสฺส ปุตฺโต वा नतुता वा पनतुतायो वा तपुप्से चाता
सपुपे पुरिसा लपुगन्ति. इतिถिलिङ्गे वतपुपे वासेष्ठसप्ततो अपिजयं कतुवा वासेष्ठीति गवति. एतत्त पन
“วาसेष्ठ”ติ ज वुत्ते वसिष्ठसु ภरिया वा इति वा तपुप्से चाता सपुपा इतिถियो लपुगन्ति. कुलसप्तते पन
อเปกขิตะ “วาเสฏฺจน”ติ गवति. “วิรูปกขं ओहिराखकुल”ติอาतिनि विय “กาพาวกญจ คงเคยย”ติอาति
วिय จ.”^{๔๖}

“อนึ่ง ในสูตรนี้ เมื่อกล่าวว่า วาสิฏฺโฐ บุรุษทุกคนที่เกิดในวงศ์ตระกูลของพระวสิษฐนั้น
อันเป็นบุตร หลาน หรือเหลนเป็นต้นของพระวสิษฐ ย่อมได้รับชื่อ เมื่อควรถูกกล่าวถึงอิติถิลิงค์ มีรูปว่า
วาเสฏฺฐี โดยลง อี ปัจจยท้าย วาเสฏฺฐ ศัพท์ และในเรื่องนี้ เมื่อกล่าวว่า วาเสฏฺฐี ภรรยา ธิดา หรือ
สตรีทุกคนที่เกิดในวงศ์ตระกูลของพระวสิษฐนั้น อันเป็นธิดาเป็นต้นของพระวสิษฐ ย่อมได้รับชื่อ แต่
เมื่อมองหา กุล ศัพท์ ย่อมได้รูปว่า วาเสฏฺฐ ดังคำว่า วิรูปกขं ओहिराखकुल (ตระกูลพญางูชื่อวิรูปกข),
กาพาวกญจ คงเคยย (ตระกูลช้างกาพาวกะ ตระกูลช้างคังเคยยะ) เป็นต้น”]

เอว อฺปริปี ตทฺธิตนฺตสฺส ติลิङ्कตา เวทิตพฺพา.

พึงทราบว่ นามศัพท์ที่ลงท้ายด้วย[สามัญญวุตติ]ตทฺธิตปัจจยเป็นได้ ๓ ลิงค์
แม้ที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า

**การทวาชสฺส ปุตฺโต การทวาช, เวสสามิตตสฺส ปุตฺโต เวสสามิตโต, โคตมสฺส
ปุตฺโต โคตโม.**

บุตรของพระการทวาชะ ชื่อว่า การทวาชะ, บุตรของพระวิศวามิตร ชื่อว่า
เวสสามิตตะ, บุตรของพระโคตมะ ชื่อว่า โคตมะ

[เวสสามิตตะเป็นฤษีตนหนึ่งในฤษีทั้ง ๑๐ ตนผู้ร่วมกันแต่งคัมภีร์พระเวท ดังคัมภีร์
อภิธานัปทีปิกา (คาถา ๑๐๙) กล่าวว่า

อฏฺฐโก วามโก วาม	เทโว จงฺคีรโส ภคุ
ยมทคฺคิ จ วาสฺมิญฺโจ	ภารทวาชโ จ กสฺสโป
เวสสามิตฺโตติ มนฺตานํ	กตฺตารโ อิสโย อิมะ ^{๔๗}

“ฤษีเหล่านี้ผู้แต่งคัมภีร์พระเวท คือ อัญญกะ, วามกะ, วามเทพ, อังคีรส,
ภคุ, ยมทคฺคิ, วาสฺมิญฺโจ, ภารทวาชะ, กัสสปะ และเวสสามิตตะ”]

เอตถ จ อยฺยณฺณตฺตภาวา อาการาทึนํ น วุฑฺธิ โหติ.

อนึ่ง ตัวอย่าง[ว่า ภารทวาช] นี้ ไม่พฤทธิ อา อักษรเป็นต้นเพราะไม่ใช่สระ อ,
สระ อิ ฤณณะ หรือสระ อุ ฤณณะอยู่ท้าย

[คำว่า ภารทวาช พยางค์แรกเป็นเสียง อา อยู่แล้วจึงไม่ต้องพฤทธิอีก]

วสุเทวสฺส อปจํ วาสฺเทโว, พาลเทโว.

บุตรของพระวสุเทพ ชื่อว่า วาสฺเทวะ

พาลเทโว (บุตรของพลเทพ) = พลเทวสฺส อปจํ พาลเทโว.

[พระวสุเทพ คือ พระกษณะผู้เป็นบุตรของพระวสุเทพ (โอรสท้าวศุรราช) และพระนาง
เทวกี (บุตรท้าวอุครเสน) ในนครมฤรา ผู้เป็นอวตารของพระนารายณ์ ตามที่ปรากฏในคัมภีร์ปุราณ
ของสันสกฤต ไม่ใช่พระวสุเทพผู้เป็นโอรสของพระเจ้าอุปสาครและพระนางเทวคัพภามาที่กล่าวไว้
ในคัมภีร์อรรถกถาของเปตวัดฤ เรื่องอังกรเปรต (หน้า ๑๒๑) กล่าวว่า พระเจ้าอุปสาครและพระนาง
เทวคัพภามีพระโอรสและธิดา ๑๑ พระองค์ คือ อัญชนเทวี วาสฺเทพ พลเทพ จันทเทพ สุริยเทพ
อัคคิเทพ วรฺณเทพ อัชชุนะ ปัชชุนะ ฌมฺบันฑิต และอังกระ

ชื่อพลเทพในที่นี้คือพลเทพที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาของเปตวัดฤ ซึ่งเป็นพระกนิษฐา
ของพระวสุเทพ ไม่ใช่พระพลเทพผู้เป็นพระเชษฐาของพระวสุเทพดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปุราณ
ทั้งนี้เพราะในคัมภีร์วิษณุปุราณและสิริมันตภาควัตปุราณไม่พบเรื่องที่พระพลเทพมีโอรส อีกทั้งชื่อ
พาลเทพ (บุตรของพลเทพ) ก็ไม่พบในปทานุกรมสันสกฤตมีศัพทส์โตมมทานิเป็นต้น

ในวรรณกรรมสันสกฤตได้กล่าวถึงอวตาร ๑๐ ปางของพระวิษณุไว้ ในหนังสือบันทึกการ
สอนปทรูปสิทธิปริกรณ์ของพระสีลันันทาภิกวศ์ ได้ปริวรรตเป็นบาลีว่า

มจฺโณ กุมฺโม วราโห จ นรสีโหถ วามโน
ราโม ราโม จ ราโม จ พุทฺโธ กกุภี จ เต ทส.

“อวตาร ๑๐ ปางเหล่านั้น[ของพระวิษณุ] คือ

๑. ปลา (มัตสยวตาร) ๒. เต่า (กุรมาวตาร)
๓. หมูป่า (วราหาวตาร) ๔. นรสิงห์ (นรสิงหาวตาร)
๕. คนแคระ (วามนาวตาร)
๖. ปรศุราม (พระรามผู้ได้รับขวานเพชร, ปรศุรามาวตาร)
๗. พระราม (พระสวามีของพระนางสีดา, รามาวตาร)
๘. พระราม (พระกฤษณะ, กฤษณาวตาร)
๙. พระพุทธเจ้า (พุทธาวตาร) ๑๐. กัลกী (กัลกียาวตาร)”]

“จิตฺตโก”ติอาทิสฺส ปน สโยคนตตฺตา วุทฺธิ น ภาวติ.

แต่ไม่พพทธีในตัวอย่างว่า จิตฺตโก (บุตรของจิตรกะ) เป็นต้นเพราะลงท้าย
ด้วยพยัญชนะสังโยค

“วจนฺสส อปฺจจนฺ”ติ วิคฺคเห ฌมฺหิ สมฺปตฺเต “วา ฌปฺจเจ”ติ อิทฺถ “วา”ติ
ตทฺธิตฺติวาทเน สพฺพตฺถ วตฺตเต.

ในรูปวิเคราะห์ว่า วจนฺสส อปฺจจํ (บุตรของพระวัจนะ) เมื่อ ฌ ปัจจัยปรากฏ
พร้อมแล้ว บทว่า วา (ได้บ้าง) จากสูตรว่า วา ฌปฺจเจ (ลง ฌ ปัจจัยทำนามศัพท์ใน
ความหมายว่า บุตร ได้บ้าง) นี้ ย่อมตามมา[ปรากฏ]ในสูตรทั้งปวงที่ลงัตถิตปัจจัย

[เมื่อ ฌ ปัจจัยอาจลงได้ในรูปวิเคราะห์ว่า วจนฺสส อปฺจจํ (บุตรของพระวัจนะ) แต่ท่าน
กล่าวสูตรต่อมาที่แสดงการลง ฌายน และ ฌาน ปัจจัย จึงมีรูปสำเร็จเป็น วจนฺยโน และ วจนฺโน]

เตน สพฺพตฺถ วากฺยวฺตฺติโย ภวานฺติ.

เพราะเหตุนี้ วากยะและวุตติย่อมมีในทุกสูตร

[คำว่า วากุย คือ ประโยคที่ใช้อยู่ในภาษาที่มีได้เข้าสมาสหรือกระทำให้เป็นตัถัตติ ไม่ว่าในไวยากรณ์หรือในพระไตรปิฎก ในปทรูปสิทธิปริกัณห์ใช้เรียกรูปวิเคราะห์ (ไม่รวมรูปสำเร็จ) ของสมาสและตัถัตติ ส่วนรูปที่สำเร็จมาแล้วเรียกว่า วุตติ คือ บทสมาสและตัถัตติ

ข้อความข้างต้นหมายความว่า ในการแสดงความหมายว่า บุตรของพระวัจนะ เป็นต้น จะกระทำให้เป็นตัถัตติก็ได้ หรือจะไม่กระทำให้เป็นตัถัตติก็ได้ เพราะ ว่า ศัพท์ที่ตามมาจากสูตรว่า วาณปะเจ ทำหน้าที่วิกัปณะ ถ้าไม่กระทำให้เป็นตัถัตติก็กระจายรูปไปตามธรรมดาที่ท่านเรียกว่า วากุย แต่ถ้ากระทำให้เป็นตัถัตติก็สำเร็จเป็นศัพท์ตัถัตติ ท่านเรียกรูปสำเร็จนี้ว่า วุตติ หลักอย่างนี้ใช้กับสูตรการลงตัถัตติปัจจัยทุกสูตรในตัถัตติกัณห์

มีข้อสังเกตว่า ปทรูปสิทธิปริกัณห์อนุญาตการประกอบใช้รูปว่า วสิฏฺฐสฺส อปะจํ แทนบทตัถัตติว่า วาสิฏฺโจะ ก็ได้ แต่ท่านมิได้ระบุถึงรูปสมาสว่า วสิฏฺฐาปะจํ ความจริงรูปนี้ก็ได้เช่นเดียวกัน การที่ท่านมิได้ระบุไว้ก็คงละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ เพราะบทว่า วสิฏฺฐสฺส อปะจํ อาจเข้าสมาสเป็นรูปว่า วสิฏฺฐาปะจํ ตามหลักการของสมาส อย่างไรก็ตาม โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑) และโมคคัลลานปัฏฐิกา (ปริจเฉทที่ ๔ คำอธิบายสูตร ๑) ได้กล่าวถึงรูปทั้งสองไว้ว่า

เวติ วากุยสมาสวิกัปนตถุ.^{๔๘}

“คำว่า วา มีประโยชน์เพื่อความไม่แน่นอนของวากยะและสมาส”

วากุยสมาสวิกัปนตถุนติ วสิฏฺฐสฺสาปะจํ, วสิฏฺฐาปะจุนติ วากุยสมาสาปิ ปกุเข ยถาสิยุณติ.^{๔๙}

“คำว่า วากุยสมาสวิกัปนตถุ (มีประโยชน์เพื่อความไม่แน่นอนของวากยะและสมาส) หมายความว่า แม้วากยะว่า วสิฏฺฐสฺสาปะจํ และสมาสว่า วสิฏฺฐาปะจํ พึงมีได้ตามสมควรในฝ่าย[อื่น]”

อนึ่ง ในคัมภีร์พาลาวดาร (หน้า ๕๗) ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

วิกัปปริธานโต ตถุติเตน สมาสสุสาजनन्तं पाठायामावा वसिष्ठापञ्चनृपि होति.^{๕๐}

“รูปว่า วสิฏฺฐาปะจํ ย่อมมีได้บ้าง เพราะตัถัตติไม่ห้ามสมาสอย่างแน่นอน เนื่องด้วยกระทำความไม่แน่นอน[ของตัถัตติ]”

สรุปความว่า วากยะและวุตติย่อมมีได้ในสมาสและตัทธิต เช่น

ประเภท	สมาส	ตัทธิต
วากย	รณโณ ปุตุโต	วสิฏฺฐสฺส อปจํ, วสิฏฺฐาปจํ
วุตติ	ราชปุตุโต	วสิฏฺโฐ

ข้อความข้างต้นมีข้อยกเว้นในบทสมาสที่เป็นนิจสมาส เช่น ปาเทน ปิวตฺติ ปาทโป (สิ่งใดย่อมดื่มด้วยราก เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า ปาทปะ = ต้นไม้) และบทตัทธิตที่เป็นศัพท์เฉพาะบางคำ เช่น ทกฺขิณมรหตฺติ ทกฺขิณเญโย (ผู้ควรแก้ทักษิณา ชื่อว่า ทักขิณเญยะ) ดังนี้ เป็นต้น]

“อปฺเจ”ติ ปทํ ยาว สํสฺสจฺจคฺคหณาว วตฺตเต.

บทว่า อปฺเจ (ในความหมายว่าบุตร) ย่อมตามมา[ปรากฏ]ตราบจนถึง สํสฺสจฺจ ศัพท์นั้นเที่ยว

[แม้ ว่า ศัพท์จากสูตรว่า วา ฌปฺเจ จะตามมาในสูตรที่ลงตัทธิตปัจจัยทุกสูตร แต่คำว่า อปฺเจ ตามมาถึงสูตรว่า เณร วิธวาทิตฺ กอนฺหาสูตรว่า เยน วา สํสฺสจฺจ ตฺรติ จรติ วหติ ฌโก เถานํนั้น ไม่ติดตามไปสู่สูตร เยน วา เป็นต้น ยาว ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อวฺธิ (ขอบเขต) ซึ่งในที่นี้คือ มรียาทา (เขตแดน) และบทที่ประกอบกับ ยาว มักลงหุติยาวิภัตติกับบัญญัติวิภัตติเท่านั้น

นิบาต คือ ยาว และ อา อุปสรรค ในที่บางแห่งมีความหมายว่า อวฺธิ (ขอบเขต) แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. มรียาทา เขตแดน คือ สถานที่ซึ่งเป็นภายนอกจากกิริยา เช่น อาปพฺพตา เขตต์ (นาจรตฺฐา) หมายความว่า ภูเขาได้เป็นนา จึงเป็นภายนอกจากกิริยา ตั้งอยู่ (ติฎฺฐติ) ของนา อรรถมรียาทานี้แปลว่า “จรต, ถึง”

๒. อภิวฺธิ ที่แผ่ไป คือ สถานที่ดำเนินไปโดยมีกิริยาอยู่ภายใน เช่น อาพฺรหฺมโลกา สทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉติ (เกียรติศักดิ์พุ่งขจรถึงพรหมโลก) หมายความว่า เกียรติศักดิ์พุ่งขจรถึงพรหมโลก โดยมีกิริยาพุ่งขจรอยู่ภายใน อรรถอภิวฺธินี้แปลว่า “ถึง”]

๓๖๖. ฌายนณฺณ วจฺฉาทิตฺ.

ลง ฌายน ปัจจัยและ ฌาน ปัจจัยท้าย วจฺฉ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง

ฌายนณฺณ อ. ฌายน และ ฌาน ปัจจัย ท. โหณฺติ ย่อมลง ปฺรโนเปียงหลัง ลิงฺค-โต จากนามศัพท์ วจฺฉาทิตฺ อันมี วจฺฉ ศัพท์เป็นต้น อปฺเจ ในอรรถอปฺเจจะ วา บ้าง ๆ

[คำว่า ลิงฺค ตามมาจากสูตรว่า ลิงฺคณฺจ นิปฺเจเต ดังที่กล่าวไว้ในสูตร ๓๖๑ แต่ในวุตติอธิบายว่า โคตตคณฺโต (กลุ่มศัพท์ที่แสดงโคตร) เพื่อมุ่งจะอธิบายความของ ลิงฺค ศัพท์ในที่นี้ว่าคือนามศัพท์ที่แสดงโคตร

คำว่า ฌายนณฺณ มีศัพท์เดิมมาจาก ฌายนณฺณ + โย ปฐฺมาวิภัตติ ลบ โย วิภัตติเพื่อ

ให้ข้อความชัดเจน เรียกว่า อวิภัตติกนิเทศ คือ ศัพท์ที่แสดงด้วยการไม่ปรากฏวิภัตติ ถ้าท่านกล่าวถึงรูปว่า ฌายน-ฌานา อาจทำให้เข้าใจผิดว่าลง ฌายน และ ฌานา ปัจจัย จึงลบลวิภัตติไป แต่ในบางสูตรก็ลงวิภัตตินามตามปกติ เช่น ชาตาทินิมิมิยา จ, สมุหตุเถ กณฺณา]

วจน-กจจ อิจฺเจวมาทิต ญฺญูณินฺโต โคตตคณโต ฌายน-ฌาน อิจฺเจเต ปจฺจยา โหนติ วา “ตสฺสาปจฺจ”มิจฺเจตสฺมี อตฺเถ.

ลงปัจจัยเหล่านี้คือ ฌายน และ ฌาน ท้ายศัพท์โคตรคณะซึ่งลงท้ายด้วย ญฺญูณินฺโตมีศัพท์ว่า วจน, กจจ ดังนั้นเป็นต้น ในความหมายนี้ว่า บุตรของเขา

[คำว่า วจน และ กจจ เป็นต้นเป็นชื่อของบุรุษคนแรกในตระกูลนั้นๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกับคนที่เกิดในตระกูลนั้นทั้งหมด เหมือนคำว่า โคตม (โคตม) ซึ่งใช้เรียกคนที่เกิดในตระกูลนั้นอย่างเดียวนั้นในปัจจุบันก็คือ “นามสกุล” นั่นเอง จะเห็นได้ว่าพระพุทธเจ้าเรียกพระราชบิดาและพระเจ้าอาของพระองค์ว่า โคตม บุคคลอื่นก็เรียกพระองค์โดยโคตรว่า โคตม (ประเพณีนี้น่าจะเป็นประเพณีของคนโบราณเชื้อสายอินโด-ยูโรเปียน <Indo-European> ที่ต่อมาอพยพแยกไปทางอินเดียพวกหนึ่ง ไปทางทวีปยุโรปอีกพวกหนึ่ง จึงมีภาษาและประเพณีคล้ายๆ กัน) พวกพราหมณ์ที่ไม่ใช่ชาวพุทธและไม่นับถือพระพุทธเจ้าจะเรียกพระองค์โดยโคตรว่า สมณ โคตโม (พระสมณโคตม) แต่ชาวพุทธจะเรียกพระองค์โดยคุณธรรมว่า ภควา (พระผู้มีพระภาค) หรือ สุตต (พระสุตต) ดังนั้น ในประโยคว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมุทฺทสฺส คำว่า ภควโต จึงเป็นวิเศษยะ ส่วนบพอื่นๆ เป็นวิเศษสนะ]

สพฺพตถ ฌณารานุพฺนุโร วุฑฺฒโถ.

ณ อักษรซึ่งเป็นอนุพันธ์มีประโยชน์เพื่อการพฤทธิในทุกแห่ง

[แม้ว่า ณ อนุพันธ์จะเป็นอักษรที่ต้องลบเสมอ แต่ท่านไม่ใช่เป็น อ ปัจจัยก็เพื่ออนุญาตให้ทำการพฤทธิในเพราะ ณ อนุพันธ์ ส่วนปัจจัยที่ไม่มี ณ อนุพันธ์ เช่น อิม และ อีย เป็นต้นไม่อาจส่งผลให้มีการพฤทธิได้ อนึ่ง แม้ลบ ณ อนุพันธ์ไปแล้ว เครื่องหมายของ ณ ปัจจัยคือการพฤทธิก็ยังคงอยู่ ดังปริภาสาในคัมภีร์มุกฺคโพรหะ (สูตร ๑๒๒) ว่า

ปจฺยโลเป ปจฺยลฺกฺขณ^{๔๑}

“เมื่อมีการลบปัจจัย เครื่องหมายของปัจจัยก็ยังมิอยู่”

ประโยคบาลีข้างต้นปริวรรตเป็นรูปสันสกฤตได้ว่า ปรตฺยโยโลเป ปรตฺยยลฺกฺษณम् แต่

คัมภีร์มฤคโพรทกล่าวถึงปริภาสาด้วยคำย่อว่า ตยโลเป ตยลักษณะ ซึ่งมาจากคำเต็มว่า ปรตยยโลเป ปรตยยลักษณะ คำเต็มดังกล่าวนี้พบในคัมภีร์สรัสวตะ (อาชยตักถ์ สุตร ๑๕๐) อนึ่ง ในฎีกาของสรัสวตะชื่อจันทรกิริติ (เล่ม ๑ หน้า ๙๔) กล่าวถึงปริภาสที่คล้ายคลึงกันว่า ปจยโลเป ปจย-ลักษณะ น ยาติ (เมื่อมีการลบปัจจัย เครื่องหมายของปัจจัยย่อมไม่ปราศจากไป) <มีรูปสันสกฤตว่า ปรตยยโลเป ปรตยยลักษณะ น ยาติ.>

อนึ่ง ศัพท์ว่าปัจจัยในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตหมายรวมถึงวิภัตตินาม ตัทธิตปัจจัย และ กิตก์ปัจจัยทั้งหมด]

เสส ปุพพสม.

วิธีการที่เหลือเหมือนกับรูปที่กล่าวมาแล้ว

สโยคนตตตตา วุฑธิภาโว วิเสโส.

ความไม่พหุর্থที่นั่นเป็นความแตกต่างกันเพราะศัพท์มีพยัญชนะสังโยคอยู่ท้าย

วจนายโน วจนาโน วจนสส ปุตโต วา.

วจนายโน, วจนาโน หรือว่า วจนสส ปุตโต (บุตรของพระวัจนะ)

การประกอบรูปศัพท์ วจนายโน

ศัพท์เดิมเป็น วจน และ อปจจ

ลง ส ัญฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วจน ด้วยสูตรว่า “สามิสมี ญฐิ”

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง ส อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น วจนสส

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อปจจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจคตเถ ปจมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สี”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อปจจ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วจนสส อปจจ (บุตรของพระวัจนะ) อติ อตเถ ในอรรถนี้

ลง ฌายน ปัจจัยในอรรถอปจจะด้วยสูตรว่า “ฌายนฌาน วจนาทิตโต”

ลบวิภัตติท้าย วจนสส และ อปจจ ด้วยสูตรว่า “เตส วิภัตติโย โลปา จ”

ทำปกตีสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณตสฺส”

ลบ อปจฺจ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตถานมปฺปโยโค”

ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลปํ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น วจนายน

ตั้ง วจนายน ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺทฺทิตสฺมาสกิตกา นามํวาทเวตฺตนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วจนายน ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิภตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น วจนายโน

เอวํ กจฺจสฺส ปฺตุโต กจฺจายโน กจฺจาโน, โมคฺคฺลสฺส ปฺตุโต โมคฺคฺลลายโน
โโมคฺคฺลลาโน.

ตัวอย่างว่า

บุตรของพระกัจจะ ชื่อว่า กัจจายนะ หรือ กัจจานะ

บุตรของโมคคัลละ ชื่อว่า โมคคัลลายนะ หรือ โมคคัลลานะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า โโมคคัลลายน, โโมคคัลลาน ตามนัยนี้หมายถึง บุตรของพราหมณ์ชื่อว่าโมคคัลล
ข้อความนี้กล่าวตามคัมภีร์อรรถกถาของวิมานวัตถ์ว่า

โโมคคฺลลานนนาติ โโมคคฺลลานโคตฺตสฺส พฺราหฺมณฺมหาสาสสฺส ปฺตุตฺถาวโต โส มหาเถโร
โคตฺตวเสน “โโมคคฺลลาโน”ติ ปญฺญาโต.^{๕๒}

“คำว่า โโมคคัลลานน หมายความว่า พระมหาเถระนั้นปรากฏว่า พระโมคคัลลานะ โดย
เนื่องด้วยโคตร เพราะเป็นบุตรของพราหมณ์มหาศาลผู้เป็นโมคคัลลานโคตร”

ที่จริงแล้วข้อความว่า โโมคคัลลานโคตตสฺส (ผู้เป็นโมคคัลลานโคตร) ควรมีรูปว่า โโมคคัลล-
โคตตสฺส (ผู้เป็นโมคคัลลโคตร) จึงจะมีความสอดคล้องกับรูปวิเคราะห์ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์
แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ก็กล่าวถึงบิดาว่ามีรูปเป็น โโมคคัลล โดยมาจาก มุคฺคฺล (สันสกฤตเป็น มุทฺคฺล)

+ ฌย ปัจจัย แปลงสระ อุ ของ มุ เป็นสระ โอ, ลบสระ อ ใน ล แล้วแปลง ย ใน ฌย ปัจจัยเป็น ล ดังข้อความว่า

มุกฺคฺลสทฺทโต ทิจจาทีปาจา ฌเย อฺการสฺส สฺรานมิจฺจาทีนา (๔.๑๒๔) โอกาโร, อนฺตสฺร-
โลโป, วคฺคฺลเสหิ เตติ (๑.๔๙) ยสฺส ลกาโร.^{๕๓}

“เมื่อลง ฌย ปัจจัยท้าย มุกฺคฺล ศัพท์เพราะกล่าวไว้ใน ทิตติ ศัพท์เป็นต้น[ด้วยสูตรว่า ฌย ทิจจาทีหิ (ลง ฌย ปัจจัยท้าย ทิตติ ศัพท์เป็นต้น) ให้แปลงสระ อุ เป็นสระ โอ ด้วยสูตรเป็นต้นใน ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๔] ว่า สฺรานอาทิสฺส (พฤทธิสระ อ, สระ อิ วัณณะ และสระ อุ วัณณะ อันเป็นหนดับของสระทั้งหลาย เป็นสระ อา, เอ และ โอ ในเพราะ ฌย อนุพันธ์), ลบสระสุดท้าย และแปลง ย เป็น ล ด้วยสูตร[ในปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๙] ว่า วคฺคฺลเสหิ เต (แปลง ย อักษรที่อยู่ท้ายวรรคอักษร, ล และ ส เป็นวรรคอักษร, ล และ ส เหล่านั้น)”

ในคัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๑ หน้า ๒๒๔) แสดงรูปวิเคราะห์อีกอย่างหนึ่งว่า โมคฺคฺลลิ-
พฺราหฺมณียา ปฺตุโต โมคฺคฺลลानิ (บุตรของโมคคัลลีพราหมณี ชื่อว่า โมคคัลลานะ) ส่วนในคัมภีร์
วิมตฺติวินทนี (เล่ม ๑ หน้า ๒๐) มีรูปต่างกันเล็กน้อยว่า โมคฺคฺลลิพฺราหฺมณียา ปฺตุโต โมคฺคฺลลानิ (บุตร
ของโมคคัลลีพราหมณี ชื่อว่า โมคคัลลานะ) ถ้าเป็นบุตรของนางโมคคลี ก็ควรชื่อว่า โมคคฺลลานะ ไม่ใช่
โมคคัลลานะ แต่รูปว่า โมคคฺลลาน สอดคล้องกับรูปสันสกฤตว่า เมาทฺคฺลยาน (A Sanskrit-
English Dictionary, p. 836 : Sir Monier Monier-Williams) ที่จริงแล้วรูปว่า โมคคฺล
กล่าวตามรูปสันสกฤตว่า เมาทฺคฺล โดยลง จีปฺ อิตถิปัจจย (เทียบได้กับ อี อิตถิปัจจยในบาลี) แล้วลบ
ย อักษร ดังนั้น แม้สันสกฤตจะมีรูปอิตถิลิงค์ว่า เมาทฺคฺล ก็ไม่ควรมีบทเดิมว่า โมคคฺล ในบาลี แต่
ควรเป็นรูปว่า โมคคฺลลิ เพราะมีรูปปุงลิงค์ที่ซ่อนอักษรว่า เมาทฺคฺลย ในสันสกฤต นอกจากนั้น แม้
จะลง ฌน ฌย ปัจจัยท้าย โมคคฺล ศัพท์ที่ใช้ตามแบบสันสกฤต เมื่อลบสระ อี แล้ว ล อักษรที่ถูกลบ
เพราะ จีปฺ ปัจจัย (สันสกฤตเป็น ย อักษรที่ถูกลบไป) ก็จะปรากฏขึ้น จึงควรมีรูปสังโยคว่า ลล
ใน โมคคฺลลาน โดยตั้งรูปวิเคราะห์ตามบาลีว่า โมคคฺลลียา ปฺตุโต โมคคฺลลानิ (บุตรของโมคคัลลี-
พราหมณี ชื่อว่า โมคคัลลานะ) หรือตั้งรูปวิเคราะห์ตามสันสกฤตว่า โมคคฺลียา ปฺตุโต โมคคฺลลानิ
(บุตรของโมคคัลลีพราหมณี ชื่อว่า โมคคัลลานะ)

อนึ่ง ตามข้อความในคัมภีร์ปาณินิ (อธฺยายะ ๔ ปาठะ ๔ สูตร ๑๖๓-๖๔) บรรพบุรุษเรียกว่า
มฺทฺคฺล, บุตรเรียกว่า เมาทฺคฺล, หลานและเหลนเป็นต้นเรียกว่า เมาทฺคฺลย ส่วนชื่อว่า เมาทฺคฺลยาน
หมายถึง เหลน (แต่บิดา ลฺก เป็นต้น และพี่ชายที่ยังมีชีวิตอยู่ก็ได้ชื่อนั้นเหมือนกัน)

นอกจากนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาบางแห่งพบรูปว่า โมคคลิพฺราหฺมณ, โมคคลิ-
ปฺตฺตติสฺสเถร ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า มุคฺคฺลสฺส อปฺจํ โมคคฺล (บุตรของมุคคฺล) โดยลง อิ ปัจจัย
ในอปัจจัตถิตเหมือน ทกฺขิ, โมคคฺลิน ปฺตฺโต โมคคฺลปฺตฺโต (บุตรของโมคคฺลพราหฺมณ)]

เอวํ อคฺคิเวสฺสายโน อคฺคิเวสฺสาโน, กณฺหายนฺ กณฺหาโน, สากฺกายโน
สากฺกาโน, มุญฺจายนฺ มุญฺจาโน, กุญฺชายนฺ กุญฺชาโน อิจฺจาติ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

อคฺคิเวสฺสายโน อคฺคิเวสฺสาโน (บุตรของอคฺคิเวสฺส) = อคฺคิเวสฺสส ปฺตฺโต
อคฺคิเวสฺสายโน, อคฺคิเวสฺสาโน.

กณฺหายนฺ กณฺหาโน (บุตรของกณฺห) = กณฺหสฺส ปฺตฺโต กณฺหายนฺ,
กณฺหาโน.

สากฺกายโน สากฺกาโน (บุตรของสากฺกะ) = สากฺกสฺส ปฺตฺโต สากฺกายโน,
สากฺกาโน.

มุญฺจายนฺ มุญฺจาโน (บุตรของมุญฺจ) = มุญฺจสฺส ปฺตฺโต มุญฺจายนฺ, มุญฺจาโน.

กุญฺชายนฺ กุญฺชาโน (บุตรของกุญฺช) = กุญฺชสฺส ปฺตฺโต กุญฺชายนฺ, กุญฺชาโน.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ในรูปวิเคราะห์ของอปัจจัตถิต อาจใช้ ปฺตฺโต แทน อปฺจํ ก็ได้ ดังตัวอย่างข้างต้นนี้

คำว่า กุญฺชายนฺ กุญฺชาโน บางฉบับปรากฏเป็นรูปว่า กุญฺจายนฺ กุญฺจาโน จัดว่าถูกต้อง
ทั้งสองอย่าง อนึ่ง ศัพท์ว่า กุญฺช เป็นต้นนี้ ตามคัมภีร์กาทันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สุตฺร ๒๙๐) จัด
เป็นกุญฺชาทิกณะ ส่วนคัมภีร์ปาณินิ (อธฺยายะ ๔ ปาทะ ๑ สุตฺร ๙๘-๙๙) จัดเป็นนทาทิกณะ

ศัพท์ว่า อคฺคิเวสฺส, กณฺห, สากฺก เหล่านี้เป็นต้น เป็นศัพท์ที่แสดงถึง ต้นตระกูล ดังคัมภีร์
โมคคัลลานปัฏฐิกา (ปริจเฉทที่ ๔ คำอธิบายสุตฺร ๒) กล่าวว่า สากฺกาทโย โคตฺตาทิสฺสททา (ศัพท์มี
สากฺก เป็นต้นเป็นศัพท์แสดงต้นตระกูล)

ในคัมภีร์ฎีกาเก่าของนยาสะชื่อนยาสัปปทีปิกา (คำอธิบายสุตฺร ๓๔๔) ได้จำแนกโคตรสูง
โคตรปานกลาง และโคตรต่ำไว้เป็นคาถาว่า

วาสิฏฺโฐ โคตโม เจว	กจฺจาโน อคฺคิเวสสโน
โมคคัลลฺลาโน จ โคตเต โส	อุกฺกฏฺโฐ โคตตตฺตฺติเต.
วาสุเทโว จ วจฺโณ จ	สกฺโก นาทโรปิ จ
โคตเต โส มชฺฌิโม นาม	หิโน กณฺหาทิกอฺตฺตโก. ^{๔๔}

“ในโคตตตฺตฺติต โคตรวาสิฏฺฐะ โคตมะ กัจจานะ อคฺคิเวสสนะ และ
โมคคัลลฺลานะ โคตรเหล่านั้นเป็นโคตรสูง
โคตรวาสุเทวะ วัจนะ สกฺกะ และนารทะ เป็นโคตรปานกลางในโคตตตฺตฺติต
ส่วนโคตรกัณฺหาเป็นต้นเป็นโคตรต่ำ”]

อากติคณฺเฑ.

กลุ่มศัพท์มี วจฺณ เป็นต้นนี้เป็นอากติคณฺเฑ (กลุ่มศัพท์ที่มีรูปเหมือนกัน)

[อากติ คือ ลักษณะเหมือนกันที่เป็นเครื่องแสดงประเภทของสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้ปรากฏ โดย
สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + กร ธาตุ (กรณ = กระทำ) + ตี ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์อยู่ในคัมภีร์
พาลาวตารคณฺฐิปตฺถวินิจฺยสาระ (เล่ม ๑ หน้า ๖๙) ว่า อากริยเต พยฺยชียเต ชาติ เอตายาติ
อากติ (อากติ คือ ลักษณะเหมือนกันที่ทำให้ประเภทปรากฏชัดเจน)

อากติคณฺเฑ คือ กลุ่มศัพท์ที่มีรูปเหมือนกัน โดยมีลักษณะประกอบรูปศัพท์เป็นอย่างเดียวกัน
ในที่นี้หมายถึงหมู่ศัพท์ที่ลง ฌายน และ ฌานน ปัจจัย ไม่ลงปัจจัยอื่นมี ฌ ปัจจัยเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์
ว่า อากติยา คเหตุพฺโพ คณฺเฑ อากติคณฺเฑ (อากติคณฺเฑ คือ หมู่ศัพท์ที่พึงถือเอาด้วยลักษณะเหมือนกัน)
ดังปทฺรปฐิทธิกฺกา (คำอธิบายสูตร ๓๖๖) กล่าวว่า

โคมฺหิสาทโย วีย อากติยา คเหตุพฺโพ คณฺเฑ อากติคณฺเฑ.^{๔๕}

“หมู่ศัพท์ที่พึงถือเอาด้วยลักษณะเหมือนกันเหมือนโคและกระบือเป็นต้น ชื่อว่า อากติคณฺเฑ”

ส่วนโมคคัลลฺลนปฏฺยจิกา (ปริจเฉทที่ ๒ คำอธิบายสูตร ๖๐) แสดงความหมายในเรื่องนี้
อีกอย่างหนึ่งว่า อากติคณฺเฑ คือ กลุ่มศัพท์ที่มีประเภทเดียวกันเป็นประธาน โดยกล่าวว่า

อากติ ชาติ วุจฺจติ, ตปฺปธานโน คณฺเฑ อากติคณฺเฑ.^{๔๖}

“ประเภทเดียวกันได้ชื่อว่า อากติ, กลุ่มศัพท์ที่มีประเภทเดียวกันนั้นเป็นประธาน ชื่อว่า
อากติคณฺเฑ”

ตามมตินี้คำว่า อากติคณ มีศัพท์เดิมมาจาก อากติปธานคณ โดยลบ ปธาน ศัพท์ในท่ามกลางสมาส มีรูปวิเคราะห์เป็นวิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาสว่า อากติปธานโน คโน อากติคโน (หมู่ศัพท์ที่มีประเภทเดียวกันเป็นประธาน ชื่อว่า อากติคณะ)

นอกจากนั้น แม้ศัพท์กลุ่มต่างๆ ในนามกัณฑ์ มีปริสาทิกณะ กัญญาทิกณะ และจิตตาทิกณะ เป็นต้น ก็นับเข้าในอากติคณะเช่นเดียวกัน เพราะมีวิธีประกอบรูปศัพท์เหมือนกัน ดังคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๖๐) ได้นำข้อความจากคัมภีร์สรัสวตะและฎีกามาอ้างไว้โดยปริวรรตเป็นบาลีว่า

อากติคโณยฺ. สิหุํ สหฺทาการํ อุปลพฺภ ตพฺพสาเรนาเทสฺวิธานํ กรียฺยเต ยตฺร, โส อากติคโณ.

“กลุ่มศัพท์นี้เป็นอากติคณะ วิธีอาเทศย่อมถูกกระทำไว้ในกลุ่มศัพท์ใด โดยอาศัยลักษณะแห่งศัพท์ที่สำเร็จแล้วคล้ายตามลักษณะแห่งศัพท์นั้น กลุ่มศัพท์นั้นชื่อว่า อากติคณะ”

นनु สจฺจนฺตมาเทสา กถํ กรียฺยนเต อิจฺจาสงฺกายมาห อากติคโณยฺนติ. ยาทีสี อากติอาภาโร ปโยคสฺส ทิสฺสเต, ตาทิโส เอว ปโยโค นิปฺจุเต อิจฺจากติคโณ กถียเต ลกฺขียานฺุสาเรณ สุตฺตสฺส ปวตฺติ, สิหุํ สหฺทาการมฺอุปฺลพฺภ ตพฺพสาเรนาเทสฺวิธานมิจฺจตฺโถ.

“ท่านกล่าวว่า อากติคโณยฺ เพราะมีความสงสัยว่า อาเทศย่อมถูกกระทำตามฉันทะของตนได้อย่างไรหรือ ลักษณะเช่นใดของอุทธารณ்ய่อมปรากฏ ลักษณะเช่นนั้นนั้นแหละย่อมถูกให้สำเร็จความเป็นไปของสูตรโดยคล้ายตามอุทธารณฺ ย่อมกล่าวว่า เป็นอากติคณะอย่างนี้ ความหมายก็คือ วิธีอาเทศโดยอาศัยลักษณะแห่งศัพท์ที่สำเร็จแล้วคล้ายตามลักษณะแห่งศัพท์นั้น”]

“กตติกาย อปจจน”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า กตติกาย อปจจ (บุตรของนางกตติกา) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๖๗. เณยโย กตติกาทีหิ.

ลง เณยฺย ปัจจัยท้าย กตติกา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร

เณยฺโย อ. เณยฺย ปัจจัย โหติ ย่อมลง ปร ในเบื้องหลัง ลิงฺเคหิ จากนามศัพท์ ท. กตติกาทีหิ อันมี กตติกา เป็นต้น อปฺจฺเจ ในอรรถอปฺจจะ ฯ

[สูตรนี้กล่าวถึงการลง เณยฺย ปัจจัยท้ายศัพท์อดีตถึงค์ที่เป็น อา การันต์และ อี การันต์ คือ กตติกา, วินตา และ โรหิณี เป็นต้น ในจุดติของสูตรนี้จึงกล่าวว่า อาทิ ศัพท์ใน กตติกาทีหิ เป็นไปในอรรถว่า ปการะ (เหมือนกัน) คือหมายถึงกลุ่มศัพท์ที่เป็นอดีตถึงค์เหมือนกัน]

อาทิสทฺโทยํ ปกาเร วตฺตเต.

อาทิ ศัพท์นี้ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปการะ

[คำว่า ปการะ คือ ศัพท์เหมือนกัน หมายถึง ศัพท์ต่างๆ ที่อยู่ในประเภทเดียวกัน ซึ่งในที่นี้คือศัพท์อดีตถึงค์]

“กตติกา วินตา โรหิณี”อิจฺเจวมาทีหิ อิตฺถิยํ วตฺตมาเนหิ ลิงฺเคหิ เณยฺยปฺปจฺจโย โหติ วา “ตสฺสาปจฺจ”มิจฺเจตสฺมี อตฺถเ.

ลง เณยฺย ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่เป็นไปในอดีตถึงค์มี กตติกา, วินตา และ โรหิณี เป็นต้นในความหมายนี้ว่า บุตรของนาง ได้บ้าง

วิกตฺติโลเป “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺสา”ติ ปกติภาโว.

เมื่อลบลวิภัตติแล้ว ให้กระทำปกติด้วยสูตรว่า ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส (เมื่อวิภัตติถูกลบแล้ว ความเป็นปกติของนามศัพท์ที่มีเนื้อความสัมพันธ์กัน ซึ่งมีสระเป็นที่สุด และมีอักษรอื่นเป็นที่สุดย่อมมี)

กตติเกโย, กตติกาย ปุโต วา.

กตติเกโย หรือว่า กตติกาย ปุโต (บุตรของนางกัตติกา)

การประกอบรูปศัพท์ กตติเกโย

ศัพท์เดิมเป็น กตติกา และ อปัจจ

ลง ส จัญฐีวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กตติกา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสมี ญฐี”

ให้ อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า “อา โฆ”

แปลง ส วิภตติเป็น อาย ด้วยสูตรว่า “ฆโต นาทิน”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กตติกาย

ลง สิ ปฐมาวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อปัจจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

แปลง สิ วิภตติท้าย อ การันต์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สี”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อปัจจ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า กตติกาย อปัจจ (บุตรของกัตติกา) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง เณยฺย ปัจจัยในอรรถอปัจจะด้วยสูตรว่า “เณยโย กตติกาทีหิ”

ลบวิภตติท้าย กตติกาย และ อปัจจ ด้วยสูตรว่า “เตส วิภตติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรรนตสฺส”

ลบ อปัจจ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปโยโค”

ลบ ณ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตส โณ โลป”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กตติเกย

ตั้ง กตติเกย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสฺมาสกิตกา นามวาทเวตฺนนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กตติเกย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

แปลง สิ วิภตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กตติเกโย

[วรรณกรรมสันสกฤตกล่าวว่า กัตติเกยยะ คือ บุตรของพระสวีสวชัณฐกุมาร โดยเลี้ยงดูด้วยเทพธิดากัตติกา ๖ คน ในที่นี้ใช้เป็นเอกพจน์ว่า กัตติกาย โดยชาตยาเปกขณัย คือ การมองหาประเภทเดียวกัน อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ศัพทสโตมมทานิธิ (หน้า ๑๑๘) แสดงรูปวิเคราะห์ กัตติกาเป็นพหูพจน์ว่า กตฺติกานามปตฺยํ การกัตติเกยยะ ซึ่งมีรูปบาลีว่า กตฺติกานํ อปจํ กตฺติเกยโย (บุตรของเทพธิดากัตติกาทั้งหลาย)]

เอวํ วินตายน อปจํ เวนเตยโย. อิการสเสกาโร วุฑฺธิ. โรหิณียา ปุตุโต โรหิณเยโย, คงคาย อปจํ คงเคยโย, ภคินียา ปุตุโต ภาคินเยโย, นหิยา ปุตุโต นาเทยโย.

บุตรของพระนางวินตา ชื่อว่า เวนเตยยะ พฤทธิ อี อักษรเป็น เอ อักษร

บุตรของพระนางโรหิณี ชื่อว่า โรหิณเยยะ

บุตรของคงคาเทวี ชื่อว่า คงเคยยะ

บุตรของพี่สาวหรือน้องสาว ชื่อว่า ภาคินเยยะ (หลาน)

บุตรของนางนหิ ชื่อว่า นาเทยยะ ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า เวนเตยยะ คือ ครุฑซึ่งเป็นบุตรของเทพธิดาวินตา

คำว่า โรหิณเยยะ คือ เทพพลภักที่ซึ่งเป็นบุตรของนางโรหิณีผู้เป็นชายาของวสุเทพ

คำว่า คงเคยยะ คือ พระเจ้ากัมมะราชบุตรของพระเจ้าसानตานุผู้เป็นต้นตระกูลของกษัตริย์แคว้นกुरुซึ่งประสูติใกล้แม่น้ำคงคา

คำว่า อิการสเสกาโร วุฑฺธิ แสดงสัมพันธ์ว่า อิการส วิการสัมพันธ์, เอกาโร วิเสสนะของ วุฑฺธิ]

เอวํ อนเตยโย, อาเหยโย, กาเปยโย.

ตัวอย่างว่า

อนเตยโย (บุตรของพี่สาวคนโต) = อนติยา ปุตุโต อนเตยโย.

อาเหยโย (บุตรของนางงู) = อหิยา ปุตุโต อาเหยโย.

กาเปยโย (บุตรของนางลิง) = กปิยา ปุตุโต กาเปยโย.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า อนติ ในภาษาสันสกฤตหมายถึง เชษฐภคินี คือ พี่สาวคนโต คำว่า อนเตโย นี้ มีรูปสันสกฤตในคัมภีร์กาดันตระ (ปริเฉทที่ ๒ สูตร ๒๙๑) ว่า อาตุเรยยะ บาลีเป็นรูปว่า อตเตโย โดย อตฺตา ศัพท์แปลว่า มารดา ถ้ากล่าวตามข้อความในคัมภีร์กาดันตระ ก็ควรมีปาฐะว่า อตเตโย โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตาย ปฺตุโต อตเตโย (บุตรของมารดา)]

สุจิตา อปัจจ โสเจโย. เอตถ อุการสโสการโร วุทธิ. พาลาย อปัจจ พาเลโย
อิจจาติ.

มีตัวอย่างเป็นต้นว่า

บุตรของหญิงชกผ้า ชื่อว่า โสเจยยะ (คนชกผ้า) ในตัวอย่างนี้ พฤทธิ อู อักษร
เป็น โอ อักษร

บุตรของหญิงพาล ชื่อว่า พาเลยยะ (คนพาล)

[คำว่า โสเจยยะ แปลได้อีกอย่างหนึ่งว่า ความสะอาด (สันสกฤตมีรูปว่า เสาเจย) สำเร็จรูป
มาจาก สฺจ ศัพท์ + เณยยะ ปัจจัยในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สฺจโน ภาโว โสเจยยะ โดยลง เณยยะ
ปัจจัยในภาวตัทธิตด้วย ตฺ ศัพท์ในสูตรว่า ญตฺตตฺตา ภาเว ตฺ ดังที่ท่านจะกล่าวไว้ในสูตร ๓๘๗ คำ
ดังกล่าวพบในอุทาหรณ์ว่า สิลฺ โสเจยยะปจฺจุปฺภฺจฺจํ (ศีลมีความสะอาด[ทางกาย วาจา และใจ]เป็น
เครื่องปรากฏ) แม้พาลาวตารฎีกาใหม่ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

มหาบุสสิทธิยํ ตทฺทฺสาเรน สุจิตา อปัจจ โสเจโยติ วิคฺคโห วุตฺโต. โส ปน สุจินามิกาย
อิตฺถิยา วุตฺเต วตฺตพฺเพ เอว ยฺชชเต. น ปน โสเจยยะปจฺจุปฺภฺจฺจํ อิจฺจาติสุ ปาเจสุ อาคตสฺส โสเจยยะ-
สทฺทสฺส นิพฺพจนฺ. ตตฺถ เณยยะปจฺจโย ภาวตฺโถ. สุจิตา ภาโว โสเจยยะ.^{๕๗}

“ในคัมภีร์มหาบุสสิทธิได้กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ว่า สุจิตา อปัจจ โสเจโย โดยคล้อยตาม
กัจจายนไวยากรณ์นั้น แต่รูปวิเคราะห์นั้นย่อมสมควรเมื่อควรกล่าวถึงหญิงที่มีนามว่าสุจิต (หญิงชก
ผ้า) มิใช่เมื่อควรกล่าวถึงรูปวิเคราะห์ของ โสเจยยะ ศัพท์ที่พบในปาฐะว่า โสเจยยะปจฺจุปฺภฺจฺจํ (มี
ความสะอาดเป็นเครื่องปรากฏ) เป็นต้น ในปาฐะนั้น เณยยะ ปัจจัยมีอรรถภาวะ ความสะอาด ชื่อว่า
โสเจยยะ”

อย่างไรก็ตาม คำนี้อาจประกอบรูปศัพท์มาจาก สฺจ ศัพท์ + ญ ปัจจัยในภาวตัทธิต เมื่อ
ลง ญ ปัจจัยแล้วให้ลบ ญ อนุพันธ์ พฤทธิ อู เป็น โอ ช้อน ย เป็น ยฺย แล้วแปลงสระ อิ ใน จิ เป็น
เอ ดังข้อความในคัมภีร์ฎีกาว่า

สุจิตุทโต ภาเว ยุกการํ อธิการสุส จ เอกการาเทศํ กตฺวา อญํ นิทเทโสติ อาห “โสเจยฺยนฺติ
สุจิตฺวา”ติ.^{๕๘}

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า โสเจยฺยนฺติ สุจิตฺวา (คำว่า โสเจยฺย แปลว่า ความสะอาด)
เพื่อแสดงข้อความนี้ว่า ศัพท์นี้แสดงไว้โดยลง ยุย อักษร (ณฺย ปัจจัย) ในภาวดัตติททาย สุจิ ศัพท์
และแปลง อี อักษรเป็น เอ อักษร”]

“ทกขสสาปจจน”ติ วิคฺคเห ฌมฺหิ สมฺปตฺเต-

ในรูปวิเคราะห์ว่า ทกขสสาปจจํ (บุตรของคนฉลาด) เมื่อ ฌ บัจจัยปรากฏพร้อมแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๖๘. อโต ฌิ วา.

ลง ฌิ บัจจัยและบัจจัยอื่นๆ ทำยนามศัพท์ อ การันต์ในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง
 ฌิ วา อ. ฌิ บัจจัย ด้วย โหติ ย่อมลง ปฺร ในเบื้องหลัง ลิงฺคฺมหา จากนามศัพท์
 อโต ที่เป็น อ อักษร อปฺจเจ ในอรรถอบัจจะ วา บ้าง ๒

[คำว่า อโต (จาก อ อักษร) เป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่งที่เรียกว่า เอกเทศูปจาระ คือ
 สำนวนที่กล่าวถึงบางส่วน แต่มุ่งให้หมายถึงหมู่ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงส่วนคือ อ อักษร แต่เจตนา
 หมายถึงหมู่คือศัพท์ทั้งหมดที่มี อ อักษรอยู่ท้าย ดังนั้น ในจุดติของสูตรนี้จึงอธิบายว่า อการนฺโต
 (จาก อ การันต์)]

อการนฺโต ลิงฺคฺมหา ฌิปจฺโย โหติ วา “ตสฺสสาปจจ”มิจฺเจตสฺมี อตฺเถ.

ลง ฌิ บัจจัยทำยนามศัพท์ อ การันต์ในความหมายนี้ว่า บุตรของเขา ได้บ้าง
 ทกฺขิ, ทกฺขี ทกฺขโย, โทณสฺส อปจจํ โทณิ.

เช่น ทกฺขิ (บุตรของคนฉลาด), ทกฺขี ทกฺขโย

บุตรของโทณะ ชื่อว่า โทณิ

การประกอบรูปศัพท์ ทกฺขิ

ศัพท์เดิมเป็น ทกฺข และ อปจจ

ลง ส ฌณฺฐีวิภตฺติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ทกฺข ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมี ฌณฺฐิ”

ในเพราะ ส วิภตฺติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น ทกฺขสฺส

ลง สิ ปฐฺมาวิภตฺติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อปจจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคฺตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สิ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อปจํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ทกขสฺส อปจํ (บุตรของคนฉลาด) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ณิ ปัจจัยในอรรถอปจํจะด้วยสูตรว่า “อโต ณิ วา”

ลบวิภัตติท้าย ทกขสฺส และ อปจํ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรรตสฺส”

ลบ อปจํ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ลบ ณ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลป”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ทกฺขิ

ตั้ง ทกฺขิ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสฺมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ทกฺขิ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตฺเถ ปจฺมา”

ลบ สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลป คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น ทกฺขิ

เอวํ วาสวิ, สกฺยปฺตฺติ, นาฏฺยปฺตฺติ, ทาสฺยปฺตฺติ, ทาสฺรณิ, วารุณิ, กณฺฐิ, พาลเทวิ,
ปาวกิ, ชินทตฺตสฺส อปจํ เซนทตฺติ, สุกฺโธทนฺนิ, อนุรฺกฺทฺธิ อิจฺจาติ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

वासवि (บุตรของพระอินทร์) = वासवसฺส อปจํ वासवि.

สกฺยปฺตฺติ (บุตรของศากยบุตร) = สกฺยปฺตฺตสฺส อปจํ สกฺยปฺตฺติ.

นาฏฺยปฺตฺติ (บุตรของลูกนักฟ้อน) = นาฏฺยปฺตฺตสฺส อปจํ นาฏฺยปฺตฺติ.

ทาสฺยปฺตฺติ (บุตรของลูกทาส) = ทาสฺยปฺตฺตสฺส อปจํ ทาสฺยปฺตฺติ.

ทาสฺรณิ (บุตรของทสฺรณ) = ทสฺรณสฺส อปจํ ทาสฺรณิ.

वारुณิ (บุตรของวรุณ) = वरुणसฺส อปจํ वारुณि.

กณฺฐิ (บุตรของกัณท์) = กณฺทสฺส อปจํ กณฺฐิ.

พาลเทวิ (บุตรของพลเทพ) = พลเทวสฺส อปัจจํ พาลเทวิ.

ปาวกิ (บุตรของปวกะ, เทพอัคนี) = ปวกสฺส อปัจจํ ปาวกิ.

บุตรของชินทัต ชื่อว่า เชนทัตติ

สุทฺโธทนิ (บุตรของสุทฺโธทนะ, เจ้าชายสิทธัตถะ) = สุทฺโธทนสฺส อปัจจํ สุทฺโธทนิ.

อนรุทฺธิ (บุตรของอนรุทฺธะ) = อนรุทฺธสฺส อปัจจํ อนรุทฺธิ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า กณฺธิ พบในฉบับฉฏฐสังคีติ ฉบับสิงหลมีรูปว่า กณฺหิ (บุตรของกัณหะ) ในคัมภีร์
กาดันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๙๒) ไม่พบทั้งสองรูปนี้]

ปุณ วาคคหณน อปัจจตเถ ฌิกปปัจจโย อทิตาติโต ฌยปปัจจโย จ.

ลง ฌิก ปัจจัยในความหมายว่า บุตร ด้วย วา ศัพท์ที่ใส่เข้ามาซ้ำอีก และลง
ฌย ปัจจัยท้าย อทิตี ศัพท์เป็นต้น

[ความจริง วา ศัพท์ตามมาจากสูตรว่า วา ฌปฺจเญ แล้ว การกล่าว วา ศัพท์ซ้ำอีกจึงทำให้มีอรรถเกิน นั่นคือ วา ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อุตตสมุจยะ คือ รวบรวมปัจจัยอย่างอื่นเข้าไว้อีก
ในคัมภีร์ฎีกาและไวยากรณ์ทั้งหลายมักกล่าวถึงศัพท์เกินในลักษณะนี้เช่นกันโดยกล่าวว่า

สทฺฐาทิกา อตฺถาธิโก โหติ.^{๕๙}

“อรรถที่เกินมาย่อมมีได้เพราะศัพท์เกินมา”

ปกติ เสหาจริยานํ ยทิตํ เยน เกนจิ อากาเรน อตฺถนฺตรวิญญาปนํ^{๖๐}

“โดยแท้จริงแล้ว การแสดงให้รู้หรืออื่นด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียม
ของบูรพาจารย์ทั้งหลาย”

ปกติ เสหาจริยานํ ยทิตํ เยน เกนจิ อากาเรน อธิปายวิญญาปนํ^{๖๑}

“โดยแท้จริงแล้ว การแสดงให้รู้ความมุ่งหมายด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็น
ธรรมเนียมของบูรพาจารย์ทั้งหลาย”

ปกติ เสหาจริยานํ เยน เกนจิ อากาเรน อตฺตโน อธิปายวิญญาปนํ^{๖๒}

“โดยแท้จริงแล้ว การแสดงให้รู้จุดมุ่งหมายของตนด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เป็นธรรมเนียมของบุรพจารย์ทั้งหลาย”]

ยถา สกยปุตตสส ปุตโต สกยปุตติโก.

เช่น บุตรของศากยบุตร ชื่อว่า สักยปุตติกะ

“เตสุ วุฑฺฐิ”ติอาทินา กการสส ยกาโร.

แปลง ก อักษรเป็น ย อักษรด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺฐิ เป็นต้น

สกยปุตติโย.

เช่น สกยปุตติโย (บุตรของศากยบุตร)

[รู้ว่า สกยปุตติโก หรือ สกยปุตติโย นี้พบในพระไตรปิฎกทั้งสองรูป หนึ่ง โมคคัลลาน-
ไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๓๓) แสดงถึงการลง ฌิก ปัจจัยในอิหังตัดทิตด้วยสูตรว่า ตสฺสิทํ (ลง
ฌิก ปัจจัยในความหมายว่า สิ่งนี้ของบุคคลนั้น) มีรูปวิเคราะห์ว่า สกยปุตตสส อยํ สกยปุตติโก
(ผู้เป็นฝ่ายศากยบุตร) นอกจากนั้น คัมภีร์พาลาวดารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๐๕) กล่าวว่า สกยปุตติโย ที่
แปลตามศัพท์ว่า บุตรของศากยบุตร มีความหมายโดยอ้อมว่า สวากของศากยบุตร ดังข้อความว่า

สกยปุตตสส อปจํ สกยปุตติโก. ปริยตติโปตฺถเกสุ สกยปุตติกสทโท ภียโย น ทิสฺสติ.
สกยปุตติยสทโท พหฺฐา. สมณส สกยปุตติยาติ เอตถาปจสทโท สวากวาจโก อุปจารตโก. สกย-
ปุตติกสทเท กการสส เตสุ วุฑฺฐิโลกมาทิสฺสุดเตน ยการาเทโส. ตถา สกยปุตตสส สวโก สกย-
ปุตติโย.^{๖๓}

“บุตรของศากยบุตร ชื่อว่า สักยปุตติกะ ในหนังสือปรียัตติ ศัพท์ว่า สกยปุตติก ไม่พบ
มากนัก มีศัพท์ว่า สกยปุตติย มากกว่า अपज ศัพท์ในคำว่า สมณส สกยปุตติยา (สมณะผู้เป็นสวาก
ของศากยบุตร) มีเนื้อความโดยอ้อมที่แสดงถึงสวาก แปลง ก อักษรใน สกยปุตติก ศัพท์เป็น ย อักษร
ด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺฐิโลกมาทิสฺสุดเตน นอกจากนั้น สวากของศากยบุตร ชื่อว่า สักยปุตติยะ (โดยลง
อีย ปัจจัยในอรรถว่า สวาก)”]

เอวํ นาฏปุตติโก, เซนทตติโก, วิมาตุยา ปุตโต เวมาติโก.

ตัวอย่างว่า

นาฏปุตุติโก (บุตรของลูกนักร้อง) = นฏปุตุตสฺส อปัจจํ นาฏปุตุติโก.

เชนทตฺติโก (บุตรของชินทต) = ชินทตตสฺส อปัจจํ เชนทตฺติโก.

บุตรของแม่เลี้ยง ชื่อว่า เวมาติกะ (ลูกพี่ลูกน้องต่างมารดา)

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า เวมาติก มีอุปสันสกฤตว่า ไวมাত্র (วิมาตุ ศัพท์ + อณฺ ปัจจย) และ ไวมาเตรย (วิมาตุ ศัพท์ + อณฺ ปัจจย)]

“อติติยา ปุโตโต”ติ อตเถ ญยปปัจจโย, วุทธิ จ.

ในความหมายว่า บุตรของนางอติติ ให้ลง ญย ปัจจัยและพฤทธิ

[ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔) กล่าวสูตรว่า ญย ทิจจาทีหิ (ลง ญย ปัจจัยท้าย ทิต ศัพท์เป็นต้นในอรรธปัจจะ) เช่น เทจโจ (บุตรของนางทิต), อาทิจโจ (บุตรของนางอติติ), โกณฑญโณ (บุตรของนางกุนฺฑณี), คคฺคโย (บุตรของฤษีคคคะ), ภาตพโย (บุตรของพี่ชายหรือน้องชาย) ในการลง ญย ปัจจัยนี้คล้ายตามคัมภีร์กาทันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๘๙) ว่า ญย คคฺคาทีหิ (ลง ญย ปัจจัยท้าย คคฺค ศัพท์เป็นต้น) <มีรูปสันสกฤตว่า ญย ครคาเท.>

๓๖๙. อวณฺโณ เย โลปญฺจ.

อ วัณณะและวัณณะอื่นๆ ย่อมถึงการลบ ในเพราะ ย ปัจจัย

อวณฺโณ จ อ.สระ อ วัณณะ ด้วย อาปชฺชเต ย่อมถึง โลป ซึ่งการลบ เย ในเพราะ ย ปัจจัย ๒

[สูตรนี้กล่าวถึงการลบสระ อ วัณณะ และ อิ วัณณะในเพราะ ย ปัจจัย ดังนั้น จึงลบ อิ ในติ ของ อติติ เมื่อแปลง ตฺย เป็น จ แล้วซ้อนเป็น จจ ก็มีรูปสำเร็จเป็น อาทิจโจ, เทจโจ]

อวณฺโณ ตฺพฺธิตฺถเต ยปฺปจฺจเย ปเร โลปมาปชฺชเต.

อ วัณณะย่อมถึงการลบในเพราะ ย ปัจจัยซึ่งเป็นตัทธิตปัจจัยเบื้องหลัง

จสฺสเทน อวณฺโณปีติ อิการโลโป.

แม้ อิ วัณณะก็ถึงการลบด้วย จ ศัพท์ ด้วยสูตรนี้จึงลบ อิ อักษร

“ยวตฺ ตลนทการานํ พยฺยชนานิ จลยชการตฺตณฺ”ติ ตฺยการสโยคสฺส จกาโร.

แปลง ตฺย อักษรสังโยค เป็น จ อักษร ด้วยสูตรว่า ยวตฺ ตลนทการานํ พยฺยชนานิ จลยชการตฺตํ (พยัญชนะทั้งหลายของ ต, ล, น และ ท อักษรที่มี ย อักษรตามมาย่อมถึงความเป็น จ, ล, ฌ และ ช อักษรได้บ้าง)

[คำว่า อิวณฺโณเปติ ตตฺตบฺเป็น อิวณฺโณ + อปิ + อิติ

สูตรข้างต้นแสดงถึงการแปลง ตย เป็น จ, ลย เป็น ล, นย เป็น ญ และ ทย เป็น ช ได้บ้าง เมื่อแปลงเป็น จ, ล, ญ และ ช แล้วให้ซ้อนพยัญชนะตามกฎหมายที่กล่าวว่า ยวตฺ ตลนาทินมาเทโส (พยัญชนะอาเทศของ ต, ล, น เป็นต้น ที่มี ย ตามมา) พึงเทียบดูสูตร ๔๐]

“ปร เทวภาโว จาเน”ติ ทฺวิตฺตํ.

ซ้อนพยัญชนะด้วยสูตรว่า ปร เทวภาโว จาเน (การซ้อนพยัญชนะที่อยู่หลังสระย่อมมีในที่สมควร)

อาทิจฺโจ.

เช่น อาทิจฺโจ (บุตรของนางอทิตี, พระอาทิตย์)

การประกอบรูปศัพท์ อาทิจฺโจ

ศัพท์เดิมเป็น อทิตี และ ปฺตฺต

ลง ส ัญฐีวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อทิตี ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสมี ญฺจ”

ให้ อี ท้าย อทิตี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺติชยา โป”

แปลง ส เป็น ยา ด้วยสูตรว่า “ปโต ยา”

สำเร็จรูปเป็น อทิตฺติยา

ลง สิ ปฐมาวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปฺตฺต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตฺเต ปจฺมา”

แปลง สิ วิภตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปฺตฺโต

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อทิตฺติยา ปฺตฺโต (บุตรของนางอทิตี) อติ อตฺเต ในอรรถนี้

ลง ญฺย ปัจจัยท้าย อทิตฺติยา ด้วย วา ศัพท์ในสูตรว่า “อโต ญิ วา”

ลบวิภตติท้าย อทิตฺติยา และ ปฺตฺโต ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ ปฺตฺต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺตณามปโยโค”

ลบ ญ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลป”

ในเพราะปัจจัยที่มี ฌ อนุพันธ์ พฤทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “วุฑฺหาทิสฺสสฺส ๒เปยฺย สณฺเณ จ”

ลบ อี อักษร (ที่ ตี) ทำย อทธิ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “อวณฺโณ เย โลปณฺจ”

แปลง ตย เป็น จ ด้วยสูตรว่า “ยวตฺ ตลนทการานํ พยณฺชนานิ จลณฺชการตฺตํ”

ซ้อน จ เป็น จจ ด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน”

สำเร็จรูปเป็น อาทิจจ

ตั้ง อาทิจจ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺทฐิตสฺมาสกิตกา นามํวาทเวตฺตนาทิสฺสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภตฺติ ฝ่ายเอกพจน์ทำย อาทิจจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิภตฺติทำย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อาทิจโจ

เอวํ ทิตฺยา ปฺตุโต เทจฺโจ.

บุตรของนางทิตี ชื่อว่า เทจจะ ก็เช่นเดียวกันนี้

[รู้ว่า เทจจ ให้พฤทธิ อี เป็น เอ ก่อน แล้วจึงแปลง ตย เป็น จ ต่อไป]

วคฺเค, มทา สเรติ วตฺตมานเ ยวมทนฺตรลา จาคมาติ วา กฺวจาติมชฺฌตฺตรานํ ที่มฺรสฺสา ปจฺจเยสฺสุ
จาทิ วตฺตมานเ เตสฺสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา เจติ วา ยทฺนุปปนฺนา นิปาตนา สิขฺฌนฺตฺติติ วา
ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิขฺฌนฺตฺติติ วา รการากเม กเต โอ สเร จาทิ เอตฺถ จคฺคหณฺเณ อฺราเทเส วา
กเต รูปิ.^{๖๔}

“อนึ่ง ในรูปว่า จตุโร เป็นต้นนั้น รูปว่า จตุโร สำเร็จรูปโดยลง โย วิภัตติท้าย จตุ ศัพท์
แปลง โย วิภัตตินั้นเป็น โอ อักษรด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรนี้ (คือ สูตรว่า ตโต โยนโม ตฺว) แล้วลง ร อักษร
เป็นอาคมด้วยสูตรว่า ยวมทนฺตรลา จาคมา เพราะสูตรว่า วคฺคนตํ วา วคฺเค และ มทา สเร ติดตาม
มาอยู่ หรือด้วยสูตรว่า เตสฺสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ เพราะสูตรว่า กฺวจาติมชฺฌตฺตรานํ
ที่มฺรสฺสา ปจฺจเยสฺสุ จ ติดตามมาอยู่ หรือด้วยสูตรว่า ยทฺนุปปนฺนา นิปาตนา สิขฺฌนฺตฺติติ หรือด้วยสูตรว่า
ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิขฺฌนฺตฺติติ หรือกระทำการแปลงเป็น อฺร ด้วย จ ในสูตรว่า โอ สเร จ นี้
รูป[ว่า จตุโร] ย่อมสำเร็จ”

แม้ข้อความข้างต้นจะมีได้กล่าวถึงสูตรว่า กฺวจิ ธาตุวิภัตติปปจฺจยานํ ที่มฺวิปริตาเทส-
โลปาคมา จ กันับสูตรนี้เข้าด้วย เพราะในสูตรนั้นข้อความว่า

อิมินา นเยน ยตฺถ ยสฺมี กยิรมาเน น วิรุชฺฌติ, ตํ ตตฺถ กาทพฺพํ. ยณฺหิ ลกฺขณฺณานุปฺปนํ
ตํ สพฺพํ อิมินาว สิขฺฌนฺตฺติติ.”

“ตามนัยนี้เมื่อวิธีใดถูกกระทำอยู่ในรูปใด รูปย่อมไม่ผิด พึงกระทำวิธีนั้นในรูปนั้น โดย
แท้จริงแล้ว รูปใดไม่สำเร็จด้วยสูตร รูปทั้งหมดนั้นย่อมสำเร็จด้วยสูตรนี้นั้นแหละ ดังนี้แล”

จ ศัพท์ทำหน้าที่อัญญมัญญสมุจฺจยะ คือ รวบรวมซึ่งกันและกัน โดยรวบรวมการพหุर्थ
และการลบเป็นต้นซึ่งกันและกัน]

เตสฺสุ อาติมชฺฌตฺตรเสฺสุ อวิหิตลกฺขณเสฺสุ ชินวจนานุปโรเรน กฺวจิ วุทฺธิ-โลป-อาคม-
วิการ-วิปริต-อาเทสา โหนตฺติติ สโยคนตฺตเตปิ อาทิวุทฺธิ.

การพหุर्थ การลบ การลงอาคม การวิการะ การแปลงกลับกัน และการ
อาเทศย่อมมีที่พยางค์ต้น กลาง หรือท้าย เหล่านั้น ซึ่งไม่มีสูตรกำหนดไว้ ในบางแห่งโดย
ไม่ขัดแย้งต่อพระชินพจน์ ด้วยสูตรนี้จึงมีการพหุर्थสระต้นแม้เมื่อมีพยัญชนะสังโยคอยู่
ท้าย[สระนั้น]

[การลบเป็นต้นนั้นคำอธิบายและอุทาหรณ์ในปทฺรปฐิทธิฎีกา ดังนี้

๑. การพทุธิ์ (วุทธิ) คือ การเจริญของมาตราโดยความเป็น อา, เอ และ โอ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า วุทธน์ วุทธิ (การเจริญของมาตรา ชื่อว่า วุทธิ) หมายถึง การทำให้ยาวออกไปกว่าเดิม โดยทำสระ อ เป็น อา, สระ อิ อี เป็น เอ และสระ อุ ู เป็น โอ เช่น โกฎทญโย (อุ ของ กุ = โอ), องคมาคธิกา (อ ของ ม = อา)

๒. การลบ (โลป) คือ การพินาศไปของอักษรที่ปรากฏอยู่ (โลโป วิชขมานสส วินาโส) เช่น ถีน ภาโว ทูราชาโน (ถีน = อิตถีน ลบ อิต ตันพยางค์), กตตุกาโม (กตตุกาโม ลบนิคคิตกลางพยางค์), หนตุกาโม (หนตุกาโม ลบนิคคิตกลางพยางค์), วิญญานญายตน์ (วิญญานญายตน์ ลบ น กลางพยางค์), ทวุฏฐิปฏิบัติ (ทวุฏฐิปฏิบัติ ลบ อาส กลางพยางค์), มตฺยา (มาตฺยา ลบ อุ กลางพยางค์), ปฏิสงฺขา โยนิโส (ปฏิสงฺขาย ลบ ย ท้ายพยางค์)

๓. การลงอาคม (อาคม) คือ การเกิดขึ้นของอักษรที่ไม่มีอยู่ก่อน (อาคโม อวิชขมานสสุปปตติ) เช่น วุตตมิท (วุตตมิท = อุตฺ + อิทฺ ลง ว อาคมตันพยางค์), อิสฺสริย (ลง อิ อาคมกลางพยางค์), อาลสิย (ลง อิ อาคมกลางพยางค์), ปุริมชาติ (ลงนิคคิตอาคมกลางพยางค์), จกฺขุ อนตฺตา (ลงนิคคิตอาคมท้ายพยางค์)

๔. การวิการะ (วิการ) คือ ความเป็นอย่างอื่นของอักษรที่ปรากฏอยู่นั้นเทียว และการทำให้มีสัณยหรือปราศจากสัณย (วิชขมานสเสว อณฺณถตฺต วิกาโร, สัณยวิสัณยकरणิ จ) เช่น อนณ (อนินฺ แปลง น เป็น ณ และแปลง อิ เป็น อ ทำวิการะกลางพยางค์), สกทาคามิ (สกิทาคามิ แปลง อิ เป็น อ กลางพยางค์), นปฺปชฺชเห วณฺณพล (นปฺปชฺชเห ช้อน ชฺ เป็น ชฺช กลางพยางค์)

๕. การวิปริต (วิปริต) คือ การแปลงกลับกันกับการแปลงปกติ โดยแปลงสระ โอ เป็น อุ และการสับเสียง (วิปริโต โอการสฺสการตฺต วิปริโย จ) เช่น อุคฺเต สุริเย (อวคเต แปลง อว เป็น อุ ซึ่งเป็นวิปริตของ โอ ตันพยางค์), ทิคุ (ทิโค แปลง โอ เป็น อุ ท้ายพยางค์) แม้การสับเสียงที่เรียกว่า วิปริยายะ ก็นับเข้าในข้อนี้ เช่น อิริสฺส (อริยสฺส สับเสียง รย เป็น ยร)

๖. การอาเทศ (อาเทศ) คือ การแปลงอักษร เช่น เทรส (ติรส แปลง ติ เป็น เต ตันคำ), ปณฺณวิสฺติ (ปนฺณวิสฺติ แปลง นฺ เป็น ณฺ ตันคำ), โกรพโย (แปลง อุ ใน รุ ของ กุรุ เป็น อว กลางคำ), ภาตพโย (แปลง อุ ใน ตุ เป็น อว กลางคำ), สกฺยปฺตติโย (แปลง ก ของ ณิก ปัจจัยเป็น ย ท้ายคำ)

วิธีประกอบรูปศัพท์ในบางอุทธานอาจสำเร็จได้ด้วยสูตรเดิม การใช้มหาสูตรในที่นี้ก็เพื่อแสดงวิธี คือ ปชฺชนนคตินัย : นัยที่มีคติเหมือนฝน โดยฝนอาจตกซ้ำในสถานที่ตกแล้วได้

สัททนต์ิปกรณ์ (สูตรมลา สูตร ๘๖๐) กล่าวถึงความเห็นของโบราณจารย์ไว้ ๓ มติ เกี่ยวกับอาเทศ วิการะ และวิปริต ดังนี้

๑. อาเทศ คือ ศัพท์ที่แสดงด้วยปฐมาวักตติ วิการะ คือ ศัพท์ที่แสดงด้วยทุติยาวักตติ วิปริต คือ ชื่อที่มีในกาลก่อนของ โอ อักษรที่แปลงมาจาก อุ อักษร

๒. วิการะ คือ การแปลงสระและพยัญชนะอื่นเป็นอย่างอื่น, การลบพยัญชนะสังโยค ให้เหลือตัวเดียว และการซ้อนพยัญชนะสังโยค

๓. วิปริต คือ การทำที่ชนะเป็นรัสสะ, การทำรัสสะเป็นที่ชนะ, การลบพยัญชนะสังโยค ให้เหลือตัวเดียว, การซ้อนพยัญชนะสังโยค, การแปลงพยัญชนะเป็นสระ, การแปลงพยัญชนะเป็น พยัญชนะอื่น และการแปลงสระเป็นสระอื่น

ข้อความในสัททนต์ิปกรณ์เกี่ยวกับความเห็นแรก มีดังนี้

อาเทโส ปจมานิทุกุโจติ วทนติ, วิกาโร ทุติยานิทุกุโจติ, วิปริโต นาม โอการสุส โปราณิกา สมณชาติ วทนติ.^{๖๗}

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ศัพท์ที่แสดงด้วยปฐมาวักตติ ชื่อว่า อาเทศ ศัพท์ที่แสดงด้วย ทุติยาวักตติ ชื่อว่า วิการะ ชื่อที่มีมาแต่ก่อนของ โอ อักษร ชื่อว่า วิปริต”

ข้อนี้หมายความว่า ศัพท์ที่แสดงด้วยปฐมาวักตติ เช่น การแปลง อภิ เป็น อพภ ด้วย สูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๔) ว่า อพฺโภ อภิ (แปลง อภิ เป็น อพภ ในเพราะสระหลัง) จัดเป็นอาเทศ เพราะแสดงบทการียะไว้ด้วยปฐมาวักตติ คือ อพฺโภ จึงเป็นอาเทศ ส่วนศัพท์ที่แสดงด้วยทุติยาวักตติ เช่น การแปลง ม ของ อมุ ศัพท์เป็น ส ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๗๓) ว่า อมุสฺส โม ส (ม ของ อมุ ที่มีไชนฺปุสกลิงค์ยอมถึงความ เป็น ส ในเพราะ ส วิภัตติตามสมควร) จัดเป็นวิการะ เพราะแสดงบทการียะไว้ด้วยทุติยาวักตติ คือ ส ฟังทราบว่าเป็นดินี้กล่าวตามคัมภีร ญาสะ (สูตร ๔๐๔) ว่า

เอตถ จ อาเทโสติ ปจมาย นิทุกุโ. วิกาโรติ ทุติยาย นิทุกุโ. วิปริโต นาม โอการสุส โปราณกสมณ.^{๖๘}

“อนึ่ง ในสูตรนี้ ศัพท์ที่แสดงด้วยปฐมาวักตติ ชื่อว่า อาเทศ ศัพท์ที่แสดงด้วยทุติยาวักตติ ชื่อว่า วิการะ ชื่อที่มีมาแต่ก่อนของ โอ อักษร ชื่อว่า วิปริต”

คัมภีร์กัจจายสูตรัตถะ (สูตร ๕๗๖) ประพันธ์ข้อความในคัมภีรญาสะเป็นคาถาท่องจำว่า

ปจมาย นิทฺธิฏฺฐาเทโส

หุตฺติยาย วิการตา

วิปริโต โสการสฺส

สณฺเณา โปราณิกา มตา.^{๖๙}

“ศัพท์ที่แสดงด้วยปฐมาวิภัตติ ชื่อว่า อาเทศ ความเป็นวิการะย่อมมี
ด้วยหุตฺติยาวิภัตติ ชื่อที่มีมาแต่ก่อนของ โอ อักษร พึงทราบว่าเป็นวิปริต”

ข้อความในสัททนีติปกรณ์เกี่ยวกับความเห็นที่ ๒ กล่าวไว้เป็นคาถาหนึ่งบทว่า

อณฺณสฺส อณฺณภาวาโว

สณฺเณคสฺส จ เอกตา

สณฺเณคภาโว เจกสฺส

วิกาโรติ ปวฺจจติ.^{๗๐}

“ความเป็นอย่างอื่นของสระและพยัญชนะอื่น ความเป็นอักษรตัวเดียว
ของสังโยค และความเป็นสังโยคของอักษรตัวเดียว ได้ชื่อว่า วิการะ”

ข้อความในสัททนีติปกรณ์เกี่ยวกับความเห็นที่ ๓ กล่าวไว้เป็นคาถาสองบทว่า

รสฺสภาโว จ ทิมฺสสฺ

อโธ รสฺสสฺส ทิมฺตา

สณฺเณคภาโว เจกสฺส

สณฺเณคสฺส จ เอกตา.

พฺยณฺชนานํ สรตฺตณฺจ

อณฺณพฺยณฺชนตาปี จ

สรสฺส จณฺณสฺสรตา

วฺจฺจเต วิปริตฺตา.^{๗๑}

“ความเป็นรัสสะของทิมะ ความเป็นทิมะของรัสสะ ความเป็นสังโยค
ของอักษรตัวเดียว ความเป็นอักษรตัวเดียวของสังโยค ความเป็นสระของ
พยัญชนะ ความเป็นพยัญชนะอื่น และความเป็นสระอื่นของสระ ได้ชื่อว่า
วิปริต”

ตามคำอธิบายที่กล่าวไว้ในปทฐปสัทธิฎีกา วิการะและอาเทศไม่มีลักษณะต่างกัน แม้ใน
มติของคัมภีร์นยาสะที่กล่าวมาแล้ว ลักษณะของวิการะและอาเทศก็ไม่ต่างกัน ท่านผู้แต่งสัททนีติ-
ปกรณ์ก็กล่าวสรุปว่า มติทั้งสามที่นำมาแสดงไว้นั้นมีความขัดแย้งกัน แต่ก็เป็นฐานะที่ผู้ศึกษาควร
จดจำไว้ ในคัมภีร์กาดันตรวฤตติฎีกา (ปริจเฉทที่ ๑ สุตฺร ๒๔) กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อาคโม'นฺปฆาเตน

วิกาโร โจปมทฺหนา

อาเทโส จ ปสฺงเคน

โลโป สพฺพปาปกาสนา.^{๗๒}

“การลงอาคมย่อมมีด้วยการไม่เบียดเบียน การวิการะย่อมมีด้วยการ
เบียดเบียน การอาเทศย่อมมีด้วยการห้าม การลบย่อมมีด้วยการไม่ปรากฏ
โดยสิ้นเชิง”

ในปทรูปสิทธิฎีกานิสสัยใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า คัมภีร์กวีราชะซึ่งเป็นคำอธิบายของคัมภีร์ กัตตันตระได้แสดงความเห็นของอาจารย์กุลจันตระว่า วณฺณสฺส จาเน ภวนฺโต วิกาโร อุกฺจเต. สทฺทสฺส จาเน ภวนฺโต อาเทโส อิติ (การเปลี่ยนแปลงอักษรในฐานะของอักษร ได้ชื่อว่า การวิการะ ส่วนการ เปลี่ยนแปลงศัพท์ในฐานะของศัพท์ ชื่อว่า การอาเทศ) แต่ในกวีราชะนั้นได้อ้างหลักฐานจาก ไวยากรณ์สันสกฤตแล้วปฏิเสธความเห็นนั้น]

อการโลเป นยสฺส อาเทโส.

เมื่อลบ อี อักษรแล้ว ให้แปลง นย เป็น ณ

โกณฑณฺโณ, กุรุโน ปุตุโต โกรพโย. เอตถาปิ เตเนว อุการสฺส อวาเทโส. ภาตุโน ปุตุโต ภาตพโย.

เช่น

โกณฑณฺโณ (บุตรของนางกุนฺทานี) = กุนฺทานียา ปุตุโต โกณฑณฺโณ.

บุตรของเจ้ากुरु ชื่อว่า โกรัพยะ ในตัวอย่างนี้ การแปลง อู อักษรเป็น อว ย่อม มีได้ด้วยสูตรนี้เท่านั้น

บุตรของพี่ชายหรือน้องชาย ชื่อว่า ภาตัพยะ

[คำว่า โกรพโย และ ภาตพโย ลง ณฺย บัณฑิตด้วย ว่า ศัพท์ในสูตรว่า อโต ณี ว่า เมื่อลบ ณ อนุพันธ์แล้วมีรูปเป็น กुरु + ย, ภาตุ + ย ให้พฤทธิ อู เป็น โอ ด้วยสูตรว่า วุฑฺธาติ เป็นต้น แล้ว แปลง อู เป็น อว ด้วยสูตรนี้ ต่อมาให้แปลง ว เป็น พ ด้วย จ ศัพท์ใน โท ธสฺส จ]

การประกอบรูปศัพท์ โกณฑณฺโณ

ศัพท์เดิมเป็น กุนฺทานี และ ปุตุต

ลง ส ญฺฐิวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กุนฺทานี ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสมี ญฺฐิ”

ให้ อี ท้าย กุนฺทานี ชื่อ ป ด้วยสูตรว่า “เต อิตฺติชยา โป”

แปลง ส ท้าย ป เป็น ยา ด้วยสูตรว่า “ปโต ยา”

รัสสะ อี ที่ชื่อว่า ป เป็น อี ด้วยสูตรว่า “อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวาปิ จ”

สำเร็จรูปเป็น กุนฺทานียา

ลง สี ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปุตต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจมา”

แปลง สี วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปุตโต

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า กุณฺหานิยา ปุตโต (บุตรของกุณฺหานิ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ญย ปัจจัยท้าย กุณฺหานิยา ด้วย ว่า ศัพท์ในสูตรว่า “อโต ญิ วา”

ลบวิภัตติท้าย กุณฺหานิยา และ ปุตโต ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ ปุตต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ลบ ญ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลปํ”

พฤทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “เตสุ วุฑฺธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ”

ลบ อี (ที่ นิ) ท้าย กุณฺหานิ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “อวณฺโณ เย โลปญฺจ”

(เป็น กุณฺหาน + ย)

แปลง ญย เป็น ญ ด้วยสูตรว่า “ยวตฺ ตลนทการานํ พุณฺณชนานิ จลฺยชการตฺตํ”

ซ้อน ญ เป็น ญญ ด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน”

สำเร็จรูปเป็น โกณฺทญฺญ

ตั้ง โกณฺทญฺญ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺทฺธิตสฺมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาที่สุ จ”

ลง สี ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย โกณฺทญฺญ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจมา”

แปลง สี วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น โกณฺทญฺญโม

[สรุปว่า โกณฺทญฺญโม มาจาก กุณฺหานิ + ญย ปัจจัย สระ อุ ข้างหน้าไม่อาจพฤทธิด้วยสูตรว่า วุฑฺธาติสรสฺส วาสโยคนตฺสฺส สณฺณ จ เพราะมีสังโยคอยู่หลัง จึงพฤทธิด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น ความจริงกฎไวยากรณ์เป็นหลักภาษาที่กล่าวถึงวิธีใช้เป็นส่วนใหญ่ ทุกภาษามีข้อยกเว้นในบางแห่ง เพราะหลักภาษาเกิดขึ้นภายหลังการใช้ภาษาซึ่งอาจจะไม่ตรงตามหลักภาษาโดยทั่วไป การปฏิเสธข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งในคัมภีร์ไวยากรณ์จึงมิใช่กฎแน่นอนตายตัว ดังกฎทั่วไปในคัมภีร์ปริภาเสนุเสขระว่า

เนน นิตฺถิมมิจฺฉ.^{๗๓}

“วิธีที่แสดงด้วย น ปฏิเสธ ไม่แน่นอน”

ปริภาษาข้างต้นมีรูปสันสกฤตว่า นมฺชภูตมฺนิตฺยมฺ ซึ่งอาจปริวรรตตรงตัวเป็นบาลีว่า นมฺชภูตมฺนิจฺฉ (วิธีที่เชื่อมด้วย น ปฏิเสธ ไม่แน่นอน) ส่วนในคำปริวรรตข้างต้นกล่าวตามคัมภีร์ อภิธานปิปปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๓๑๓, ๔๐๘, ๕๑๑) ซึ่งปริวรรตตามรูปของสันสกฤตว่า นมา นิตฺถิมมฺนิตฺยมฺ พบในจุดติของสูตร ๔๑ ในคัมภีร์กาดันตระว่า น พุยฺชเน สรา สนฺเธยา (ใน เพราะพยัญชนะ ไม่พึงเชื่อมสระ) <มีรูปสันสกฤตว่า น วุยฺชเน สุวราสะ สนฺเธยา>.

คัมภีร์พาลาวดารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๐๕) วิจารณ์ความต่างกันในการประกอบรูปศัพท์ ระหว่างปทฺรปฐิทธิปกรณฺ์กับพาลาวดารว่า ปทฺรปฐิทธิปกรณฺ์กล่าวการลง ญฺย ปัจจัยในอรรธอํจะ ด้วย วา ศัพท์ในสูตรว่า อโต ฌี วา และอนุญาตการพฤทธิในรูปว่า โกณฺทญฺโธ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น ส่วนคัมภีร์พาลาวดารกล่าวถึงการลง ญฺย ปัจจัยในอรรธดังกล่าว ด้วยสูตรว่า ญฺยตฺตตา ภาเว ตฺ และอนุญาตการพฤทธิด้วย วา ศัพท์ในสูตรว่า วุฑฺธาติสรสฺส วา เป็นต้น แล้วกล่าวสรุปว่า มติของคัมภีร์ทั้งสองไม่ผิด การที่ท่านกล่าวไว้เช่นนี้คงเป็นเพราะไวยากรณ์เป็นบัญญัติของนักภาษา ที่ตั้งขึ้นให้สอดคล้องกับพระชินพจน์เท่านั้น]

“อุปคุสฺส อปฺพจฺจนฺ”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า อุปคุสฺส อปฺพจฺจ (บุตรของอุปคุ) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๗๑. ฌโวปคฺวาทีหิ.

ลง ฌว บัจจัยท่าย อุปคุ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง

ฌว อ. ฌว บัจจัย โหติ ย่อมลง ปร ในเบื้องหลัง ลิงฺเคหิ จากนามศัพท์ ท. โอปคฺวาทีหิ อันมี อุปคุ เป็นต้น อปฺพจฺเจ ในอรรถอปฺพจจะ วา บ้าง ๒

[คำว่า ฌโวปคฺวาทีหิ ตัดบทเป็น ฌว + อุปคุ + อาทีหิ]

อุปคุมนุอิจฺเจวมาทีหิ อุการนฺเตหิ โคตฺตคณฺเห ฌวปฺพจฺโย โหติ วา “ตสฺสา-
ปฺพจ”มิจฺเจตสฺมี อตฺถ.

ลง ฌว บัจจัยท่ายนามศัพท์อุการันต์ซึ่งมี อุปคุ และ มนุ เป็นต้นอย่างนี้ ที่
เป็นโคตรคณะในความหมายนี้ว่า บุตรของเขา

อาทิสททสฺส เจตฺถ ปการวาทกตฺตา อุการนฺโตยเวยาย.

อนึ่ง ในสูตรนี้ ฌว บัจจัยนี้ย่อมลงท่ายนามศัพท์ อุการันต์เท่านั้นเพราะ อาทิ
ศัพท์กล่าวความเหมือนกัน

[อาทิ ศัพท์ละคำที่อยู่ในประเภทเดียวกัน นั่นคือ นามศัพท์ อุการันต์เท่านั้น]

โอปคโว, โอปควี, โอปคว, มนุโน อปฺพจฺจ มาโนโว, “มานุโส”ติ ฌวปฺพจฺเย สาตเม
จ กเต รูป. ภคฺคฺโน อปฺพจฺจ ภคฺคโว, ปณฺฑิตโน อปฺพจฺจ ปณฺฑิตโว, อูปินฺทสฺส อปฺพจฺจ อูปินฺทโว
อิจฺจาติ.

โอปคโว, โอปควี, โอปคว (บุตรของอุปคุ) = อุปคุสฺส อปฺพจฺจ โอปคโว, โอปควี,
โอปคว.

บุตรของพระมนุ (ปฐมกษัตริย์ที่ชาวโลกสมมติขึ้นในสมัยต้นกับ) ชื่อว่า มานวะ

เมื่อลง ณ ปัจจัยและลง ส อาคมแล้วรูปว่า มานุโส ย่อมสำเร็จ
 บุตรของภักคฺช ชื่อว่า ภักควะ
 บุตรของพระเจ้าปณฺฑ ชื่อว่า ปณฺฑวะ (ปาณทพ)
 บุตรของอุปวินฺฑ ชื่อว่า โอปวินทวะ
 ดังนี้เป็นต้น

[คำว่า ปณฺฑว มีรูปเป็นสันสกฤตว่า ปาณฺฑว (บุตรของพระเจ้าปณฺฑหรือปาณฺฑ) คือ ปาณทพ หมายถึง บุตรทั้ง ๕ ของปาณฺฑ อันได้แก่ ยุธิฐีเยร และอนุภราดาทั้ง ๔ ของเธอ คือ อรชุน พลเทพ ภิมเสน และวาสุเทพ

รูปว่า โอปวินทว พบเป็นรูปว่า โอปวินทวิ ด้วยการลง ณ ปัจจัย พบตัวอย่างในสูตร ๔๑๖ ของคัมภีร์มุกคโพรธะอีกด้วย (สันสกฤตอนุญาตให้ลง ษณฺธิ ปัจจัยเป็นรูปว่า เออปวินทวิ)

รูปว่า มานุส มาจาก มนุ ศัพท์ + ณ ปัจจัย เมื่อประกอบรูปศัพท์เป็น มานุ + อ แล้ว ให้ ลง ส อักษรเป็นอาคมด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น หรือด้วยวินาธิการโยควิภาคะในสูตรว่า ส สเร วาคโม เพราะไม่ใช่กลุ่มศัพท์มโนคณะ

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๘) ตั้งสูตรว่า มนุโต สฺสสณฺ (ลง สฺส และ สณฺ ปัจจัยท้าย มนุ ศัพท์) ได้รูปว่า มนุสฺโส (มนุ ศัพท์ + สฺส ปัจจัย), มานุโส (มนุ ศัพท์ + สณฺ ปัจจัย) นอกจากนั้น ปทรูปสัทธิปกรณ์ (สูตร ๖๘๓) ยังแสดงว่า มนุสฺส มีรากศัพท์มาจาก มนุ ธาตุ (โพธเน = ฐิ) + อฺสฺส ปัจจัย ส่วน มานุสฺ มีรากศัพท์มาจาก มนุ ธาตุ + นุสฺ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า มนเต ชานาตติ มนุสฺโส, มานุโส วา (ผู้รู้ มีรูปว่า มนุสฺโส หรือ มานุโส) ลงปัจจัยดังกล่าวด้วยสูตรใน กัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๖๗๓) ว่า มนุปรุสนฺนาทีหิ อฺสฺสนฺนฺลิสฺสา (ลง อฺสฺส, นุสฺ และ อิสฺ ปัจจัยท้าย ธาตุหรือปาฏิปทิกศัพท์มี มนุ, ปฺรุ และ สฺณ เป็นต้น)

อนึ่ง ปทรูปสัทธิปกรณ์ และโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๘) กล่าวถึงรูปว่า มานว แต่ส่วนของสัททนิติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๕๗) กล่าวถึงรูปว่า มาณว โดยแปลง น เป็น ณ ที่จริงแล้วในพระบาลีพบรูปว่า มาณว อย่างเดียว แต่สันสกฤตมีใช้ทั้งสองรูป ส่วนคัมภีร์อภิธานป-
 ปทีปิกา (คาถา ๘๕๒) กล่าวว่า มาณว ศัพท์ใช้ในความหมายว่า คนหนุ่ม สัตว์ และโจร ดังนี้

อถาปิ ตรุณฺเณ สตุเต

โจเรปิ มาณโว ภาเว.^{๗๔}

“มาณว ศัพท์ย่อมมีในความหมายว่า คนหนุ่ม สัตว์ และโจร”

ตามหลักสันสกฤต คำว่า มานว เป็นคำไวพจน์ของ มนุษย (บาลีใช้เป็น มนุสฺส = มนุษย์) หมายถึง มนุษย์โดยทั่วไป แต่คำว่า มาณว หมายถึง มนุษย์ที่น่ารังเกียจ เพราะไม่ขยันทำงาน และ มนุษย์ที่โง่เขลา เพราะมิได้สาธยายพระเวท ดังคำอธิบายในคัมภีร์ตัตตวโพรินี (คำอธิบายสูตร ๑๑๘๕)

อปฺจเจ กุจฺฉิต มุพฺเห มนฺโต อุสฺสคฺคิโก มโต
 นการสฺส จ มุทฺธโ เตน สีฆมฺติ มาณโว.

“เมื่อกล่าวถึงบุตรของพระมนูที่น่ารังเกียจ และโง่เขลา ลง อณฺ ปัจจย
 อันเป็นสามัญวิธีทำย มนุ ศัพท์ และแปลง น อักษรเป็นมุทฺธชอักษร[คือ ธน]
 ดังนั้น รูปว่า มาณโว จึงสำเร็จ”

ณตฺตวิธานคฺคณิโก ฌณสฺส สีทฺธตฺตา. อนธิตฺตเวทตฺตา มุพฺพหตฺตํ, วิหิตานนฺนฺจฺจนา จ กุจฺฉิตตฺตํ.
 อิถยฺจ วจฺนํ พฺราหฺมณมาณโวติ ฌตฺตนิปาตนา ลทฺธมิตฺติ อาหุ.^{๗๕}

“สูตรนี้มีประโยชน์เพื่อแปลงเป็น ฌ เพราะสำเร็จด้วย อณฺ ปัจจย ความเป็นคนโง่เขลา
 ย่อมมี เพราะมิได้สาธยายพระเวท และความเป็นคนน่ารังเกียจย่อมมี เพราะไม่ขยันทำงานที่ควร
 กระทำ อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า คำนี้มีได้เพราะการให้สำเร็จความเป็น ฌ อักษรว่า พฺราหฺมณ-
 มาณโว (มาณพผู้เป็นพราหมณ์)”]

การประกอบรูปศัพท์ โอปคโว

ศัพท์เดิมเป็น อุปฺคุ ศัพท์ และ อปฺจจ ศัพท์

ลง ส ฌญฺฐีวิภตฺติ ฝ่ายเอกพจน์ทำย อุปฺคุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมี ฌญฺฐิ”
 ในเพราะ ส วิภตฺติ ลง ส อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น อุปฺคุสฺส

ลง สี ปฺลฺลมาวิภตฺติ ฝ่ายเอกพจน์ทำย อปฺจจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจคฺเต ปฺลฺลมา”
 แปลง สี วิภตฺติทำย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สี”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อปฺจจํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อุปฺคุสฺส อปฺจจํ (บุตรของอุปฺคุ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ฌว ปัจจยในอปัจจัตถิตด้วยสูตรว่า “ฌวโปควาทีหิ”

ลบวิภตฺติทำย อุปฺคุสฺส และ อปฺจจํ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสละท่ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ อปจฺจ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตถานมปฺปโยโค”

ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลปํ”

ในเพราะปัจจัยที่มี ณฺ อนุพันธ์ พฤทธิ อู เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “วุทฺธาติสรสฺส ะเปยฺย สเถน จ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น โอปคว

ตั้ง โอปคว ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสฺมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภตฺติ ฝ่ายเอกพจน์ท่าย โอปคว ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิภตฺติท่าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น โอปคโว

“วิธวาย อปจจน”ติ อตเถ-

ในความหมายว่า บุตรของหญิงหม้าย [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๗๒. เณร วิธวาทีโต.

ลง เณร บัจจัยท่าย วิธวา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง

เณร อ. เณร บัจจัย โหติ ย่อมลง ปร ในเบื้องหลัง ลิงฺคฺมหา จากนามศัพท์
วิธวาทีโต อันมี วิธวา เป็นต้น อปฺจเจ ในอรรถอปฺจจะ วา บ้าง ๕

วิธวาทีโต เณรอปฺจโย โหติ วา อปฺจจตเถ.

ลง เณร บัจจัยท่าย วิธวา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง

วิคโต ธโว ปติ เอติสฺสาติ วิธวา, เวธเวโร, พนฺธุเกีย อภิสาริณียา ปฺตุโต พนฺธุ-
เกโร, สมณสฺส อฺปฺชฌายสฺส ปฺตุโต ปฺตุตฺถญฺจานียตฺตาติ สามเณโร, นาฬิเกโร อิจฺจาติ.

สามีของหญิงนี้ปราศจากแล้ว เหตุนั้น หญิงนั้นชื่อว่า วิธวา (หญิงหม้าย)

เวธเวโร (บุตรของหญิงหม้าย) = วิธวาย อปฺจจ เวธเวโร.

บุตรของหญิงชู้ คือ หญิงหนีตามชู้ ชื่อว่า พนฺธุกระ

บุตรของพระสมณะ คือพระอฺปฺชฌาย์ เพราะควรแก่ฐานะบุตร ชื่อว่า สามเณระ

นาฬิเกโร (บุตรของนางนาฬิกา) = นาฬิกาย ปฺตุโต นาฬิเกโร.

ดังนี้ เป็นต้น

[คำว่า พนฺธุเกีย คือ หญิงชู้ โดยเหตุที่สันสกฤตใช้เป็น พนฺธุเกี และ พนฺธุเกี ทั้งสองรูป ใน
ภาษาบาลีจึงมีใช้ทั้งสองรูปเช่นเดียวกัน แม้ในที่นี้จะกล่าวถึงรูปว่า พนฺธุเกี อย่างเดียว แต่ในคัมภีร์
อภิธานปทีปิกา (คาถา ๒๓๓) กล่าวถึงรูปว่า พนฺธุเกี ไว้ด้วยบาทคาถาว่า กุลฺลา ตฺจ พนฺธุเกี (หญิง
ชู้ = กุลฺลา, พนฺธุเกี) ดังนั้น จึงมีรูปที่ลง เณยฺย บัจจัยว่า พนฺธุเกเณยฺย, พนฺธุเกเณยฺย นอกจากนั้น คำว่า
พนฺธุเกินี้ ก็เป็นคำไวพจน์อีกศัพท์หนึ่งซึ่งลง อิณี บัจจัยแทน อี บัจจัย ดังข้อความในภิกขุณีวิวัฏฐา

อถ โข โส ปุริโส ปราชิตอ อฺชฌายติ ชียยติ วิปาเจติ อสฺสมณียอ อิมมา มฺหุทฺธา พนฺธุเกนิโย.
กถณฺหิ นาม อมฺหากํ อฺโทสิตํ อจฺฉินฺทาเปสฺสนฺตฺติ.^{๗๖}

“ลำดับนั้น บุรุษนั้นแพศยิ จึงดำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า หญิงชู้หัวโล้นเหล่านี้ไม่ใช่สมณะหญิง ไฉนจึงให้ผู้พิพากษาริบโรงเก็บของของเราเล่า”

คำว่า อภิสาริณี แปลว่า หญิงหนีตามชู้ เป็นคำอธิบายของ พนรุภิกยา (หญิงชู้) ยังมีคำไวพจน์ของศัพท์นี้ที่มีรากศัพท์ใกล้เคียงกัน คือ อภิสาริกา ดังคัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๒๓๒) กล่าวว่า

ธวตฺถิณี ตู สงฺเกตํ ยาทิ ยา สาภิสาริกา.^{๗๔}

“หญิงใดต้องการสามี ไปสู่ที่นัดหมาย หญิงนั้นชื่อว่า อภิสาริกา (หญิงหนีตามชู้)”

คำว่า สามเณร มาจาก สมณ + เณร ปัจจัย คำว่า สมณ หมายถึง พระอุปัชฌาย์ ท่านจึงกล่าวว่า สมณสุส อุปชฌายสุส (ของพระสมณะ คือพระอุปัชฌาย์) ส่วนคำว่า ตสฺส ปุตุตฺถ-
จานียตฺตา (เพราะควรแก่ฐานะบุตร) แสดงเหตุของความเป็นบุตรในเรื่องนี้]

อปจจตทุริตํ

จป อปจจตฺตทุริต

สรุป ปัจจัยในอปัจจัตถิตมี ๙ ศัพท์ ดังนี้ คือ

๑. ณ ปัจจัย : วา ณปะเจ (ลง ณ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง)

- วสิฏฺฐสฺส อปะจํ วสิฏฺโง (บุตรของพระวสิษฐ์)

๒. ฌายน ปัจจัย : ฌายนณาน วจฺณาทีโต (ลง ฌายน ปัจจัยและ ฌาน ปัจจัย ท้าย วจฺณ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง)

- วจฺณสฺส อปะจํ วจฺณายโน (บุตรของพระวัจฉะ)

๓. ฌาน ปัจจัย : ฌายนณาน วจฺณาทีโต (ลง ฌายน ปัจจัยและ ฌาน ปัจจัย ท้าย วจฺณ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง)

- วจฺณสฺส อปะจํ วจฺณาโน (บุตรของพระวัจฉะ)

๔. ฌเญย ปัจจัย : ฌเญโย กตฺติกาทีหิ (ลง ฌเญย ปัจจัยท้าย กตฺติกา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร)

- กตฺติกาย อปะจํ กตฺติเกโย (บุตรของนางกัตติกา)

๕. ฌิ ปัจจัย : อโต ฌิ วา (ลง ฌิ ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ท้ายนามศัพท์ อ การันต์ในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง)

- ทกฺขสฺส อปะจํ ทกฺขิ (บุตรของคนฉลาด)

๖. ฌิก ปัจจัย : วา ศัพท์ในสูตรว่า อโต ฌิ วา (ลง ฌิ ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ท้ายนามศัพท์ อ การันต์ในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง)

- สกฺยปฺุตตสฺส ปฺุตโต สกฺยปฺุตติโก (บุตรของศากยบุตร)

๗. ฌย ปัจจัย : วา ศัพท์ในสูตรว่า อโต ฌิ วา (ลง ฌิ ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ท้ายนามศัพท์ อ การันต์ในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง)

- อทิตฺยา ปฺุตโต อาทิจฺโง (บุตรของนางอทิตี)

๘. ฌว ปัจจัย : ฌโวปะควาทีหิ (ลง ฌว ปัจจัยท้าย อุปคุ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง)

- อุปคุสส อุปจัม โอปคโว (บุตรของอุปคุ)

๙. เณร ปัจจัย : เณร วิธวาทิต (ลง เณร ปัจจัยท้าย วิธวา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง)

- วิธวาย อุปจัม เวธเวโร (บุตรของหญิงหม้าย)

อนึ่ง โดยทั่วไปบทตัถัตถิมักประกอบด้วยลิงค์ทั้ง ๓ ตามเนื้อความที่สื่อถึง แต่มีตัถัตถิปัจจัยบางศัพท์มีอำนาจในการระบุลิงค์ได้ เหมือนบทกิตก์บางศัพท์ที่ลง ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เช่น คมน (การไป) ดังนั้น คัมภีร์พาลาวตารจึงกล่าวถึงการประกอบลิงค์ท้ายบทตัถัตถิว่า

ตทุธิตา'ภิธเยยลึงค-	วิภตฺติวงนา ลียุํ
สมุททวชา ภียโย	สกตฺเถ ญโย นปฺสเก
ตา ตุตฺถิยํ นิปาตา เต	ธาติถํปัจจัยนตกา. ^{๗๘}

“ศัพท์ตัถัตถิมีลิงค์ วิภตติ และพจน์ตามเนื้อความที่สื่อถึง

ตัถัตถิปัจจัยที่ลงในสมุหตัถัตถิตและภาวตัถัตถิต ย่อมเป็นไปในนปุงสกลิงค์โดยมาก

ญย ปัจจัยที่ลงในอรรถสกัตถ์ ย่อมเป็นไปในนปุงสกลิงค์

ตา ปัจจัยย่อมเป็นไปในอิถิลิงค์

ปัจจัยมี ธา อยู่ต้นและมี ถํ อยู่ท้ายเหล่านั้นเป็นนิบาต”

ตัวอย่างในเรื่องนี้ มีดังต่อไปนี้

๑. ศัพท์ตัถัตถิมีลิงค์ วิภตติ และพจน์ตามเนื้อความที่สื่อถึง คือ ศัพท์ตัถัตถิตที่ลง ญ ปัจจัยเป็นต้นนอกจากปัจจัยที่จะกล่าวต่อไปในข้อ ๒-๖ เป็นไปในลิงค์ทั้ง ๓ ตามเนื้อความที่สื่อถึง เช่น

[ปุงลิงค์]	วาสิฏฺโจะ ปุตฺโต (บุตรของพระวสิษฐ์)
[อิถิลิงค์]	วาสิฏฺฐิ กณฺณา (สาวน้อยธิดาของพระวสิษฐ์)

[นปฺงสกลิงค์] วาสัญจํ อปจํ (บุตรของพระวชิษฐ์)

๒. ตัทธิตปัจจัยที่ลงในสมุหัตถิต ย่อมเป็นไปในนปฺงสกลิงค์โดยมาก กล่าวคือ กณฺ และ ฌ ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า สมุหตฺเถ กณฺณา (ลง กณฺ ปัจจัยและ ฌ ปัจจัยในความหมายว่า หมู่) เป็นไปในนปฺงสกลิงค์โดยมาก และเป็นไปในปฺงลึงค์บ้าง เช่น

- กณฺ ปัจจัย เช่น ราชปุตฺตานํ สมุโห = ราชปุตฺตโก (หมู่แห่งพระราชบุตร), ราชปุตฺตานํ สมุโห = ราชปุตฺตกํ (หมู่แห่งพระราชบุตร)

- ฌ ปัจจัย เช่น ราชปุตฺตานํ สมุโห = ราชปุตฺโต (หมู่แห่งพระราชบุตร), ทวีนํ สมุโห ทวยํ (หมู่แห่งสิ่งสองสิ่ง ชื่อว่า ทวยะ)

๓. ตัทธิตปัจจัยที่ลงในภาวตัทธิต ย่อมเป็นไปในนปฺงสกลิงค์โดยมาก กล่าวคือ

- ฌย ปัจจัย และ ตตฺ ปัจจัย ที่ลงด้วยสูตรว่า ฌยตตฺตา ภาเว ตฺ (ลง ฌย ปัจจัย, ตตฺ ปัจจัย และ ตา ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายว่า ความเป็น) เป็นไปในนปฺงสกลิงค์เสมอ เช่น อลสฺสฺส ภาโว = อาลสฺย (ความเกียจคร้าน), มนุสฺสฺส ภาโว = มนุสฺสตตํ (ความเป็นมนุษย์)

- ตตฺน ปัจจัย และ ฌยย ปัจจัย ที่ลงด้วย ตฺ ศัพท์ในสูตร ฌยตตฺตา ภาเว ตฺ นั้น เป็นไปในนปฺงสกลิงค์เสมอ เช่น ปุณฺณชนสฺส ภาโว = ปุณฺณชนตตฺน (ความเป็นปุณฺณชน), สฺจิสฺส ภาโว = สฺเจยฺย (ความสะอาด)

- ฌ ปัจจัยที่ลงท้ายศัพท์ อ การันต์ด้วยสูตรว่า ฌ วิสมาทีหิ (ลง ฌ ปัจจัย, ตตฺ ปัจจัยและ ตา ปัจจัยท้าย วิสม ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า ความเป็น) เป็นไปในนปฺงสกลิงค์เสมอ เช่น วิสมสฺส ภาโว = เวสมํ (ความไม่สม่ำเสมอ)

- กณฺ ปัจจัยที่ลงท้าย รณณีย ศัพท์เป็นต้นด้วยสูตรว่า รณณียาทีโต กณฺ (ลง กณฺ ปัจจัย, ตตฺ ปัจจัยและ ตา ปัจจัยท้าย รณณีย ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า ความเป็น) เป็นไปในนปฺงสกลิงค์เสมอ เช่น รณณียสฺส ภาโว = รามณียกํ (ความเป็นสิ่งน่ารื่นรมย์)

๔. ฌย ปัจจัยที่ลงในอรรถสกัถ์ด้วยการแบ่งสูตรเป็นสองส่วน (โยควิภาคะ) ว่า ฌยตตฺตา ย่อมเป็นไปในนปฺงสกลิงค์ เช่น กรุณาเยว = กรุณฺณํ (ความกรุณานั้นแหละ)

๕. ตา ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า ญตตตา ภาเว ตู ย่อมเป็นไปในอิติลึงค์เสมอ เช่น มนุสสสส ภาโว = มนุสสตา (ความเป็นมนุษย์)

๖. ปัจจัยมี ธา อยู่ต้นและมี ถํ อยู่ท้ายเหล่านั้นเป็นนิบาต มีลึงค์และพจน์ไม่เปลี่ยนแปลงในลึงค์ทั้ง ๓ เช่น เอเกน วิภาเคน = เอกธา (โดยส่วนเดียว)

ในที่นี้กล่าวถึงตัทธิตปัจจัยที่เรียกชื่อว่า อัพยยตัทธิต ซึ่งมีลึงค์และพจน์ไม่เปลี่ยนแปลงในลึงค์ทั้ง ๓ เริ่มตั้งแต่ ธา ปัจจัย เพราะสูตรที่ลง ธา ปัจจัยว่า วิภาเค ธา จ (ลง ธา ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ท้ายสังขยาศัพท์ในการจำแนก) เป็นสูตรแรกในเรื่องนี้ (สูตร ๓๙๗) และสูตรที่ลง ถํ ปัจจัยว่า กิมีเมหิ ถํ (ลง ถํ ปัจจัยท้าย กี และ อิม ศัพท์ในการแสดงปการะ) เป็นสูตรสุดท้าย (สูตร ๓๙๙)

ข้อความที่ได้นำมาอธิบายทั้งหมดนี้เป็นเรื่องที่สำคัญมาก ทำให้ผู้เรียนสามารถเข้าใจลึงค์ของบทตัทธิตเป็นอย่างดี จะเห็นได้ว่าตัทธิตปัจจัยบางศัพท์สามารถกำหนดลึงค์ของบทสำเร็จได้ เหมือนกิตก์ปัจจัยบางศัพท์เช่นเดียวกัน ถ้าลึงค์เปลี่ยนไปจากเดิมก็แสดงว่าศัพท์นั้นเข้าสมากับบทอื่นเป็นพหุพหิหิสมาสที่เปลี่ยนลึงค์ได้ตามเนื้อความที่สื่อถึง แม้คัมภีรปทสาธนะที่แต่งหลังคัมภีรพาลาวตารก็นำคาถาจากคัมภีรนั้น มาประพันธ์เป็นอีกรูปแบบหนึ่งว่า

ณาทโย'ภิเษยลึงคา	อปจเจ ตวนบุสกา
นบุสเก สกตเถ ญโย	ภียโย ภาวสมุหชา
ตา ตตุถีย'มสงขยา เต	ตวาทิจีปจยนตกา. ^{๗๙}

“ณ ปัจจัยเป็นต้น มีลึงค์ตามเนื้อความที่สื่อถึง

ศัพท์ที่ลงในอรรถอปจจะ มีลึงค์ที่ไม่ใช่नपुंसกลिङ्

ญ ปัจจัยที่ลงในอรรถสกตเถ ย่อมเป็นไปในนपुंसกลिङ्

ตัทธิตปัจจัยที่ลงในสมุหตัทธิตและภาวตัทธิต ย่อมเป็นไปใน

नपुंसกลिङ्โดยมาก

ตา ปัจจัยย่อมนเป็นไปในอิตถิลิงค์

ศัพท์ที่มี โต ปัจจัยอยู่ต้นและ จี ปัจจัยอยู่ท้ายเหล่านั้นเป็นนิบาต"

๓. ภาวะตัดขาด

“อลสสฺส ภาวโ”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า อลอสส ภาโว (ความเป็นผู้เกียจคร้าน) [พระกัจจายนะ
จะกล่าววิธีนี้]

၈၆၈. ဂွေတုတတာ ဂါဝေ တု.

ลง ญย บัจจัย, ตต บัจจัย และ ตา บัจจัยและบัจจัยอื่นๆ ในความหมายว่า
ความเป็น

ณอยุธยา ตู อ. ณอยุธยา, ตู และ ตู ปัจจุบัน ท. ด้วย โหนดติ ย่อมลง ภาเว ใน
อรรถาธิบาย ๕

ฅญจึยนตโต ฅญ-ตต-ตา อึจเจเต ปจจยา โหนติ “ตสฺส ภาโว”อึจเจตสฺมี อตถะ

ลงปัจจัยเหล่านี้คือ ฌ, ตุต และ ตา ทำยานามศัพท์ที่ลงท้ายด้วยฉวิวัตติ
ในความหมายนี้ว่า ความเป็นของบุคคลนั้น

ตุสททคฺคหณฺน ตฺตน-ณฺเอยฺยาทีปฺปจฺจยา จ.

และลง ตูตุน ปัจจัยและ เณยฺย ปัจจัยเป็นต้นด้วยการกล่าว ตู ศัพท์

[ดู ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อะไรดูตสมุจจะยะ คือ รวบรวมการลง ต่ตน และ เณยฺย ปัจจัย
 เป็นต้น โดยรวบรวมปัจจัย ๑๒ ศัพท์ที่ปรากฏในคัมภีร์ต่างๆ ในภาวดีทิต (กัจจันตถที่ปนี เล่ม ๒
 หน้า ๒๒๑) คือ

๑. ต่ตน ปัจจย

- ปุ่ชชชนสส ภาโว ปุ่ชชชนตตนิ (ความเป็นปุ่ชช)
- เวทนาย ภาโว เวทนตตนิ (ความเป็นเวทนา)
- ซายาย ภาโว ซายตตนิ (ความเป็นภรรยา)

២. លេខ្នង ប័ណ្ណ

- สุจิตฺต ภาโว โสเจยฺย (ความสะอาด)
- อธิปติโน ภาโว อาธิปเตยฺย (ความเป็นอธิปติ)
- กวิสฺส ภาโว กาเวยฺย (ความเป็นกวี)
- เถนสฺส ภาโว เถยฺย (ความเป็นขโมย)

๓. พย ปัจจย

- ทาสสฺส ภาโว ทาสพฺยํ (ความเป็นทาส)
- วฑฺธสฺส ภาโว วฑฺธพฺยํ (ความเป็นผู้เจริญ)

๔. วีย ปัจจย

- ทาสสฺส ภาโว ทาสวียํ (ความเป็นทาส)

๕. ณ ปัจจย (พร้อมด้วย ว อาคม)

- วฑฺธสฺส ภาโว วฑฺธวํ (ความเป็นผู้เจริญ)
- ลชฺชสฺส ภาโว ลชฺชวํ (ความเป็นละอาย)

๖. ล ปัจจย

- มหฺนตฺสฺส ภาโว มหฺลลํ (ความใหญ่) [ส่วนคำว่า มหฺลล ก ลง ก ปัจจยในอัสสตี-
ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า มหฺลลํ อสฺส อตฺถิติ มหฺลลโก, วิหาโร (วิหารที่มีความใหญ่, วิหารใหญ่)]

๗. ต ปัจจย

- สพฺพพฺพณฺณโน ภาโว สพฺพพฺพณฺณตํ (ความเป็นผู้รู้ธรรมทั้งปวง)

๘. นิก ปัจจย

- ปุณฺณชนสฺส ภาโว โปณฺณชนิกอ (ความเป็นปุณฺณชน)

๙. ฌย ปัจจย [ฌย ปัจจยก็คือ ฌย ปัจจย + อี อาคมหน้าปัจจย]

- ทฬิทฺทสฺส ภาโว ทฬิทฺทหิยํ (ความจน), อลสฺสสฺส ภาโว อาลลยํ (ความเกียจคร้าน)

๑๐. อิม ปัจจย

- อณฺโณ ภาโว อณฺนิมา (ความเล็ก)
- ลมฺบินโน ภาโว ลมฺบินมา (ความเบา)
- มหฺโต ภาโว มหฺนิมา (ความใหญ่)
- ครุโน ภาโว ครุมา (ความหนัก)

๑๑. พุทฺก ปัจจย

- ทฺวินนํ ภาโว เทวพุทฺกํ (ความเป็นสอง, ความสงสัย)

๑๒. สฺส ปัจจย [สฺส ปัจจยก็คือ ญฺย ปัจจย + สฺ อาคม]

- สฺมนสฺส ภาโว โสมนสฺสํ (ความเป็นผู้มีใจดี)

อุทาหรณ์ว่า อณิมา (ความเล็ก) คือ การเนรมิตกายให้เล็กละเอียดจนมองไม่เห็น, ลฺหิโน ภาโว ลฺหิมา (ความเบา) คือ การเนรมิตกายให้เบาลอยได้, มหโต ภาโว มหิมา (ความใหญ่) คือ การเนรมิตกายให้ใหญ่, ครุโน ภาโว คริมา (ความหนัก) คือ การเนรมิตกายให้หนัก ทั้งหมดนี้นับเข้าใน ฤทธิ์ ๘ ประการ ดังข้อความในคัมภีร์อมรวิเวก (กัณฑ์ ๑ วรรค ๑ คำอธิบายคาถา ๓๘) ว่า

อณิมา มหิมา เจว

คริมา ลฺหิมา ตถา

ปตฺติ ปากมม'มัสิตตํ

วลิตตํ จาญฺจ สฺธิโย.^{๒๓๘}

“ฤทธิ์ ๘ ประการ คือ การเนรมิตกายให้เล็ก การเนรมิตกายให้ใหญ่ การเนรมิตกายให้หนัก การเนรมิตกายให้เบา การไปถึง[สถานที่อันตนต้องการ] การเนรมิตกายตามต้องการ[มีการดำดินเป็นต้น] การเป็นใหญ่กว่าผู้อื่น และการชำนาญ[ในอินทรียมัจจุชนทรีย์เป็นต้น]”

ในคัมภีร์ศัพทสโตนมหานิธิ (หน้า ๒๓) และศัพทกัลปทรมะ (เล่ม ๑ หน้า ๒๔) พบคาถาว่า

อณิมา ลฺหิมา ปตฺติ

ปากมม' มหิมา ตถา

อีสิตฺตญฺจ วลิตฺตญฺจ

ตถา กามาวสายิตา.^{๒๓๙}

“การเนรมิตกายให้เล็ก การเนรมิตกายให้เบา การไปถึง[สถานที่อันตนต้องการ] การเนรมิตกายตามต้องการ[มีการดำดินเป็นต้น] การเนรมิตกายให้ใหญ่ การเป็นใหญ่กว่าผู้อื่น การชำนาญ[ในอินทรียมัจจุชนทรีย์เป็นต้น] และความสำเร็จสมปรารถนา”

ในคาถาข้างต้นนี้ไม่มีข้อความว่า คริมา (การเนรมิตกายให้หนัก) แต่มีข้อความเพิ่มเติมมาอีกอย่างหนึ่งว่า กามาวสายิตา (ความสำเร็จสมปรารถนา) นอกจากนั้น ในคัมภีร์พยายาของ อมรโกษชื่อทากษิณะ (เล่ม ๑ หน้า ๑๗) มีคาถาล้ำคล้ายคลึงกับข้อความในคัมภีร์อมรวิเวกนี้ว่า

อณิมา ลฺหิมา ปตฺติ

คริมา มหิเมสิตา

ปากมม' วลิตา เจติ

อิสฺสรียญฺจก'มฺจุเต.^{๒๔๐}

“[โบราณจารย์]กล่าวถึงความเป็นใหญ่ ๘ ประการ คือ การเนรมิตกายให้เล็ก การเนรมิตกายให้เบา การไปถึง[สถานที่อันตนต้องการ] การเนรมิตกายให้หนัก การเนรมิตกายให้ใหญ่ การเป็นใหญ่[กว่าผู้อื่น] การเนรมิตกายตามต้องการ[มีการดำเนินเป็นต้น] และการชำนาญ[ในอินทรีมีจักขุนทรีย์เป็นต้น]”

ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๗) กล่าวถึงฤทธิ์เหล่านี้ว่าเป็นความเป็นใหญ่ ซึ่งเป็นหนึ่งในภคธรรม คือ บุญญาภินิหาร หรือบุญอันยิ่งใหญ่ ๖ ประการของพระผู้มีพระภาค (พระผู้มีบุญญาภินิหาร) ได้แก่ อิสสรียะ (ความเป็นใหญ่), รัम्मะ (โลกุตตรธรรม ๙), ยสะ (เกียรติยศที่ขจรขยายทั่วโลก), สิริ (ความงามเลิศแห่งพระวรกาย), กามะ (ความสำเร็จสมปรารถนา) และ ปยัตตะ (ความเพียร) ดังข้อความว่า

ยสฺมา จ โลกํ อิสฺสรีย-ธมฺม-ยส-สรี-กาม-ปยตฺเตสุ ฌสุ ฐมฺเมสุ ภคสทฺโท วตฺตติ. ปรมญฺจสฺส สกจฺจิตฺเต อิสฺสรียํ, อณิมาลฉิมาทิกํ วา โลกียสสมฺมตํ สพฺพการปรีปฺรํ อตฺถิ.^{๒๔๑}

“อนึ่ง เพราะ ภค ศัพท์ ย่อมเป็นไปในธรรม ๖ ประการในโลก คือ ความเป็นใหญ่ ธรรม ยศ สิริ กามะ และความเพียร ก็ความเป็นใหญ่ในจิตของตนของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ยอดเยี่ยม หรือความเป็นใหญ่ที่สมมติกันทางโลก มีการเนรมิตกายให้เล็กละเอียดและเนรมิตกายให้เบาลอยได้ เป็นต้น ก็ทรงมีอยู่อย่างบริบูรณ์โดยลักษณะทั้งปวง”

ในเรื่องนี้ท่านกล่าวว่า อิสสรียะ คือ ความเป็นใหญ่ในจิตของตน หรือเป็นฤทธิ์ ๘ ประการ มี อณิมา และ ลขิมา เป็นต้นที่ชาวโลกสมมติไว้ อาทิ ศัพท์ในพากย์นั้นละฤทธิ์ ๖ ประการดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น]

ภวนติ เอตสฺมา พุทฺธิสทฺธา อิติ ภาโว. สทฺทปฺปวตฺตนิมิตฺตํ วุจฺจติ.

ความเข้าใจและศัพท์ย่อมเกิดจากเหตุนี้ ดังนั้น เหตุนี้ จึงชื่อว่า ภาวะ กล่าวคือ เหตุแห่งความเป็นไปของศัพท์

[ตามหลักภาษา ภาวะ คือ สาเหตุที่ทำให้บุคคลอื่นเข้าใจและทำให้เกิดการเรียกชื่อ เพื่อแสดงลักษณะของบุคคลที่ประกอบด้วยภาวะนั้น เหมือนคำว่า อาลสฺยํ แปลตามศัพท์ว่า “ความเป็นผู้เกียจคร้าน” หรือ “ภาวะแห่งผู้เกียจคร้าน” ความหมายก็คือ ความเกียจคร้าน ความเกียจคร้านนี้เป็นเหตุให้บุคคลอื่นเข้าใจได้ว่าเป็นคนเกียจคร้าน และเรียกว่า อลโส (คนเกียจคร้าน) ในที่นี้กิริยา

เกียจคร้านเป็นเหตุเกิดแห่งศัพท์ว่า อลโส ปทฐปฐิทธิปกรณังจึงอธิบายว่า สทฐปฐิตินิมิตตํ วุจจติ (กล่าวคือ เหตุแห่งความเป็นไปของศัพท์)

แม้คำว่า โสมนสฺส นี้ก็เช่นเดียวกัน มีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า สุนทฺร มโน สุมโน (จิตดี) หรือวิเคราะห์เป็นพหุพหิสมาสว่า สุนทฺร มโน เอตสฺมาติ สุมโน (ผู้มีจิตดี) จากนั้น จึงวิเคราะห์เป็นภาวตัทธิตว่า สุมนสฺส ภาโว โสมนสฺส แปลตามศัพท์ว่า “ภาวะแห่งจิตดี” หรือ “ภาวะแห่งผู้มีจิตดี” ความหมายก็คือ ความโสมนัส ความโสมนสนี้เป็นเหตุให้บุคคลอื่นเข้าใจว่าเป็นจิตดี และเรียกว่า สุมโน (จิตดี) อีกนัยหนึ่ง ทำให้บุคคลอื่นเข้าใจได้ว่าบุคคลนั้นมีจิตดี และเรียกว่า สุมโน (ผู้มีจิตดี) ดังคำอธิบายในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๒๗) ว่า

สุมนสฺส ภาโว โสมนสฺส, มานสิกฺขเวทนาเยตํ นาม. เอตถ จ สุมนสฺส ภาโวติ ตสมิ จิตฺเต ปุคฺคเล วา สุมนาภิธานสฺส วา อयํ โส สุมโนติ สุมนพฺพุทฺธิยา วา ปวตฺตตินิมิตฺตุนฺติ อตฺถ. ภาโวติ หิ อภิธานพฺพุทฺธินํ ปวตฺตตินิมิตฺตํ วุจจติ. ภาวนฺติ ปวตฺตุนฺติ อภิธานพฺพุทฺธิโย เอตสฺมินฺติ กตฺวา.^{๒๔๒}

“คำว่า โสมนัสสะ คือ ภาวะแห่งจิตดี หรือภาวะแห่งผู้มีจิตดี คำนี้เป็นชื่อของสุขเวทนาทางใจ

อนึ่ง ในพากย์นี้ คำว่า “ภาวะแห่งจิตดี” หรือ “ภาวะแห่งผู้มีจิตดี” หมายถึง เหตุให้เกิดความเข้าใจว่านี่คือผู้มีจิตดี หรือเหตุที่มาของชื่อว่า สุมนะ (มีจิตดี) โดยแท้จริงแล้ว เหตุให้เกิดความเข้าใจและเป็นที่มาของชื่อ เรียกว่า ภาวะ โดยมีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า ความเข้าใจและชื่อย่อมมีได้เพราะเหตุนี้ ดังนั้น เหตุนี้จึงชื่อว่า ภาวะ”

ปทฐปฐิทธิปกรณังแสดงรูปวิเคราะห์ของ ภาว เป็นอุปาทานสาธนะ โดยประธานของประโยค คือ พุทฺธิสทฺทา (ความเข้าใจและศัพท์) แต่ในคัมภีร์ไวยากรณ์อื่นและฎีกาบางฉบับใช้ประธานคือ อภิธานพฺพุทฺธิโย (ชื่อและความเข้าใจ) โดยใช้ อภิธาน (ชื่อ) แทน สทฺท (ศัพท์) ที่จริงแล้วทั้งสองอย่างก็ไม่ได้ต่างกัน เพราะว่าชื่อเรียกก็คือศัพท์บัญญัตินั้นแหละ ดังที่คัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๒๗) ได้แสดงรูปวิเคราะห์ของคำนี้เป็นอธิกรณสาธนะโดยประกอบใช้ อภิธานพฺพุทฺธิโย ว่า ภาวนฺติ ปวตฺตุนฺติ อภิธานพฺพุทฺธิโย เอตสฺมินฺติ ภาโว อีกทั้งยังอ้างถึงรูปวิเคราะห์ที่เป็นกรณสาธนะและอุปาทานสาธนะตามมติของคัมภีร์อื่นว่า ภาวนฺติ พุทฺธิสทฺทา เอเตนาคิ ภาโว (เหตุให้เกิดความเข้าใจและชื่อ), ภาวนฺติ พุทฺธิสทฺทา เอตสฺมาติ ภาโว (เหตุให้เกิดความเข้าใจและชื่อ) รูปวิเคราะห์ทั้งสามอย่างนี้มีความหมายเหมือนกัน เพราะสรรพนาม คือ เอตสมิ, เอเตน, เอตสฺมา หมายถึง เหตุ อันได้แก่ สทฺทปฐิตินิมิต (เหตุแห่งความเป็นไปของศัพท์)]

วุดตตญจ “ยสฺส คุณสฺส หิ ภาวา ทพฺเพ สทฺทนิเวโส, ตทภิกฺขาเน ญฺย-ตฺต-
ตาทโย”ติ.

“สมจริงดังคำกล่าวว่า ‘โดยแท้จริงแล้ว การดำรงอยู่แห่งศัพทในทัฬหะย่อมมี เพราะความมีอยู่แห่งสภาพใด เมื่อมีการกล่าวถึงสภาพนั้น ให้ลงปัจจัยมี ญฺย, ตฺต และ ตา เป็นต้น”

[ประโยคนี้นี้มาจากคัมภีร์มหาภาสยะ (อัยยยะ ๕ ปาทะ ๑ สูตร ๑๑๙) มีข้อความใน
ต้นฉบับสันสกฤตว่า

ลิตฺฐํ ตู ยสฺย คุณสฺย ภาวาทุ ทฺวเร ศฺทฺทนิเวสฺตทภิกฺขาเน ตฺวตฺเตลา. ^{๒๔๓}

“ข้อความนี้ย่อมสำเร็จว่า การดำรงอยู่แห่งศัพทในทัฬหะย่อมมี เพราะความมีอยู่แห่ง
สภาพใด เมื่อมีการกล่าวถึงสภาพนั้น พึงลงภาวปัจจัย”

คัมภีร์ปทวิจยคณฺฐิ (หน้า ๑๘๘) ประพันธ์ข้อความนี้เป็นคาถาว่า

ยคฺคุณสฺส สทฺทภาเวเน

ทพฺเพ สทฺโท ปวตฺตติ

สตี ตพฺพเจเน ภาว-

ปจฺจโย สมฺมทิริโต. ^{๒๔๔}

“ศัพทย่อมเป็นไปในทัฬหะ เพราะความปรากฏแห่งสภาพใด เมื่อมีการ
กล่าวถึงสภาพนั้น ภาวปัจจัยย่อมถูกกล่าวไว้”

ความหมายก็คือ เมื่อสิ่งต่าง ๆ มีสภาพแตกต่างกัน จึงเกิดการบัญญัติศัพทขึ้น เมื่อจะ
กล่าวถึงสภาพนั้น ๆ ก็ใช้ปัจจัยข้างต้นเป็นเครื่องหมาย

ภาวะแบ่งออกเป็น ๕ อย่าง คือ

๑. ขาติ ประเภทของสิ่งที่มีลักษณะเหมือนกัน

เช่น ขาติบุรุษ เป็นเหตุให้เกิดชาติศัพท (ศัพทที่บัญญัติโดยอาศัยประเภท) ว่า บุริโส
(บุรุษ) ที่หมายถึงผู้ชายทุกคน ไม่ว่าจะเชื่อชาติ สีผิว หรือรูปร่างลักษณะต่างกัน ดังนั้น ศัพทว่า
บุริสตัดฺ (ความเป็นบุรุษ = ขาติบุรุษ) จึงเป็นเหตุแห่งการบัญญัติชาติศัพท หรือคำว่า มนุสฺสตัดฺ
(ความเป็นมนุษย์ = ขาติมนุษย์) ก็เป็นเหตุให้เกิดชาติศัพทว่า มนุสฺส (มนุษย์) ที่หมายถึงมนุษย์ทุกคน

๒. คุณะ คุณลักษณะต่าง ๆ ทั้งดีและไม่ดี

เช่น ความชั่ว เป็นเหตุให้เกิดคุณศัพท (ศัพทที่บัญญัติโดยอาศัยคุณลักษณะ) ว่า พาโล

(คนพาล) ดังนั้น ศัพท์ว่า พาลย์ (ความเป็นคนพาล = ความชั่ว) จึงเป็นเหตุแห่งการบัญญัติคุณศัพท์ หรือคำว่า นีลตตฺ (ความเป็นสีเขียว = สีเขียว) ก็เป็นเหตุให้เกิดคุณศัพท์ว่า นีโล (สีเขียว)

๓. กิริยา กิริยาอาการทางกายหรือวาจา

เช่น การขอ เป็นเหตุให้เกิดกิริยาศัพท์ (ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยกิริยา) ว่า ยาจโก (ผู้ขอ) ดังนั้น ศัพท์ว่า ยาจกตตํ, ยาจกตา (ความเป็นผู้ขอ = การขอ) จึงเป็นเหตุแห่งการบัญญัติกิริยา-ศัพท์ หรือคำว่า ปาจกตตํ (ความเป็นผู้หุง = การหุง) ก็เป็นเหตุให้เกิดกิริยาศัพท์ว่า ปาจโก (ผู้หุง)

๔. ทัพพะ บุคคลสิ่งของที่เป็นรูปธรรม

เช่น ไม่เท่า เป็นเหตุให้เกิดทัฬหศัพท์ (ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยรูปธรรม) ว่า ทณฺสี (ผู้มีไม้เท้า) ดังนั้น ศัพท์ว่า ทณฺสีตฺต (ความเป็นผู้มีไม้เท้า = ไม้เท้า) จึงเป็นเหตุแห่งการบัญญัติทัฬหศัพท์

๕. **นามะ** **ชื่อ**

เช่น ชื่อว่าเทวทัต เป็นเหตุให้เกิดนามศัพท์ (ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยชื่อ) ว่า เทวทัตโต (เทวทัต) ดังนั้น ศัพท์ว่า เทวทัตตตฺตํ (ความเป็นแห่งเทวทัต = ชื่อว่าเทวทัต) จึงเป็นเหตุแห่งการบัญญัตินามศัพท์ หรือคำว่า จนฺตตํ (ความเป็นแห่งจันท์ = ชื่อว่าจันท์) ก็เป็นเหตุให้เกิดนามศัพท์ว่า จนฺโท (จันท์)

ในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๖๔) กล่าวถึงอุทาหรณ์ของศัพท์ที่ลงภาพปัจจุบันว่า

ยถา จนฺทสฺส ภาโว จนฺทตฺตํ. อิห นามวสา จนฺทสทฺโท จนฺททพฺเพ วตฺตเต, นิมิตฺตสฺสุปาณฺ-
คตฺตญจ ฌาณํ เอวํ มนุสฺสตฺตณฺติ มนุสฺสชาติวสา. ยทาทีนา อีสฺส รัสเส ทณฺฑิตฺตณฺติ ทณฺฑาทพฺพสมฺพนฺธา.
ปาจกตฺตณฺติ ปจฺนกรียาสมฺพนฺธา. นีลตฺตณฺติ นีลคณฺวา. ๒๔๕

“ตัวอย่างเช่น ความเป็นจันทร์ ชื่อว่า จันทัตตะ ในอุททาหรณ์นี้ จันท ศัพท์ย่อมเป็นไปใน
ทัฬหะคือนายจันทร์โดยเนื่องด้วยชื่อ และความเข้าใจที่คล้ายตามสภาพของเหตุ

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า มนุสฺสตตํ (ความเป็นมนุษย์) ย่อมเป็นไปโดยเนื่องด้วยชาติมนุษย์ เมื่อทำรัสสะแห่ง อี อักษรด้วยสูตรว่า ยทนุปปนา เป็นต้น คำว่า ทณฺหิตตํ (ความเป็นผู้มีไม้เท้า) ย่อมเป็นไปโดยเนื่องด้วยทัพพะคือไม้เท้า คำว่า ปาจกตตํ (ความเป็นผู้หุง) ย่อมเป็นไปโดยเนื่องด้วย กิริยาหุง คำว่า นิลตตํ (ความเป็นสีเขียว) ย่อมเป็นไปโดยเนื่องด้วยคุณลักษณะคือสีเขียว”

ในคัมภีร์สัททตถกเถาจินตาเป็นต้นได้แสดงรูปวิเคราะห์และประเภทของ ภาว ศัพท์ว่า

ภาวนติ พุทธิสททา'สมา-

ติ ภาโว ส นิมิตตกา

ทพพ-คุณ-กิริยา-นาม-

ชาติ สททปวตติยา.^{๒๔๖}

“ความเข้าใจและศัพท์ย่อมเกิดจากเหตุนั้น ดังนั้น เหตุนั้นจึงชื่อว่า ภาวะ
ภาวะนั้นเป็นทัฬหศัพท์ คุณศัพท์ กิริยาศัพท์ นามศัพท์ และชาติศัพท์ อัน
เป็นเหตุแห่งความเป็นไปของศัพท์”

โหนดยสฺมา สททญาณานิ

ภาโว โส สททวุตติยา

นิमितตภูตํ นามญจ

ชาติ ทพพํ กิริยา คุณ.^{๒๔๗}

“ศัพท์และความเข้าใจย่อมเกิดขึ้นจากเหตุนั้น ดังนั้น เหตุนั้นชื่อว่า ภาวะ
ภาวะนั้นเป็นชื่อ, ชาติ, ทัฬหะ, กิริยา และคุณลักษณะ ซึ่งเป็นเหตุเกิดแห่ง
ความเป็นไปของศัพท์”

เยน เยน นิมิตฺเตน

พุทธิ สทโท จ วตฺตเต

ตํ ตํ นิมิตฺตํ ภาว-

ปจฺจเยน มุทิตํ.

ปจฺมํ ชายเต ญาณํ

ปจฺฉา สทโท ตุ ชายเต

นามาทีสุ นิมิตฺเตสุ

ปณฺจสุติ ปวฺจจติ.^{๒๔๘}

“ความเข้าใจและศัพท์ย่อมเป็นไปด้วยเหตุใดๆ เหตุนั้นๆ ถูกกล่าวไว้
ด้วยภาวปัจจย

ความเข้าใจย่อมเกิดก่อน ภายหลังจึงเกิดศัพท์ขึ้นในเหตุมีชื่อเป็นต้น
๕ อย่าง”

มีข้อนำสังเกตเรื่องภาวปัจจยในคำว่า มนุสฺสสตฺต ดังนี้ กล่าวคือ ในประโยคที่ว่า ทูลโล
มนุสฺสสตฺตปฏฺฐิลาโก (การได้รับความเป็นมนุษย์หาได้ยาก) พบในอรรถกถาของทีฆนิกายและสังยุตต-
นิกาย (ที. อ. ๑.๔๖, ส. อ. ๑.๒๓๓) แต่ในฉบับพม่าบางฉบับยังพบรูปว่า มนุสฺสสตฺตภาโว (อรรถภาพ
ของมนุษย์) ในเรื่องนี้ขอชี้แจงว่า คำว่า มนุสฺสสตฺต (ความเป็นมนุษย์) หมายถึง ชาติหรือกำเนิดมนุษย์
จึงเหมาะสม ส่วนคำว่า มนุสฺสสตฺตภาโว หมายถึง ร่างกายของมนุษย์ ถือว่าไม่เหมาะสม เพราะผู้พูด
ต้องการระบุถึงการได้ถือกำเนิดเป็นมนุษย์ว่าหาได้ยาก มิได้ระบุถึงร่างกายของมนุษย์ แม้การได้ถือ
กำเนิดเป็นมนุษย์จะเป็นการได้รับร่างกายมนุษย์ด้วยเช่นกัน แต่มีลักษณะต่างกันตรงที่กำเนิดมนุษย์
เป็นชาติ ส่วนร่างกายมนุษย์เป็นทัฬหะหรือรูปธรรม และผู้พูดต้องการระบุถึงชาติ ดังคำว่า บุริสฺสตํ
(ความเป็นบุรุษ = ชาติบุรุษ) ที่สื่อถึงชาติบุรุษ มิได้สื่อถึงร่างกายของบุรุษ ที่จริงแล้ว คำว่า อตฺตภาว

มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตโน ภาโว อตฺตภาโว (ความเป็นแห่งตน ชื่อว่า อตฺตภาวะ) คำว่า ตน ในที่นี้คือชื่อและความเข้าใจ ส่วนความเป็นแห่งตน ก็คือร่างกายที่เป็นเหตุให้เกิดชื่อและความเข้าใจแก่ผู้อื่นว่า เขาเป็นคนชื่อนั้น และมีลักษณะอย่างนั้น เป็นต้น คัมภีร์อภิธานปทีปิกา (คาถา ๑๕๑) แสดงคำไวพจน์ของศัพท์นี้ไว้ ๑๐ อย่างว่า

สรีรํ วปู คตฺตมฺจาตุ- ตภาโว โพนฺทิ วิคฺคโ
เทหํ วา ปุริเส กาโย ถิยํ ตนุ กเพวร.^{๒๔๙}

“ร่างกาย = สรีร, วปู, คตต, อตตภาว, โพนท, วิคค, เทห เป็นไปใน
ปungling ได้บ้าง, กาย, ตนุ เป็นไปในอิตถิลิงค์ และ กเพวร”]

ณฺย-ตฺต-ตฺตนนฺตานํ นิจฺจํ นปฺสกกตฺตํ.

บทถัทธิตที่ลงท้ายด้วย ณฺย ปัจจัย, ตฺต ปัจจัยและ ตฺตน ปัจจัยย่อมเป็น
นปฺสกกลิงค์เสมอ

[บทที่ลง ณฺย ปัจจัย เช่น อาลสฺย (ความเป็นผู้เกียจคร้าน), ลง ตฺต ปัจจัย เช่น ปิสุกุลตฺต (ความเป็นผ้าบังสุกุล) และลง ตฺตน ปัจจัย เช่น ปุณฺณชนตฺตน (ความเป็นปุณฺณชน) มีรูปเป็นนปฺสกกลิงค์
อย่างเดียว นับเข้าในจิตตาทิคณะ]

ตาปจฺจยนฺตสฺส สภาวโต นิจฺจมิตฺถิลิงฺคตา.

บทถัทธิตที่ลงท้ายด้วย ตา ปัจจัยย่อมเป็นอิตถิลิงค์ตามสภาพเสมอ

[บทที่ลง ตา ปัจจัย เช่น ปิสุกุลิกตา (ความเป็นผู้ถือผ้าบังสุกุล) เป็นอิตถิลิงค์เสมอ ซึ่ง
นับเข้าในกัญญาทิคณะ จัดว่าเป็นอิตถิลิงค์ตามสภาพ จึงไม่ต้องลง อา อิตถิปัจจัยอีก

คัมภีร์กัจจानัตถทีปนี (สูตร ๓๖๒) ประพันธ์คาถาที่กล่าวถึงลิงค์ของภาวัตถิตปัจจัยว่า

ณฺย-ตฺต-ตฺตนปจฺจยนฺตํ ปทํ นิจฺจํ นปฺสเก
ตา ตฺวิตฺถิยํ ภาเว นิจฺจํ สียํ เสสา ยถารห.^{๒๕๐}

“บทที่มี ณฺย, ตฺต และ ตฺตน ปัจจัยอยู่ท้าย ย่อมเป็นไปในนปฺสกกลิงค์
เสมอ ส่วน ตา ปัจจัยย่อมมีได้ในอิตถิลิงค์เสมอ ปัจจัยที่เหลือพึงมีตามสมควร”

ข้อความว่า สียํ เสสา ยถารห (ปัจจัยที่เหลือพึงมีตามสมควร) หมายความว่า ปัจจัยใน

ภาวตัตติที่เหลื่ออาจใช้ในลึงค์ทั้งสามได้ เช่น ครุโน ภาโว คารโว (ความเป็นผู้หนักแน่น ชื่อว่า คารวะ) [ครุ ศัพท์ + ณ ปัจจัย], ปริมาณ ภาโว, กम्म วา ปารมี (ความเป็น หรือว่า การกระทำของผู้ประเสริฐ ชื่อว่า ปารมี) [ปรม ศัพท์ + ณ ปัจจัย], โจรสส ภาโว โจริกา [โจร ศัพท์ + กณ ปัจจัย] แต่ส่วนใหญ่ศัพท์ที่ลง ฌะย, ณ และ กณ ปัจจัยในภาวตัตติมักปรากฏในนปงสกลิงค์โดยมาก]

ฌะยปจจัยโยยํ คุณวจนพราหมณาทีหิ.

ลง ฌะย ปัจจยนี้ท้ายศัพท์แสดงคุณลักษณะและ พราหมณ ศัพท์เป็นต้น

[ฉบับบัญญัติสันคิตีมีรูปว่า คุณวจน พราหมณาทีหิ (ท้าย พราหมณ ศัพท์เป็นต้นในการแสดงคุณลักษณะ) ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหลซึ่งสอดคล้องกับคัมภีร์ปาณินิ (อัยยยะ ๕ ปาทะ ๑ สูตร ๑๒๔) ว่า คุณวจนพราหมณาทีหิ กम्मนิ จ (ลง ชยญ ปัจจยท้ายศัพท์แสดงคุณลักษณะและ พราหมณ ศัพท์เป็นต้น ในอรรถว่า กระทำ และอื่นๆ) <มีรูปสันสกฤตว่า คุณวจนพราหมณาทีภยะ กรมณิ จ. เช่น ชยสย ภวะ กรม วา ชยญม (ความเป็นคนเขลา), พราหมณญม (ความเป็นพราหมณ์), มานวญม (ความเป็นมาณพ)> แม้ปทรูปสิทธิินิสสัยใหม่ที่แปลและอธิบายปทรูปสิทธิปกรณ์ตามอรรถพยาชาของสิงหลก็มีรูปเดียวกันนี้]

ตตถ “อวณฺโณ เย โลปญฺจา”ติ อวณฺณโลโป อาทิวฺทฺธิ.

ลบสระ อ วัณณะในที่ลง ฌะย ปัจจยนั้นด้วยสูตรว่า อวณฺโณ เย โลปญฺจ (อ วัณณะและวัณณะอื่นๆ ย่อมถึงการลบในเพราะะ ย ปัจจย) และพฤทธิสระหน้า

อาลสฺยํ.

เช่น อาลสฺย (ความเกียจคร้าน)

การประกอบรูปศัพท์ อาลสฺย

ศัพท์เดิมเป็น อลส ศัพท์ และ ภาว ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า อลสสส ภาโว]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อลสสส ภาโว (ความเป็นแห่งคนเกียจคร้าน) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ฌะย ปัจจยท้าย อลส ศัพท์ในภาวตัตติด้วยสูตรว่า “ฌะยตตตา ภาเว ตฺ”

ลบวิภตติท้าย อลสสส และ ภาโว ด้วยสูตรว่า “เตส วิภตติโย โลปา จ”

ทำปกติสละท่ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ ภาว ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตถานมปฺปโยโค”

ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตรว่า “เตสฺ โณ โลปํ”

ลบ อ (ที่ ส) ท้าย อลส ศัพท์ด้วยสูตรว่า “อวณฺโณ เย โลปณฺจ” (เป็น อลส + ย)

ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ พฤทธิ์ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “วุฑฺฐาทิสฺสสฺส ๗เปฯ สณฺจ”

สำเร็จรูปเป็น อาลสย

ตั้ง อาลสย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺทหิตสฺมาสกิตกา นามํวาทเวตฺนํที่สุ จ”

ลง สิ ปฐมาวินิตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อาลสย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคฺตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิกิตติท้าย อ การันต์เป็น อัม ด้วยสูตรว่า “สี”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อาลสยัม

เอวฺ อาโรคยฺ.

ตัวอย่างว่า อาโรคยฺ (ความเป็นผู้ไม่มีโรค, ความปราศจากโรค) = อโรคฺสฺส
ภาโว อาโรคยฺ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

อุทฺทคฺสฺส ภาโว โอทคยฺ, สขินฺ ภาโว สขยฺ, อณณฺสฺส ภาโว อาณณฺย, วิธวาย
ภาโว เวหฺพยฺ, ทฺพฺพลฺสฺส ภาโว ทฺพฺพลยฺ, จปฺลสฺส ภาโว จาปฺลยฺ.

ความเป็นผู้มีใจฟูขึ้น ชื่อว่า โอทคยะ

ความเป็นเพื่อน ชื่อว่า สขยะ

ความเป็นผู้ปราศจากหนี้ ชื่อว่า อาณณยะ

ความเป็นแม่หม้าย ชื่อว่า เวหฺพยะ

ความเป็นผู้ไร้กำลัง ชื่อว่า ทฺพฺพลยะ

ความเป็นผู้โลเล ชื่อว่า จาปฺลยะ

[คำว่า อณณ มีศัพท์เดิมมาจาก น + อณ มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ อณฺ อสฺสาติ อณฺโณ

(อนณะ คือ ผู้ไม่มีหนี้) แปลง น เป็น ณ และแปลงสระ อิ เป็น อ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทธิ เป็นต้น คือ มีศัพท์เดิมมาจาก นอิน = อนิน = อนณ ดังปทฺรปฐิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๓๘๗) กล่าวว่า

เตสุ วุทธิติอาทินา นการิการานํ ณตตมตตณจ. ^{๒๕๑}

“แปลง น เป็น ณ และแปลงสระ อิ เป็น อ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทธิ เป็นต้น”]

วิยตตสส ภาโว เวยยตติยํ, มจฺจนสส ภาโว มจฺจนริยํ.

ความเป็นผู้ฉลาด ชื่อว่า เวยยตติยะ

ความเป็นผู้ตระหนี่ ชื่อว่า มัจจนริยะ

เอวํ อิสฺสรียํ, อาลสิยํ, มุณฺฑิยํ, มุพฺหิยํ.

ตัวอย่างว่า

อิสฺสรียํ (ความเป็นใหญ่) = อิสฺสรสส ภาโว อิสฺสรียํ.

อาลสิยํ (ความเกียจคร้าน) = อลสสส ภาโว อาลสิยํ.

มุณฺฑิยํ (ความเป็นผู้หัวโล้น) = มุณฺฑสส ภาโว มุณฺฑิยํ.

มุพฺหิยํ (ความหลง) = มุพฺหสส ภาโว มุพฺหิยํ. ก็เช่นเดียวกันนี้

เอตถ “เวยยตติยนฺ”ติอาทิสฺ “เตสุ วุทธิ”ติอาทินา ยมฺหิ อิการาคโม.

ในตัวอย่างมี เวยยตติยํ เป็นต้นนี้ ลง อิ อักษรเป็นอาคมในเพราะะ ย ปัจจัย ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทธิ เป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ เวยยตติยํ

ศัพท์เดิมเป็น วิยตต ศัพท์ และ ภาว ศัพท์

[หลังจากลง ณย ปัจจัยเป็นต้นแล้ว]

ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ พฤทธิ อิ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “วุฐาติสฺสรสส ๗เปฯ สณจ”

ซ้อน ย เป็น ยุย ด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน” (เป็น เวยยตตย)

ลง อิ อาคมท้าย เวยยตต ด้วยสูตรว่า “เตสุ วุทธิ” เป็นต้น

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เวยยตติย

ตั้ง เวยยตติย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตพฐิตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาที่สุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เวยยตติย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สี”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เวยยตติย

“ปนฺนทิตฺตสฺส ภาโว ปณฺนทิตฺตยฺน”ติอาทิสฺส “ยวตฺ ตลนทการานํ พยฺยชนานิ จลนช-
การตฺตณฺ”ติ ตยการสโยคาทีนํ จลนชการาเทสา, ทฺวิตฺตํ.

ในตัวอย่างว่า “ความเป็นบัณฑิต ชื่อว่า บัณฑิตยะ” มีการแปลง ตย อักษร
ซึ่งเป็นพยัญชนะสังโยคเป็นต้น เป็น จ, ล, ฌ และ ช อักษรด้วยสูตรว่า ยวตฺ ตลนทการานํ
พยฺยชนานิ จลนชการตฺตํ (พยัญชนะทั้งหลายของ ต, ล, น และ ทช อักษรที่มี ย อักษร
ตามมาย่อมถึงความเป็น จ, ล, ฌ และ ช อักษรได้บ้าง) และมีการซ้อนพยัญชนะ

ปนฺนทิจฺจํ, พหุสฺสุตฺตสฺส ภาโว พาหุสฺสจฺจํ.

เช่น ปนฺนทิจฺจํ (ความเป็นบัณฑิต)

ความเป็นผู้มีสุตตะมาก ชื่อว่า พาหุสสัจจะ

การประกอบรูปศัพท์ ปนฺนทิจฺจํ

ศัพท์เดิมเป็น ปนฺนทิต ศัพท์ และ ภาว ศัพท์

[หลังจากลง ฌย ปัจจัยเป็นต้นแล้ว]

ลบ ฌ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลปํ”

ลบ อ (ที่ ต) ท้าย ปนฺนทิต ด้วยสูตรว่า “อวณฺโณ เย โลปณฺจ” (เป็น ปนฺนทิต + ย)

แปลง ตย เป็น จ ด้วยสูตรว่า “ยวตฺ ตลนทการานํ พยฺยชนานิ จลนชการตฺตํ”

ซ้อน จ เป็น จจ ด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน”

สำเร็จรูปเป็น ปนฺนทิจฺจ

ตั้ง ปนฺนทิจฺจ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตพฐิตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาที่สุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปณฺทิจจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สิงคตเถ ปจมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สี”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปณฺทิจจ

“เตสุ วุฑฺธิ”ติอาทินา อุการสส อกาโร.

แปลง อุ อักษรเป็น อ อักษรด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น

[ปทรูปสัททิมัญชรแสดงรูปที่ซ้อน ส เป็น สส ว่า พาสฺสจฺจ เพราะศัพท์เดิมมาจาก พาสฺ-
สจฺจ ศัพท์ แต่โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๗) แสดงรูปว่า พาสฺสจฺจ โดยให้ลบ ส
ต้นสังโยค ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐิกา (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๗) กล่าวว่า

พาสฺสจฺจนฺติ ทฺวยสฺส อฺสส อตฺตํ นิปาตนา, สโยคาทิสการโลโป.^{๒๕๒}

“คำว่า พาสฺสจฺจ แปลง อุ ที่ ๒ เป็น อ ด้วยนิปาตนศัพท์[ว่า พาสฺสจฺจ] ลบ ส อักษรต้น
สังโยค”

ที่จริงแล้วการแปลงสระ อุ เป็น อ ใน พาสฺสจฺจ หรือ พาสฺจฺจ จัดเป็นการกระทำตาม
อย่าง สจฺจ ศัพท์ ตามหลักนิรุตตินัยเรียกว่า อนุकरण คือ การกระทำตามอย่าง (Analogy) ดังนั้น
จึงไม่รู้รูปว่า พาสฺสจฺจ หรือ พาสฺจฺจ ดังคำว่า สุตฺตํ ทำตามอย่าง ทฺวคฺคํ, อนุทฺทยา ทำตามอย่าง
นิตฺทยา ดังนี้ เป็นต้น

อนึ่ง จะกล่าวถึงนิรุตตินัย ๑๐ ประการ (Ten Philological Theory) ที่ใช้หลัก
ภาษาศาสตร์เป็นหลักและนิยมเรียนในมหาวิทยาลัยทั่วโลก มีดังต่อไปนี้

๑. วิสทิษะ (Dissimilation) การทำอักษรหน้าและหลังให้ต่างกัน เช่น

- ลางฺคฺล => นงฺคฺล (แปลง ล เป็น น)
- ลลาต => นลาฏ (แปลง ล เป็น น, แปลง ต เป็น ฏ)
- เมนนฺท => มลินฺท (แปลงสระ เอ เป็น อิ และแปลง น เป็น ลิ)

๒. สททิษะ (Assimilation) การทำอักษรหน้าและหลังให้เหมือนกันหรือคล้ายคลึงกัน เช่น

- อาลมฺพน => อารมฺมณ (แปลง ลมฺพ เป็น รมฺม และแปลง น เป็น ณ)
- ปณฺจทส => ปณฺณรส (แปลง ญจ เป็น ญณ) = ปนฺนรส (แปลง ญณ เป็น นฺน)

- ปท + น = ปทน (แปลง ท เป็น น)
- พฐ + ต = พฐ + ต (แปลง ฐ เป็น ท ให้เป็นสัททิลเหมือน ต) = พฐท (แปลง ต เป็น ฐ ให้เป็นโสมสะเหมือน ท)

๓. ปักขิตตะ (Epenthesis) การเพิ่มอักษร เช่น

- ปทม $\Rightarrow$ ปทม (เพิ่มสระ อ)
- รตน $\Rightarrow$ รตน (เพิ่มสระ อ)
- สวปน $\Rightarrow$ สุปิน (เพิ่มสระ อิ)
- เกลส $\Rightarrow$ กิลส (เพิ่มสระ อิ)
- ชาตยา $\Rightarrow$ ชาตยา (เพิ่มสระ อิ)
- ปลวติ $\Rightarrow$ ปลวติ (เพิ่มสระ อ)

๔. อนุकरण (Analogy) การกระทำตามอย่าง (ทำเทียม) เช่น

- สุกติ $\Rightarrow$ สุกติ (ซ้อน ค) ทำตามอย่าง ทุกติ
- อนุทยา $\Rightarrow$ อนุทยา (ซ้อน ท) ทำตามอย่าง นิทยา
- ปฤชชน (ซ้อน ช) ทำตามอย่าง ปฤชชน ในสันสกฤต (ปฤ + ชน = ปฤชชน แปลง ฤ เป็น ค)

- พาหุสสุจ หรือ พาหุสจ (แปลงสระ อุ ใน สุ ของ สุก เป็น อ) ทำตามอย่าง สจ

๕. ปฏิกรณะ (Compensation) การทำแทน คือ เมื่อลบอักษรเสียงใดเสียงหนึ่งแล้ว ต้องใช้อักษรเสียงอื่นแทน เพื่อเป็นเครื่องสังเกตให้รู้เหตุแห่งการลบนั้น เช่น

- กร + ตพพ = กาทพพ (แปลง กร เป็น กา โดยใช้สระ อา แทน ร)
- กร + ตุ = กาทุ (แปลง กร เป็น กา โดยใช้สระ อา แทน ร)
- ลภยย์ + อห = ลภยยาห (ใช้สระ อา แทนนิคหิต)
- ปณจ + น = ปณจัน (ทำที่สระ อ ใน จ เป็น อา ตามกฎทั่วไป) = ปณจัน (ใช้ น แทนสระ อา)

๖. วิปริตตะ (Metathesis) การสลับอักษร เช่น

- อหน = อหน (สลับสระจาก ห ไป น) = อนห (สลับ น มาอยู่หน้า ห)
- ปริ + อุปาสติ = ปริอุปาสติ = ปริอุปาสติ (สลับ ย มาอยู่หน้า ร)
- คห + นา + ติ = คห + ณ + ติ = คณหาติ = คณหาติ (สลับ ณ มาอยู่หน้า ห)

- อส + มิ = อสมิ เมื่อแปลง ส เป็น ห แล้วได้รูปว่า อหมิ = อมุหิ (สลับ ห มาอยู่หลัง ม)
- อส + ม = อสม เมื่อแปลง ส เป็น ห แล้วได้รูปว่า อหม = อมุห (สลับ ห มาอยู่หลัง ม)
- สุตุมาร = สุตุมาร (สลับนิคคหิตใน ส หลังมาไว้ใน ส หน้า)

๗. โลปะ (Elision) การลบอักษร เช่น

- ชาติยา $\Rightarrow$ ชติยา (ลบสระ อิ ใน ติ) $\Rightarrow$ ชจยา
- จตุททส $\Rightarrow$ จุททส (ลบ ต ใน ตุ)
- ภทนต์ $\Rightarrow$ ภนต์ (ลบ ท)
- ฐร + วยห $\Rightarrow$ ฐรวยห $\Rightarrow$ ฐรยห (ลบ ว)
- ปฏิสงขา โยนิโส $\Rightarrow$ ปฏิสงขา โยนิโส (ลบ ย)
- อนุปาทาย $\Rightarrow$ อนุปาทา (ลบ ย)

๘. สัมปสارณะ (Contraction) การนำเข้าหากันด้วยการเปลี่ยนพยัญชนะกึ่งสระเป็นสระ โดยทั่วไปกฎไวยากรณ์สันสกฤตอนุญาตให้แปลงสระ อิ เป็น ย, อุ เป็น ว, ฤ เป็น ร และ ฌ เป็น ล (ส่วนบาลีมีเพียงการแปลง อิ เป็น ย, อุ เป็น ว เท่านั้น) แต่ยังอาจเปลี่ยนพยัญชนะกึ่งสระมี ๔ เสียง คือ ย, ว, ร และ ล ให้เป็นสระ อิ, อุ, ฤ และ ฌ ได้ การเปลี่ยนพยัญชนะกึ่งสระดังกล่าวให้เป็นสระนี้เรียกว่า สัมปสارณะ คือ การนำเข้าหากันด้วยการเปลี่ยนพยัญชนะกึ่งสระเป็นสระ นอกจากนั้น สันสกฤตเรียกสระ เอ และ โอ ว่า สันธยักระ คือ อักษรที่เชื่อมกัน โดย อ + อิ = เอ และ อ + อุ = โอ

ดังนั้น จึงมีตัวอย่างของสัมปสارณะที่ผสมกับสระอื่นแล้วกลายเป็นสันธยักระว่า

อย $\Rightarrow$ ออิ $\Rightarrow$ เอ, อว $\Rightarrow$ ออุ $\Rightarrow$ โอ

ตัวอย่างการแปลง ออิ เป็น เอ	ตัวอย่างการแปลง ออุ เป็น โอ
อชฌยณ $\Rightarrow$ อชฌเณ	ยวน $\Rightarrow$ โยน
อุทยน $\Rightarrow$ อุเท	ลวณ $\Rightarrow$ โลณ
อุชฌยนิ $\Rightarrow$ อุชฌเชนิ	อวกาส $\Rightarrow$ โอภาส
पालยติ $\Rightarrow$ ปาเลติ	วिवหาร $\Rightarrow$ วยวหาร $\Rightarrow$ วโหาร
โจรยติ $\Rightarrow$ โจเรติ	ภวนโต $\Rightarrow$ โภนโต

๙. **ทวิภาวะ (Reduplication)** การซ้อนพยัญชนะ เช่น

- ชาติ + สร = ชาติสร (ซ้อน ส)
- อุป + กิเลส = อุปกิเลส (ซ้อน ก)
- ป + กมติ = ปกมติ (ซ้อน ก)
- วิ + ป + ยุตต = วิปยุตต (ซ้อน ป)

๑๐. **ธนิัตตตะ (Aspiration)** การเปลี่ยนสัททิลเป็นธนิัต เช่น

- พรสุ $\Rightarrow$ ผรส (แปลง ป เป็น ผ)
- สุขุมาร $\Rightarrow$ สุขุมาร (แปลง ก เป็น ข)
- โคทาวรี $\Rightarrow$ โคธาวรี (แปลง ท เป็น ธ)

อนึ่ง เมื่อรวมสัททิลเข้ากับ ส หรือ ห อักษร ก็สามารถเปลี่ยนสัททิลเป็นธนิัตได้ เช่น

- อส + ติ = อติ (รวม ต กับ ส เป็น ถ) = อติ (ซ้อน ต)
- อส + ตุ = อตุ (รวม ต กับ ส เป็น ถ) = อตุ (ซ้อน ต)
- วส + ต = วถ (รวม ต กับ ส เป็น ถ) = วถ (ซ้อน ต)
- วส + ตุ = วตุ (รวม ต กับ ส เป็น ถ) = วตุ (ซ้อน ต)
- อส + ต = อถ (รวม ต กับ ส เป็น ถ) = อถ (ซ้อน ต)
- สส + ต = สถ (รวม ต กับ ส เป็น ถ) = สถ (ซ้อน ต)
- ตท + หิต = ตธิต (รวม ท กับ ห เป็น ฑ) = ตธิต (ซ้อน ท)
- ทุห + ต = ทุธ (รวม ต กับ ห เป็น ฑ) = ทุธ (ซ้อน ท)
- นห + ต = นธ (รวม ต กับ ห เป็น ฑ) = นธ (ซ้อน ท)

นิรุตตินัยทั้ง ๑๐ ประการนี้ อาจประพันธ์เป็นคาถาท่องจำได้ว่า

วิสทิส สทิสญจ	ปกฺขิตฺตานุกตฺปิ จ
ปฏิกิตติ วิปริตํ	โลโป จ สมฺปสารถิ
ทวิตฺต ธนิตฺตตฺตญจ	นิรุตฺติขยา ทสธา นยา.

“นิรุตตินัย ๑๐ คือ การทำให้ต่างกัน การทำให้เหมือนกัน การเพิ่มอักษร การกระทำตามอย่าง การทำแทน การสลับอักษร การลบอักษร การนำเข้าหากันด้วยการเปลี่ยนพยัญชนะกึ่งสระเป็นสระ การซ้อนพยัญชนะ และการเปลี่ยนสัททิลเป็นธนิัต”]

เอว โปโรหิจจํ, อธิปัตตสส ภาโว อาธิปัจจํ, มุฏจสสตติสส ภาโว มุฏจสสจจํ. อิวณณ-
โลโป. กุสสสส ภาโว โกสสลล.

ตัวอย่างว่า

โปโรหิจจํ (ความเป็นบุโรหิต) = บุโรหิตสส ภาโว โปโรหิจจํ.

ความเป็นผู้ใหญ่ ชื่อว่า อาธิปัจจะ

ความเป็นผู้มีสติหลงลืม ชื่อว่า มุฏจัสสัจจะ, มีการลบสระ อี วัณณะ[ข้างท้าย]

ความเป็นผู้ฉลาด ชื่อว่า โกสสลล

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า โกสสลล เป็นภาวัตถิตี หมายถึง กิริยาความฉลาด ปัจจุบันคำนี้นิยมใช้เป็นฉายา
ของพระภิกษุ บางท่านตั้งรูปวิเคราะห้ให้หมายถึงบุคคลว่า กิ สลล อสฺสติ โกสฺสโล (โกสสละ คือ ผู้มี
ลูกศรอะไร) แม้รูปวิเคราะห้ข้างต้นจะไม่มี ความหมายใดๆ แต่ให้ถือว่าคำนี้เป็นรูปพินาม คือ ชื่อที่
ตั้งตามใจ ดังคำว่า อสฺสกณฺโณ (ต้นหูกวาง) ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า หูม้า

อนึ่ง คำนี้อาจตั้งรูปวิเคราะห้เป็นอัสสัถิตีต่อมาว่า โกสสลล อสฺส อตฺถิติ โกสฺสโล (โกสสละ
คือ ผู้มีความฉลาด) นัยนี้สอดคล้องกับคำบาลีว่า คารโว (ผู้มีความเคารพ) โดยมีรูปวิเคราะห้ว่า
คารวํ อสฺส อตฺถิติ คารโว พบหลักฐานในพระบาลีและอรรถกถาว่า

ณฺหทา โทสา ภายา โมหา	เถเร จ ปริภาสติ
กายสฺส เกทา ทุปฺปญฺเอย	ขโต อุปฺหตินฺทริโย
นिरยํ คจฺฉติ ทุมฺเมโธ	น จ ลิกฺขาย คารโว. ^{๒๕๓}

“ภิกษุผู้วินิจฉัยอธิกรณ์มีปัญญาทราวม ไร่เขลา และไม่มี ความเคารพใน
สิกขา บริภาษพระเถระทั้งหลาย เพราะฉันทาคติ โทสาคติ ภายาคติ และโมหาคติ
เป็นผู้ชู้ตตน กัจจอินทรีย์แล้ว ย่อมเข้าถึงนรกเพราะกายพินาศ”

น จ ลิกฺขาย คารโวติ โส ขโต อุปฺหตินฺทริโย ปญฺญาย อภาวโต ทุมฺเมโธ. ตีสุ ลิกฺขาสฺ
อสิกฺขนโต น จ ลิกฺขาย คารโว กายสฺส เกทา นริยเมว อุปคจฺฉติ.^{๒๕๔}

“บาทคาถาว่า น จ ลิกฺขาย คารโว (และไม่มี ความเคารพในสิกขา) หมายความว่า ภิกษุ
นั้นเป็นผู้ชู้ตตนแล้ว กัจจอินทรีย์แล้ว มีปัญญาทราวม เพราะไม่มีปัญญา และไม่มี ความเคารพใน
สิกขา เพราะมิได้ปฏิบัติในไตรสิกขา ย่อมเข้าถึงนรกเพราะกายพินาศโดยแท้”

นอกจากนี้ ในคัมภีร์จุฬารรคพบคำว่า อีสฺสรียาธิปจฺโจ (ผู้มีความเป็นใหญ่และอธิปัตย์) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อีสฺสรียณฺจ อาธิปจฺจณฺจ อีสฺสรียาธิปจฺจํ, อีสฺสรียาธิปจฺจํ อสฺส อตฺถิติ อีสฺสรียาธิปจฺโจ (อีสฺสรียาธิปจฺโจ คือ ผู้มีความเป็นใหญ่และอธิปัตย์) ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อีสฺสรียาธิปจฺจนฺติ อีสฺสรภาเวน จ อธิปติภาเวน จ สมณฺนาคตํ.^{๒๕๕}

“คำว่า อีสฺสรียาธิปจฺจํ (ผู้มีความเป็นใหญ่และอธิปัตย์) คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยความเป็นใหญ่และอธิปัตย์”]

เอว เวปุลลํ.

ตัวอย่างว่า เวปุลลํ (ความไพบุลย์) ก็เช่นเดียวกันนี้ = วิปุลสฺส ภาโว เวปุลลํ.

สมานานํ ภาโว สามณฺณํ, คิลานสฺส ภาโว เคลณฺณํ. “กวจาติมชฺชุตฺตรา”ทิสฺสุเตน สโยเค ปเร รสฺสตตํ.

ความเป็นแห่งผู้เสมอกัน ชื่อว่า สามัญญะ

ความเจ็บป่วย ชื่อว่า เคลัญญะ, มีการรัสสะ [อา เป็น อ] ในเพราะพยัญชนะ สยังโยคเบื้องหลัง ด้วยสูตรเป็นต้นว่า กวจาติมชฺชุตฺตรา (ความเป็นที่ชนะและรัสสะของสระ ที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง)

[ในที่นี้ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ สามณฺณ เป็นภาวตัทธิตว่า สมานานํ ภาโว สามณฺณํ ตามนัยนี้หมายถึง ความเสมอภาคกัน ในบางที่ก็ลง ญฺย ปัจจัยในสกตถตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สมานเอว สามณฺณํ ตามนัยนี้แปลว่า สามัญทั่วไป ดังข้อความในคัมภีร์เนตติอรรถกถาว่า

เอกตฺตตายาติ เอกสฺส ภาโว เอกตฺตํ, เอกตฺตเมว เอกตฺตตา, ตาย เอกตฺตตาย. เอก-สทฺโท เจตฺถ สมานสทฺทปริยาโย, ตสฺมา สามณฺณเณนาติ อตฺถโถ.^{๒๕๖}

“คำว่า เอกตฺตตาย (โดยสามัญทั่วไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า คำว่า เอกตฺตะ คือ ความเสมอกัน คำว่า เอกตฺตตา คือ ความเสมอกันนั้นแหละ [พระศาสดาทรงแสดงธรรมเหล่านี้ไว้]โดยสามัญทั่วไป อนึ่ง เอก ศัพท์ในคานานี้เป็นคำไวพจน์ของ สมาน ศัพท์ จึงมีความหมายว่า โดยสามัญทั่วไป”

ในบางที่คำว่า สามณฺณ มาจาก สมณ ศัพท์ + ญฺย ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สมณสฺส ภาโว สามณฺณํ (ความเป็นสมณะ) หมายถึง กิริยาการออกบวช ดังอุทาหรณ์ว่า สามณฺณผล (ผลแห่งความเป็นสมณะ) ที่พบในสามัญผลสูตรซึ่งกล่าวถึงผลของการออกบวช

ในภาษาสันสกฤตพบคำว่า สามานย ในความหมายสองอย่างแรกที่ลง ญย ปัจจัยท้าย
สมาน ศัพท์ในภาวตัถัตถิและสกัตถัตถิตีติ ดังข้อความในคัมภีร์ศัพทสโตมมทานิ (หน้า ๔๗๔) ว่า

สามานย น. สมานสย ภาวะ ษยณ. สาทฤศยปรโยชกธรมะ ยถา มุขํ ปทมมิว สุนทร-
มิตยาเทหา เสาหนุรยุยาที. สมานเมว สุวารเถ ษยณ. ทูรยคุณกรมสุ ตูลยตยา สติตายำ ชาเตา. ^{๒๕๗}

“สามานย นบุ่งสกลิงค์ ความเป็นแห่งผู้เสมอกัน [ชื่อว่า สามานยะ] ลง ษยณ ปัจจัย [บาลี
คือ ญย ปัจจัย] ย่อมเป็นไปในสภาพที่ประกอบความเสมอกัน เช่น ความงาม เป็นต้น ในอุทาหรณ์ว่า
มุขํ ปทมมิว สุนทร (ดวงหน้างามดังดอกบัว) เป็นความงาม เป็นต้น

สิ่งที่เสมอกันนั้นแหละ [ชื่อว่า สามานยะ] ลง ษยณ ปัจจัย ในอรรถสกัตถ์ ย่อมเป็นไปใน
ประเภทที่ตั้งอยู่ด้วยความเสมอกันในทััพพะ คุณ และกิริยา”

นอกจากนั้น คำว่า สามณฺณ ยังปรากฏในความหมายว่า ผู้เกื้อกูลแก่สมณะ โดยลง ญย
ปัจจัยในความหมายว่า หิต (เกื้อกูล) มีรูปวิเคราะห์ว่า สมณานํ หิตา สามณฺณา (ผู้เกื้อกูลแก่สมณะ
ทั้งหลาย ชื่อว่า สามณฺณ) ดังที่กล่าวไว้ในสูตร ๓๗๘]

สุหตฺส ภาโว โสหชฺช.

ความเป็นผู้มีใจงาม ชื่อว่า โสหชฺชะ

[คำว่า สุหตฺ มีรูปศัพท์เดิมมาจาก สุหทย ลบ ย ด้วยมหาสูตร คือ เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น มี
รูปวิเคราะห์ว่า สุญฺจ หทยํ ยสฺสาติ สุหโต (ผู้มีใจงาม) ส่วน โสหชฺช เป็นรูปภาวตัถัตถิที่ลง ญย ปัจจัย
ต่อมา อย่างไรก็ตาม โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๗) กล่าวถึงรูปว่า สุหชฺโซ (ผู้มี
ใจงาม) ดังอุทาหรณ์ในคัมภีร์ธรรมบท (ขุ.ธ. ๒๕.๒๑๙.๕๕) ว่า ฆาติมิตฺตา สุหชฺชา จ (ญาติ มิตร
และผู้มีใจงาม) ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า สุญฺจ หทยํ ยสฺสาติ สุหโต แล้วลง ญย ปัจจัยใน
สกัตถัตถิตีติโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า สุหโต เอว สุหชฺโซ แล้วจึงลง ญ ปัจจัยในภาวตัถัตถิ มีรูปวิเคราะห์ว่า
สุหชฺชส ภาโว โสหชฺช]

เอวํ เวสารชฺช.

ตัวอย่างว่า เวสารชฺช (ความแกล้งกล้า) ก็เช่นเดียวกันนี้

กุสึตฺส ภาโว โสชช.

ความเกียจคร้าน ชื่อว่า โสชชะ

“เตสุ วุทธิ”ติอาทินา อีการสส อกาโร.

แปลง อี อักษรเป็น อ อักษรด้วยสูตรว่า เตสุ วุทธิ เป็นต้น

[ในฉบับฉันทะสังคีติพบว่า กุสึทสส ภาโว โกสชชฺ แต่ปทรูปสัทธินิสสัยใหม่กล่าวถึง รูปวิเคราะห์ว่า กุสึตสส ภาโว โกสชชฺ โดย กุสึต ประกอบรูปศัพท์มาจาก กุ บทหน้า + สท ธาตุ + อ ปัจจัย แปลง สท เป็น สิท แล้วจึงแปลง ท เป็น ต ส่วนในรูปว่า โกสชชฺ มีศัพท์เดิมมาจาก กุสึต แปลง ต เป็น ท หลังจากนั้นจึงแปลง ทุย เป็น ช แล้วจึงซ้อน ช เป็น ชช โดยท่านอ้างเหตุผลว่า แม้คำว่า กุสึต มีศัพท์เดิมมาจาก กุสึท แต่ในภาษาบาลีมีใช้คำว่า กุสึต เท่านั้น ไม่มีใช้คำว่า กุสึท ดังประโยคในมัชฌิมนิกายว่า

ปเร กุสึตา ภวิสฺสณฺติ, มยเมตถ อารทฺธวีริยา ภวิสฺสามาติ สลฺเลโข กรณียो.^{๒๕๘}

“เธอทั้งหลายควรทำความขัดเกลากิเลสด้วยความคิดว่า ชนเหล่าอื่นจักเกียจคร้าน แต่เราทั้งหลายจักปรารถนาความเพียรในเรื่องนี้”]

ตถา “ปฺริสฺสส ภาโว ปฺริสฺสน”ติอาทิสฺส “ยวตฺ ตลนา”ทิสฺสุตเต การคฺคหณฺน ยวตฺ สการกจฺญปวคฺคานํ สการกจฺญปวคฺคาเสสา.

นอกจากนั้น ในตัวอย่างเป็นต้นว่า “ความเป็นผู้ชาย ชื่อว่า ปฺริสสะ” มีการแปลง ส อักษร, พยัญชนะ ก วรรณ, จ วรรณ, ฎ วรรณ และ ป วรรณที่ตามด้วย ย เป็น ส อักษร, พยัญชนะ ก วรรณ, จ วรรณ, ฎ วรรณ และ ป วรรณ ด้วย การ ศัพท์ในสูตรเป็นต้นว่า ยวตฺ ตลน (พยัญชนะทั้งหลายของ ต, ล, น และ ท อักษรที่มี ย อักษรตามมาย่อมถึงความเป็น จ, ล, ญ และ ช อักษรได้บ้าง)

[ในรูปว่า ปฺริส + ญย แปลง สย เป็น ส ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า ยวตฺ เป็นต้น]

สฺมณสฺส ภาโว สฺมณสฺส.

ความเป็นผู้มีใจดี ชื่อว่า สฺมณัสสะ

เอวํ โทมนสฺสํ, โสวจฺสํ, โทวจฺสํ. เอตฺถ สการาคโม.

ตัวอย่างว่า โทมนสฺสํ (ความเสียใจ) = ทุมมนสฺส ภาโว โทมนสฺส.

โสวสฺส (ความว่าง่าย) = สุวสฺส ภาโว โสวสฺส.

โทวสฺส (ความว่างาย) = ทุพฺพสฺส ภาโว โทวสฺส.

ในตัวอย่างเหล่านี้ มีการลง ส อักษรเป็นอาคม

ก็เช่นเดียวกันนี้

[รู้ว่า ทฺมน, สุว, ทฺวจ เมื่อลง ญฺย ปัจจัยแล้ว ลง ส อาคม แล้วแปลง สฺย เป็น ส แล้วซ้อน ส เป็น สฺส หากไม่มีการลง ส อาคมรูปที่สำเร็จด้วย ญฺย ปัจจัยจะเป็น โทมณฺญ, โสวจฺจ, โทวจฺจ แต่เพราะในภาษาที่ใช้ปรากฏรูปว่า โทมณฺสฺ เป็นต้น ท่านจึงแสดงการลง ส อาคมเป็นต้นแล้วสำเร็จเป็นรูปว่า โทมณฺสฺ, โสวสฺส, โทวสฺส ทั้งนี้เพื่อให้จำง่าย ตามมุมมองสันสกฤตศัพท์เหล่านี้เป็น ส การันตศัพท์ที่มีรากศัพท์มาจาก มนส, วสฺ การมีรูปสำเร็จอย่างนี้เป็นเพียงการที่รูปเดิมกลับมาปรากฏขึ้นเท่านั้น แม้คำว่า มนสา (มนสฺ + อา), มนโส (มนสฺ + โอ), มนสิ (มนสฺ + อิ) ก็เช่นเดียวกัน]

ดถา นิปกสฺส ภาโว เนปุกํ.

เช่นเดียวกันนี้ ความเป็นผู้ฉลาดชื่อว่า เนปັกกะ

[ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกายอธิบาย เนปุกํ ศัพท์ว่า

นิปโก สโตติ เนปุกํ วุจฺจติ ปญฺญา, ตาย สมฺมุนาคโตติ นิปโก.^{๒๕๔}

“ในคำว่า นิปโก สโต (ผู้ฉลาดมีสติ) ปัญญาได้ชื่อว่า เนปັกกะ บุคคลใดเพียบพร้อมด้วยปัญญานั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า นิปกะ”

นั่นเพราะปัญญาที่ได้ชื่อว่า เนปັกกะ เป็นวิปัสสนาปัญญาที่เกิดจากการอบรมจิต และเป็นคำไวพจน์ของ สมฺปชฌณ ดังคัมภีร์อภิธานูปทีปิกา (คถา ๑๕๔) กล่าวว่า สมฺปชฌณํ ตฺว เนปุกํ (สมฺปชฌณ, เนปุกํ = ปัญญาที่ประกอบด้วยสติ)]

ทฺวิตฺตํ.

มีการซ้อนพยัญชนะ

เอว อาริกํ.

ตัวอย่างว่า

อาธิกุกั (ความเป็นใหญ่) = อธิกสฺส ภาโว อาธิกุกั.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ทูกคสฺส ภาโว โทภคคั, วาณิสฺส ภาโว วาณิชฺชั, ราชนิ ภาโว รชชั,
“กวจา”ทินา รสฺสตตฺ. สรฺูปสฺส ภาโว สารูปป.

ความเป็นผู้ไร้โชค ชื่อว่า โทภคคะ

ความเป็นพ่อค้า ชื่อว่า วาณิชชะ

ความเป็นพระราชา ชื่อว่า รัชชะ, มีการร้สสะด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า กวจา (ความ
เป็นที่พะและร้สสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ใน
บางแห่ง)

ความเป็นผู้มีสภาพเสมอกัน ชื่อว่า สารูปปะ (ความเสมอกัน, ความเหมาะสม)

[คำว่า ทูกค มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ ภโค ยสฺสาติ ทูกโค (ผู้ไร้โชค) โดย ทู อุปสรรคใช้ใน
ความหมายว่า อภาว (ไม่มี) ดังคำว่า ทุสฺสีโล (ผู้ไม่มีศีล) มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ สิลฺล ยสฺสาติ ทุสฺสีโล

คำว่า สารูปป ตามรูปวิเคราะห์ข้างต้นเป็นภาวตัทธิต สำเร็จรูปมาจาก สรฺูป ศัพฺพ + ญย
ปัจจัยในภาวตัทธิต จึงอาจใช้เป็นประธานในประโยคได้ คำว่า สรฺูป ตามนัยนี้เป็นพหุพหิหิตมาส มี
รูปวิเคราะห์ว่า สมานํ รฺูปํ อสฺสาติ สรฺูปํ (ผู้มีสภาพเสมอกัน) ความหมายของ สารูปป ตามนัยแรก
สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์ปาณินิ (อธยายะ ๑ ปาทะ ๒ สูตร ๖๔) ซึ่งแสดงรูปวิเคราะห์ สรฺูป
ศัพฺพว่า สมานํ รฺูปํ เอสนฺติ สรฺูปา <มีรูปสันสกฤตว่า สมานํ รฺูปเมษามิติ สรฺูปา>.

อย่างไรก็ตาม ในบางที่ก็ใช้เป็นบทวิเศษนะที่แปลว่า “อันเหมาะสม” ตามนัยนี้สำเร็จรูป
มาจาก สํ บทหน้า + รฺุห ธาตุ + ญย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาใหม่
ของสีลขันธวรรคว่า

สารูปปติ ปติรฺูปํ ภวติ, โสภนํ วา อาโรเปตฺติ สารูปป.^{๒๖๐}

“คำว่า สารูปปะ คือ สิ่งที่เหมาะสม หรือสิ่งที่ยกขึ้นสู่ความดีงาม”

ความหมายหลังนี้สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์ปาณินิ (อธยายะ ๗ ปาทะ ๓ สูตร ๔๓)
ที่กล่าวถึงการแปลง ห เป็น ป ด้วยสูตรว่า รฺุหสฺส โป'ณฺณตริสฺส (ในเพราะปัจจัยอื่น แปลง ห ของ รฺุห
ธาตุเป็น ป) <มีรูปสันสกฤตว่า รฺุหะ โป'นฺยตริสฺยาม> เช่น โรปยติ = โรหยติ (ย่อมให้งอกขึ้น, ย่อม
ปลูก)]

เอว โอปมม, โสขมม.

ตัวอย่างว่า

โอปมม (ความเหมือนกัน) = อุปมาเยว โอปมม. [ลง ญย ปัจจัยในอรรถสกัต์]

โสขมม (ความสุขุม, ความละเอียดอ่อน) = สุขุมสส ภาโว โสขมม.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[อุทาหรณ์ว่า โอปมม มีการลง ญย ปัจจัยในอรรถสกัต์ ท่านก็นำมาแสดงไว้ในที่นี้ เพราะเป็นตัวอย่างของการแปลง มย เป็น ม ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า ยวตฺ เป็นต้น จะเห็นได้ว่า ท่านแสดงตัวอย่างของการแปลงด้วย การ ศัพท์ในสูตรข้างต้นตามลำดับตั้งแต่รูปว่า โปรสส เป็นต้นมา]

ตถสส ภาโว ตจฺจํ, ทุมเมธสส ภาโว ทุมเมชฌ, สมณสส ภาโว สามณญ.

ความจริง ชื่อว่า ตจฺจะ

ความเป็นผู้มีปัญญาทราหม ชื่อว่า ทุมเมชฌะ

ความเป็นสมณะ ชื่อว่า สามัญญะ

เอว พุราหุณญ.

ตัวอย่างว่า

พุราหุณญ (ความเป็นพราหมณ์) = พุราหุณสส ภาโว พุราหุณญ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

นปฺปนสส ภาโว เนปฺปนญ.

ความเป็นผู้ละเอียด ชื่อว่า เนปฺปนญะ

“ตจฺจน” ตีอาทิสูปิ การคฺคหณเนว ยวตฺ ถ-ธ-ณการานํ ฉ-ณ-ณ-การาทเสา.

ในตัวอย่างว่า ตจฺจํ เป็นต้น มีการแปลง ถ, ธ และ ณ อักษรที่มี ย ตามมาเป็น ฉ, ฌ และ ญ อักษรด้วย การ ศัพท์

ตต-ตาปจฺเจสฺ- ปัสสูลิกสส ภาโว ปัสสูลิกตตํ, ปัสสูลิกตา.

ในการลง ตุต ปัจจัยและ ตา ปัจจัย เช่น

ความเป็นผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ชื่อว่า บังสุกุลิกัตตะ หรือ บังสุกุลิกตา

[ศัพท์บางศัพท์ลง ตุต ปัจจัยในภาวตัทธิตแล้วก็กลับไป ทำให้ไม่ปรากฏปัจจัย แต่ในเวลา แปลต้องแปลภาวปัจจัยอีกด้วย เป็นต้นว่า

- รตนํ (ความเป็นรัตนะ) มาจากรูปวิเคราะห์ว่า รตนสฺส ภาโว รตนตฺตํ.
- อตฺตตา (ความเป็นคน) มาจาก อตฺตโน ภาโว อตฺตตฺตํ.
- อตฺตนิยํ (ความเป็นของตน) มาจาก อตฺตนิยสฺส ภาโว อตฺตนิยตฺตํ.

ลบ ตุต ปัจจัยท้าย รตนตฺต, อตฺตตฺต และ อตฺตนิยตฺต ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๓) ว่า โลโป (การลบปัจจัยย่อมมีได้) ดังข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ว่า

พทุเธ รตนํ ปณีตํ, จกฺขุํ สุณฺณํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วาติ ภาวปฺปัจจัยโลโป.^{๒๖๑}

“ลบภาวปัจจัยในอุทาหรณ์ว่า พทุเธ รตนํ ปณีตํ (ความเป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธรเจ้า) จกฺขุํ สุณฺณํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา (จักขุว่างเปล่าจากความเป็นตนหรือความเป็นของตน)”

คำอธิบายข้างต้นสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์อรรถกถาของขุททกปาฐะ (หน้า ๑๕๗) ว่า

จกฺขุํ โข อานนฺท สุณฺณํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วาติเอวมาทิสฺส อตฺตภาเวน วา อตฺต-
นิยภาเวน วาติ อตฺโถ. อิตฺถา हि จกฺขุ อตฺตา วา อตฺตนิยํ วาติ อปฺปฏิสฺสิทฺธเมว สฺยิยา. เอวํ รตนํ
ปณีตํ รตนตฺตํ ปณีตํ. รตนภาโว ปณีโตติ อยมตฺโถ เวทิตพฺโพ. อิตฺถา हि พทุโธ เนว รตนนฺติ
สฺสิขฺเมยฺย.^{๒๖๒}

“ความหมายคือ [ว่างเปล่า]จากความเป็นตนหรือความเป็นของตน ในพระบาลีว่า จกฺขุํ
โข อานนฺท สุณฺณํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา (ดูกรอานนท์ จักขุว่างเปล่าจากความเป็นตนหรือ
ความเป็นของตน) เป็นต้น มิฉะนั้นแล้วก็ไม่อาจคัดค้านว่าจักขุเป็นตนหรือเป็นของตน เช่นเดียว
กันนี้ คำว่า รตนํ ปณีตํ แปลว่า ความเป็นรัตนะอันประณีต พึงทราบข้อความอย่างนี้ว่า ภาวะแห่ง
รัตนะอันประณีต มิฉะนั้นแล้วอาจสำเร็จความว่าพระพุทธรเจ้ามิใช่รัตนะ”

แม้โมคคัลลานไวยากรณ์จะแสดงตัวอย่างการลบภาวปัจจัยไว้อย่างเดียว แต่ตัทธิตปัจจัย
อื่นก็อาจถูกลบได้เช่นเดียวกัน ดังคำว่า ปิตามหํ (ทรัพย์ฝ่ายปู) มาจาก ปิตามห ศัพท์ + ณ ปัจจัย
มีรูปวิเคราะห์ว่า ปิตามหโต อาคตํ ปิตามหํ (ทรัพย์ที่มาจากปู) หรือ ปิตามหสฺส อิทํ ปิตามหํ (ทรัพย์
ของปู) โดยความเป็นจริง ณ ปัจจัยเป็นปัจจัยที่ถูกลบแน่นอน แต่ถ้าลบด้วยสูตรปกติ เครื่องหมาย

คือการพทุทธิของ ณ บัจจยก็ยังปรากฏอยู่ จึงต้องลบ ณ บัจจยด้วยสูตรนี้เพื่อห้ามการพทุทธิสระ อิ ใน ปี เป็น เอ ถ้ามีรูปว่า เปตามหํ ก็จัดว่าไม่ได้ลบ ณ บัจจยด้วยสูตรนี้ เพราะปรากฏการพทุทธิตามกฎทั่วไป ดังหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

เอตถ จ ปีตามหนติ ตทุธิตโลปี กตฺวา เวทิตพฺพํ. เปตามหนติ วา ปาโล.^{๒๖๓}

“อนึ่ง ในพากย์นี้ คำว่า ปีตามหํ ฟังทราบกระทำการลบตัทธิตบัจจย หรือมีปาฐะว่า เปตามหํ”

ตทุธิตโลปี กตฺวา เวทิตพฺพนฺติ ยถา อณฺณตฺถาปี ปีตามหํ ธนํ ลทฺธา, สุขํ ชีวติ สมฺชโยติ วุตฺตํ, เอวํ ตทุธิตโลปี กตฺวา วุตฺตนฺติ ทฎฺจพฺพํ. ปีตามหโต อาคตํ, ปีตามหสฺส วา อิํ เปตามหํ.^{๒๖๔}

“คำว่า ตทุธิตโลปี กตฺวา เวทิตพฺพํ (ฟังทราบกระทำการลบตัทธิตบัจจย) หมายความว่า แม้ในที่อื่นได้กล่าวว่า ปีตามหํ ธนํ ลทฺธา, สุขํ ชีวติ สมฺชโยติ (สมฺชยได้ทรัพย์ฝ่ายปู่แล้วยังชีพอยู่เป็นสุข) ฉนฺโต ฟังทราบว่ากล่าวไว้โดยกระทำการลบตัทธิตบัจจย ฉนฺตํ นั้น อีกอย่างหนึ่ง ทรัพย์ที่มาจากปู่หรือทรัพย์ของปู่ ชื่อว่า เปตามหะ”]

เอวํ เตจฺจวิริกตฺตํ เตจฺจวิริกตา, โอทริกตฺตํ โอทริกตา, มนุสฺสตฺตํ มนุสฺสตา ชาติ, นีลตฺตํ นีลตา कुโณ, ยาจกตฺตํ ยาจกตา ฤริยา, ทณฺฑิตตฺตํ ทณฺฑิตตา ทพฺพํ, สจฺจวาติตา, ปารมิตตา, กตณฺณตฺตา, สพฺพณฺณตฺตา, “กฺวจา”ทีนา ตาปจฺจเย รสฺสตฺตํ, อปฺปิจฺจนา, อสฺสคฺคตา, ภสฺสราธมตา, นิทฺทารามตา, ลหฺตฺตา อิจฺจาติ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

เตจฺจวิริกตฺตํ เตจฺจวิริกตา (ความเป็นผู้ทรงไตรจีวร) = เตจฺจวิริกสฺส ภาโว เตจฺจวิริกตฺตํ, เตจฺจวิริกตา.

โอทริกตฺตํ หรือ โอทริกตา (ความเป็นผู้ประกอบในท้อง, ความเป็นคนเห็นแก่ปากท้อง) = โอทริกสฺส ภาโว โอทริกตฺตํ, โอทริกตา.

มนุสฺสตฺตํ หรือ มนุสฺสตา (ความเป็นมนุษย์) คือ ชาติมนุสฺสํ = มนุสฺสสฺส ภาโว มนุสฺสตฺตํ, มนุสฺสตา.

นีลตฺตํ หรือ นีลตา (ความเป็นสีเขียว) คือ คุณลักษณะ[สีเขียว] = นีลสฺส ภาโว นีลตฺตํ, นีลตา.

ยาจกตตฺ หรือว่า ยาจกตา (ความเป็นยาจก) คือ กิริยา = ยาจกสฺส ภาโว ยาจกตตฺ, ยาจกตา.

ทณฺฑิตตฺ หรือว่า ทณฺฑิตา (ความเป็นผู้มีไม้เท้า) คือ สิ่งของ[ไม้เท้า] = ทณฺฑิโน ภาโว ทณฺฑิตตฺ, ทณฺฑิตา.

สจฺจวาทิตา (ความเป็นผู้กล่าวความจริง) = สจฺจวาทิโน ภาโว สจฺจวาทิตา.

ปารมิตา (ความเป็นผู้บริสุทธิในพระนิพพาน) = ปารมิโน ภาโว ปารมิตา.

กตณฺณฺดา (ความเป็นผู้รู้คุณ) = กตณฺณฺโน ภาโว กตณฺณฺดา.

สพฺพณฺณฺดา (ความเป็นพระสัพพัญญู), ความเป็นรัสเซียในเพราะ ตา ปัจจัย ย่อมมีด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า กุจฺจา (ความเป็นที่สะสมและรัสเซียของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง) = สพฺพณฺณฺโน ภาโว สพฺพณฺณฺดา.

อบฺปิจฺจนฺตา (ความเป็นผู้ปรารถนาน้อย) = อบฺปิจฺจนฺตสฺส ภาโว อบฺปิจฺจนฺตา.

อสฺสคฺคฺตา (ความเป็นผู้ไม่สมาคม) = อสฺสคฺคฺตสฺส ภาโว อสฺสคฺคฺตา.

ภสฺสสารามตา (ความยินดีในการพูด) = ภสฺสสารามตสฺส ภาโว ภสฺสสารามตา.

นิทุทธารามตา (ความยินดีในการนอน) = นิทุทธารามตสฺส ภาโว นิทุทธารามตา.

ลหฺตุตา (ความเบา) = ลหฺตุโน ภาโว ลหฺตุตา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า โอทริก ใน โอทริกตตฺ หรือ โอทริกตา มีรูปวิเคราะห์ในสูตร มา ยฺจนฺ'มาคโม จาเน ว่า อุทเร นิยุตฺโต โอทริโก (ผู้ประกอบในท้อง, คนเห็นแก่ปากท้อง) ดังนั้น โอทริกตตฺ หรือ โอทริกตา จึงหมายถึง ความเป็นคนเห็นแก่ปากท้อง ดังคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาว่า

โอทริกตตฺ ฆสมฺรภาโว กุจฺฉิปรุกตา.^{๒๖๕}

“ความเป็นผู้ประกอบในท้อง คือ ความเป็นคนเห็นแก่ปากท้อง กล่าวคือ การยังท้องให้ อิ่ม”

โอทริกตฺเตน ขาทิตตฺติ โอทริกภาเวน อามิสฺเคเรน มิจฺฉาชีเวน ชีวีกาภฺปนฺเนน นาสิต- สีสลาทิคุณตฺตาย ขาทิตตฺมมฺสโร.^{๒๖๖}

“คำว่า โอทริกตเตน ขาทิโต (ผู้ถูกความเป็นคนเห็นแก่ปากท้องครอบงำแล้ว) หมายความว่า ผู้มีศีลระคือธรรมที่ถูกความเป็นคนเห็นแก่ปากท้องคือความติดใจในอาหารครอบงำแล้ว เพราะเป็นผู้มีศีลคุณเป็นต้นถูกทำลายแล้วโดยการเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาชีพ”

คำว่า อปปัจจน เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อปปา อิจฉา ยสฺสาติ อปปัจจน (ผู้มีความปรารถนาน้อย)
- น สํสคฺโค อสํสคฺโค (ผู้ไม่สมาคม)
- ภสฺเส อาราโม ยสฺสาติ ภสฺสาราโม (ผู้มีความยินดีในการพูด)
- นิทฺทาย อาราโม ยสฺสาติ นิทฺทาราโม (ผู้มีความยินดีในการนอน)

คำว่า มนุสฺสตุตฺ หรือ มนุสฺสตา (ความเป็นมนุษย์) คือ ชาตินมนุษย์ คัมภีร์ฎีกาที่อธิบาย หิโตปเทศ (คำอธิบายคาถา ๒๑๒) กล่าวว่า มนุสฺสตุตฺ มนุสฺสตา, สุตตฺตวิทฺตฺตาทิกมิตติ ภาโว (ความเป็นมนุษย์ ชื่อว่า มนุสฺสตา ความหมายก็คือ ภาวะมีความกล้าหาญและความมีปัญญาเป็นต้น) <มีรูปสันสกฤตว่า มานุษย์ มนุษฺยตา, สุตตฺตวิทฺตฺตาทิกมิตติ ยาวต>

คำว่า ปารมิตา (ความเป็นผู้บริสุทธิ์ในพระนิพพาน) มิใช่มีรูปวิเคราะห์ว่า ปารมียา ภาโว ปารมิตา (ความเป็นแห่งบารมี) เพราะในภาษาบาลีไม่นิยมใช้ภาวะซ้อนภาวะ และพระพุทฺธปิยะจะกล่าวไว้ในสูตร ๓๘๘ ว่า ปรมานํ ภาโว, กมฺมํ วา ปารมี ทานาทิกิริยา (ความเป็น หรือว่า การกระทำของผู้ประเสริฐ ชื่อว่า ปารมี คือ การทำความดีมีการให้ทานเป็นต้น) จะเห็นได้ว่าคำว่า ปารมี เป็นบทภาวะตามรูปวิเคราะห์ข้างต้นแล้ว คำว่า ปารมี ใน ปารมิตา จึงไม่ควรเป็นบทภาวะอีก เมื่อสังเกตดูศัพท์ที่ลงภาวปัจจัยจะพบว่าภาวปัจจัยมักอยู่ท้ายบทนามที่ระบุนบุคคล เช่น สจฺจวาทิตา (ความเป็นผู้กล่าวความสัตย์, การกล่าวความสัตย์), กตญฺญตา (ความเป็นผู้รู้คุณ) เป็นต้น ดังนั้น คำว่า ปารมี ใน ปารมิตา จึงควรมีรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะ แม้สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) ก็ยังกล่าวถึงรูปดังกล่าวว่า

อปโร นโย. ปาเร นิพฺพานे มชฺชติ สุขมฺหิติ, สดฺเต จ มชฺชติ โสเรตฺติติ ปารมี, มหาบุริโส. ตสฺส ภาโว, กมฺมํ วา ปารมิตา.^{๒๖๗}

“อีกอย่างหนึ่ง บุคคลใดยอมบริสุทธิ์ในพระนิพพาน และยังเหล่าสัตว์ให้บริสุทธิ์ เหตุฉะนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ปารมี หมายถึง พระมหาบุรุษ ความเป็น หรือว่า การกระทำ ของบุคคลนั้น ชื่อว่า ปารมิตา”

ตามนัยนี้คำว่า ปารมิตา แปลว่า ความเป็นผู้บริสุทธิ์ในพระนิพพาน หรือ ความเป็นผู้ยัง

เหล่าสัตว์ให้บริสุทธิ์ในพระนิพพาน โดย ปารมี สำเร็จรูปมาจาก ปาร บพหน้า + มช ธาตุ (บริสุทธิ์) + ณี ปัจจัยในกัตตุสภาระ หรือมาจาก ปาร บพหน้า + มช ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณี ปัจจัยในเหตุกัตตุสภาระ รูปวิเคราะห์ดังกล่าวนำมาจากคัมภีร์อรรถกถาของจริยาปิฎก (หน้า ๓๒๔) และฎีกาของสีลขันธวรรค (เล่ม ๑ หน้า ๘๑)

ในคำว่า สพพณฺณตา ให้ทำรัสสะ อุ ของ ญ ในเพราะ ตา ปัจจัยด้วยสูตรว่า กุจาทิมชฺฌตฺตรานํ เป็นต้น ส่วนคัมภีร์पालาวตารกล่าวว่าให้ทำรัสสะด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มีได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตณสูตร [คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้]) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ยทาทีนา อีสฺส รสฺเส ทณฺฑิตตฺตฺนติ ทณฺฑทพพสมฺพนฺธา.^{๒๖๘}

“เมื่อรัสสะ อี ด้วยสูตรว่า ยท เป็นต้นแล้ว จึงสำเร็จรูปว่า ทณฺฑิตตฺ (ทณฺฑิตตะ คือ ความเป็นผู้มีไม้เท้า) ย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยทัพพะคือไม้เท้า”]

ตฺตนปจฺเจ- ปุณฺณชนสฺส ภาโว ปุณฺณชนตฺตนํ, เวทฺนตฺตนํ, ชายตฺตนํ.

ในการลง ตฺตน ปัจจัย เช่น

ความเป็นปุณฺณชน ชื่อว่า ปุณฺณชนตฺตนะ

เวทฺนตฺตนํ (ความเป็นเวทนา) = เวทนาย ภาโว เวทฺนตฺตนํ.

ชายตฺตนํ (ความเป็นภรรยา) = ชายาย ภาโว ชายตฺตนํ.

ณฺเวยเย- สฺจุสฺส ภาโว โสเจยฺย.

ในการลง ณฺเวยเย ปัจจัย เช่น

ความสะอาด ชื่อว่า โสเจยฺยะ

[ในฎีกาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๗๗) พบรูปว่า โสจพฺย โดยลง ณฺเวยเย ปัจจัยท้าย สฺจุ ศัพท์ในภาวตัทธิต แปลงสระ อี ใน จี เป็นสระ อุ, แปลงสระ อุ เป็น อว และแปลง ว เป็น พ มีรูปวิเคราะห์ว่า สฺจุสฺส ภาโว โสจพฺย (ความสะอาด ชื่อว่า โสจพฺยะ) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

สฺจุสฺสทฺทโต ภาเว ยการํ อิการสฺส จ อุการาทสํ กตฺวา อยํ นิทฺเทโสติ อาห “โสจพฺย สฺจุภาโว”ติ.^{๒๖๙}

“ศัพท์ว่า โสจพฺย นี้แสดงไว้โดยลง ย อักษร [คือ ญ ย บัจจย]ท้าย สฺจ ศัพท์ในภาวตัดทิต แล้วแปลง อี อักษรเป็น อุ อักษร ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า โสจพฺย สฺจภาโว (ความสะอาด ชื่อว่า โสจพฺยะ)”

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๗๑) มีปรากฏรูปว่า โสเจยฺยนฺติ สิวเสน สฺจภาโว ดังนั้น คำว่า โสจพฺย คงเป็นรูปที่พระภิกษุจารย์พบในฉบับโบราณ จึงอธิบายตามปาฐะที่ท่านพบในสมัยนั้น]

เอว อธิปเตยฺย.

ตัวอย่างว่า

อธิปเตยฺย (ความเป็นอธิปติ) = อธิปติโน ภาโว อธิปเตยฺย.

ก็เช่นเดียวกันนี้

กวิสส ภาโว กาเวยฺย, เณสฺส ภาโว เถยฺย. มหาวุตฺตนา นการสฺส โลโป.

ความเป็นกวี ชื่อว่า กาเวยยะ

ความเป็นขโมย ชื่อว่า เถยยะ, ลบ น อักษรด้วยมหาสูตร

[คัมภีร์วินยวินิจจยฎีกา (คำอธิบายคทา ๔๓) กล่าวตามคำอธิบายของปทรูปสิทธิปกรณ ข้างต้นว่า เถโน วุจฺจติ โจโร. ตสฺส ภาโว เถยฺย. เอตฺถ นการโลโป นิรุตฺตินเยน ทฎฺฐพฺโป (ขโมย เรียกว่า เถนะ ความเป็นขโมย ชื่อว่า เถยยะ พึงทราบการลบ น อักษรด้วยนิรุตตินัยในคำนี้) อย่างไรก็ตาม คัมภีร์โมคคัลลานบัญญัติกล่าวถึงการลง ญ บัจจยท้าย เถน ศัพท์ แล้วแปลง น เป็น ย ด้วยนิปาตนสูตร ดังข้อความว่า

เณสฺส ภาโว กมฺมํ วา เถยฺย. เถยฺยนฺติ นสฺส โย นิปาตนา.^{๒๗๐}

“ความเป็นขโมย หรือการกระทำของขโมย ชื่อว่า เถยยะ ในบทว่า เถยฺย แปลง น เป็น ย ด้วยนิปาตนสูตร”

แม้คัมภีร์ปาจิตยาทีโยชนาก็อธิบายตามมติของโมคคัลลานบัญญัติว่า

เถยฺยสฺวสโกติ เถนํ เถยฺย, นการสฺส ยการํ กตฺวา. เถยฺยาย สฺวสโก อิมสฺสาติ เถยฺย-สฺวสโก.^{๒๗๑}

“ในคำว่า เถยยส่วาสโก (ผู้มีส่วาสเพื่อการขโมย) การขโมย ชื่อว่า เถยยะ โดยแปลง น อักษรเป็น ย อักษร การส่วาสเพื่อการขโมยของบุคคลนี้มีอยู่ เหตุฉะนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า เถยย-ส่วาสกะ”

ในคัมภีร์ข้างต้น ท่านประกอบใช้เป็น เถยยาย (เพื่อการขโมย) ในรูปวิเคราะห์ตาม ข้อความในคัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๓ หน้า ๓๑๐) ว่า เถยยาย ส่วาสเอดสุสาดิ เถยยส่วาสโก แม้ คัมภีร์วินยาลังการฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๑๓) ก็มีข้อความเดียวกันนี้ แต่คัมภีร์กังขาวิตรณินฎีกา (หน้า ๑๗๙) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า เถยเยน ส่วาสเอดสุสาดิ เถยยส่วาสเอด (ผู้มีส่วาสด้วยการขโมย)

นอกจากนั้น คำว่า เถยย ในบางแห่งสำเร็จรูปมาจาก เถน ธาตุ + ตวา ปัจจัย แปลง ตวา เป็น ย ช้อน ย เป็น ยย แล้วลบ น อักษร รูปนี้พบในคำว่า เถยยสตุถ (พ้อคำเกวียนที่ขโมยแล้วไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า เถยย คโต สตุถเถยยสตุถเถยย สตุถ ศัพท์กลางสมาส และพบในประโยคว่า ราชานั วา เถยย คจจนติ (หรือหลอกพระราชาแล้วไป) โดย เถยย ศัพท์มีการลงนิคคหิตอาคมเหมือนคำว่า สกุกจจ (โดยเคารพ) ที่มาจาก สกุกจจ (ส ศัพท์ + กร ธาตุ + ตวา ปัจจัย) ดังข้อความว่า

ราชานั วา เถยย คจจนติติ ราชานั วา เถเนตวา วณเจตวา รมเณ สนตกั กิณจิ คเหตุวา อิทานิ น ตสส ทสสามาติ คจจนติ.^{๒๗๒}

“คำว่า ราชานั วา เถยย คจจนติ (หรือหลอกพระราชาแล้วไป) หมายความว่า หรือหลอก พระราชาได้ถือเอาของอย่างใดอย่างหนึ่งของพระราชาแล้วไปโดยคิดว่าเราจักไม่ให้แก่พระองค์ในบัดนี้”

เถยยนติ เถเนตวา. สกุกจจนติอาทิสู วีย นิคคหิตาคโม โหติ. ราชานั รมเณ สนตกั วา เถยย เถเนตวา คจจนติติ อตเถ. อิติ อิมมตถุ ทสเสนโต อาห ราชานั วา เถเนตวาติอาทิส.^{๒๗๓}

“คำว่า เถยย แปลว่า หลอก ลงนิคคหิตเป็นอาคมดังอุทาหรณ์ว่า สกุกจจ (โดยเคารพ) เป็นต้น ความหมายคือ หลอกพระราชาหรือหลอกเอาของพระราชาแล้วไป พระอรรถกถาจารย์จะ แสดงข้อความดังกล่าวนี้ จึงกล่าวว่า ราชานั วา เถเนตวา (หรือหลอกพระราชา) เป็นต้น”]

“ณฺยตฺตตา”ติ โยควิภาเคน กมฺมณิ สกตเถ จ ณฺยาทโย.

ลง ณฺย ปัจจัยเป็นต้นในอรรถกระทำ และในอรรถของตนเองด้วยการแบ่ง สูตรให้เหลือว่า ณฺยตฺตตา (ลง ณฺย ปัจจัย, ตฺต ปัจจัย และ ตา ปัจจัย)

[คำว่า กมฺมณิ (อรรถกระทำ) หมายถึง กิริยาการกระทำ และสิ่งที่บุคคลพึงกระทำ เช่น

วีรานํ กมฺมํ วีริยํ (การกระทำของผู้กล้าหาญ) ภิสัคคสฺส กมฺมํ เกสซฺหํ (สิ่งที่หมอกระทำ) ดังคัมภีร์
 ตัตตวโปธินิ (คำอธิบายสูตร ๑๗๘๘) ที่อธิบายสูตรในปาณินิไวยากรณ์ (อรรถาธิบาย ๕ ปาณะ ๑ สูตร
 ๑๒๔) กล่าวว่า

กมฺมํ กุริยา การิณฺณจ. สรีรยาสมมาตรสาธยํ โสจาติ กุริยา, สตุเถณ วิหิตโต ยาคาติ การิณฺ
 นิติ เตสํ เกพมาหุ.^{๒๗๔}

“อรรถกรกระทำ คือ การกระทำ และสิ่งที่บุคคลพึงกระทำ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวถึงความ
 ต่างกันของอรรถกรกระทำเหล่านั้นว่า ความโศกเป็นต้นที่พึงให้สำเร็จด้วยความเหนื่อยทางสรีระอย่าง
 เดียว ชื่อว่า การกระทำ การบูชาเป็นต้นที่ทำตามคัมภีร์ ชื่อว่า สิ่งที่บุคคลพึงกระทำ”]

วีรานํ ภาโว กมฺมํ วา วีริยํ, ปริภวฺสสฺส กมฺมํ ปาโรภวฺส, ปาโรภวฺสสฺส ภาโว ปาโร-
 ภวฺสตา.

ความเป็นผู้กล้าหาญ หรือว่า การกระทำของผู้กล้าหาญ ชื่อว่า วีริยะ

การกระทำของภิกษุผู้เลี้ยงเด็ก ชื่อว่า ปาโรภวฺส (อาการของพระที่ชอบอุ้มเด็ก)

ภาวะแห่งการกระทำของภิกษุผู้เลี้ยงเด็ก ชื่อว่า ปาโรภวฺสตา [หมายถึง มหิจฉา
 ความปรารถนามาก และ ปาปิฉา ความปรารถนาทรมาน]

[ในพระไตรปิฎกฉบับฉันทะสังคีตมีกพบรูปที่ชื่อว่า วีริย แต่พระไตรปิฎกฉบับไทยพบรูปว่า
 วิริย เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า วิริย แล้ว ให้รัสสะ อี เป็น อี ก็สำเร็จรูปเป็นรูปว่า วิริย ดังสหพินิตปริกษณ์
 (สุตตมาลา สูตร ๗๖๒) กล่าวว่า วีรสฺส ภาโว วีริยํ, รสฺสสฺเต กเต วีริยํ (ความเป็นผู้กล้าหาญ ชื่อว่า
 วีริยะ เมื่อทำรัสสะแล้วย่อมได้รูปว่า วิริย) อีกอย่างหนึ่ง คัมภีร์อภิธัมมัตถกาวินิ (หน้า ๑๙๓) แสดง
 รูปวิเคราะห์กิตก์ว่า วิธินา อีริยิตพฺพํ ปวตฺเตตพฺพนติ วีริยํ (วีริยะ คือ สิ่งที่พึงให้ดำเนินไปด้วยวิธี)
 ตามนัยนี้สำเร็จรูปมาจาก วิธิ บทหน้า + อีริ ธาตุ (เป็นไป) + เณ การิตปัจจัย + ญะ ปัจจัยใน
 กรรมสาธนะ ลบ ธิ อักษรใน วิธิ เพื่อย่อคำ เมื่อลบสระ อี ใน วิ แล้วก็นำ ุ อักษรมาประกอบกับสระ
 อี จึงมีรูปเดิมว่า วีริย

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์มณีสารมัญชสา (เล่ม ๑ หน้า ๒๗๖) กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ข้างต้นว่า
 เป็นรูปผสมของกิตก์และสมาส โดยให้วิเคราะห์เป็นกิตก์ก่อนว่า อีริยิตพฺพํ ปวตฺเตตพฺพนติ อีริยํ แล้ว
 จึงตั้งรูปวิเคราะห์สมาสต่อมาว่า วิธินา อีริยํ วีริยํ แต่ความเห็นนี้ไม่เป็นที่ยอมรับของโบราณจารย์
 ชาวพม่า เพราะถือว่าบทสำเร็จทุกบทต้องมีใช้ในภาษาบาลี ถ้าเป็นเพียงส่วนหนึ่งของบทซึ่งไม่พบ

ในวรรณกรรมบาลีก็ต้องตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกัตตันตสมาส คือ สมาสที่มีกัตกัปัจจัยอยู่ท้าย ดังอุทาหรณ์ว่า
 กุมภ กโรตติ กุมภกาโร (ผู้ทำหม้อ, ช่างหม้อ) ที่สำเร็จรูปมาจาก กุมภ บพหน้า + กร ธาตุ + ณ
 ปัจจัยในกัตตุสาธนะ รูปดังกล่าวไม่อาจตั้งรูปวิเคราะห์ว่า กโรตติ กาโร, กุมภ กาโร กุมภกาโร เพราะ
 การ ศัพท์ที่เป็นกัตตุสาธนะไม่มีใช้ในภาษาบาลี เนื่องจากต้องลง ณ ปัจจัยท้ายธาตุที่มีอุปบพอยู่หน้า
 เท่านั้น ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า ปาฏิภุญตา ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปาฏิภุ ศัพท์ + ญ ปัจจัยใน กมฺม ตัทธิต
 แล้วจึงลง ตา ปัจจัยในภาวตัทธิตท้าย ปาฏิภุ ศัพท์อีกทอดหนึ่ง ส่วนวิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑
 หน้า ๔๙) กล่าวว่าให้ลง ตา ปัจจัยท้าย ปาฏิภุ ในสกัตตตัทธิต ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ปาฏิภุตติ ปาฏิภุ, ปเรส ทารเก ปริหรนโต. ปาฏิภุสส กมฺม ปาฏิภุญ, สา เอว ปาฏิ-
 ภุญตา, อลงกรณาทินา กุลทารกปิริหรณสเสตํ นามิ.^{๒๗๔}

“ผู้เลี้ยง[เด็ก] ชื่อว่า ปาฏิภุ คือ ผู้เลี้ยงเด็กของบุคคลอื่น การกระทำของภิกษุผู้เลี้ยงเด็ก
 ชื่อว่า ปาฏิภุญะ การกระทำของภิกษุผู้เลี้ยงเด็กนั้นแหละ ชื่อว่า ปาฏิภุญตา คำนี้เป็นชื่อของการ
 เลี้ยงเด็กในสกุลด้วยการประดับตกแต่ง เป็นต้น”]

เอว โสวสสุตา.

ตัวอย่างว่า

โสวสสุตา (ความเป็นผู้ว่าง่าย) = สุวสส กมฺม โสวสส, โสวสสสุส ภาโว
 โสวสสุตา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ภิสคฺคสุส กมฺม เภสชฺช, พุยาวัณฺณสุส กมฺม เวยยาวัจจ, สจฺจส ภาโว กมฺม วา
 สาเจยฺย.

สิ่งที่หมอกกระทำ ชื่อว่า เภสชฺชะ (ยา)

การกระทำของผู้ชวนขาย ชื่อว่า เวยยาวัจจะ (การชวนขาย)

ความเป็น หรือว่า การกระทำของผู้หลอกลวง ชื่อว่า สาเจยฺยะ (การหลอก-
 ลวง)

[ในฉบับสิงหลมีรูปว่า ภิสชฺสส กมฺม เภสชฺช คัมภีร์ปทฺฐปสฺสทิสภาสาฎีกาจึงกล่าวถึง

รูปวิเคราะห์นี้ เพราะ ภิสช ศัพท์พบในความหมายว่า หมอ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ปทฺรปฐิทธินิสสัย-
ใหม่และปทฺรปฐิทธิคณฺฐิแสดงรูปวิเคราะห์ว่า ภิสคฺคสฺส กมฺมํ เกสชฺชํ โดยลบ คฺ ใน คฺค แล้วแปลง
คฺย เป็น ช แล้วจึงซ้อน ช เป็น ชช อนึ่ง คัมภีร์ปทฺรปฐิทธินิสสัยใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่ารูปวิเคราะห์
ข้างต้นเป็นนัยทางไวยากรณ์มคธ ส่วนไวยากรณ์สันสกฤตแสดงรูปวิเคราะห์ที่ปวิวรรตเป็นบาลีว่า
ภิสชสฺส กมฺมํ เกสชฺชํ หรือ เกสชเมว เกสชฺชํ

ในสัททนีติปกรณ (สุตตมาลา) กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ว่า ภิสกฺกสฺส อิทฺทติ เกสชฺชํ โดยแปลง
กฺย เป็น ชช ด้วยสูตรว่า กฺยานํ กฺยคฺคํ ชชยฺคคฺจ (แปลง กฺย เป็น กฺก คู่หนึ่ง และ ชช คู่หนึ่ง) ความ
จริงแล้วคำว่า ภิสกฺก หรือ ภิสคฺค เป็นคำไวพจน์กัน มาจาก อภิ บทหน้า + สช ธาตุ (จัดแจง) + ฌย
ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์นิรุตติที่ปนี (คำอธิบายสูตร ๔๕) ว่า อาโรคฺยํ อภิสชเชตฺติ
ภิสกโก (ผู้จัดแจงความไม่มีโรค) เมื่อแปลง ช เป็น ค แล้วให้แปลง ค เป็น ก ดังคำว่า กฺลฺลปโก =
กฺลฺลปโค, ชีรูปโก = ชีรูปโค, คีรูปกํ = คีรูปคํ จึงอาจมีรูปว่า ภิสคโค ที่ไม่แปลง ค เป็น ก ก็ได้

สรุปความว่า รูปวิเคราะห์ทั้งสองว่า ภิสคฺคสฺส กมฺมํ เกสชฺชํ หรือ ภิสกฺกสฺส อิทฺทติ
เกสชฺชํ เป็นนัยทางไวยากรณ์มคธ สอดคล้องกับรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

ภิสกฺกสฺส กมฺมํ เตน อนุญฺจาทตฺตติ เกสชฺชํ. คิลานปจฺจโยว เกสชฺชํ คิลานปจฺจยเกสชฺชํ^{๒๗๖}

“สิ่งที่หมอกระทำ เพราะหมอนั้นอนุญฺจาทไว้ เหตุนั้น จึงชื่อว่า เกสชชะ เกสชคือปัจจัย
แห่งคนไข้ ชื่อว่า คิลานปจฺจยเกสชชะ”

ภิสกฺกสฺส กมฺมํ เตน วิธาทพฺพโต. เตนานฺ เตน อนุญฺจาทตฺตติ.^{๒๗๗}

“สิ่งที่หมอกระทำ เพราะหมอนั้นปรุ้งไว้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เตน อนุญฺจาทตฺตา (เพราะ
หมอนั้นอนุญฺจาทไว้)”

ภิสกฺกสฺส อิมานิ เตน อนุญฺจาทตฺตติ เกสชฺชานิ, เยสํ เกสณฺจิ สปฺปายานเมตํ อธิวจนํ^{๒๗๘}

“สิ่งเหล่านี้เป็นของหมอ เพราะหมอนั้นอนุญฺจาทไว้ เหตุนั้น จึงชื่อว่า เกสชชะ คำนี้เป็น
ชื่อของยาที่เหมาะสมอย่างใดอย่างหนึ่ง”

ในคำว่า พฺยวฏฺฐสฺส ฉบับสิงหลมีรูปว่า พฺยวตฺสส คัมภีร์ปทฺรปฐิทธิคณฺฐิจึงแสดง
รูปวิเคราะห์ตามฉบับสิงหลว่า พฺยวตฺสส กมฺมํ เวยฺยววจํ คำว่า พฺยวฏฺฐ สำเร็จมาจาก วิ บทหน้า +
อา บทหน้า + วห ธาตุ + ต ปัจจัย เมื่อแปลง ต เป็น ฎ เหมือน ทุกฺกฏ ก็ได้รูปสำเร็จว่า พฺยวฏฺฐ

อนึ่ง คำว่า พฺยวฏฺฐ มาจากศัพท์เดิมว่า ววฏฺฐ ให้แปลง ว เป็น พฺย ด้วยมหาสูตร ดัง
อุทาหรณ์ว่า พฺยย = วย แม้รูปว่า ววฏฺฐ ก็ปรากฏใช้ในวรรณกรรมบาลีบางแห่งเหมือน พฺยวฏฺฐ เช่น

วาวภาติ ขาทนตุถิ คณหิตุ อุปกมมุตตา.^{๒๗๙}

“คำว่า วาวภา (ผู้ชวนขาย) หมายความว่า ผู้พยายามถือเอาเพื่อเคี้ยวกิน”

กิลาสุนติ ปโยชนาภาเวน อวาวภา.^{๒๘๐}

“คำว่า กิลาสุน (เกียจคร้าน) หมายความว่า ไม่ชวนขายเพราะไม่มีประโยชน์”

ในคำว่า เวยยาวจ เมอลบ ณ อนุพันธ์แล้วมีรูปว่า เวยยาวญ + ย ให้แปลง ญ เป็น ฎ ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า ยวต เป็นต้น หลังจากนั้นจึงแปลง ฎ เป็น จจ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โทธสส จ ดังคำว่า ภจโจ = ภโฏ หรือแปลง ฎ เป็น จ แล้วซ้อน จ เป็น จจ ก็ได้ ส่วนสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๑๑๖) กล่าวถึงการแปลง ญ เป็น จจ ด้วยสูตรว่า โภย จจยัค (แปลง ญ เป็น จจ คู่หนึ่ง) นอกจากนั้น ยังมีตัวอย่างที่แปลง ญ เป็น ฎ แล้วซ้อน ฎ เป็น ฎฎ เช่น นนุสส ภาโว นนุฏ (ภาวะของนักพ่อน, การพ่อน) แต่ปทรูปสัทธีปกรณ์ไม่ได้กล่าวถึงการแปลงทั้งสองอย่างนี้ไว้ เพราะเป็นศัพท์เฉพาะที่ไม่มีใช้โดยทั่วไป]

สทเถ ปน ยถาภูตเมว ยถาภุจจ, กรุณายเว การุณญ, ปตตกาลเมว ปตตกลล, อาภาสานนุตเมว อาภาสานญจ, ภายปาคุณมุตตา อิจจาติ.

อนึ่ง ในอรรถของตนเอง เช่น

ความเป็นจริงนั้นแหละ ชื่อว่า ยถาภุจจะ

ความกรุณานั้นแหละ ชื่อว่า การุณญะ

กรรมที่มีกาลสมควรแล้วนั้นแหละ ชื่อว่า ปตตกัลละ

อากาศอันไม่มีที่สุดนั้นแหละ ชื่อว่า อาภาสานัญจะ

ภายปาคุณมุตตา (ความคล่องแคล่วแห่งกายนั้นแหละ) = ภายปาคุณญ เอว ภายปาคุณมุตตา.

ดังนี้ เป็นต้น

[คำว่า ยถาภูต เป็นอัพท์ยัสมาส โดย ยถา ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วิจนา (การประกอบซ้ำ) มีรูปวิเคราะห์ว่า ย ย ภูต ยถาภูต (ความเป็นจริงทุกๆ อย่าง)

คัมภีร์กัณหาวิตรณี (หน้า ๑๐๙) แสดงรูปวิเคราะห์ของ ปตตกลล ว่า

ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกฺกลนฺติ เอตฺถ ปตฺโต กาโล อิมสฺส กมฺมสฺสาติ ปตฺตกาละ, ปตฺตกาลเมว ปตฺตกฺกลํ.^{๒๘๑}

“ในคำว่า ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกฺกลํ (ถ้ากรรมของสงฆ์มีกาลสมควรแล้ว) นี้ พึงทราบ รูปวิเคราะห์ว่า กาลสมควรแล้วมีอยู่แก่กรรมนี้ เหตุนั้น กรรมนั้นชื่อว่า ปตฺตกาละ กรรมที่มีกาลสมควร แล้วนั้นแหละ ชื่อว่า ปตฺตกัลล”

คัมภีร์นिरูตติที่ปนี (สูตร ๕๕๐) แสดงความเห็นว่ ในบางศัพท์อาจลงตัถัตถิปัจจัย ๒ ศัพท์ พร้อมกันได้ ดังคำว่า ปาคุญฺจตา มีรูปวิเคราะห์ว่า ปคุณฺสสฺส ภาโว ปาคุญฺจตา ลง ญฺย และ ตา ปัจจัย ในภาวตัถัตถิได้ ท่านยกตัวอย่างที่เชื่อมเป็นพหุพพีหิสมาสและลง อี ตัถัตถิปัจจัยในอรรถสัถ์ด้วยกันว่า พุรุมฺวณฺโณ วีย วณฺโณ ยสฺส โสยํ พุรุมฺวณฺโณ (ผู้มีผิวพรรณดุจพรหม) อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปาคุญฺจตา อาจตั้งรูปวิเคราะห์ตามธรรมเนียมนิยมโดยลง ตา ปัจจัยในอรรถสัถ์ และมีรูปวิเคราะห์ว่า ปคุณฺสสฺส ภาโว ปาคุญฺจ, ปาคุญฺจเมว ปาคุญฺจตา ส่วนคำว่า พุรุมฺวณฺโณ ให้ลง อี ปัจจัยในอัสสัถิตัถัตถิทำกรรมธารยสมาส โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า พุรุมฺโน วณฺโณ พุรุมฺวณฺโณ, พุรุมฺวณฺโณ วีย วณฺโณ อสฺส อตฺถิติ พุรุมฺวณฺโณ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

พุรุมฺวณฺเณ, เทวณฺเณติ เอตฺถ พุรุมฺโน วณฺโณ พุรุมฺวณฺโณ, พุรุมฺวณฺโณ วีย วณฺโณ อสฺส อตฺถิติ อตฺเถ สติ อีปฺจโย ปฺจยตฺโถ เอว โหติ, น สกตฺโถ. พุรุมฺวณฺโณ วีย วณฺโณ ยสฺส โสยํ พุรุมฺวณฺเณติ อตฺเถ สติ สกตฺโถเยว. อปี จ เอกสฺมี อณฺณปทฺตเถ เทว สมาสตฺถิตา วตฺตนฺตฺติปิ ยฺชชติ, ตถา ปคุณฺสสฺส ภาโว ปาคุญฺจตาติอาทิสฺส เทว ตฺถิตฺตฺติปฺจยา ภาวตฺถิติ.^{๒๘๒}

“ในคำว่า พุรุมฺวณฺเณ (ผู้มีผิวพรรณดุจพรหม), เทวณฺเณ (ผู้มีผิวพรรณดุจเทพ) นี้ เมื่อมีความหมายว่า ผิวพรรณของพรหม ชื่อว่า พรหมวณฺเณ ผิวพรรณที่เหมือนผิวพรรณของพรหมมีอยู่แก่บุคคลนั้น อี ปัจจัยมีอรรถของปัจจัยโดยแท้ ไม่ใช่อรรถสัถ์ แต่เมื่อมีความหมายว่า ผิวพรรณที่เหมือนผิวพรรณของพรหมมีอยู่แก่บุคคลใด บุคคลนั้นชื่อว่า พรหมวณฺเณ อี ปัจจัยก็มีอรรถสัถ์นั้นเทียว อีกอย่างหนึ่ง ควรกล่าวได้ว่า สมาสและตัถัตถิทั้งสองอย่างย่อมเป็นไปได้ในอัญญาปตฺตสมาส (พหุพพีหิสมาส) บทหนึ่ง เช่นเดียวกันนี้ ในอุทาหรณ์ว่า ปคุณฺสสฺส ภาโว ปาคุญฺจตา (ความเป็นผู้คล่องแคล่ว ชื่อว่า ปาคุญฺจตา) เป็นต้น ตัถัตถิปัจจัยสองศัพท์ย่อมมีได้ในอรรถภาวตัถัตถิ”]

การประกอบรูปศัพท์ อากาसानนุจ

ศัพท์เดิมเป็น อากาส ศัพท์ และ อนนฺต ศัพท์

[ประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของสมาสจนสำเร็จเป็นรูปว่า อากาसानนุจ]

ลง ญ ยัจยในอรรถสัถ์ด้วยการตัดสูตรให้เหลือ ญยตุตตา ในสูตรว่า “ญยตุตตา
ภาเว ตุ”

ลบ ญ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลป”

ลบ อ อักษร (ที่ ต) ท้าย อากาसानนต ด้วยสูตรว่า “อวณฺโณ เย โลปณฺจ”

(เป็น อากาसानนต + ย)

แปลง น เป็นนิกคหิตด้วยสูตรว่า “เตสํ วุฑฺธิ” เป็นต้น (เป็น อากาसानนต + ย)

แปลง ตย เป็น จ ด้วยสูตรว่า “ยวตฺ ตลนทการานํ พยณฺชนานิ จลยชการตฺต”

(เป็น อากาसानน)

แปลงนิกคหิตเป็น ญ ด้วยสูตรว่า “วคฺคนตํ วา วคฺเค”

สำเร็จรูปเป็น อากาसानณฺจ

ตั้ง อากาसानณฺจ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อากาसानณฺจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจมา”

แปลง สิ วิภตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สี”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อากาसानณฺจ

[สัททนีติปกรณ (สุตตมาลา สูตร ๑๐๕) กล่าวว่า นสฺส นิกฺคหิตํ ตยานเมโก โจ (แปลง น
เป็นนิกคหิต และแปลง ตย เป็น จ)]

“วิสมสฺส ภาโว”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า วิสมสฺส ภาโว (ความเป็นของสิ่งไม่สม่ำเสมอ) [พระกัจจายนะ จะกล่าววิธีนี้]

[คำว่า วิสม มีรูปวิเคราะห์ว่า วิคโต สโม อสฺสาติ วิสโม (วิสมะ คือ สิ่งไม่สม่ำเสมอ)]

“ตฺตตา, ภาเว”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า ตฺตตา (ลง ตฺต ปัจจัยและ ตา ปัจจัย) และ ภาเว (ในความหมายว่า ความเป็น) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๘๘. ณ วิสมาทิหิ.

ลง ณ ปัจจัย, ตฺต ปัจจัยและ ตา ปัจจัยท้าย วิสม ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า ความเป็น

ณ จ อ. ณ ปัจจัย ด้วย ตฺตตา จ อ. ตฺต และ ตา ปัจจัย ท. ด้วย โหนฺติ ย่อมลง ปรในเบื้องหลัง สหฺเทหิ จากศัพท์ ท. วิสมาทิหิ อันมี วิสม เป็นต้น ภาเว ในอรรถภาวะ ฯ

วิสมอิจฺเจวมาทิหิ ญฺญูจฺยฺนเตหิ ญฺปฺปจฺโย โหติ ตฺตตา จ “ตสฺส ภาโว” อิจฺเจตสฺมี อตฺเถ.

ลง ณ ปัจจัย และลง ตฺต ปัจจัย, ตา ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วย ญฺญูจฺยฺนเตหิ วิสม ศัพท์อย่างนี้เป็นต้น ในความหมายนี้ว่า ความเป็นของบุคคลนั้น

อากตฺติคโณยํ.

กลุ่มศัพท์มี วิสม เป็นต้นนี้เป็นอากตฺติคณะ (กลุ่มศัพท์ที่มีรูปเหมือนกัน)

[อากตฺติคณะ คือ กลุ่มศัพท์ที่มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน ในที่นี้คือศัพท์ อ การันต์ที่ลง ณ ปัจจัย อนึ่ง อากตฺติคณะดังกล่าวแสดงไว้ด้วย อาทิ ศัพท์ที่ใช้ในอรรถว่า ปการะ คือ ศัพท์เหมือนกัน หมายถึง ศัพท์ต่างๆ ที่อยู่ในประเภทเดียวกัน หมายความว่า อาทิ ศัพท์ที่แปลว่า “เป็นต้น” เป็นคำ

เป็น อว ในเพราะสระหลัง)

ความหลักแหลม ชื่อว่า ปาฏวะ หรือ ปฏุตตะ หรือ ปฏุต

[คำว่า วิสม ใน เวสม มีรูปวิเคราะห์ว่า วิคโต สโม อสฺสาติ วิสโม (สิ่งที่มีความสม่ำเสมอ อันปราศจากแล้ว, สิ่งที่ไม่สม่ำเสมอ)

ปทรูปสิทธินี้สยใหม่กล่าวว่า สันสกฤตใช้เป็น คฤ จึงมีการเปลี่ยนเสียงตามลำดับว่า คฤ $\Rightarrow$ คร $\Rightarrow$ ครุ หนึ่ง ในวรรณกรรมบาลีพบ ครุ หรือ ครุ ทั้งสองแบบ สัททนีติปกรณ์ (สูตร-มालา สูตร ๒๓๔, ๗๘๑, ๘๕๗, ๑๒๓๗) กล่าวถึง ครุ ศัพท์ และในปาฬินยาภิสังคหะ (หน้า ๕๑๘) ก็วินิจฉัยว่า ครุ ศัพท์เป็นคำบาลี ส่วน ครุ ศัพท์เป็นรูปสันสกฤต คัมภีร์นั้นยังอนุญาตให้ใช้ ครุ ศัพท์ ได้โดยถือว่าเป็นนัยมาจากภาษาสันสกฤต แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๒) ก็กล่าวถึง ครุ ศัพท์ ดังนั้นตามมติของคัมภีร์ทั้งสองนั้น ครุ ศัพท์จึงเป็นคำบาลีแท้ การที่คัมภีร์เหล่านั้นมีมติเช่นนี้ก็เนื่องมาจากพบบทตัดทิตคือ คารโว, คารว (ครุ ศัพท์ + ณ ปัจจัย) เมื่อพฤทธิ อ ใน ค เป็น คา ก็มีรูปว่า คารโว, คารว หากศัพท์เดิมเป็น ครุ ก็ต้องมีรูปตัดทิตว่า โครโว, โครว

อย่างไรก็ตาม พระสังฆรักขิตะผู้เป็นศิษย์ของพระโมคคัลลานะผู้แต่งโมคคัลลาน-ไวยากรณ์ประกอบใช้ ครุ ศัพท์ในคัมภีร์สุโพธาลังการและสารัตถวิลาสินี (โมคคัลลานบัญญัติกา) นอกจากนี้ คัมภีร์อภิธานปิฎกปิฎก (คำอธิบายคาถา ๘๕๐) และมณีสารมัญชุสา (เล่ม ๑ หน้า ๑๓) ได้กล่าวว่า ครุ ศัพท์เป็นคำบาลีแท้ ความเห็นเช่นนี้คงเกิดจากการคิดหาเหตุผลว่า ในภาษาสันสกฤตและปรากฤตที่คล้ายกับบาลีมากกว่าสันสกฤต มีเพียง ครุ ไม่มี ครุ และในบาลีสามารถแปลง โอ เป็น อา ได้เหมือนคำว่า อชฺชว (อชฺ + ณ), มทฺทว (มทฺ + ณ), อาสภ (อุสภ + ณ) หนึ่ง ในภาษาปรากฤตให้พฤทธิ อุ เป็น เอา แล้วแปลง เอา เป็น อา ดังคัมภีร์ปากตประกาศ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๔) กล่าวว่า อา จ เคารเว (แปลงเป็น อา และอื่นๆ ใน เคารว ศัพท์) มีอุทาหรณ์ ๓ ศัพท์ว่า คารว, คอรว, โครว

สรุปความว่า ในภาษาบาลีมีใช้ทั้งสองรูป คือ ครุ และ ครุ ตามมติทั้งสองนั้น]

การประกอบรูปศัพท์ เวสม

ศัพท์เดิมเป็น วิสม ศัพท์ และ ภาว ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า วิสมสฺส ภาโว]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วิสมสฺส ภาโว (ความเป็นแห่งสิ่งไม่สม่ำเสมอ) อิติ อตฺเต ในอรรถนี้

ลง ณ ปัจจัยในภาวตัทธิตด้วยสูตรว่า “ณ วิสมาทิหิ”

ลบวิภัตติท้าย วิสมสฺส และ ภาโว ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกฺติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ ภาว ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมฺปโยโค”

ลบ ณ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลป”

ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ พฤทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “วุทฺธาทิสฺสสฺส ๗เปฯ สณฺณ จ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เวสม

ตั้ง เวสม ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺถตฺตสมาสกิตฺกา นามวาทเวตฺตนาทิสฺสุ จ”

ลง สิ ปฐมวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เวสม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สิ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เวสม

“อุชฺโณ ภาโว อชฺชว, มุทฺโณ ภาโว มหฺทว” อิจฺจตฺร “อาตฺตตฺตญฺจ”ติ ฌมฺหิ อิการุการานํ
อาตฺตํ ทฺวิภาโว สํโยเค อาทิสฺสตฺตตฺตญฺจ.

ความซื่อตรง ชื่อว่า อัชชะวะ

ความอ่อนโยน ชื่อว่า มัททวะ, ในตัวอย่างนี้ แปลง อี และ อุ อักษรเป็น อา
ในเพราะ ณ ปัจจัยด้วยสูตรว่า อาตฺตตฺตญฺจ (แปลง อี และ อุ ที่มีได้ลงท้ายด้วยพยัญชนะ
สังโยคเป็น อา ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์ ในที่อันสมควร และให้ลง
อาคม[ในที่ที่ไม่พฤตินั้น]), มีการซ้อนพยัญชนะ และการรัสสะระหน้าในเพราะพยัญชนะ
สังโยค

อุชฺตา, มุทฺตา.

เช่น

อุชฺตา (ความซื่อตรง) มุทฺตา (ความอ่อนโยน)

เอวํ อีสฺส ภาโว อาริสฺย, อาสภํ, กุมารสฺส ภาโว โกมารํ, ยฺวสฺส ภาโว โยพพณํ

มหาเวตติกา นการาคโม. ปริมาณ ภาโว กมมัม วา ปารมี ทานาทิกุริยา. “ฉวนณิกา”ทีสุตเตน
อปัจจโย. สมคคานัม ภาโว สามคคิ.

ความเป็นฤษี ชื่อว่า อาริสยะ

อาสภ (ความเป็นผู้ประเสริฐ) = อุษภสส ภาโว อาสภ.

ความเป็นเด็ก, วัยเด็ก ชื่อว่า โกมาระ

ความเป็นหนุ่ม, วัยหนุ่ม ชื่อว่า โยพพนะ, ลง น อักษรเป็นอาคมด้วยมหาสูตร

ความเป็น หรือว่า การกระทำของผู้ประเสริฐ ชื่อว่า ปารมี คือ การกระทำ
ความดีมีให้ทานเป็นต้น, ลง อี [อิตถิ]ปัจจัยด้วยสูตรเป็นต้นว่า ฉวนณิก (ลง อี ปัจจัย
ท้าย ฉว, ณิก, ฌะย, ฌ และ ญตุ ในอิตถิลิงค์ ได้บ้าง)

ความพร้อมเพรียง ชื่อว่า สามัคคี

[คำว่า โกมาร ในรูปวิเคราะห์ว่า กุมารสส ภาโว โกมาร (ความเป็นเด็ก ชื่อว่า โกมาระ)
พบในตัวอย่างว่า โกมารพุมจริย (การประพุดิพรมจรรยตั้งแต่วัยเด็ก), โกมารพุมจาริ (ผู้
ประพุดิพรมจรรยตั้งแต่วัยเด็ก) คือ บุรุษผู้รักษาศีล ๑๐ เยี่ยงนักบวชในสมัยก่อน ถ้าเป็นสตรีผู้
รักษาศีล ๑๐ เช่นนี้ ก็ประกอบ โกมารี ศัพท์เป็นอิตถิลิงค์มีรูปว่า โกมาริกพุมจริย (การประพุดิ
พรมจรรยตั้งแต่วัยเด็ก) ดังตัวอย่างและคำอธิบายในพระบาลีและอรรถกถาฎีกาว่า

โส อฏฺฐจตฺตาลีสวสฺสานิ โกมารพุมจริยํ จรติ มนฺเต อธิยมาโน. อฏฺฐจตฺตาลีสวสฺสานิ
โกมารพุมจริยํ จริตฺวา มนฺเต อธิยิตฺวา อาจริยสฺส อาจริยธฺนํ ปริเยสตี ธมฺเมเนว, โน อธฺมเมเน. ๒๘๓

“พราหมณ์นั้นประพุดิโกมารพุมจรรย เรียนมนตร์อยู่ตลอด ๔๘ ปี เขาประพุดิโกมาร-
พุมจรรย เรียนมนตร์อยู่ตลอด ๔๘ ปี แสวงหาทรัพย์สำหรับบูชาอาจารย์เพื่ออาจารย์โดยชอบธรรม
เท่านั้น [คือ ด้วยการบิณฑบาต] ไม่แสวงหาโดยไม่ชอบธรรม”

กุมารภาวโต ปกฺกติ จรณเณ โกมารพุมจริย. ๒๘๔

“ชื่อว่าโกมารพุมจรรย ด้วยการประพุดิพรมจรรยตั้งแต่วัยเด็ก”

อิมสมิ ชาตเก โพธิสโต โกมารพุมจาริ อโหสิ. ๒๘๕

“ในชาตกนี้ พระโพธิสัตว์เป็นผู้ประพุดิพรมจรรยตั้งแต่วัยเด็ก”

สา กปฺปสตสฺสสํ เทวมนุสฺเสสฺส สฺสริตฺวา กสฺสปพฺพุทฺทกาเล กิกิสฺส กาสิริณฺโณ เคเห สุตฺตนํ

ภคินี นพภนุตรา หุตวา วิสติ วสสสหัสธานี ทส สีลانی สมาทาย โกมาริกพรมหจริย์ จรณดี สงฆสสุ
วสนปริเวณ กาทเรตวา เอกํ พุทธรนตรี เทวมนุสเสสุ สัสนิตวา อิมสมิ พุทธรูปปาเท ราชคชนคร เสฏฺฐิ-
กุลเ ปฏิสนธิ คณฺหิ.^{๒๘๖}

“นางกุนทลเหล่านั้นท่องเที่ยวเกิดในเทวดาและมนุษย์ตลอดแสนกัป เกิดอยู่ในระหว่าง
พี่น้องสาว ๗ นางในพระราชวังของพระเจ้ากาสิพระนามว่ากิกิในสมัยพระพุทธเจ้ากัสสปะ สมาทาน
ศีล ๑๐ ประพฤติพรหมจรรย์ตั้งแต่วัยเด็กตลอดสองหมื่นปี ให้สร้างบริเวณที่พำนักแก่สงฆ์ ท่องเที่ยว
เกิดในเทวดาและมนุษย์พุทธรันดรหนึ่งแล้ว ถือปฏิสนธิในตระกูลเศรษฐีแห่งนครราชคฤห์ในอุบัติสมัย
แห่งพระพุทธเจ้าพระองค์นี้”

ส่วนคำว่า โกมารภจ ใน ชีวโก โกมารภจ (หม่อชีวกโกมารภจ) ประกอบรูปศัพท์
มาจาก กุมารภต ศัพท์ + ญ บัจยในสกัตตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า กุมารเณ ภโต กุมารภโต,
กุมารภโต เอว โกมารภจ (ผู้อันราชกุมารเลี้ยงดูแล้วนั้นแหละ) พุทฺธิสระ อู ใน กุ เป็น โอ, แปลง
ตย เป็น จ แล้วซ้อน จ เป็น จจ ดังคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๒๕๕) ว่า

กุมารเณ ภโตติ กุมารภโต, โส เอว โกมารภจ ยถา ภิสคฺคเมว เกสชฺช.^{๒๘๗}

“ผู้อันราชกุมารเลี้ยงดูแล้ว ชื่อว่า กุมารภตะ ผู้อันราชกุมารเลี้ยงดูแล้วนั้นแหละชื่อว่า
โกมารภจจะ ดังคำว่า ยานนั้นแหละ ชื่อว่า เกสช”

กุมารภโต เอว โกมารภจ สกตฺถวตฺตปิยฺจเยน, นริุตฺตินเยน วา ยถา “ภิสคฺคเมว
เกสชฺชนฺ”ติ.^{๒๘๘}

“ผู้อันราชกุมารเลี้ยงดูแล้วนั้นแหละชื่อว่า โกมารภจจะ ด้วยปัจจัยที่แสดงอรรถสกัถ์ หรือ
ด้วยนริุตตินัย ดังคำว่า ยานนั้นแหละ ชื่อว่า เกสช”]

๓๘๙. รมณียาทีโต กณ.

ลง กณ บัจย, ตต บัจยและ ตา บัจยท้าย รมณีย ศัพท์เป็นต้นในความหมาย
ว่า ความเป็น

กณ จ อ. กณ บัจย ด้วย ตตตา จ อ. ตต และ ตา บัจย ท. ด้วย ไหนฺติ ย่อม
ลง ปร ในเบื้องหลัง สหฺเทหิ จากศัพท์ ท. รมณียาทีโต อันมี รมณีย เป็นต้น ภาเว ใน
อรรถภาวะ ๒

รมณีย อิจเจวมาทิต กณฺปจโย โหติ ตต-ตา จ ภาวตเถ.

ลง กณฺ ปัจจย และ ตต ปัจจยและ ตา ปัจจยท้ายศัพท์อย่างนี้ว่า รมณีย เป็นต้น ในความหมายว่า ความเป็น

รมณียสส ภาว รมณียกํ รมณียตตํ รมณียตา.

ความเป็นสิ่งน่ารื่นรมย์ ชื่อว่า รมณียกะ, รมณียัตตะ หรือ รมณียตา (ความน่ารื่นรมย์)

[คำว่า รมณีย ประกอบรูปศัพท์มาจาก รมฺ ธาตุ (กีฬายํ = เล่น) + อนีย ปัจจยในกรรม-
สถานะ มีรูปวิเคราะห์ว่า รมิตพฺโพติ รมณฺโย (สิ่งน่ารื่นรมย์)]

การประกอบรูปศัพท์ รมณียกํ

ศัพท์เดิมเป็น รมณีย ศัพท์กับ ภาว ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า รมณียสส ภาว]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า รมณียสส ภาว (ความเป็นแห่งสิ่งน่ารื่นรมย์) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง กณฺ ปัจจยในภาวตัทธิตด้วยสูตรว่า “รมณียาทิต กณฺ”

ลบวิภตติท้าย รมณียสส และ ภาว ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ ภาว ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมฺปโยโค”

ลบ ญฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลป”

ในเพราะปัจจัยที่มี ญฺ อนุพันธ์ พฤทธิ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “วุฑฺฐาติสรสฺส ๗เปฯ สณฺ จ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น รมณียก

ตั้ง รมณียก ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺถุติตสฺมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทิสฺ จ”

ลง สิ ปฐฺมาวิภตฺติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย รมณียก ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิภตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สิ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น รมณียกํ

เอว มานุญยกั มนุญตตัม มนุญตดา, ปิยรูปกัม ปิยรูปตตัม ปิยรูปตา, กลยาณกัม กลยาณตตัม กลยาณตา, โจรกัม โจริกา วา, โจรตตัม โจรตา, อฑฒกัม อฑฒตตัม อฑฒตา อิจจาติ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

มานุญยกัม, มนุญตตัม หรือ มนุญตดา (ความเป็นรูปน่าพึงใจ) = มนุญตสส ภาโว มานุญยกัม, มนุญตตัม, มนุญตดา.

ปิยรูปกัม, ปิยรูปตตัม หรือ ปิยรูปตา (ความเป็นรูปน่ารัก) = ปิยรูปสส ภาโว ปิยรูปกัม, ปิยรูปตตัม, ปิยรูปตา.

กลยาณกัม, กลยาณตตัม, กลยาณตา (ความเป็นคนดี) = กลยาณสส ภาโว กลยาณกัม, กลยาณตตัม, กลยาณตา.

โจรกัม หรือว่า โจริกา, โจรตตัม หรือ โจรตา (ความเป็นโจร) = โจรสส ภาโว โจรกัม, โจริกา, โจรตตัม, โจรตา.

อฑฒกัม, อฑฒตตัม, อฑฒตา (ความมั่งคั่ง) = อฑฒสส ภาโว อฑฒกัม, อฑฒตตัม, อฑฒตา ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า มนุญญ ประกอบรูปศัพท์มาจาก มน บทหน้า + อา บทหน้า + ฌา ธาตุ + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า มนฺ อา ภูโส ฌาเปติ โตเสตติ มนุญญ (สิ่งที่ยังใจให้ยินดี, สิ่งที่น่าพอใจ) เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า มนอญญ แล้ว ให้แปลง อ ใน น เป็น โอ ด้วยสูตรว่า เอเตสโม โลเป แล้วแปลง โอ เป็น อุ ด้วย อนต ศัพท์ที่ตามมาในสูตรว่า ปุณฺณสุ พุณฺณชเน (แปลงที่สุดของ ปุณ เป็น อุ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง)

ปทฺฐปสฺสิทฺธิภาสํภาวํและปทฺฐปสฺสิทฺธิคณฺฐิแปล อฑฒกัม, อฑฒตตัม, อฑฒตา ว่า “ความเป็นครั้ง” แต่ในที่นี้แปลว่า “ความมั่งคั่ง” ตามปทฺฐปสฺสิทฺธินิสสัยใหม่ เพราะสันสกฤตมีรูปว่า อาหุย ซึ่งตรงกับ อฑฒ ที่มีความหมายว่า มั่งคั่ง ในวรรณกรรมบาลีมักพบประโยคว่า อฑฺโฒ มหฺพุณฺโน มหาโกโค (เป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีสมบัติมาก)

ในคำว่า โจริกา ให้แปลงสระ อ เป็น อิ ดังปทฺฐปสฺสิทฺธิภาวํกล่าวไว้ว่า มชฺเฌ อิการาทโส (แปลงเป็น อิ อักษรในท่ามกลาง) แม้พยางค์ของสิ่งหลักก็ยังกล่าวว่า โจริกาติ เอตฺถ มหฺวฺตุตฺตินา

อิการาทโส (ในอุทาหรณ์ว่า โจริกา นี้ แปลงเป็น อี อักษรด้วยมหาสูตร) อย่างไรก็ตาม ฉบับฉันทะสังคีติมีรูปว่า มชฺเฌ อิการาคโม (ลง อี อักษรเป็นอาคมในท่ามกลาง) ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหล เพราะควรแปลง สระ อ เป็น อี ในเพราะ ก ปัจจัยที่มี อา อิตถิปัจจยอยู่ท้าย แต่ปทรูปลัทธิกานีสัยใหม่กล่าวว่าควรมีรูปว่า อิการาคโม เพราะในคำอธิบายสูตรว่า เตสุ วุทธิ เป็นต้นของปทรูปลัทธิกานีสัยท่านได้กล่าวถึงการลงอาคมในท่ามกลาง ดังคำว่า อีสฺสรียํ, อาลสียํ

ในเรื่องนี้ผู้แปลคิดว่าข้อความที่พบในฉบับสิงหลสมควรกว่า เพราะการแปลงสระ อ เป็น อี ในเพราะ ก ปัจจัย หรือ ก อาคมที่มี อา อิตถิปัจจยอยู่ท้ายนั้นเป็นธรรมเนียมของไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต ดังอุทาหรณ์ตัทธิต, สมาส และกิตติ์ตามลำดับว่า

อุทาหรณ์ตัทธิต

- สพฺพิกา (หญิงทั้งปวง) = สพฺพา เอว สพฺพิกา (สพฺพา ศัพท์ + ก ปัจจัย + อา อิตถิปัจจย) [สันสกฤตมีรูปว่า สรวฺวิกา]
- อญฺญิกา (อุฐตัวเมีย) = อญฺญา เอว อญฺญิกา (อญฺญา ศัพท์ + ก ปัจจัย + อา อิตถิปัจจย) [สันสกฤตมีรูปว่า อุษฺญฺริกา]
- ปุตุตฺติกา (บุตรหญิง) = ปุตุตฺตฺตา เอว ปุตุตฺติกา (ปุตุตฺตฺตา ศัพท์ + ก ปัจจัย + อา อิตถิปัจจย) [สันสกฤตมีรูปว่า ปุตุตฺริกา]
- มุณฺฑิกา (หญิงโล้น) = มุณฺฑา เอว มุณฺฑิกา (มุณฺฑา ศัพท์ + ก ปัจจัย + อา อิตถิปัจจย) [สันสกฤตมีรูปว่า มุณฺฑิกา]
- ปีจิกา (ตั่ง) = ปีจา เอว ปีจิกา (पीजा ศัพท์ + ก ปัจจัย + อา อิตถิปัจจย)
- พาลิกา (เด็กสาว) = พาลา เอว พาลิกา (पाला ศัพท์ + ก ปัจจัย + อา อิตถิปัจจย) ทำรัสสะ อา ใน ลา เป็น อ)
- ปาปิกา ทิฏฺฐิ (ความเห็นทรม) = ปาปา เอว ปาปิกา (पापा ศัพท์ + ก ปัจจัย + อา อิตถิปัจจย)
- ภาทฺติกา เทสนา (เทศนาอันงาม) = ภาทฺตา เอว ภาทฺติกา (भाता ศัพท์ + ก ปัจจัย + อา อิตถิปัจจย)
- เอกิกา (หญิงผู้เดียว) = เอกา เอว เอกิกา (एका ศัพท์ + ก ปัจจัย + อา อิตถิปัจจย)
- หตฺถิปฺติกา (ช้างพังน้อย) = หตฺถิปฺตา เอว หตฺถิปฺติกา (हत्थिपाता ศัพท์ + ก ปัจจัย + อา อิตถิปัจจย)

- มามิกา (หญิงผู้เป็นของเรา, หญิงผู้ควรนับถือ) = มม อยนฺติ มามิกา (อมฺห ศัพท์ + ณ บัจจย + อา อิตถีบัจจย แปลง อมฺห เป็น มามก แล้วแปลงสระ อ หน้า ก เป็น อิ)

อุทาหรณ์สมาส

- อปฺปมตฺติกา, อาปตฺติ (อาบัติมีประมาณน้อย) = อปฺปา มตฺตา เอตยาติ อปฺปมตฺติกา (อปฺปา ศัพท์ + มตฺตา ศัพท์ + ก อาคมท้ายสมาส + อา อิตถีบัจจย)

- พหุทาสิกา, นารี (หญิงผู้มีทาสมาก) = พหุ ทาสา เอตีสฺสาติ พหุทาสิกา (พหุ ศัพท์ + ทาส ศัพท์ + ก อาคมท้ายสมาส + อา อิตถีบัจจย)

อุทาหรณ์กิตก์

- มหฺลลิกา (หญิงชรา) = आयुमहतं लातीति महल्लिका (มหนฺต บทหน้า + ลา ธาตุ = ถือ เอา + ณฺว บัจจย + อา อิตถีบัจจย)

- กุम्ภการิกา (หญิงผู้ทำหม้อ) = कुम्भं करोतीति कुम्भकारिका (कुम्भ บทหน้า + กร ธาตุ = กระทำ + ณฺว บัจจย + อา อิตถีบัจจย)

- กมฺมการิกา (หญิงผู้ทำงาน) = कमं करोतीति कमकारिका (กมฺม บทหน้า + กร ธาตุ = กระทำ + ณฺว บัจจย + อา อิตถีบัจจย)

- อนนฺทายิกา (หญิงผู้ให้ข้าว) = अनं तदातीति अनन्तयिका (อนนฺ บทหน้า + ทา ธาตุ = ให้ + ณฺว บัจจย + อา อิตถีบัจจย)

- อุปาสิกา (หญิงผู้เข้าไปนั่งใกล้[พระรัตนตรัย]) = उपसितीति उपาสिका (อุป บทหน้า + อาส ธาตุ = เข้าไปนั่งใกล้ + ณฺว บัจจย + อา อิตถีบัจจย)

- สาวิกา (หญิงผู้ฟัง) = सुनातीति साविका (สุ ธาตุ = ฟัง + ณฺว บัจจย + อา อิตถีบัจจย)

- ฐมฺมวาทิกา (หญิงผู้สอนธรรม) = धम्मं वाजेतीति धम्मवार्जिका (ธมฺม บทหน้า + วจ ธาตุ = พูดชัดเจน + ณฺว บัจจย + อา อิตถีบัจจย)

อุทาหรณ์ข้างต้นครอบคลุมบทตัทธิตที่ลง ก บัจจย, บทสมาสที่ลง ก อาคมท้ายสมาส และ บทกิตก์ที่ลง ณฺว บัจจย ในปทฐปสัทธิปกรณ์ (สูตร ๕๗๐) กล่าวถึงการแปลงสระ อ เป็น อิ ในบท กิตก์ว่า กุम्ภการิกา เป็นต้นด้วยสูตรว่า เตสฺ วุฑฺธิ เป็นต้นเท่านั้น มิได้ระบุถึงการแปลงเป็น อิ ใน เพราะ ก บัจจย การที่ท่านมิได้กล่าวเรื่องนี้ไว้คงเป็นเพราะกัจจายนไวยากรณ์กล่าวถึงการลง ก อักษร เป็นอาคม มิได้ระบุถึง ก บัจจยในอรรถสกัณฑ์ อย่างไรก็ตาม โมคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๔๒) กล่าวว่า

ธาดุสสุ กา'สยาทิโต เม'สสิ.^{๒๘๙}

“เมื่อมี ชม [อา อิตถิปัจจย] อยู่ท้ายศัพท์ที่มีไชนามศัพท์ซึ่งลง สิ วิภัตติเป็นต้น ให้แปลง
อ ที่อยู่หน้า ก อักษรของศัพท์ที่มีไชธาดุ เป็น อ)”

สูตรข้างต้นหมายความว่า คำว่า พาลิกา ลง ก บัจจยในสกัตถัตถิต หรือคำว่า กุมภ-
การิกา ลง ณก บัจจย (ตามมติของกัจจายนไวยาकरणเป็น ณฺว บัจจย แล้วแปลงเป็น อก) เมื่อ
สำเร็จเป็นรูปว่า พาลกา กุมภการกา แล้ว ให้แปลงสระ อ ที่อยู่หน้า ก อักษรเป็น อ จึงสำเร็จรูปเป็น
พาลิกา กุมภการิกา

ข้อความว่า “แปลง อ ที่อยู่หน้า ก อักษรของศัพท์ที่มีไชธาดุ” หมายความว่า ถ้าเป็นสระ
อ ที่อยู่หน้า ก อักษรอันเป็นส่วนหนึ่งของธาดุ เช่น สกา (หญิงผู้สามารถ) = สก ธาดุ (สามารถ) + อ
บัจจย ก็ไม่ต้องแปลงสระ อ ของ ส เป็น อ จึงไม่มีรูปว่า ลิกา

ข้อความว่า “อยู่ท้ายศัพท์ที่มีไชนามศัพท์ซึ่งลง สิ วิภัตติเป็นต้น” หมายความว่า ถ้าเป็น
นามศัพท์ซึ่งลง สิ วิภัตติเป็นต้น ก็ไม่ต้องแปลงสระ อ เป็นสระ อี เช่น พหโว ปริพพาชกา ยสส์
มถุรายนติ พหุปริพพาชกา, มถุรา (มีปริพาชกมาก คือ เมืองมถุรา) คำว่า ปริพพาชก เป็นนามศัพท์
ที่ลงวิภัตตินามในรูปวิเคราะห์ จึงไม่แปลงสระ อ หน้า ก เป็น อี แล้วสำเร็จเป็นรูปว่า พหุปริพพาชกา

โมคคัลลานสูตรข้างต้นกล่าวตามคัมภีร์ภาคันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔๒) ว่า เก ปจฺเจ
ถิกตาการปเร ปุพฺโพ อกาโร อิการิ (อ อักษรต้นย่อมถึงความเป็น อี ในเพราะ ก บัจจยที่มี อา อักษร
ซึ่งกระทำไว้ในอิตถิลึงค์อยู่ท้าย) <มีรูปสันสกฤตว่า เก ปฺรตฺยเย สฺตฺริกฺฤตาการปเร ปฺรุวโการ อิการม.>
แม้ในคัมภีร์ปาณินิ (อธิบาย ๗ ปาठ ๓ สูตร ๔๔) ก็กล่าวว่า ปจฺยญฺจอากา ปุพฺพสฺส อสฺส
อ อาปฺสยาทิโต (แปลงสระ อ ที่อยู่หน้า ก อักษรซึ่งมี อา อันตั้งอยู่ในความเป็นบัจจย เป็น อี แม้
อา อิตถิปัจจยก็อยู่ท้ายศัพท์ที่มีไชนามศัพท์ซึ่งลง สิ วิภัตติเป็นต้น) <มีรูปสันสกฤตว่า ปฺรตฺยยฺสฺถา-
กาตฺปฺรุวฺสฺยาต อิทาปฺยสฺปะ.>

ในคัมภีร์อภิธานัปทปิภาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๒๐๓ และ ๓๑๑) ได้อธิบายเรื่องนี้ว่า

สงฺคฺมม กโรนฺติ ตฺนฺติ อฺปการิกา. ณฺว. เก ปจฺเจ ถิกตาการปเร ปุพฺโพ อกาโร อิการิ.
อกาเทโสปี หิ โกติ วุจฺจติ ยถา เทวทฺโต ทตฺโตติ. กปจฺจโย วา.^{๒๙๐}

“ชนทั้งหลายประชุมกันแล้วย่อมกระทำสิ่งนั้น เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า อฺปการิกา (เชิงเพิน)
ลง ณฺว บัจจย, อ อักษรต้นย่อมถึงความเป็น อี ในเพราะ ก บัจจยที่มี อา อักษรซึ่งกระทำไว้ใน

อิตถิลิงค์อยู่ท้าย โดยแท้จริงแล้ว แม้ อก อาเทศก็เรียกว่า ก ปัจจัย ดังเช่นคำว่า เทวทัต เรียกว่า ทัตตะ[ด้วยเอกเทศโวหารนัย คือ นัยที่กล่าวเพียงบางส่วน] หรือลง ก ปัจจัย”

ยทาทีนา เก ปจฺเจย อิตถิกตาคาราเ ปเร ปุพฺโพ อกาโร อิกามาปชฺชเต. เกติ กิ. เจตนา.
ปจฺเจยติ กิ. พกา. อิตถิติ กิ. ปาจากา.^{๒๙๑}

“อ อักษรต้นย่อมถึงความเป็น อี ในเพราะ ก ปัจจัยที่มี อ อักษรซึ่งกระทำไว้ในอิตถิลิงค์ อยู่ท้ายด้วยสูตรว่า ยทนุปปนนา เป็นต้น

ถามว่า : ประโยชน์อะไรด้วยคำว่า เก (ในเพราะ ก ปัจจัย)

ตอบว่า : คำว่า เก มีประโยชน์เพื่อห้ามการแปลงสระ อ เป็น อี ในอุทาหรณ์ว่า เจตนา [เพราะไม่ใช่ ก ปัจจัย]

ถามว่า : ประโยชน์อะไรด้วยคำว่า ปจฺเจย

ตอบว่า : คำว่า ปจฺเจย (ในเพราะปัจจัย) มีประโยชน์เพื่อห้ามการแปลงในอุทาหรณ์ว่า พกา (นกกระยางทั้งหลาย) [เพราะ ก ใน พกา ไม่ใช่ปัจจัย]

ถามว่า : ประโยชน์อะไรด้วยคำว่า อิตถิ (อิตถิลิงค์)

ตอบว่า : คำว่า อิตถิ มีประโยชน์เพื่อห้ามการแปลงในอุทาหรณ์ว่า ปาจากา (พ่อครัวทั้งหลาย) [เพราะเป็นรูปปุงลึงค์ พหูพจน์”]

ภาวตัทธิต.

จบ ภาวตัทธิต

สรุป ปัจจัยในภาวตัทธิตมี ๗ ศัพท์ ดังนี้คือ

๑. ฌย ปัจจัย : ฌยตตตา ภาเว ตฺ (ลง ฌย ปัจจัย, ตต ปัจจัย และ ตา ปัจจัย และปัจจัยอื่นๆ ในความหมายว่า ความเป็น)

- อลสสฺส ภาโว อาลสฺยํ (ความเป็นผู้เกียจคร้าน)

๒. ตต ปัจจัย : ฌยตตตา ภาเว ตฺ.

- ปัสกุลิกสฺส ภาโว ปัสกุลิกตตํ (ความเป็นผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร)

๓. ตา ปัจจัย : ฌยตตตา ภาเว ตฺ.

- ปัสกุลิกสฺส ภาโว ปัสกุลิกตา (ความเป็นผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร)

๔. ตตฺน ปัจจัย : ฌยตตตา ภาเว ตฺ.

- ปุณฺณชนสฺส ภาโว ปุณฺณชนตตํ (ความเป็นปุณฺณชน)

๕. ฌยย ปัจจัย : ตฺ ศัพท์ในสูตรว่า ฌยตตตา ภาเว ตฺ (ลง ฌย ปัจจัย, ตต ปัจจัย และ ตา ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายว่า ความเป็น)

- สฺจิสฺส ภาโว สฺเจยฺยํ (ความสะอาด)

๖. ฌ ปัจจัย ในอรรถว่า ความเป็น : ฌ วิสมาทึหิ (ลง ฌ ปัจจัย, ตต ปัจจัย และ ตา ปัจจัยท้าย วิสม ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า ความเป็น)

- วิสมสฺส ภาโว เวสมํ (ความไม่สม่ำเสมอ)

๗. กณ ปัจจัยในอรรถว่า ความเป็น : รมณียาติโต กณฺ (ลง กณ ปัจจัย, ตต ปัจจัยและ ตา ปัจจัยท้าย รมณีย ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า ความเป็น)

- รมณียสฺส ภาโว รมณียกํ (ความเป็นสิ่งน่ารื่นรมย์)

๔. วิเสสตัทธิต

“สพเพ อิเม ปาปา, อยมิเมส วิเสเสน ปาโป”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า สพเพ อิเม ปาปา, อยมิเมส วิเสเสน ปาโป (คนทั้งหมด เหล่านี้เป็นคนบาป, คนนี้เป็นคนบาปยิ่งกว่าคนเหล่านี้) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[กัจจายนไวยากรณ์แสดงรูปวิเคราะห์โดยพิสดารว่า อยญจ ปาโป อยญจ ปาโป, สพเพ อิเม ปาปา, อยมิเมส อติสเยน ปาโปติ ปาปโตร (คนนี้เป็นคนบาป คนนี้เป็นคนบาป คนทั้งหมด เหล่านี้เป็นคนบาป, คนนี้เป็นคนบาปยิ่งกว่าคนเหล่านี้) แต่ปทรูปสัทธิธิปกรณแสดงรูปวิเคราะห์ย่อ กว่าเดิม ที่จริงแล้วรูปวิเคราะห์สั้นๆ ของประโยคข้างต้น คือ วิเสเสน ปาโปติ ปาปโตร (คนบาปโดย พิเศษ) หรือ อติสเยน ปาโปติ ปาปโตร (คนบาปยิ่ง) โดยประกอบใช้ศัพท์ว่า วิเสเสน (โดยพิเศษ) หรือ อติสเยน (อย่างยิ่ง) นอกจากนั้น ปทรูปสัทธิธินิสสัยใหม่ยังกล่าวไว้ว่า อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็น อีกอย่างหนึ่งว่า ปาปานิ วิเสโสติ ปาปโตร (คนยิ่งกว่าคนบาปทั้งหลาย) ก็ได้

อนึ่ง คำว่า อิเมส ในคัมภีร์ปทรูปสัทธิธินิสสัยใหม่แปลเป็นอุปาทานว่า “กว่า” ส่วนคัมภีร์ ปทรูปสัทธิธิคัณฐิแปลไว้ ๒ อย่างว่า “กว่า” หรือ “ในบรรดา” โดยถือว่าลงบัญญัติในอรรถอุปาทาน หรือในนิตยารณะ ในคัมภีร์มุคฺคโพรฎฐิกา (คำอธิบายสูตร ๔๖๒) กล่าวถึงบัญญัติในรูปวิเคราะห์ ข้างต้นว่าลงในอรรถนิตยารณะ โดยกล่าวว่า นิตยารณ ญฺญี (ลงบัญญัติในอรรถนิตยารณะ) <มี รูปสันสกฤตว่า นิตยารณ ษฺษจี> แม้มุคฺคโพรฎฐิกาใหม่ (คำอธิบายสูตร ๔๖๒) ก็กล่าวว่า

ตโร จ ตโม จ ตตตมา. เทว จ พหโว จ ทวิพหโว เตส, ทวิพหุนมิติ นิตยารณ ญฺญจี.
ทวินัน มชฺเฌ เอกสฺเสว อุกฺกโส สมฺภวตฺติ ตโต อาห วุตฺติยฺ เอกสฺสาติสเย อิติ.^{๒๗๒}

“ตร และ ตม ปัจจัย ชื่อว่า ตตตมะ บุคคลสองคนและบุคคลหลายคน ชื่อว่า ทวิพหุ [ใน ท่ามกลาง]แห่งบุคคลเหล่านั้น คำว่า ทวิพหุน ลงบัญญัติในอรรถนิตยารณะ ความยิ่งยวดแห่ง บุคคลผู้เดียวในท่ามกลางแห่งบุคคลทั้งสองย่อมมิได้ ดังนั้น จึงกล่าวไว้ในวุตติว่า เอกสฺสาติสเย (ใน ความยิ่งยวดแห่งบุคคลผู้เดียว)”

ดังนั้น ประโยคที่ว่า อยมิเมส วิเสเสน ปาโป จึงแปลตามไวยากรณ์สันสกฤตว่า คนนี้เป็น คนบาปยิ่งในบรรดาคนเหล่านี้ ที่จริงแล้วในภาษาบาลีและสันสกฤตมีวิธีใช้อย่างหนึ่งเพื่อแสดง

นิทธารณะ ก็คือการประกอบใช้คำว่า มชฺเฌ (ในท่ามกลาง) [สันสกฤตเป็น มชฺเย] หรือ อนฺตเร (ในระหว่าง) [สันสกฤตเป็น อนฺตเร] อย่างไรก็ตาม สนามหลวงไทยบัญญัติให้แปลฉฺฉฐีหรือสัตตมีวิภคิตที่ลงในอรรถนิทธารณะว่า บรรดา แต่ถ้าแปลว่า ในบรรดา จะทำให้สอดคล้องกับภาษาไทยมากขึ้น

นอกจากนั้น ฉฺฉฐีวิภคิตอาจลงในอรรถอุปาทานก็ได้ โดยนับเข้าในวิภคิตอุปาทาน คืออุปาทานที่แสดงการจำแนกสิ่งใดสิ่งหนึ่งว่าดีเลิศกว่าอีกสิ่งหนึ่ง ดังอุทาหรณ์ในสูตร ๓๑๒ ว่า

- อตฺตทณฺโฑ ตโต วรํ (ผู้มีตนอันฝึกแล้วเป็นผู้ประเสริฐกว่าเหล่าสัตว์อาชาไนยที่ฝึกแล้วนั้น)
- กิณฺจปิ ทานโต สิลเมว วรํ (ศีลนั้นเที่ยวประเสริฐกว่าทานเป็นไหนๆ)
- ตโต มยา สุตฺตา อสฺสุตฺตเมว พหุตรํ (ความรู้ที่ยังไม่เคยได้ฟังนั้นแหละ มีมากกว่าความรู้ที่เราได้ฟังมาแล้วนั้น)
- สิลเมว สุตฺตา เสยฺโย (ศีลนั้นแหละประเสริฐกว่าความรู้ที่เราได้ฟังมาแล้ว)]

๓๔๐. วิเสส ตรตมิลิกิยฺญจฺา.

ลง ตร, ตม, อิลิก, อีย และ อิกฺจ ปัจจัยในความหมายว่า ยิ่ง

ตรตมิลิกิยฺญจฺา อ. ตร, ตม, อิลิก, อีย และ อิกฺจ ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง วิเสสในอรรถวิเสส ๕

วิเสสตุเถ ตร-ตม-อิลิก-อีย-อิกฺจ อิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ.

ลงปัจจัยเหล่านี้คือ ตร, ตม, อิลิก, อีย และ อิกฺจ ปัจจัยในความหมายว่า ยิ่ง

[ปัจจัย ๕ ศัพท์เหล่านี้ใช้แสดงความยิ่งแห่งคุณลักษณะคือความดีหรือความเลวในบุคคลคนหนึ่งจากบุคคลสองคนหรือมากกว่านั้น ดังอุทาหรณ์ว่า วิทฺตตฺโร (คนฉลาดกว่า), วิทฺตตฺโม (คนฉลาดที่สุด), มุพฺพตฺโร (คนโง่กว่า), มุพฺพตฺโม (คนโง่ที่สุด) มีหลักฐานในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตว่า

อิมะ ปณฺจ ปจฺจยา คุณวเสนาธิเก สญฺจตุเถ วา หินฺตเถ วา ปวตฺตนฺตติ วทฺติ.^{๒๔๓}

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ปัจจัย ๕ ศัพท์เหล่านี้ย่อมเป็นไปในอรรถว่าประเสริฐหรืออรรถว่าทราม อันยิ่งเกินโดยเนื่องด้วยคุณลักษณะ”

อตร ฏฏจพฺพ- สุตเต อุกกฏจสทํ ปโยชีย วุตติยํ อติสยสทโท ปยุตโต. อสสายมธิปาย-
วิทวตฺตโร วิทวตฺตโม อิติ อิว มุพฺพหฺตโร มุพฺพหฺตโม อิจฺจปี ภวติ. น หิ ปกฏจมตฺเต เอว ตรตฺมา,
ปรนตฺต อปฏฏจสฺส อติสเยปี. คุณานํ อุกกฏจาปฏฏจตฺเตปี ตทตฺติสเย เอว ตรตฺมปโยชโก.^{๒๔๙}

“พึงทราบในสูตรนี้ว่า ท่านโวปะทวะประกอบ อุกกฏจ ศัพท์ไว้ในสูตร แล้วประกอบ อติสย
ศัพท์ไว้ในวุตติ จุดมุ่งหมายของท่านมีดังนี้ คือ แม้รูปว่า มุพฺพหฺตโร (คนโง่กว่า) มุพฺพหฺตโม (คนโง่ที่สุด)
ก็มิได้เหมือนรูปว่า วิทวตฺตโร (คนฉลาดกว่า), วิทวตฺตโม (คนฉลาดที่สุด) เพราะ ตร และ ตม ปัจจัย
มิได้เป็นไปในผู้ที่ประเสริฐอย่างเดียว แต่ยังเป็นไปในความยิ่งของผู้ที่ทราดอย่างอื่นอีกด้วย เมื่อมี
ความประเสริฐหรือความทราดของคุณลักษณะ ให้ประกอบใช้ ตร และ ตม ปัจจัยในความยิ่งแห่ง
คุณลักษณะเหล่านั้น”]

ปาปตโร, ปาปตรา, ปาปตรํ.

เช่น

[บุ่งลิงค์]	ปาปตโร (คนบาปกว่า)
[อิตถิลิงค์]	ปาปตรา (หญิงบาปกว่า)
[นบุ่งสกลิงค์]	ปาปตรํ (จิตบาปกว่า)

การประกอบรูปศัพท์ ปาปตโร

ศัพท์เดิมเป็น วิเสส ศัพท์ และ ปาป ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า วิเสเสน ปาโป]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน ปาโป (คนบาปโดยพิเศษ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ตร ปัจจัยท้าย ปาป ศัพท์ในวิเสสตัถุทิตด้วยสูตรว่า “วิเสเส ตรตฺมสิกฺขิยฺญา”

ลบวิภัตติท้าย วิเสเสน และ ปาโป ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณตฺสส”

ลบ วิเสส ศัพท์ด้วยปริภาสว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

สำเร็จรูปเป็น ปาปตร

ตั้ง ปาปตร ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตฺสมาสกิตกา นามํวาทเวตฺตนาทิสฺส จ”

ลง สิ ปฐมาวิภตฺติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปาปตร ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปาปตโร

ตโตปิ อธิโก ปาปตโม, ปาปตมา, ปาปตมฺ. ปาปิสโก, ปาปิสกา, ปาปิสกํ. ปาปิโย,
ปาปียา, ปาปิยํ. ปาปิฏโจ, ปาปิฏจา, ปาปิฏจํ.

คนบาปยิ่งกว่านั้นอีก มีรูปว่า ปาปตโม, ปาปตมา, ปาปตมฺ (คนบาปที่สุด) =
วิเสเสน ปาโปติ ปาปตโม.

ปาปิสโก, ปาปิสกา, ปาปิสกํ (คนบาปที่สุด) = วิเสเสน ปาโปติ ปาปิสโก.

ปาปิโย, ปาปียา, ปาปิยํ (คนบาปที่สุด) = วิเสเสน ปาโปติ ปาปิโย.

ปาปิฏโจ, ปาปิฏจา, ปาปิฏจํ (คนบาปที่สุด) = วิเสเสน ปาโปติ ปาปิฏโจ.

[คำว่า ตโตปิ อธิโก ปาปตโม, ปาปตมา, ปาปตมฺ (คนบาปยิ่งกว่านั้นอีก มีรูปว่า ปาปตโม,
ปาปตมา, ปาปตมฺ) แสดงว่า ตม ปัจจัยแสดงอรรถที่ยิ่งกว่า ตร ปัจจัย สนามหลวงของไทยจึงแปล
ปาปตโร ว่า “คนบาปกว่า” และแปล ปาปตโม ว่า “คนบาปที่สุด” จะเห็นได้ว่าคัมภีร์อภิธัมมัตถ-
วิภาวินีได้กล่าวถึงการที่คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะได้แสดงจิตหยาบไปหาจิตประณีตโดยประกอบใช้
ตร และ ตม ปัจจัยตามกฎหมายข้อนี้ว่า

- กามาวจรจิต = หีน (จิตทรม)
- รูปาวจรจิต = อุกกุฏจ (จิตประณีต)
- อรูปาวจรจิต = อุกกุฏจตร (จิตประณีตกว่า)
- โลกุตตรจิต = อุกกุฏจตม (จิตประณีตที่สุด)

ดังข้อความในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี (หน้า ๑๖๗) ว่า

ตสมา หีนุกกุฏจุกกุฏจตรตมานุกุฏเมน เตสํ นิหะเทโส กโต.^{๒๔๕}

“ดังนั้น พระอรุทธาจารย์จึงกระทำการแสดงจิตเหล่านั้นตามลำดับแห่งจิตทรม, จิต
ประณีต, จิตประณีตกว่า และจิตประณีตที่สุด”

แม้ในฎีกาของมัชฌิมนิกายและอังคุตตรนิกายก็มีข้อความที่ประกอบใช้ ตร และ ตม ปัจจัย
เพื่อแสดงสิ่งที่ยิ่งกว่าและยิ่งที่สุดว่า

ตาสูปิ อุกกฏจุกกฏจตรุกกฏจตมเมว ทสเสตุ กเมน ฌาณตตยํ วุตตํ.^{๒๔๖}

“แม้ในบรรดาสมบัติเหล่านั้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงฌาณ ๓ ไว้ตามลำดับ เพื่อแสดงฌาณที่ยิ่ง, ฌาณที่ยิ่งกว่า และฌาณที่ยิ่งที่สุด [คือ สวากปารมีฌาณ, บัจเจกโพธิฌาณ และอภิสมโพธิฌาณ]”

ข้อความว่า ตโตปิ อธิโก (คนบาปยิ่งกว่านั้นอีก) ยังแสดงว่า ตม, อธิก, อีย และ อิกฺข แสดงอรรถที่ยิ่งกว่า ตร บัจจย ไม่เพียงระบุถึง ตม บัจจยอย่างเดียว ดังคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๑๘) กล่าวว่า

ตตถ นิททิฏฺจนเยน ตมาทโย จตฺตาโรปิ ตรโตปิ อธิเก อติสยตฺเถ ภาวนตีติ เมยฺยา.^{๒๔๗}

“แม้บัจจย ๔ ศัพท์มี ตม เป็นต้นพึงทราบว่าย่อมมีในอรรถอติสยะอันยิ่งกว่า ตร บัจจยอีก ตามนัยที่แสดงไว้ในปทฐปสิทธิปกรณ์นั้น”

ในอติสยบัจจยทั้ง ๕ ศัพท์เหล่านั้น คัมภีร์ทางศาสนานิยมใช้ ตร และ ตม บัจจยมากที่สุด ส่วน อธิก อีย และ อิกฺข พบในศัพท์เฉพาะเท่านั้น จะเห็นได้ว่ามิใช่รูปว่า ปณิตตโร, ปณิตตโม เท่านั้น ไม่พบรูปว่า ปณิตสิโก, ปณิติโย, ปณิตฺวิโจ ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๘๖) ว่า

เอเตสุ ปณฺจสุ ตรตมานนฺว วิเสโส ปณฺณายติ อิมสฺส อธิมุตฺติ มฺหํ อิมสฺส มฺหุตฺรา อิมสฺส มฺหุตฺมาติอาทิวจฺจโนโต.^{๒๔๘}

“ในบัจจยทั้ง ๕ ศัพท์เหล่านั้น ความพิเศษ[คือการนิยมใช้]ของ ตร และ ตม บัจจย เท่านั้นย่อมปรากฏ ดังพระพุทธานุญาตว่า อิมสฺส อธิมุตฺติ มฺหํ อิมสฺส มฺหุตฺรา อิมสฺส มฺหุตฺมา (อริยาคัยของบุคคลนี้จะยิ่งยด อริยาคัยของบุคคลนี้จะยิ่งยดกว่า อริยาคัยของบุคคลนี้จะยิ่งยดที่สุด) เป็นต้น”

แม้คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๑๘) ก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

เตสุ จ ตรตมา สพฺพสาธารณา. โน ตถา อธิกาทโย. ตสฺมา อธิกาทโย ปณิตาทีหิ น ภาวนตี.^{๒๔๙}

“อนึ่ง ในบรรดาบัจจยเหล่านั้น ตร และ ตม บัจจยเป็นศัพท์ที่ใช้ทั่วไปแก่ศัพท์ทั้งหมด ส่วน อธิก บัจจยเป็นต้นมิใช่เช่นนั้น ดังนั้น อธิก บัจจยเป็นต้นจึงไม่ลงท้าย ปณิต ศัพท์เป็นต้น”

วิธีใช้บัจจยเหล่านั้น พึงทราบดังนี้คือ

๑. สันสกฤตถือว่า ตร บัจจยใช้แสดงความยิ่งของบุคคลคนหนึ่งในจำนวนสองคน ส่วน ตม บัจจยใช้แสดงความยิ่งของบุคคลคนหนึ่งในจำนวนหลายคน ดังสูตรในคัมภีร์มุคฺคโพธะ (สูตร ๔๖๒)

ว่า ตรตมา ทวิพหุนเมกุกุเส (เมื่อมีความยิ่งของผู้หนึ่งในบุคคลสองคนหรือจำนวนมาก ให้ลง ตร และ ตม ปัจจัย) <มีรูปสันสกฤตว่า ตรตมา ทวิพหุนาเมโกตกรเซ> แม้พาลาวดารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๑๘) ก็กล่าวว่า

ทวิพนมนนฺตเร เอกสฺส อติสยตุโถ ตเรน, พหุพนมนนฺตเร เอกสฺส ตเมน จ สกุกตภาสาया-
คตनฺยเณ คมฺยเต.^{๓๐๐}

“อรรถอันยิ่งของบุคคลคนหนึ่งในระหว่างบุคคลสองคน ย่อมรู้ได้ด้วย ตร ปัจจัย ส่วน
อรรถอันยิ่งของบุคคลคนหนึ่งในระหว่างบุคคลหลายคน ย่อมรู้ได้ด้วย ตม ปัจจัย ตามนัยที่มาใน
ภาษาสันสกฤต”

อย่างไรก็ตาม ในภาษาบาลีอาจใช้ ตร ปัจจัยในการกล่าวถึงความยิ่งของบุคคลคนหนึ่งใน
บุคคลหลายคนได้ เช่น

ตตฺร ภิกฺขเว ยวายํ ปุคฺคโล พรหิตาย ปฏิปนฺโน โน อตฺตหิตาย, อयํ อิมสํ ทวิพนํ ปุคฺคลานํ
อภิกฺกนฺตตโร จ ปณีตตโร จ. ตตฺร ภิกฺขเว ยวายํ ปุคฺคโล อตฺตหิตาย ปฏิปนฺโน โน พรหิตาย, อयํ อิมสํ
ติณฺณํ ปุคฺคลานํ อภิกฺกนฺตตโร จ ปณีตตโร จ. ตตฺร ภิกฺขเว ยวายํ ปุคฺคโล อตฺตหิตาย เจว ปฏิปนฺโน
พรหิตาย จ, อयํ อิมสํ จตฺตนํ ปุคฺคลานํ อคฺโค จ เสฏฺโฐ จ ปาโมกฺโข จ อุตฺตโม จ ปวโร จ.^{๓๐๑}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในบุคคลสี่จำพวกเหล่านั้น บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น แต่ไม่ปฏิบัติ
เพื่อเกื้อกูลตนเอง งามกว่าและประณีตกว่า[ใน]บุคคลสองจำพวกแรกเหล่านี้ บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อ
เกื้อกูลตนเอง แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น งามกว่าและประณีตกว่า[ใน]บุคคลสามจำพวกแรกเหล่านี้
ส่วนบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองและปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น เป็นเลิศ ประเสริฐ เป็นประธาน สูงสุด
ยิ่งใหญ่ที่สุดกว่า[ใน]บุคคลสี่จำพวกเหล่านี้”

๒. สนามหลวงบัญญัติการใช้ปัจจัยเหล่านี้ว่า ตร, อสิก และ อีย ปัจจัย ใช้ใน วิเสสคุณ-
ศัพท์ ส่วน ตม และ อิฏฺฐ ใช้ในอติวิเสสคุณศัพท์ กล่าวคือ ตม และ อิฏฺฐ ปัจจัยมีอรรถยิ่งไปกว่า
ปัจจัย ๓ ศัพท์ที่เหลือ แต่ความเห็นนี้ไม่สอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์พาลาวดารฎีกาใหม่ที่นำมา
แสดงไว้ข้างต้น แต่ตรงตามกฎไวยากรณ์สันสกฤต กล่าวคือ คัมภีร์ปาณินิกล่าวถึงการลง ตร และ อีย
ปัจจัยในการแสดงความยิ่งของหนึ่งในบรรดาคนสองคน ดังสูตรในอรรถาธิบาย ๕ ปาทะ ๓ สูตร ๕๗
ว่า ทวิจณฺวิชฺโชปปะเท ตโรยิยา (เมื่อควรจำแนกความยิ่งยวดของหนึ่งในบรรดาคนสองคน ให้ลง
ตร และ อีย ปัจจัยท้ายอุปบท) <มีรูปสันสกฤตว่า ทวิจณฺวิชฺชโยปปะเท ตโรยิสฺสุเนนา (เมื่อควร
จำแนกความยิ่งยวดของหนึ่งในบรรดาคนสองคน ให้ลง ตโรยิ และ อียสฺส ปัจจัยท้ายอุปบท)> และ

กล่าวถึงการลง ตม และ อิกฺขุ ปัจจัยในการแสดงความยิ่งยวดของคนหนึ่งหรือสองคนในบรรดาคนจำนวนมาก ดังสูตรในอธฺยาเย ๕ ปาหะ ๓ สูตร ๕๕ ว่า อติสายน ตมอิกฺขุจา (ลง ตม และ อิกฺขุ ปัจจัยในความหมายว่า ยิ่งยวด) <มีรูปสันสกฤตว่า อติสายน ตมพิษฺเณนา (ลง ตมป และ อิชฺจน ปัจจัยในความหมายว่า ยิ่ง)>

นอกจากนั้น สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๘๖) ยังแสดงว่า ปัจจัยเหล่านั้นมักลงท้ายคุณศัพท์ คือ ศัพท์แสดงคุณลักษณะ ไม่นิยมลงท้ายชาติศัพท์และกิจกรรมศัพท์ จะเห็นได้ว่า ในอุทาหรณ์ว่า ปาปโตร (คนบาปกว่า), ปญฺจโตร (ฉลาดกว่า), ปณฺีตโตร (ประณีตกว่า) คำว่า ปาป, ปญฺ, ปณฺีต เป็นคุณศัพท์ ดังข้อความว่า

เยภฺยเยน ตรตมาทโย ปจฺจยา คุณสทฺทโต ปรา โหนติ.^{๓๐๒}

“โดยมาก ปัจจัยมี ตร และ ตม ปัจจัยเป็นต้นมักลงท้ายคุณศัพท์”

ตามกฎไวยากรณ์สันสกฤต ปัจจัยเหล่านั้นยังลงท้ายชาติศัพท์และกิจกรรมศัพท์ได้อีกด้วย ดังคัมภีร์กัจจานัตถทีปนี (สูตร ๓๖๓) ได้นำตัวอย่างที่กล่าวไว้ในไวยากรณ์สันสกฤตชื่อว่าสุโพธิ์นมาแสดงไว้ ดังนี้

ตัวอย่างชาติศัพท์ <มีรูปสันสกฤตว่า เคาตระ, เคาตมะ, อศฺวตระ, อศฺวตมะ, สฺตฺรีตฺรา, สฺตฺรีตมะ>

- โคตโร (โคเก่งกว่า)	- โคตโม (โคเก่งที่สุด),
- อสฺสโตร (ม้าเก่งกว่า)	- อสฺสตโม (ม้าเก่งที่สุด),
- อิตฺติตรา (หญิงเก่งกว่า)	- อิตฺติตมา (หญิงเก่งที่สุด)

ตัวอย่างกิจกรรมศัพท์ <มีรูปสันสกฤตว่า ปาจตฺระ, ปาจตมะ>

- ปาจตโร (คนหุงเก่งกว่า)	- ปาจตโม (คนหุงเก่งที่สุด)

ตัวอย่างคุณศัพท์ <มีรูปสันสกฤตว่า ศุกลตฺระ, ศุกลตมะ, ปญฺวตฺระ, ปญฺวตมะ>

- ศุภฺกโตร (ผ้าขาวกว่า)	- ศุภฺกตโม (ผ้าขาวที่สุด),
- ปญฺจโตร (คนฉลาดกว่า)	- ปญฺจตโม (คนฉลาดที่สุด)]

อติสเยน ปาปิญฺโจ ปาปิญฺจโตร.

คนบาปกว่าอย่างมาก ชื่อว่า ปาปิญฺจตฺระ (คนบาปที่สุด)

[อุทาหรณ์ข้างต้นเป็นตัวอย่างของการลงวิเสสปัจจัยซ้อนศัพท์วิเสสตัทธิตได้อีกด้วย แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๖๔) ก็อนุญาตเรื่องนี้ว่า

อติสยนุตปิ อติสยปฺจโย. อติสเยน ปาปิฏฺโจ ปาปิฏฺจโร.^{๓๐๓}

“ลงอติสยปัจจัยท้ายศัพท์ที่มีอติสยปัจจัยอยู่หลังได้อีก เช่น อติสเยน ปาปิฏฺโจ ปาปิฏฺจโร (คนบาปกว่าอย่างมาก ชื่อว่า ปาปิฏฺฐตระ)”

คัมภีร์ฎีกาของปทสภาระชื่อพุทธิปปสาหนิ (คำอธิบายสูตร ๓๕๐) ได้อธิบายเรื่องนี้ว่า

อติสยวาปิ อนุตติสยวฺตาเปกฺขาย อติสยวฺตโร ภาวติ. เตน อติสยปฺจยฺนุตปิ ปฺนาติสยปฺจโย โหเตวาทิ อาห อติสยนุตปิจาติ.^{๓๐๔}

“แม้ศัพท์ที่มีความยิ่งก็มีความยิ่งกว่าโดยมองหาสิ่งที่มีความยิ่งกว่าสิ่งอื่น ดังนั้น จึงลงอติสยปัจจัยท้ายศัพท์ที่มีอติสยปัจจัยอยู่หลังได้อีกทีเดียว ฉะนั้นจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า อติสยนุตปิ (ลงอติสยปัจจัยท้ายศัพท์ที่มีอติสยปัจจัยอยู่หลังได้อีก)”

ข้อความทั้งหมดนี้กล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์กาศิกา (อรรถาธิบาย ๕ ปาทะ ๓ สูตร ๕๕) ที่เป็นคำอธิบายของปาณินิสูตราว่า

ยทา จ ปกฺกฺจวตฺ ปฺน ปกฺกฺโจ วิวฺกฺขยเต, ตทาติสยิกานฺตา อปโร ปฺจโย ภาวตฺยเว.^{๓๐๕}

“เมื่อใดบุคคลต้องการกล่าวถึงความยิ่งอีกในบรรดาบุคคลที่มีความยิ่ง เมื่อนั้น ปัจจัยอื่นย่อมลงท้ายศัพท์ที่มีปัจจัยแสดงความยิ่งเป็นที่สุด”]

เอวํ ปฏฺตโร, ปฏฺตโม, ปฏฺฐิโก, ปฏฺโย, ปฏฺฐิโ.

ตัวอย่างว่า

ปฏฺตโร (คนฉลาดกว่า) = วิเสเสน ปฏฺ ปฏฺตโร.

ปฏฺตโม (คนฉลาดที่สุด) = วิเสเสน ปฏฺ ปฏฺตโม.

ปฏฺฐิโก (คนฉลาดที่สุด) = วิเสเสน ปฏฺ ปฏฺฐิโก.

ปฏฺโย (คนฉลาดที่สุด) = วิเสเสน ปฏฺ ปฏฺโย.

ปฏฺฐิโ (คนฉลาดที่สุด) = วิเสเสน ปฏฺ ปฏฺฐิโ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

สหุเพสํ อติสเยน วโร วรตโร, วรตโม, วรสิโก, วริโย, วริญโจ.

ผู้ประเสริฐกว่าบุคคลทั้งหมดอย่างยิ่ง ชื่อว่า วรตระ, วรตมะ, วรสิกะ, วริยะ,
วริญฐะ

เอวํ ปณิตตโร, ปณิตตโม.

ตัวอย่างว่า

ปณิตตโร (ประณีตกว่า) = วิเสเสน ปณิโตติ ปณิตตโร.

ปณิตตโม (ประณีตที่สุด) = วิเสเสน ปณิโตติ ปณิตตโม.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[มีข้อสังเกตว่า บทที่ลงปัจจัยในวิเสสตัทธิตนั้นต้องมีลึงค์ตามศัพท์หน้าที่ประกอบร่วมกัน ถ้าบทหน้าเป็นปุงลึงค์ ก็มีรูปสำเร็จที่เป็นปุงลึงค์ ถ้าบทหน้าเป็นอิตถิลึงค์ ก็มีรูปสำเร็จเป็นอิตถิลึงค์ เช่น อติสเยน สุภา สุภตรา (หญิงงามกว่า), อติสเยน สุภา สุภตมา (หญิงงามที่สุด), อติสเยน สาธุ สาธุตรา (หญิงดีกว่า), อติสเยน สาธุ สาธุตมา (หญิงดีที่สุด) ดังข้อความในคัมภีร์มุคคโพรฎฎิกา (คำอธิบายสูตร ๔๖๒) ว่า

เอวํ อุกกัสมถปจยยนตา ปุพพลิงคา เอว. วิทุตตโร วิทุตตโม. อุกยตฺร วิชชาย อุกกัโส คมฺยเต. อยํ อิมาสํ อติสเยน สุภา สุภตรา, อิมาสํ อติสเยน สุภา สุภตมา. เอวํ อติสเยน สาธุ สาธุตรา อิจฺจาที.^{๓๐๖}

“โดยประการดังนี้ ศัพท์ที่มีปัจจัยซึ่งมีอรรถอย่างยิ่งอยู่ท้าย มีลึงค์ของบทหน้าแน่นอน เช่น วิทุตตโร (คนฉลาดกว่า) วิทุตตโม (คนฉลาดที่สุด) ความยิ่งแห่งความรู้ในบุคคลทั้งสองย่อมเป็นที่รู้ได้ หญิงนี้งามยิ่งกว่าหญิงเหล่านี้ ชื่อว่า สุภตรา หญิงนี้งามยิ่งกว่าหญิงเหล่านี้ ชื่อว่า สุภตมา เช่นเดียวกันนี้ หญิงดีกว่า ชื่อว่า สาธุตรา ดังนี้ เป็นต้น”

คัมภีร์พาลาวตารฎฎิกาใหม่ (หน้า ๒๑๘) กล่าวถึงการลง ตม ปัจจัยท้าย อุ อุปสรรคที่ใช้ในความหมายว่า อุกกุฏจ (ผู้ยิ่งใหญ่, ผู้เป็นประธาน) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อยเมเตสํ อติสเยน อุกกุฏโจ ปธานติ อุตตโม (ชนนี้เป็นประธานยิ่งกว่าชนเหล่านั้น เหตุนั้น ชนนี้ชื่อว่า อุตตมะ = ผู้เป็นประธานที่สุด, ผู้ประเสริฐที่สุด) และยังแสดงถึงมติของบางอาจารย์ว่าให้ลง ตร ปัจจัยท้าย อุ อุปสรรค ได้รูปว่า อุตตโร (ผู้เป็นประธานกว่า, ผู้ประเสริฐกว่า) อย่างไรก็ตาม คำว่า อุตตฺร ปรากฏเป็นบทกิตก์

ที่สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ตร ฐาตุ (ตรณ = ช้าม) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า
อุตุตฺรตีติ อุตุตโร (ผู้ข้ามไปได้, ผู้ประเสริฐ)]

“สพเพ อิมะ วุฑฺฒา, อยมิเมสํ วิเสเสน วุฑฺโฒ”ติ อตเถ อีย-อัญจบัจจยา โหนติ.

ลง อีย บัจจัยและ อัญจ บัจจัยในความหมายว่า ชนเหล่านี้ทั้งหมดเป็นผู้สูงอายุแล้ว ชนนี้เป็นผู้สูงอายุยิ่งกว่าชนเหล่านี้

๓๙๑. วุฑฺฒสฺส โช อียัญเญสฺ.

แปลง วุฑฺฒ เป็น ช ในเพราะ อีย บัจจัยและ อัญจ บัจจัย

โช อ. ช อักษร วุฑฺฒสฺส ของ วุฑฺฒ ศัพท์ โหติ ย่อมมี อียัญเญสฺ ในเพราะ อีย และ อัญจ บัจจัย ท. ๗

สพฺพสฺเสว วุฑฺฒสทฺทสฺส โช โหติ อีย-อัญจ อิจฺเจเตสฺ ปจฺจเยสฺ.

แปลง วุฑฺฒ ศัพท์ทั้งศัพท์นั้นเกี่ยวเป็น ช ในเพราะบัจจัยเหล่านี้คือ อีย บัจจัย และ อัญจ บัจจัย

เชยฺโย เชญฺโโจ.

เช่น เชยฺโย (ผู้มีอายุมากที่สุด), เชญฺโโจ (ผู้มีอายุมากที่สุด)

เอตถ จ “สรโลปา”ทีสุตฺเต ตุคฺคหณฺเน โลปมกฺตฺวา “สรา สเร โลปน”ติ ปุพฺพ-
สเร ลุตฺเต “กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต”ติ เอกาโร.

อนึ่ง ในตัวอย่างนี้ไม่ลบ[สระหน้า คือ สระท้าย ช] ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรเป็นต้นว่า สรโลโป (การลบสระหน้าย่อมมีในเพราะ อํ วิภัติ, ในเพราะสระหลังที่แปลงมา และในเพราะสระหลังที่เป็นบัจจัย แต่เมื่อลบสระหน้าแล้ว ให้ปกติสระหลัง), เมื่อลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรา สเร โลป (สระ[หน้า]ทั้งหลายย่อมถึงซึ่งการลบ ในเพราะสระ[หลัง]) แล้ว, แปลง [อิ ที่ อีย] เป็น เอ อักษรด้วยสูตรว่า กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต (เมื่อสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกันถูกลบแล้ว สระหลัง [คือ อิ, อี และ อุ] ย่อมถึงความเป็นสระอสังวณฺณะ [คือ เอ โอ] ในบางแห่ง)

[ท่านกล่าวถึงการลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรา สเร โลป เพื่อตัดค้านมติของคัมภีร์นยาสะ

กล่าวคือ คัมภีร์นิยาสะให้ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรโลโป เป็นต้น แล้วไม่ให้ปกติสระหลังด้วยความสามารถแห่ง ปกติ ศัพท์ เพราะถือว่าไม่ใช่ฐานะที่ควรทำปกติ แต่ปทฺรปฐิทธิปกรณฺ์ปฏิเสธข้อความข้างต้น เพราะถ้าใช้สูตร สรโลโป เป็นต้นก็จำเป็นต้องทำปกติไปด้วย เนื่องจากสูตรนั้นมีวิธีสองอย่างในสูตรเดียว มิฉะนั้นแล้วก็ต้องลบสระหน้าอย่างเดียวกันด้วยการแบ่งสูตรเป็นสองส่วนว่า สรโลโป มาเทศปจฺจยาทิมิहि แต่การแบ่งสูตรเช่นนั้นมิได้มีกล่าวไว้ เพราะสูตรว่า สรา สเร โลโป สามารถใช้ได้ทั่วไปในบทที่ลบสระ ดังนั้น ปทฺรปฐิทธิปกรณฺ์จึงอนุญาตให้ใช้สูตรว่า สรา สเร โลโป]

การประกอบรูปศัพท์ เชยโย

ศัพท์เดิมเป็น วิเสส ศัพท์ และ วุฑฺฒ ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า วิเสเสน วุฑฺโฒ]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน วุฑฺโฒ (ผู้แก่โดยพิเศษ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง อีย ปัจจัยในวิเสสตัทธิตด้วยสูตรว่า “วิเสเส ตรตฺมิสิกียฺญฺจา”

ลบวิภตติท้าย วิเสเสน และ วุฑฺโฒ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ วิเสส ศัพท์ด้วยปริภาสว่า “วุตฺตตฺถานมฺบปโยโค”

ในเพราะ อีย ปัจจัย แปลง วุฑฺฒ เป็น ช ด้วยสูตรว่า “วุฑฺฒสฺส โช อียฺญฺเจสุ”

ห้ามลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วย ตฺ ศัพท์ในสูตรว่า “สรโลโป” เป็นต้น

ลบสระหน้าเพราะสระหลังด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลโป”

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้แปลง อิ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

ซ้อน ย เป็น ยุย ด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน”

สำเร็จรูปเป็น เชยโย

ตั้ง เชยโย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺถิตฺตสมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทิสฺสุ จ”

ลง สิ ปรุมาวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เชยโย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิภตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เชยโย

“อียัญเจสุ”ติ อธิกาโร, “โซ”ติ จ วตตเต.

บทว่า อียัญเจสุ (ในเพราะ อีย บัจจัยและ อิญจ บัจจัย) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ] และบทว่า โซ (เป็น ช) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๙๒. ปสตุสส สอ จ.

แปลง ปสตุส ศัพท์เป็น ส และอักษรอื่น ในเพราะ อีย บัจจัยและ อิญจ บัจจัย

สอ จ อ. ส อาเทศ ด้วย โซ จ อ. ช อาเทศ ด้วย ปสตุสส ของ ปสตุส ศัพท์ โหติ ย่อมมี อียัญเจสุ ในเพราะ อีย และ อิญจ บัจจัย ท. ๒

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุรักษณะ คือ ดังบทว่า โซ มาไว้ในสูตรนี้ ทำให้แปลง ปสตุส เป็น ส และ ช ทั้งสองอย่าง]

สพฺพสเสว ปสตุสททสส สาเทโส โหติ โซ จ อียัญเจสุ.

มีการแปลง ปสตุส ศัพท์ทั้งศัพท์นั้นแหละเป็น ส และ ช ในเพราะ อีย บัจจัย และ อิญจ บัจจัย

ออยฺจ ปสตุโถ ออยฺจ ปสตุโถ สพฺเพ อิม ปสตุถา, ออยฺเมสํ วิเสเสน ปสตุโถติ เสยโย เสฏฺโฐ, เขยโย เขฏฺโฐ.

คนนี้เป็นคนประเสริฐ คนนี้ก็เป็นคนประเสริฐด้วย คนเหล่านี้ทั้งหมดเป็นคนประเสริฐ คนนี้ประเสริฐยิ่งกว่าคนเหล่านี้ เหตุฉะนั้น คนนี้ชื่อว่า เสยยะ, เสฏฺฐะ (ผู้ประเสริฐที่สุด), เขยยะ, เขฏฺฐะ (ผู้ประเสริฐที่สุด)

[คนทุกคนในพวกนี้เป็นคนประเสริฐ แต่มีอยู่คนหนึ่งประเสริฐกว่าคนเหล่านั้น คนที่ประเสริฐกว่านี้มีรูปว่า เสยโย, เสฏฺโฐ (ผู้ประเสริฐที่สุด), เขยโย, เขฏฺโฐ (ผู้ประเสริฐที่สุด)]

ปทฺฐปฺปทฺธิปกรณํกล่าวถึงรูปว่า เสยโย, เขยโย ไว้ในสูตรนี้ แม้ในสูตร ๔๐ ก็กล่าวถึงการซ้อน ย เป็น ยย ว่า

ยการาทิมฺหิ- นียติ, สฺยติ, อภิภูย, วิเจย, วิเนย, ธะย, เนย, เสย, เชย, เวยการโน

“อุทาหรณ์ใน ย อักษรเป็นต้น เช่น นียติ, สฺยติ, อภิภูย, วิเจย, วิเนย, ธะย, เนย, เสย, เชย, เวยการโน”

แต่คัมภีร์ก็แจกแจงนสฺตัตถะ (สูตร ๒๖๒) กล่าวถึงรูปที่ไม่ซ้อนพยัญชนะสังโยคว่า เสโย, เชโย โดยอ้างเหตุผลว่า ในคัมภีร์นยาสะมิได้กล่าวถึงการซ้อนพยัญชนะไว้ในการประกอบรูปศัพท์ ทั้งสันสกฤตก็ไม่มีรูปว่า เศยะ, เชยะ ที่ซ้อนพยัญชนะเช่นเดียวกัน แต่อย่างไรก็ตาม พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาในนานาประเทศปรากฏรูปว่า เสโย, เชโย จึงควรมีรูปเหล่านี้ตามที่พบใน ปทรูปสิทธิปกรณ์ แม้คัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐากฎีกา (ปริจเฉทที่ ๔ คำอธิบายสูตร ๑๓๕) ก็กล่าวถึงการซ้อนพยัญชนะใน เชโย ว่า ยการสส ทฺวิตเต เชโย (เมื่อมีการซ้อน ย อักษร รูปว่า เชโย ย่อมสำเร็จ) จึงสรุปได้ว่าควรซ้อนพยัญชนะใน เชโย, เสโย]

การประกอบรูปศัพท์ เสโย

ศัพท์เดิมเป็น วิเสส ศัพท์ และ ปสตุธ ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า วิเสเสน ปสตุโธ]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน ปสตุโธ (ผู้ประเสริฐโดยพิเศษ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง อีย ปัจจัยในวิเสสตัดทิตด้วยสูตรว่า “วิเสเส ตตรมสิกียัญจา”

ลบวิภตติท้าย วิเสเสน และ ปสตุโธ ด้วยสูตรว่า “เตส วิภตติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ วิเสส ศัพท์ด้วยปริภาสว่า “วฺตุตตฺถานมฺบปโยโค”

ในเพราะ อีย ปัจจัย แปลง ปสตุธ เป็น ส ด้วยสูตรว่า “ปสตุธสฺส โส จ”

ห้ามลบสระหน้าและปกติสระหลังด้วย ตฺ ศัพท์ในสูตรว่า “สรโลโป” เป็นต้น

ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า “สรา สเร โลโป”

เมื่อลบสระหน้าแล้วให้แปลง อิ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “กฺวจาสนฺณํ ลฺลฺเต”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยฺตุเต”

ซ้อน ย เป็น ยย ด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน”

สำเร็จรูปเป็น เสยย

ตั้ง เสยฺย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตพฺฐิตสมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ”
 ลง สี ปฐมาวิภคติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เสยฺย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”
 แปลง สี วิภคติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”
 แยก ลบ รวม
 สำเร็จรูปเป็น เสยฺโย

๓๙๓. อนฺตีกสฺส เนโท.

แปลง อนฺตีก ศัพท์เป็น เนท ในเพราะ อีย ปัจจัยและ อิกฺข ปัจจัย
 เนโท อ. เนท อาเทศ อนฺตีกสฺส ของ อนฺตีก ศัพท์ โหติ ย่อมมี อียิกฺขเจสฺ ในเพราะ
 อีย และ อิกฺข ปัจจัย ท. ๙

สพฺพสฺสเวว อนฺตีกสทฺทสฺส เนทาเทโส โหติ อียิกฺขเจสฺ.

แปลง อนฺตีก ศัพท์ทั้งศัพท์นั้นเกี่ยวเป็น เนท ในเพราะ อีย ปัจจัยและ อิกฺข
 ปัจจัย

วิเสเสน อนฺติโกติ เนทียो เนทิกฺโข.

ผู้ไกลยิ่งกว่า เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า เนทียะ, เนทิกฺขะ (ผู้ไกลที่สุด)

การประกอบรูปศัพท์ เนทียอ

ศัพท์เดิมเป็น วิเสส ศัพท์ และ อนฺตีก ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า วิเสเสน อนฺติโก]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน อนฺติโก (ผู้ไกลโดยพิเศษ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง อีย ปัจจัยในวิเสสตัทธิตด้วยสูตรว่า “วิเสเส ตฺรตฺมสิกฺขิกฺขจฺา”

ลบวิภคติท้าย วิเสเสน และ อนฺติโก ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภคฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกฺติ จสฺส สฺรณฺตสฺส”

ลบ วิเสส ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมฺบโยโค”

ในเพราะ อีย ปัจจัย แปลง อนฺตีก เป็น เนท ด้วยสูตรว่า “อนฺตีกสฺส เนโท”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เนทีย

ตั้ง เนทีย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฤติตสมาสกิตกา นามว่าตเวตุนาที่สุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เนทีย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เนทีย

๓๙๔. พาทุสสา สาโร.

แปลง พาทุส ศัพท์เป็น สาธ ในเพราะ อีย ปัจจัยและ อิกฺจ ปัจจัย

สาโร อ. สาธ อาเทศ พาทุสสา ของ พาทุส ศัพท์ โหติ ย่อมมี อียิกฺจเส ใน
เพราะ อีย และ อิกฺจ ปัจจัย ท. ๒

สพฺพสเสว พาทุสทสสา สาธาเทโส โหติ อียิกฺจเส.

แปลง พาทุส ศัพท์ทั้งศัพท์นั้นเกี่ยวเป็น สาธ ในเพราะ อีย ปัจจัยและ อิกฺจ
ปัจจัย

วิเสเสน พาทุโหติ สาธโย สาธิกฺจ.

อาชญาที่รุนแรงยิ่ง เหตุนั้น อาชญานั้นชื่อว่า สาธิยะ, สาธิกฺจ (อาชญา
รุนแรงที่สุด)

การประกอบรูปศัพท์ สาธโย

ศัพท์เดิมเป็น วิเสส ศัพท์ และ พาทุส ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า วิเสเสน พาทุโ]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน พาทุโ (อาชญาที่รุนแรงโดยพิเศษ) อิติ อตเถ ในอรรถนี้

ลง อีย ปัจจัยในวิเสสตัดด้วยสูตรว่า “วิเสเส ตรตมิลิกฺจ”

ลบวิภัตติท้าย วิเสเสน และ พาทุโ ด้วยสูตรว่า “เตส วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสละท่ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณตสฺส”

ลบ วิเสส ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ในเพราะ อีย ปัจจัย แปลง พาฬฺห เป็น สาธ ด้วยสูตรว่า “พาฬฺหสฺส สาโ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สาธีย

ตั้ง สาธีย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺถิตฺตสมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ”

ลง สี ปฐมาวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท่าย สาธีย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สี วิภตติท่าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สาธियो

๓๙๕. อปฺปสฺส กณฺ.

แปลง อปฺป ศัพท์เป็น กณฺ ในเพราะ อีย ปัจจัยและ อิกฺจ ปัจจัย

กณฺ อ. กณฺ อาเทศ *อปฺปสฺส* ของ อปฺป ศัพท์ *โหติ* ย่อมมี *อียฺญฺเจสุ* ในเพราะ อีย และ อิกฺจ ปัจจัย ท. ๒

สพฺพสฺส อปฺปสทฺทสฺส กณฺ โหติ อียฺญฺเจสุ.

แปลง อปฺป ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น กณฺ ในเพราะ อีย ปัจจัยและ อิกฺจ ปัจจัย

วิเสเสน อปฺโปติ กณฺโย กณฺญฺโจ.

สิ่งนี้เล็กกว่า เหตุุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า กณฺยะ, กณฺญฺระ (สิ่งเล็กที่สุด, นื่อก้อย)

[นิ้ว ๕ นิ้วมีชื่อในภาษาบาลีว่า องคุฏฺจ (นิ้วหัวแม่มือ) ตชฺชนี (นิ้วชี้) มชฺฌิมา (นิ้วกลาง) อนามิกา (นิ้วนาง) และ กณฺญฺจา (นื่อก้อย) แต่ในคัมภีร์อภิธานปิฎก (คาถา ๒๖๖) พบรูปว่า กณฺญฺจา ที่แปลง ฌ เป็น น ตามสันสกฤตที่มีรูปว่า กณฺษฺฐา ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

มณฺนิพฺพณฺกณฺญฺจํ

ปาณิสฺส กรโณนฺตรํ

กรสาขางฺคุลี ตา ตุ

ปณฺจงฺคุฏฺโจ จ ตชฺชนี

มชฺฌิมา'นามิกา จาปี

กณฺญฺจาติ กมา สียฺ.^{๓๐๗}

“สถานที่ระหว่างข้อมือกับนิ้วก้อยของมือ ชื่อว่า กรภ (สันมือ)

กรสาขา, องคุลี = นิ้วมือ

นิ้วมือนั้นมี ๕ นิ้วตามลำดับ คือ องคุฏฐ (นิ้วหัวแม่มือ) ตชชนี (นิ้วชี้) มชฌิมา (นิ้วกลาง) อนามิกา (นิ้วนาง) และ กนิฐา (นิ้วก้อย)"]

การประกอบรูปศัพท์ กณโย

ศัพท์เดิมเป็น วิเสส ศัพท์ และ อปฺป ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า วิเสเสน อปฺโป]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน อปฺโป (คนหนุ่มโดยพิเศษ) อิติ อตฺเต ในอรรถนี้

ลง อีย ปัจจัยในวิเสสตัดทิตด้วยสูตรว่า “วิเสเส ตรตฺถิมสิกฺขิญา”

ลบวิภตติท้าย วิเสเสน และ อปฺโป ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสละท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณตสฺส”

ลบ วิเสส ศัพท์ด้วยปริภาสว่า “วุตฺตตฺถานมฺปโยโค”

ในเพราะ อีย ปัจจัย แปลง อปฺป เป็น กณ ด้วยสูตรว่า “อปฺปสฺส กณ”

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตฺเต”

สำเร็จรูปเป็น กณีย

ตั้ง กณีย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺถิตฺตสมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กณีย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตฺเต ปจฺมา”

แปลง สิ วิภตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กณโย

“วิเสเสน ยฺวา”ติ อตเถ-

ในความหมายว่า คนหนุ่มกว่า (คนวัยเยาว์กว่า) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“กณฺ” อิติ วตฺตเต.

บทว่า กณฺ (เป็น กณฺ) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๙๖. ยฺวานญจ.

แปลง ยฺว ศัพท์เป็น กณฺ ในเพราะ อีย ปัจจัยและ อิญฺจ ปัจจัย

กณฺ อ. กณฺ อาเทศ ยฺวานํ ของ ยฺว ศัพท์ ท. โหติ ย่อมมี อียิญฺจเสฏฺ ในเพราะ
อีย และ อิญฺจ ปัจจัย ท. ๑

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุรักษตมณะ คือ ดังบทว่า กณฺ มาไว้ในสูตรนี้

เมื่อควรกล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า ยฺวสฺส เพราะมีเพียงศัพท์เดียว แต่พระกัจจายนะกล่าว
เป็นรูปพหูพจน์ว่า ยฺวานํ เพื่อแสดงให้รู้ถึงวจนวิปลาสนัย คือ นัยเปลี่ยนพจน์ โดยเปลี่ยนจาก
เอกพจน์เป็นพหูพจน์ ดังคำอธิบายในคัมภีร์น्याสะ (สูตร ๒๖๗) ว่า

ยฺวสฺสชาติ วตฺตพฺเพ เอวมกตฺวา ยฺวานนฺติ พหฺวจนฺนิตฺเตโส วจนวิปลาสลกฺขณาวิกรณตฺถิ.^{๓๐๘}

“เมื่อควรกล่าวว่า ยฺวสฺส แต่การแสดงเป็นพหูพจน์ว่า ยฺวานํ โดยมีได้กระทำอย่างนั้น มี
ประโยชน์เพื่อการกระทำลักษณะของวจนวิปลาสให้ปรากฏ”]

สพฺพสฺส ยฺวสทฺทสฺส กณฺ โหติ อียิญฺจเสฏฺ.

แปลง ยฺว ศัพท์ทั้งศัพท์เป็น กณฺ ในเพราะ อีย ปัจจัยและ อิญฺจ ปัจจัย

“เตสฺ วุฑฺธิ”ติอาทินา ฅการสฺส นกาโร.

แปลง ฅ อักษรเป็น น อักษรด้วยสูตรว่า เตสฺ วุฑฺธิ เป็นต้น

กนิโย, กนิญฺโโจ.

เช่น กนิโย, กนิญฺโโจ (คนหนุ่มที่สุด, น้องชายคนเล็ก)

[รู้ว่า กณีย, กณฺญสฺ ที่สำเร็จรูปด้วยสูตรว่า อปฺปสฺส กณฺ แปลว่า “สิ่งเล็กที่สุด” คือ นิ้ว ก้อย เพราะมีการแปลง อปฺป เป็น กณฺ ส่วนรูปว่า กณีย, กณฺญสฺ ที่สำเร็จรูปด้วยสูตรว่า ยฺวานณฺจ แปลว่า “คนหนุ่มที่สุด” คือ น้องชายคนเล็ก เพราะแปลง ยฺว เป็น กณฺ แล้วจึงแปลง ณ เป็น น ตาม ที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์และคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๒๖๗) แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๓๗) ก็กล่าวถึง กณฺญสฺ และ กณฺญสฺ ตามมติข้างต้นด้วยสูตรว่า กณฺกนาปฺปยฺวานํ (ในเพราะ อีย และ อญฺจ ปัจจยฺ แปลง อปฺป ศัพท์เป็น กณฺ และแปลง ยฺว ศัพท์เป็น กณฺ) เช่น กณฺโย กณฺญโ (สิ่ง เล็กที่สุด), กณฺโย กณฺญโ (คนหนุ่มที่สุด) ส่วนสัททนีติปกรณ์ (สุดตมาลา สูตร ๕๑๖) ก็กล่าวถึงรูปว่า กณฺญโ โดยแปลง ขุทฺทก เป็น กณฺ ด้วยสูตรว่า ขุทฺทกสฺส กโณ (แปลง ขุทฺทก ศัพท์เป็น กณฺ) แต่ มิได้กล่าวถึงรูปว่า กณฺญโ ด้วยการแปลง อปฺป เป็น กณฺ

แม้คัมภีร์ไวยากรณ์จะกล่าวไว้ดังนี้ แต่ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาก็มักพบรูปว่า กณีย, กณฺญสฺ ในความหมายทั้งสองอย่าง ทั้งนี้คงเป็นเพราะสันสกฤตมีรูปเป็น น อักษรว่า กณฺญ (บาลี เป็น กณฺญสฺ) ใช้ในความหมายว่า นิ้วก้อย และน้องชาย (หากใช้ในความหมายว่า น้องชายคนเล็ก สันสกฤตมีรูปเป็น ณ และ น ว่า กณฺยสฺ, กณฺยสฺ โดยสันสกฤตให้ลง อียสฺ ปัจจยฺ) ดังนั้น คัมภีร์ อภิธานปทีปิกา (คถา ๙๒๙) จึงกล่าวถึงรูปว่า กณฺญสฺ ไว้เพียงรูปเดียวในคถาว่า

กณฺญโ กณฺโย ติสฺ อตฺยปฺเปติยฺเวปยถ.^{๓๐๔}

“กณฺญสฺ และ กณฺย เมื่อเป็นไปในไตรลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า สิ่งเล็กที่สุด (นิ้วก้อย) และคนหนุ่มที่สุด (น้องชายคนเล็ก)”]

การประกอบรูปศัพท์ กณฺโย

ศัพท์เดิมเป็น วิเสส ศัพท์ และ ยฺว ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า วิเสเสน ยฺวา]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน ยฺวา (คนหนุ่มโดยพิเศษ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง อีย ปัจจยฺในวิเสสตัดทิตด้วยสูตรว่า “วิเสเส ตตรมสิกียญฺจา”

ลบวิวัตติทําย วิเสเสน และ ยฺวา ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิมตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ วิเสส ศัพท์ด้วยปริภาสว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ในเพราะ อีย ปัจจยฺ แปลง ยฺว เป็น กณฺ ด้วยสูตรว่า “ยฺวานณฺจ”

แปลง ณ อักษรเป็น น อักษรด้วยสูตรว่า “เตสํ วุทฺธิ” เป็นต้น

นำพยัญชนะหน้าไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตุเต”

สำเร็จรูปเป็น กนีย

ตั้ง กนีย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฐิตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาทีสุ จ”

ลง สี ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กนีย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตุเถ ปจมา”

แปลง สี วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กนิโย

๓๙๗. วนฺตฺมนฺตฺวินฺนจ โลโป.

ลบ วนฺตฺ บัจจัย, มนฺตฺ บัจจัยและ วิ บัจจัยในเพราะ อัย บัจจัยและ อิกฺข บัจจัย
 โลโป อ.การลบ วนฺตฺมนฺตฺวินฺนฺ แห่ง วนฺตฺ, มนฺตฺ และ วิ บัจจัย ท. โหติ ย่อมมี
 อัยฺยฺเจสฺ ในเพราะ อัย และ อิกฺข บัจจัย ท. ๒

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อนุรักษณนะ คือ ดึงบทว่า อัยฺยฺเจ มาไว้ในสูตรนี้]

วนฺตฺ-มนฺตฺ-วิ อิกฺเจเตสํ ปจฺจยํ โลโป โหติ อัยฺยฺเจสฺ.

ลบบัจจัยเหล่านี้คือ วนฺตฺ บัจจัย, มนฺตฺ บัจจัยและ วิ บัจจัย ในเพราะ อัย
 บัจจัยและ อิกฺข บัจจัย

สพฺเพ อิเม คุณวโนโต, ออยมิเมสํ วิเสเสน คุณวาติ คุณโย คุณิกฺโข. วิเสเสน สติมาติ
 สติโย สติกฺโข. วิเสเสน เมธาวิตติ เมธโย เมธิกฺโข อิจฺจาติ.

บุคคลเหล่านี้ทั้งหมดมีคุณความดี บุคคลนี้มีคุณความดียิ่งกว่าบุคคลเหล่านั้น
 เหตุนั้น บุคคลนี้ชื่อว่า คุณิยะ, คุณิกฺขุละ (ผู้มีคุณความดีที่สุด)

บุคคลนี้มีสติยิ่งกว่า เหตุนั้น บุคคลนี้ชื่อว่า สติยะ, สติกฺขุละ (ผู้มีสติที่สุด)

บุคคลนี้มีปัญญายิ่งกว่า เหตุนั้น บุคคลนี้ชื่อว่า เมธิยะ, เมธิกฺขุละ (ผู้มีปัญญา
 ที่สุด) ดังนั้นเป็นต้น

การประกอบรูปศัพท์ คุณิโย

ศัพท์เดิมเป็น วิเสส ศัพท์ และ คุณนวนตุ ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า วิเสเสน คุณวา]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน คุณวา (ผู้มีคุณโดยพิเศษ) อิติ อตเถ ในอรรถนี้

ลง อีย ปัจจัยในวิเสสตัทธิตด้วยสูตรว่า “วิเสเส ตรตมิสสิกียญา”

ลบวิภตติท้าย วิเสเสน และ คุณวา ด้วยสูตรว่า “เตส วิภตติโย โลปา จ”

ทำปกติสละท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณตสฺส”

ลบ วิเสส ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตตตถานมบปโยโค”

ในเพราะ อีย ปัจจัย ลบ วนตุ ปัจจัยด้วยสูตรว่า “วณฺตฺมนฺตฺวินญจ โลโป”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น คุณิย

ตั้ง คุณิย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสฺมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย คุณิย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิภตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น คุณิโย

วิเสสตัทธิต.

จป วิเสสตัทธิต

สรุป ปัจจัยในวิเสสตัถิตมี ๕ ศัพท์ ดังนี้คือ

๑. ตร ปัจจัย : วิเสส ตรตมิลิกิยญา (ลง ตร, ตม, อิลิก, อีย และ อัญ ปัจจัย ในความหมายว่า ยิง)

- วิเสเสน ปาโปติ ปาปโตร (คนบาปกว่า)

๒. ตม ปัจจัย : วิเสส ตรตมิลิกิยญา.

- วิเสเสน ปาโปติ ปาปตโม (คนบาปที่สุด)

๓. อิลิก ปัจจัย : วิเสส ตรตมิลิกิยญา.

- วิเสเสน ปาโปติ ปาปิลโก (คนบาปที่สุด)

๔. อีย ปัจจัย : วิเสส ตรตมิลิกิยญา.

- วิเสเสน ปาโปติ ปาปิโย (คนบาปที่สุด)

๕. อัญ ปัจจัย : วิเสส ตรตมิลิกิยญา.

- วิเสเสน ปาโปติ ปาปิญโจ (คนบาปที่สุด)

๕. อัสนัตถิตัตถิต

“เมธา ยสฺส อตฺถิ, ตสฺมี วา วิชฺชตี”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า เมธา ยสฺส อตฺถิ (ปัญญามีอยู่แก่บุคคลใด) หรือว่า เมธา ตสฺมี วิชฺชตี (ปัญญาย่อมปรากฏในบุคคลนั้น) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[รูปวิเคราะห์ว่า เมธา ยสฺส อตฺถิ ตสฺมี วา วิชฺชตี แสดงรูปวิเคราะห์ของอัสนัตถิตัตถิต ๒ อย่าง คือ เมธา ยสฺส อตฺถิตติ เมธาวิ หรือ เมธา ตสฺมี วิชฺชตติ เมธาวิ ตามนัยแรกว่า ยสฺส คำนี้แสดงอรรถสาคีคือเจ้าของแห่งปัญญา หรือแสดงอรรถสัมปทานคือผู้รับความมีอยู่แห่งปัญญา ส่วนตามนัยหลังว่า ตสฺมี คำนี้แสดงอรรถอาวาระคือผู้เป็นที่รองรับปัญญา โดยเหตุที่ตัตถิตนี้มีคำว่า อสฺส อตฺถิ ในรูปวิเคราะห์ จึงได้ชื่อว่า อัสนัตถิตัตถิต คือ ตัตถิตที่มีอรรถของ อสฺส อตฺถิ ศัพท์ บางคัมภีร์เรียกชื่อสั้นๆ ว่า อัตถยัตถะ หรืออัตถัตถะ คือ มีอรรถของ อตฺถิ ศัพท์

รูปวิเคราะห์ของอัสนัตถิตัตถิตนี้ มักประกอบใช้คำว่า อสฺส อตฺถิ, เอตสฺส อตฺถิ, ยสฺส อตฺถิ หรือ ตสฺมี วิชฺชตี เพื่อแสดงอรรถคือความเป็นเจ้าของหรือผู้รับกิริยา/สิ่งของ หรือเพื่อแสดงความเป็นที่รองรับกิริยา ดังนั้น บทสำเร็จของตัตถิตประเภทนี้จึงประกอบด้วยคำแปลว่า “มี” โดยเป็นอรรถของปัจจัย เหมือนพหูพหิสมาสซึ่งแปลว่า “มี” โดยเป็นอรรถของอัญญบทที่ถูกกลบไปในขณะเชื่อมสมาส

โบราณจารย์ชาวพม่ามักแปล ยสฺส, อสฺส หรือ เอตสฺส ในรูปวิเคราะห์ของตัตถิตนี้เป็น สามีสัมพันธ์และสัมปทานทั้งสองอย่างในคัมภีร์นิสสัย เพราะถือว่าอาจเป็นบทสามีสัมพันธ์ที่ระบุความเป็นเจ้าของ หรือเป็นบทสัมปทานที่รองรับกิริยา/สิ่งของ เพราะประกอบด้วย อตฺถิ (มีอยู่) ที่มักมองหาสัมปทาน จึงไม่แปลตามสันสกฤตที่ระบุอรรถสาคีเท่านั้น แม้สหทนีติปกรณ (สุตตมาลา) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

คุโณ อสฺส อตฺถิตฺติ คุณฺวาติ เอตฺถ สทฺทสฺสทณฺเยน อสฺสชาติ ปทํ ญญฺจฺยณฺตํ ภาวติ. ปาพินเย อญฺจกถานเย จ โอลิกฺยมาเน อตฺถิสทฺทโยคโต จตฺตุตฺถิยนฺตเวยว ภาวติ.^{๓๑๐}

“บทว่า อสฺส ในพากย์นี้ว่า คุโณ อสฺส อตฺถิ เป็นบทที่มีบัญญัติไว้กัตติอยู่ท้ายตามนัยของคัมภีร์ไวยากรณ์[สันสกฤต] เมื่อตรวจดูนัยแห่งพระบาลีและอรรถกถานัย บทนี้มีจตุตถีวิกัตติอยู่ท้าย เพราะประกอบด้วย อตฺถิ ศัพท์”

ท่านอ้างคำว่า จกขุมา (ผู้มีจักขุ, พระอาทิตย์) ในบทว่า อุเทตยฺ จกขุมา เอกราชา (พระอาทิตย์ผู้เป็นดวงตาของโลก ผู้ยิ่งใหญ่พระองค์นี้ เสด็จอุทัยขึ้น) โดยแสดงรูปวิเคราะห์ว่า จกขุ เอตสฺส อตถิติ จกขุมา (จักขุมีอยู่แก่สิ่งนั้น เหตุุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า จักขุมา) ในเรื่องนี้คำว่า เอตสฺส ประกอบใช้เป็นสามีสัมพันธ์ไม่ได้ เพราะเป็นจักขุของมหาชนที่สามารถเห็นแสงสว่างได้ ไม่ใช่จักขุของพระอาทิตย์ ดังนั้น คัมภีร์ดังกล่าวจึงตัดสินว่าตามหลักภาษาบาลี คำว่า อสฺส ควรเป็นบทที่ลง จตุตถีวิภักติ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์พาลาวตารคณฐิปัตถวินิจนัยสวาระ (เล่ม ๒ หน้า ๒๓๐-๓๑) กล่าวว่าในภาษาบาลีเป็นได้ทั้งสัมปทานและสามีสัมพันธ์ทั้งสองอย่าง จะเห็นได้ว่า คำว่า สามี ที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ ศัพท์ + อามิ ปัจจัย ลงด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๙๐) ว่า สิสฺสเร อามฺยุวามิ (เมื่อควรกล่าวถึงเจ้าของ ลง อามิ และ อุวามิ ปัจจัยท้าย ส ศัพท์ในอรรถแห่ง มนตุ ปัจจัย) เช่น สามี, สุวามิ (ผู้มีทรัพย์, เจ้านาย) มีรูปวิเคราะห์ สํ อสฺส อตถิติ สามี, สุวามิ คำว่า อสฺส ต้องลงณัฐวิภักติในอรรถสามีสัมพันธ์เท่านั้น เพราะเป็นเจ้าของทรัพย์

อนึ่ง ในปทรูปสิทธิบัญญัติใหม่ (หน้า ๓๘๘) ได้แสดงความเห็นว่า ตัทธิตนี้สมควรได้ชื่อว่า อัถถตถตัทธิต คือ ตัทธิตที่มีอรรถของ อตถิ (มีอยู่) โดย อตถตถ ตัถบทเป็น อตถิ + อตถ แต่โบราณจารย์ใช้เป็นอัสสตัถตัทธิต เพราะเห็นรูปสันสกฤตว่า อสฺตยตถ แต่ความจริงคำว่า อสฺติ ในสันสกฤตก็คือ อตถิ ในภาษาบาลีนั่นเอง]

๓๘๘. ตทสฺสตุตถิติ วี จ.

ลง วี ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

วี จ อ. วี ปัจจัย ด้วย โหติ ย่อมลง อตฺเถ ในอรรถ อิติ ว่า ตํ ธรรมชาติ อ.ธรรมชาติ นั้น อตฺถิ มีอยู่ อสฺส บุคคลสฺส แก่บุคคลนั้น ฯ

ปจมาวิภคยนตา “ตทสฺส อตถิ, ตสฺมี วา วิชชติ” อิจฺเจเตสฺวตฺเตสฺสุ วีปจฺจโย โหติ.

ลง วี ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วยปฐมาวิภักติในความหมายเหล่านี้ คือ สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น หรือว่า ย่อมปรากฏในบุคคลนั้น

เมธา-มายาสทฺเทหิ จายํ.

อนึ่ง วี ปัจจัยนี้ลงท้ายศัพท์ว่า เมธา และ มายา

เมธาวิ, เมธาวิโน.

เช่น เมธาวิ - เมธาวิโน (ผู้มีปัญญา)

[บทที่ลง มนุ บัณฑิตเป็นต้นในอัสสัถิถัตถิตอาจแสดงความหมายว่า “มีอยู่” โดยสามัญทั่วไป ดังคำว่า อนตฺวา อโย โลโก (โลกนี้มีที่สุด) หรือแสดงถึงความหมายแฝงอย่างอื่นมีความมากเป็นต้นอีกด้วย ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐิกา (ปริเฉทที่ ๔ สุตต ๗๘) แสดงความหมายแฝงไว้ ๖ ประการว่า

ปทุเต จ ปสฺสํ

นินฺทํ จาติสายน

นิจฺโยเค จ สํสฺสคเค

โหนฺติเม มนฺตุอาทโย.^{๓๑๑}

“มนุ บัณฑิตเป็นต้นเหล่านี้ย่อมเป็นไปในอรรถว่า มาก, การชมเชย, การตำหนิ, ความยิ่ง, การประกอบเป็นนิตย และการระคนกัน”

คาถาข้างต้นพบในคัมภีร์กาศิกา (อัยยยะ ๕ ปาทะ ๒ สุตต ๙๔) ซึ่งปริวรรตเป็นบาลีตามศัพท์ว่า

ภูมฺนินฺทํปสฺสํ

นิจฺโยเคติสายน

สํสฺสคเคตฺติวิจฺจํ

ภวนฺติ มนฺตุอาทโย.^{๓๑๒}

“มนุ บัณฑิตเป็นต้นย่อมลง เมื่อต้องการกล่าวถึงอัสสัถิถัตถิตในอรรถว่า มาก, การตำหนิ, การชมเชย, การประกอบเป็นนิตย, ความยิ่ง และการระคนกัน”

ตัวอย่างของอรรถเหล่านี้ คือ

๑. ปทุต (มาก) เช่น โคมา (ผู้มีโค), ธนฺวา (ผู้มีทรัพย์), รุกฺขวา (สถานที่ที่มีต้นไม้)
๒. ปสฺสํ (การชมเชย) เช่น ชาติมา (ผู้มีตระกูล), คุณฺวา (ผู้มีคุณธรรม), รูปิ, รูปฺวา (ผู้มีรูปงาม), สิริมา (ผู้มีสิริ), อายสฺมา (ผู้มีอายุ)
๓. นินฺทํ (การตำหนิ) เช่น วลิมา (ผู้มีหนังเหี่ยว), วาจาโล (ผู้มีถ้อยคำมาก, คนพูดมาก), ปาปี (ผู้มีบาป), ภูจฺจํ (ผู้มีโรคเรื้อน)
๔. อติสายน (ความยิ่ง) เช่น อุทฺรวตี กณฺหา (หญิงผู้มีท้อง), พุทฺธิมา (ผู้มีความรู้), วณฺหา (ผู้มีผิวพรรณ, ผู้มีผิวงาม), ปณฺหา (ผู้มีปัญญา)
๕. นิจฺโยค (การประกอบเป็นนิตย) เช่น ชิริโน รุกฺขา (ต้นไม้ที่มียาง), สติมา (ผู้มีสติ), สิลฺวา (ผู้มีศีล), อิสฺสุกํ (ผู้มีคามริษยา), มจฺฉริ (ผู้มีคามตระหนี่)

๖. สัสคค (การระคนกัน) เช่น ทณฺที (ผู้มีไม้เท้า), หลัททมา (ยาที่มีขมมัน, ยาขมมัน ผสมกับยาอื่นๆ)

ในที่นี้ขอแสดงรูปวิเคราะห์ของคำว่า โคมา เป็นต้นในอรรถเหล่านั้น โดยเพิ่ม ปหุต ศัพท์ เป็นต้นเข้ามาเพื่อให้ปรากฏความหมายแฝง แต่ในรูปวิเคราะห์จริงๆ ไม่จำเป็นต้องประกอบใช้ ดัง คัมภีร์นिरुद्धิตีปนี (สูตร ๔๗๕) กล่าวว่า เอวํ สพฺพตฺถ ปทฺถณฺณรูปํ มนฺตฺวตฺถวิเสโส วตฺตพฺโพ (พึงกล่าวถึงความพิเศษในตัทธิตที่มีอรรถของ มนฺตฺ บัณฑิตตามสมควรแก่อรรถของบทในบททั้งหมดอย่างนี้)

ปหุต : มาก

- ปหุตตา คาโว ยสฺส สนฺติ โส โคมา (ผู้มีโคมาก)
- ปหุตํ ฐนํ ยสฺส โส ฐนวา (ผู้มีทรัพย์มาก)
- ปหุตตา รุกฺขา ยตฺถ สนฺติ โส รุกฺขวา, ปเทโส (สถานที่ที่มีต้นไม้มาก) ส่วนสถานที่ที่มีต้นไม้ช้อยไม่ได้ชื่อว่า รุกฺขวา

ปัสสา : การชมเชย

- ปสฺสตา ชาติ อสฺส อตฺถิติ ชาติมา (ผู้มีตระกูลน่าชมเชย)
- ปสฺสโต कुโณ อสฺส อตฺถิติ कुณวา (ผู้มีคุณธรรมน่าสรรเสริญ)
- ปสฺสตุํ รูปมสฺส อตฺถิติ รูปี, รูปวา (ผู้มีรูปน่าชมเชย, ผู้มีรูปงาม)
- ปสฺสตา สิริ อสฺส อตฺถิติ สิริมา (ผู้มีสิริน่าชมเชย)
- ปสฺสตุํ อายุ อสฺส อตฺถิติ อายุสฺมา (ผู้มีอายุน่าชมเชย)

นินฺทา : การตำหนิ

- วลิ อสฺส อตฺถิติ วลิมา (ผู้มีหนังเหี่ยว)
- วาจา อสฺส อตฺถิติ วาจาโล (คนพูดมาก, คนพูดเพ้อเจ้อ)
- ปาโป อสฺส อตฺถิติ ปาปํ (ผู้มีบาป)
- กุฏฺฐํ อสฺส อตฺถิติ กุฏฺฐํ (ผู้มีโรคเรื้อน)

อดิสายน : ความยิ่ง

- อุทรมสฺสา อตฺถิติ อุทรวติ กณฺเฒา (หญิงผู้มีท้อง)
- พุทฺธิ อสฺส อตฺถิติ พุทฺธิมา (ผู้มีความรู้)
- วณฺโณ อสฺส อตฺถิติ วณฺณวา (ผู้มีผิวพรรณ)
- ปณฺเฒา อสฺส อตฺถิติ ปณฺเฒวา (ผู้มีปัญญา)

คำว่า อตีสายน มีศัพท์เดิมมาจาก อตีสยน ซึ่งเป็นคำไวพจน์ของ อตีสย คำนี้ประกอบ
รูปศัพท์มาจาก อติ บทหน้า + สติ ธาตุ + ยุ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อตีสโย อุกุโส อตีสายน ทำ
ที่ชนะสระ อ ใน ส เป็น อา

นิจโยค : การประกอบเป็นนิตย

- สพพทา ชีรเมสมตถิติ ชีรีโน รุกขา (ต้นไม้ที่มียางเสมอ)
- อุปฏัจฉา สติ เอตสส อตถิติ สติมา (ผู้มีสติปรากฏชัดเจน)
- นิจสีลวเสน วิสุทฺธํ สิลํ อสฺส อตถิติ สิลวา (ผู้มีศีลบริสุทธิ์โดยเนื่องด้วยนิจศีล),
- สพพทา อิสฺสา อสฺส อตถิติ อิสฺสุเก (ผู้มีความริษยาเป็นนิตย)
- สพพทา มจฺฉโร อสฺส อตถิติ มจฺฉโร (ผู้มีความตระหนี่เป็นนิตย)

สัสคค : การระคนกัน

- สัสคโค ทณฺโท อสฺส อตถิติ ทณฺที (ผู้ไม่เฝ้าเกี่ยวข้องกับตน),
- สัสคคา หลัททา อสฺส อตถิติ หลัททิมมา (ยาที่มีขมมันผสมกัน)

ในตัวอย่างแรกเรียกผู้ที่ไม่เฝ้าว่า ทณฺที แต่ไม่เรียกเช่นนั้นในขณะที่ไม่เฝ้าไม่เฝ้า ใน
ตัวอย่างหลังก็เรียกยาที่ผสมขมมันว่า หลัททิมมา แต่เมื่อนำขมมันออกไปก็ไม่เรียกเช่นนั้น

คัมภีร์นिरูตติที่ปนี (สูตร ๔๗๓) กล่าวถึงอุทาหรณ์ว่า ทณฺที ในอรรถนิจโยคะ แต่
ไวยากรณ์สันสกฤตถือว่าเป็นอุทาหรณ์ของอรรถสังสัคคะ ดังคัมภีร์ตัตตวโหรินี (คำอธิบายสูตร
๑๘๘๔) กล่าวว่า

สัสคโค สโยโค. เตन สยุตตทณฺโท เอว อจฺเจเต, น ตุ เคหาวจิตทณฺโทปิ. อิห ทณฺทปฺริสํ
สโยเค สติปิ ทณฺที ปฺริโส อิจฺจาติ วีย ปฺริสี ทณฺโท, ปฺริสวา ทณฺโทติ นปฺปยุชฺเชเต วุตฺติณิยามกสฺส
วิลกฺขณสมฺพนฺธสฺส อภาวา.^{๓๑๓}

“การระคนกัน ชื่อว่า สังสัคคะ ดังนั้น จึงกล่าวถึงไม่เฝ้าที่เกี่ยวข้องกับผู้ใดเท่านั้น มิใช่
ไม่เฝ้าที่วางไว้ในเรือน แม้การเกี่ยวเนื่องระหว่างไม่เฝ้ากับบุรุษมีอยู่ในเรื่องนี้ อุทาหรณ์ว่า ปฺริสี
ทณฺโท (ไม่เฝ้าที่มีบุรุษ), ปฺริสวา ทณฺโท (ไม่เฝ้าที่มีบุรุษ) ย่อมมีไม่ได้ ดังอุทาหรณ์ว่า ทณฺที ปฺริโส
(บุรุษผู้ไม่เฝ้า) เป็นต้น เพราะไม่มีความเกี่ยวข้องแห่งลักษณะที่กำหนดความเป็นไป [คือ บุรุษเป็น
ผู้กำหนดไม่เฝ้าว่าเกี่ยวเนื่องหรือไม่เกี่ยวเนื่องกับตน มิใช่ไม่เฝ้าเป็นสิ่งที่กำหนดบุรุษ]”

สุตฺ อสฺสอตถิติ สุตฺวา. วา-สทฺทสฺส หิ อตฺโถ อตฺถิตามตฺตาทิวเสน อนกฺวโร. ตถา หิ อนตฺวา
อยํ โลโก ปรีวภูมิติอาทิสฺส อตฺถิตามตฺตํ อตฺโถ. ธนฺวา โภคฺวา ลาภี อนนฺตฺสา"ติ จ อาทิสฺส พหฺมาโว.

โรควา โหติ โรคาภิภูโต^{๓๑}ติอาทิสฺส กายาพาธ. ภูจฺจี้ ภูจฺจิวเรนาติอาทิสฺส นินทา, อิสฺสูกิ มจฺฉริ สโร
 มายาวิน โภจฺจวินติอาทิสฺส อภิณฺหโยโค. ทณฺที ฌตฺติ อลฺมพฺริติอาทิสฺส สํสคฺโค ๒เปยฺย สกฺยปฺตตสฺส
 สิริมโต, สีลวโต สีลสมฺปตฺติยา กลฺยาณํ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉนฺติตฺติ จ อาทิสฺส ปสฺสา. ปณฺณวา โหติ
 อุทฺยตฺถคามินิยา ปณฺณาย สมฺนนาโค อริยาเย นิพฺเพทิกาย สมฺมา ทุกฺขกฺขยคามินิยาติอาทิสฺส อติสโย.
 อิธปิ อติสโย ปสฺสา วา อตฺถ. ตสฺมา ยสฺส ปสฺสิตํ อติสเยน วา สุตํ อตฺถิ, โส สุตวาติ สํกิลฺลสฺวิทฺธํ
 สนสมตฺถํ ปริยตฺติธมฺมสฺสวณฺ

“สิ่งที่เคยสดับไว้มีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า สุตวา (ผู้มีสุตะ) โดยแท้จริง
 แล้ว ความหมายของ วา ศัพท์[จาก วนฺตฺว บัจจย]มีหลายประการ โดยจำแนกเป็นความมีอยู่เท่านั้น
 เป็นต้น กล่าวคือ มีความหมายดังนี้

๑. อตฺถิตามตฺต (ความมีอยู่เท่านั้น) เช่น อนตฺวา อยํ โลโก ปริวภูโม (โลกนี้กล่อมมีที่สุด)
๒. พหุภาว (ความมาก) เช่น ธนฺวา โภควา ลาภี อนนฺตสฺส (ผู้มีทรัพย์ มีโภคสมบัติ ได้รับข้าวปลาอาหาร)
๓. กายาพาธ (ความเจ็บป่วยทางกาย) เช่น โรควา โหติ โรคาภิภูโต (เป็นผู้มีโรค ถูกโรคย่ำแล้ว)
๔. นินทา (การตำหนิ) เช่น ภูจฺจี้ ภูจฺจิวเรน (ผู้มีโรคเรื้อนด้วยจีวรที่เปื้อนโรคเรื้อน)
๕. อภิณฺหโยค (การประกอบเป็นนิตย) เช่น อิสฺสูกิ มจฺฉริ สโร (ผู้มีภริยา มักตระหนี่ คดโกง), มายาวิน โภจฺจวิน (ผู้มีมารยา มักประจบ)
๖. สํสคฺค (การระคนกัน) เช่น ทณฺที (ผู้มีไม้เท้า), ฌตฺติ (ผู้มีร่ม) อลฺมพฺริ (ผู้มีไม้ค้ำ)
๗. ปสฺสา (การชมเชย) เช่น สกฺยปฺตตสฺส สิริมโต ([ขออนอบน้อม]พระศากยบุตรผู้ทรงพระสิริ), สีลวโต สีลสมฺปตฺติยา กลฺยาณํ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉนฺติตฺติ (เกียรติศัพท์อันงามแห่งความมีศีลบริบูรณ์ของผู้ทรงศีลย่อมพุ่งขจรไป)
๘. อติสโย (ความยิ่ง) เช่น ปณฺณวา โหติ อุทฺยตฺถคามินิยา ปณฺณาย สมฺนนาโค อริยาเย นิพฺเพทิกาย สมฺมา ทุกฺขกฺขยคามินิยา (เป็นผู้มีปัญญา เพียบพร้อมด้วยปัญญาที่ดำเนินไปสู่ความเกิดดับ อันเป็นไปเพื่อความดับทุกข์โดยชอบ อันประเสริฐสามารถทำลาย[กิเลส]ได้)

แม้ในบทว่า สุตวา นี้ ก็มีความหมายว่า ความยิ่ง หรือการชมเชย ดังนั้น บุคคลใดมีสิ่งที่เคยสดับไว้ที่น่าชมเชย หรือมีสิ่งที่เคยสดับไว้อย่างยิ่ง บุคคลนั้นชื่อว่า สุตวา (ผู้มีสุตะ) ด้วยเหตุนี้ การฟังปริยัติธรรมจึงสามารถขจัดกิเลสได้”

ข้อความข้างต้นแสดงตัวอย่างของบทัตถิตที่มีอรรถว่า ปหุต (มาก) เป็นต้น โดยนำตัวอย่างจากพระบาลีมาอ้างไว้ นอกจากนั้น ยังกล่าวถึงอรรถ ๒ อย่างที่สันสกฤตมิได้กล่าวไว้ คือ อตฺถิตามตฺต (ความมีอยู่เท่านั้น) เช่น อนฺตฺวา อยํ โลโก ปรีวภูโม (โลกนี้กลมมีที่สุด) และ กายาพาร (ความเจ็บป่วยทางกาย) เช่น โรควา โหติ โรคาภฺยโต (เป็นผู้มีโรค ถูกโรคร้ายแล้ว)]

การประกอบรูปศัพท์ เมธาวิ

ศัพท์เดิมเป็น เมธา ศัพท์ ย ศัพท์ และ อตฺถิ ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า เมธา และ ยสฺส]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เมธา ยสฺส อตฺถิ (บัญญัติมีอยู่แก่บุคคลใด) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง วิ ปัจจัยท้าย เมธา ศัพท์ในอัสสัถิตัตถิตด้วยสูตรว่า “ตทสฺสตฺถิตี วิ จ”

ลบวิภตฺติท้าย เมธา และ ยสฺส ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย เมธา และ ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณตสฺส”

ลบ ยสฺส และ อตฺถิ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ตั้ง เมธาวิ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสฺมาสกิตกา นามวาทเวตฺตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภตฺติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เมธาวิ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจฺมา”

ลบ สิ วิภตฺติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น เมธาวิ

[แม้คัมภีร์นยาสะจะกล่าวถึงการลง วิ ปัจจัยในอรรถว่า ยสฺส อตฺถิ หรือ ตสฺมี วิขฺชติ โดยมิได้ระบุถึงการลบศัพท์เหล่านั้นด้วยปริภาสาว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค ก็จำเป็นต้องลบศัพท์ดังกล่าว เพราะตัตถิตปัจจัยเป็นตัวแทนของศัพท์ที่ถูกลบไปนั้น ที่จริงแล้ว ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ต้องลบศัพท์ทุกศัพท์ในรูปวิเคราะห์ที่เป็นอรรถของตัตถิตปัจจัย แต่โมคคัลลานไวยากรณ์เห็นว่าลงตัตถิตปัจจัยในอรรถว่าปัจจัยจะเป็นต้น เหมือนกิตกปัจจัยลงในอรรถสาธนะ ไม่จำเป็นต้องลบ อปจจ ศัพท์ เป็นต้นอีก ดังนั้น สูตรที่แสดงการลบศัพท์ในรูปวิเคราะห์ของตัตถิตจึงไม่มีในไวยากรณ์นั้น]

อิตฺถิยํ อีการนตฺตฺตา “ปติภิกฺขุราชาธีการนเตหิ อินี”ติ อินี.

ในอิตฺถิลิงค์ ลง อินี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ปติภิกฺขุราชาธีการนเตหิ อินี (ลง อินี ปัจจัยท้าย ปติ, ภิกฺขุ, ราชา และศัพท์อันเป็น อี การันต์ในอิตฺถิลิงค์และศัพท์อื่นๆ) เพราะศัพท์[ว่า เมธาวิ] ลงท้ายด้วย อี อักษร

เมธาวิณี, เมธาวินีโย.

เช่น เมธาวิณี - เมธาวินีโย (หญิงผู้มีปัญญา)

นปัสสเก เมธาวิ กุล.

ในนปัสสกลิงค์ เช่น เมธาวิ กุล (ตระกูลผู้มีปัญญา)

เอว มายาวี, มายาวินี, มายาวี จิตต.

ตัวอย่างว่า มายาวี (บุรุษผู้มีมารยา), มายาวินี (หญิงผู้มีมารยา), มายาวี จิตต (จิตซึ่งมีมารยา) ก็เช่นเดียวกันนี้

จคคหณน โส-อิล-ว-อาลาทิปจจยา จ.

และลง โส ปัจจัย, อิล ปัจจัย, ว ปัจจัย และ อาล ปัจจัยเป็นต้นด้วย จ ศัพท์

ยถา สุขเมธา ยสส อตถิ, ตสมี วา วิชชตีติ สุขเมโส. รสสตุต.

เช่น ปัญญาดีมีอยู่แก่บุคคลใด หรือว่า ย่อมปรากฏในบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า สุขเมโส (ผู้มีปัญญาดี) มีการรัสสะ [อา เป็น อ]

[กัจจายนไวยากรณ์ คัมภีร์นยาสะ และปทรูปสิทธิปกรณ์ ได้กล่าวถึง โส ปัจจัยไว้ใน อัสสัถิตัตถิต แต่สหทนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สุต ๗๘๘) แสดงถึง ส ปัจจัยด้วยสูตรว่า สุขเมธา โส (ลง ส ปัจจัยท้าย สุขเมธา ศัพท์) โดยให้เหตุผลว่าบทที่ลง ส ปัจจัยมีรูปเป็น ๓ ลิงค์ เช่น สุขเมโส ปุริโส, สุขเมธสา กณฺหา และ สุขเมธส กุล ถ้าวลง โส ปัจจัยก็มีรูปในลิงค์ทั้งสามเป็น สุขเมโส เท่านั้น ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อาจริยา ปน โสปัจจยํ กตวา สุขเมโสติ ปทนิปผตฺติมิจฺจนฺติ. ปณฺจปณฺจโสติ เอตถาปิ ปณฺจ ปณฺจ อกฺขรา เอเตสํ อตฺถีติ ปณฺจปณฺจโสติ อิจฺจนฺติ. ตํ น ยุตฺตํ. อิมสฺมิณฺหิ ครุณฺ มเต สุขเมโสติ เอก- วจนฺตํ โหติ, ปณฺจปณฺจโสติ พหุวจนฺตํ อิติ. โสติ อยํ ปจฺจโย เอกตฺถพหุตฺถวาจโก โหติ. อยณฺจ นโย นวเจ สากฺกจเก เตปิฏเก พุทฺธวเจ น สุตปฺพุโ. อยํ ปน อมฺหากํ ขนฺติ- สุขเมโส, สุขเมธสา อิจฺจาติ จ, สุขเมธสา, สุขเมธสโย อิจฺจาติ จ, สุขเมธส กุล, สุขเมธสานิ กุลานิ อิจฺจาติ จ. อยเมว นโย ปาฬิอนุโลติ เวทิตฺพุโติ.^{๓๑๔}

“ส่วนอาจารย์ทั้งหลายกระทำ โส ปัจจัยแล้วย่อมปรารภนาบทสำเร็จว่า สุขเมโส แม้ในคำว่า

ปณฺจปณฺจโส นี้ ท่านก็ปรารภนารูปว่า ปณฺจปณฺจโส โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ปณฺจ ปณฺจ อกฺขรา เอเตสํ
 อตฺถิ (อักษรกลุ่มละห้าเสียงมีอยู่แถวรรคเหล่านั้น) ความเห็นนั้นไม่สมควร ที่จริงแล้ว ในความเห็น
 ของครูทั้งหลายนี้ บทว่า สุมฺเหโส มีเอกพจน์อยู่ท้าย ส่วนบทว่า ปณฺจปณฺจโส มีพหูพจน์อยู่ท้าย แต่
 ปัจจัยคือ โส นี้แสดงความหมายที่เป็นทั้งเอกพจน์และพหูพจน์

อนึ่ง นัยข้างต้น[ของครูทั้งหลาย]ไม่เคยสดับมาในพระพุทฺธพจน์คือพระไตรปิฎกอันมีองค์
 ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา ข้าพเจ้ามีความเห็นอย่างนี้ว่า สุมฺเหโส (บุรุษผู้มีปัญญาดี), สุมฺเหสา (บุรุษ
 ผู้มีปัญญาดีทั้งหลาย) เป็นต้น, สุมฺเหสา (สตรีผู้มีปัญญาดี), สุมฺเหสาโย (สตรีผู้มีปัญญาดีทั้งหลาย)
 เป็นต้น, สุมฺเหสํ กุลํ (ตระกูลที่มีปัญญาดี), สุมฺเหसानิ กุลานิ (ตระกูลที่มีปัญญาดีทั้งหลาย) เป็นต้น
 พึงทราบนัยนี้แน่นอนทีเดียวว่าคล้ายตามพระบาลี”

แม่โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สุตฺร ๙๓) ก็ยังกล่าวถึงการลง ส ปัจจัยท้าย
 โลม ศัพท์ด้วยสูตรว่า โส โลมา (ลง ส ปัจจัยท้าย โลม ศัพท์[ในอรรถของ มนตุ ปัจจัย]) และคัมภีร์
 นิรุติที่ปนี (สูตร ๔๘๙) กล่าวถึงการลง ส ปัจจัยท้ายศัพท์อื่น คือ สุมฺเห และ ภูริเมธ เป็นต้นด้วย
 การแบ่งสูตรเป็นสองส่วนว่า โส ในสูตรข้างต้น เช่น สุมฺเหโส (ผู้มีปัญญาดี), ภูริเมธโส (ผู้มีปัญญา
 ยิ่งใหญ่) ในพระบาลีมีอุทาหรณ์ที่เป็นอิตถิลิงค์และนปุงสกลิงค์ว่า

ตัวอย่างอิตถิลิงค์

- สุโข อิมิสฺสา ปรีพพาชิกาย ททราย มุกฺกาย โลมสาย สมฺผลโส (การสัมผัสนาง
 ปรีพพาชิกาผู้ยังสาวมีขนอ่อนนุ่มนี้เป็นสุข) ตัวอย่างนี้พบในอรรถกถาที่ฉนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๒๘๙)

- ภทฺเต สุริยวจนฺเต (แม่ภักทาสุริยวัจนสา), สุมฺเหเส (แม่คุณผู้เฉลียวฉลาด) บท
 ทั้งสองนี้เป็นอาลปนะมีรูปเหมือน กณฺเณ (น่ะสาวน้อย) พบในที่ฉนิกาย มหาวรรคว่า

วนฺเต เต ปีตรํ ภทฺเต

ติมฺพรํ สุริยวจนฺเต

เยน ชาตาสี กลยาณี

อาณนฺทชนนี มม.^{๓๑๖}

“แม่ภักทาสุริยวัจนสา ฉันขอกราบท่านติมพรวิดาของเธอ โดยเหตุที่
 เธอเกิดมาดงาม ทำให้ฉันปลื้มใจ”

สาลวํ น จิรํ ผลลํ

ปีตรํ เต สุมฺเหเส

วนฺทมาโน นมฺสสามิ

ยสฺสาเสตาทิสี ปชา.^{๓๑๗}

“แม่คุณผู้เฉลียวฉลาด ฉันขอน้อมไหว้บิดาของเธอผู้มีริตางามเช่นนี้
 ดุจต้นสาละที่ผลิดอกใหม่ๆ ฉะนั้น”

ตัวอย่างนปงสกลิงค์

- โลมسانی พุรหานิ จ (มีผมหนา), นวานิ วตถานิ สุภานิ เจว, มุฑุณี สุฑุธานิ จ โลมسانی (ผ้าทั้งหลายยังใหม่ สวยงาม อ่อนนุ่ม บริสุทธิ์ มีขนอ่อน) พบในพระสูตรว่า

พหุณี นรสีسانی

โลมسانی พุรหานิ จ

คิवासู ปฏิมุกกานิ

โกจิเทเวตถ กณฺณวา.^{๓๑๘}

“ศีรษะของนรชนปรากฏมีเป็นจำนวนมาก และมีผมหนาปกคลุมจนถึงคอ
บรรดาคนเหล่านี้ ใครบ้างเล่าที่มีปัญญา”

นวานิ วตถานิ สุภานิ เจว มุฑุณี สุฑุธานิ จ โลมسانی

ทินฺนานิ มิสฺสา กิตฺตา ภวนฺติ อโย นุ กิ กมฺมมกาสี นารี.^{๓๑๙}

“ผ้าทั้งหลายยังใหม่ สวยงาม อ่อนนุ่ม บริสุทธิ์ มีขนอ่อน ที่ท่านให้ ย่อม
กลายเป็นแผ่นเหล็ก เมื่อก่อนนางเปรตนี้ได้ทำกรรมอะไรไว้หนอ”

สรุปความว่า บทที่ลง ส ปัจจัยในอัสสัดถิตัตถิตมีใช้ในไตรลิงค์ ดังข้อความในคัมภีร์ฎีกา
ใหม่ของอรรถกถาสลักชั้นฉวรรคว่า

โลมสาชาติ ตณฺณตมฺพโลมตยา อปฺปโลมวตฺติยา. โลมํ เอตฺติสฺสา อตฺถิตี โลมสา. ลิงฺคตฺตเยปิ หิ
ส-ปฺจฺเจยน ปทสฺสิตฺติมิจฺจนฺติ สทฺทวิฑู.^{๓๒๐}

“คำว่า โลมสหาย (มีขนอ่อน) คือ นางปริพาชกาผู้มีขนน้อย โดยมีขนอ่อนสีแดง ขนมีอยู่
แก่นางปริพาชกาใด เหตุนั้น นางปริพาชกานั้นชื่อว่า โลมสา โดยแท้จริงแล้ว ผู้รู้ไวยากรณ์ย่อม
ปรารภความสำเร็จแห่งบทด้วย ส ปัจจัยแม้ในไตรลิงค์”

มีข้อสังเกตในเรื่องนี้ว่า โดยทั่วไปบทที่ลงอัสสัดถิตัตถิตปัจจัยมักแสดงความหมายว่า มาก
(ปหูต) กว่าอรรถปกติทั่วไป คำว่า โลมโส จึงแปลว่า ผู้มีขนดก แต่คำว่า โลมสา ควรแปลว่า ผู้มี
ขนอ่อน โดย ส ปัจจัยแสดงความหมายว่า ชมเชย (ปล้สา) นอกจากนั้น โลม ศัพท์ยังอาจแสดง
ความหมายว่า ผม อีกด้วย โดยคำว่า โลมسانی พุรหานิ จ คิवासู ปฏิมุกกานิ แปลว่า และมีผมหนา
ปกคลุมจนถึงคอ]

เວ โลมโส.

ตัวอย่างว่า โลมโส (ผู้มีขนดก) = โลมา อสฺส สนฺตฺติ โลมโส.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ปัจฉิม อสส อตถิ, ตสมี วา วิชชตีติ ปิจฉิลो.

ยางของต้นไม้ที่มีอยู่ หรือว่า ย่อมปรากฏในต้นไม้ที่นั่น เหตุที่นั่น ต้นไม้ที่นั่น
ชื่อว่า ปิจฉิละ (ต้นจ้าว)

เอว เณนิโล, ตุนุทธิโล, ชฎิลो.

ตัวอย่างว่า

เณนิโล (ต้นไม้ที่มีพอง) = เณณ อสส อตถิติ เณนิโล.

ตุนุทธิโล (ผู้มีจะงอย) = ตุนุช อสส อตถิติ ตุนุทธิโล.

ชฎิล (ผู้มีมุ่นผม, ชฎิล) = ชฎา อสส อตถิติ ชฎิล. ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า เณนิล หมายถึง ต้นไม้ชนิดหนึ่งมีพองผุดอยู่ในผล คือ ต้นประคำดีควาย

คำว่า ตุนุทธิล พบในตุนุทธิลชาดกที่กล่าวถึงหมูสองตัวที่ชื่อว่า มหาตุนุทธิล (ผู้มีจะงอยใหญ่) และจุพตุนุทธิล (ผู้มีจะงอยเล็ก) ในภาษาสันสกฤตพบรูปสองอย่างว่า ตุนุทธิล, ตุนุทธิล และพบศัพท์ว่า ตุนุช, ตุนุทธิ โดย ตุนุช แปลว่า จะงอย, งวงช้าง, ปากที่หน้าดำหนิ ส่วน ตุนุทธิ แปลว่า คนพูดพล่าม ดังนั้น ตุนุทธิล ที่มาจาก ตุนุช ศัพท์ + อิล ปัจจัย จึงแปลได้สองนัยว่า ผู้มีจะงอย หรือ ผู้ปาก (ถ้อยคำ) ที่หน้าดำหนิ]

เกสา อสส อตถิติ เกสโว, วาจาโล อิจจาติ.

ผมมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุที่นั่น บุคคลนั้นชื่อว่า เกสวะ (ผู้มีผมยาว)

วาจาโล (ผู้มีถ้อยคำมาก, คนพูดมาก) = วาจา อสส อตถิติ วาจาโล

ดังนี้เป็นต้น

[อุทาหรณ์อื่นที่ลง ว ปัจจัย พึงทราบดังนี้

- สิลโว (ผู้มีศีลที่รักษาเสมอ) = สิล อสส อตถิติ สิลโว

คำนี้เป็นชื่อของพญานาคสิละในสิลวชาดก พบในคัมภีร์อรรถกถาชาดก (เล่ม ๒ หน้า ๑๐๘) ว่า สิลวุตตาย จ ปนสฺส สิลวานคราชาเตว นาม อโหสิ (ก็แลพญานาคนั้นได้ชื่อว่าสิลวานคราชนั้นแหละ เพราะเป็นผู้มีศีล)

- อณฺณโว (สถานที่ที่มีน้ำมาก, มหาสมุทร) = อณฺณ อสฺส อตฺถิติ อณฺณโว

ดํคัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐิกา (ปริจเฉทที่ ๔ สุตฺร ๘๘) กล่าวว่า อณฺณ ชลํ, ตมสฺสอตฺถิติ อณฺณโว (น้ำชื่อว่า อณฺณะ น้ำนั้นมีอยู่แก่มหาสมุทรนั้น เหตุนั้น มหาสมุทรนั้นชื่อว่า อณฺณะ)

- มานโว (คนมีมานะมาก) = มานํ อสฺส อตฺถิติ มานโว.

- พลโว (คนมีกำลังมาก) = พลํ อสฺส อตฺถิติ พลโว.

- ราชีโว (สิ่งที่มีเกสรมาก, บัว) = ราชี อสฺส อตฺถิติ ราชีโว.

- คาณฺทีโว (ธนูซึ่งมีข้อมาก) = คาณฺที อสฺส อตฺถิติ คาณฺทีโว

ทำที่ชนะสระ อี เป็น อี หรือมีรูปที่ไม่ทำที่ชนะว่า คาณฺทีโว = คาณฺที อสฺส อตฺถิติ คาณฺทีโว

คำว่า คาณฺทีโว (ธนูซึ่งมีข้อมาก) คือ ธนูที่แข็งแรงกว่าธนูทั่วไป เป็นธนูของท้าวอรชุน ในคัมภีร์มฤคโพรฎฐิกาใหม่ (คำอธิบายสูตร ๔๔๗) กล่าวว่า คาณฺที คนฺธิ, โส อตฺถิ อสฺส อสฺมี วา คาณฺทีโว, อชฺชุนธฺนุ (ข้อชื่อว่า คาณฺที ข้อนั้นของธนูนั้นมีอยู่ หรือว่า มีอยู่ในธนูนั้น ชื่อว่า คาณฺทีวะ คือ ธนูของท้าวอรชุน) <มีรูปสันสกฤตว่า คาณฺที คนฺธิ, โส'สฺตยสฺมิน วา คาณฺทีวะ อรฺชุนธฺนะ.> อีกอย่างหนึ่ง คำว่า คาณฺที แปลว่า เขาแรด หรือเขาแพะ ดังนั้น คำว่า คาณฺทีว จึ่งแปลว่า ธนูเขาแรด หรือธนูเขาแพะ ดังหลักฐานทางคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

คณฺทสฺส คณฺทมคฺคสิํคสฺส อยํ คาณฺที, सा अस्स अत्थिति काण्ठीवो.^{๓๒๑}

“เขานี้เป็นของแรด ชื่อว่า คาณฺที เขาแรดนั้นมีอยู่แก่ธนูนั้น เหตุนั้น ธนูนั้นชื่อว่า คาณฺทีวะ”

คาณฺที เมณฺทสิํคํ อสฺส อตฺถิติ คาณฺทีว, ธนู.^{๓๒๒}

“เขาแพะมีอยู่แก่ธนูนั้น เหตุนั้น ธนูนั้นชื่อว่า คาณฺทีวะ คือ ธนู”

คำว่า วาจาล หมายถึง คนพูดมาก, คนพูดเพ้อเจ้อ แม้คัมภีร์อิริยานัปปทีปิกา (คาถา ๗๓๕) ก็กล่าวว่า วาจาโล พหุคารยฺหฺเว (วาจาล ศัพท์ย่อมเป็นไปในผู้กล่าวถ้อยคำที่น่าตำหนิมาก) ส่วนผู้ที่กล่าวคำที่น่าชมเชยมากเรียกว่า วาจามิ โดยลง มี ปัจจัยในอัสสติดิตฺทิต (สันสกฤตใช้เป็น วาคุมิ น บาลิง มี ปัจจัยแทน มิน ปัจจัยในสันสกฤต) ความจริงปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึง อาล ปัจจัย ตามคัมภีร์ปาณินิ (อริยาเย ๕ ปาทะ ๒ สุตฺร ๑๒๕) ที่กล่าวถึงการลง อาลจฺ และ อาญจฺ ปัจจัยด้วย สูตรว่า อาลชาญจา พหุภาสินิ (เมื่อควรกล่าวถึงผู้พูดถ้อยคำมาก ให้ลง อาลจฺ และ อาญจฺ ปัจจัย) <มีรูปสันสกฤตว่า อาลชาญจา พหุภาษินิ.> และวารติกะในสูตรข้างต้นก็อธิบายเพิ่มเติมว่า กุจฺฉิตฺเตอิตฺ วตฺตพฺพ (พึงกล่าววาลงในอรรถนารังเกียจ) <มีรูปสันสกฤตว่า กุจฺฉิตฺตอิตฺ วกฺตวฺยम्.> แต่โมคคัลลาน-

ไวยากรณ์กล่าวถึงการลง อิล ปัจจัยแล้วให้ลบสระ อิ หลัง จึงมีรูปว่า วาจาโล ได้โดยไม่ต้องลงปัจจัย เฉพาะ ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๘๗) กล่าวว่า

กถํ วาจาโลติ. นินทายมิลสสาทิลोเป परो गुवजिदि.^{๓๒๓}

“ถามว่า : คำว่า วาจาโล ย่อมสำเร็จได้อย่างไร

ตอบว่า : ย่อมสำเร็จเมื่อลบสระหน้าของ อิล ปัจจัยที่เป็นไปในการดำเนินด้วยสูตรว่า ปโร กวจิ (ลบสระหลังในที่บางแห่ง)”

อุทาหรณ์อื่นที่ลง อาล ปัจจัย คือ สุขุมาล (ผู้มีความละเอียดอ่อน) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า สุขุมํ อสฺส อตฺถิติ สุขุมาลो (สุขุมาลชาติ) นอกจากนั้น คำว่า สุขุมาล อาจมีศัพท์เดิมมาจาก สุขุมาร (สุข + กุมาร ลบ ข) แปลง ร เป็น ล สำเร็จเป็น สุขุมาล และถ้าแปลง ก เป็น ข อีก ก็มีรูปว่า สุขุมาล ดังนั้น รูปว่า สุขุมาร, สุขุมาล, สุขุมาล จึงเป็นคำไวพจน์กัน ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานปทีปิกาฎีกา (คำอธิบาย ๒๕๓) ว่า สุขุ โห กุมารो สุขุมारो (ผู้ละเอียดอ่อนเป็นสุข ชื่อว่า สุขุมาระ) แม้คำว่า สุขุมาลो, สุขุมारो ก็มีรูปวิเคราะห์ว่า สุขุ โห กุมารो สุขุมारो หรือ สุขุ โห กุมารो สุขุมारो เช่นเดียวกัน อีกอย่างหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานปทีปิกาฎีกา (คำอธิบาย ๗๑๖) ว่า โสภानं कुमारं गन्ति यस्साति सुकुमारो (ผู้มีความรุ่งโรจน์งาม) ตามนัยนี้เป็น ญัฐิพหุพหิสมาสที่มาจาก สุ ศัพท์ + กุมาร ศัพท์

อาทิ ศัพท์ในคำว่า อาลาทิปจฺยา จ หมายถึง อัสสัถิตัตถิตปัจจัยอื่นๆ ซึ่งกัจจายนไวยากรณ์ได้กล่าวระบุไว้ คือ

๑. ต ปัจจัย

- ปพฺพํ อสฺส อตฺถิติ ปพฺพโต (สถานที่มีข้อ, ภูเขา)
- วงฺกํ อสฺส อตฺถิติ วงฺกโต (ภูเขามีสถาคด, เขาวงกต)

๒. อิน ปัจจัย

- มลํ อสฺส อตฺถิติ มลิโน (ผู้มีมลทิน)
- ผลํ อสฺส อตฺถิติ ผลิโน (ต้นไม้มีผล)

๓. มี ปัจจัย

- วาจา อสฺส อตฺถิติ วาจาเม (ผู้มีถ้อยคำ)

๔. อามี ปัจจัย

- สํ อสฺส อตฺถิติ สามิ (ผู้มีทรัพย์)

๕. อุวามี ปัจจัย

- สํ อสฺส อตฺถิติ สุวามี (ผู้มีทรัพย์)

๖. ภ ปัจจัย

- ตุนฺทิ อสฺส อตฺถิติ ตุนฺทิกฺโข (ผู้มีสะดือใหญ่),
- วลิ อสฺส อตฺถิติ วลิโก (ผู้มีหนังเหี่ยว)

๗. น ปัจจัย

- องคํ อสฺสา อตฺถิติ องคนา (หญิงผู้มีทรวงตรงงาม)
- วลิ อสฺสา อตฺถิติ วลิโน (ผู้มีหนังเหี่ยว)

นอกจากนี้ โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๕) กล่าวถึง อิต ปัจจัยในสัญญาตตัทธิตว่า สมฺชาตํ ตารกาทิตฺวโต (ลง อิต ปัจจัยท้าย ตารกา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สมฺชาต = เกิดแล้ว) ส่วนสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ ให้อลงด้วยสูตรว่า ยทฺนุปฺปนฺนา นิปาตนา สิขฺณนฺติ (ศัพท์ที่มีได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทฺนุปฺปนฺนา นี้] เช่น

- ตารกา สมฺชาตา อสฺสาติ ตารกิตํ, คณํ (ท้องฟ้ามืดดวงดาวปรากฏแล้ว)
- ปุพฺผานิ สมฺชาตานิ อสฺสาติ ปุพฺผิตฺ, รุกฺโข (ต้นไม่มีดอกเกิดแล้ว)
- ผลานิ สมฺชาตานิ อสฺสาติ ผลิตฺ, รุกฺโข (ต้นไม่มีผลเกิดแล้ว)
- ปลุลวานิ สมฺชาตานิ อสฺสาติ ปลุลวิทฺ, ลตา (เถาวัลย์มีใบอ่อนเกิดแล้ว)
- ทุกฺขํ สมฺชาตํ อสฺสาติ ทุกฺขิตฺ (ผู้มีทุกข์เกิดแล้ว)
- สุขํ สมฺชาตํ อสฺสาติ สุขิตฺ (ผู้มีสุขเกิดแล้ว)
- ปณฺหา สมฺชาตา อสฺสาติ ปณฺหิตฺ (ผู้มีปัญญาเกิดแล้ว)
- ปิปาสา สมฺชาตา อสฺสาติ ปิปาสิตฺ (ผู้มีความกระหายเกิดแล้ว)
- ชิฆฺจนา สมฺชาตา อสฺสาติ ชิฆฺจนิตฺ (ผู้มีความหิวเกิดแล้ว)
- พยาธิ สมฺชาโต อสฺสาติ พยาธิโต (ผู้มีโรคเกิดแล้ว)

ในคัมภีร์ฎีกาของอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต (เล่ม ๑ หน้า ๑๔๖) พบรูปวิเคราะห์ของตัทธิตประเภทนี้ว่า พยาธิ สมฺชาโต เอตฺสฺสาติ พยาธิตํ. เอส นโย ทุกฺขิตนฺติ เอตฺถาปิ (โรคเกิดแล้วแก่บุคคลนั้น เหตุนี้ บุคคลนั้นชื่อว่า พยาธิตะ แม้คำว่า ทุกฺขิตํ ก็มีนัยเดียวกัน) ในที่นี้ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ด้วยบทสำเร็จที่ลงทุกุติยาวิภัตติ เหมือนรูปวิเคราะห์ในอรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๑ หน้า

๑๑๘) ว่า สเทวนนฺติ สห เทเวหิ สเทวกํ (คำว่า สเทวกํ มีรูปวิเคราะห์ว่า กับด้วยเทวดาทั้งหลาย ชื่อว่า สเทวกะ) ความจริงประโยคเต็มของพระบาลี (อง. ติก. ๒๐.๓๖.๑๓๓) ในเรื่องนี้ คือ

อมโม ปุริส น ตวํ อทฺทส มนุสฺเสสุ อิตฺถิ วา ปุริสํ วา อาพาธิกํ ทุกฺขิตํ พาฬฺหคฺคิลาณํ สเก มุตฺตกริเส ปลิปนํ เสมานํ อณฺเณหิ วุฏฺฐาปิยมาณํ อณฺเณหิ สํเวสียมาณํ

“บุรุษผู้เจริญ ในหมู่มนุษย์ สตรี หรือบุรุษป่วย ประสบทุกข์ เป็นไข้หนัก นอนจมอยู่ในมูตรและอุจจาระของตน ผู้อื่นต้องช่วยพยุงให้ลุกขึ้น ช่วยป้อนอาหาร เจ้าไม่เคยเห็นบ้างหรือ”

นอกจากนั้น ในทีฆนิกาย พรหมชาลสูตร (หน้า ๓) พบรูปว่า อุปปิลาวิตา (ผู้ฮึกเหิม), เจตโส อุปปิลาวิตตํ (ความเป็นผู้ฮึกเหิม) มีรูปวิเคราะห์ที่ละบทว่า

- อุปปิลาวิตติ อุปปิลาวั (อุปปิลาเว คือ ใจที่ฟูขึ้น) อุปปิลาวั = อุ บทหน้า + ปิลุ ธาตุ (คติมุหิ = ไป) + ณ ปัจจัย

- สมฺชาตํ อุปปิลาวั เยสนนฺติ อุปปิลาวิตา (อุปปิลาวิตะ คือ ผู้มีใจฟูขึ้นเกิดแล้ว) = อุปปิลาวั ศัพท์ + อิต ปัจจัย

- อุปปิลาวิตานํ ภาโว อุปปิลาวิตตตํ (อุปปิลาวิตตตะ คือ ความเป็นผู้มีใจฟูขึ้นเกิดแล้ว, ความเป็นผู้ฮึกเหิม) = อุปปิลาวิต ศัพท์ + ตต ปัจจัย

คัมภีร์ฎีกาเก่าของสลักชั้นฉวรรค (หน้า ๗๓) และคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสลักชั้นฉวรรค (หน้า ๒๗๕) อธิบายเป็นรูปว่า อุพฺพิลาวิตํ, อุพฺพิลาวิตตตํ โดยแสดงรูปวิเคราะห์ว่า

- อุพฺพิลยติติ อุพฺพิลํ (อุ บทหน้า + พิล ธาตุ = ทำลาย + อ ปัจจัย)

- อุพฺพิลเมว อุพฺพิลาวิตํ (อุพฺพิล ศัพท์ + ต ปัจจัยในสกัถถัตถิต ลง อาว อักษรเป็นอาคม)

- อุพฺพิลาวิตสฺส ภาโว อุพฺพิลาวิตตตํ (อุพฺพิลาวิต ศัพท์ + ตต ปัจจัยในภาวตถัตถิต)

แม้การแยกรากศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ทั้งสองจะไม่ผิดหลักภาษา แต่ก็ยังไม่สอดคล้องกับรูปว่า อุปปิลาวิตา และ อุปปิลาวิตตตํ ที่พบในพระบาลี สันนิษฐานว่าพระฎีกาจารย์คงจะพบปาฐะที่ผิดว่า อุพฺพิลาวิตา, อุพฺพิลาวิตตตํ จึงอธิบายรากศัพท์ตามปาฐะที่พบในสมัยนั้น นอกจากนั้น รูปวิเคราะห์ของท่านก็มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ว่า อุพฺพิลาวิตํ ไม่ตรงกับประธานว่า ตุมฺहे ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

“ตโป อสส อตฺถิ, ตสฺมี วา วิชฺชตี”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า ตโป อสส อตฺถิ (ตบะมีอยู่แก่บุคคลนั้น) หรือว่า ตโป ตสฺมี วิชฺชตี (ตบะย่อมปรากฏในบุคคลนั้น) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“ตทสฺสตฺถิ”ติ อธิกาโร.

ศัพท์ว่า ตทสฺสตฺถิ (ในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

๓๔๙. ตปาทีโต สี.

ลง สี ปัจจัยท้าย ตป ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

สี อ. สี ปัจจัย โหติ ย่อมลง ปร ในเบื้องหลัง สทฺทโต จากศัพท์ ตปาทีโต อันมี ตป เป็นต้น อตฺถิ ในอรรถ อิติ ว่า ตํ ธมฺมาชาตํ อ.ธรรมาชาตินั้น อตฺถิ มีอยู่ อสฺส บุคคลสฺส แก่บุคคลนั้น ๆ

[อาทิ ศัพท์ใน ตปาทีโต หมายถึง มโนคณะ จึงลง สี ปัจจัยท้ายมโนคณะเท่านั้น อนึ่ง สี และ วิ ปัจจัยมักลงท้ายคำคุณศัพท์ เช่น ตปสฺสี (ผู้มีตบะ), เมธาวิ (ผู้มีปัญญา) โดย วิ ปัจจัยใช้ลงท้ายศัพท์ที่แสดงคุณลักษณะในทางดีหรือไม่ดี ศัพท์ที่แสดงคุณลักษณะในทางดี เช่น เมธาวิ (ผู้มีปัญญา) ส่วนศัพท์ที่แสดงคุณลักษณะในทางไม่ดี เช่น มายาวิ (บุรุษผู้มีมารยา)]

ตป อิจฺเจวมาทีโต สิปฺจโย โหติ “ตทสฺสตฺถิ” อิจฺเจตสฺมี อตฺถเ.

ลง สี ปัจจัยท้าย ตป ศัพท์อย่างนี้เป็นต้นในความหมายนี้ว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

สสฺส ทฺวิภาโว.

มีการซ้อน ส อักษร

[ปทรูปสิทธิปกรณ์และคัมภีร์นยาสะว่า ให้ซ้อน ส อักษร สำเร็จรูปเป็น ตปสฺสี, เตชสฺสี แต่ สัททนิติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๘๙) กล่าวถึงรูปว่า เตชสี ที่ไม่ซ้อน ส ดังข้อความว่า

เอตถ จ ปุริเมสุ ทีวีสุ สุขุขจุจารณตถิ สสส ทวิตตํ, ปจฺฉิเม ปน สุทฺธโร สกาโร. สกฺกณฺณณฺโน ปน เกจิ สาสนิกา ตโต นยํ คเหตฺวา เตชสฺสีติ สกาโร ทฺวิภาวํ กตฺวา ปจฺนติ, ตถาปิ น โทโส. ปาพิ-
โปตฺถเกสุ ปน เตชสฺสีติ นิสฺสณฺโณคปทเมว อาคตํ.^{๓๒๔}

“อนึ่ง ในอุทธารณ์เหล่านี้ ช้อน ส อักษรเพื่อให้ออกเสียงง่ายในบทสองบทแรก [คือ ตปสฺสี, ยสสฺสี] แต่ในอุทธารณ์หลัง [คือ เตชสฺสี] มี ส อักษรตัวเดียว ฝ่ายชาวพุทธบางท่านผู้รู้สันสกฤต ถือเอานัยจากสันสกฤตนั้นแล้วออกเสียงโดยช้อน ส อักษรเป็นรูปว่า เตชสฺสี ถึงอย่างนั้นก็ไม่ได้ แต่ในฉบับโบราณของพระบาลีพบบทที่ไม่ช้อนพยัญชนะสังโยคว่า เตชสฺสี”]

ตปสฺสี, ตปสฺสีโน, ตปสฺสีนี, ตปสฺสี.

เช่น

[บุคลิङ्] ตปสฺสี - ตปสฺสีโน ([บุคคลผู้มีตบะ])

[อิตถิลिङ्] ตปสฺสีนี (หญิงผู้มีตบะ)

[นบุงฺกลिङ्] ตปสฺสี (ตระกูลซึ่งมีตบะ)

การประกอบรูปศัพท์ ตปสฺสี

ศัพท์เดิมเป็น ตป ศัพท์ ต ศัพท์ และ อตฺถิ ศัพท์

ลง สิ ปฐมวิภตฺติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ตป ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิภตฺติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ตโป

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า อสฺส]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ตโป อสฺส อตฺถิ (ตบะมีอยู่แก่บุคคลนั้น) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง สิ ปัจจัยท้าย ตโป ศัพท์ในอัสสัถิตัทธิตด้วยสูตรว่า “ตปาทิโต สิ”

ลบวิภตฺติท้าย ตโป และ อสฺส ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย ตป และ ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ ต และ อตฺถิ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ช้อน ส อักษรด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน”

ตั้ง ตปสฺสี ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสฺมาสกิตกา นามํวาทเวตฺตนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ตปสฺสี ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตุเถ ปฐมา”

ลง สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น ตปสฺสี

เอวํ เตชสฺสี, ยสสฺสี, มนสฺสี, ปยสฺสี.

ตัวอย่างว่า

เตชสฺสี (ผู้มีเดช) = เตโช อสฺส อตฺถิติ เตชสฺสี.

ยสสฺสี (ผู้มียศ) = ยโส อสฺส อตฺถิติ ยสสฺสี.

มนสฺสี (ผู้มีใจประเสริฐ) = มโน อสฺส อตฺถิติ มนสฺสี.

ปยสฺสี (สระที่มีน้ำ) = ปโย อสฺส อตฺถิติ ปยสฺสี.

ก็เช่นเดียวกันนี้

“ทณโฑ อสฺส อตฺถิ, ตสฺมี วา วิชชตี”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า ทณโฑ อสฺส อตฺถิ (ไม่ทำมีอยู่แก่บุคคลนั้น) หรือว่า ทณโฑ ตสฺมี วิชชตี (ไม่ทำยอมปรากฏในบุคคลนั้น) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๐๐. ทณฺหาทิตโต อิกอี.

ลง อิก ปัจจัยหรือ อี ปัจจัยท้าย ทณฺหา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้น มีอยู่แก่บุคคลนั้น

อิกอี อ. อิก และ อี ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง พรฺในเบื้องหลัง สทฺทโต จากศัพท์ ทณฺหาทิตโต อันมี ทณฺหา เป็นต้น อตฺถเ ในอรรถ อิติ ว่า ตํ ฐมฺชาตํ อ.ธรรมชาตินั้น อตฺถิ มีอยู่ อสฺส บุคคลสฺส แก่บุคคลนั้น ๕

อาทิสทฺโทยํ ปการตฺถเ.

อาทิ ศัพท์นี้มีความหมายว่า ปการะ

[อรรถว่า ปการะ (เหมือนกัน) คือ ศัพท์ที่ลักษณะอย่างเดียวกันอื่นๆ ซึ่งในที่นี้เป็นคำที่ ลงท้ายด้วย อ วัณณะเหมือนกัน เช่น มาลา (ดอกไม้), ฉตฺต (ร่ม) เป็นต้น]

ทณฺหา อิจฺเจวมาทิตโต อวณฺณนฺตา อิก-อี อิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ “ตทสฺสตฺถิ”
อิจฺเจตสฺมี อตฺถเ.

ลง อิก ปัจจัยและ อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วย อ วัณณะซึ่งมี ทณฺหา ศัพท์อย่างนี้เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

[ในปทฐปฐิติฎีกาได้อธิบายสาเหตุในการเพิ่มคำว่า อวณฺณนฺตา (ท้ายนามศัพท์ที่ลงท้าย ด้วย อ วัณณะ) ในนุตติของสูตรนี้ว่า

ทณฺหา อิจฺเจวมาทิตโต อวณฺณนฺตาติ เอตฺถ อวณฺณนฺตาติ อิทํ สตฺยาทีหิ มนฺตุ, อายุสฺสุการาส มนฺตุมฺหิตี วจนฺโต สิทฺธ.^{๓๒๔}

“ในคำว่า ทณฺหา อิจฺเจวมาทิตโต อวณฺณนฺตา (ท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วย อ วัณณะซึ่งมี

ทณฺฑ ศัพท์อย่างนี้เป็นต้น) นี้ คำว่า อวณฺณนฺดา (ทำยนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วย อ วัณณะ) นั้นสำเร็จแล้วด้วยคำว่า สตฺยาทีหิ มนฺตุ, อายุสฺสการาส มนฺตุมฺหิ”

ข้อนี้หมายความว่า สูตร สตฺยาทีหิ มนฺตุ กล่าวถึงการลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย สติ ศัพท์เป็นต้น และสูตรว่า อายุสฺสการาส มนฺตุมฺหิ ก็กล่าวถึงการแปลง อฺ อักษรของ อายุ ศัพท์เป็น อส ในเพราะ มนฺตุ ปัจจัย ทำให้ทราบว่า มนฺตุ ปัจจัยเป็นปัจจัยที่ลงท้ายด้วยสระวัณณะอื่นจาก อ วัณณะ คือ สระ อิ วัณณะ, สระ อุ วัณณะ และ โอ อักษร ดังนั้น จึงสามารถอนุมานรู้ว่า มนฺตุ ปัจจัยในสูตรนี้ลงท้าย นามศัพท์ที่ลงท้ายด้วย อ วัณณะเท่านั้น การอนุมานรู้เช่นนี้คล้ายตามปาริเสสนัย คือ วิธีที่แสดงถึงเนื้อความที่เหลือจากสิ่งที่กล่าวมาแล้วหรือจกกล่าวต่อไป ข้อนี้ไม่เหมือนคัมภีร์ปาณินิ (อริยาเย ๕ ปาทะ ๒ สูตร ๑๑๕) ที่ตั้งสูตรโดยเฉพาะเพื่อระบุว่าให้ลง อิฺ ปัจจัยใน ทณฺฑินิ เป็นต้นท้าย อ การันต์เท่านั้นด้วยสูตรว่า อตฺ อิฺนิจเณ (ลง อิฺ และ อิฺจฺ ปัจจัยท้าย อ การันต์) เช่น ทณฺฑี = ทณฺฑ + อิฺ, ทณฺฑิกะ = ทณฺฑ + อิฺจฺ]

ทณฺฑโก ทณฺฑี ทณฺฑโน ทณฺฑินิ.

เช่น ทณฺฑโก, ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า), ทณฺฑโน (ผู้มีไม้เท้าหลายคน), ทณฺฑินิ (หญิงผู้มีไม้เท้า)

[โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๘๐) กล่าวถึงการลงอัสสัดถิตัตตปัจจัยศัพท์เดี่ยวบ้าง หลายศัพท์บ้างท้าย ทณฺฑ ศัพท์เป็นต้นในสูตรว่า ทณฺฑาทิตฺตฺวิกิ วา (ลง อิฺก หรือ อี ปัจจัยท้าย ทณฺฑ ศัพท์เป็นต้นในอรรถของ มนฺตุ ปัจจัย) ดังนี้

พหุลวิธานา กุโตจิ เทว โหนฺติ, กุโตเจกเมกํว. ทณฺฑโก ทณฺฑี ทณฺฑวา, คนฺธิโก คนฺธิคนฺธวา, ฐปีโก ฐปี ฐปวา.^{๓๒๖}

“ลงปัจจัย ๒ ตัวท้ายศัพท์บางคำ หรือลงปัจจัยตัวเดียวเท่านั้นท้ายศัพท์บางคำ เพราะการประกอบใช้ศัพท์ว่า พหุล (โดยมาก) เช่น ทณฺฑโก ทณฺฑี ทณฺฑวา (ผู้มีไม้เท้า), คนฺธิโก คนฺธิคนฺธวา (สิ่งที่มีกลิ่น), ฐปีโก ฐปี ฐปวา (สิ่งที่มีรูป)”

คัมภีร์มูคฺคโพรฎีกาใหม่ (คำอธิบายสูตร ๔๔๑) ปฏิเสธการลงอัสสัดถิตัตตปัจจัยซ้อนกันสองศัพท์ จึงไม่มีรูปว่า ทณฺฑิกวา, ทณฺฑิกมา เทโส (สถานที่ที่มีผู้มีไม้เท้า) ดังข้อความว่า

เอว มนฺตฺวตฺถิยสฺมา สฺวโป มนฺตฺวตฺถิโย น ลียา. ยถา ธนํ อสฺส อตฺถิตฺติ ธนฺวา ปุน ธนฺวา

อสุส อตถิตติ อตเถ ฌมณตูปิ วนตุน สียา. อสุรูปตโย สียา เอว ยถา ฌาณ อสุส อตถิ ฌาณ ปุณ
ฌาณโน อสุส สนติ อิจจตุเถ ฌาณิมา ราชา อิติ.^{๓๒๗}

“ปัจจัยที่มีอรรถของ มนตุ ปัจจัยที่มีรูปเหมือนกันไม่พึงลงท้ายปัจจัยที่มีอรรถของ มนตุ
ปัจจัยอย่างนี้ เช่น ทรัพย์ของบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ธนวา วนตุน ปัจจัยไม่พึงลงอีก
ศัพท์หนึ่งแม้ท้าย ฌมฏ ปรัตยาหาระในความหมายว่า ผู้มีทรัพย์ของพระราชานั้นมีอยู่ (คือ ไม่ลง วนตุน
ปัจจัยท้าย วนตุน ปัจจัย) แต่ปัจจัยที่ลงท้ายปัจจัยที่มีรูปไม่เหมือนกันพึงมีได้แน่นอน เช่น ปัญญา
ของบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ฌาณิ ลงปัจจัยได้อีกในความหมายว่า ผู้ทรงปัญญาของ
พระราชานั้นมีอยู่ ได้รูปว่า ฌาณิมา ราชา (พระราชามีผู้ทรงปัญญา)”

อนึ่ง ในคัมภีร์มุคคโพธิก้าได้กล่าวว่า

สมานชาติยมนตวตถียปจฺยนตฺตา น สมานชาติโย มนตวตถียปจฺโย ภาวติ. ทณฺฑโท อสุส
อตถิ ทณฺฑทิโก, ทณฺฑทิโก อสุส อตถิตฺตยตฺเถ น ปุณ อิกโก. กิณตฺตุ วิรูปุ ภาวเตวว ทณฺฑทิกวา. เอวํ ทณฺฑที, โส
ยสฺมึ อตถิ ทณฺฑทิมมา เทโส อิจฺจาติ.

“ปัจจัยที่มีอรรถของ มนตุ ปัจจัยที่มีรูปเหมือนกันไม่พึงลงท้ายปัจจัยที่มีอรรถของ มนตุ
ปัจจัยซึ่งมีรูปเหมือนกัน เช่น ไม่เท่าของบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ทณฺฑทิกะ แต่ไม่ลง
อีก ปัจจัยซ้ำอีกในความหมายว่า ผู้มีไม่เท่าของสถานที่นั้นมีอยู่ แต่ปัจจัยที่มีรูปต่างกันย่อมมีได้นั้น
เทียว ได้รูปว่า ทณฺฑทิกวา (สถานที่ที่มีผู้มีไม่เท่า) เช่นเดียวกันนี้ ทณฺฑที (ผู้มีไม่เท่า) ผู้มีไม่เท่านั้นมีอยู่
ในสถานที่ใด สถานที่นั้นได้รูปว่า ทณฺฑทิมมา เทโส (สถานที่ที่มีผู้มีไม่เท่า) ดังนี้ เป็นต้น”

คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๑๒๑) และกัจจานัตถกปิณี (เล่ม ๒ หน้า ๒๓๘)
อ้างข้อความข้างต้นว่ามาจากมุคคโพธิก้า แต่ผู้แปลไม่พบในฉบับฎีกายอที่ได้อ้างว่า สังเขปฎีกา และ
ฉบับฎีกาใหม่ คาดว่าท่านคงจะนำมาจากฎีกาของมุคคโพธิฉบับใดฉบับหนึ่ง จึงไม่อาจนำต้นฉบับ
สันสกฤตมาอ้างอิงไว้เพื่อการเปรียบเทียบในเรื่องนี้ได้

ในพระบาลีมีอุทาหรณ์ของศัพท์ที่ลงอัสสัถิตัตถิตปัจจัยซ้อนกัน ๒ ศัพท์ว่า อตถิกวา ตฺว
(เธอผู้มีจิตที่มีหน้าที่) ดังหลักฐานในที่ฉนิกาย อัมพภูสสูตรว่า

อตถิกวาโต โข ปน เต อมฺพภูส อิทาคมนํ อโหสิ.^{๓๒๘}

“อัมพภูส เธอผู้มีจิตที่มีหน้าที่ได้มาสู่สถานที่นี้”

คำว่า อตถิกวาโต ประกอบรูปศัพท์มาจาก อตถ ศัพท์ + อิก ปัจจัย + วนตุน ปัจจัย + ส
วิภัตติ แปลตามศัพท์ว่า “ผู้มีจิตที่มีหน้าที่” มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

- อตฺโถ เอตสฺส อตฺถิติ อตฺถิกํ (อตฺถ ศัพท์ + อิก ปัจจัย)
- อตฺถิกมสฺส เต อตฺถิติ อตฺถิกวา (อตฺถิก ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัย)

คำว่า อตฺถิกวณฺตุ เป็นวิเศษณะของ เต ในพากย์ ดังนั้น ในเวลาตั้งรูปวิเคราะห์ ควรเพิ่ม เต ท้าย อสฺส เข้ามาเพื่อให้เกิดความชัดเจน มิฉะนั้นแล้วอาจทำให้เพิ่มปาสฺสเสสะว่า บุคคลสฺส ซึ่งไม่เหมาะสมกับสิ่งที่ระบุถึง แม้ในรูปวิเคราะห์ที่หมายถึง อมฺห ศัพท์ ก็ต้องเพิ่มปาสฺสเสสะว่า เม หรือ มยฺหํ เข้ามาตั้งข้อความในอรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๔๗๓) ที่กล่าวถึงรูปวิเคราะห์โดยเพิ่ม ตุมฺห ศัพท์เข้ามาเป็นอัญญบพว่า ปาปํ ลามกกมฺมํ อกตํ ตยาติ อกตปาโป (บาปคือกรรมอันทราม อันท่านมิได้กระทำแล้ว เหตุนั้น ท่านจึงชื่อว่า อกตปาปะ (ผู้มีได้กระทำบาปไว้))

อนึ่ง อตฺถ ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า กิจจ (หน้าที่) ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

ตตฺถ อาคนฺตฺวา กตฺตพฺพกิจจสงฺขาโต อตฺโถ เอตสฺส อตฺถิติ อตฺถิกํ, ตสฺส มาณวสฺส จิตฺตํ. อตฺถิกมสฺส อตฺถิติ อตฺถิกวา, ตสฺส อตฺถิกวโต ตว อิธาคมนํ อโหสีติ อตฺโถ.^{๓๒๔}

“ในพากย์นั้น หน้าที่ซึ่งเรียกว่ากิจที่มาแล้วพึงกระทำมีอยู่แก่มาณพนั้น เหตุนั้น มาณพนั้นชื่อว่า อตฺถิกะ หมายถึง จิตของมาณพนั้น จิตที่มีหน้าที่มีอยู่แก่เธอ นั้น เหตุนั้น เธอ นั้นชื่อว่า อตฺถิกวา ความหมายก็คือ เธอผู้มีจิตที่มีหน้าที่นั้นได้มาสู่สถานที่นี่”]

การประกอบรูปศัพท์ ทณฺฑิกโก

ศัพท์เดิมเป็น ทณฺฑา ศัพท์ ต ศัพท์ และ อตฺถิ ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า ทณฺฑโก และ อสฺส]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ทณฺฑโก อสฺส อตฺถิ (ไม่เท่ามีอยู่แก่บุคคลนั้น) อิติ อตฺถเ ในอรรถนี้

ลง อิก ปัจจัยท้าย ทณฺฑโก ศัพท์ในอัสสัถิตถิตด้วยสูตรว่า “ทณฺฑาทิโต อิกอิ”

ลบวิภตติท้าย ทณฺฑโก และ อสฺส ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย ทณฺฑา และ ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ ต และ อตฺถิ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปโยโค”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑิก

ตั้ง ทณฺฑิก ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสฺมาสภิตกา นามวาทเวตฺตนาทิสฺส จ”

ลง สิ ปฐมาวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ทณฺฑิก ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺถเ ปจมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑิโก

เอว มาลิโก มาลี มาลินี, นตฺติโก นตฺตี, รูปีโก รূปี, เกสิโก เกสี, สัมมิ, ฌาณิ, หตฺถิ
อิจฺจาติ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

มาลิโก, มาลี, มาลินี (ผู้ทรงมาลา) = มาลา อสฺส อตฺถิติ มาลิโก, มาลี.

นตฺติโก, นตฺตี (ผู้ถือร่ม) = นตฺตํ อสฺส อตฺถิติ นตฺติโก, นตฺตี.

รูปีโก, รূปี (ผู้มีรูปร่าง) = รูปํ อสฺส อตฺถิติ รูปีโก, รূปี.

เกสิโก, เกสี (ผู้มีผมงาม) = เกสา อสฺส อตฺถิติ เกสิโก, เกสี.

สัมมิ (ผู้มีหมู่) = สัมมํ อสฺส อตฺถิติ สัมมิ.

ฌาณิ (ผู้มีญาณ) = ฌาณํ อสฺส อตฺถิติ ฌาณิ.

หตฺถิ (ผู้มีวง คือ ข้าง) = หตฺถํ อสฺส อตฺถิติ หตฺถิ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า สัมมิ (ผู้มีหมู่) เช่น พระพุทธเจ้า หรือเจ้าคณะผู้เป็นเจ้าสำนักที่มีบริวารมาก

ก็จายนไวยากรณ์กล่าวถึง อีก ปัจจัยในอัสสัถิถัทธิต มิได้กล่าวถึง ฌิก ปัจจัย แต่ใน
พระไตรปิฎกพบบทที่ลง ฌิก ปัจจัยบ้าง เช่น

- อาสีติโก (ผู้มีอายุ ๘๐ ปี) = อสีติ อสฺส อตฺถิติ อาสีติโก (อสีติ ศัพท์ + ฌิก ปัจจัย) พบ
ในทิมนิกาย (ที. ๑๐.๑๖๕.๙๑) และสังยุตตนิกาย (ส. มหา. ๑๙.๓๗๕.๑๓๓) ว่า อาสีติโก เม วโย
วตฺตติ (วัยของเรามีอายุ ๘๐ ปี)

- นาวุติโก (ผู้มีอายุ ๙๐ ปี) = นาวุติ อสฺส อตฺถิติ นาวุติโก (นาวุติ ศัพท์ + ฌิก ปัจจัย) พบ
ในอังคุตตรนิกาย (อง. ทุก. ๒๐.๓๙.๖๕) ว่า วุทฺโธ เจปิ พุราหุมน โหติ อาสีติโก วา นาวุติโก วา
วสฺสสตีโก วา ชาติยา (ดูกรพราหมณ์ ถ้าคนชราผู้มีอายุ ๘๐ ปี ๙๐ ปี หรือ ๑๐๐ ปีโดยกำหนด)

สาเหตุที่ไม่ลง อีก ปัจจัยในบทเหล่านี้ ก็เพราะว่าถ่าลง อีก ปัจจัยเป็นรูปว่า อสีติก, นาฎิก

อาจทำให้เข้าใจผิดว่าลง ก ปัจจัยในอรรถสกัถ์ ส่งผลให้อรรถของอัสสัถิตัตถิตไม่ปรากฏชัดเจน
จึงจำเป็นต้องลง ฦก ปัจจัยในที่นี้]

๔๐๑. มธุวาทิตโต โร.

ลง ร ปัจจัยท้าย มธุ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

โร อ. ร ปัจจัย โหติ ย่อมลง ปร ในเบื้องหลัง สหฺทโต จากศัพท์ มธุวาทิตโต อันมี
มธุ เป็นต้น อตฺเถ ในอรรถ อิติ ว่า ตํ ฦมฺชาตํ อ.ธรรมาตินัน อตฺถิ มีอยู่ อสฺส ปุคฺคสฺส
แก่บุคคลนั้น ๆ

[อาทิ ศัพท์ใน มธุวาทิตโต เป็นไปในอรรถปการะ คือ ศัพท์ที่ลง ร ปัจจัยเหมือนกัน]

มธุวาทิตโต รปฺจโย โหติ “ตทสฺสตฺถิ”ติ อตฺเถ.

ลง ร ปัจจัยท้าย มธุ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

มธุ อสฺส อตฺถิ, ตสฺมี วา วิชฺชตฺติ มธุโร คุโฬ, มธุรา สกฺขรา, มธุรํ ขีรํ. กุญฺชา หนุ
เอตสฺส สนตฺติ กุญฺชโร. สพฺพสฺมี วตฺตพฺเพ มฺขมสฺส อตฺถิติ มฺขโร. สฺสฺติ อสฺส อตฺถิติ สฺสฺติโร.

ความหวานมีอยู่แก่น้ำอ้อยงบนั้น หรือว่า ปรากฏอยู่ในน้ำอ้อยงบนั้น เหตุุนั้น
น้ำอ้อยงบนั้นชื่อว่า มธุระ คือ น้ำอ้อยงบ

มธุรา สกฺขรา (น้ำตาลกรวดมีความหวาน) = มธุ อสฺสา อตฺถิติ มธุรา.

มธุรํ ขีรํ (น้ำนมมีความหวาน) = มธุ อสฺส อตฺถิติ มธุรํ.

คางมีอยู่แก่สัตว์นี้ เหตุุนั้น สัตว์นั้นชื่อว่า กุญฺชระ (ช้าง, สัตว์มีคางใหญ่)

ปากมีอยู่แก่บุคคลนั้นในคำที่ควรพูดทั้งหมด[ทั้งที่ดีและไม่ดี] เหตุุนั้น บุคคลนั้น
ชื่อว่า มฺขระ (คนปากกล้า)

โพรงมีอยู่แก่ต้นไม้ นั้น เหตุุนั้น ต้นไม้นั้นชื่อว่า สฺสฺติระ

[มธุ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า น้ำผึ้ง หรือความหวาน ท่านให้ลง ร ปัจจัยในความหมาย

หลังเท่านั้น คำว่า มธุระ จึงแปลว่า มีความหวาน ไม่แปลว่า มีน้ำผึ้ง ถ้างง ร บัจจัยท้าย มธุ ศัพท์
ที่มีความหมายว่า น้ำผึ้ง ก็แปลว่า หม้อที่มีน้ำผึ้ง โดยทำรูปวิเคราะห์ว่า มธุ อสฺมี ฆณฺเฏ อตฺถิติ มธุโร

ดั่งคัมภีร์อภิธานปิปปกา (คาถา ๑๔๘) กล่าวไว้ตามนัยนี้ว่า

กสาโว'นิตถิยํ ติตฺโต

มธุโร ลวณฺ อิเม

อมฺพิโล กฏฺโก เจติ

ฉ รสา ตพฺพตี ติสฺสุ.^{๓๓๑}

“รส ๖ อย่างเหล่านี้ คือ กสาว (รสฝาด) ย่อมเป็นไปในลิ้งค์ที่มีใช่อัตถิ
ลิ้งค์ [บุ้งลิ้งค์ และนบุ้งสกลิ้งค์] ติตฺต (รสขม), มธุระ (รสหวาน), ลวณ (รสเค็ม),
อมพิล (รสเปรี้ยว) และ กฏุก (รสเผ็ด) เมื่อเป็นไปในลิ้งค์ที่มีรสนั้น ย่อมเป็น
ไปในไตรลิ้งค์”

แม้คัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐิกา (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๘๐) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

มธุ อสฺส อตฺถิติ มธุโร, สาทุ. มธุสทุทโยมตฺเถว ทพฺพจโน, อตฺถิ รสวาจี. ตตฺถิ รสวจนา
มธุสทุททา ออมฺปจโย, น ตฺถ ทพฺพจนา อนภิธานโต. มธุมหิเยว หิ มธุวิทํ มธุรณฺติ ปยุชฺชนฺติ. ยทิ
ทพฺพจนาสฺส คหณํ สียา, อิทาปิ ปสฺชเชยฺย “มธุ อสฺมี ฆณฺเฏ อตฺถิ”ติ.^{๓๓๒}

“ความหวานมีอยู่แก่รสนั้น เหตุนั้น รสนั้นชื่อว่า มธุระ คือ รสหวาน มธุ ศัพท์นี้แสดง
วัตถุสิ่งของ[คือน้ำผึ้ง]ก็มี แสดงรสก็มี ในเรื่องนั้น ลงบัจจัยนี้ท้าย มธุ ศัพท์ที่แสดงรส ไม่ลงท้ายศัพท์
ที่แสดงวัตถุสิ่งของ เพราะไม่แสดงถึงเนื้อความ ดังจะเห็นได้ว่า ชาวโลกย่อมประกอบรสหวานนี้ใน
น้ำผึ้งเท่านั้นว่าเป็นสิ่งที่มีรสหวาน (มธุระ) ถ้าพึงถือเอา มธุ ศัพท์ที่แสดงวัตถุสิ่งของ ก็พึงประกอบ
ในที่นี้ได้ดีกว่า น้ำผึ้งมีอยู่ในหม้อนั้น เหตุนั้น หม้อนั้นชื่อว่า มธุระ (มีน้ำผึ้ง)”

อนึ่ง คัมภีร์มุกฺคโพรกฏิกานิใหม่ (คำอธิบายสูตร ๔๔๗) กล่าวว่า

มธุ มาธุริยมตฺถิ อสฺส อสฺมี วา มธุโร, โรโส. สทุทสตฺติสสวาทโต วิวจฺจิตตฺเถ เอว ปจฺจโย.
ทพฺพภิธานนฺตุ ตโยคา มธุโร, คุโผ. ยถา สุกฺกาทิกฺคุณโยคา สุกฺโก ปญฺเฏ อิจฺจาติ.^{๓๓๐}

“ความหวานของรสนั้นมีอยู่ หรือว่า มีอยู่ในรสนั้น เหตุนั้น รสนั้นชื่อว่า มธุระ หมายถึง
รส ลงบัจจัยในความหมายที่ต้องการจะกล่าวถึงเท่านั้น เพราะเป็นความสามารถแห่งศัพท์ ส่วนการ
กล่าวถึงวัตถุสิ่งของ มีรูปว่า มธุโร, คุโผ (น้ำอ้อยยงบรสหวาน) เพราะประกอบด้วยความหวาน ดัง
คำว่า สุกโก ปญเฏ (ผ้าขาว) เพราะประกอบด้วยคุณลักษณะมีความขาวเป็นต้น”

ตามข้อความข้างต้น คำว่า มธุระ มีรูปวิเคราะห์เป็นบุ้งลิ้งค์อย่างเดี่ยวว่า มธุ อสฺส อตฺถิติ

มธุโร, หรือ มธุ อสฺมี อตฺถิตี มธุโร (มีความหวาน) หมายถึง รส มิได้หมายถึงน้ำอ้อยยบเป็นต้น จึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็น ๓ ลิงค์ว่า มธุโร, มธุรา, มธุรฺ ไม่ได้ แต่เมื่อประกอบกับวิเสสยะ คือ คุโพ (น้ำอ้อยยบ), สกฺขรา (น้ำตาลกรวด), ซีรฺ (นม) ก็เปลี่ยนลิงค์ตามวิเสสยะได้ เหมือน สุกฺก ศัพท์ที่เปลี่ยนได้ ๓ ลิงค์ตามวิเสสยะว่า ปญฺเ, สาฏฺกิกา, วตฺถิ (ผ้า)

กุณฺช ศัพท์ที่มีความหมายว่า “คาง” ทำนจึงอธิบายด้วยคำที่มีความหมายชัดเจนว่า หนู (คาง) ทั้งสองคำเหล่านี้ต้องแปลควบคู่กันไป เพราะเป็นการอธิบายด้วยคำไวพจน์เพื่อให้ความหมายปรากฏชัด ไม่ใช่การอธิบายในลักษณะขยายความ แม้ในคัมภีร์ภิกษุ (อรรถาธิบาย ๕ ปาทะ ๒ สูตร ๑๐๗) ก็กล่าวว่า หตฺถิหนู กุณฺชสทฺเทน อุกฺจเต (คางของช้าง กล่าวไว้ด้วย กุณฺช ศัพท์) <มีรูปสันสกฤตว่า หสฺติหนู กุณฺชาศทฺเทโนจฺยเต> อีกอย่างหนึ่ง กุณฺช ศัพท์แปลว่า งา คำว่า กุณฺชโร จึงมีความหมายตามศัพท์ว่า สัตว์มีงายาว ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐิกา (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๘๐) กล่าวว่า กุณฺโข หนู ทนฺโต วา อสฺส อตฺถิ กุณฺชโร หตฺถิ (คาง หรืองา มีอยู่แก่ช้างนั้น เหตุฉะนั้น ช้างนั้นชื่อว่า กุณฺชระ คือ ช้าง)

นอกจากนี้ คำว่า กุณฺชโร อาจมีความหมายตามรูปกิตกวีเคราะห์ ๓ ประการว่า

- ผู้มีนรมย์ในหุบเขา = กุณฺเช คิริตฺถเน รมติติ กุณฺชโร (กุณฺช บทหน้า + รมุ ธาตุ = รื่นรมย์ + กวี ปัจจัย)

- ผู้ส่งเสียงร้องในหุบเขา = กุณฺเช คิริตฺถเน รวตฺติติ กุณฺชโร (กุณฺช บทหน้า + รุ ธาตุ = ส่งเสียง + อ ปัจจัย)

- ผู้ยังแผ่นดินให้คร่ำคร่า = กุํ ปรถวี ชรยตฺติติ กุณฺชโร (กุํ บทหน้า + ชร ธาตุ = เสื่อมวัย + อ ปัจจัย + เณ การิตปัจจัย)

ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาของวิมานวัตถุ (หน้า ๓๖) ว่า

ตตฺถ กุณฺชโร เต วราโรหิตี กุณฺเช คิริตฺถเน รมติ อภิรมติ, ตตฺถ วา รวติ โภณฺจนาทํ นทฺโต วิจรติ, กุํ วา ปรถวี ตปฺภิกฺขาเตน ชรยตฺติติ กุณฺชโร.^{๓๓๓}

“ในคานานั้น บาทคานาว่า กุณฺชโร เต วราโรหิ (ช้างพาหนะอันประเสริฐของเธอ) หมายความว่า สัตว์โดยย้อมรื่นรมย์ในหุบเขา หรือว่า ย่อมส่งเสียงร้องในหุบเขานั้น คือ บันลือเสียง โภณฺจนาทํเที่ยวไปอยู่ หรือว่า ย่อมยังแผ่นดินให้คร่ำคร่าด้วยการกระเทียบแผ่นดินนั้น เหตุฉะนั้น สัตว์นั้นชื่อว่า กุณฺชระ”

คำว่า มุขโร คือ คนปากกล้า หมายถึง คนที่พูดคำทั้งหมดซึ่งดีและไม่ดี ลง ร ปัจจัยในอรรถคำนี้ ที่จริงแล้วประโยคว่า สพฺพสฺมี วตฺตพฺเพ มุขมสฺส อตฺถิตี มุขโร (ปากมีอยู่แก่บุคคลนั้น

ในเรื่องที่ควรกล่าวทั้งหมด[ทั้งที่ดีและไม่ดี] เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า มุขระ) นำมาจากคัมภีร์กาศิกา (อธยายะ ๕ ปาทะ ๒ สุตระ ๑๐๗) ว่า มุขมสสัถิถิตี สัพพสมิ วุตตพเพ, มุขโร <มีรูปสันสกฤตว่า มุข-มสยาสัถิถิตี สรวสมิน วกุตวเย มุขระ.>

อนึ่ง คำว่า มุขร อาจเทียบกับคำว่า ขร ที่แปลว่า ผู้มีช่องคอใหญ่ มาจากรูปวิเคราะหฺว่า ขํ อสฺส อตฺถิตี ขโร (ผู้มีช่องคอใหญ่ ชื่อว่า ขระ) ดังคัมภีร์กาศิกา (อธยายะ ๕ ปาทะ ๒ สุตระ ๑๐๗) กล่าวว่า ขมสสัถิถิตี กณฺจวิวรํ มหา, ขโร (ช่องคออันใหญ่ของบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ขระ) <มีรูปสันสกฤตว่า ขมสยาสัถิถิตี กณฺจวิวรํ มหฺต, ขระ.> ในบันทึกการสอนปทฺรูปสิทธิปกรณ์ของ พระสีลानันทาภิกขุได้นำข้อความจากไวยากรณ์สันสกฤตชื่อปทฺมัญชรมาอ้างไว้ว่า มุขโร วาจาโล. ตสฺส หิ สัพพสมิ วุตตพเพ มุขมตฺถิ วุตตพพาวุตตพพยุ วิเวกาภาวา, มุขํ วาจิณฺทริยํ (มุขระ คือคนปากกล้า เพราะปากของเขามีอยู่ในคำที่ควรพูดทั้งหมด เพราะไม่มีการจำแนกความเป็นคำที่ควรพูดหรือไม่ควรพูด ปาก คือ อินทริย์อันได้แก่วาจา) <มีรูปสันสกฤตว่า มุขโร วาจาโล. ตสฺส หิ สรวสมิน วกุตวเย มุขมสฺติ วกุตวยา วกุตวยุ วิเวกาภาวาน, มุขํ วาจิณฺทริยม.>

อีกอย่างหนึ่งมาจาก มุขขร ลบ ข อักษร ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

มุขราติ มุขขรา. ขรวจนาติ วุตฺตํ โหติ.^{๓๓๔}

“คำว่า มุขรา แปลว่า ผู้มีปากกล้า ความหมายคือ ผู้มีถ้อยคำหยาบคาย”

ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์ปาลิตยาทีโยชนาจึงอธิบายคำนี้ไว้ทั้งสองนัยว่า

มุขโรติ มุขํ ขรํ เอตฺตสฺสตี มุขโร. ขการโลโป. อถ วา มุขํ เอตฺตสฺสตีติ มุขโร. มนฺตุตฺเต ปวตฺโต รปจโย นินฺทิตฺวาจโก.^{๓๓๕}

“คำว่า มุขโร (คนปากกล้า) มีรูปวิเคราะหฺว่า ปากอันกล้ามีอยู่แก่บุคคลนี้ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า มุขระ ลบ ข อักษร อีกอย่างหนึ่ง ปากมีอยู่แก่บุคคลนี้ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า มุขระ ลง ร บัจจยที่แสดงความหมายว่า ต่าหิ ในถัตถิตที่เป็นไปในอรรถของ มนฺตุ บัจจย”

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์วินยวินิจจยฎีกากล่าวว่า มุขร แปลว่า “คนพูดมาก, คนพูดพล่าม” โดยอธิบายว่า

สพฺพตฺถ วุตตพเพ มุขมสฺสา อตฺถิตี มุขริ. พหุภาณิตี อตฺโถ.^{๓๓๖}

“ปากมีอยู่แก่หญิงนั้นในเรื่องที่ควรพูดทั้งหมด เหตุนั้น หญิงนั้นชื่อว่า มุขริ หมายถึง หญิงพูดมาก”]

การประกอบรูปศัพท์ มธุโร

ศัพท์เดิมเป็น มธุ ศัพท์ ต ศัพท์ และ อตฺถิ ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย มธุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

ลง สิ วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น มธุ

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า อสฺส]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า มธุ อสฺส อตฺถิ (รสหวานมีอยู่แก่น้ำอ้อยงบนั่น) อติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ร ปัจจัยท้าย มธุ ศัพท์ในอัสสัดถิตัทธิตด้วยสูตรว่า “มธุวาทีโต โร”

ลงวิภัตติท้าย มธุ และ อสฺส ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย มธุ และ ต ศัพท์ ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณตสฺส”

ลง ต และ อตฺถิ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปโยโค”

สำเร็จรูปเป็น มธุโร

ตั้ง มธุโร ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสฺมาสกิตกา นามํวาทเวตฺนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย มธุโร ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลง รวม

สำเร็จรูปเป็น มธุโร

เอวํ รุจิโร, นคร.

ตัวอย่างว่า

รุจิโร (ผู้มีรัศมี, พระอาทิตย์) = รุจิ อสฺส อตฺถิติ รุจิโร.

นคร (สถานที่มีเทวาลัย, นคร) = นคา เอตฺสฺมี สนฺตฺติ นครํ ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า รุจิ ใน รุจिर ใช้ในความหมายว่า รัศมี ส่วน นค ศัพท์ใน นคร ประกอบรูปศัพท์มาจาก น บทหน้า + คมฺ ภาตฺ + กฺวิ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า น คจฺณนฺตฺติ นคา (นคะ คือ สิ่งที่ไม่เคลื่อนไป) ได้แก่ ปราสาทเป็นต้น และเทวาลัย ดังข้อความในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๘๐) ว่า นคา ปาสาทาทโย ปาสาณมยา เทวตาลยา อสฺมี สนฺตฺติ นครํ (สิ่งที่ไม่เคลื่อนไป คือ

ปราสาทเป็นต้น และเทวาลัยที่ทำด้วยหิน มีอยู่ในเมืองนี้ เหตุนี้ เมืองนั้นชื่อว่า นคร) นอกจากนั้น คัมภีร์อิทธิราชนูปทีปิกา (คำอธิบายคาถา ๑๙๘) ได้นำข้อความจากคัมภีร์จินตามณิที่แสดงถึงลักษณะของนครมาอ้างไว้ว่า

วิจิตตเทวยตนั

ปราสาทาปณมนทริ

นครํ ทสฺสเย วิทฺวา

ราชมคฺโคปโสภิตํ.^{๓๓๗}

“ผู้มีปัญญาพึงแสดงนครที่มีเทวาลัยอันวิจิตร มีปราสาท ร้านตลาด และบ้านเรือน งามด้วยทางหลวง”

ในคัมภีร์ศัพทส์โตมมทานิ (หน้า ๒๓๕) กล่าวว่า นคร ศัพท์ใน นคร หมายถึง ต้นไม้ หรือภูเขา คำว่า นคร จึงหมายถึง สถานที่มีต้นไม้ หรือสถานที่มีภูเขา, เมือง มีรูปวิเคราะห์ว่า นคา รุกขา ปพฺพตา วา สนฺติ อสฺมินฺติ นครํ (สิ่งที่ไม่เคลื่อนไป คือ ต้นไม้ หรือภูเขา มีอยู่ในเมืองนี้ เหตุนี้ เมืองนั้นชื่อว่า นคร) <มีรูปสันสกฤตว่า นคา เวฤกษะ ปรววตา วา สนฺตฺยสฺมินฺติ นครม>.

ฉบับฉฏฐสังคีติมีรูปเป็นปุงลึงค์ว่า นครโรร ตามนัยนี้หมายถึงแคว้นที่มีปราสาทเป็นต้น และเทวาลัยมาก โดย นคร ศัพท์เป็นคุณศัพท์ที่ใช้ขยาย ชนปโท รูปนี้พบในคัมภีร์มฤคโพรภฏิกาใหม่ (คำอธิบายสูตร ๔๔๗) ที่กล่าวว่า นครโรร ชนปโท (แคว้นที่มีปราสาทเป็นต้นและเทวาลัยมาก) <มีรูปสันสกฤตว่า นครโรร ชนปทะ> แต่ว่า นคร ศัพท์ที่แปลว่า เมือง ใช้เป็นชาติศัพท์ คือ ศัพท์แสดงประเภทอย่างเดียวกัน ต้องมีรูปเป็นนิตถิลิงค์ว่า นครี หรือนปฺงสกลิงค์ว่า นคร ไม่มีเป็นรูปปุงลึงค์ว่า นครโรร ดังคัมภีร์อิทธิราชนูปทีปิกา (คาถา ๑๙๘) กล่าวว่า นครมิตฺถิ วา (นคร ศัพท์เป็นนิตถิลิงค์ได้บ้าง) ในที่นี้จึงใช้เป็น นครํ ตามฉบับสิงหล แม้คัมภีร์ตตวโถษิณี (คำอธิบายสูตร ๑๙๑๔) ก็กล่าวว่า

นครมิตฺติ นคา รุกฺขา ปพฺพตา จ. ชาติสฺสทโย. ตถา จ นครีตฺยตฺตร จี ภาวติ.^{๓๓๘}

“ในคำว่า นคร สิ่งที่ไม่เคลื่อนไป คือ ต้นไม้ และภูเขา ศัพท์นี้เป็นชาติศัพท์ นอกจากนั้น คำว่า นครี ลง จี ปัจจัยในรูปนี้”]

“คุโณ อสส อตถิ, ตสฺมี วา วิชชตี”ติ วิคคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า คุโณ อสส อตถิ (คุณความดีมีอยู่แก่ชของบุคคลนั้น) หรือว่า คุโณ ตสฺมี วิชชตี (คุณความดีย่อมปรากฏในบุคคลนั้น) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๐๒. คุณาภิโต วนตุ.

ลง วนตุ ปัจจัยท้าย คุณ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

วนตุ อ. วนตุ ปัจจัย โหติ ย่อมลง ปร ในเบื้องหลัง สหฺทโต จากศัพท์ คุณาภิโต อันมี คุณ เป็นต้น อตฺเถ ในอรรถ อิติ ว่า ตํ ธมฺมาชาติํ อ.ธรรมาตินั้น อตถิ มีอยู่ อสส บุคคลสฺส แก่บุคคลนั้น ๕

คุณ อิจฺเจวมาภิโต วนตุปปจฺจโย โหติ “ตทสฺส อตถิ”ติ อตฺเถ.

ลง วนตุ ปัจจัยท้าย คุณ ศัพท์อย่างนี้เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

[อาทิ ศัพท์ท้าย คุณาภิโต หมายถึง ศัพท์ อ การันต์และ อา การันต์ที่ลง วนตุ ปัจจัย เหมือน คุณ ศัพท์ ดังคำว่า คณวา (ผู้มีหมู่คณะ), ปณฺณวา (ผู้มีปัญญา) เป็นต้น ศัพท์เหล่านี้ต่างจาก ทณฺหา ศัพท์ที่แม้เป็น อ การันต์ ก็ลง อีก และ อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ทณฺหาภิโต อิกอี]

วิภตฺติโลเป นามพฺยปเทเส จ กเต สฺยาพฺยปฺตติ.

เมื่อลบวิภตติ และตั้งเป็นนามแล้ว ให้ลงวิภตติมี สิ เป็นต้น

คุณวนตุ สิ.

ลง สิ วิภตติท้าย คุณวนตุ

“สวิภตฺติสฺส, นตฺตฺสา”ติ อธิกิจจ “อา สิมฺหิ”ติ อาตต.

ความเป็น อา ย่อมมีด้วยสูตรว่า อา สิมฺหิ (แปลง นตุ กับวิภตติเป็น อา ในเพราะ สิ วิภตติ) เพราะอาศัยสองบทว่า สวิภตฺติสฺส, นตฺตฺสา (แปลง นตุ กับวิภตติ) [หมายความว่า สองบทนี้ตามมาจากสูตรอื่น]

คุณวา ปุริโส.

เช่น คุณวา ปุริโส (บุรุษผู้มีคุณความดี)

[วนตุ บัณฑิตในสูตรนี้ ให้ลงท้ายสระ อ วัณณะ ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๔ สูตร ๗๙) กล่าวว่า วนตุวัณณา (ลง วนตุ บัณฑิตในอรรถอัสสัถิตัทธิตท้ายสระ อ วัณณะ) เช่น คุณวา (ผู้มีคุณความดี), ปณฺณวา (ผู้มีปัญญา) แม้สหพนฺธิปกรณ์ (ปทมาลา) ก็กล่าวว่า

ปุนนปฺสกลิงฺเกหิ	อการนฺเตหิ ปายโต
วนตุสทฺโท ปโร โหติ	ตทนต์ตา คุณวาทโย. ^{๓๓๔}

“วนตุ ศัพท์โดยมากลงท้ายศัพท์ อ การันต์ที่เป็นปฺงลิงค์และนปฺงสกลิงค์
คุณวา ศัพท์เป็นต้นมี วนตุ บัณฑิตนั้นอยู่ท้าย”

ในบางทีก็ลง วนตุ บัณฑิตท้ายสระการันต์อื่นได้บ้าง เช่น เวทนาวา (ผู้มีเวทนา), สณฺณวา (ผู้มีสัญญา), ปณฺณวา (ผู้มีปัญญา), รสฺมิวา (ผู้มีรัศมี), ยสฺสฺมิวา (ผู้มีบริวารที่มียศ), มสฺสุวา (ผู้มีहनวด) ดังนี้ เป็นต้น นอกจากนั้น อุทาหรณ์ว่า เวทนาวา, สณฺณวา ไม่ต้องทำรัสสะ อา ใน เวทนา และ สณฺณวา เป็น อ เพราะเป็นชื่อเฉพาะ ถ้าทำรัสสะก็อาจทำให้ชื่อเดิมวิบัติไป ส่วนอุทาหรณ์ว่า ปณฺณวา ทำรัสสะได้ เพราะไม่ใช่ชื่อเฉพาะ]

การประกอบรูปศัพท์ คุณวา

ศัพท์เดิมเป็น คุณ ศัพท์ ต ศัพท์ และ อตฺถิ ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวินิตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย คุณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตุเถ ปจมา”

แปลง สิ วิกัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น คุณ

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า อสฺส]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า คุณ อสฺส อตฺถิ (คุณธรรมมีอยู่แก่บุคคลนั้น) อิติ อตฺถเ ในอรรถนี้

ลง วนตุ บัณฑิตท้าย คุณ ศัพท์ในอัสสัถิตัทธิตด้วยสูตรว่า “คุณาภิโต วนตุ”

ลบวิกัตติท้าย คุณ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิกตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย คุณ ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ อสฺส และ อตฺถิ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปโยโค”

ตั้ง คุณนวนตุ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฤติสสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาที่สุ จ”
 ลง สิ ปฐมาวินัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย คุณนวนตุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตุเถ ปจมา”
 ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง นตุ กับ สิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อา สิมฺหิ”
 แยก ลบ รวม
 สำเร็จรูปเป็น คุณวา

เสส เณยฺย.

วิธีที่เหลือก็พึงทราบเหมือนกัน

เอว คณวา, กุลวา อิจจาทย.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า คณวา (ผู้มีหมู่คณะ) = คโน อสฺส อตฺถิติ คณวา.

กุลวา (ผู้มีตระกูล) = กุลํ อสฺส อตฺถิติ กุลวา. ก็เช่นเดียวกันนี้

อิตฺถิยํ “ณวณิกเณยฺยณนตุหิ”ติ อีปจจโย. “วา”ติ วตฺตมาเน “นตุสฺส ตมิกาเร”ติ
 ตกาโร.

ในอิตฺถิลิงค์ ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ณว-ณิก-เณยฺย-ณ-นตุหิ (ลง อี ปัจจัย
 ท้าย ณว, ณิก, เณยฺย, ณ และ นตุ ในอิตฺถิลิงค์ได้บ้าง) เมื่อพบว่า วา (ได้บ้าง) ตามมาอยู่
 แปลง นตุ เป็น ต อักษรด้วยสูตรว่า นตุสฺส ตมิกาเร (แปลง นตุ เป็น ต ในเพราะ อี อักษร
 เบื้องหลังได้บ้าง)

คุณวตี คุณนวนตี อิจจาติ.

เช่น คุณวตี คุณนวนตี (หญิงผู้มีคุณความดี) เป็นต้น

นปฺสเก “อํ นปฺสเก”ติ สวิภตฺติสส นตุสฺส อมาเทโส.

ในนปฺสกลิงค์ แปลง นตุ กับวิภัตติเป็น อํ ด้วยสูตรว่า อํ นปฺสเก (ในนปฺส-
 สกลิงค์ แปลง นตุ ปัจจัยกับวิภัตติเป็น อํ ในเพราะ สิ วิภัตติ)

คุณวํ อิจจาติ.

เช่น คุณวํ (จิตที่มีคุณความดี) เป็นต้น

“สติ อสฺส อตฺถิ, ตสฺมี วา วิชฺชตี”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า สติ อสฺส อตฺถิ (สติมีอยู่แก่บุคคลนั้น) หรือว่า สติ ตสฺมี วิชฺชตี (สติย่อมปรากฏในบุคคลนั้น) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“ตทสฺสตฺถิ”ติ วตฺตเต.

บทว่า ตทสฺสตฺถิ (ในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรนี้]

๔๐๓. สตุยาทีหิ มนฺตุ.

ลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย สติ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

มนฺตุ อ. มนฺตุ ปัจจัย โหติ ย่อมลง ปฺร ในเบื้องหลัง สทฺเทหิ จากศัพท์ ท. สตุยาทีหิ อันมี สติ เป็นต้น อตฺถเ ในอรรถ อิติ ว่า ตํ ฐมฺมาตํ อ.ธรรมชาตินั้น อตฺถิ มีอยู่ อสฺส บุคคลสฺส แก่บุคคลนั้น ๒

สติอิจฺเจวมาทีหิ อวณฺณนฺตฺรหิเตหิ ปจฺมาวิภตฺตยนฺเตหิ ลิงฺเคหิ มนฺตฺบปฺจโย โหติ “ตทสฺสตฺถิ”ติ อตฺถเ.

ลง มนฺตุ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วยปฐฺมาวิภตฺติมีศัพท์ว่า สติ อย่างนี้เป็นต้น ซึ่งยกเว้นศัพท์ที่ลงท้ายด้วย อ วัณณะ ในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

[คำว่า อวณฺณนฺตฺรหิเตหิ (ยกเว้นศัพท์ที่ลงท้ายด้วย อ วัณณะ) แสดงว่าลง มนฺตุ ปัจจัยท้ายศัพท์ที่ลงท้ายด้วยสระวัณณะอื่นจาก อ วัณณะ คือ สระ อิ วัณณะ, สระ อุ วัณณะ และ โอ อักษรดังอุทาหรณ์ว่า สติมนฺตุ (สติ + มนฺตุ), อายุสฺมนฺตุ (อายุ + มนฺตุ) โคมฺนฺตุ (โค + มนฺตุ) ท่านกล่าวกฎขึ้นตามปริกาสาสูตราว่า ตทฺนฺปโรเรน (นามศัพท์และอื่นๆ ย่อมให้สำเร็จโดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์นั้น) ที่กล่าวมาแล้วในนามกัณฑ์ ดังนั้น อาที ศัพท์ท้าย สตุยาทีหิ หมายถึง ศัพท์ที่มีสระ อิ วัณณะ, สระ อุ วัณณะ และ โอ อักษรอยู่ท้าย

โดยแท้จริงแล้ว คำว่า อวณฺณนฺตฺรหิเตหิ นี้กล่าวไว้โดยปาริเสสณัย คือ นัยที่แสดงถึงสิ่งที่เหลือจากข้อความที่กล่าวมาแล้วหรือจกกล่าวต่อไป โดยสูตรว่า ทณฺหาทีโต อิกอี และ คุณาทีโต

วณฺตุ ซึ่งอยู่หน้าสูตรนี้ แสดงการลง อิก, อี และ วณฺตุ ปัจจัยท้ายสระ อ วัณณะ ดังนั้น วิธีของสูตรนี้จึงเกี่ยวกับสระอื่นจากสระ อ วัณณะ

แม่สัททนต์ติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๒๓๘) ก็กล่าวถึงหลักของการลง มนฺตุ ปัจจัยไว้เป็นคาถาว่า

อิวณฺณกาโรกาเรหิ มนฺตุสทโท ปโร ภเว
อการนฺตา จิการนฺตา อิมนฺตฺติ วิภาวเย.^{๓๔๐}

“มนฺตุ ปัจจัยย่อกลงท้ายศัพท์ที่เป็น อิ วัณณะ, อุ อักษร และ โอ อักษร
ส่วน อิมนฺตุ ปัจจัยย่อกลงท้ายศัพท์ อ การันต์และ อิ การันต์”

ตัวอย่างของ อิมนฺตุ ปัจจัย เช่น จนฺติมา (ผู้มีจันทร์เทพ, พระจันทร์), ปาปิมา (ผู้มีบาป), ปุตฺติมา (ผู้มีบุตร) และ คติมา (ผู้มีปัญญา) ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ให้ลง อิ อาคมข้างหน้า มนฺตุ ปัจจัย

แม่คัมภีร์นริฎติที่ปนีก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อิวณฺณวณฺโณกาเรหิ มนฺตุ. ตตฺถ อิวณฺณนฺเตหิ นิจุ.^{๓๔๑}

“ลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย สระ อิ วัณณะ, สระ อุ วัณณะ และ โอ อักษร ในเรื่องนั้น ลง มนฺตุ ปัจจัยแน่นอนท้ายศัพท์ที่มีสระ อิ วัณณะ อยู่หลัง”

ลงปัจจัยท้าย สระ อิ

- สติมนฺตุ (ผู้มีสติ)
- คติมนฺตุ (ผู้มีปัญญา),
- มติมนฺตุ (ผู้มีปัญญา)
- ธิติมนฺตุ (ผู้มีความตั้งมั่น)

ลงปัจจัยท้าย สระ อี

- อตฺถทสฺสิมา (ผู้เห็นประโยชน์)
- สิริมา (ผู้มีสิริ) [สิริมา ทำรัสสะ อี ไน รี เป็น อิ]

ลงปัจจัยท้าย สระ อุ

- อายสฺมา (ผู้มีอายุ)
- จกฺขุมา (ผู้มีจักขุ)
- พนฺธุมา (ผู้มีพวกพ้อง)
- ภาณฺธุมา (สิ่งที่มีรัศมี, พระอาทิตย์)

ลงปัจจัยท้าย สระ อุ

ไม่พบอุทาหรณ์ แต่รู้ว่า วฐฺมา (ผู้มีลูกสะไภ้) ควรมิได้

ลงปัจจัยท้าย สระ โอ

- โคมา (ผู้มีโค)

อนึ่ง คัมภีร์นิรุตติที่ปนี (สูตร ๓๗๓) ระบุว่า มนุ ปัจจัยเป็นต้นมักไม่ลงท้ายชาติศัพท์มี โค (วัว), อสฺโส (ม้า), มนุสฺโส (มนุษย์) เป็นต้น คุณศัพท์มี นิโล (ผ้าเขียว), สุกโก (ผ้าขาว) เป็นต้น และนามศัพท์มี ติสฺโส (นายติสสะ), มุสฺโส (นายมุสสะ) เป็นต้น แต่ลงท้ายศัพท์ที่แสดงคุณลักษณะ ซึ่งไม่อาจกล่าวถึงทัพบะคือบุคคลสิ่งของที่เป็นรูปธรรมได้ เช่น พุทธิมา (ผู้มีความรู้), ปญญา (ผู้มีปัญญา), รูปวา (ผู้มีรูป), วณฺณวา (ผู้มีผิวพรรณ) ดังข้อความว่า

โค, อสฺโส, มนุสฺโส อิจจาทีสุ ชาตีสทฺเทสุ เตสํ ทพฺพาภิธานสมตฺตตฺตา มนฺตาทโย น โหนฺติ, ตถา นิโล ปญฺเญ, สุกโก ปญฺเญ อิจจาทีสุ คุณสทฺเทสุ ติสฺโส, มุสฺโส อิจจาทีสุ นามสทฺเทสุ จ. เยสํ ปน ทพฺพาภิธานสามตฺติยํ นตฺถิ, เตเสวว โหนฺติ. พุทธิมา, ปญญา, รูปวา, วณฺณวา อิจจาที.^{๓๔๒}

“มนุ ปัจจัยเป็นต้นย่อมไม่ลงท้ายชาติศัพท์มี โค, อสฺโส และ มนุสฺโส เป็นต้น เพราะศัพท์เหล่านั้นมีความสามารถในการแสดงถึงทัพบะ เช่นเดียวกันนี้ ย่อมไม่ลงท้ายคุณศัพท์มี นิโล ปญฺเญ, สุกโก ปญฺเญ เป็นต้น และไม่ลงท้ายนามศัพท์มี ติสฺโส, มุสฺโส เป็นต้น แต่ศัพท์เหล่านี้ใดไม่มีความสามารถในการแสดงถึงทัพบะ [มนุ ปัจจัยเป็นต้น]ย่อมลงท้ายศัพท์เหล่านั้น ดังอุทาหรณ์ว่า พุทธิมา, ปญญา, รูปวา, วณฺณวา เป็นต้น”

แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๗๘) และโมคคัลลานปัญญา (ปริจเฉทที่ ๔ คำอธิบายสูตร ๗๘) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

โค อสฺโสติ ชาตีสทฺทานํ ทพฺพาภิธานสามตฺติยา มนฺตวาทโย น โหนฺติ, ตถา คุณสทฺทานํ เสโต ปญฺเญติ, เยสนนฺตฺ คุณสทฺทานํ ทพฺพาภิธานสามตฺติยํ นตฺถิ, เตหิ โหนฺเตว “พุทธิมา, รูปวา, รสวา, คนฺธวา, ผสฺสวา, สทฺทวา, รสี, รสีโก, รูปี, รูปิโก, คนฺธี, คนฺธิโก”ติ.^{๓๔๓}

“มนุ ปัจจัยเป็นต้นย่อมลงไม่ได้ เพราะชาติศัพท์ว่า โค, อสฺโส เป็นต้นสามารถแสดงทัพบะได้ และไม่ลงท้ายคุณศัพท์ว่า เสโต ปญฺเญ (ผ้าขาว) เช่นเดียวกัน แต่คุณศัพท์เหล่านี้ใดไม่มีความสามารถในการแสดงทัพบะ มนุ ปัจจัยเป็นต้นย่อมลงท้ายคุณศัพท์เหล่านั้นได้ ดังอุทาหรณ์ว่า พุทธิมา (ผู้มีความรู้), รูปวา (ผู้มีรูป), รสวา (สิ่งที่มีรส), คนฺธวา (สิ่งที่มีกลิ่น), ผสฺสวา (ลมที่มีผัสสะ), สทฺทวา (ท้องฟ้าที่มีเสียง), รสี รสีโก (ผู้มีรส[คือรสรักเป็นต้น]), รูปี รูปิโก (ผู้มีรูป), คนฺธี คนฺธิโก (ผู้มีกลิ่น)”

ชาติมนฺตํ หิ ทพฺพมภิธาตุํ ปจฺจโย ภวํ ภาเวยฺย, ตณฺจ ทพฺพํ ชาตีสทฺทา ชาติมิว สยเมว วทฺนฺติ ตาทิสสามตฺติยโยคา, ตสฺมา น เตหิ มนฺตวาทโย โหนฺตฺติติ อธิปายโย.^{๓๔๔}

“โดยแท้จริงแล้ว ปัจจัยย่อมลงได้เพื่อแสดงทัพบะที่มีประเภทเดียวกัน และชาติศัพท์ที่แสดงถึงทัพบะนั้นเองได้เหมือนแสดงประเภทเดียวกัน เพราะประกอบด้วยความสามารถเช่นนั้น ดังนั้น จึงไม่ลง มนุ ปัจจัยเป็นต้นท้ายชาติศัพท์เหล่านั้น”

เหตุที่คัมภีร์ไวยากรณ์ปฏิเสธการลงอัสสัถัตถิตัตถิตปัจจัยท้ายคุณศัพท์ว่า เสโต เป็นต้น ก็เนื่องจากว่าคุณศัพท์เหล่านั้นสามารถแสดงเนื้อความได้ชัดเจนว่าเป็นผ้าขาวแล้ว จึงไม่จำเป็นต้องลง ณ ปัจจัยแล้วตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เสโต อสส อตถิติ เสโต (มีสีขาว) แต่ไวยากรณ์สันสกฤตบางคัมภีร์ คือ กาศิกา สิธานตเกามุที และตัตวโพธิณี ได้อนุญาตการลงตัตถิตปัจจัยเหล่านี้ท้ายคุณศัพท์ดังกล่าว ดังข้อความในคัมภีร์เหล่านั้นว่า

คุณวจนเหติ มนตุสส โลโป วตตพโพ. สุกโก कुणे अस्स अत्थिति सुकโก पण्णे. गण्हो, सेतो.^{๓๔๕}

“พึงกล่าวการลบ มนตุ ปัจจัยท้ายศัพท์แสดงคุณลักษณะ ลักษณะขาวของผ้านั้นมีอยู่ เหตุฉะนั้น ผ้านั้นชื่อว่า สุกกะ (มีความขาว) หมายถึง ผ้า, กณ्ह (มีความดำ), เสโต (มีความขาว)”

คุณวจนเหติ มนตุสส โลโป อัญโ. สุกโก कुणे अस्स अत्थिति सुकโก पण्णे, गण्हो.^{๓๔๖}

“พึงปรารภนาการลบ มนตุ ปัจจัยท้ายศัพท์แสดงคุณลักษณะ ลักษณะขาวของผ้านั้นมีอยู่ เหตุฉะนั้น ผ้านั้นชื่อว่า สุกกะ (มีความขาว) หมายถึง ผ้า, กณ्ह (มีความดำ)”

คุณวจนเหติ कुणे तपुपति ज पतिथा ये सुकपाथो, ते एव क्यन्ते. न तु रूपाथोपि. तेन रूपि वतुमिति पयोโค न गवति.^{๓๔๗}

“คำว่า คุณวจนเหติ (ศัพท์แสดงคุณลักษณะ) หมายความว่า ศัพท์เหล่าใดมี สุกก เป็นต้น ปราภแล้วในคุณลักษณะและสิ่งที่มีคุณลักษณะนั้น ศัพท์เหล่านั้นเท่านั้นย่อมถูกถือเอา แต่มิใช่ รูป ศัพท์เป็นต้น ดังนั้น จึงไม่มีอุทาหรณ์ว่า รูป วตถ์ (ผ้าที่มีรูป) เป็นต้น”

ในคัมภีร์สารัตถทีปนีกล่าวถึงการลบตัตถิตปัจจัยท้ายคุณศัพท์คือ ตีส (๓๐) โดยคล้อยตาม ไวยากรณ์สันสกฤตข้างต้นว่า

ตีสานिति तिस्र एतेस्मत्तुति तिसानि, तिस्रानिति अतो, तिस्रानिति वृत्तं होति. कुण्वजनुत्ता तत्तिलोपि गत्वा तिसानिति वृत्तं.^{๓๔๘}

“คำว่า ตีสานี มีรูปวิเคราะห์ว่า จำนวน ๓๐ มีอยู่แก่คำทักท้วง ๓๐๐ เหล่านั้น เหตุฉะนั้น คำทักท้วง ๓๐๐ เหล่านั้นชื่อว่า ดิงซานิ หมายความว่า มีจำนวน ๓๐ ความหมายก็คือ เกินไปด้วยจำนวน ๓๐ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ตีสานี (มีจำนวน ๓๐) โดยกระทำการลบตัตถิตปัจจัย เพราะเป็นศัพท์แสดงคุณลักษณะ”

คำว่า ตีสานี (มีจำนวน ๓๐) เป็นวิเสสของ สตานี ในประโยคที่ว่า ตีสานี ตีนี สตานี โหนติ (คำทักท้วง ๓๐๐ ที่มีจำนวน ๓๐) ในรูปวิเคราะห์ของ ตีสานี คำว่า เอเตส เป็นบทนปุงสกลิงค์

ที่หมายถึง ดิณฺณํ สตานํ ดังนั้น แม้จะแปลว่า คำทักท้วง อันเป็นเนื้อความของบทอติถิลังค์ว่า โจทนา ก็คล้อยตามหลักภาษา จึงใช้คำว่า เอเตสํ

อย่างไรก็ตาม ไวยากรณ์ของสันสกฤตบางคัมภีร์เห็นว่าไม่จำเป็นต้องลงตัตถิตปัจจัยใน อัสสัถิตัตถิตท้ายคุณศัพท์ดังกล่าวแล้วลงไป เพราะคุณศัพท์เป็นศัพท์ที่ใช้แสดงคุณลักษณะอยู่แล้ว ดังคัมภีร์กัตตันตรวฤตติฎีกา (ปริจเฉทที่ ๒ सूत्र ๓๐๒) กล่าวว่า

नेव, स्ति सम्भवे लोपो आरपुगते, न हि चातिस्फुटो को अस्ति इति भावः. तेसं तु कुण-
सत्तानां तुल्यागिधानसामर्थ्यं नन्ति, ओतो ग्रावयेत्.^{๓๔๙}

“ไม่พึงเห็นอย่างนั้น เมื่อมีความสามัญทั่วไป จึงกระทำการลบ หมายความว่า ไม่ทำการลบท้ายชาติศัพท์ว่า โค อสฺส แต่คุณศัพท์เหล่านั้นไม่มีความสามัญทั่วไป[คือความสามารถ]ในการกล่าวถึงศัพท์ที่เสมอกัน ดังนั้น จึงมีการลงตัตถิตปัจจัยได้”

แม้ในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๔๓) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๙) ก็กล่าวถึงการไม่ลงตัตถิตปัจจัยท้ายคุณศัพท์ว่า

सम्पत्तानन्ति सम्पत्तानं वृज्जति सत्ता. सम्पत्तान्योको दो मानमपि सम्पत्तानं नीलवृण-
योको दो नीलवृत्ति विय.^{๓๕๐}

“ในคำว่า สัมปत्तान ศรัทธาได้ชื่อว่า สัมปัทตนะ (สภาวะผ่องใส) แม้มานก็ได้ชื่อว่า สัมปัทตนะ เพราะประกอบด้วยศรัทธา เหมือนผ้าเขียวเพราะประกอบด้วยสีเขียว”

ข้อความข้างต้นมาจากประโยคเต็มว่า วิตกุกิจารานํ วูปสมมา อชฺชตฺตํ สัมปत्तानํ เจตโส เอโกทิกาวํ อวิตกุกํ อวิจาร์ สมาริซํ ปิติสฺซํ ทุติยํ ฉานํ อุปสมฺปชฺช วิหรามิ (เราเข้าหุติยฉานอันเป็นสภาวะผ่องใสแห่งจิตภายใน อันพัฒนาสมาธิ ปราศจากวิตก ปราศจากวิจาร์ อันเกิดจากสมาธิ มีปิติและสุข) คำว่า สัมปत्ตान เป็นวิเศษณ์ของ ฉานํ และเป็นคุณศัพท์เหมือน นีลํ จึงไม่จำเป็นต้องลง ณ ปัจจัยในอัสสัถิตัตถิตท้าย สัมปत्ตาน แล้วตั้งรูปวิเคราะห์ว่า สัมปत्ตานํ อสฺส อตฺถิตติ สัมปत्ตานํ (มีสภาวะผ่องใส) เหมือน นีลํ ศัพท์ใน นีลํ วตฺถํ ไม่ต้องลง ณ ปัจจัยและตั้งรูปวิเคราะห์ว่า นีลํ อสฺส อตฺถิตติ นีลํ (มีสีเขียว) ดังคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๑๔) ว่า

นีลวณฺณโยโคโต นีลวตฺถํ วียาติ นีลโยโคโต วตฺถํ นีลํ วียาติ อธิปฺปาโย. เยน สัมปत्ตาทเนน
โยคา ฉานํ สัมปत्ตानํ ตสฺมี ทสฺสีเต สัมปत्ตานํ ฉานนฺติ สมานาธิกรณนิทุเทเสเนว ตโยคา ฉานเน
ตสฺสทปฺปวตฺติ ทสฺสีตาติ อวิโรธํ ยุตฺโต.^{๓๕๑}

“คำว่า นีลวณฺณโยคโต นีลวตฺถุ วีย (เหมือนผ้าเขียวเพราะประกอบด้วยสีเขียว) หมายความว่า เหมือนผ้าชื่อว่าสีเขียว เพราะประกอบด้วยสีเขียว ฌานชื่อว่าสภาวะผ่องใสเพราะประกอบด้วย ศรัทธาใด เมื่อศรัทธานั้นได้รับการกล่าวไว้ ฌานจึงเป็นสภาวะผ่องใส ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรง แสดงความเป็นไปแห่งศัพทนั้นในฌานเพราะประกอบด้วยศรัทธานั้น ด้วยการแสดงถึงเนื้อความที่ เสมอกันนั่นเอง ด้วยเหตุนี้ ความไม่ผิดพลาดจึงสมควร”]

เสสํ คุณวณฺณตฺตสมํ.

วิธีที่เหลือเหมือนกับ คุณวณฺณตฺต ศัพท

สติมา, สติมตี สติมนฺตี สติมํ.

เช่น

[บุคลิङ्ค] สติมา (บุคคลผู้มีสติ)

[อิตถิลิङ्ค] สติมตี สติมนฺตี (หญิงผู้มีสติ)

[นบุคลิङ्ค] สติมํ (จิตที่มีสติ)

[คัมภีร์นिरुตติที่ปนี (สูตร ๓๗๔) กล่าวถึงการประกอบใช้ปัจจุบันกาลว่า อตฺถิ (มีอยู่) ใน รูปวิเคราะห์หัตถ์สัตตัตถิตีว่าเป็นการระบุดึงความมีอยู่ในปัจจุบันจริงๆ หากแต่มีใช้หมายถึงการเคย มีอยู่ในอดีตหรือการจะมีต่อไปในอนาคต ดังนั้น คำว่า สติมา จึงแสดงถึงผู้มีสติในปัจจุบันขณะที่มี สภาวะธรรมรูปนามปรากฏชัดเจน ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ตถา วิชฺชมาเนหิ เอว สติอาทีหิ สติมา อิฉาทย โว จฺจนฺติ, น อตีเตหิ อนาคเตหิ จ อวิชฺชมาเนหิ, กสฺมา อตฺถิสฺสทฺเทน ปจฺจุปฺปนฺเนน นิหฺกฺกฺกฺจตฺตา. เอวํ ปน สติ กถํ ปุพฺเพปิ ตวํ สติมา อาสี, อนาคเตปิ สติมา ภวิสฺสตี อิทํ สิทฺถนฺติ. ตทปิ ตทา วิชฺชมานาย เอว สติยา สิทฺถนฺติ.^{๓๕๒}

“นอกจากนั้น บทว่า สติมา เป็นต้น กล่าวไว้ด้วยสติเป็นต้นที่มีอยู่โดยแท้ มิใช่กล่าวไว้ ด้วยสติที่ไม่มีอยู่จริงซึ่งเป็นอดีตหรืออนาคต เพราะแสดงด้วย อตฺถิ ศัพทที่เป็นปัจจุบัน

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น คำว่า ปุพฺเพปิ ตวํ สติมา อาสี (ท่านเป็นผู้มีสติแล้วแม้ในกาล ก่อน), อนาคเตปิ สติมา ภวิสฺสตี (ท่านจักเป็นผู้มีสติแม้ในอนาคต) นี้ ย่อมสำเร็จได้อย่างไร

ตอบว่า : แม้คำนั้นก็สำเร็จด้วยสติที่มีอยู่ในกาลนั้นนั่นแหละ”

แม่โมคคัลลานไวยาकरण (ปริจเฉทที่ ๔ สุต ๗๘) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อตถิติ วุตตมานกาโลปาทานโต ภูตาทิ ภวิสสนตฺตีหิ วา โคหิ น โคมา. กถํ “โคมา อาสิ, โคมา ภวิสสตี”ติ. ตทาปิ วุตตมานาหิเยว โคหิ โคมา อาสิ ภวิสสตีติ ปทนต์รา กาลนฺตรํ.^{๓๕๓}

“บุคคลไม่เชื่อว่า โคมา (ผู้มีโค) ด้วยโคที่เคยมีมาก่อน หรือด้วยโคที่จักมีต่อไป เพราะถือเอาปัจจุบันกาลว่า อตถิติ (มีอยู่)

ถามว่า : อุทาหรณ์ว่า โคมา อาสิ (เขาเป็นผู้มีโคแล้ว), โคมา ภวิสสตี (เขาจักเป็นผู้มีโค) ย่อมมีได้อย่างไร

ตอบว่า : บุคคลเชื่อว่า โคมา ด้วยโคที่มีอยู่แม้ในกาลนั้นนั่นแหละ กาลอื่น[คืออดีตกาล และอนาคตกาล]ย่อมมีได้ด้วยบทอื่นว่า อาสิ (มีแล้ว), ภวิสสตี (จักมี)”

ข้อความข้างต้นสอดคล้องกับคำอธิบายในไวยาकरणสันสกฤตว่า

อตถิติ ปุริสวจนานิ อวิวจนิตานิ, กาโล ตู วิวจนิตो. ธเน คเต ภาวินิ วา ธนवायनुदि पतित्यभावः.^{๓๕๔}

“บุรุษและพจน์ของบทว่า อตถิติ ท่านมิได้ประสงค์จะระบุไว้ [คือ อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็น มัชฌิมบุรุษหรืออุตตมบุรุษ และเป็นรูปพหูพจน์ก็ได้] แต่ประสงค์จะระบุ[ปัจจุบัน]กาล เพราะปราศจากความเข้าใจว่า บุคคลนี้มีทรัพย์ เมื่อทรัพย์หมดสิ้นแล้วหรือจักมีต่อไป”

คาโว วิชฺชนุตยสฺเสติ วุตตมานวิหิตो มนตุ อาสิ ภวิสสตีติ สมฺพนฺธา อตีเต อนาคเต จ สาธุ ภาวตี.^{๓๕๕}

“มนตุ ปัจจัยที่ลงในปัจจุบันกาลโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า คาโว วิชฺชนุตยสฺส (วัชของบุคคลนั้นมีอยู่) เป็นศัพท์ที่ถูกต้อง ลงในอดีตกาลและอนาคตกาล เพราะสัมพันธ์กับศัพท์ที่เป็นอดีตหรืออนาคต]ว่า อาสิ และ ภวิสสตี”]

การประกอบรูปศัพท์ สติมา

ศัพท์เดิมเป็น สติ ศัพท์ ต ศัพท์ และ อตถิติ ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวินิตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สติ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตุเถ ปจฺมา”

ลง สิ วินิตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลป คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น สติ

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า อสฺส]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า สติ อสฺส อตฺถิ (สติมีอยู่แก่บุคคลนั้น) อิติ อตฺถเ ในอรรถนี้
 ลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย สติ ศัพท์ในอัสสัถิตัตถิตด้วยสูตรว่า “สตุยาทีหิ มนฺตุ”
 ลบวิภตติท้าย สติ และ อสฺส ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตติโย โลปา จ”
 ทำปกติสระท้าย สติ และ ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”
 ลบ อสฺส และ อตฺถิ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปโยโค”
 ตั้ง สติมนฺตุ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสฺมาสกิตกา นามํวาทเวตฺตนาทีสุ จ”
 ลง สิ ปฐมาวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สติมนฺตุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตฺถเ ปจฺมา”
 ในเพราะ สิ วิภตติ แปลง นฺตุ กับ สิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อา สิมฺหิ”
 แยก ลบ รวม
 สำเร็จรูปเป็น สติมา

เอวํ ธิติมา, คติมา อิจฺจาทยเ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

ธิติมา (ผู้มีความตั้งมั่น) = ธิติ อสฺส อตฺถีติ ธิติมา.

คติมา (ผู้มีความรู้) = คติ อสฺส อตฺถีติ คติมา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ตถา “อายุ อสส อตถิติ อายุ มนตุ”อิจจตุร-

นอกจากนั้น ในรูปวิเคราะห์เห็นว่า อายุมีอยู่แก่บุคคลนั้น [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[ท่านกล่าวคำว่า ตถา (นอกจากนั้น) เพื่อแสดงการลง มนตุ ปัจจัยท้าย อุ การันต์นอกจาก อิ การันต์ที่กล่าวมาแล้ว]

๔๐๔. อายุสสุการาส มนตุมฺหิ.

อุ อักษรของ อายุ ศัพท์ย่อมาเป็น อส ในเพราะ มนตุ ปัจจัย

อุกาโร อ. อุ อักษร อายุสสุ ของ อายุ ศัพท์ อส เป็น อส โหติ ย่อมเป็น มนตุมฺหิ ในเพราะ มนตุ ปัจจัย ฯ

อายุสสุ อุกาโร อส โหติ มนตุมฺหิติ อสาเทโส.

อุ อักษรของ อายุ ศัพท์ย่อมาเป็น อส ในเพราะ มนตุ ปัจจัย ด้วยสูตรนี้จึงมีการแปลงเป็น อส

[คำว่า อายุสสุการาส ตัดบทเป็น อายุสสุ + อุกาโร + อส

ฉบับสังหลมีรูปในสูตรนี้ว่า อายุสสุการาส มนตุมฺหิ และในจุดติก็มีรูปว่า อส โหติ ในที่นี้ใช้ตามฉบับฉฐฐสังคีติ เพราะถือว่า อ อักษรท้าย อส กล่าวไว้เพื่อการออกเสียงง่ายเหมือน ย อาคม เป็นต้น แต่รูปจริงๆ คือการแปลงเป็น อส ซึ่งไม่มีสระท้ายอาเทศ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์พาลาวดาร (หน้า ๖๒) และพาลาวดารฎีกาใหม่ได้กล่าวถึงรูปว่า อายุสสุการาส ดังข้อความในฎีกาใหม่นั้นว่า

อายุ อสส อตถิติ วากฺเย อายุสทฺทโต มนตุปฺปจฺยํ กตฺวา อายุมนตุ อิติ จิตฺте การียํ ทสฺเสนเตน “อายุสสุการาส มนตุมฺหิ”ติ สุตฺตมาหฺวํ. มนตุมฺหิ ปเร อายุสทฺทสฺสุกาโร อส โหติติ สุตฺตตฺโต.^{๓๕๖}

“ในประโยคว่า อายุมีอยู่แก่บุคคลนั้น เมื่อลง มนตุ ปัจจัยท้าย อายุ ศัพท์แล้วตั้งรูปว่า อายุมนตุ อาจารย์ผู้จะแสดงวิธีไวยากรณ์ที่พึงกระทำ ได้นำสูตรมาแสดงว่า อายุสสุการาส มนตุมฺหิ อรรถของสูตร คือ อุ อักษรของ อายุ ศัพท์ย่อมาเป็น อส ในเพราะ มนตุ ปัจจัยที่อยู่ท้าย”]

อายุสุม.

เช่น อายุสุม (ผู้มีอายุ)

[คำว่า อายุสุม เป็นปิยวาจาที่ภิกษุผู้อ่อนกว่าใช้เรียกภิกษุผู้แก่กว่า ดังหลักฐานในคัมภีร์ทางศาสนาว่า

นวกตเรน ภิกขุณา เถตโร ภิกขุ ฆนเตติ วา อายุสุมติ วา สมุทาจติตโป.^{๓๕๗}

“ภิกษุที่อ่อนกว่าควรเรียกภิกษุผู้แก่กว่าว่า ฆนเต (ท่านผู้เจริญ) หรือ อายุสุม (ผู้มีอายุ)”

อายุสุมติ ปิยวจนเมตฺ, ครุการวสปปติสสาธิวจนเมตฺ.^{๓๕๘}

“คำว่า อายุสุม นี่เป็นปิยวาจา คำนี้เป็นศัพท์กล่าวถึงภิกษุผู้แก่กว่าที่ควรเคารพฟัง”

นอกจากนี้ คำว่า อาวุโส (ผู้มีอายุ) ก็เป็นนิบาตที่ใช้ในความหมายว่า อายุ อสฺส อตฺถิ (ผู้มีอายุ) แต่มิได้ประกอบรูปศัพท์มาจาก อายุ ศัพท์ + โส ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต แล้วแปลง ย เป็น ว เพราะบทที่ลง โส ปัจจัยในอรรถข้างต้นไม่ใช่ินิบาต แต่บทนี้เป็นนิบาตที่ไม่เปลี่ยนแปลงในเพราะลิงค์ พจน์ และวิภัติทั้งหมด]

การประกอบรูปศัพท์ อายุสุม

ศัพท์เดิมเป็น อายุ ศัพท์ ต ศัพท์ และ อตฺถิ ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภัติ ฝ้ายเอกพจน์ท้าย อายุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิงฺคตฺเถ ปจฺมา”

ลบ สิ วิภัติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น อายุ

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า อสฺส]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อายุ อสฺส อตฺถิ (อายุมีอยู่แก่บุคคลนั้น) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย อายุ ศัพท์ในอัสสัถิตัทธิตด้วยสูตรว่า “สฺตยาทีหิ มนฺตุ”

ลบวิภัติท้าย อายุ และ อสฺส ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย อายุ และ ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ปกฺติ จสฺส สฺรณตฺสส”

ลบ อสฺส และ อตฺถิ ศัพท์ด้วยปริภาสว่า “วุตฺตตฺถานมฺปโยโค”

ในเพราะ มนฺตุ ปัจจัย แปลง อุ ของ อายุ เป็น อสฺ ด้วยสูตรว่า “อายุสฺสการาส มนฺตุมฺหิ”

ตั้ง อายุสมฺนฺตุ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺตฤติสฺมาสภิตกา นามฺวาทเวตฺนนาทีสุ จ”

ลง สี ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ทำย आयस्मन्तु ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตุเถ ปจมา”

ในเพราะ สี วิภัตติ แปลง นตุ กับ สี เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อา สิมฺหิ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น आयस्มา

เสส สม่.

วิธีที่เหลื่อพึงทราบเหมือนกัน

คาโว อสส สนฺตติ โคมา โคมฺนโต, โคมฺตี โคมฺนตี, โคมํ กุลํ อิจจาติ.

โคทั้งหลายมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น จึงมีรูปว่า โคมา (ผู้มีโค, เศรษฐีโค),
โคมฺนโต (ผู้มีโคทั้งหลาย), โคมฺตี โคมฺนตี (หญิงผู้มีโค), โคมํ กุลํ (ตระกูลมีโค) ดังนี้ เป็นต้น

“สทฺธา อสฺส อตฺถิ”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า สทฺธา อสฺส อตฺถิ (ศรัทธามีอยู่แก่บุคคลนั้น) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๐๕. สทฺธาทีโต ณ.

ลง ณ ปัจจัยท้าย สทฺธา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

ณ อ. ณ ปัจจัย โหติ ย่อมลง ปร ในเบื้องหลัง สทฺทโต จากศัพท์ สทฺธาทีโต อันมี สทฺธา เป็นต้น อตฺถเ ในอรรถ อิติ ว่า ตํ ธมฺมาตํ อ.ธรรมาตินั้น อตฺถิ มีอยู่ อสฺส บุคคลสฺส แก่บุคคลนั้น ๆ

สทฺธา-ปณฺญา อิจฺเจวมาทีโต ณปฺปจฺจโย โหติ “ตทสฺสตฺถิ”อิจฺเจตสฺมี อตฺถเ.

ลง ณ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ว่า สทฺธา และ ปณฺญา เป็นต้นอย่างนี้ในความหมายนี้ว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

[อาทิ ศัพท์ใน สทฺธาทีโต ณ หมายถึง ศัพท์ อา การันต์ที่ลง ณ ปัจจัยเหมือน สทฺธา ศัพท์ดังกล่าว ปณฺญเ (ผู้มีปัญญา) อีกทั้งยังรวมถึงศัพท์ อ การันต์อีกด้วย ดังอุทาหรณ์ว่า พุทฺโธ (ผู้มีปัญญา), อมจฺนโร (ผู้มีความตระหนักรู้ได้, ไม่ใช่ผู้ตระหนั) ที่จะกล่าวต่อไป]

สทฺโธ ปุริโส, สทฺธา กณฺณา, สทฺธํ กุลํ.

เช่น

[บุงฺลึงค์] สทฺโธ ปุริโส (บุรุษผู้มีศรัทธา)

[อิตถิลึงค์] สทฺธา กณฺณา (สาวน้อยผู้มีศรัทธา)

[นปฺปงฺสกลึงค์] สทฺธํ กุลํ (ตระกูลที่มีศรัทธา)

การประกอบรูปศัพท์ สทฺโธ

ศัพท์เดิมเป็น สทฺธา ศัพท์ ต ศัพท์ และ อตฺถิ ศัพท์

ลง สี ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สทฺธา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจฺมา”

ลบ สี วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น สทฺธา

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า อสฺส]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า สทฺธา อสฺส อตฺถิ (ศรัทธามีอยู่แก่บุคคลนั้น) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ณ ปัจจัยท้าย สทฺธา ศัพท์ในอัสสัถิตัทธิตด้วยสูตรว่า “สทฺธาทิโต ณ”

ลบวิภัตติท้าย อสฺส ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย สทฺธา และ ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณตสฺส”

ลบ อสฺส และ อตฺถิ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ลบ ณ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลปํ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สทฺธ

ตั้ง สทฺธ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺถุทิสมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ”

ลง สี ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สทฺธ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สี วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สทฺโธ

เວ ປຸໂຍ, ອມຈຸໂຣ.

ตัวอย่างว่า

ປຸໂຍ (ผู้มีปัญญา) = ปญฺเฒา อสฺส อตฺถິຕิ ปญฺเฒ.

ອມຈຸໂຣ (ไม่ใช่ผู้ตระหนี่) = มจฺจโร อสฺส อตฺถິຕิ มจฺจโร, น มจฺจโร ອມຈຸໂຣ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ตถา พุทฺธํ พุทฺธิ อสฺส อตฺถິຕิ พุทฺโธ อิจฺจาที.

นอกจากนั้น มีตัวอย่างเป็นต้นว่า ปัญญามีอยู่แก่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น
เหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นชื่อว่า พุทฺธะ (ผู้มีปัญญา)

[คำว่า พุทฺธ ประกอบรูปศัพท์มาจาก พุธ ธาตุ (ภาณ = รู้) + ต ปัจจัยในภาวสถานะ มีรูปวิเคราะห์ว่า พุชฌณ พุทฺธ (ความรู้, ปัญญา) บทว่า พุทฺธิ ในรูปวิเคราะห์เป็นคำไวพจน์ของ พุทฺธ กล่าวไว้เพื่อแสดงความหมายของ พุทฺธ โดยใช้ ต ปัจจัยที่ปรากฏในภาวสถานะแทน ต ปัจจัย โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า พุชฌณ พุทฺธิ ที่จริงแล้วคำว่า พุทฺธิ, พุทฺธ และ โพธ เป็นคำไวพจน์กัน ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

พุทฺธิ พุทฺธ โพธิตี ปริยายวจนเมต.^{๓๔๙}

“คำว่า พุทฺธิ, พุทฺธ และ โพธ นี่เป็นคำไวพจน์กัน”

ถ้าบทว่า พุทฺธิ ไม่ใช่คำขยายของ พุทฺธ ท่านก็ควรกล่าวไว้โดยประกอบ ว่า ศัพท์ว่า พุทฺธ พุทฺธิ ว่า อสส อตฺถิตี พุทฺโธ นอกจากนั้น ยังต้องลง มนตุ ปัจจัยท้าย อิ การันต์เป็นรูปว่า พุทฺธิมา (ผู้มีปัญญา) จะลง ณ ปัจจัยท้าย พุทฺธิ ศัพท์ไม่ได้ เพราะ ณ ปัจจัยลงท้ายสระ อ การันต์ และ อา การันต์]

อสนตฺถิตทฺธิต.

จบ อัสสัถิตตัทธิต

สรุป ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิตมี ๑๒ ศัพท์ ดังนี้คือ

๑. วี ปัจจัย : ตทสฺสตุถิตี วี จ (ลง วี ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น)

- เมธา ยสฺส อตฺถิ, ตสฺมี วา วิชฺชตฺติ เมธาวี (ผู้มีปัญญา)

๒. โส ปัจจัย : จ ศัพท์ในสูตรว่า ตทสฺสตุถิตี วี จ. [ในบางคัมภีร์ใช้เป็น ส ปัจจัย]

- สุมธา ยสฺส อตฺถิ, ตสฺมี วา วิชฺชตฺติ สุมธโส (ผู้มีปัญญา)

๓. อิล ปัจจัย : จ ศัพท์ในสูตรว่า ตทสฺสตุถิตี วี จ.

- ปิจนํ อสฺส อตฺถิ, ตสฺมี วา วิชฺชตฺติ ปิจนโล (ต้นไม่มียาง)

๔. ว ปัจจัย : จ ศัพท์ในสูตรว่า ตทสฺสตุถิตี วี จ.

- เกสา อสฺส อตฺถิตี เกสโว (ผู้มีผมยาว)

๕. อาล ปัจจัย : จ ศัพท์ในสูตรว่า ตทสฺสตุถิตี วี จ.

- วาจา อสฺส อตฺถิตี วาจาโล (ผู้มีถ้อยคำมาก)

๖. สี ปัจจัย : ตปาทีโต สี (ลง สี ปัจจัยท้าย ตป ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น)

- ตโป อสฺส อตฺถิ, ตสฺมี วา วิชฺชตฺติ ตปสฺสี (ผู้มีตบะ)

๗. อิก ปัจจัย : ทณฺหาทีโต อิกอี (ลง อิก ปัจจัยหรือ อี ปัจจัยท้าย ทณฺหา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น)

- ทณฺโท อสฺส อตฺถิ, ตสฺมี วา วิชฺชตฺติ ทณฺโทโก (ผู้มีไม้เท้า)

๘. อี ปัจจัย : ทณฺหาทีโต อิกอี.

- ทณฺโท อสฺส อตฺถิ, ตสฺมี วา วิชฺชตฺติ ทณฺที (ผู้มีไม้เท้า)

๙. ร ปัจจัย : มรฺฐาทีโต โร (ลง ร ปัจจัยท้าย มรฺฐ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น)

- มธุ อสฺส อตฺถิ, ตสฺมี วา วิชฺชตีติ มธุโร, คุโโพ (น้ำอ้อยงบที่มีความหวาน)

๑๐. **วนตุ ปัจจัย** : คุณาภิโต วนตุ (ลง วนตุ ปัจจัยท้าย คุณ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น)

- คุณ โณ อสฺส อตฺถิ, ตสฺมี วา วิชฺชตีติ คุณวา (ผู้มีคุณความดี)

๑๑. **มนตุ ปัจจัย** : สดฺยาภิหิ มนตุ (ลง มนตุ ปัจจัยท้าย สติ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น)

- สติ อสฺส อตฺถิ, ตสฺมี วา วิชฺชตีติ สติมา (ผู้มีสติ)

๑๒. **ณ ปัจจัย** : สทฺธาภิโต ณ (ลง ณ ปัจจัยท้าย สทฺธา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น)

- สทฺธา อสฺส อตฺถิติ สทฺโธ (ผู้มีศรัทธา)

คัมภีร์สหสารถชาลินี (คาถา ๑๓๘) กล่าวว่า ปัจจัย ๙ ศัพท์ลงในอัสสัทธิ-
ตัทธิตตามสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ว่า

วี โส สี อิก อี โร โณ วนตุ มนตุ อสฺสตฺถิยฺ^{๓๖๐}

“วี โส สี อิก อี ร ณ วนตุ และ มนตุ ปัจจัย ย่อมลงในอัสสัทธิ-
ตัทธิต”

๖. สังขยาตัตถิต

“ปณจนัน ปุโรณ”ติ วิคคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า ปณจนัน ปุโรณ (จำนวนเต็มของ ๕) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[พระพุทธรูปิยะจะกล่าวถึงปณจนันสังขยา คือ จำนวนที่กล่าวถึงลำดับที่ เช่น ปณจโม (ที่ ๕) เป็นต้น พร้อมกับวิธีประกอบรูปศัพท์คุณิตสังขยา คือ สังขยาคุณ เช่น จตุทส (๑๔) เป็นต้น ในสังขยาตัตถิตนี้

การใช้สังขยาศัพท์ในภาษาบาลีมี ๖ ประเภท คือ

๑. คุณิตสังขยา สังขยาคุณ เช่น สมาส จตุรฏฐา (สมาสมี ๓๒ อย่าง) โดยคำว่า จตุ และ อฏฺ ใน จตุรฏฺ (๔ x ๘) คุณกันเป็น ๓๒ มีรูปวิเคราะห์เป็นมฺชฌเโลปิตติยาตปฺปริสสมาสว่า จตุหิ คุณิตา อฏฺ จตุรฏฺ (แปดคุณด้วยสี่) หรือตั้งตัวอย่างว่า ทวิสตฺ (๒๐๐), โสฬสิตฺติสทฺสทานิ นาริโย สมลฺกตา (สตรี ๑๖,๐๐๐ นางประดับตกแต่งแล้ว)

๒. มิสกสังขยา สังขยาบวก เช่น จตุทส (๑๔) มาจาก จตุ (๔) และ ทส (๑๐) ตามหลักภาษาให้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสว่า จตุตาโร จ ทส จ จตุทส (สี่และสิบ) หรือตั้งรูปวิเคราะห์เป็นมฺชฌเโลปิตติยาตปฺปริสสมาสว่า จตุหิ อธิกา ทส จตุทส (สิบยิ่งด้วยสี่)

๓. สัมพันธสังขยา สังขยาที่สัมพันธ์กับบทสังขยาอื่น เช่น จตุราสิตฺติสทฺสธมฺมกฺขณฺธา (พระธรรมชั้น ๘๔,๐๐๐) โดยประกอบ สทฺส ศัพท์เข้ากับบทว่า จตุ เป็น จตุสทฺส (๔,๐๐๐) และ บทว่า อสิตฺติ เป็น อสิตฺติสทฺส (๘๐,๐๐๐) มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า อสิตฺติ สทฺสทานิ อสิตฺติสทฺสทานิ, จตุตาริ อสิตฺติสทฺสทานิ จตุราสิตฺติสทฺสทานิ (แปดหมื่นสี่พัน) หรือตั้งตัวอย่างว่า อฏฺสฏฺจโยชนสทฺสทฺสพฺเพโห คิริราชา (จอมเขาสีเนรุสูง ๑๖๘,๐๐๐ โยชน์) ในตัวอย่างนี้คำว่า อฏฺ, สฏฺจ และ สทฺ สัมพันธ์กับ สทฺส ที่ละศัพท์ จึงเป็นสัมพันธสังขยา

๔. สังเกตสังขยา สังขยาที่หมายรู้กันทางโลก เช่น จนฺท (พระจันทร์) เป็นเครื่องหมายแทนเลข ๑, เนตฺต (ดวงตา) เป็นเครื่องหมายแทนเลข ๒

๕. ปริมาณสังขยา สังขยาที่แสดงจำนวน เช่น ทีโฆ (ยาว), รสฺโส (สั้น), มาโส (เดือน), สวฺจฺจํ (ปี)

๖. อเนกสังขยา หรืออเนกปริยายสังขยา สังขยาที่นับจำนวนไม่ถ้วน เช่น สตรัส ทิวากโร (ดวงอาทิตย์มีรัศมีเป็นร้อย), สหสสรลี (มีรัศมีเป็นพัน)

คัมภีร์วจนตโตชิติกาและฉันทโศสารถมัญชุสาได้แสดงถึงสังขยา ๖ ประเภท ส่วนคัมภีร์สุดตนิเทศกล่าวถึงสังขยา ๕ ประเภทว่า

คุณมิลสสกสมพณ-	สังเกตปริมาณโต
สงขยาโย จพพิธา วุตตา	อเนกปริยายโต. ^{๓๖๑}

“สังขยามี ๖ ประเภท กล่าวไว้ตามคุณิตสังขยา, มิสกสังขยา, สัมพันธสังขยา, สังเกตสังขยา, ปริมาณสังขยา และอเนกปริยายสังขยา”

มิลสคุณิตสมพณ	สังเกตาเนกเภทโต
สงขยา ปณจวิธา เณยยา	ปาพิยา คติฉายโต. ^{๓๖๒}

“สังขยามี ๕ ประเภท พึงทราบโดยจำแนกเป็นมิลสกสังขยา, คุณิตสังขยา, สัมพันธสังขยา, สังเกตสังขยา และอเนกสังขยา ตามนัยที่ดำเนินไปในพระบาลี”

อนึ่ง สังเกตสังขยาข้างต้นยังรวมถึงสังขยาศัพท์ทั่วไป เช่น เอโก (๑), เทว (๒), ตโย (๓) และสังขยาที่ใช้อักษรแทนศัพท์ ซึ่งโบราณจารย์พม่าเรียกว่า ปิฎกสังขยา คือ สังขยาในตำรา แม้จะไม่มีใช้โดยตรงในพระไตรปิฎกก็พบในวรรณกรรมบาลีต่างๆ หรือมีชื่อเรียกว่า วัฒนสังขยา คือ การนับด้วยอักษร ดังคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะกล่าวว่า

วณณเลขาย ลกเขนติ	สงขยํ ยตุถ วิจกษณา
วณณสงขยณติ ตํ พนุถิ	พนุถณญ กุสลา'พฺรภู. ^{๓๖๓}

“ปราชญ์เขียนสังขยาในบทประพันธ์ได้ด้วยวัฒนเลข (เลขที่กำหนดด้วยอักษร) ผู้ชำนาญรู้บทประพันธ์เรียกบทประพันธ์นั้นว่า วัฒนสังขยา (การนับด้วยอักษร)”

การเรียงตัวอักษรนี้แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. นวสังขยา นับ ๙ คือ เริ่มตั้งแต่ ก ถึง ฉ โดย ก เป็น ๑ ฉ เป็น ๙, ตั้งแต่ ฎ ถึง ฐ โดย ฎ เป็น ๑ ฐ เป็น ๙ และนับตั้งแต่ ย ถึง พ โดย ย เป็น ๑ พ เป็น ๙

๒. ปัญจสังขยา นับ ๕ คือ เริ่มตั้งแต่ ป ถึง ม โดย ป เป็น ๑ ม เป็น ๕

๓. สุธญะ นับศูนย์ คือ สระ ๘ เสียงอันได้แก่ อ อา อิ อี อุ ฤ เอ โอ และ ณ น

พึงทราบจำนวนเลขเทียบกับอักษร ตามตารางดังนี้

๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙	๐
ก	ข	ค	ฅ	ง	จ	ฉ	ช	ฌ	ญ
ฎ	ฉ	ฏ	ฒ	ณ	ด	ถ	ท	ธ	น
ป	ผ	พ	ภ	ม					
ย	ร	ล	ว	ศ	ษ	ส	ห	ฬ	สระ

มีหลักฐานกล่าวไว้ในคัมภีร์ทางศาสนาว่า

กฏยาทิฉพฺนตา

นวสงฺขยา ปกาสิตา

ปาติมฺนตา ปญฺจสงฺขยา

สุณฺณา นาม สรา ฌนา.^{๓๖๔}

“อักษรมี ก, ฎ, ย เป็นต้น มี ฌ, ธ, ฬ เป็นที่สุด กำหนดให้ชื่อว่า นว-
สังขยา

อักษรมี ป เป็นต้น มี ม เป็นที่สุด กำหนดให้ชื่อว่า ปญฺจสังขยา

สระทั้งหลาย และ ฌ, น เรียกว่า ศูนย์”

กาทีริตา นวสงฺขยา

กเมน ฎาติ ยาติ จ

ปาทยโย ปญฺจสงฺขยาติ

สุณฺณา นาม สรณฺณนา.^{๓๖๕}

“อักษรมี ก เป็นต้น, ฎ เป็นต้น และ ย เป็นต้น กำหนดให้ชื่อว่า นว-
สังขยา ตามลำดับ

อักษรมี ป เป็นต้น กำหนดให้ชื่อว่า ปญฺจสังขยา

สระ และ ฌ, น เรียกว่า ศูนย์”

กาที ฎาติ ยการาที

นวสงฺขยา ปกาสิตา

ปญฺจสงฺขยา ปการาที

สุณฺณา นาม สรณฺณนา.^{๓๖๖}

“อักษรมี ก เป็นต้น, ฎ เป็นต้น และ ย เป็นต้น กำหนดให้ชื่อว่า นว-
สังขยา

อักษรมี ป เป็นต้น กำหนดให้ชื่อว่า ปญฺจสังขยา

สระ และ ฌ, น เรียกว่า ศูนย์”

วิธีนับตามวิณณสังขยานี้ ให้นับอักษรตัวต้นเป็นหลักหน่วย อักษรตัวต่อๆ ไปเป็นหลัก ๑๐ หลัก ๑๐๐ หลัก ๑,๐๐๐ เป็นต้น แล้วแต่จะมีกี่อักษร กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ นับย้อนอักษร จากตัวท้ายมาหาตัวต้น เช่น กหंपายา นับเป็น ก = ๑, ห = ๘, ปา = ๑, ยา = ๑ เป็น ๑๘๑๑ ถ้าอ่านย้อนจากเลขท้ายเข้ามา ก็จะเป็น ๑๑๘๑ คำว่า กหंपายา นี้เป็นเกณฑ์ลบพุทธศักราชเป็นจุลศักราช และบวกจุลศักราชเป็นพุทธศักราช เช่น ถ้าต้องการทราบว่พุทธศักราช ๒๕๐๘ ตรงกับจุลศักราชเท่าไร ก็นำเลข ๑๑๘๑ ลบ ๒๕๐๘ ผลลัพธ์คือ ๑๓๒๗ หรือถ้านำเลขจุลศักราช ๑๓๒๗ มาบวกกับ ๑๑๘๑ ก็จะตรงกับพุทธศักราช ๒๕๐๘ ดังนี้เป็นต้น

คัมภีร์วัชรสารัตถสังคหะแสดงตัวอย่างของวิณณสังขยาว่า

อเจตนาย ปถวี

อวิณมย สขัม ทุขัม

เวสสันดรสุส เตเชน

ณขตตุ สุกุ จมปิ.^{๓๖๗}

“ปฐมพินไม่มีเจตนา ไม่รู้สุขทุกข์ ได้หวั่นไหวยิ่งแล้ว ๗ ครั้งด้วยอาณูภาพของพระเวสสันดร”

คำว่า ณ ใน ณขตตุ (๗ ครั้ง) ตามปกติแปลว่า ๖ แต่ในที่นี้เป็นวิณณสังขยา จึงแปลว่า ๗ โดยใช้แทน สดต คาถาข้างต้นกล่าวตามข้อความในคัมภีร์จริยาปิฎกว่า

อเจตนาย ปถวี

อวิณมย สขัม ทุขัม

สาปิ ทานพลา มยหัม

สดตณขตตุ ปกมปถ.^{๓๖๘}

“ปฐมพินไม่มีเจตนา ไม่รู้สุขทุกข์ แม้ปฐมพินได้หวั่นไหวแล้ว ๗ ครั้งด้วยทานานุภาพของเรา”]

๔๐๖. สงขยาปุรณ โม.

ลง ม ปัจจัยในตัวเต็มของจำนวน (ปุรณสังขยา)

โม อ. ม ปัจจัย โหติ ย่อมลง อตฺเถ ในอรรถ สงขยาปุรณ อันเป็นเหตุเต็มของจำนวน ๗

ปุรยติ สงขยา อเนนาติ ปุโร,

จำนวนย่อมเต็มด้วยลำดับที่นั้น เหตุนี้ ลำดับที่นั้นชื่อว่า ปุรณะ

สงขยา ปุรโณ สงขยาปุรโณ.

ตัวเต็มของจำนวน ชื่อว่า สังขยาปุรณะ

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ ปุรณ เป็นกรณสาธนะว่า ปุรยติ สงขยา อเนนาติ ปุรโณ และได้แสดงรูปวิเคราะห์ของ สงขยาปุรณ เป็นฉบัญญัติปริสสมาสว่า สงขยา ปุรโณ สงขยาปุรโณ หมายความว่า เป็นจำนวนสุดท้ายซึ่งทำให้จำนวนของกลุ่มนั้นเต็มได้ อรรถของ สงขยา ศัพท์ คือ จำนวนที่เป็นกลุ่ม ส่วนอรรถของ ปุรณ ศัพท์ คือ จำนวนบางส่วนที่มีในกลุ่ม เช่น ปณฺจนํ ปุรโณ ปณฺจโม (จำนวนเต็มของบุรุษ ๕ คน, บุรุษที่ ๕) คำว่า ปณฺจ หมายถึง บุรุษ ๕ คน ส่วน ม ปัจจัย หมายถึง บุรุษที่ ๕ แม้ปุรณตัทธิตทั้งหมดก็มีนัยเดียวกันนี้]

ตสมิ สงขยาปุรณตเถ ฉญฺยิณฺตโต มปฺปจฺโย โหติ.

ลง ม ปัจจัยท้ายสังขยาศัพท์ที่ลงท้ายด้วยฉญฺยิวิภัตติ ในความหมายว่า ตัวเต็มของจำนวน

ปณฺจโม, ปณฺจนํ ปุรณํ ปณฺจมี.

เช่น

[บุงฺลิ่งค์] ปณฺจโม (ที่ ๕)

[อิติถิลิ่งค์] จำนวนเต็ม ๕ ชื่อว่า ปณฺจมี

“นทาติโต วา อี”ติ อีปจฺโย.

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า นทาติโต วา อี (ลง อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์นทาติคณะ และอื่นๆ)

“อิติถิมโต อาปจฺโย”ติ อาปจฺโย.

ลง อา ปัจจัยด้วยสูตรว่า อิติถิมโต อาปจฺโย (ลง อา ปัจจัยท้ายนามศัพท์ อการันต์ที่เป็นไปในอิติถิลิ่งค์)

ปณฺจมา วีริยปารมี, ปณฺจมํ ฌานํ

เช่น

[อิตถิลิงค์] ปณจมา วีริยปารมี (วีริยปารมีเป็นที่ ๕)

[นปฺงสกลิงค์] ปณจมํ ฌานํ (ฌานที่ ๕)

การประกอบรูปศัพท์ ปณจโม

ศัพท์เดิมเป็น ปณจ ศัพท์กับ ปุรณ ศัพท์

ลง นํ ฌณฺฐีวิภตฺติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย ปณจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมี ฌณฺฐิ”
ในเพราะ นํ วิภตฺติ ลง นํ อาคมด้วยสูตรว่า “โน จ ทฺวาทีโต นมฺหิ”

สำเร็จรูปเป็น ปณจนฺ

ลง สิ ปฐมาวิภตฺติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปุรณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตุเถ ปจฺมา”
แปลง สิ วิภตฺติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปุรโณ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ปณจนํ ปุรโณ (เหตุเต็มของ ๕) อิติ อตุเถ ในอรรถนี้
ลง ม ปัจจยฺท้าย ปณจนํ ศัพท์ในปุรณตัทธิตด้วยสูตรว่า “สงฺขยาปุรณ โม”
ลบวิภตฺติท้าย ปณจนํ และ ปุรโณ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”
ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณตสฺส”
ลบ ปุรณ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

สำเร็จรูปเป็น ปณจม

ตั้ง ปณจม ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺถุติสฺมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ”
ลง สิ ปฐมาวิภตฺติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปณจม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตุเถ ปจฺมา”
แปลง สิ วิภตฺติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปณจโม

[รูปอิตถิลิงค์ที่ลง ม ปัจจยฺ อาจลง อา หรือ อี อิตถิปัจจยฺก็ได้ เช่น ปณจมา หรือ ปณจมี]

เอวํ สตฺตโม, สตฺตมี สตฺตมา, สตฺตมํ. อฏฺฐโม, อฏฺฐมี อฏฺฐมา, อฏฺฐมํ. นวโม,
นวมี นวมา, นวมํ. ทสโม, ทสมี ทสมา, ทสมํ อิจฺจาที.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

สตฺตโม, สตฺตมี สตฺตมา, สตฺตมํ (ที่ ๗) = สตฺตนํ ปุโรโณ สตฺตโม.

อฏฺฐโม, อฏฺฐมี อฏฺฐมา, อฏฺฐมํ (ที่ ๘) = อฏฺฐนํ ปุโรโณ อฏฺฐโม.

นวโม, นวมี นวมา, นวมํ (ที่ ๙) = นวณํ ปุโรโณ นวโม.

ทสโม, ทสมิ ทสมา, ทสมํ (ที่ ๑๐) = ทสนํ ปุโรโณ ทสโม. ก็เช่นเดียวกันนี้

[อุทาหรณ์ที่พบในพระบาลี เช่น

สตฺต ศัพท์

[บุงฺลึงค์] สตฺตโม พุทฺโธ (พระพุทธเจ้าพระองค์ที่ ๗ [นับจากพระวิปัสสีพุทธเจ้า])

[อิตถิลึงค์] สตฺตมี วิภคฺติ (วิภคิตีที่ ๗)

[นบุงฺสกลึงค์] สตฺตมํ ฐนํ (ทรัพย์ที่ ๗) พบในบาทคาถาว่า ปญฺญา เว สตฺตมํ ฐนํ (ปัญญา นั้นเทียบเป็นทรัพย์ที่ ๗)

อฏฺฐ ศัพท์

[บุงฺลึงค์] อฏฺฐโม ปราภโว (ความเสื่อมที่ ๘) พบในบาทคาถาว่า อฏฺฐโม โส ปราภโว (ข้อนั้นเป็นความเสื่อมที่ ๘)

[อิตถิลึงค์] อฏฺฐมี ติถิ (ดิถีที่ ๘) พบในบาทคาถาว่า ยา จ ปกฺขสฺส อฏฺฐมี (และดิถีที่ ๘ ไตแห่งปักข์)

[นบุงฺสกลึงค์] อฏฺฐมํ จิตฺตํ ([มหาภูตล]จิตดวงที่ ๘)

นว ศัพท์

[บุงฺลึงค์] นวโม ขโณ (ขณะที่ ๙, ขณะที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้)

[อิตถิลึงค์] นวมี ติถิ (ดิถีที่ ๙) พบในประโยคที่ว่า นวมิโต ปฏฺจาย (จำเดิมแต่ดิถีที่ ๙)

[นบุงฺสกลึงค์] นวมํ สุตฺตํ (สูตรที่ ๙)

ทส ศัพท์

[บุงฺลึงค์] ทสโม อาทินโว (โทษที่ ๑๐)

[อิตถิลึงค์] ทสมิ ติถิ (ดิถีที่ ๑๐)

[นบุงฺสกลึงค์] ทสมํ สุตฺตํ (สูตรที่ ๑๐)

สังขยาศัพท์คือ ทวิ, ตี, จตุ และ ฉ ไม่ลง ม บัจจัยในปุรณตัทธิต แต่ลงบัจจัยตัวอื่นดังจะกล่าวไว้ในสูตรต่อไป โดยเหตุที่ ม บัจจัยมีใช้มากกว่าบัจจัยอื่นๆ ท่านจึงกล่าวถึง ม บัจจัยก่อน และแสดงอุทาหรณ์อื่นว่า สดตโม เป็นต้น นอกจากนั้น ยังมีอุทาหรณ์อีกอื่นๆ ว่า สติโม (ที่ ๑๐๐), สหสฺติโม (ที่ ๑,๐๐๐) โดยแปลงสละท้ายของ สด และ สหสฺ เป็น อิ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๔ สูตร ๕๓) ว่า สดาทินมิ จ (และแปลงสละท้ายของ สด เป็นต้นเป็น อิ) มีตัวอย่างในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค อภิสมยสูตร (ส. น. ๑๖.๗๔.๑๒๙) ว่า

เนว สติมํ กลํ อุเปติ น สหสฺสิมํ กลํ อุเปติ น สดสหสฺสิมํ กลํ อุเปติ มหาปถวี อุปนิธาย ภควตา ปริตฺโต นขสิขายํ ปัสสู อาโรปิโต.

“ผู้หนึ่งที่พระองค์ใช้ปลายพระนาชอนขึ้นมามีเพียงเล็กน้อย ไม่ถึงเศษหนึ่งส่วน ๑๐๐ ไม่ถึงเศษหนึ่งส่วน ๑,๐๐๐ ไม่ถึงเศษหนึ่งส่วน ๑๐๐,๐๐๐”

อุทาหรณ์อีกศัพท์หนึ่ง คือ กติมี ตีถิ (ติถิที่เท่าไร) พบในคัมภีร์มหาวรรค อุปุสถขันธกะ (วิ. มหา. ๔.๑๕๖.๑๖๕) ว่า กติมี ภนฺเต ปกฺขสฺส (พระคุณเจ้า วันนี้เท่าไร)

“สงขยาปุรณ”ติ อธิกาโร.

บทว่า สงขยาปุรณ (ในตัวเต็มของจำนวน) เป็นศัพท์ตามมา[ในสูตรต่างๆ]

๔๐๗. จตุจุเนหิ ธจา.

ลง ถ บัจจัยและ จ บัจจัยท้าย จตุ และ ฉ ในตัวเต็มของจำนวน

ธจา อ. ถ และ จ บัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง ปร ในเบื้องหลัง จตุจุเนหิ จาก จตุ ศัพท์ และ ฉ ศัพท์ ท. อตฺเถ ในอรรถ สงขยาปุรณ อันเป็นเหตุเต็มของจำนวน ฯ

จตุ-ฉ อิจุเจเตหิ ถ-จ อิจุเจเต ปจฺจยา โหนฺติ สงขยาปุรณตฺเถ.

ลงบัจจัยเหล่านี้คือ ถ และ จ ท้ายสังขยาศัพท์เหล่านี้คือ จตุ และ ฉ ในความหมายว่า ตัวเต็มของจำนวน

จตุณํ ปุรโณ จตุตฺโถ. ทฺวิตฺตํ. จตุตฺถิ จตุตฺถา, จตุตฺถํ. ฉณํ ปุรโณ ฉฺฉุจฺ, ฉฺฉุจฺฉิ ฉฺฉุจฺ, ฉฺฉุจฺ ฉฺฉุจฺ เอว ฉฺฉุจฺโม.

เช่น

[ปุงลึงค์] ตัวเต็มของ ๔ ชื่อว่า จตุตถะ (ที่ ๔), มีการซ้อนพยัญชนะ

[อิตถीलึงค์] จตุตถี จตุตถา

[นปุงสกลึงค์] จตุตถ

[ปุงลึงค์] ตัวเต็มของ ๖ ชื่อว่า ญัฏฐะ (ที่ ๖)

[อิตถीलึงค์] ญัฏฐี ญัฏฐา

[นปุงสกลึงค์] ญัฏฐ

ที่ ๖ นั้นแหละ ชื่อว่า ญัฏฐมะ

การประกอบรูปศัพท์ จตุตถ

ศัพท์เดิมเป็น จตุ ศัพท์กับ ปุรณ ศัพท์

ลง น ญัฏฐีวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย จตุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสมี ญัฏฐี”

ในเพราะ น วิภัตติ ลง น อาคมด้วยสูตรว่า “โน จ ทวาทีโต นมฺหิ”

สำเร็จรูปเป็น จตุนัน

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปุรณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปุรโณ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า จตุนัน ปุรโณ (เหตุเต็มของ ๔) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ถ ปัจจัยท้าย จตุนัน ศัพท์ในปุรณตัทธิตด้วยสูตรว่า “จตุจฺเณหิ ถจา”

ลบวิภัตติท้าย จตุนัน และ ปุรโณ ด้วยสูตรว่า “เตสฺ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณตสฺส”

ลบ ปุรณ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ซ้อน ตฺ เป็น ตถ ด้วยสูตรว่า “วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา”

สำเร็จรูปเป็น จตุตถ

ตั้ง จตุตถ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตถุติตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาที่สุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย จตุตถ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตุเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น จตุตโถ

[คำว่า ฌฏฺจโม นีลํ ม ในอรรถสกัต์ชื่อนเข้าไปอีก แต่ก็ไม่มีคามหมายอะไรเพิ่ม ดังที่
ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า

ฌฏฺจโมติ เอตฺถ โมติ โยควิปาเคน มปจฺจโย.^{๓๖๔}

“ในคำว่า ฌฏฺจโม นี ลง ม ปัจจัยด้วยการแบ่งสูตรว่า โม [ในสูตรว่า สงฺขยาปฺรณฺณ โม]”

อุทาหรณ์ว่า ฌฏฺจโม นี พบในคาถาเท่านั้น สัททนีติปกรณ (สุตตมาลา สูตร ๘๐๓) จึง
ตั้งสูตรว่า ฌฏฺจโต จ สกฺตเถ คาถาย (และลง ม ปัจจัยท้าย ฌฏฺจ ศัพท์ในอรรถสกัต์ในคาถา) เช่น
ฌฏฺจโม โส ปราภโว (ข้อนั้นเป็นความเสื่อมที่ ๖), ฌฏฺจมํ ภาทรมณฺสส, อนคารสฺส ภิกฺขุโน (ความ
งามที่ ๖ ของภิกษุผู้ไม่มีทรัพย์ไม่มีเรือน) ดังนั้น คณะสงฆ์พม่าจึงมีมติให้ใช้ชื่อเรียกการสังคายนา
ครั้งที่ ๖ ว่า ฌฏฺจสังคีติ ไม่ใช่ชื่อว่า ฌฏฺจมสังคีติ กล่าวกันว่าในตอนประชุมเพื่อเตรียมงานการ
สังคายนาในครั้งนี้ พระพม่าบางรูปต้องการใช้ชื่อว่า ฌฏฺจมสังคายนา แต่ถูกคัดค้านด้วยสูตรใน
สัททนีติปกรณนี้ ความจริงในคัมภีร์กถาวัตถุ (ข้อ ๕๐๖ หน้า ๓๐๕) มีรูปที่ลง ม ปัจจัยใน
สกัต์ตถัตถิตในประโยคร้อยแก้วทั่วไป คือ ประโยคว่า ฌฏฺจมี สา คติ (คตินั้นเป็นที่ ๖) แต่เนื่องจาก
คำในลักษณะนี้มีใช้น้อย สัททนีติปกรณจึงระบุว่าใช้ในคาถาเท่านั้น

นอกจากนั้น ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่แสดงความเห็นว่า อาจลง จ ปัจจัยในอรรถสกัต์ท้าย
ณ ศัพท์ด้วยการแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ที่ติดตามมา คือ สงฺขยาปฺรณฺณ เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า ฌฏฺจ แล้ว
จึงลง ม ปัจจัยในปฺรณตฺตทิตฺกัได้ ความเห็นเรื่องการลงปฺรณตฺตทิตฺกัปัจจัยในอรรถสกัต์นี้จะกล่าวถึง
ต่อไปในสูตร ๔๑๑]

“**นาห์, นพายตน**” อิจฺจตร-

ในตัวอย่างว่า นาห์ และ นพายตน นี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๐๘. ส นสฺส วา.

แปลง น เป็น ส ได้บ้าง

ส อ. ส อาเทศ นสฺส ของ น ศัพท์ โหติ ย่อมมี วา บ้าง ๗

นสฺส สการาเทโส โหติ วา สงฺขยาเน.

แปลง น เป็น ส อักษรในการนับจำนวนได้บ้าง

นาหมสฺส ชีวิตฺ สาหํ นาห์ วา, สพายตน

ชีวิตของเขามี ๖ วัน เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า สาหะ หรือว่า นาหะ = น อหานิ

นาห์

สพายตน (อายตนะ ๖) = น อายตนานิ สพายตน

[คำว่า นาหมสฺส ตัดบทเป็น (น + อห) + นสฺส]

การประกอบรูปศัพท์ สาห

คำว่า สาห ประกอบรูปศัพท์จาก น ศัพท์ และ อห ศัพท์

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย น ศัพท์ ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง อ ท้าย น กับ โย วิภัตติเป็น อ ด้วยสูตรว่า “ปญฺจาทีนฺมกาโร”

สำเร็จรูปเป็น น

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย อห ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง โย วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น นิ ด้วยสูตรว่า “โยนํ นิ นฺปฺสเกหิ”

ในเพราะ โย วิภัตติที่แปลงเป็น นิ ที่มะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “โยสุ กตฺนิกาโรเปสุ ทีฆ”

สำเร็จรูปเป็น อหานิ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า น อหานิ (๖ วัน) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ย่อบทเข้าด้วยกันและตั้งชื่อเป็นกรรมธารยสมาสด้วยสูตรว่า “ทวิเปเท ๕เปช กมฺมธารโย”

ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาสํ ยุตฺตตฺโต”

ลบวิภัตติท้าย น และ อหานิ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

แยก ลบ รวม

แปลง น เป็น ส ด้วยสูตรว่า “ส นสฺส วา”

สำเร็จรูปเป็น สาห

ตั้งเป็นทikusมาสด้วยสูตรว่า “สงฺขยาปฺพุโพ ทิคุ”

ตั้งเป็นตปฺปริสมาสด้วยสูตรว่า “อุเก ตปฺปริสา”

ตั้งเป็นนปฺงสกลิงค์ เอกพจน์ด้วยสูตรว่า “ทิคุสฺเสกตฺตํ”

ตั้ง สาห ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺทฐิตสฺมาสกิตฺกา นามํวาทเวตฺนนาทิสฺสุ จ”

ลง สิ ปฐมวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สาห ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สี”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สาหํ

[รู้ว่า สาหํ, ฉาหํ เป็นทikusมาสที่มีรูปวิเคราะห์ว่า น อหานิ สาหํ, ฉาหํ (๖ วัน) ส่วนสพายตนํ มีรูปวิเคราะห์ว่า น อายตฺนานิ สพายตนํ (อายตนะ ๖) แม้คำนี้จะไม่ใช้ตัทธิต แต่เกี่ยวกับการแปลงสังขยาศัพท์ ท่านจึงกล่าวไว้ในที่นี้ ในวุตติของสูตรนี้จึงกล่าวว่า สงฺขยาเน (ในการนับจำนวน)]

“ทวิन्हํ ปุรโณ”ติ วิคคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า ทวิन्हํ ปุรโณ (ตัวเต็มของ ๒) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๐๙. ทวิตีหิ ติโย.

ลง ดิย ปัจจัยท้าย ทวิ และ ติ ศัพท์ในตัวเต็มของจำนวน

ติโย อ. ดิย ปัจจัย โหติ ย่อมลง *ปร* ในเบื้องหลัง *ทวิตีหิ* จาก ทวิ ศัพท์ และ ติ ศัพท์ ท. *อตฺเถ* ในอรรถ *สงฺขยาปุรณ* อันเป็นเหตุเต็มของจำนวน ๒

ทวิ-ติ อิจฺเจเตหิ ดิยปฺปจฺโย โหติ สงฺขยาปุรณตฺเถ.

ลง ดิย ปัจจัยท้ายศัพท์เหล่านี้คือ “ทวิ และ ติ” ในตัวเต็มของจำนวน

[สันสกฤตมีรูปเป็นที่ชะว่า ทวิติย, ตติย โดยลง ดิย ปัจจัย ในคัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะ (สูตร ๕๕๗) เห็นว่าควรใช้ตามสันสกฤตเป็น ทุตีย, ตติย ท่านอ้างรูปว่า ทุตีย จากพระบาลีและคัมภีร์วุตโตทัย (ปริจเฉทที่ ๒ คาถา ๒๒) ว่า

- ตณฺหา ทุตียา ปุริสสฺส โหติ (ตณฺหาเป็นเพื่อนของบุรุษ)
- คุรมฺหณโค ชกาโร, จตุตฺถโก ทุตียโก จปฺลา (คาถา[อันมีลักษณะที่กล่าวมาก่อน] มีทุตียคณะและจตุตถคณะเป็น ช คณะซึ่งอยู่กลางครุ ชื่อว่า จปลาอริยา)

อุทาหรณ์แรกที่ท่านอ้างมานี้ ไม่พบในพระบาลี แต่พบประโยคว่า สทฺธา ทุตียา ปุริสสฺส โหติ (ศรัทธาเป็นเพื่อนของบุรุษ) ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรคว่า

สทฺธา ทุตียา ปุริสสฺส โหติ

โน เจ อสฺสทฺธิยํ อวติฏฺฐติ

ยโส จ กิตฺติ จ ตตฺวาสฺส โหติ

สคฺคณฺจ โส คจฺฉติ สรีรํ วิหาย.^{๓๗๐}

“ศรัทธาเป็นเพื่อนของบุรุษ หากความไม่มีศรัทธาวิบัติไป ยศและเกียรติย่อมมีแก่เขาด้วยเหตุหนึ่ง ผู้นั้นละทิ้งร่างกายแล้วย่อมไปสู่สวรรค์”

ในฉบับฉันทะสังคีตและฉบับมหาจุฬาย พบบรูปว่า ทุตียา ในประโยคว่า สทฺธา ทุตียา ปุริสสฺส

โหติ แต่คัมภีร์ก็กระจายสูตรตัดสินกล่าวว่าบาทคาถาข้างต้นเป็นลักษณะของคาถาอินทรวีเชียร ถ้ามีรูปว่า ทุตียา ก็ไม่ต้องฉันทลักษณ์ อย่างไรก็ตาม รูปว่า ทุตียโก ที่ท่านอ้างจากวุตโตทัยปกรณ์ ควรจะมีรูปเป็น ทุตียโก ในบาทคาถาว่า จตุตถโก ทุตียโก จปลา จึงจะต้องคณะฉันทตามลักษณะของอริยา-คาถาทั่วไปที่บาทที่ ๒ และ ๔ ประกอบด้วยคณะ ๔ คณะและอันตครุ (จตุตถ = ๑ ๒ ๑, โก ทุตี = ๒ ๑ ๑, ย = ๑ โก จป = ๒ ๑ ๑, ลา ๒)

อนึ่ง สัททนีติปกรณ์ (สูตรมณฑลสูตร ๘๑๗) และโมคคัลลานบัญญัติ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๕๔) ระบุถึงรูปว่า ทุตีย, ตติย แม้ในพระไตรปิฎกทุกฉบับก็มีรูปเป็นรัสสะเช่นเดียวกัน ดังนั้น คัมภีร์พาลาวดารคัมภีร์ปทัตถวินิจนยสาระ (เล่ม ๑ หน้า ๒๓๗) จึงตัดสินว่าควรมีรูปเป็น ทุตีย, ตติย]

วิปริณาเมน “ทวิติณณ”ติ วตตมาน-

บทว่า ทวิติณณ (แปลง ทวิ และ ตี) ตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]อยู่ด้วยการเปลี่ยนวิภัติ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๑๐. ตียะ ทูตาปี จ.

แปลง ทวิ และ ตี เป็น ทู และ ต และรูปอื่นในเพราะ ตียะ ปัจจัย และปัจจัยอื่น
 ทูตา จ อ. ทู และ ต อาเทศ ท. ด้วย ทวิติณณ ของ ทวิ ศัพท์และ ตี ศัพท์ ท.
 โหนติ ย่อมมี ตียะ อปี ในเพราะ ตียะ ปัจจัย ด้วย ฯ

ทวิ-ติ อิจเจเตสํ ท-ต อิจจาเทสา โหนติ ตียะปจฺจเย ปเร.

แปลงรูปเหล่านี้คือ ทวิ และ ตี เป็น ทู และ ต ในเพราะ ตียะ ปัจจัยเบื้องหลัง

ทฺติโย ปุริโส, ทฺติยา, ทฺติยํ.

เช่น

[บุงลิงค์] ทฺติโย ปุริโส (คนที่ ๒)

[อิตถิลิงค์] ทฺติยา

[นบุงสกลิงค์] ทฺติยํ

[ในคัมภีร์อิตวุตตะกัฏฐาทาหารณ์ว่า ตณฺหาทฺติโย ปุริโส (บุรุษผู้มีตณฺหาเป็นเพื่อนสอง)
 คำว่า ตณฺหาทฺติโย เป็นบุงลิงค์ตาม ปุริโส เพราะเป็นพหูพหิสมาส แต่ในรูปวิเคราะห์จะเป็น

- ตณฺหา ทฺติยา ยสฺส โสยํ ตณฺหาทฺติโย (บุรุษผู้มีตณฺหาเป็นเพื่อนสอง)

พบในคาถาว่า

ตณฺหาทฺติโย ปุริโส

ทิมมทฺธาน สํสํ

อิตถภาวณฺณภาวํ

สํสํ นาทิตฺตติ.^{๓๗๑}

“บุรุษผู้มีตณฺหาเป็นเพื่อนสอง ท่องเที่ยวไปสิ้นกาลนาน ย่อมไม่พ้น
 ไปจากสงสารอันมีความเป็นอย่างนี้และความเป็นอย่างอื่นไปได้”

การประกอบรูปศัพท์ ทุติโย

ศัพท์เดิมเป็น ทฺวิ ศัพท์กับ ปุรณ ศัพท์

ลง นั ัญฐีวิวัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้ายด้วยสูตรว่า “สามิสฺมี ญฺจ”

ในเพราะ นั วิวัตติ ลง นั อาคมด้วยสูตรว่า “โน จ ทฺวาทิโต นมฺหิ”

สำเร็จรูปเป็น ทฺวินัน

ลง สิ ปฐมาวิวัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปุรณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตุเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิวัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปุรโณ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ทฺวินัน ปุรโณ (เหตุเต็มของ ๒) อิติ อตุเถ ในอรรถนี้

ลง ดิย ปัจจัยท้าย ทฺวินัน ศัพท์ในปุรณัตถิตด้วยสูตรว่า “ทฺวิตีหิ ติโย”

ลบวิวัตติท้าย ทฺวินัน และ ปุรโณ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิวตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณตสฺส”

ลบ ปุรณ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺโยโค”

ในเพราะ ดิย ปัจจัย แปลง ทฺวิ เป็น ทฺ ด้วยสูตรว่า “ติเย ทฺตาปิ จ”

สำเร็จรูปเป็น ทฺติย

ตั้ง ทฺติย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺทฺทิตสฺมาสกิตกา นามฺว่าตเวตฺตนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิวัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ทฺติย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตุเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิวัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ทฺติโย

เວ ດິນຸນ ປູຣ໌ ຕຕິໂຍ, ຕຕິຍາ, ຕຕິຍ໌.

ตัวอย่างว่า จำนวนเต็มของ ๓ มีรูปว่า

[ປຸງລິງຄ໌] ຕຕິໂຍ ປຸຣ໌ໂສ (คนที่ ๓)

[ອິຕຣິລິງຄ໌] ຕຕິຍາ

[นปฺงสกลิงค์] ตติยํ

ก็เช่นเดียวกันนี้

อปีคคหณน อณฺณตถาปี ทฺวิสททสฺส ทฺวาเทโส โหติ, จสทฺเทน ทิ จ.

แปลง ทฺวิ ศัพท์เป็น ทฺ แม้ในที่อื่นด้วย อปี ศัพท์ และแปลง [ทฺวิ] เป็น ทิ ด้วย
จ ศัพท์

เทว รตฺติโย ทฺรตฺตํ, ทฺวิธํ, ทฺวํคํ, ทฺรตฺตํ, ทิคุณํ, ทิคุ.

เช่น ๒ ราตรี ชื่อว่า ทฺรตฺตะ

ทฺวิธํ (๒ อย่าง) = เทว วิธา ทฺวิธํ.

ทฺวํคํ (องค์ ๒) = เทว องคานิ ทฺวํคํ.

ทฺรตฺตํ (๒ ราตรี) = เทว รตฺติโย ทฺรตฺตํ.

ทิคุณํ (๒ ชั้น) = เทว คุณา ทิคุณํ

ทิคุ (โค ๒ ตัว) = เทว คาโว ทิคุ.

[ในรูปว่า ทฺรตฺตํ แปลง อิ ใน รตฺติ เป็น อ ด้วยสูตรว่า กฺวจิ สมาสนตคตานมการนโต อนึ่ง
ปทรูปสิทธิคณฺฐิกกล่าวว่ อุทาหรณ์ทั้งหมดนี้เป็นทิกุสมาส แต่รูปว่า ทฺวิธํ มักใช้เป็นพหุพพีหิสมาส โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า เทว วิธา อสฺสาติ ทฺวิธํ (มี ๒ อย่าง) ดังข้อความในคัมภีร์สุโฆลาลังการ (คาถา
๒๕๒) ว่า ชนโก ฌาปโก เจติ, ทฺวิธา เหตุโว สียํ (เหตุมี ๒ อย่าง คือ ชนกเหตุ และฌาปกเหตุ)
นอกจากนั้น คำว่า ทิคุณํ ก็อาจใช้เป็นพหุพพีหิสมาสโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า เทว คุณา เอติสฺสาติ
ทิคุณํ (มี ๒ ชั้น) พบในคัมภีร์มหาวรรค (วิ. มหา. ๔.๓๔๖.๑๕๗) ว่า อนฺุชานานิ ภิกฺขเว ติจีวรํ ทิคุณํ
สงฺฆาณํ, เอกจฺจียํ อุตฺตราสํคํ, เอกจฺจียํ อนฺตราสํกํ (ภิกษุทั้งหลาย เรานุญาตไตรจีวร คือ สังฆาณิ
อันมี ๒ ชั้น อุตตราสงค์ชั้นเดียว อันตราสงค์ชั้นเดียว)

ความจริงบทที่เป็นกรรมธารยสมาสอาจประกอบใช้เป็นพหุพพีหิสมาสได้ตามฐานะ ฉะนั้น
แม้บททิกุสมาสก็อาจประกอบใช้เป็นพหุพพีหิสมาสได้ ฉะนั้นนั้น ดังจะเห็นได้ว่ากรรมธารยสมาสและ
ทิกุสมาสได้รับการตั้งชื่อว่าเป็นตปฺริสสมาสเพราะมีบทหลังเป็นประธานเหมือนตปฺริสสมาส ดังนั้น
สมาสทั้ง ๓ คือ กรรมธารยสมาส ทิกุสมาส และตปฺริสสมาส จึงอาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิ-
สมาสได้ในกรณีที่มิใช้อนุญบทเป็นประธาน]

๔๑๑. เสนมทุฒูปเพน อทุฒทุฒ-ทิวทุฒ-ทียทุฒทุฒติยา.

แปลง จตุตถ, ทุตติย และ ตติย ศัพท์เหล่านั้น กับ อทุฒ ซึ่งเป็นบทใกล้เคียงเป็น
อทุฒทุฒ, ทิวทุฒ, ทียทุฒ และ อทุฒติย

อทุฒทุฒทิวทุฒทียทุฒทุฒติยา อ. อทุฒทุฒ, ทิวทุฒ, ทียทุฒ, และ อทุฒติย
อาเทศ ท. เสด์ จตุตถทุตติยตติยาน์ ของ จตุตถ ศัพท์, ทุตติย ศัพท์ และ ตติย ศัพท์ ท.
เหล่านั้น สห กับ อทุฒูปเพน ด้วยบทใกล้เคียงคือ อทุฒ ไหนติ ย่อมมี ฯ

[สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง จตุตถ ศัพท์กับ อทุฒ เป็น อทุฒทุฒ, ทุตติย ศัพท์ กับ อทุฒ
เป็น ทิวทุฒ, ทียทุฒ และ ตติย ศัพท์กับ อทุฒ เป็น อทุฒติย

ในรูปวิเคราะห์ว่า อทุฒเนน จตุตถโ อทุฒทุโฒ เป็นต้น คำว่า อทุฒเนน มีคำแปล ๔ มติ คือ

๑. แปลว่า “โดยกึ่งหนึ่ง” ลงตติยวิภัติในอรรถตติยวิเสสนะ (มติของปทรูปสิทธิ-
นิสสัยใหม่)

๒. แปลว่า “ด้วยกึ่งหนึ่ง” ลงตติยวิภัติในอรรถกรณะ (มติของปทรูปสิทธิภาสากฎีกา)

๓. แปลว่า “กับด้วยกึ่งหนึ่ง” ลงตติยวิภัติในอรรถสหโยคะ โดยเพิ่มปาฐเสสะว่า สห
เข้ามา (มติของปทรูปสิทธินิสสัยเก่า)

๔. แปลว่า “กับกึ่งหนึ่ง” ลงตติยวิภัติในอรรถสหัตตะ (มติของปทรูปสิทธิคณฺฐิ)

อย่างไรก็ตาม บทสำเร็จตามมติเหล่านี้มิได้หมายถึงสี่ครั้ง แต่หมายถึงสามครั้ง คำนี้จึง
เป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่งที่มีความหมายโดยปริยายเหมือน Idiom ในภาษาอังกฤษ ดังคำว่า
สมณสสุ ไรเจเต สจฺจํ (ความจริงถูกใจสมณะ) ซึ่งหมายความว่า สมณะชอบความจริง คำนี้แปลตาม
ศัพท์ว่า “ความจริงย่อมชอบใจแก่สมณะ” แต่บทประธานคือ สจฺจํ (ความจริง) เป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิตซึ่ง
กระทำการใจ ชอบใจ ไม่ได้ แม้คัมภีร์อาศุโพระ (สูตร ๙๕๗) ก็อธิบายว่า พาลาย ไรเจเต โมทโก,
โมทโก พาลรุจวิสโย อิจฺจตุโถ (ขมย่อมชอบใจแก่เด็ก หมายความว่า ขมมีความชอบใจของเด็ก
เป็นวิสัย) <มีรูปสันสกฤตว่า พาลาย ไรเจเต โมทกะ, โมทกะ พาลรุจวิสยะ อิตฺยรหะ.>

สำนวนทางภาษาบาลีอีกคำหนึ่งที่นิยมใช้ทางพระวินัย คือ อยํ นาโค आयस्मโต दिसस्स
उपसम्पत्तापेโข (นาคนี้มุ่งอุปสมบทแก่ท่านพระติสสะ) ความจริงท่านพระติสสะเป็นอุปัชฌาย์ ส่วน
นาคเป็นผู้จะบวช แต่ข้อความนี้สื่อถึงนาคว่าเป็นผู้บวชให้ท่านพระติสสะ ไม่ใช่ท่านพระติสสะบวชให้
นาค จึงจัดเป็นสำนวนทางภาษาเช่นเดียวกัน มีประโยคจริงในคัมภีร์มหาวรรคว่า

สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อโย อิตฺถนฺนาโม อิตฺถนฺนามสฺส อายสมฺโตะ อุปสมฺปทาเปกฺโข.^{๓๗๒}

“ท่านผู้เจริญ สงฆ์จงฟังข้าพเจ้า บุคคลผู้มีชื่ออย่างนี้เป็นผู้มุ่งอุปสมบทแก่ท่านผู้มีชื่ออย่างนี้”

คัมภีร์กัจจายนสูตรตถกัณฐิ (ตัทธิตกัณฑ์ สูตร ๔๔) อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า อฑฺฒฑฺฒโต, ทิวฑฺฒโต ทียฑฺฒโต, อฑฺฒตฺติโย แม้เป็นศัพท์ที่ลงปุรณปัจจัย แต่มีความหมายเป็นสังขยาทั่วไป โดยหมายถึงจำนวนที่เป็นกลุ่ม คือ สามครั้ง หนึ่งครั้ง และสองครั้ง จัดว่าเป็นปุรณสังขยาพิเศษที่ไม่เหมือนกับปุรณสังขยาอื่น ใช้เฉพาะเมื่อเข้าสมาสกับบทหน้า เช่น

อฑฺฒฑฺฒ

- อฑฺฒฑฺฒปาฏิหาริยสหัสسانی (ปาฏิหาริย์ ๓,๕๐๐ อย่าง),
- อฑฺฒฑฺฒสตานี (สิกขาบท ๓๕๐ ข้อ)

ทียฑฺฒ

- ทียฑฺฒสสฺสกิเลสมารํ (กิเลสมาร ๑,๕๐๐)
- ทียฑฺฒหตฺถุพฺเพโธ (สูงศอกครึ่ง)

อฑฺฒตฺติย, อฑฺฒเตยฺย

- เหว อฑฺฒตฺติยสฺส มาเสสฺส วิตฺตวตฺเตสฺส (เมื่อสองเดือนครั้งล่วงไปแล้วอย่างนี้)
- ติริยํ อฑฺฒเตยฺยา (สองศอกครึ่งโดยความกว้าง)
- อฑฺฒเตยฺยมาสา (สองเดือนครึ่ง),
- อฑฺฒเตยฺยหตฺโถ (สองศอกครึ่ง)

ในคัมภีร์ข้างต้นได้นำหลักฐานจากคัมภีร์ไวยากรณ์และฎีกามาอ้างอิงว่า

อฑฺฒฑฺฒทาโย สงฺขยาปุรณตฺเถ ชาตาปิ น สงฺขยาปุรณตฺเถว วตฺตนฺติ. สงฺขยาจากาปิ โหนฺติ นปฺสกลิงฺกา จ. ยถา อฑฺฒฑฺฒปาฏิหาริยสหัสسانی, เอตฺถ ปญฺจสตฺธาภิธานิ ติสหฺสسانی ปาฏิหาริยานํติ อตฺโถ.^{๓๗๓}

“อฑฺฒฑฺฒ ศัพท์เป็นต้นแม่เป็นไปในอรรถสังขยาปุระณะ ก็ได้ดำเนินไปในอรรถสังขยาปุระณะอย่างเดียว แต่ยังแสดงจำนวน และเป็นนปฺสกลิงค์ได้อีกด้วย เช่น ในคำว่า อฑฺฒฑฺฒปาฏิหาริยสหัสسانی มีความหมายว่า ปาฏิหาริย์ ๓ พัน ๕ ร้อยอย่าง”

อฑฺฒฑฺฒสตานํติ ปญฺญาสาภิธานิ ตีณิ สตานิ.^{๓๗๔}

“คำว่า อฑฺฒฑฺฒสตานี แปลว่า สิกขาบท ๓๕๐ ข้อ”]

เตส จตุตถทุติยตติยาน อหฺมฺอุปทาน อหฺมฺอุปเทน สห อหฺมฺหฺม-ทิวหฺม-ทียหฺม-
อหฺมฺตติยาเทสา โหนฺติ.

แปลง จตุตถ, ทุติย และ ตติย ศัพท์เหล่านั้นซึ่งติดกับ อหฺม กับ อหฺม ซึ่ง
เป็นบทไกล้เป็น อหฺมฺหฺม, ทิวหฺม, ทียหฺม และ อหฺมฺตติย

[คำว่า เตส ในสูตร หมายถึง จตุตถ, ทุติย และ ตติย เพราะสูตรว่า จตุจฺเณหิ ธจา และ
ทวิตีหิ ตโย ตามมาในสูตรนี้ อย่างไรก็ตาม ข้อความว่า จตุตถทุติยตติยาน มิได้ปรากฏในสูตรเหล่านี้นั้นโดยตรง เป็นเพียงบทสำเร็จของสูตรทั้งสองนั้น บทนี้จึงเป็นบทพิเศษที่นอกเหนือไปจากกฎทั่วไป
ของ ต ศัพท์อันเป็นปักกันตวิสัย คือ มีอรรถที่ผ่านมาเป็นวิสัย (ดู อรรถของ ต ศัพท์ ๓ ประการใน
สุโพธาลังการมัญชรี้ คาถา ๑๒๒)

คำว่า อหฺมฺอุปท มีรูปวิเคราะห์ว่า อหฺมฺ อุปทํ เยสฺ เต อหฺมฺอุปทา (อหฺมฺอุปทะ คือ มี
อหฺม เป็นบทไกล้, เป็นบทประชิด)]

เอตถ จ :-

อหฺมฺอุปทูปาทาน-

สามตถา อหฺมฺปฺพพกา

เตสฺสทฺเทน คยฺหนฺเต

จตุตถทุติยาทโย.

อนึ่ง ในสูตรนี้

ศัพท์ว่า จตุตถ และ ทุติย เป็นต้นที่มี อหฺม เป็นบทหน้า ท่าน
แสดงด้วยศัพท์ว่า เตสฺ เพราะความสามารถในการถือเอา อหฺม ซึ่ง
เป็นบทไกล้

[คำว่า เตส ในสูตร หมายถึง จตุตถ, ทุติย และ ตติย ซึ่งอยู่ประชิดกับ อหฺม ศัพท์ในรูปว่า
อหฺมฺจตุตถ, อหฺมฺทุติย และ อหฺมฺตติย เพราะท่านกล่าวไว้ในสูตรว่า อหฺมฺอุปเทน (กับ อหฺม ซึ่ง
เป็นบทไกล้) ดังนั้นในวุตติจึงอธิบายโดยเพิ่มคำว่า อหฺมฺอุปทาน (ซึ่งติดกับ อหฺม)

คำว่า อหฺมฺอุปทูปาทาน ตัดบทเป็น อหฺม + อุปท + ูปาทาน]

อหฺมฺเณน จตุตฺโถ อหฺมฺหฺม, อหฺมฺเณน ทุติโย ทิวหฺม ทียหฺม, อหฺมฺเณน ตติโย
อหฺมฺตติโย.

เช่น ที่ ๔ กับกึ่งหนึ่ง ชื่อว่า อัฒมฺหตฺมะ (สามครึ่ง)

ที่ ๒ กับกึ่งหนึ่ง ชื่อว่า ทิวัทธมะ, ทิยัทธมะ (หนึ่งครึ่ง)

ที่ ๓ กับกึ่งหนึ่ง ชื่อว่า อัฒมฺติยะ (สองครึ่ง)

[คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๐๕) แสดงความเห็นว่ ความหมายว่า ที่สี่กับกึ่งหนึ่ง ที่สามกับกึ่งหนึ่ง หรือที่สองกับกึ่งหนึ่ง ซึ่งก็คือส่วนที่ ๔ ที่ ๓ หรือที่ ๒ กับอีกกึ่งหนึ่ง นั้นคือส่วนที่มีจำนวนหนึ่งครึ่งเหมือนกัน มิได้สื่อความหมายว่า สามครึ่ง สองครึ่ง หรือหนึ่งครึ่ง ท่านจึงกล่าวว่า บทเหล่านี้ คือ จตุตฺโถ, ตติโย และ ทูติโย ลง ถ และ ตีย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า จตุตาโร เอว จตุตฺโถ, เทว เอว ทูติโย, ตโย เอว ตติโย แล้วจึงตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อทุเณน จตุตฺโถ อทุณฺหุโณ, อทุเณน ทูติโย ทิวาหุโณ ทิยาหุโณ, อทุเณน ตติโย อทุมฺติโย จึงแปลว่าสี่กับกึ่งหนึ่ง, สองกับกึ่งหนึ่ง และสามกับกึ่งหนึ่ง อย่างไรก็ตาม ความหมายของศัพท์เหล่านั้นตามคำอธิบายนี้ยังไม่ชัดเจนนัก

ผู้แปลคิดว่า ปัจจัยคือ ถ และ ตีย ที่ลงในสกัตถตัทธิต ไม่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ใดๆ ดังนั้น จึงควรตั้งรูปวิเคราะห์ตามที่กระจายไวยากรณ์กล่าวไว้ เพียงแต่เพิ่มคำว่า อุโน (หย่อน) เข้ามาแปลร่วมกับ อทุเณน ก็จะได้ความหมายชัดเจน โดยความหมายว่า ที่สี่หย่อนกึ่งหนึ่ง ก็คือ สามครึ่งนั่นเอง โดยความหมายว่า ที่สี่ หมายถึงถึงสิ่งสี่อย่าง โดยเอกเทศูปจาระ คือ ส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงบางส่วน แต่มุ่งให้หมายถึงองค์รวมทั้งหมด ดังคำว่า ภตฺตํ ภูณฺชติ (ย่อมบริโภคน้ำ) ซึ่งเป็นการกล่าวถึงข้าวอันเป็นบางส่วน แต่เจตนาหมายถึงองค์รวมทั้งข้าวและกับข้าว แม้ข้อความว่า สองหย่อนกึ่งหนึ่ง ก็คือหนึ่งครึ่ง และสามหย่อนกึ่งหนึ่ง ก็คือสองครึ่ง การเพิ่ม อุโน ศัพท์เข้ามาแปลร่วมกันที่ประกอบด้วย อทุณฺหุ ศัพท์มีหลักฐานกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๑๒๓) และมัชฌิมนิกาย (เล่ม ๓ หน้า ๒๘๗) ว่า

อทุณฺเดฬเสหิ ภิกฺขุสฺเตหิติ อทุณฺสเตน อุเนหิ เตรสหิ ภิกฺขุสฺเตหิ.^{๓๗๕}

“คำว่า อทุณฺเดฬเสหิ ภิกฺขุสฺเตหิ (กับภิกษุ ๑,๒๕๐ รูป) หมายความว่า กับภิกษุ ๑,๓๐๐ รูปที่หย่อนด้วยกึ่งร้อย”

อทุณฺเดฬเสหิติ อทุเณน เฬเสหิ, ทฺวาทสหิ สเตหิ ปณฺณาสาย จ ภิกฺขุหิ สหฺนินฺติ วุตฺตํ โหติ.^{๓๗๖}

“คำว่า อทุณฺเดฬเสหิ แปลว่า กับภิกษุ ๑,๓๐๐ รูป[ที่หย่อน]ด้วยกึ่ง[ร้อย] ความหมายก็คือกับภิกษุ ๑,๒๕๐ รูป”

ในประโยคแรก พระอรรถกถาจารย์เพิ่มคำว่า อุนเหิ เข้ามาอธิบายไว้อย่างชัดเจน แต่ในประโยคหลัง ท่านละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ เพราะท่านกล่าวไว้แล้วในอรรถกถาของทีฆนิกาย จึงไม่กล่าวไว้อีกในอรรถกถาของมัชฌิมนิกาย นอกจากนั้น มีบางศัพท์ที่ประกอบ อุน ไว้อย่างชัดเจน เช่นคำว่า อพฺพณฺนว (แก้หยาอนกึ่ง, แปรครึ่ง) พบในคำว่า อพฺพณฺนวมตฺตา ภาณวรา (ภาณวราที่มีประมาณแปรครึ่ง, แปรภาณวราครึ่ง)

คัมภีร์นิสสัยพมาหลายฉบับแสดงรูปวิเคราะห์ไว้ต่างกับกัจจายนไวยากรณ์ โดยสรุปมี ๒ มติ คือ

๑. ตุลยวิกรณพหุพพิทิสมาส

- อพฺโหม จตุตฺโถ ยสฺสาติ อพฺพณฺนว (หม่อ้นมีกึ่งหนึ่งเป็นที่สี่, สามครึ่ง)
- อพฺโหม ทฺติโย ยสฺสาติ ทิวพฺโหม, ทิยพฺโหม (หม่อ้นมีกึ่งหนึ่งเป็นที่สอง, หนึ่งครึ่ง)
- อพฺโหม ตติโย ยสฺสาติ อพฺพมตฺติโย (หม่อ้นมีกึ่งหนึ่งเป็นที่สาม, สองครึ่ง)

เช่น อพฺพมตฺติโย หตฺโถ (สองศอกครึ่ง), อพฺพมตฺติยา วิทฺติ (สองคืบครึ่ง), อพฺพมตฺติโย องฺคุล (สองนิ้วครึ่ง) มตินี้กล่าวไว้ในคัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะ (สูตร ๕๕๙) และสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์วินยวินิจจยฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๕๙) และวิสุทธิธรรมรวมหาฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๓๘๙) ว่า

ติณฺณํ ปุรฺโณ เตยโย, อพฺโหม เตยโย อสฺสาติ อพฺพมเตยโย, อพฺพมเตยโย จ โส กํโส จาติ อพฺพมเตยโยกํโส.^{๓๗๗}

“ตัวเต็มของสาม ชื่อว่า เตยยะ กึ่งหนึ่งเป็นที่สามของกัณสะนั้น เหตุนั้น กัณสะนั้นชื่อว่า อัชฌมเตยยะ (มีกึ่งหนึ่งเป็นที่สาม, สองครึ่ง) สองครึ่งนั้นก็กัณสะด้วย จึงชื่อว่า อัชฌมเตยยะกัณสะ (กัณสะสองครึ่ง = สิบหกหาปณะ โดยหนึ่งกัณสะมี ๔ หาปณะ)”

อพฺพณฺน เอภาทส อพฺพณฺนเอภาทส, อพฺพณฺนํ วา เอภาทสมํ เอตาสนฺติ อพฺพณฺนเอภาทส. อพฺพณฺนจฺจมาติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย.^{๓๗๘}

“ธาตุสิบเอ็ด[หยาอน]ด้วยกึ่งหนึ่ง ชื่อว่า อัชฌมณาสะ อีกอย่างหนึ่ง กึ่งหนึ่งเป็นจำนวนที่สิบเอ็ดของธาตุเหล่านั้น เหตุนั้น ธาตุเหล่านั้นชื่อว่า อัชฌมณาสะ (ธาตุสิบอย่างครึ่ง) แม้คำว่า อพฺพณฺนจฺจมา (ธาตุที่แปร[หยาอน]ด้วยกึ่งหนึ่ง, มีกึ่งหนึ่งเป็นที่แปด, ธาตุเจ็ดอย่างครึ่ง) นี้ก็นัยเดียวกัน [อพฺพณฺน อฏฺฐมา อพฺพณฺนจฺจมา, อพฺพณฺนํ อฏฺฐมํ เอตาสนฺติ อพฺพณฺนจฺจมา]”

ที่จริงแล้ว แม้สันสกฤตเองก็ได้แสดงรูปวิเคราะห์เป็นพหุพพิทิสมาสเช่นเดียวกัน มีรูปว่า อพฺพณฺนจฺจมา (ผู้มีกระดิ่งมีกึ่งหนึ่งเป็นที่ห้า, ผู้มีสี่กระดิ่งครึ่ง) โดยบทสังขยาตัดทิตต้องมี อพฺพณฺน ศัพท์

อยู่หน้าแน่นอน ดังข้อความในวารตีกะซึ่งเป็นสูตรเพิ่มของปาณินิไวยากรณ์ (อัยยยะ ๑ ปาทะ ๑ สูตร ๒๓) ว่า

อทุรปุพฺพโท จ ปุรณปจฺยโนโต สงฺขยาสนฺโธ ภวตฺติ วตฺตพฺพํ สมาสกนฺวิธฺยตฺถิ. อทุร-
ปณฺจมฺสฺสฺโป. อทุโร ปณฺจโม เยสนฺติ พหฺพพิหฺมฺหิ กเต อทุรปณฺจเมหิ สฺสฺเปหิ กิโต.^{๓๗/๙}

“อนึ่ง ฟังกล่าวข้อความว่า ศัพท์ที่มีปุรณปัจจัยอยู่ท้าย อันมีบทหน้าเป็น อทุร ศัพท์ มีชื่อ
ว่า สังขยา ย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่การลง กนฺ ปัจจัยในสมาส เช่น อทุรปณฺจมฺสฺสฺโป (กระดังมีกึ่ง
หนึ่งเป็นที่ห้า, สี่กระดังครึ่ง) เมื่อกระทำพหุพพิหฺสมาสแล้วโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อทุโร ปณฺจโม เยสฺ
(กึ่งหนึ่งเป็นที่ห้าของกระดังเหล่าใด) ได้รู้ปว่า อทุรปณฺจเมหิ สฺสฺเปหิ กิโต (สินค้าอันบุคคลซื้อแล้ว
ด้วยกระดังมีกึ่งหนึ่งเป็นที่ห้า/สี่กระดังครึ่ง)]]

๒. ภินนาธิกรณพหุพพิหฺสมาส

- อฑฺฒํ จตฺตฺโต ยสฺสาติ อฑฺฒฺชฺโฒ (หมู่อันมีกึ่งหนึ่งเป็นที่สี่, สามครึ่ง)
- อฑฺฒํ ทฺตฺติโย ยสฺสาติ ทิวชฺโฒ, ทิยชฺโฒ (หมู่อันมีกึ่งหนึ่งเป็นที่สอง, หนึ่งครึ่ง)
- อฑฺฒํ ตตฺติโย ยสฺสาติ อฑฺฒตฺติโย (หมู่อันมีกึ่งหนึ่งเป็นที่สาม, สองครึ่ง)

มตินี้กล่าวไว้ในคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๐๕) ท่านประกอบทฎิยา-
วิภัตติท้าย อฑฺฒ ศัพท์ในอรรถกิริยาวิเสสนะ

คำอธิบายเรื่อง อฑฺฒฺชฺโฒ เป็นต้นที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และนิสสัยต่างๆ ได้นำมากล่าวไว้อย่างบริบูรณ์ในเรื่องนี้แล้ว แต่ยังมีอีกความเห็นหนึ่งที่ค่อนข้างจะเข้าใจยาก กล่าวไว้ในคัมภีร์ขุททกขญาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๓๘) ซึ่งอาจสรุปความได้ว่า คำว่า อฑฺฒเตยโย แปลตามศัพท์ว่า ส่วนที่สามด้วยกึ่งหนึ่ง หมายถึง กึ่งหนึ่งคือครึ่งศอก (หนึ่งคืบ) โดยตรง แต่หมายถึงสองศอกคืบโดยอ้อม โดยหมายเฉพาะส่วนที่สามคือครึ่งศอกเป็นหลัก คำว่า ด้วยกึ่งหนึ่ง เป็นเพียงคำขยายความของส่วนที่สามเท่านั้น ตามมตินี้จัดเป็นนानันตริกนัย คือ นัยที่ไม่มีระหว่างโดยเป็นสิ่งที่ประกอบร่วมกัน ดังคำว่า ฆตตฺถิกสฺส ฆฏฺฏมานย (จงนำหม้อมา[ให้]แก่ผู้ต้องการเนยใส) คำว่า ฆฏฺฏ (หม้อ) ยังหมายรวมถึงเนยใสที่อยู่ในหม้ออีกด้วย เพราะประกอบร่วมกัน

มีข้อความในคัมภีร์ขุททกขญาฎีกาว่า

อฑฺฒเนน ตตฺติโย ภาคิ อฑฺฒเตยโย. เอตฺถ ทฺวินฺนํ หตฺถโกฏฺฐาสาณํ สมฺปฺณณฺนํ ตตฺติย-
โกฏฺฐาสสฺสฺสฺชฺเมเน กรณฺภูตา อฑฺฒสทฺทนิทฺธิฏฺฐา ยา วิทฺติ สว ตตฺติโยติ นิทฺธิฏฺฐาติ อฺปฺปฑฺฒหตฺถ-

สงขาท ตติโย ภาค อหุตเตยโย. โส จ นานนุตเรน ทวิหตตติยตา ลพภตติ เทว หตถา, เอกา จ วิทตติ อหุตเตยโย. ตสนนโยเคน ปเนตถ อนตรวาสโกว อหุตเตยโยติ เวทิตพโพ.^{๓๘๐}

“ส่วนที่สามด้วยก็หนึ่ง ชื่อว่า อหุตเตยยะ ในเรื่องนี้ คืบหนึ่งทีแสดงไว้ด้วย อหุต ศัพท์ อันเป็นเครื่องมือในการให้สำเร็จส่วนที่สามของส่วนที่สองคือสองศอกถ้วน ถูกแสดงว่าเป็นส่วนที่สาม ดังนั้น ส่วนที่สามกล่าวคือครึ่งศอก (คืบหนึ่ง) จึงชื่อว่า อหุตเตยยะ อนึ่ง ส่วนที่สามนั้นย่อมปรากฏความมี ส่วนที่สามคือสองศอกโดยนันทริกนัย (นัยที่ไม่มีระหว่างโดยเป็นสิ่งที่ประกอบร่วมกัน) ด้วยเหตุนี้ สองศอกกับคืบหนึ่งจึงชื่อว่า อหุตเตยยะ อนึ่ง ผำอันตรวาสกเท่านั้นพึงทราบว่าเป็นอหุตเตยยะในเรื่องนี้ เพราะประกอบด้วยส่วนดังกล่าว”

อนึ่ง ในคัมภีร์วินยวินิจจยฎีกา (คำอธิบายคาถา ๕๗๑) กล่าวแสดงรูปวิเคราะห์ของ ทิยทุฒ อีกนัยหนึ่งว่า ทุตติย อหุตเมตตสุสาติ ทิยทุฒา (คืบที่มีกึ่งหนึ่งเป็นส่วนที่สอง ชื่อว่า ทิยทุฒะ) ตาม มตินี้มีศัพท์เดิมมาจาก ทุตติยทุฒา ลบ ตติย ปัจจัย และแปลงสระ อุ ใน ทู เป็น อิ จึงสำเร็จเป็นรูปว่า ทิยทุฒา ดังข้อความในคัมภีร์วินยวินัจจยฎีกา

ทุตติย อหุตเมตตสุสาติ ทุตติยทุฒาติ วุตตพเพ ตติยปัจจยโลเปเน ทิยทุฒาติ วุตตํ. อหุต-
ทุตติยาติ วุตตํ โหติ.^{๓๘๑}

“กึ่งหนึ่งเป็นส่วนที่สองของคืบนั้น เมื่อควรกล่าวว่า ทุตติยทุฒา ได้กล่าวว่า ทิยทุฒา ด้วยการลบ ตติย ปัจจัย ความหมายก็คือ มีกึ่งหนึ่งเป็นส่วนที่สอง”

โดยทั่วไปคำว่า ทิยทุฒ หมายถึง หนึ่งครึ่ง แต่ในที่เกี่ยวข้องกับหัตถบาส หมายถึง สองครึ่ง เช่นคำว่า ทิยทุฒหตถปปมาโณ (ระยะสองศอกกึ่งหนึ่ง) จัดเป็นศัพท์พิเศษที่แปลได้สองอย่างโดยมี รูปวิเคราะห์ต่างกัน ตามนัยหลังเป็นทวันทสมาส มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์กัจจายนสูตรตตตะ (สูตร ๕๕๙) ว่า เทว จ อหุโณ จ ทิยทุฒา (สองและกึ่งหนึ่ง ชื่อว่า ทิยทุฒะ) ดังคัมภีร์ฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณีกกล่าวว่า

หตถปาโส นาม ทิยทุฒหตถปปมาโณ.^{๓๘๒}

“ระยะสองศอกและกึ่งหนึ่ง[ของศอก] (สองศอกคืบ) ชื่อว่า หัตถบาส (ปวงมือ)”

การประกอบรูปศัพท์ อหุตทุฏโธ

ศัพท์เดิมเป็น อหุต ศัพท์ กับ จตตุตถ ศัพท์

[ทำตัวรูปตามวิธีนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า อหุตเตน จตตุตถ]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อหุเณน จตุตฺโถ (ที่สี่กับกึ่งหนึ่ง) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้
 ย่อบททั้งสองเข้าด้วยกัน และตั้งชื่อเป็นตปฺปฐีสมาสด้วยสูตรว่า “อมาทโย พรปเทภี”
 ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาสโย ยุตฺตตฺโถ”

ลบวิภัตติท้าย อหุเณน และ จตุตฺโถ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

แปลง อหุณ กับ จตุตฺถ เป็น อหุณฺณ ด้วยสูตรว่า “เตสมฺหาณฺณูปเพน ะเปช ทิยฺหฺมณฺณตฺติยา.”

สำเร็จรูปเป็น อหุณฺณ

ตั้ง อหุณฺณ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺทฐิตสฺมาสกิตฺกา นามวาทเวตฺตนาทิสฺ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อหุณฺณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อหุณฺณโ

[รูปว่า อหุณฺณ เป็นต้นนี้เป็นตติยาตปฺปฐีสมาส จึงประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของสมาส
 ต่างกันที่แปลง จตุตฺถ กับ อหุณ เป็น อหุณฺณ เป็นต้น ที่จริงแล้วบทเหล่านี้จัดเป็นบทสมาสใน
 เวลาตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อหุเณน จตุตฺโถ (ที่ ๔ กับกึ่งหนึ่ง) แล้วสำเร็จเป็น อหุณจตุตฺถ แต่เมื่อแปลงเป็น
 อหุณฺณ ตามวิธีของสูตรนี้แล้ว บทสำเร็จก็จัดเป็นตัทธิต เพราะมีการเปลี่ยนศัพท์ด้วยการอาเทศ
 ดังคำอธิบายในคัมภีร์สุตตนิเทศว่า

อหุเณน จตุตฺโถ อหุณฺณโ อิทํ ตปฺปฐีสมาสตฺเตปิ อาเทศปวิตฺตตฺตฺนเสณ ตฺทฐิตํ นาม.^{๓๘๓}

“คำว่า อหุเณน จตุตฺโถ อหุณฺณ โ นี้ แม้มีความเป็นตปฺปฐีสมาส ก็ได้ชื่อว่า ตัทธิต โดย
 เนื่องด้วยการเปลี่ยนแปลงแห่งอาเทศ”

อนึ่ง รูปว่า อหุณฺณย มีใช้เป็น อหุณฺณเอย อีกด้วย โดยลง ญย บั้จจัยในสกัถตัทธิต แล้ว
 พกฺทฺธิสระ อิ ใน ตี เป็นสระ เอ มีรูปวิเคราะห์ว่า อหุณฺณติโยว อหุณฺณเตโย (สองครั้งนั้นแหละ ชื่อว่า
 อหุณฺณเตยยะ) ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๐๕) กล่าวว่า

กถํ อหุณฺณเตโยติ. สกตฺเถ ญเย อุตฺตรปทฺทฺทฺธิ.^{๓๘๔}

“บทว่า อหุณฺณเตโย ย่อมสำเร็จอย่างไร เมื่อลง ญย บั้จจัยในสกัถตัทธิตแล้ว การ
 พกฺทฺธิ[สระ]ของบทหลังย่อมมีได้”

ในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๒๔) กล่าวว่า อหฺมเตยฺย ศัพท์มาจากการพหุวิ
สระ อิ ใน ตี เป็นสระ เอ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น และซ้อน ย เป็น ยย จึงสำเร็จรูปเป็น
อหฺมเตยฺโย หรือ อหฺมเตยฺย ซึ่งมีรูปเป็นปุงลึงค์หรือณปุงลึงค์ตามเนื้อความที่ศัพท์นั้นสื่อถึง ดัง
ข้อความกล่าวว่า

เตสุ วุฑฺธาทีนา อหฺมเตยฺยสทฺเท อิการสฺส วุฑฺธิ. ยสฺส ทฺวิตฺตญฺจ. อหฺมเตน ตติโย อหฺม-
เตยฺโย อหฺมเตยฺย วา.^{๓๘๕}

“พหุวิ อิ อักษรในศัพท์ว่า อหฺมเตยฺย ด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น และซ้อน ย อักษร ที่
๓ กับกึ่งหนึ่ง ชื่อว่า อหฺมเตยฺยะ หรือ อหฺมเตยฺย (สองครั้ง)”]

“เอกญฺจ ทส จา”ติ อตฺถะ ทฺวนฺทสฺมาเส, “เอเกน อธิกา ทสา”ติ อตฺถะ ตปฺปฺริส-
สฺมาเส วา กเต “สงฺขยานะ”ติ วตฺตมาเน “เทวักฺกฺจฺจานมากาโร วา”ติ อาตฺตํ.

เมื่อกระทำวันทสมาสในความหมายว่า “หนึ่งกับสิบ” หรือว่ากระทำตปฺปฺริส-
สฺมาสในความหมายว่า “สิบที่เกินไปหนึ่ง” แล้ว เมื่อบว่า สงฺขยานะ (ในการนับจำนวน)
ตามมาอยู่ การแปลง[สระท้ายของ เอก] เป็น อา ย่อมมีด้วยสูตรว่า เทวักฺกฺจฺจานมากาโร วา
(สระท้ายของ ทฺวิ, เอก และ อญฺจ ย่อมเป็น อา อักษรในเพราะสังขยาศัพท์ได้บ้าง)

[รูปวิเคราะห์ว่า เอกญฺจ ทส จ เป็นอสมการวันทสมาส และส่วนรูปวิเคราะห์ว่า เอเกน
อธิกา ทส เป็นมฺหฺเชโลปิตติยาตปฺปฺริสสมาส

คำว่า เอกญฺจ แปลว่า “หนึ่งด้วย” คำว่า ทส จ แปลว่า “สิบด้วย” คำเหล่านี้เป็นสังขยา
ศัพท์ที่มีได้มองหาวิเสสยะอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ ไม่ระบุว่าเป็นบุคคลหรือสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่ง จึง
เรียกว่า สามัญญวจนะ คือ คำกล่าวโดยสามัญทั่วไป คำประเภทรูปนี้นิยมใช้เป็นนปุงสกลึงค์ เพราะ
นปุงสกลึงค์เป็นลึงค์สามัญทั่วไปเหมือนพจน์สามัญคือ เอกพจน์ ดังข้อความในคัมภีร์ปทฺฐปสฺสตีปฏิกานฺตี
(คำอธิบายสูตร ๔๑๑) และปทฺฐปสฺสตีปฏิกานฺตีใหม่ (สูตร ๒๕๓) ว่า

เอกญฺจ ทส จาติ สามญฺยวเสน นปฺสกลึงฺควตฺติโต เอกาทโย ปริคฺคเหตฺวา วิคฺคโห กโตติ
ทญฺจทฺโไฟ.^{๓๘๖}

“พึงทราบว่ารูปวิเคราะห์ถูกกระทำแล้วโดยถือเอาสังขยาศัพท์มี เอก เป็นต้น ด้วยความ
เป็นไปในนปุงสกลึงค์โดยความเป็นลึงค์สามัญว่า เอกญฺจ ทส จ (หนึ่งด้วย สิบด้วย)”

สามณณวณํ หิ นปุสกลิงเคน นิตฺติฏฺฐจํ.^{๓๘๗}

“โดยแท้จริงแล้ว คำสามัญทั่วไปแสดงไว้ด้วยนปุสกลิงค์”

อนึ่ง แม้ปทรูปสิทธิปริภรณ์จะกล่าวถึงรูปวิเคราะห์ที่ประกอบใช้ เอก ศัพท์เป็นนปุสกลิงค์ แต่ในคัมภีร์पालาวดาร (หน้า ๖๓) ได้ตั้งรูปวิเคราะห์ด้วยศัพท์ปุงลิงค์ว่า เอโก จ ทส จ เพราะถือว่า ปุงลิงค์ก็อาจเป็นลิงค์สามัญทั่วไปได้เหมือนนปุสกลิงค์

ดังนั้น คัมภีร์पालาวดาร (หน้า ๕๘) และปทสาธนะ (สูตร ๓๐๕) จึงกล่าวว่า

สามณณเยภิมเต สทฺโท นิตฺติสฺสติ ปุเมน วา

นปุสเคน วาปีติ สทฺทสฺสตุวิฑู วฑุ.^{๓๘๘}

“ผู้รู้คัมภีร์ไวยากรณ์กล่าวว่า เมื่อปรารธนาอรรถสามัญทั่วไป ศัพท์ย่อมแสดงด้วยปุงลิงค์หรือนปุสกลิงค์”

นปุสเคน ลิงฺเคน สทฺโททาหุ ปุเมน วา

นิตฺติสฺสตีติ ฌาตพฺพ- มวิเสเส ปนิจฺฉิเต.^{๓๘๙}

“อนึ่ง เมื่อปรารธนาอรรถที่ไม่เจาะจง พึงทราบว่าศัพท์ย่อมแสดงด้วย นปุสกลิงค์ หรือปุงลิงค์”

โดยความเป็นจริง เนื้อความสามัญที่ไม่ระบุเจาะจงในเรื่องนี้คือบทสังขยาที่ใช้เป็นวิเสสยะ ไม่ระบุว่าเป็นบุคคลสิ่งของที่เป็นรูปธรรมหรือเป็นนามธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง เหมือนในกรณีที่ใช้เป็นวิเสสนะว่า เอกาทส จิตฺตานิ (จิต ๑๑ ดวง) นอกจากนั้น เนื้อความดังกล่าวยังหมายรวมถึง ศัพท์นปุสกลิงค์บางศัพท์ที่แสดงเนื้อความซึ่งไม่ชี้ชัดความเป็นเพศชายหรือเพศหญิงอีกด้วย ดังเช่น อปจฺจ ศัพท์เป็นศัพท์กลางๆ ที่มีได้ระบุว่าเป็นบุตรหรือธิดา การใช้คำในลักษณะกลางๆ โดยไม่ระบุเพศแน่นอนเช่นนี้นิยมใช้ศัพท์ที่เป็นนปุสกลิงค์

ดังข้อความในคัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๓๔๔) ว่า

อพฺยตเต คุณฺสนฺเทเห นปุสกมิจฺจุเต

เอวํ หิ สทฺทปฺกติ ทิเปตพฺพา วิภาวินา.^{๓๙๐}

“เมื่อมีความสงสัยคุณลักษณะอันไม่ปรากฏชัด ศัพท์ที่เป็นนปุสกลิงค์ ย่อมถูกกล่าวไว้ในเรื่องนี้ โดยแท้จริงแล้ว ผู้มีปัญญาพึงแสดงปกติของศัพท์อย่างนี้”]

วตถิตวิภาสโตโย วาสทโท.

วา ศัพท์นี้มีความหมายว่า วตถิตวิภาส

เตน เจตถ

เทวกุญจนํ ทส นิจจํ

ทวิสสานวุติยา นวา

อิตเรสมสนฺตมฺจ

อาตตํ ที่เปติ วาสฺติ.

อนึ่ง ดังนั้น ในสูตรนี้

วา ศัพท์ย่อมแสดงความเป็น อา ของ ทฺวิ, เอก และ อญฺจ ใน เพราะ ทส อย่างแน่นอน ย่อมแสดงความเป็น อา ของ ทฺวิ ถึง นวุติ ได้บ้าง และย่อมแสดงความเป็น อา ซึ่งไม่ปรากฏอยู่ของสังขยาศัพท์ เหล่าอื่น[จาก ทฺวิ คือ เอก และ อญฺจ]

[สูตรว่า เทวกุญจนมากาโร วา ท่านได้กล่าวไว้แล้วในนามกัณฑ์ ในที่นี้กล่าวถึง วา ศัพท์ ในสูตรนั้นอีกเพราะเกี่ยวกับการประกอบรูปศัพท์ของสังขยาศัพท์ ท่านมิได้แสดงอรรถของ วา ศัพท์ ในสูตรนั้นไว้ในนามกัณฑ์ จึงมากล่าวไว้ในตัทธิตกัณฑ์นี้ หมายความว่า วา ศัพท์ที่ทำหน้าที่วตถิต-วิภาส ซึ่งกำหนดอุทธารณ์ตามสมควรแก่พระไตรปิฎก มี ๓ ประการ คือ

๑. นิจจวิธิ แปลงเป็น อา แน่นนอน เช่น เอกาทส, ทฺวาทส, พารส, อญฺจารส

๒. อนิจจวิธิ แปลงสละท้ายของ ทฺวิ เป็น อา ได้บ้าง เช่น ทฺวาวีสติ ๕ เปย ทฺวานวุติ ที่ไม่แปลงก็มี เช่น เทวาวีสติ ๕ เปย เทวนวุติ โดยหมายถึงจำนวนตั้งแต่ ๒๑ ถึง ๙๑

๓. อสันทวิธิ ไม่แปลงสละท้ายเป็น อา เช่น เอกาวีสติ, อญฺจาวีสติ โดยไม่ปรากฏรูปว่า เอกาวีสติ, อญฺจาวีสติ

คำว่า ทวิสสานวุติยา ตัดบทเป็น ทวิสส + อานวุติยา

คำว่า อิตเรสมสนฺตมฺจ ตัดบทเป็น อิตเรส + อสนฺตํ + จ]

“เอกาทิโต ทส ร สงฺขยาน”ติ รตฺตํ.

ความเป็น ร ย่อมมีด้วยสูตรว่า เอกาทิโต ทส ร สงฺขยาน (แปลง ท ของ ทส ท้าย เอก เป็นต้นเป็น ร ในเพราะสังขยาศัพท์) [เช่น เอการส อญฺจารส ที่มีการแปลง ท ของ ทส เป็น ร]

ราเทโส วรรณมตตุดตา

วรรณมตตปสงคิปี

สียา ทสสส ทสเสว

นิมิตตาสนุนภาวโต.

การแปลงเป็น ร แม้มีความเกี่ยวเนื่องกับอักษรทั่วไป เพราะเป็นการแปลงอักษรเพียงตัวเดียวเท่านั้น แต่ทั้งมีการแปลง ท ของ ทส เท่านั้นเป็น ร เพราะอยู่ใกล้อักษรที่เป็นนิมิต (นิมิตอยู่ข้างหน้า เช่น เอก เป็นนิมิต ทำให้ได้รูปเป็น เอกการส)

[ในสูตร เอกาทโต ทส ร สงฺขยาเน ไม่มีการระบุว่าแปลงอักษรตัวไหนของ ทส เป็น ร ในเรื่องนี้ท่านตอบว่า อักษรตัวไหนอยู่ใกล้นิมิตมากกว่ากัน ก็แปลงตัวนั้นให้เป็น ร ในที่นี้ ท อยู่ใกล้ นิมิตคือ เอก มากกว่า ส เพราะฉะนั้นจึงหมายถึงการแปลง ท ให้เป็น ร เท่านั้น

คำว่า วรรณมตตปสงคิปี ตັตบทเป็น วรรณมตต + ปสงคิ + อปี ฉบับสิงหลมีรูปว่า วรรณมตตปสงคิปี โดยลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรา เสเร โลปี รูปนี้ก็สมควรเช่นเดียวกัน]

โต พหฺวจนํ โย.

ลง โย พหฺพจนํท่าย เอกาทส นั้น

“ปญฺจาทีนมกาโร”ติ สวิภตฺติสฺส อนตฺตสฺส อตฺตํ.

แปลงสระที่ติดกับวิภตติเป็น อ ด้วยสูตรว่า ปญฺจาทีนมกาโร (แปลงสระท่ายของ ปญฺจ ศัพท์เป็นต้น ที่แสดงอิตถิลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์เป็น อ อักษรในเพราะ โย วิภตติ)

[เมื่อสำเร็จรูปเป็น เอกการส ศัพท์แล้วลง โย ปฐมาวิภตติ ให้แปลงสระท่ายของ เอกการส กับ โย เป็น อ สำเร็จรูปเป็น เอกการส ปฐมาวิภตติ พหฺพจนํ]

เอกการส, เอกาทส.

เช่น เอกการส, เอกาทส (๑๑)

ลึงคตฺตเยปี สมานํ.

รูปที่เหมือนกันในทั้ง ๓ ลึงค์ย่อมมี

[สังขยาศัพท์ตั้งแต่ ปณจ เป็นต้นไปถึง ทส (รวมไปถึง เอกาทส เป็นต้น) เป็นอสังคซึ่งมี
รูปไม่ต่างกันในสังคทั้ง ๓]

“วา”ติ วตตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๔๑๒. เอกาทิโต ทสฺสสึ.

ลง อี ปัจจัยท้าย ทส เบื้องหลัง เอก เป็นต้นในตัวเต็มของจำนวนได้บ้าง

อี อ. อี ปัจจัย โหติ ย่อมลง อนฺเต ในที่สุด ทสฺส ของ ทส ศัพท์ ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง สหฺทโต จากศัพท์ เอกาทิโต อันมี เอก เป็นต้น อตฺเต ในอรรถ สงฺขยาปุรณ อันเป็นเหตุเต็มของการนับ วา บ้าง ๕

[สูตรนี้กล่าวถึงการลง อี ปัจจัยในสังขยาปุรณตัทธิต เช่น เอกาทสนฺ ปุรณิ เอกาทสึ (ติถิ ที่ ๑๑) บทที่ลง อี ปัจจัยแล้วไม่ต้องลงอิตีปัจจัยซ้ำอีก เพราะมีสภาพเป็น อี เหมือนอิตีปัจจัยอยู่แล้ว

กัจจายนไวยากรณ์กล่าวสูตรนี้เพื่อให้ลง อี ปัจจัยในปุรณตัทธิตในอุทธารณ์ที่มีวิเศษยะเป็นอิติลิงค์คือ ติถิ เป็นรูปว่า เอกาทสึ (ติถิ ๑๑ คำ), จาตุทฺทสึ (ติถิขึ้น/แรม ๑๔ คำ), ปนฺนรสึ (ติถิขึ้น/แรม ๑๕ คำ) แต่วิธีของสูตรนี้ไม่สามารถใช้กับอุทธารณ์ที่มีวิเศษยะเป็นบุลงลิงค์คือ ทิวโส เช่น จาตุทฺทิวโส (วันขึ้น/แรม ๑๔ คำ), ปนฺนริวโส (วันขึ้น/แรม ๑๕ คำ), จตฺตาลีโส (ที่ ๔๐), ปณฺณาส (ที่ ๕๐) ดังนั้น โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๕๐) จึงกล่าวว่า ตสฺส ปุรณเอกาทสาทิโต วา (ลง ๗ ปัจจัยท้าย เอกาทส ศัพท์ เป็นต้น ในความหมายว่า เต็ม ของจำนวนนั้นได้บ้าง) มีอุทธารณ์ว่า เอกาทโส, เอกาทสโม (ที่ ๑๑), วิโส, วิสติโม (ที่ ๒๐), ดีโส, ดีสติโม (ที่ ๓๐), จตฺตาลีโส (ที่ ๔๐), ปณฺณาส (ที่ ๕๐) ที่จริงแล้ว ๗ ปัจจัย ก็มี อ ปัจจัยที่ ๗ อักษรเป็นอนุพันธ์นั่นเอง

ในคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๙๒) นำอุทธารณ์อื่นจากพระบาลีมาแสดงว่า สตสฺสทสฺสมฺหิ กปฺเป (ในกัปที่แสนหนึ่ง), เอกตฺติเส อิตฺโต กปฺเป (ในกัปที่ ๓๑ จากกัปนี้), ปณฺจวิเส อิตฺโต กปฺเป (ในกัปที่ ๒๕ จากกัปนี้), เทวนวุเต อิตฺโต กปฺเป (ในกัปที่ ๙๒ จากกัปนี้) โดยกล่าวว่าให้ลง ๗ ปัจจัยด้วยสูตรนี้ อย่างไรก็ตาม สัททนิติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๕๐๖) กล่าวว่า ควรเพิ่มปาฐเสสะว่า มตฺตเก (ในที่สุด) เข้ามาแปล และให้ลงสัตตมวิภัตติในอรรถของฉฺฉฐีวิภัตติ ดังนั้น คำว่า สตสฺสทสฺสมฺหิ กปฺเป จึงควรแปลว่า ในที่สุดแห่งกัปแสนหนึ่ง ท่านอ้างประโยคว่า ภควติ พรหมจรรย์ วุสฺสติ (ประพฤติ พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค) ซึ่งต้องเพิ่มคำว่า สนฺติเก (ในสำนัก) เข้ามาแปลร่วมกับ ภควติ ที่แปลเป็นฉฺฉฐีวิภัตติว่า ของพระผู้มีพระภาค ดังข้อความว่า

อิโต สดสหัสสมหิ กปเป อุปปชชิ นายโกติ ปาฬิ, เอกนวุเต อิโต กปเปติ ปาฬิ จ. เอตุถ สดสหัสสมหิ กปเปติ สดสหัสสานัน กปปานัน มตถเก. เอกนวุเต กปเปติ เอกนวุติยา กปปานัน มตถเกติ ภูมิภวณสส สามิภูมิภวณวเสน อตุโถ คเหตุพโพ. ตถา หิ ภควติ พุทธมจริย วุสสตีติ เอตุถ ภูมิภวณสส ภควโต สนติเกติ สามิภูมิภวณวเสน อตุโถ คหิโต.^{๓๔๑}

“มีพระบาลีว่า อิโต สดสหัสสมหิ กปเป อุปปชชิ นายโก (พระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้ว ในที่สุดแห่งกับแสนหนึ่งจากกัปนี้) และมีพระบาลีว่า เอกนวุเต อิโต กปเป (ในที่สุดแห่งกับ ๙๑ จากกัปนี้) ในเรื่องนี้ คำว่า สดสหัสสมหิ กปเป แปลว่า ในที่สุดแห่งกับแสนหนึ่ง คำว่า เอกนวุเต กปเป แปลว่า ในที่สุดแห่งกับ ๙๑ ฟังถ้อยหาเนื้อความของสัตตมวิวัฏติโดยเนื่องด้วยฉันทวิวัฏติและสัตตมวิวัฏติอย่างนี้ ดังจะเห็นได้ว่า ในประโยคที่ว่า ภควติ พุทธมจริย วุสสตี นี้ ได้ถ้อยหาเนื้อความของสัตตมวิวัฏติโดยเนื่องด้วยฉันทวิวัฏติและสัตตมวิวัฏติว่า [ประพฤติพุทธมจรรย]ในสำนักของพระผู้มีพระภาค”

ผู้แปลคิดว่าการลง ๗ ปัจจัยตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์น่าจะสมควรกว่า เพราะอุทาหรณ์ว่า เอกนวุเต ใน เอกนวุเต อิโต กปเป มีศัพท์เดิมมาจาก เอกนวุติ ศัพท์ + ๗ ปัจจัย ถ้าไม่ลง ๗ ปัจจัยก็ไม่อาจสำเร็จเป็นรูปว่า เอกนวุเต ได้ หรืออาจกล่าวได้ว่าให้แปลงสระ อิ ใน ตี เป็น อ ก็ได้ เพราะไวยากรณ์ขึ้นอยู่กับรูปศัพท์เป็นหลักสำคัญ นอกจากนั้น คำว่า สดสหัสสมหิ กปเป เป็นต้น อาจแปลว่า ในกับแสนหนึ่ง โดยไม่ลง ๗ ปัจจัยก็ได้ ตามนัยนี้ถือว่าเป็นเอกเทศยูปจาระ คือ ส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงกับแสนหนึ่งอันเป็นหมู่ แต่เจตนาหมายถึงกับที่แสนหนึ่งอันเป็นบางส่วน การใช้เอกเทศยูปจาระในลักษณะนี้นิยมใช้ในสังขยาศัพท์ทั่วไปและสังเกตสังขยาในคาถา ดังข้อความในคัมภีร์วุตโตทัยว่า

- ปณจภูจนวสุ ยทิ โล จิตรา (คาถาที่มีลหุในมาตราที่ ๕, ที่ ๘ และที่ ๙ [ในบาทที่มี ๑๖ มาตรา] ชื่อว่า จิตรา) <วุตโตทัย ข้อ ๔๒>

- เวทสเสหิ, มุตตา ตคคา สาลินี สา (คาถาที่มี ม ต ต คณะ และครุ ๒ พยางค์ มีจิงหะหยุด ๔ และ ๗ พยางค์นั้น ชื่อว่า สาลินี) <วุตโตทัย ข้อ ๖๘>

- วสุยคุวิรตี นา, มยา ปุณฺณโย (คาถาที่มี น น ม ย คณะ มีจิงหะหยุด ๘ และ ๔ พยางค์นี้ ชื่อว่า ปุณฺณะ) <วุตโตทัย ข้อ ๗๘>

- ปณจสฺสจฺฉินฺนา, เวสสเทวี มมา ยา (คาถาที่มี ม ม ย ย คณะ มีจิงหะหยุด ๕ และ ๗ พยางค์ ชื่อว่า เวสสเทวี <วุตโตทัย ข้อ ๘๕>

- มนา ชรา โค, ดิทยติปปหสฺสสินี สา (คาถาที่มี ม น ช ร คณะ และครุ มีจังหวะหยุด ๓ และ ๑๐ พยางค์นั้น ชื่อว่า ปหสฺสสินี) <วุตโตทัย ข้อ ๘๘>

- จตุคฺคเห,หิห รุจิรา ชภา สุขคา, อติชคฺติ (คาถาที่มี ช ภ ส ช คณะ และครุ มีจังหวะหยุด ๔ และ ๙ พยางค์ ชื่อว่า รุจิรา ในอติชคฺตินันท์, เป็นอติชคฺตินันท์) <วุตโตทัย ข้อ ๘๙>

- วสุหฺยติริห, มณฺนิคฺคณฺนิโร (คาถาที่มีจังหวะหยุด ๘ พยางค์ และ ๗ พยางค์ในสสิกลา-
คาถา ชื่อว่า มณฺนิคฺคณฺนิระ) <วุตโตทัย ข้อ ๙๔>]

เอกาทิโต ประสฺส ทสฺส อนฺเต อีปจฺจโย โหติ वा ปฺรณตฺเถ.

ลง อี ปัจจัยในที่สุดของ ทส ศัพท์ที่อยู่หลัง เอก ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า
เต็ม ได้บ้าง

ทสฺส ปจฺจยาโยคา

ลทฺธมนฺเตติ อตฺถโต

ตทฺหนตฺสส สภาเวน

อิตฺถียเวยว สมฺภาโว.

บทว่า อนฺเต (ในที่สุด) ย่อมได้[ในสูตรนี้]โดยความหมาย เพราะ
มิได้ประกอบกับปัจจัยของ ทส ศัพท์ การปรากฏในอิตฺถิลิงค์เท่านั้น
ย่อมมีโดยสภาพของบทที่มี อี ปัจจัยนั้นเป็นที่สุด

[ในสูตรนี้ไม่มี อนต ศัพท์ปรากฏโดยตรงหรือจากสูตรอื่นที่ตามมา แต่ท่านกล่าวว่า ทสฺส
อนฺเต (ในที่สุดของ ทส ศัพท์) ไว้ในจุดนี้ เพราะว่า ทส ศัพท์ไม่ประกอบกับ อี ปัจจัย คือไม่มีความ
หมายว่า “อี ปัจจัยของ ทส ศัพท์” ตามปกติแล้วฉฺฉวิภัติภังค์สัมพันธ์เป็นอาเทศสัมพันธ์, อาคม
สัมพันธ์ และโลปสัมพันธ์ เข้ากับศัพท์หลังที่เป็นอาเทศ อาคม หรือการลบ โดยมีความหมายว่า
“อาเทศของ... อาคมของ... การลบของ...” แม้ในสูตรนี้ อี ก็เป็นปัจจัย มิได้เป็นอาเทศ, อาคม หรือ
โลปะ จึงสัมพันธ์เป็นอาเทศสัมพันธ์, อาคมสัมพันธ์ หรือโลปสัมพันธ์เข้าด้วยกันไม่ได้ ในการแปลจำ
เป็นต้องเติมบทว่า อนฺเต เข้ามาด้วย

คำว่า ปจฺจยาโยคา (เพราะมิได้ประกอบกับปัจจัย) หมายความว่า ทสฺส มิได้เป็นอาเทศ-
สัมพันธ์เป็นต้นซึ่งประกอบรูปเข้ากับปัจจัยดังที่กล่าวมาแล้ว

คำว่า อตฺถโต (โดยความหมาย) ปทฺฐปฺสทฺธิฏฺเฐกาธิบายว่า สามตฺถียโต (โดยความหมาย
ที่เป็นไปได้) หมายถึง ความหมายที่สำเร็จโดยอ้อมตามความเหมาะสมกับฐานะ

การที่ท่านผู้แต่งปทฺรปฐิทธิปกรณ์กล่าวว่า ตทนต์ส สภาเวน อิตฺติยเยว สมฺภโว (การปรากฏในอิตฺติลึงค์เท่านั้นย่อมมีโดยสภาพของบทที่มี อี ปัจจัยนั้นเป็นที่สุด) คงเป็นการกล่าวตามวิธีประกอบรูปศัพท์ของกัจจายนไวยากรณ์ที่ไม่ต้องลง อี อิตฺติปัจจัยซ้ำอีก ดังนั้น คำว่า เอกาทสึ จึงเป็นอิตฺติลึงค์ตามสภาพของบทที่มี อี ปัจจัยเป็นที่สุด ไม่ต้องลง อี อิตฺติปัจจัยอีก อย่างไรก็ตาม วิธีประกอบรูปศัพท์ตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ครอบคลุมทั้งสามลึงค์ และเป็นไปตามกฎปกติที่ลง อี อิตฺติปัจจัยท้ายศัพท์ อ การันต์ จึงมีขอบเขตกว้างกว่า มิฉะนั้นแล้วรูปว่า เอกาทโส (วันขึ้น/แรม ๑๑ คำ), จาตุทฺโส อุโปโส (วันอุโบสถขึ้น/แรม ๑๔ คำ), ปนฺรโส อุโปโส (วันอุโบสถขึ้น/แรม ๑๕ คำ) ก็ไม่อาจสำเร็จด้วยนัยทางไวยากรณ์ได้]

เอกาทสนํ ปุรณี เอกาทสึ. อณฺฏตฺร เอกาทสโม, เอกาทสมํ.

เช่น ดิถีเต็มแห่งดิถี ๑๑ ชื่อว่า เอกาทสึ (ดิถีที่ ๑๑) ในรูปอื่น รูปว่า เอกาทสโม [ปุลงฺลึงค์], เอกาทสมํ [นปฺลงฺลึงค์] ย่อมสำเร็จ

[ปทฺรปฐิทธิกีกากล่าวถึงการลง อ ปัจจัยท้าย เอกาทส, จาตุทฺส และ ปนฺรส ด้วยสูตรว่า ยทฺนุปฺนนา นิปาตนา สิขฺณนฺติ ความจริง อ ปัจจัยนี้ก็มีลักษณะเหมือน ๆ ปัจจัยตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์นั่นเอง ดังข้อความในปทฺรปฐิทธิกีกานี้ว่า

เอกาทสนํ ปุรโณ เอกาทโส. จตุทฺทสนํ ปุรโณ จาตุทฺโส. ปนฺรโส อุโปโสติอาทิ ปน “ยทฺนุปฺนนา นิปาตนา สิขฺณนฺติ”ติ อิมินา อปฺจฺเจน สิทธิ.^{๓๔๒}

“ส่วนอุทาหรณ์ว่า จำนวนเต็มแห่งวัน ๑๑ ชื่อว่า เอกาทสะ จำนวนเต็มแห่งวัน ๑๔ ชื่อว่า จาตุทฺส ปนฺรโส อุโปโส (วันอุโบสถขึ้น/แรม ๑๕ คำ) เป็นต้น สำเร็จแล้วด้วย อ ปัจจัยตามสูตรว่า ยทฺนุปฺนนา นิปาตนา สิขฺณนฺติ นี้”

คำว่า เอกาทส พบในพระวินยปิฎก มหาวีภังค์ว่า

ตํ อติฏฺกามยโต นิสฺสคฺคิยํ โหตีติ เอกาทเส อรุณฺคฺคฺมเน นิสฺสคฺคิยํ โหติ.^{๓๔๓}

“คำว่า ตํ อติฏฺกามยโต นิสฺสคฺคิยํ โหติ (เมื่อภิกษุล่วงเวลานั้น ต้องอาบดินิสสคฺคิย) หมายความว่า ต้องอาบดินิสสคฺคิยในวันอรุณขึ้นที่ ๑๑”]

การประกอบรูปศัพท์ เอกาทสึ

ศัพท์เดิมเป็น เอกาทส ศัพท์ และ ปุรณี ศัพท์

[ประกอบรูปตามวิธีของนามจนสำเร็จเป็นรูปว่า เอกาทสนนํ ปุรณี]
 ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เอกาทสนนํ ปุรณี (เหตุเต็มแห่งดิถีสิบเอ็ด) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้
 ลง อี ปัจจัยท้าย เอกาทสนนํ ศัพท์ในปุรณัตถิตด้วยสูตรว่า “เอกาทโต ทสสฺสี”
 ลบวิภตติท้าย เอกาทสนนํ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตติโย โลปา จ”
 ทำปกติสระท้าย เอกาทสด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรรหฺตสฺส”
 ลบ ปุรณี ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”
 แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เอกาทสี

ตั้ง เอกาทสี ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺทฐิตสฺมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ”
 ลง สี ปฐมวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เอกาทสี ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจคฺตฺเถ ปจฺมา”
 ลบ สี วิภตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”
 สำเร็จรูปเป็น เอกาทสี

อณฺณตฺร เอกาทสโม, เอกาทสมํ.

ในรูปอื่น รูปว่า

[ปฺจฺลึงค์] เอกาทสโม

[นปฺจฺสกลึงค์] เอกาทสมํ

ย่อมสำเร็จ

[ศัพท์เหล่านี้มักใช้กับวัน คือ เอกาทสโม ทิวโส (วันที่ ๑๑), เอกาทสมํ ทินํ (วันที่ ๑๑)
 เอกาทสี ดิถี (ดิถีที่ ๑๑) การใช้วันเป็นการนับตามสุริยคติ ส่วนการใช้ดิถีเป็นการนับตามจันทรคติ
 บทว่า เอกาทสโม, เอกาทสมํ เป็นรูปปฺจฺลึงค์และนปฺจฺสกลึงค์ที่ไม่ลง อี ปัจจัย แต่ลง ม
 ปัจจัยด้วยสูตรว่า สงฺขยาปุรณเ โม นอกจากนี้ อาจลง อ ปัจจัยด้วยสูตรว่า ยทฺนปฺปนา นิปาตนา
 สิขฺมฺนฺติ หรือ ท ปัจจัยด้วยโมคคัลลนสูตรที่นำมาอ้างอิงข้างต้น เช่น เอกาทโส เป็นต้น

ดังหลักฐานเกี่ยวกับรูปว่า ปนฺนรโส ดังนี้

อชฺชุปฺโส ปนฺนรโส.^{๓๔}

“วันนี้เป็นวันอุโบสถขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ”

ปณฺจทสนฺนํ ติถีนํ ปุณฺณวเสน ปนฺนรโส.^{๓๔๕}

“ชื่อว่า ปันนรสะ (ขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ) โดยเนื่องด้วยการเต็มแห่งดิถี ๑๕ ค่ำ”]

เทว จ ทส จ, ทวีหิ वा अथिवा तसाति “ทวิ ทส” อิจฺจตร-

ในรูปว่า ทวิ ทส นี้ ซึ่งสำเร็จด้วยรูปวิเคราะห์ว่า สองกับสิบ หรือว่า สิบกับอีกสอง

“วา”ติ วตฺตเต.

บทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา[ปรากฏ]

“วิสติทเสสุ พว ทวิสส ตู”ติ พาเทโส, ทสส ราเทโส. พารส.

แปลง [ทวิ] เป็น พว ด้วยสูตรว่า วิสติทเสสุ พว ทวิสส ตู (แปลง ทวิ เป็น พว ในเพราะ วิสติ, ทส และสังขยาอื่นๆ), แปลง ท เป็น ร, สำเร็จเป็น พารส (๑๒)

อณฺณตฺร อาตตํ. ทวาทส. ทวาทสนฺนํ ปุรโณ พารสโม, ทวาทสโม, ทวาทสี.

ในรูปอื่น ีความเป็น อา เช่น ทวาทส (๑๒), ตัวเต็มของ ๑๒ ชื่อว่า พารสมะ (วันที่ ๑๒), ทวาทสมะ (วันที่ ๑๒) หรือ ทวาทสี (ดิถีที่ ๑๒)

ตโย จ ทส จ, ตีหิ वा अथिवा तसाति त्रेत्स. “เตสุ วุทธิโลปา”ทินา ติสฺส เตอาเทโส आनुदिया. त्रेत्सโม, त्रेत्सी.

สามกับสิบ หรือว่า สิบกับอีกสาม ชื่อว่า เตรสะ (๑๓), แปลง ตี เป็น เต ตราบจนถึง ๙๐ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทธิโลปา เป็นต้น เช่น เตรสโม (วันที่ ๑๓) เตรสี (ดิถีที่ ๑๓)

จตฺตารो ज तस ज, जटुहि वा अथिवा तसाति “จตุ ทส” อิจฺจตร “คณเน ทสสสา”ติ ज वत्तमाने “जटुप्पत्तस लोपो तुत्तरपथाति जसฺส जुजिपि न्वा”ติ तुलोपो जुज ज.

ในรูปว่า จตุทส นี้ซึ่งสำเร็จด้วยรูปวิเคราะห์ว่า สี่กับสิบ หรือว่า สิบกับอีกสี่, เมื่อสองบทว่า คณเน ทสสสา (ในการนับ แปลง ทส) ตามมาปรากฏในสูตร[ที่จะกล่าวนี้], ลบ ตฺ [ของ จตุ] และแปลง [จ ของ จตุ] เป็น จฺ หรือ โจ ด้วยสูตรว่า จटुप्पत्तस लोपो तुत्तरपथाति जसस् जुजिपि न्वा (ตฺ ของ จตุ ซึ่งเป็นอุปเพทย่อมถูกลบ และแปลง จ ซึ่งแม้ อยู่ต้นบทหลังเป็น จฺ หรือ โจ ได้บ้าง)

จุฑทส, โจททส, จตุฑทส. จุฑทสโม, จตุฑทสโม, จตุฑทสึ, จาตุฑทสึ วา.

เช่น

จุฑทส, โจททส, จตุฑทส (๑๔)

จุฑทสโม, จตุฑทสโม, จตุฑทสึ หรือ จาตุฑทสึ (ที่ ๑๔)

[รู้ว่า จาตุฑทสึ ที่มะ อ ใน จ เป็น อา ด้วยสูตรว่า กวจากิมชมุตตรานั ที่มรสสาปจเยสุ จ ดังคำว่า ปากฏ, ปาวจน เป็นต้น ตามมติของปทฐปัสติธิปกรณ์แล้ว รู้ว่า จตุฑทสึ, จาตุฑทสึ มีใช้ทั้งสองรูป หากแต่ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาฉบับปัจจุบันมีรูปเป็น จาตุฑทสึ อย่างเดียวใน อุทาหรณ์ว่า จาตุฑทสึอุโปสโก (วันอุโปสถที่ประกอบในดิถีที่ ๑๔ คำ), จาตุฑทสึยัม (ในดิถีที่ ๑๔ คำ, ในวันขึ้น/แรม ๑๔ คำ)]

ปญจ จ ทส จ, ปญจหิ วา อธิกา ทสาติ ปญจทส.

ห้ำกับสับ หรือว่า สับกับอีกห้ำ ชื่อว่า ปญจทสะ (๑๕)

“เตสุ วุฑธิโลปา”ทินา ปญจสททสส ทสวีเสสุ ปนุณปนุณอาเทศาปี.

แปลง ปญจ ศัพท์เป็น ปนุณ หรือว่า ปณฺณ ในเพราะ ทส หรือ วีส ด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑธิโลปา เป็นต้น

“อฏฐาติโต จา”ติ รตตํ. ปนุณรส, ปญจทส. ปนุณรสโม, ปญจทสโม, ปนุณรสึ, ปญจทสึ.

แปลง [ท ของ ทส] เป็น ร ด้วยสูตรว่า อฏฐาติโต จ (และแปลง ท ของ ทส ทำย อฏฐ เป็นต้นเป็น ร ในสังขยาได้บ้าง) เช่น

ปนุณรส, ปญจทส (๑๕)

ปนุณรสโม, ปญจทสโม (วันที่ ๑๕)

ปนุณรสึ, ปญจทสึ (ดิถีที่ ๑๕)

[อาทิ ศัพท์ในสูตรว่า อฏฐาติโต จ หมายถึงสังขยาที่มีจำนวนต่ำลงมา คือ ปญจ และ สตต เพราะสังขยาชื่อ เอก ทวิ และ ตี มีสูตรว่าไว้แล้วโดยเฉพาะว่า เอกาติโต ทส ร สงขยาเน ส่วน

จตุ และ ฉ ไม่มีการแปลงเป็น ร โดยมีรูปเป็น จตุทส และ โสฬส การตั้งสูตรนี้ซ้ำอีกในเมื่อมีสูตร เอกาทิโต ทส ร สงฺขยาน แล้ว ก็เพราะว่าการแปลง ท เป็น ร ไม่มีท้าย จตุ และ ฉ จึงตั้งสูตรนี้ไว้ซ้ำอีกเพื่อให้หมายเอาสังฆยาต่ำกว่า อฏฺจ ลงมา เพราะสังฆยาดังจากนี้ไปคือ เอกุณวีสติ (๑๙) ไม่มี ทส ศัพท์อีกแล้ว ดังปทรูปสัททิมัญชร (คำอธิบายสูตร ๔๑๒) กล่าวว่า

“อฏฺจาทิโตติ กิมตถน”ติ เอตถ อาทิสทโท อุปริ ทสสททาภาวา เหฏฺฐา ทสสททเมว สงฺคณหาติ. “เอกาทิโต ทส ร สงฺขยาน”ติ อิมินาว สิทธิธ อิมสฺสสารมโภา นิยมตฺโต, เตน จุทฺทสาติ เอตถ สติปิ เอกาทิโต ทสสฺมี รตฺตํ น ภาวติ.^{๓๙๖}

“ในประโยคที่ว่า อฏฺจาทิโตติ กิมตถํ (คำว่า อฏฺจาทิโต มีประโยชน์อะไร) นี้ อาทิสท[ในสูตรว่า อฏฺจาทิโต จ] ย่อมรวมเอา ทส ศัพท์ในสังฆยาด่างลงมา เพราะไม่มี ทส ศัพท์ในสังฆยาดัดไปเมื่อสำเร็จการแปลง ท เป็น ร ด้วยสูตรว่า เอกาทิโต ทส ร สงฺขยาน นี้ การกล่าวสูตรว่า อฏฺจาทิโต จ นี้ก็มีประโยชน์เพื่อความแน่นอน ดังนั้น แม้มี ทส ศัพท์ในคำว่า จุทฺทส นี้ ก็ไม่แปลง ท ใน ทส ท้าย เอก เป็นต้น เป็น ร”]

“ฉ จ ทส จ, ฉหิ วา อธิกา ทสา”ติ สมาสเ กเต “ฉสฺสา”ติ วุตตมานเ “ทเส โส นิจฺจยฺจา”ติ โส.

เมื่อกระทำเป็นสมาสในความหมายว่า หกกับสิบ หรือว่าสิบกับอีกหก แล้ว เมื่อ บทว่า ฉสฺส (แปลง ฉ) ตามมาปรากฏ[ในสูตรที่จะกล่าวนี้], แปลง [ฉ] เป็น โส ด้วยสูตรว่า ทเส โส นิจฺจยฺจ (และแปลง ฉ เป็น โส ในเพราะ ทส อย่างแน่นอนด้วย)

“สงฺขยานํ, วา”ติ จ วุตตเต. “ล ทรานน”ติ ลตฺตํ.

บทว่า สงฺขยานํ (ของสังฆยาศัพท์) และบทว่า วา (ได้บ้าง) ย่อมตามมา [ปรากฏในสูตรที่จะกล่าวต่อไปนี้], แปลง [ท] เป็น ล ด้วยสูตรว่า ล ทรานํ (แปลง ท และ ร ของสังฆยาศัพท์ทั้งหลายเป็น ล ได้บ้าง)

วตฺถิตฺติวาทสโตยํ วาสทโท.

วา ศัพท์นี้มีอรรถวาทิตติวาทส

โพ นิจฺจํ โสฬเส วาสฺส

อณฺณตฺร น จ โหตายํ

จตฺตาลีเส จ เตรส

วตฺถิตฺติวาทสโต.

แปลง ท เป็น พ อย่างแน่นอนในรูปว่า โสฬส (๑๖), แปลง ท นั้นเป็น พ ได้บ้างในรูปว่า จตุตถาลีส (๔๐) และ เทรส (๑๓) การแปลง ท เป็น พ นี้ ย่อมไม่มีในรูปอื่น เพราะ [วา ศัพท์]เป็นวัตถิตวิภาสา

[ปทรูปสิทธิปกรณ์ระบุการแปลง ท เป็น พ แน่แน่นอนในรูปว่า โสฬส แต่คัมภีร์อรรถกถาของพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๔๘๐) กล่าวถึงบทตั้งว่าเป็น โสฬส แล้วไขเป็นรูปว่า โสฬส ดังนั้น การแปลง ท เป็น พ จึงมิได้เป็นส่วนใหญ่ แต่ยกเว้นในบางอุทาหรณ์ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

โสฬสาดิ โสฬส.^{๓๔๗}

“คำว่า โสฬส แปลว่า ๑๖”

ที่จริงแล้วรูปว่า โสฬส น่าจะคลาดเคลื่อนมาจากรูปว่า โสรัส เพราะโมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวถึงรูปว่า โสฬส ที่แปลง ท เป็น พ และ โสรัส ที่แปลง ท เป็น ร ด้วยสูตรในปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๐๔ ว่า นตฺถิ โห จ (แปลง ท ของ ทส ที่อยู่ท้าย ณ และ ตี เป็น พ และอื่นๆ) เช่น โสฬส โสรัส, เทฬส เทรส ดังนั้น ถ้ามีรูปว่า โสฬสาดิ โสฬส (คำว่า โสรัส แปลว่า ๑๖) ก็น่าที่จะสอดคล้องกับข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ข้างต้น ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

ฉบับฉันทะฐิติมีรูปในบาทที่ ๑ ว่า โห นิจุจ โสฬเส ทสส (แปลง ท เป็น พ อย่างแน่นอนในรูปว่า โสฬส) แต่ในฉบับสิงหลและปทรูปสิทธิโนสสัยใหม่พบรูปว่า โห นิจุจ โสฬเส วาสส โดย วา แสดงความไม่แน่นอนในรูปว่า จตุตถาลีส จ เทรเส (ในรูปว่า จตุตถาลีส และ เทรส) ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหล เพราะปทรูปสิทธิฎีกาอธิบาย ว่า ศัพท์ในคาถาว่า วิกขเปณ ลียา (พึงมิได้โดยวิกัปป์)

นอกจากนั้น ในบันทึกการสอนปทรูปสิทธิปกรณ์ของพระสีลนันทาภิวงศ์ได้แสดงความเห็นว่า คำว่า เทรส ควรมีรูปเป็น เทฬเส เพราะกล่าวถึงการแปลง ท เป็น พ ในสูตรนี้ แต่ทุกฉบับมีรูปว่า เทรส ที่จริงแล้วรูปว่า เทฬเส น่าจะเป็นปาฐะเดิม]

ลพานมวิเสโส กุวจิ.

ไม่มีความแตกต่างของ ล และ พ ในบางตัวอย่าง

[หมายความว่า มิใช่ได้ทั้งสองรูป ใช้แทนกันได้บางรูป แต่ โสฬส นี้มีรูปนี้เพียงรูปเดียว กล่าวคือไม่มีรูปว่า โสฬส]

โสฬส. เดฬส, จตตาลีฬ, จตตารีฬ. โสฬสโม, โสฬสี.

เช่น โสฬส (๑๖) [ไม่มี โสฬส], เดฬส (๑๓) [ไม่มี เดฬส], จตตาลีฬ (๑๔) [ไม่มี จตตาลีฬ], จตตารีฬ (๔๐) [ไม่มี จตตาลีฬ], โสฬสโม (ที่ ๑๖) [ไม่มี โสฬสโม], โสฬสี (ที่ ๑๖) [ไม่มี โสฬสี]

“วา, ทส ร สงฺขยาเน”ติ อธิกิจจ “อฏฺฐาติโต จา”ติ รตฺตํ.

เมื่ออาศัยบทว่า วา (ได้บ้าง), ทส (แปลง ทส), ร (เป็น ร) และ สงฺขยาเน (ในการนับ) แปลง [ท ของ ทส] เป็น ร ด้วยสูตรว่า อฏฺฐาติโต จ (และแปลง ท ของ ทส ทำย อฏฺฐ เป็นต้นเป็น ร ในสังขยาได้บ้าง)

อฏฺฐารส, อฏฺฐาทส. อาตฺตํ.

เช่น

อฏฺฐารส (๑๘) และ อฏฺฐาทส (๑๘) ความเป็น อา ย่อมมี

อฏฺฐารสนนํ ปุรโณ อฏฺฐารสโม, อฏฺฐาทสโม.

จำนวนเต็มของ ๑๘ ชื่อว่า อฏฺฐารสโม หรือ อฏฺฐาทสโม (ที่ ๑๘)

เอวํ สตฺตฺรส, สตฺตฺททส. สตฺตฺรสโม, สตฺตฺททสโม.

รูปว่า สตฺตฺรส, สตฺตฺททส (๑๗), สตฺตฺรสโม, สตฺตฺททสโม (ที่ ๑๗)

ก็เช่นเดียวกันนี้

อฏฺฐาติโตติ กิมตฺถํ.

ประโยชน์อะไรด้วยบทว่า อฏฺฐาติโต (ทำย อฏฺฐ ศัพท์เป็นต้น) [ในสูตร ๒๕๙]

จตฺตุททส.

บทว่า อฏฺฐาติโต (ทำย อฏฺฐ ศัพท์เป็นต้น) มีประโยชน์เพื่อปฏิเสธวิธีการแปลง ท เป็น ร ในตัวอย่างว่า จตฺตุททส (๑๔)

[อาทิ ศัพท์หมายถึงเอาสังขยาที่มีจำนวนต่ำลงมา คือ สตฺต เพราะสังขยาที่ถัดจากนี้ไป คือ เอกุณวีสติ (๑๙) ไม่มี ทส ศัพท์อีกแล้ว การตั้งสูตรนี้ซ้ำอีกในเมื่อมีสูตร เอกาติโต ทส ร สงฺขยาเน

แล้ว ก็เพราะว่าการแปลง ท เป็น ร ไม่มีท้าย จตุ และ ฉ โดยมีรูปเป็น จตุทุส และ โสฬส จึงตั้ง
สูตรนี้ไว้ซ้ำอีกเพื่อให้หมายเอาสังขยาที่ต่ำกว่า อฏฺจ ลงมา ซึ่งก็คือ สดฺต และ ปณฺจ ส่วน อาทิ ศัพท์
ในสูตร เอกาทโธ ทส ร สงฺขยาเน หมายถึง เอก, ทฺวิ และ ตี]

เอเคน อุนา วีสตีติ ตปฺปริโส. เอgunวีสติ.

เอgunวีสติ (๑๙) เป็นตปฺปริสสมาสโดยวิเคราะห์ว่า ยีสิบหย่อนหนึ่ง

เอgunวีสตาทโย อานนฺุตยา เอกวจนฺนตา อิตฺถิลิงฺคา จ ทฏฺจพฺพา.

พึงทราบว่า ศัพท์ว่า เอgunวีสติ (๑๙) เป็นต้นจนถึง นฺฺติ (๙๐) เป็นศัพท์
ลงท้ายด้วยเอกพจน์ และเป็นอิตฺถิลิงค์

[คำว่า นฺฺติ ๙๐ นี้ หมายความว่าไปจนถึง อฏฺจนฺฺติ (๙๙) ที่มี นฺฺติ ศัพท์อยู่ท้าย

คัมภีร์กัจจายนสูตรตฺตเถ (สูตร ๕๖๖) รจนาคาถาแสดงลิงค์ของสังขยาศัพท์ในภาษาบาลีว่า

ทฺวาทโย อฏฺจารสนฺตา	ติลิงฺคา พหฺวาทกา
วีสฺตยาทินนฺุตยนฺตา	อิตฺถิลิงฺเควาทกา.
สตาที อสงฺเขยฺยยนฺตา	นปฺสกา ทฺวิวาทกา
โกฏฺติตฺตยมกฺโขภินิ	อิตฺถิลิงฺคา ทฺวิวาทกา. ^{๓๙๘}

“๑. สังขยาศัพท์มี ทฺวิ เป็นต้น อฏฺจารส อยู่ท้าย เป็นลิงค์ทั้ง ๓ แสดง
พหูพจน์

๒. สังขยาศัพท์มี วีสฺติ เป็นต้น นฺฺติ อยู่ท้าย เป็นอิตฺถิลิงค์ แสดงเอกพจน์

๓. สังขยาศัพท์มี สดฺ เป็นต้นถึง อสงฺเขยฺย เป็นนปฺสกลิงค์ แสดงพจน์
ทั้ง ๒

๔. โกฏฺ ศัพท์ทั้งสาม [โกฏฺ ปโกฏฺ และ โกฏฺปโกฏฺ] และ อกฺโขภินิ
เป็นอิตฺถิลิงค์ แสดงพจน์ทั้ง ๒”]

เต จ สงฺขยาเน สงฺเขยฺยเย จ วตฺตเนเต.

อนึ่ง ศัพท์เหล่านี้เป็นไปในจำนวน และในสิ่งที่ถูกนับ

[คำว่า สงฺขยาน (จำนวน) มีรูปวิเคราะห์ว่า สงฺขยฺยติ เอเตนาติ สงฺขยานํ (สังขยานะ คือ

เครื่องนับ, จำนวน) หมายถึง บทสังขยาใช้เป็นวิเสสยะ ประกอบกับกิริยาคุมพากย์ ส่วนบทนามที่ ประกอบร่วมกับบทสังขยาใช้เป็นวิเสสยะลงนัญญวิภัติ เช่น ภิกขุณเมกฺขณวิสตี ตัญจติ (สับเก้าแห่ง ภิกษุทั้งหลายยืนอยู่) คำว่า เอกฺขณวิสตี ในประโยคนี้นี้เข้ากับกิริยาคุมพากย์ว่า ตัญจติ

คำว่า สงฺเขยฺเยย (สิ่งที่ถูกนับ) คือ บทนามใช้เป็นวิเสสยะ และบทสังขยาเป็นวิเสสยะ เช่น เอกฺขณวิสตี ภิกฺขโว ตัญจนฺติ (ภิกษุทั้งหลาย ๑๙ รูปยืนอยู่) จะเห็นได้ว่าบทว่า ภิกฺขโว ใช้เป็นวิเสสยะ ของ เอกฺขณวิสตี เข้ากับกิริยาคุมพากย์ว่า ตัญจนฺติ จึงเป็นสังเขยเยยประธานะ คือ มีสิ่งที่ถูกนับเป็นประธาน

ยทา สงฺขยาเน วตฺตนเต, ตทา ภิกฺขุณเมกฺขณวิสตี ตัญจติ, โภติ ภิกฺขุณเมกฺขณวิสตี ตัญจตุ, ภิกฺขุณเมกฺขณวิสตี ปสฺส, ภิกฺขุณเมกฺขณวิสตียา กตํ อิจฺจาติ.

ในเวลาใดย่อมเป็นไปในอรรถว่า สังขยานะ (จำนวน) ในกาลนั้นมีตัวอย่าง เป็นต้นว่า

ภิกฺขุณเมกฺขณวิสตี ตัญจติ (สับเก้าแห่งภิกษุทั้งหลายยืนอยู่)

โภติ ภิกฺขุณเมกฺขณวิสตี ตัญจตุ (ข้าแต่สับเก้าแห่งภิกษุทั้งหลายจงยืน)

ภิกฺขุณเมกฺขณวิสตี ปสฺส (จงดูสับเก้าแห่งภิกษุทั้งหลาย)

ภิกฺขุณเมกฺขณวิสตียา กตํ (อันสับเก้าแห่งภิกษุทั้งหลายกระทำแล้ว)

[จะเห็นได้ว่าบทสังขยา คือ เอกฺขณวิสตี เป็นประธานในพากย์แรก เข้ากับกิริยาคุมพากย์ เอกพจน์ว่า ตัญจติ ส่วน ภิกฺขุณ ใช้เป็นนัญญวิภัติโดยเป็นสัมพันธของ เอกฺขณวิสตี จึงเป็นสังขยา-ประธานะ คือ มีบทสังขยาเป็นประธาน หนึ่ง ในคัมภีร์วินยวินิจจยฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

วีสตีติอาทีนํ สงฺขยาเน สงฺเขยฺเยย จ วตฺตนโต อธิ สงฺขยาเน วตฺตมานํ วีสตีสทํ คเหตฺวา เอกวีสตี ภิกฺขุณฺนติ ภินฺนาธิกรณนิตฺเตโส กโตติ ทฎฺฐพฺพ.^{๓๙๙}

“พึงทราบว่าในคาถานี้ได้กระทำการแสดงวิภัติที่ตั้งต่างกันว่า เอกวีสตี ภิกฺขุณ (ยีสับเก้าแห่งภิกษุทั้งหลาย) โดยถือเอา วีสตี ศัพท์ที่เป็นไปอยู่ในจำนวน เพราะ วีสตี ศัพท์เป็นต้นดำเนินไปในจำนวน และในสิ่งที่ถูกนับ”]

สงฺเขยฺเยย ปน เอกฺขณวิสตี ภิกฺขโว ตัญจนฺติ, โภนโต เอกฺขณวิสตี ภิกฺขโว ตัญจณ, เอกฺขณวิสตี ภิกฺขุ ปสฺส, เอกฺขณวิสตียา ภิกฺขุหิ กตํ อิจฺจาติ.

ส่วนในอรรถว่า สังขเยยยะ (สิ่งที่ถูกนับ) เช่น

เอกุนวิสติ ภิกขโว ติฏฺฐจติ (ภิกษุทั้งหลาย ๑๙ รูปยืนอยู่)

โกนโต เอกุนวิสติ ภิกขโว ติฏฺฐจติ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ๑๙ รูป ผู้เจริญ พระคุณท่านทั้งหลายจงยืน)

เอกุนวิสตี ภิกขุ ปสฺส (จงดูภิกษุทั้งหลาย ๑๙ รูป)

เอกุนวิสติยา ภิกขุหิ กตํ (อันภิกษุทั้งหลาย ๑๙ รูปกระทำแล้ว)

[สรุปความว่า การใช้สังขยาศัพท์ในภาษาบาลีมี ๒ ประเภท คือ

๑. **สังขยาประธาน** มีบทสังขยาเป็นประธาน คือ บทสังขยาใช้เป็นวิเศษยะ ประกอบกับกริยาคุมพากย์ ส่วนบทนามที่ประกอบร่วมกับบทสังขยาใช้เป็นวิเศษณะลงนัญญวิภัติ เช่น ภิกขุน-เมกุนวิสติ ติฏฺฐจติ (สืบเก่าแห่งภิกษุทั้งหลายยืนอยู่) คำว่า เอกุนวิสติ ในประโยคนี้สัมพันธ์กับกริยาคุมพากย์ว่า ติฏฺฐจติ ตามนัยนี้บททั้งสองมีวิภัติต่างกัน เรียกว่า ภินนาธิกรณะ คือ มีวิภัติที่ตั้งต่างกัน

๒. **สังขเยยประธาน** มีสิ่งที่ถูกนับเป็นประธาน คือ บทนามใช้เป็นวิเศษยะ บทสังขยาเป็นวิเศษณะ เช่น เอกุนวิสติ ภิกขโว ติฏฺฐจติ (ภิกษุทั้งหลาย ๑๙ รูปยืนอยู่) จะเห็นได้ว่าบทว่า ภิกขโว ใช้เป็นวิเศษยะของ เอกุนวิสติ เข้ากับกริยาคุมพากย์ว่า ติฏฺฐจติ ตามนัยนี้บททั้งสองมีวิภัติเหมือนกัน เรียกว่า สมานาธิกรณะ คือ มีวิภัติที่ตั้งเหมือนกัน

สังขยาศัพท์เริ่มตั้งแต่ เอก (๑) เป็นต้นไปจนถึง ทส (๑๐) [นับรวมถึง อฏฺฐารส (๑๘)] เป็นสังขเยยประธานเท่านั้น เช่น เอโก พุราหฺมณ ติฏฺฐจติ (พราหมณ์คนหนึ่งยืนอยู่), เทว พุราหฺมณา ติฏฺฐจติ (พราหมณ์สองคนยืนอยู่) ฯลฯ อฏฺฐารส พุราหฺมณา ติฏฺฐจติ (พราหมณ์สิบแปดคนยืนอยู่) ไม่มีรูปว่า พุราหฺมณสฺส เอโก ติฏฺฐจติ (คนหนึ่งของพราหมณ์ยืนอยู่) ฯลฯ พุราหฺมณานํ อฏฺฐารส ติฏฺฐจติ (สิบแปดคนของพราหมณ์ยืนอยู่)

ส่วนสังขยาศัพท์ตั้งแต่ วิสติ (๒๐) เป็นต้นไปจนถึง สตํ (๑๐๐) [นับรวม เอกุนวิสติ (๑๙) และ เอกุนสํ (๙๙)] เป็นสังขยาประธานและสังขเยยประธานทั้งสองอย่าง เช่น คํ วิสติ ติฏฺฐจติ (ยี่สิบแห่งโคทั้งหลายยืนอยู่), วิสติ คาโว ติฏฺฐจติ (โค ๒๐ ตัวยืนอยู่) ฯลฯ คุณํ สตํ ติฏฺฐจติ (ร้อยแห่งโคทั้งหลายยืนอยู่), สตํ คาโว ติฏฺฐจติ (โคร้อยตัวยืนอยู่) ดังสหทนีติปริกัณ (ปทมาลา หน้า ๔๙๙) กล่าวว่า

เอกปฏฺกโต ยาว	ทสกา ยา ปวตฺตติ
สงฺขยา ตาว सा संख्यय्य-	ปธานาติ ครู วฑฺ.
วิสฺติโต ยาว สตํ	ยา สงฺขยา ตาว सा ปน
สงฺขยาปธานา สงฺขยฺย-	ปธานาติ จ วรรณฺยฺ. ^{๔๐๐}

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า สังฆยาศัพท์ตั้งแต่ เอก จนถึง ทส เป็นสัง-
ขยฺยปธานะ (มีสิ่งที่ถูกนับเป็นประธาน) อาจารย์เหล่านั้นอธิบายว่า สังฆย-
าศัพท์ตั้งแต่ วิสฺติ จนถึง สต เป็นสังฆยาปธานะ (มีบทสังฆยาเป็นประธาน) และ
สังขยฺยปธานะ (มีสิ่งที่ถูกนับเป็นประธาน)”

อนึ่ง คัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๔๗๓) กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อฏฺฐาสนตา สงฺขยฺยเย	สงฺขยา เอกาทโย ติสฺ
สงฺขยาเน ตฺ จ สงฺขยฺยเย	เอกตฺเต วิสฺตาทโย
วคฺคเกเต พหุตฺเตปิ	ตา อานวุติ นาริยฺ. ^{๔๐๑}

“สังฆยาศัพท์มี เอก เป็นต้น มี อฏฺฐาสน เป็นที่สุด ย่อมเป็นไปในสิ่งที่
ถูกนับ ในลิงค์ทั้งสาม

ส่วน วิสฺติ ศัพท์เป็นต้นย่อมเป็นไปในจำนวนและสิ่งที่ถูกนับ ในเอกพจน์
เมื่อมีความต่างกันแห่งกลุ่ม วิสฺติ ศัพท์เป็นต้นเหล่านั้นจนถึง นวุติ
(๙๐) ย่อมเป็นไปแม้ในพหูพจน์ ในอิตถิลิงค์ [เช่น เทว วิสฺติโย พุทฺธทฺตา
(พระทนต์ของพระพุทธเจ้า ๔๐ ซี่), ติสฺโส วิสฺติโย ทินณฺณิกา (นาฬิกาแห่งวัน
๖๐ ชั่วโมง)]”

ข้อความนี้กล่าวตามคัมภีร์อมรโกษ (กัณฑ์ ๒ วรรค ๑๙ คาถา ๘๓-๔) ว่า

วิปฺโน วิกรยະ สํขยະ	สํขยฺยเย หยาทศ ตฺริษฺ
วิศตฺยาทฺยະ สํทกฺเตว	สรวาะ สํขยฺยเยสํขยโยะ
สํขยารฺเถ ทฺวิพฺหุเตว สฺตสฺ	ตาสฺ จานวเตะ สฺตฺริยะ. ^{๔๐๒}

“วิปฺโน, วิกรย = การค้าขาย

สังฆยาศัพท์[มี เอก เป็นต้น]จนถึง ทศ ศัพท์ [อษฏาทศ ศัพท์] ย่อม
เป็นไปในสิ่งที่ถูกนับ ในลิงค์ทั้งสาม [เช่น เอก วิประ (พราหมณ์คนหนึ่ง) ไม่มี

รูปว่า เอโก วิปฺรสุย (หนึ่งคนของพราหมณ์), ทศ วิปฺรณาม (สิบคนของพราหมณ์)]

สังฆยาศัพท์ทั้งหมดมี วิสติ เป็นต้นย่อมเป็นไปในจำนวนและสิ่งที่ถูกนับในเอกพจน์เสมอ [เช่น วิสติ ปฏาอะ (ผ้า ๒๐ ผืน) หรือ วิสติ ปฏานาม (๒๐ แห่งผ้าทั้งหลาย), ศต คาวะ (โค ๑๐๐ ตัว) หรือ ศต ควานาม (๑๐๐ แห่งโคทั้งหลาย)]

ทวิพจน์และพหูพจน์ย่อมมีได้ในความหมายของจำนวน [คือ ถ้า วิสติ ศัพท์เป็นต้นเป็นไปในความหมายของจำนวนมี ทวิ และ ตถ เป็นต้นเมื่อต้องการกล่าวถึงความต่างกันแห่งกลุ่ม ก็ลงทวิพจน์และพหูพจน์ เช่น เทว วิสติ (๒๐ สองกลุ่ม), ดิสฺโร วิสตยะ (๒๐ สามกลุ่ม)]

และในสังฆยาศัพท์เหล่านั้น สังฆยาศัพท์จนถึง นวุติ เป็นอิตถิลิงค์”

คาถาข้างต้นปวิวรรตเป็นบาลีว่า

วิปโล วิภโกย สงฺขยา	สงฺเขยฺเย หยาทสฺตติสุ
วิสฺตยาทโย สเทกตเต	สพฺพา สงฺเขยฺเยสงฺขยสุ
สงฺขยตฺเถ ทฺวิพฺหุเต โหนฺติ	ตาสฺ จานฺวุติยา ถิโย.]

เอว วิสตาทีสุปิ โยเซตพฺพ.

แม้ในบทว่า วิสติ (๒๐) เป็นต้น พึงประกอบ[ประโยค]เช่นเดียวกันนี้

เอภฺนวิสฺติยา ปฺรโล เอภฺนวิสฺติโม.

จำนวนเต็มของ ๑๙ ชื่อว่า เอภฺนวิสฺติมะ (ที่ ๑๙)

[สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ทส ศัพท์ที่มีอรรกว่า ๒๐, ๓๐, ๔๐, ๕๐, ๖๐, ๗๐, ๘๐ และ ๙๐ ซึ่งท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า ทวิ, ตติ (หมวดสอง, หมวดสาม) เป็นต้น เป็น วี, ตติ เป็นต้น หมายความว่า ตามปกติศัพท์ที่ถูกทำเป็นเอกเสสแล้วนั้นมักมีอรรของศัพท์ที่ถูกลบไปด้วย เช่น ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสา บทว่า ปุริสา ซึ่งมาจาก ปุริส จ ปุริส จ และลบ ปุริส บทหน้าไป มีอรรกว่า “บุรุษสองคน” ในกรณีเดียวกัน รูปวิเคราะห์ว่า ทส จ ทส จ วิส (๒๐) แม้จะลบ ทส ศัพท์หน้าไป ทส ศัพท์หลังก็มีอรรกว่า “๒๐” ท่านจึงให้แปลง ทส ศัพท์ดังกล่าวเป็น วี ในเพราะ โย วิภัตติ และแปลง โย เป็น อีส เมื่อตั้งเป็นนามเพราะเป็นตัทธิตแล้ว ให้ลง สิ วิภัตติ แล้วจึงลบ สิ สำเร็จรูปเป็น วิส

ก ปัจจัยในคำว่า นวก พึงนำมาประกอบกับบทหน้าทุกๆ บท คือ ทวิ, ตติ, จตุ, ปญจ, ฉ, สตต, อฏฐ มีความหมายเป็น ทวิก (หมวดสอง = ๒๐) ตติ (หมวดสาม = ๓๐) เป็นต้น การประกอบกับบทหน้าทุกๆ บทที่เรียกว่า ปัจเจกสัมพัชณะ นิยมใช้ในสมาส ไม่นิยมใช้ในตัทธิตปัจจัย แต่ท่านประกอบไว้ในที่นี้เพื่อย่อคำ

จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่สัมปินชณะ คือ รวบรวมการียะ ๒ อย่างอันได้แก่ การแปลง ทส เป็น วี และ โย เป็น อีส เป็นต้น]

คณเน ทสสส สมพณฺธีนํ ทวิก-ตติ-จตุก-ปญจก-ฉก-สตต-อฏฐก-นวกานํ กเตกเสสํ ยถากมํ วี-ติ-จตุตาร-ปญญา-ฉ-สตต-อส-นวกิจจาเทสา โหนติ โยสุ ปเรสุ, โยนญจ อีส-อาส-จิ-ริ-ติ-อิต-อุติ อิจเจเต อาเทสา โหนตติ ทวิทสตุถวจากสส ทสสส วีอาเทโส โหติ โยจนสส อีสญจ.

ในการนับจำนวน แปลงหมวด ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘ และ ๙ ที่สัมพันธ์กัน[เป็นสมาสกัน]ของ ทส (คือ ๒๐, ๓๐, ๔๐, ๕๐, ๖๐, ๗๐, ๘๐ และ ๙๐) ที่กระทำให้เป็นเอกเสสสมาสแล้ว เป็นรูปว่า วี, ตติ, จตุตาร, ปญญา, ฉ, สตต, อส และ นว ในเพราะ โย วิภัตติเบื้องหลังตามลำดับ และแปลง โย วิภัตติทั้งหลายเป็นรูปเหล่านี้คือ อีส อาส, จิ, ริ, ตติ, อิต และ อุติ ด้วยสูตรนี้จึงแปลง ทส ที่แสดงความหมายของ ทส สองศัพท์ เป็น วี และแปลง โย วิภัตติเป็น อีส

สรโลปาติ.

การลบสระเป็นต้นย่อมมี [คือ มีการลบสระหน้าในการประกอบรูป วี + อีส ลบ อี ที่ วี]

“สงฺขยานํ วา, อนฺเต”ติ จ วตฺตเต.

บทว่า สงฺขยานํ (แห่งสังฆยาศัพท์) บทว่า วา (ตามสมควร) และบทว่า อนฺเต (ในที่สุด) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๔๑๔. ตี จ.

ลง ตี อาคมในที่สุดของสังฆยาศัพท์ตามสมควร

ติ อ. ตี อาคม โหติ ย่อมลง อนฺเต ในที่สุด สงฺขยานํ ของสังฆยาศัพท์ ท. วา ตามสมควร ๗

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อนุกัฏณะ คือ ดึงบทว่า อนฺเต มาไว้ในสูตรนี้]

ตาสํ สงฺขยานมนฺเต ติการาคโม โหติ วา.

ลง ตี อักษรเป็นอาคมในที่สุดของสังฆยาศัพท์เหล่านั้นตามอุทาหรณ์

วตฺตติวิภาสตุโยยํ วาสทฺโท.

วา ศัพท์นี้มีอรรถวตฺตติวิภาสา

วิภาสา วิสตีสาน-

มนฺเต โหติ ตีอาคม

อณฺณตฺถ น จ โหเตว

วตฺตติวิภาสโต.

ลง ตี เป็นอาคมในที่สุดของ วิส และ ตีส ได้บ้าง แต่ไม่ลง [ตีอาคมนั้น]ในรูปอื่นนั้นเกี่ยว เพราะ วา ศัพท์เป็นวตฺตติวิภาสา

[ท่านแสดงการลง ตี อาคมท้าย วิส และ ตีส ได้บ้าง ไม่ลงท้ายศัพท์อื่น เพราะ วา ศัพท์ทำหน้าที่วตฺตติวิภาสาซึ่งกำหนดรูปตามอุทาหรณ์ในพระบาลี จึงมีรูปเป็น วิสํ วิสติ, ตีสํ ตีสติ ในวรรณกรรมบาลีรุ่นหลังพบรูปว่า จตฺตาลีสตีโม (ที่ ๔๐) รูปนี้ไม่ถูกต้อง เพราะลง ตี อาคมท้าย จตฺตาลีสไม่ได้ และไม่พบในพระไตรปิฎก

รูปว่า วิสติ เป็นต้นประกอบจาก วิสํ ลง ตี อาคมแล้วลบนิคคหิตเหลือ วิส รูปอื่นๆ ก็เป็นโดยนัยเดียวกันนี้]

“พยุขเน จา”ติ นิคคหิตโลโป.

การลบนิคคหิตย่อมมีด้วยสูตรว่า พยุขเน จ (นิคคหิตย่อมถึงการลบและอื่น ๆ ในเพราะพยุขนะเบื้องหลังในบางแห่ง)

ปุน ตทริตตดา นามพยุปะเทเส สยาทุยุปปตติ.

เมื่อตั้งชื่อเป็นนามแล้ว เพราะ[สังขยาศัพท์]เป็นตัทธิต ให้ลงวิภัตติมี สิ วิภัตติเป็นต้นได้

ภิกขุณฺ วิสติ วิสฺ วา, วิสติ ภิกขุ วิสฺ วา อิจจาหิ.

เช่น ภิกขุณฺ วิสติ วิสฺ วา (๒๐ แห่งภิกษุทั้งหลาย) หรือมีรูปว่า วิสติ ภิกขุ วิสฺ วา (ภิกษุทั้งหลาย ๒๐ รูป) ดังนี้เป็นต้น

[บทว่า วิสฺ ในเบื้องแรกลง โย วิภัตติแล้วแปลง โย เป็น อีสฺ เมื่อตั้งเป็นนามอีกครั้งหนึ่งแล้วจึงลง สิ วิภัตติได้ และมีรูปเป็นอดีติลิงค์ เอกพจน์ในทุกวิภัตติ ดังคัมภีร์กัจจายนสูตรตตถะ (สูตร ๕๖๑) กล่าวว่า

นิปพฺนนาปิ วิภตฺตีหิ

สทฺทา วิสนฺติอาทโย

อนิพพฺนนตฺตํ เปกฺขนฺติ

นิจฺจุ'เมกิตฺถิวาจกา.^{๔๐๓}

“ศัพท์ว่า วิสฺ เป็นต้น แม้สำเร็จด้วยวิภัตติทั้งหลายแล้ว ย่อมมองหา

ความสำเร็จ จึงเป็นศัพท์แสดงความเป็นเอกพจน์และอดีติลิงค์เสมอ”

ที่จริงแล้วบทที่ทำเอกเสสทุกศัพท์ก็มีลักษณะทำนองเดียวกันนี้ คือ เมื่อลงวิภัตติท้ายบททั้งสองแล้วจึงลงไปภายในภายหลังโดยเป็นการลบในกรณีสมาส ต่อมาเมื่อตั้งเป็นนามแล้วก็ลงวิภัตติอีกครั้งหนึ่ง จัดว่าเป็นลักษณะทั่วไปของบทสมาส เพราะปทรูปสัทธิปกรณ์ถือว่าเอกเสสนับเข้าในทวันทสมาส เหมือนบทกิตก์ว่า โค (วัว) สำเร็จด้วยการลง สิ วิภัตติในรูปวิเคราะห์ว่า คจฺนตฺติ โค (สัตว์ผู้ไปชื่อว่า โค) หลังจากนั้นจึงลง โย วิภัตติเป็นต้นท้าย โค ศัพท์เป็นรูปว่า คาโว, คโว เป็นต้น เหมือนดังเป็นบทที่ยังมิได้ลงวิภัตติ ที่จริงแล้ว คำว่า โค กิลง สิ วิภัตติอีกครั้งหนึ่ง เพราะมาจาก

คฺมุ (คตฺมฺหิ = ไป) + ภาวิ $\Rightarrow$ ค + สิ $\Rightarrow$ โค

โดยแปลง สิ วิภัตติที่แปลงครั้งแรกเป็น โอ หลังจากนั้น จึงลง สิ วิภัตติแล้วลงไป ดังข้อความในสัททหนิตฺปกรณ (ธาตุมาลา หน้า ๔๙๔) ว่า

นิปฺพนเน อปิ ธาตุหิ	สทฺเท โคธิตฺตาทโย
อนิปฺพนนํ เปกฺขนฺติ	คาวาทิวิวิเกทโต.
ตถา หิ คจฺจนฺตฺติ โค	อิติ วุตฺตปทํ ปุณ
อนิปฺพนนํ กริตฺวาน	คาโว อิจฺจาทิกํ'พฺรจฺว. ^{๔๐๔}

“แม้เมื่อศัพท์สำเร็จแล้วด้วยธาตุทั้งหลาย ศัพท์ว่า โค เป็นต้นย่อมมองหาความสำเร็จ เพราะจำแนกวิธีโดยความเป็น คาโว เป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า บทที่กล่าวแล้วว่า คจฺจนฺตฺติ โค อาจารย์ทั้งหลายกระทำให้เป็นบทที่ยังไม่สำเร็จอีก จึงกล่าวบทว่า คาโว (โคทั้งหลาย) เป็นต้น”]

การประกอบรูปศัพท์ วิสติ

ศัพท์เดิมเป็น ทส จ ทส จ

[ประกอบวิธีนามจนสำเร็จรูปเป็น ทส จ ทส จ (๒๐)]

ลบ จ ศัพท์ทั้งสองศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ลบ ทส ศัพท์แรกโดยเหลือไว้ศัพท์หนึ่งด้วยสูตรว่า “สฺรฺพานเมกเสสฺวสฺสกี”

ลง โย ปฐฺมาวิภตฺติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย ทส (๒๐) ด้วยสูตรว่า “ลิจฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง ทส (๒๐) เป็น วิ และแปลง โย วิภตฺติเป็น อีส ด้วยสูตรว่า “คณเน ทสฺส” เป็นต้น
= (วิ + อีส)

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น วิส

ลง ตี อาคมด้วยสูตรว่า “ติ จ”

ในเพราะพยัญชนะหลัง ลบนิคคหิตท้าย วิส ด้วยสูตรว่า “พฺยณฺชน เจ”

สำเร็จรูปเป็น วิสติ

ตั้ง วิสติ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺทฺธิตฺสมาสกิตฺกา นามํวาทเวตฺนํทิสฺ จ”

ลง สติ ปฐฺมาวิภตฺติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วิสติ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺคตฺเถ ปจฺมา”

ลบ สติ วิภตฺติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น วิสติ

[การประกอบรูปศัพท์ วิสติ ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์นี้ อาจดูยืดยาวโมคคัลลาน-

ไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สุตร ๙๖) และปทสาธนฎีกา (คำอธิบายสูตร ๑๓๗) จึงกล่าวว่าศัพท์เหล่านี้เป็นสัญญาศัพท์ที่ปรากฏในโลกโดยความเป็นรูปพินาม ไม่ต้องแยกรากศัพท์และทำตัวรูปแต่อย่างใด ดังข้อความว่า

เกจิ วิสโตอาทโยปิ นิปฺพาเทนฺติ. เต ปนิธ โลกปฺปสิทฺธา สมฺมาสทฺทาเยวาทิ น นิปฺพาทียนฺเต.^{๔๐๕}

“อาจารย์บางคนยอมให้สำเร็จสังขยาศัพท์มี วิสติ เป็นต้น แต่สังขยาศัพท์เหล่านั้นเป็นเพียงสัญญาศัพท์ที่ปรากฏในโลก ดังนั้น จึงมิได้ให้สำเร็จในคัมภีร์นี้”

กัจจายเนน วิสโตอาทโยปิ อเนกayasaเนน นิปฺพาทิตา. เต ปนิธ โลกปฺปสิทฺธา สมฺมาสทฺทาเยวาทิ น นิปฺพาทียนฺเต. ยถา โภฏีอาทโย สกนาเมหิ สมฺมาสทฺทา.^{๔๐๖}

“พระกัจจายนะให้สำเร็จสังขยาศัพท์มี วิสติ เป็นต้นด้วยความเพียรอันมาก แต่สังขยาศัพท์เหล่านั้นเป็นเพียงสัญญาศัพท์ที่ปรากฏในโลก ดังนั้น จึงมิได้ให้สำเร็จในคัมภีร์นี้ เหมือนสัญญาศัพท์มี โภฏี เป็นต้นที่ให้สำเร็จด้วยชื่อของตน”

รูปว่า โภฏี เป็นต้นเป็นสังขยาศัพท์ที่แยกรากศัพท์ไม่ได้ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์

วิสติ สทฺทปทมาลา	
วิภัตติ	เอกพจน์
ปฐฺมา	วิสติ
อาลปนะ	วิสติ
ทฺตุติยา	วิสตี
ตติยา	วิสติยา
จตุตถี	วิสติยา
ปัญจมี	วิสติยา
ฉกฺขลฺลี	วิสติยา
สทฺตมมี	วิสติยา, วิสติยํ

วิสํ สทฺทปทมาลา	
วิภัตติ	เอกพจน์
ปฐฺมา	วิสํ
อาลปนะ	วิสํ
ทฺตุติยา	วิสํ
ตติยา	วิสาย
จตุตถี	วิสาย
ปัญจมี	วิสาย
ฉกฺขลฺลี	วิสาย
สทฺตมมี	วิสาย, วิสายํ

พระกัจจายนะจะกล่าวถึงรูปนี้ในสูตรว่า สกนาเมหิ ต่อไป แต่โมคคัลลานไวยากรณ์เห็นว่าแม้รูปว่า วิสติ เป็นต้นก็แยกรากศัพท์ไม่ได้เหมือน โภฏี ศัพท์เป็นต้นนั้น]

วิสติโม.

วิสติโม (ที่ ๒๐)

ตถา เอกวิสติ กุสลจิตฺตานิ เอกวิส วา, เอกวิสติโม.

เช่นเดียวกันนี้

เอกวิสติ กุสลจิตฺตานิ เอกวิส วา (กุสลจิตทั้งหลาย ๒๑ ดวง)

เอกวิสติโม (ที่ ๒๑)

พาวีสติ พาวีส วา, พาวีสติโม.

พาวีสติ หรือว่า พาวีส (๒๒), พาวีสติโม (ที่ ๒๒)

ทวาวีสติ ทวาวีส วา, ทวาวีสติโม.

ทวาวีสติ หรือว่า ทวาวีส (๒๒) , ทวาวีสติโม (ที่ ๒๒)

เตวิสติ เตวิส วา, เตวิสติโม.

เตวิสติ หรือว่า เตวิส (๒๓), เตวิสติโม (ที่ ๒๓)

จตุวิสติ จตุวิส วา, จตุวิสติโม.

จตุวิสติ หรือว่า จตุวิส (๒๔), จตุวิสติโม (ที่ ๒๔)

ปณณวิสติ ปณณวิส วา, ปณณวิสติโม.

ปณณวิสติ หรือว่า ปณณวิส (๒๕), ปณณวิสติโม (ที่ ๒๕)

ปญจวิสติ ปญจวิส วา, ปญจวิสติโม.

ปญจวิสติ หรือว่า ปญจวิส (๒๕), ปญจวิสติโม (ที่ ๒๕)

ฉพพิสติ ฉพพิส วา, ฉพพิสติโม.

ฉพพิสติ หรือว่า ฉพพิส (๒๖), ฉพพิสติโม (ที่ ๒๖)

สตตวีสติ สตตวีส วา, สตตวีสติโม.

สตตวีสติ หรือว่า สตตวีส (๒๗), สตตวีสติโม (ที่ ๒๗)

อฏฺฐวีสติ อฏฺฐวีส วา, อฏฺฐวีสติโม.

อฏฺฐวีสติ หรือว่า อฏฺฐวีส (๒๘), อฏฺฐวีสติโม (ที่ ๒๘)

เอกุนตีสติ เอกุนตีส วา, เอกุนตีสติโม.

เอกุนตีสติ หรือว่า เอกุนตีส (๒๙), เอกุนตีสติโม (ที่ ๒๙)

[คัมภีร์กัจจายนสูตรตตฎฐีกา (คำอธิบายสูตร ๕๔๗) กล่าวว่าให้หลัง ก ปัจจัยท้าย เอก ศัพท์ในความหมายว่า อสหย (ไม่มีเพื่อน) ได้รูปว่า เอกเวย เอกโก (บุรุษผู้เดียว), เอกิกา เอกกา (สตรีผู้เดียว), เอกกั (ตระกูลแห่งเดียว) หรือลอง อาทิ ปัจจัยในความหมายดังกล่าว ได้รูปว่า เอกากิ (บุรุษผู้เดียว), เอกากินี (สตรีผู้เดียว), เอกากิ (ตระกูลแห่งเดียว) และได้แสดงการลงปुरुณัตถิตปัจจัยท้าย ทวี ศัพท์เป็นต้นจนถึง สหสฺส ดังนี้

ตารางแสดงปुरुณัตถิตปัจจัยและอุทาหรณ์

ศัพท์	ปัจจัย	อุทาหรณ์
ทฺวิ, ติ	ติย	ทฺติโย, ตติโย
จตุ, ณ	ถ, จ	จตุตฺถโก, ฉฺฌโจ
ปณฺจ, สตฺต ชฺเปย ทส	ม	ปณฺจโม, สตฺตโม ชฺเปย ทสโม
เอกาทส ชฺเปย อฏฺฐารส	ท, ม	เอกาทสโม เอกาทสโม ชฺเปย อฏฺฐารสโม
วีส - วีสติ เป็นต้นถึง สหสฺส	ท, ม	วีสโม วีสติโม, ตีสโม ตีสติโม, จตุตฺถาสโม จตุตฺถาสโม, ปณฺณาสโม ปณฺณาสโม, สฏฺฐจโม, สตฺตติโม, อสีติโม, นวุตฺ, นวุติโม, สติโม, สหสฺสโม (แปลง อ ท้าย สต, สหสฺส เป็น อิ)

ทส จ ทส จ ทส จาติ “ทสทสทสา”ติ วุตตพเพ เอกเสเส กเต “คณเน ทสสสา”-
ติอาทินา ตี-อัสมาเทศา, “กวจา”ทินา รสสตุตํ นิคคหิตาคโม จ.

เมื่อท่านจะกล่าวว่า ทสทสทส ในความหมายว่า สิบกับสิบกับสิบ (= ๓๐) เมื่อกระทำเป็นเอกเสสสมาสแล้ว แปลง [ทส (๓๐)] เป็น ตี และแปลง [โย วิภัตติ]เป็น อีสั ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า คณเน ทสสสา (ในการนับจำนวน แปลง ๒๐, ๓๐, ๔๐, ๕๐, ๖๐, ๗๐, ๘๐ และ ๙๐ เป็น วี, ตี, จตุตาร, ปญญา, ฉ, สตุต, อส และ นว ในเพราะ โย วิภัตติ[ตามลำดับ] และแปลง โย วิภัตติ เป็น อีสั, อาสั, จิ, ริ, ตี, อิติ และ อุตติ [ตามลำดับ]) ความ เป็นรัสสะ[ของ อี ที่ อีสั] ย่อมมีด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า กวจา (ความเป็นที่มะและรัสสะของ สระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง) และให้ลงนิคคหิต-
อาคม[ด้วยสูตรว่า นิคคหิตญจ]

เสสํ วิสติสมํ.

วิธีการที่เหลือเหมือนกับ[การประกอบรูป] วิสติ [ในสูตร ๔๑๔]

ติสติ, ตีสํ, ตีส วสฺसानิ, นิคคหิตโลโป. ตีสํ, ตีสาย อิจฺจาติ.

เช่น ติสติ, ตีสํ, ตีส วสฺसानิ (ปีทั้งหลาย ๓๐ = ๓๐ ปี), ให้ลงนิคคหิต

ติสํ, ตีสาย

ดังนี้ เป็นต้น

[รูปว่า ติสติ ให้แปลง ทส เป็น ตี และแปลง โย เป็น อีสั ได้รูปว่า ตี + อีสั ทำรัสสะ อี เป็น อี ด้วยสูตรว่า กวจาติมชฺฌตฺตรานํ เป็นต้น จากนั้นลงนิคคหิตอาคมท้าย ตี ด้วยสูตรว่า นิคคหิตญจ ต่อมาจึงลง ตี อาคมด้วยสูตรว่า ตี จ แล้วลงนิคคหิตท้าย ตีสํ ในเพราะพยัญชนะหลัง ด้วยสูตรว่า พยณฺชน จ (พยางค์ของสิ่งหลกว่าให้ลงด้วยมหาสูตร ก็คือสูตรว่า เตสุ วุทธิ เป็นต้น) ต่อมา จึงตั้งเป็นนาม แล้วลง สิ แล้วลง สิ เหมือนการประกอบรูป วิสติ ในสูตร ๔๒๑ ส่วนรูปว่า ตีสา ใน ตีสาย ลง อา อิตถิปัจจัยท้าย ตีส ศัพท์ เพราะเป็นอิตถิลิงค์ โดย ตีส มาจาก ตีสํ และลงนิคคหิต ด้วยมหาสูตร เพราะไม่มี ตี อาคมเป็นนิมิต

การประกอบรูปศัพท์ข้างต้นต้องประกอบใช้สูตรหลายสูตร และซับซ้อนพอสมควร คัมภีร์ ปทสาธนะ (สูตร ๒๕๕) กล่าวว่าเมื่อมีศัพท์เดิมมาจากรูปอิตถิลิงค์ว่า ตีสา ลง สิ วิภัตติแล้วลงไป แล้ว

จึงทำรัสสะ อา ใน สา เป็น อ ได้รูปว่า ตีส เมื่อลงนิคคหิตเป็นอาคม ได้รูปว่า ตีส ดังข้อความใน คัมภีร์นั้นว่า

ติสสททสส ปน สิโลเป ทิฆรสุสชาติ โยควิปาภา รสเส, ตีส. นิคคหิตาโม, ตีสนติปิ โหติ.^{๔๐๗}

“อนึ่ง เมื่อลบ สิ วิภัตติท้าย ติสสา ศัพท์ ทำรัสสะด้วยการแบ่งสูตร[ให้เหลือ]ว่า ทิฆรสุสา (ความเป็นที่ขะและรัสสะย่อมมี) ได้รูปว่า ตีส ลงนิคคหิตเป็นอาคม ได้รูปอีกอย่างหนึ่งว่า ตีส”]

เอกตีสติ เอกตีสํ วา, พาดตีสํ, ทวดตีสํ, เตตตีสํ อิจจาทิ.

เช่น เอกตีสติ หรือว่า เอกตีสํ (๓๑)

พาดตีสํ, ทวดตีสํ (๓๒)

เตตตีส (๓๓)

ดังนี้เป็นต้น

จตุสทถวาจากสส กเตกเสสสส ทสสส จตุตาร, โยวจนสส อีสํ.

แปลง ทส ที่แสดงความหมายว่า ๔๐ ที่ทำเป็นเอกเสสสมาสแล้วเป็น จตุตาร และแปลง โย วิภัตติเป็น อีสํ

จตุตาลีสํ. “ล ทรานน”ติ รสส ลตตํ. ตาลีสํ วา.

เช่น จตุตาลีสํ (๔๐), แปลง ร เป็น ล ด้วยสูตรว่า ล ทรานํ (แปลง ท และ ร ของสังขยาศัพท์ทั้งหลายเป็น ล ได้บ้าง) หรือได้รูปว่า ตาลีสํ (๔๐)

[ฉบับฉันทะสังคีติมีปาฐะเกินมาบทหนึ่งท้าย ตาลีสํ วา เป็นรูปว่า จตุตาลีสติโม (ที่ ๔๐) บทนี้ไม่สมควร เพราะไม่ใช่ฐานะที่แสดงปुरुณสังขยาในเรื่องนี้ และไม่อาจลง ม ปัจจัยท้าย จตุตาลีสติ จนสำเร็จรูปเป็น จตุตาลีสติโม ได้ เนื่องจากต้องลง ติ อาคมท้าย วิส และ ตีส เป็นรูปว่า วิสติ, ตีสติ เท่านั้น เมื่อรูปว่า จตุตาลีสติ ไม่มีใช้ รูปว่า จตุตาลีสติโม ก็ไม่อาจมีได้ แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๔ สูตร ๕๑) ก็กล่าวถึงการลง ท ปัจจัยในปुरुณสังขยาด้วยสูตรว่า ตสส ปุรณกาทสาทิโต วา (ลง ท ปัจจัยท้าย เอกาทส ศัพท์เป็นต้น ในความหมายว่า ตัวเต็มของสิ่งนั้น ได้บ้าง) จึงมีรูปว่า จตุตาลีโส (ที่ ๔๐) เท่านั้น ที่จริงแล้วโมคคัลลานไวยากรณ์แสดงรูปว่า จตุตาลีโส แต่ในพระบาลียัง

พบรูปว่า จตุตารีส อีกด้วย รูปนี้ก็สมควร เพราะการแปลง ร เป็น ล ไม่แน่นอน จึงมีรูปว่า จตุตาลีส์, จตุตารีส ทั้งสองแบบ เมื่อมีรูปดังกล่าว รูปว่า จตุตาลีส์, จตุตารีส ก็สมควรเช่นเดียวกัน ดังอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า

จตุตาลีสมหิโต กปเป วรุโณ นาม ขตติโย
สตุตรตนสมฺปนโน จกุกวตฺตี มหพฺพโล.^{๔๐๘}

“ในกัปที่ ๔๐ นับจากกัปนี้ไป พระเถระชื่อเอกสัณญกะได้เป็นกษัตริย์
ผู้จักรพรรดิพระนามว่าวรุณ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนาฏภาพมาก”

จตุตาลีสมหิ สหสฺเส กปฺปานํ อฏฺฐตีส เต
อิสฺสิมฺมุคฺคสนามา เต จกุกวตฺตี มหพฺพลา.^{๔๐๙}

“ในกัปที่ ๔๐,๐๐๐ [นับจากกัปนี้ไป] พระเถระชื่ออิสสิมมคคทายกะได้เป็น
พระเจ้าจักรพรรดิ ๓๘ ขาติ มีพระนามว่าอิสสิมคคะ มีพละนาฏภาพมาก”

จตุตารีสมฺหิ เอกฺเณ กปเป อาสึสฺ สุฬส
เทวคฺคณฺธสนามา เต ราชานํ จกุกวตฺติโน.^{๔๑๐}

“ในกัปที่ ๓๙ [นับจากกัปนี้ไป] พระเถระชื่อเทพคันธะได้เป็นพระเจ้า
จักรพรรดิ ๑๖ ขาติ มีพระนามเหมือนกันว่าเทพคันธะ”]

เอกจตุตาลีส์, ทฺววจตุตาลีส์, ทฺวิจตุตาลีส์, เตจตุตาลีส์, ติจจตุตาลีส์ อิจฺจาติ.

เช่น เอกจตุตาลีส์ (๔๑)

ทฺววจตุตาลีส์, ทฺวิจตุตาลีส์ (๔๒)

เตจตุตาลีส์, ติจจตุตาลีส์ (๔๓) ดังนี้ เป็นต้น

ปณฺจทสฺสทฺถวาทกสฺส ทสฺสส ปณฺญา, โยวจนสฺส อาสณฺจ. ปณฺณาส.

แปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๕๐ เป็น ปณญา, และแปลง โย วิภัตติเป็น อาส
เช่น ปณณาส (๕๐)

“เตสุ วุฑฺธิโลปา”ทินา ปณฺณาเทโส.

แปลง [ทส] เป็น ปณณ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺธิโลปา เป็นต้น

ปณณาส วา.

เช่น อีกรูปหนึ่งว่า ปณณาส (๕๐)

เอกปณณาส, เทวปณณาส, ทวีปณณาส.

เช่น

เอกปณณาส (๕๑), เทวปณณาส, ทวีปณณาส (๕๒)

ฉทสตุถวจากสส ทสสส ฉ, โยวจนสส จิอาเทโส “ส ฉสส วา”ติ สการาเทโส.

แปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๖๐ เป็น ฉ และแปลง โย วิภัตติเป็น จิ แปลง [ฉ]
เป็น ส อักษรด้วยสูตรว่า ส ฉสส วา (แปลง ฉ เป็น ส ได้บ้าง)

สญฺจิ, ทฺวาสญฺจิ, เทวสญฺจิ, ทฺวิสญฺจิ, เตสญฺจิ, ติสญฺจิ.

เช่น

สญฺจิ (๖๐)

ทฺวาสญฺจิ, เทวสญฺจิ, ทฺวิสญฺจิ (๖๒)

เตสญฺจิ, ติสญฺจิ (๖๓)

สตุตทสตุถวจากสส ทสสส สตุต, โยวจนสส ริ ติ จ.

แปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๗๐ เป็น สตุต และแปลง โย วิภัตติเป็น ริ
หรือ ติ

**สตุตฺริ, สตุตฺติ, ทฺวาสตุตฺริ, ทฺวาสตุตฺติ, ทฺวิสตุตฺริ, ทิสตุตฺติ, เตสตุตฺติ, ติสตุตฺติ
อิจจาทิ.**

เช่น สตุตฺริ, สตุตฺติ, (๗๐)

ทฺวาสตุตฺริ, ทฺวาสตุตฺติ, ทฺวิสตุตฺริ, ทิสตุตฺติ (๗๒)

เตสตุตฺติ, ติสตุตฺติ (๗๓)

อญฺทสตุถวจากสส ทสสส อส, โยวจนสส อีติอาเทโส จ.

แปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๘๐ เป็น อส และแปลง โย วิภัตติเป็น อีติ

อสีติ, เอกาสีติ, เทวอสีติ, เตอสีติ, จตุราสีติ. “กฺวจา” ตินา ทีโฆ.

เช่น

อสีติ (๘๐)

เอกาสีติ (๘๑)

เทวอสีติ (๘๒)

เตอสีติ (๘๓)

จตุราสีติ (๘๔) ทีฆะ[สระ อ ของ อสีติ เป็น อา] ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า กฺวจา (ความเป็นทีฆะและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง)

นทสตุถวากสส ทสส นว, โยวจนสส อฺติ จ.

แปลง ทส ทีมีความหมายว่า ๘๐ เป็น นว และแปลง โย วิภัตติเป็น อฺติ

นวุติ, ทฺวานวุติ, เทวนวุติ, ทฺวินวุติ, เตนวุติ, ตินวุติ, จตฺนวุติ, ฉนฺนวุติยา, ฉนฺนวุตินํ ปาสณฺทานํ

เช่น

นวุติ (๘๐)

ทฺวานวุติ, เทวนวุติ, ทฺวินวุติ (๘๒)

เตนวุติ, ตินวุติ (๘๓)

จตฺนวุติ (๘๔)

ฉนฺนวุติยา (๘๖)

ฉนฺนวุตินํ ปาสณฺทานํ ([ธรรมวินัยของพระสุคตประเสริฐ]กว่าลัทธิปาสะณะ ทั้ง ๘๖)

[คำว่า ฉนฺนวุตินํ ความจริงควรมีรูปเป็นเอกพจน์ว่า ฉนฺนวุติยา เพราะ นวุติ ศัพท์มักใช้เป็นอดีตลีลึงค์ เอกพจน์ ยกเว้นในการจำแนกหมู่อาจใช้เป็นพหูพจน์ได้ ดังนั้น คำนี้จึงจัดเป็นวจน-

วิปัสสนาสนัย คือ ส่วนหนึ่งที่แสดงการเปลี่ยนพจน์ กล่าวคือ เมื่อควรจะแสดงเป็นรูปเอกพจน์ ได้แสดง
เป็นรูปพหูพจน์]

“คณเน, ทสสสา”ติ จ วุตเตเต.

บทว่า คณเน (ในการนับจำนวน) และบทว่า ทสส (แห่ง ทส) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๔๑๕. ทสทสกํ สตํ ทสกานํ สตํ สหสฺสญจ โยมฺหิ.

ในการนับจำนวน แปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๑๐๐ (สิบหนของ ทส ศัพท์) เป็น สตํ และแปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๑,๐๐๐ (ร้อยหนของ ทส ศัพท์) เป็น สหสฺส ในเพราะ โย วิภัตติ

ทสสทฺทํ อ. ทส ศัพท์ ทสทสกํ ที่มีจำนวนสิบหนของ ทส ศัพท์ คณเน ในสังขยา สตํ เป็น สตํ โหติ ย่อมเป็น ฯ

ทสสทฺทํ อ. ทส ศัพท์ สตํ ที่มีจำนวนร้อยหน ทสกานํ ของ ทส ศัพท์ ท. สหสฺสํ จ เป็น สหสฺส ด้วย โหติ ย่อมเป็น โยมฺหิ ในเพราะ โย วิภัตติ ฯ

[สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ทส ที่ทำเป็นเอกเสสแล้วมีความหมายว่า ร้อย (ทส = ของ ทส ศัพท์, ทสก = มีจำนวนสิบหน) เป็น สตํ และแปลง ทส ที่ทำเป็นเอกเสสแล้ว มีความหมายว่า พัน (ทสกานํ = ของสิบ, สตํ = มีจำนวนร้อยหน) เป็น สหสฺส กล่าวคือ ในเบื้องต้นให้ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ = ทส แล้วลบ ทส ให้เหลือเพียงศัพท์เดียว คำว่า ทส ในบทสำเร็จนี้มีความหมายของ ทส ๙ ศัพท์ที่ถูกลบไปด้วย จึงแปลว่า ร้อย ให้แปลง ทส ที่มีความหมายว่า ร้อย นี้เป็น สตํ โดยมี โย วิภัตติเป็นนิमितแล้วลบไป แม้บทว่า สหสฺส ก็มาจากรูปวิเคราะห์ที่มี ทส ศัพท์ ๑๐๐ ศัพท์ เมื่อลบไป ๙๙ ศัพท์แล้วเหลือเพียงศัพท์เดียว จึงแปลง ทส ที่แปลว่า พัน เป็น สหสฺส

คำว่า ทสทสกํ (ทส ศัพท์ที่มีจำนวน ๑๐ หนของ ทส ศัพท์) หมายถึง ทส ที่แปลว่า ๑๐๐ นั่นคือ $10 \times 10 = 100$ คำนี้จัดเป็นคุณิตสังขยา คือ สังขยาคุณ หมายความว่า แปลง ทส ที่เป็นเอกเสสมีความหมายว่า ๑๐๐ เป็น สตํ ในวุตติของสูตรนี้จึงอธิบายว่า ทสทสกตฺถวจากสส ทสสทฺทสฺส สตํ โหติ (แปลง ทส ศัพท์ที่แสดงความหมายว่า ๑๐๐ เป็น สตํ) คำว่า ทสทสกํ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทส ปริมาณานิ อสฺสาติ ทสกํ (ทสกะ คือ ทส ศัพท์ที่มีจำนวน ๑๐ หน) = ลง ก

ปัจจัยใน ปริมาณ ตัทธิต และหมายถึง ทสสท (โดยทั่วไป สทท มักใช้เป็นรูปบุคลิกลักษณะ แต่ในที่นี้ใช้เป็นรูปบุคลิกลักษณะโดยลิงคิบาลาส เหมือน อตถ, ธมม ศัพท์ที่ใช้เป็นรูปบุคลิกลักษณะได้ในที่บางแห่ง)

- ทสสททาน ทสท ทสทสท (ทสทสท คือ ทส ศัพท์ที่มีจำนวน ๑๐ หนของ ทส ศัพท์)

คำว่า ทสทาน สด (ทส ที่มีจำนวนร้อยหนของ ทส ศัพท์) คือ การแปลง ทส ศัพท์ที่มีอัตราว่า ๑,๐๐๐ เป็น สหสส์ นั้นเอง ในจุดติของสูตรนี้จึงอธิบายว่า สดทสทตถวาจากสส ทสสส สหสส์ โหติ (แปลง ทส ศัพท์ที่แสดงความหมายว่า ๑,๐๐๐ เป็น สหสส์) ในที่นี้คำว่า ทสทาน ลง ก ปัจจัยใน สกัตตตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ทสสททา เอว ทสทา (ทส ศัพท์นั่นเอง) ส่วน สด (มีจำนวนร้อยหน) ลง ก ปัจจัยใน ปริมาณ ตัทธิตแล้วลงไป มีรูปวิเคราะห์ว่า สด ปริมาณนิ อสสาติ สด ด้วยเหตุนี้ ปทรูปสิทธิปกรณ์จึงได้ให้คำว่า ทสสส ติดตามมาจากสูตรว่า คณเน ทสสส เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้เป็นวิเสสยะของ ทสทสท และ สด นั้นเอง แม้คัมภีร์นยาสะก็อธิบายความในลักษณะนี้ว่า

ทสทสทตถวาจาก ทสสทโท ทสทสทนติ คหิโต. ทสทาน สดทตถวาจาก ทสทาน สदनติ คหิโต.^{๔๑๑}

“ทส ศัพท์ที่แสดงความหมายว่า สิบหนของ ทส ศัพท์ ท่านถือเอาว่าเป็น ทสทสท (ทส ศัพท์ที่มีจำนวน ๑๐ หนของ ทส ศัพท์) ส่วน ทส ศัพท์ที่แสดงความหมายว่า ร้อยหนของ ทส ศัพท์ ท่านถือเอาว่าเป็น ทสทาน สด (ทส ที่มีจำนวนร้อยหนของ ทส ศัพท์)”

จะเห็นได้ว่าในประโยคข้างต้น คำว่า สดท (ร้อยหน) ใน สดทตถวาจาก (แสดงความหมายว่า ร้อยหน) บอกให้รู้ว่า สด ศัพท์ว่ามีศัพท์เดิมมาจาก สดก ลบ ก ปัจจัยเพื่อย่อคำ

อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวไว้ว่า คำว่า ทสสส ไม่ควรติดตามมาจากสูตรนี้ เพราะมี ทส ศัพท์ใน ทสทสท อยู่แล้ว อีกทั้งในจุดติของกัจจายนไวยากรณ์ก็กล่าวไว้โดยไม่เพิ่ม ทส ศัพท์เข้ามาเป็นปาลฐเสสะว่า คณเน ปริยาปนุสส ทสทสทสส สด โหติ ดังนั้น คำว่า ทสท ที่มีรูปวิเคราะห์ว่า ทส ปริมาณนิ อสสาติ ทสท (ทสท คือ สังขยาที่มีจำนวน ๑๐ ครั้ง) โดย ทสท หมายถึง คณน (สังขยา) ตามนัยข้างต้นสูตรนี้มีคำแปลโดยเพิ่มคำว่า สังขยา แทน ทส ศัพท์ว่า “ในการนับจำนวน แปลง สังขยาที่มีความหมายว่า ๑๐๐ (สิบเท่าของ ทส ศัพท์) เป็น สด และแปลงสังขยาที่มีความหมายว่า ๑,๐๐๐ (ร้อยเท่าของ ทส ศัพท์) เป็น สหสส์ ในเพราะ โย วิภัตติ” สังขยาดังกล่าวก็คือ ทส ศัพท์นั่นเอง]

คณเน ปริยาปนุสส ทสทสทตถวาจากสส ทสสททสส สด โหติ, สดทสทตถวาจากสส ทสสส สหสส์ โหติ โยมหิ.

แปลง ทส ศัพท์ที่แสดงความหมายว่า ๑๐๐ ที่ใช้ในการนับจำนวน เป็น สัต
และแปลง ทส ที่แสดงความหมายว่า ๑,๐๐๐ เป็น สหสฺส ในเพราะ โย วิกัตติ

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่ทุกยสัมปินทนะ คือ รวบรวมการแปลงอย่างที ๒ โดยแปลง
ทส ที่มีความหมายว่า ๑,๐๐๐ เป็น สหสฺส อีกด้วย

คำว่า สดทสก ในวุตตินั้นแปลตามศัพท์ว่า ร้อยหนแห่ง ทส ศัพท์ คือ ๑,๐๐๐ มี
รูปวิเคราะห์เป็นอมาทิปรตปฐิสมาสว่า ทสกานํ สดํ สดทสกํ (ร้อยหนแห่ง ทส ศัพท์)

ในฉบับสิงหลพบรูปว่า สดทสกตถวากสฺส ทสสฺส สหสฺส โหติ (แปลง ทส ที่มีความหมาย
ว่า ๑,๐๐๐ เป็น สหสฺส) แต่ฉบับพม่าเดิม ฉบับปทฺรปฐิทธิภาสากฎีกา ฉบับปทฺรปฐิทธิคณฺฐี และฉบับ
ปทฺรปฐิทธินิสสัยใหม่ กล่าวถึงรูปว่า สดทสกตถวากสฺส สดสฺส สหสฺส โหติ (แปลง สด ที่มีความหมาย
ว่า ๑,๐๐๐ เป็น สหสฺส) ตามปาฐะนี้ให้แปลง สด ศัพท์ที่มีความหมายว่า พัน เป็น สหสฺส

อย่างไรก็ตาม ในฉบับแปลนี้ได้ใช้ตามฉบับสิงหล จะเห็นได้ว่าปทฺรปฐิทธิปกรณ์ได้ให้ ทส
ศัพท์ติดตามมาในสูตรนี้ การติดตามมาสูตรนี้ของ ทส ศัพท์มีประโยชน์เพื่อให้แปลง ทส ศัพท์เป็น
สด และ สหสฺส นั้นเอง นอกจากนั้น ยังสอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์นยาสะที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

อนึ่ง คำในสูตรนี้ประกอบด้วยปฐมาวิภตติท้ายบทการและการะเป็นรูปว่า ทสทสกํ สดํ
(แปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๑๐๐ เป็น สด) ทสกานํ สดํ สหสฺส (แปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๑,๐๐๐
เป็น สหสฺส) แต่ในวุตติของปทฺรปฐิทธิปกรณ์ประกอบใช้ฉฺฉวิภตติท้ายบทการเป็นรูปว่า ทสทสกตถ-
วากสฺส ทสสทสฺส สดํ โหติ (แปลงเป็น สด แห่ง ทส ศัพท์ที่แสดงความหมายว่า ๑๐๐), สดทส-
กตถวากสฺส ทสสฺส สหสฺส โหติ (แปลงเป็น สหสฺส แห่ง ทส ที่แสดงความหมายว่า ๑,๐๐๐) เพื่อ
มองหาคำอาเทศ กล่าวคือ คำหรืออักษรที่ถูกแปลงจะกระจายรูปเป็นวิภตติที่ ๖ ตามแบบปกตินั่นเอง
เช่น ภาษาบาลีมีสำนวนว่า “อพฺภ อาเทศ แห่ง อภิ” หมายถึง แปลง อภิ เป็น อพฺภ นั่นเอง ข้อนี้
เหมือนสูตรว่า อโม นิคฺคหิตํ ฌลเปหิ (อ และ ม ที่อยู่ท้าย ฌ, ล และ ป แปลงเป็นนิคคหิต) ใน
สูตรนี้คำว่า อโม เป็นการที่ลงปฐมาวิภตติ แต่ในกัจจายนวุตติอธิบายเป็นรูปฉฺฉวิภตติว่า อวฺจนสฺส
มการสฺส จ นิคฺคหิตํ โหติ (แปลงเป็นนิคคหิตแห่ง อ วิภตติและ ม อักษร)

ดังข้อความในปทฺรปฐิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๔๑๕) ว่า

ทสสฺส ทสกํ สดํ โหติติ วุตตพฺเพ อาเทศาเปกฺขโต ทสทสกสฺส สดํ โหติติ วุตฺติยํ วุตฺตํ.^{๔๑๒}

“เมื่อควรกล่าวว่า ทสสฺส ทสกํ สดํ โหติ (แปลง ทส ที่มีความหมายว่า ๑๐๐ เป็น สด) ได้

กล่าวไว้ในวุดติของกัจจายนไวยากรณ์ว่า ทสทสทส สตฺ โหติ (แปลงเป็น สตฺ แห่ง ทส ศัพท์ที่มีความหมายว่า ๑๐๐) โดยมองหาการอาเทศ]

อมินา นิปาตเนน โยโลโป.

ลบ โย วิภตติด้วยนิปาตนศัพท์นี้ [คือคำว่า สตฺ, สทสฺ]

ตทฐิตตดา ปุน นามพยุปะเทเส สยาทยุปปตติ.

เมื่อตั้งเป็นนามอีกเพราะ[สังขยาศัพท์]เป็นตัทธิต ให้ลง สิ วิภตติเป็นต้น

นินคหิตสส โลโป.

ลบนินคหิต

“สิน”ติ อมาเทโส.

แปลง [สิ วิภตติ] เป็น อํ ด้วยสูตรว่า สึ (แปลง สิ วิภตติท้ายนปุงสกลิงค์ อการันต์เป็น อํ แน่นอน)

การประกอบรูปศัพท์ สตฺ

ศัพท์เดิมเป็น ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ ทส จ

[ประกอบวิธีนามจนสำเร็จรูปเป็น ทสทสทสทสทสทสทสทสทส (๑๐๐)]

ลบ จ ศัพท์ทั้งสิบด้วยปริภาสว่า “วุดตตถานมปปโยโค”

ลบ ทส ๙ ศัพท์แรกด้วยสูตรว่า “สรูปานเมกเสสวสกี”

ลง โย ปฐมาวิภตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย ทส (๑๐๐) ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

ในเพราะ โย วิภตติ แปลง ทส (๑๐๐) เป็น สตฺ ด้วยสูตรว่า “ทสทสํ สตฺ ๒เปย โยมฺหิ”

ลบ โย วิภตติท้าย สตฺ ด้วยนิปาตนศัพท์ว่า สตฺ ในสูตรว่า “ทสทสํ สตฺ ๒เปย โยมฺหิ”

ตั้ง สตฺ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฐิตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สตฺ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

ลบนินคหิต ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตรว่า “พยุญชเน จ”

แปลง สิ วิภตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สึ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สด

โยชนานัน สด, สหสส.

ร้อย หรือพันแห่งโยชน

สด นปัสกเมกวจนนตณจ.

บทว่า สด เป็นนปัสกสิงค์ ลงท้ายด้วยเอกพจน์

ตถา สหสส.

บทว่า สหสส ก็เช่นเดียวกัน

[คำว่า สด, สหสส แม้จะกล่าวถึงจำนวนมาก ก็นิยมใช้เป็นเอกพจน์ และเป็นนปัสกสิงค์ เท่านั้น โดยคล้อยตามวิธีใช้ในพระไตรปิฎกตามปริกาสสูตรว่า ตทนุปโรเรน]

วคคเกเท สพพตถ พหุจนมปิ ภาติ.

แม้พหูพจน์ย่อมมีในศัพท์ที่มักใช้เป็นเอกพจน์ทั้งปวง ในการจำแนกหมู่

เทว วิสติโย.

เช่น เทว วิสติโย (๔๐)

เอว เตสสิทีสุปิ.

แม้ใน เตสสิ (๓๐) เป็นต้นก็เช่นเดียวกันนี้

เทว สตานิ, พหุนิ สตานิ, เทว สหสสานิ, พหุนิ สหสสานิ.

สองร้อย, หลายร้อย, สองพัน, หลายพัน

[ถ้าใช้โดยทั่วๆ ไป สังขยาที่เป็นเอกพจน์แน่นอน คือ วิสติ เป็นต้นไปถึง สด, สหสส อาจใช้เป็นรูปพหูพจน์ได้ ในกรณีทีกล่าวแยกหมู่มากกว่าหนึ่งหมู่ เช่น

- เทว วิสติโย (๔๐) คือ ๒๐ สองครั้ง คำนี้มีความหมายเหมือน จตุตาสี (๔๐)
- เทว สตานิ (๒๐๐) คือ ๑๐๐ สองครั้ง

จะเห็นได้ว่า คำว่า สงฆ (สงฆ์, กลุ่ม) เป็นศัพท์ที่ใช้เป็นเอกพจน์แน่นอน แต่อาจ

ประกอบใช้เป็นพหูพจน์ได้ในกรณีทีกล่าวยกหมู่กัน ดังคำว่า เทว สงฆา (สงฆ์สองกลุ่ม) ในคัมภีร์
กัณหาวิตรณี (หน้า ๑๑๓, ๑๑๔) ว่า

สเจ ปน เทว สงฆา วิสุ อโปสถิ กโรนติ, ทวินัน สดตพณฺดรานํ อนฺตเร อณฺณเมกํ
สดตพณฺดรํ อุปจารตุถาย จเปตพฺพ.^{๔๑๓}

“อนึ่ง ถ้าสงฆ์สองกลุ่มทำอุโบสถแยกกัน พึงตั้งเจ็ดอัพกันตรแห่งหนึ่งในระหว่างเจ็ด
อัพกันตรทั้งสองแห่งเพื่อให้เป็นอุปัจระ”

สเจ ปน เทว สงฆา วิสุ วิสุ อโปสธาติกมฺมํ กโรนติ, ทวินัน อุทกุกฺเขปานํ อนฺตเร อณฺโง
เอโก อุทกุกฺเขโป อุปจารตุถาย จเปตพฺพ.^{๔๑๔}

“อนึ่ง ถ้าสงฆ์สองกลุ่มทำกรรมมีอุโบสถเป็นต้นทีละพวก พึงตั้งสถานที่วิกน้ำแห่งหนึ่งใน
ในระหว่างสถานที่วิกน้ำทั้งสองแห่งเพื่อให้เป็นอุปัจระ”

ในพระบาลีและอรรถกถาบางแห่งพบศัพท์พหูพจน์ว่า เทวสงฆา (หมู่เทพ) โดยหมายถึง
หมู่เทพหลายกลุ่ม ดังข้อความว่า

ปสฺสนติ ตํ เทวสงฆา	ทสสหสฺสี ปโมทิตา
นมนสฺमानา นิปตฺนติ	ตุญฺจหฺมฺจา ปโมทิตา. ^{๔๑๕}

“หมู่เทพในหมื่นจักรวาลได้เห็นพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น จึงมา
ประชุมกัน ต่างก็ยินดีว่าเร้าเร้าบันเทิงใจ หมอบลงกราบ”

ปสฺสนติ ตํ เทวสงฆา	ปสนฺนา ตุนฺจมานสา
ปณฺจวณฺณิกปฺปฺเพหิ	ปฺชยฺนติ นราสภ. ^{๔๑๖}

“หมู่เทพได้เห็นพระศาสดาพระองค์นั้นต่างก็เลื่อมใสมีใจยินดี พากัน
บูชาพระองค์ผู้ยิ่งกว่านรชนด้วยดอกไม้เบญจพรรณ”

ดาวตีสภวเน หฺมฺจตุญฺจา เทวสงฆา เจลกฺเขปาทีนํ ปวตฺเตนฺตา กิฬฺสุ.^{๔๑๗}

“หมู่เทพในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ต่างเร้าเร้ายินดี โบกสะบัดผ้าปลิวไสวเป็นต้นเล่นระเริงแล้ว”]

สทสฺส ทฺวิกนฺติ อตฺเถ ญฺญจฺติปฺปริสํ กตฺวา “สททฺวิกน”ติ วตฺตพฺเพ “ทฺวิกาทินํ
ตฺตฺตฺตรปทานญจ นิปจฺจนฺเต”ติ วุตฺติยํ วจฺนโต อิมินา นิปาตเนน อุตฺตรปทสฺส ปุพฺพ-
นิปาโต. กการโลโป จ โหติ.

เมื่อกระทำเป็นบัญญัติปฐิทธิสมาสในความหมายว่า หมวดสองแห่งร้อย (๒๐๐) แล้ว เมื่อจะกล่าวว่า สดทวิก (๒๐๐) ให้วางบทหลัง[คือ ทวิก] ไว้ข้างหน้าด้วยนิปาทนศัพท์นี้ เพราะคำในสูตรว่า “รูปของ ทวิก เป็นต้นซึ่งเป็นบทหลังของ สด และ สหสฺส นั้น ย่อมถูกให้สำเร็จ” และมีการลบ ก อักษร

[ท่านพระพุทฺธปิยะแสดงการประกอบรูปศัพท์ ทวิสฺต ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ว่า ให้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นบัญญัติปฐิทธิสมาสว่า สดสฺส ทวิก เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า สดทวิก แล้ว ให้สลับเสียงเป็น ทวิสฺต และลบ ก ปัจจัยด้วยนิปาทนศัพท์ ที่เป็นคำในกัจจายนไวยากรณ์ว่า ทวิกาที่นิตฺตฺตฺตฺรปทานญ นิปจฺจนฺเต (รูปของ ทวิก เป็นต้นซึ่งเป็นบทหลังของ สด และ สหสฺส นั้น ย่อมถูกให้สำเร็จ)

นิปาทนศัพท์ คือ ศัพท์ที่อยู่ในสูตรที่ท่านกระจายไว้เฉพาะใช้ในสูตร เป็นวิธีการประกอบรูปศัพท์ด้วยคำในสูตรนั้นๆ โดยเป็นวิธีพิเศษที่ไม่ใช้สูตรอื่นๆ หรือมหาสูตร แต่อนุญาตให้คำในสูตรหรือในสูตรสามารถนำมาใช้ประกอบรูปศัพท์ได้ เช่นคำว่า ทุมฺหิ ในสูตรว่า ทุมฺหิ ครุ ที่ทำให้แปลงทวิ เป็น ทุ หรือคำว่า กุ ในสูตรว่า กิสฺสพฺพณฺณกฺกุหิ ทาทาจนฺ ที่ทำให้แปลง กิ เป็น กุ ได้ หรือคำว่า สดฺ ที่ทำให้ลบ โย วิภตฺติทํย สดฺ ได้ ในที่นี้เป็นคำจากวุตติของกัจจายนไวยากรณ์ข้างต้น]

ทวิสฺต.

เช่น ทวิสฺต (สองร้อย)

เอวํ สดสฺส ติกํ ติสฺต.

สามร้อย ชื่อว่า ติสตตะ ก็เช่นเดียวกันนี้

ตถา จตฺสฺตํ, ปณฺจสฺตํ, ฉสฺตํ, สดฺตสฺตํ, อฏฺฐสฺตํ, นวสฺตํ, ทสฺสํ สหสฺสํ โหติ.

รูปว่า จตฺสฺตํ, ปณฺจสฺตํ, ฉสฺตํ, สดฺตสฺตํ, อฏฺฐสฺตํ, นวสฺตํ และ ทสฺสํ หรือ สหสฺสํ

ก็เช่นเดียวกันนี้

อถ วา เทว สตานิ ทวิสฺตนฺติ ทิกุสฺมาโส.

อีกอย่างหนึ่ง เป็นทิกุสฺมาสด้วยรูปวิเคราะห์ว่า สองร้อย ชื่อว่า ทวิสตตะ

เอวํ ติสตํ, จตุสทํ อิจจาติ.

รูปว่า ติสตํ (สามร้อย) และ จตุสทํ (สี่ร้อย) ดังนี้เป็นต้น ก็เป็นทikusมาสเช่นเดียวกัน

[นัยหลังที่กล่าวด้วย อถ วา (อีกอย่างหนึ่ง) เป็นนัยตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ จัดเป็นนัยที่ท่านพระพุทธรูปปิยะต้องการนำเสนอ เพราะประกอบรูปศัพท์ที่ง่ายกว่านัยของกัจจายนไวยากรณ์]

๔๑๖. ยาว ตตุตถี ทสคุณิตยจ.

สังขยาศัพท์ที่มากกว่า[พันที่กล่าวมาแล้ว]นั้นมียู่เพียงใด ให้คุณด้วยสิบเท่านั้น นั้นเทียว

ตตุตถี อ.เบื่องบนแห่งสังขยาเหล่านั้น อตุถิ มียู่ ยาว เพียงใด ๒

ทสคุณิตํ จ อ.การคุณด้วยสิบ นั้นเทียว กาดพฬ อันท่าน พึงกระทำ ดาว เพียงนั้น ๒

[สูตรนี้เป็นปริกาสสูตรที่กล่าวถึงวิธีการคุณด้วยสิบในสังขยาศัพท์ตั้งแต่หมื่น (ทสสหัสส์) ขึ้นไปนอกจาก สทํ และ สหสส์ ซึ่งท่านได้กล่าวมาแล้วในสูตรก่อน ไม่ใช่วิธีสูตรที่แสดงการประกอบรูปศัพท์ จึงไม่อาจใช้สูตรนี้ประกอบรูปศัพท์ได้ หมายความว่า คำว่า สทํ เป็นจำนวน ๑๐ คุณ ๑๐ = ๑๐๐ และคำว่า สหสส์ เป็นจำนวน ๑๐๐ คุณ ๑๐ = ๑,๐๐๐ ฉะนั้นได้ สังขยาศัพท์ที่มีจำนวนสูงกว่า ๑,๐๐๐ ที่ได้กล่าวมาแล้ว ก็คุณด้วยสิบเพื่อที่จะสร้างหลักนับใหม่ ฉะนั้นนั้น กล่าวคือ

๑,๐๐๐ คุณ ๑๐ = ๑๐,๐๐๐ (ทสสหัสส์ = นหุต, นิยุต)

๑๐,๐๐๐ คุณ ๑๐ = ๑๐๐,๐๐๐ (สตสหัสส์ = ลกข)

๑๐๐,๐๐๐ คุณ ๑๐ = ๑,๐๐๐,๐๐๐ (ทสสตสหัสส์)

ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิคณิกกล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อวธารณะเหมือน เอว ศัพท์ คือ ห้ามการประกอบรูปศัพท์ด้วยวิธีตัทธิตเหมือน วิสติ เป็นต้น ในสังขยาศัพท์ตั้งแต่ ทสสหัสส์ เป็นต้นไป โดยกล่าวตามปทรูปสิทธิฎีกาที่ไข ทสคุณิตยจ เป็น ทสคุณิตเมว (ให้คุณด้วยสิบเท่านั้น) ดังนั้น ทสสหัสส์, สตสหัสส์ และ ทสสตสหัสส์ จึงเป็นทikusมาสตามปกติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทส สหสฺซานิ ทสสหัสส์ หรือ ทสนนํ สหสฺซานํ สมาหาโร ทสสหัสส์ (หนึ่งหมื่น)

- สดฺ สหสฺสานิ สดสฺสสฺสํ หรือ สตานํ สหสฺसानํ สมาหาโร สดสฺสสฺสํ (หนึ่งแสน)
- ทสฺ สดสฺสสฺสานิ ทสสฺสสฺสสฺสํ หรือ ทสฺสนํ สดสฺสสฺสานิ สมาหาโร ทสสฺสสฺสสฺสํ (หนึ่งล้าน)]

ยาว ตาสํ สงฺขยานมุตฺตริ, ดาว ทสฺสคฺคินิตยจ กาดพฺ.

บทที่เหนือขึ้นไป[กว่าพัน]ของสังขยาเหล่านั้นมีอยู่เพียงใด พึงกระทำการคูณด้วยสิบเพียงนั้นนั่นเทียว

[คำว่า ตฤตฺตริ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตาสํ อุตฺตริ ตฤตฺตริ (ตฤตฺตริ คือ บทที่เหนือขึ้นไปของสังขยาเหล่านั้น) คำว่า อุตฺตริ นี้ ในคัมภีร์ไวยากรณ์และพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาและฎีกาฉบับสิงหล พบรูปที่มีนิคคหิตอยู่ทำว่า อุตฺตริ แต่ในฉบับพม่ามีใช้ทั้งสองรูป คือ อุตฺตริ และ อุตฺตริ ถ้าพิจารณาตามปทฺรปฐิติปกรณํ (สูตร ๕๕) ก็ควรมีรูปว่า อุตฺตริ เพราะท่านแสดงการลบสระ อ หลัง อุตฺตริ ศัพท์ในรูปว่า อุตฺตริมิปิ = อุตฺตริ + อปิ ดังนั้น สูตรนี้ในฉบับสิงหลจึงมีรูปว่า ยาว ตฤตฺตริ ทสฺสคฺคินิตยจ แม้ในปทฺรปฐิตินิสังคฺคิที่แต่งโดยอาศัยคัมภีร์พยาขยาของสิงหลก็มีรูปเดียวกันนี้ แต่ในปทฺรปฐิตินิสังคฺคิใหม่พบรูปเหมือนฉบับฉฺฉฺฉฺฉฺฉฺฉฺฉฺ

ต ศัพท์ใน ตฤตฺตริ หมายถึง สังขยาศัพท์คือ สดฺ และ สหสฺสํ ส่วน อุตฺตริ ศัพท์หมายถึง สังขยาศัพท์ ๓ ศัพท์ คือ ทสฺสสฺสสฺสํ, สดสฺสสฺสสฺสํ และ ทสสฺสสฺสสฺสํ อนึ่ง ฎีกาของปทฺรปฐิติปกรณํ กล่าวว่า โกฏฺฐิปรียนตํ (มีโกฏฺฐิเป็นที่สุด) มิได้รวมเอา โกฏฺฐิ ศัพท์ไว้ในที่นี้ด้วย เพราะ ยาว (เพียงใด) ใช้ในความหมายว่า มรียาทะ คือ เขตแดน ดังเช่นคำว่า อาปพฺพตา เขตฺตํ (นาจรดภูเข) หมายถึง นามีได้อยู่ในขอบเขตของภูเข

อุปาทานของ อุตฺตริ ศัพท์ คือ สหสฺสํ ดังปทฺรปฐิติฎีกาอธิบายว่า ตโต สหสฺสโต อุตฺตริ (เหนือกว่าพัน)]

เอตฺถ ทกาโร สนฺธิโ.

ท อักษรในคำว่า ตฤตฺตริ นี้เกิดแต่การสนธิ

ยถา ทสฺสสฺ คณนสฺส ทสฺสคฺคินิตํ สดํ โหติ. สดสฺส ทสฺสคฺคินิตํ สหสฺส.

[จำนวน]คูณด้วยสิบกับจำนวนสิบ (สิบคูณด้วยสิบ) มีรูปว่า สดํ (ร้อย)

[จำนวน]คูณด้วยสิบกับร้อย มีรูปว่า สหสฺสํ (พัน) ฉนั้นใด

สหสฺสสฺส ทสฺสคฺคณิํ ทสฺสทสฺสํ, อิทํ นหุตฺตนิปี วุจฺจติ. ทสฺสทสฺสสฺส ทสฺสคฺคณิํ
 สดทสฺสสฺส, ตํ ลกฺขณฺติปี วุจฺจติ. สดทสฺสสฺสสฺส ทสฺสคฺคณิํ ทสฺสสดทสฺสสฺส.

[จำนวน]คุณด้วยสิบกับพัน มีรูปว่า ทสสทสส์ (หนึ่งหมื่น) จำนวนนี้เรียกว่า นหุต
 (หมื่น) ก็มี

[จำนวน]ที่คุณด้วยสิบกับหมื่น มีรูปว่า สดทสสส์ (แสน) จำนวนนี้เรียกว่า ลกข
 (แสน) ก็มี

[จำนวน]ที่คุณด้วยสิบกับแสน มีรูปว่า ทสสดทสสส์ (ล้าน) [ฉันั้น]

[ประโยคว่า ยถา เป็นต้น เป็นประโยคอุปมานะ ส่วนประโยคหลังว่า สหสฺสสฺส ทสฺสคฺคณิํ
 ทสฺสทสฺสํ เป็นประโยคอุปไมย ต้องเพิ่มอุปมานะอีกว่า ตถา (ฉันั้น) เข้ามา ในเรื่องนี้ท่านแสดง
 เปรียบเทียบว่า จำนวนหนึ่งหมื่นเป็นต้นไปจนถึงล้าน มีการเพิ่มขึ้น ๑๐ เท่าเหมือน สด และ สหสส์
 ที่กล่าวไว้ในสูตรก่อน ดังคำอธิบายในปทฐปฐิติฎีกา (คำอธิบายสูตร ๔๑๖) ว่า

ยถา สดสฺส ทสฺสคฺคณิํ สทสฺสํ, ตถา สหสฺสสฺส ทสฺสคฺคณิํ ทสฺสทสฺสสฺส นิ โยชนเมเวตถ
 กาทพฺ. ^{๔๑๘}

“พึงกระทำการประกอบศัพท์นั้นเกี่ยวในที่นี้ว่า [จำนวน]คุณด้วยสิบกับร้อย มีรูปว่า สทสส์
 (พัน) ฉันั้นใด [จำนวน]คุณด้วยสิบกับพัน มีรูปว่า ทสสทสส์ (หนึ่งหมื่น) ฉันั้น”

อุทาหรณ์ของสูตรนี้ว่า ทสสทสส์ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์เป็นทศมาสว่า

- ทส สทสฺสานิ ทสสทสส์ (หนึ่งหมื่น)
- สด สทสฺสานิ สดทสสส์ (หนึ่งแสน)
- ทส สดทสฺสานิ ทสสดทสสส์ (หนึ่งล้าน)

“ยทนุปปนนา นิปาตนา สีขณนติ”ติ วตตเต.

สูตรว่า ยทนุปปนนา นิปาตนา สีขณนติ (ตัวอย่างที่ยังมิได้แสดงในไวยากรณ์นี้) ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนนา นี้] ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๔๑๗. สกนาเมหิ.

ศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยสูตร ย่อมสำเร็จด้วยชื่อของตนด้วยนิปาตนสูตร

เย สททา อ. ศัพท์ ท. เหล่าใด *อนุปปนนา* ไม่สำเร็จแล้ว *ลกขณน* ด้วยสูตร ฯ

เต สททา อ. ศัพท์ ท. เหล่านั้น *สีขณนติ* ย่อมสำเร็จ *สกนาเมหิ* โดยชื่อของตน *นิปาตนา* ด้วยนิปาตนสูตร ฯ

[สังขยาศัพท์ตั้งแต่ วิสติ เป็นต้นมาจนถึง ทสสทสสสสำเร็จด้วยสูตรว่า คณเน ทสสส เป็นต้น โดยตั้งรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสแล้วทำเป็นเอกเสสบ้าง เช่น วิสติ หรืออาจจะไม่ทำเป็นเอกเสสบ้าง เช่น ทสสทสสส แต่สังขยาศัพท์ทั้ง ๒๐ ลำดับเหล่านี้มี โกฎิ เป็นต้นจนถึง อสงเขยยุย ย่อมสำเร็จด้วยชื่อของตน คือ ไม่ต้องประกอบรูปศัพท์เหมือน วิสติ เป็นต้นที่กล่าวมาแล้วในสูตรก่อน โดยสูตรนี้จัดเป็นนิปาตนสูตรที่ทำให้สำเร็จรูปสังขยาศัพท์เหล่านั้น ตามประเภทของสูตร ๔ อย่าง เรียกว่า ปริภาสาสูตร ประเภทวิธยัคปริภาสา คือ ปริภาสาสูตรที่มีวิธีเป็นองค์

วิธีประกอบรูปศัพท์ โกฎิ คือ ศัพท์เดิมเป็น สดสทสสส ศัพท์ที่มาจากรูปวิเคราะห์ว่า สดสทสสนํ สดํ แล้วใช้รูปเป็น โกฎิ ตามชื่อเรียกของตนด้วยสูตรนี้ ลง สิ ปฐมาวิภัตติแล้วลบเสีย สำเร็จรูปเป็น โกฎิ]

यासं पन सङ्खयानं अनित्तिगुणनामधेयानं यानि रूपानि, दानि सगेहि नामेहि निपज्जनते.

รูปศัพท์ของสังขยาที่ยังมิได้แสดงชื่อไว้เหล่าใดมีอยู่ รูปศัพท์เหล่านั้นย่อมถูกให้สำเร็จด้วยชื่อของตน

[ท่านอนุญาตให้สูตรว่า ยทนุปปนนา นิปาตนา สีขณนติ ติดตามมาสู่สูตรนี้ แต่บทที่พบ

ในสูตรนั้นมีได้กล่าวไว้โดยตรงในสูตรของสูตร เพราะท่านใช้ศัพท์ที่มีความหมายเหมือนกันเป็นเครื่องอธิบายเพื่อให้ได้ความหมายชัดเจนยิ่งขึ้น คำบางศัพท์ในสูตรจึงจัดเป็นอนุวัตตอนุตติ ไม่ใช่ปักขิปนุตติ กล่าวคือ

- คำว่า ยาส์ (ของสังขยาเหล่าใด) ใช้แทน เย (ศัพท์เหล่าใด) ใน ยทนุปปนนา (ศัพท์เหล่าใดไม่สำเร็จ)
- คำว่า อนิพุทฺฐาณามธะยานัน (ที่ยังมิได้แสดงชื่อไว้) ใช้แทน อนุปปนนา (ไม่สำเร็จ)
- คำว่า ยานิ รูปานิ (รูปศัพท์เหล่าใด) ใช้แทน เย
- คำว่า ตานิ (รูปศัพท์เหล่านั้น) เป็นนิยามะของ ยานิ ในประโยคต้น
- คำว่า สเกหิ นามะหิ ใช้แทน สกนาเมหิ (ด้วยชื่อของตน)
- คำว่า นิพจจนเต (ย่อมถูกให้สำเร็จ) ใช้แทน นิปาตนา สิชฺฌนติ (ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร)]

สทสทสสานัน สตํ โภฏฺฐิ อิตถิลิงฺคา เอกวจนนตา จ. วคฺคเกเท พหุวจนนญจ ภวติ.

ร้อยแห่งแสน ชื่อว่า โภฏฺฐิ (สิบล้าน) อนึ่ง คำว่า โภฏฺฐิ เป็นอิตถิลิงค์ ลงท้ายด้วยเอกพจน์ และพหูพจน์ย่อมมีได้ในการจำแนกหมู่

[ศัพท์เหล่านี้ คือ โภฏฺฐิ ปโภฏฺฐิ โภฏฺฐิปโภฏฺฐิ และ อภโฆภณิ เป็นอิตถิลิงค์ เอกพจน์ แต่เมื่อมีการจำแนกหมู่ก็เป็นพหูพจน์ได้บ้าง เช่น เทว โภฏฺฐิโย (สองโภฏฺฐิ)

ความจริงแล้ว การคูณด้วยร้อยแสน ก็คือ การคูณด้วยสิบล้านนั่นเอง แต่ในภาษาบาลีไม่นิยมใช้หลักล้าน จึงกล่าวถึงแสนเป็นหลัก (แม้ในภาษาพม่าปัจจุบันก็ไม่นิยมใช้หลักล้าน ถ้าพูดถึงจำนวนหนึ่งล้าน จะพูดว่า สิบแสน หรือถ้าพูดถึงจำนวนสิบล้าน จะพูดว่า ร้อยแสน) ในปทรูปสัทธิฎฎิกา (คำอธิบายสูตร ๔๑๗) อธิบายว่า

สทสทสสานัน สตํ นาม ทสสทสทสสส ทสคฺคณิตํ โภฏฺฐิฏฺฐาณัน ตํ หิ เอกาทิสฺขยาโภฏฺฐิ-
ภูตตฺตา “โภฏฺฐิ”ติ วุจฺจติ.^{๔๑๘}

“ขึ้นชื่อว่าร้อยแสน เป็นหน่วยโภฏฺฐิที่คูณล้านหนึ่งเป็นสิบเท่า โดยแท้จริงแล้ว หน่วยโภฏฺฐิ นั้นได้ชื่อว่า โภฏฺฐิ เพราะเป็นยอดของจำนวนมี เอก เป็นต้น”

ข้อนี้หมายความว่า โภฏฺฐิเป็นลำดับสูงสุดของสังขยาศัพท์ตั้งแต่ เอก เป็นต้นมา โดยนับ

ตั้งแต่การคูณด้วยสิบเรื่อยมาที่ละลำดับ ซึ่งมีจำนวนศูนย์เพิ่มขึ้นลำดับละหนึ่งตัว แต่สังขยาศัพท์ตั้งแต่ ปโกฏิ เป็นต้นไปจนถึง อสงเขยย ให้คูณด้วยร้อยแสน มีจำนวนศูนย์เพิ่มขึ้นลำดับละ ๗ ตัว ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า โกฎิ คือ ลำดับสูงสุดของจำนวน เอก เป็นต้น]

โกฏิสทสหัสสาน์ สดํ ปโกฏิ,

ร้อยแห่งแสนโกฏิ ชื่อว่า ปโกฏิ

ปโกฏิสทสหัสสาน์ สดํ โกฎิปปโกฏิ.

ร้อยแห่งแสนปโกฏิ ชื่อว่า โกฎิปปโกฏิ

เอวํ นหุตํ, นินฺนหุตํ, อกฺโขภินิ, พินฺทุ, อพฺพุทํ, นิรพฺพุทํ, อหํ, อพฺพํ, อฏฺฏํ, โสคนฺธิกํ, อุปฺปลํ, กุมฺพุทํ, ปุณฺฑริกํ, ปทุมํ, กถานํ, มหากถานํ, อสงฺเขยฺยนฺติ.

รูปว่า

นหุตํ (นหุตะ)

นินฺนหุตํ (นินนหุตะ)

อกฺโขภินิ (อักโขภินิ)

พินฺทุ (พินทุ)

อพฺพุทํ (อัพพุทะ)

นิรพฺพุทํ (นิรัพพุทะ)

อหํ (อหะ)

อพฺพํ (อพพะ)

อฏฺฏํ (อฏฏะ)

โสคนฺธิกํ (โสคันธิกะ)

อุปฺปลํ (อุปปละ)

กุมฺพุทํ (กุมพุทะ)

ปุณฺฑริกํ (ปุณฑริกะ)

ปทุมํ (ปทุมะ)

กถานํ (กถานะ)

มหากถานํ (มหากถานะ)

อสงฺเขยฺยํ (อสังเขยยะ, อสงไชย)

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า อกฺโขภินิ พบในปทรูปสิทธิปกรณ์ ส่วนกระจายนไวยากรณ์มีรูปว่า อกฺโขภินิ ใน คัมภีร์อภิธานปิปปิกานิสสัย (คำอธิบายคาถา ๔๗๔) กล่าวถึงรูปว่า อกฺโขภินิ ตามฉบับสิงหล แต่ท่านยังกล่าวถึงรูปว่า อกฺโขภินิ อีกด้วย ส่วนในต้นฉบับคัมภีร์อภิธานปิปปิกา ฉบับฉัฐฐสังคีติ พบ

รูปว่า อุกุโฆภณี เหมือนนักรัณญายนไวยากรณ์ นอกจากนั้น สัททนีติปริกัณ (สูตรมालา หน้า ๕๑๓) ยังกล่าวถึงรูปว่า อุกุโฆภณี, อุกุชุกุภณี ว่าต่างกันเพียงมาตราเท่านั้น

ในปทานุกรมพระไตรปิฎกบาลี-พม่า (เล่ม ๑ หน้า ๘๒) กล่าวถึงรูปว่า อุกุโฆภณี หรือ อุกุโฆภณี ประกอบรูปศัพท์มาจาก น ศัพท์ + ชุก ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย + อี อิตถิปัจจัย (สันสกฤตเป็น อุกุเชาหิณี) มีรูปวิเคราะห์ว่า โฆเขตพพาติ โฆภณี, น โฆภณี อุกุโฆภณี (สิ่งที่ปรักษ์ให้สั่นคลอนไม่ได้) และมีข้อความในคัมภีร์อภิธานปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๓๘๔) ว่า

เกณจิ โฆเขตุมสกุณเณยตาย อุกุโฆภณี, ยุ, นทาติ. ชุก จลเน.^{๔๒๐}

“ชื่อว่า อุกุโฆภณี เพราะเป็นสิ่งที่ปรักษ์ให้สั่นคลอนไม่ได้ ลง ยุ ปัจจัย เป็นนทาติคณ [ที่ลง อี ปัจจัยเหมือน นที ศัพท์] ชุก ธาตุเป็นไปในความหมายว่า ห้วนไหว”

คำว่า อุกุโฆภณี ในเรื่องนี้เป็นชื่อของจำนวนสังขยาที่มีศูนัย ๔๒ ตัวในจำนวนสังขยา ๒๐ ลำดับตั้งแต่โกฏิจนถึงอสงโษย นอกจากนั้น คำนี้ยังเป็นชื่อของขนาดกองทัพในสมัยก่อนที่ประกอบด้วยกองช้าง (หัตถานิกะ), กองม้า (หยานิกะ), กองรถ (รถานิกะ) และกองทหารราบ (ปัตตานิกะ) ขนาดกองทัพ ๑ อุกุโฆภณี กล่าวไว้ ๔ มติในคัมภีร์ทางศาสนาและวรรณกรรมสันสกฤตว่า

๑. ขนาดกองทัพที่ยาตราผ่านมัตไฝ ๖๐ มัตซึ่งมีไฝมัตละ ๖๐ ลำแล้วทำให้แหลกละเอียดเป็นผง มตินี้พบในคัมภีร์อภิธานปทีปิกา (คาถา ๓๘๔) ว่า

สกุจิวิสกลาเปสุ

ปจเจกั สกุจิทณฺทิสู

ฐูลีกเตสุ เสนาย

ยนฺติยาคุโฆภณิตฺติยิ.^{๔๒๑}

“เมื่อมัตไฝ ๖๐ มัตที่มีไฝมัตละ ๖๐ ลำถูกกองทัพที่ยาตราผ่านไปกระทำให้แหลกละเอียดเป็นผง ขนาดกองทัพย่อมได้ชื่อว่า อุกุโฆภณี เป็นไป ในอิตถิลิงค์”

๒. ขนาดกองทัพที่มีช้าง ๙ พันเชือก รถ ๙ แสน ม้า ๙ โกฏิ พลเดินเท้า ๙ ร้อยโกฏิ หญิงสาว ๙ แสนโกฏิ และหญิงรับใช้ ๙ ล้านโกฏิ มตินี้เป็นวาทะของบูรพาจารย์ พบในสัททนีติปริกัณ (สูตรมालา สูตร ๘๓๓) ว่า

นวนาคสทสุสานิ

นาเค นาเค สत् รธา

รเถ รเถ สत् อสุสา

อสุเส อสุเส สत् นรา.

นเร นเร สत् กณฺญา

เอเกกิสฺส สติตฺติโย

เอสา อุกุโฆภณี นาม

ปุพฺพาวจริเยหิ ภาสิตา.^{๔๒๒}

“ข้างมี ๙ พันเชือก ในช้างทุกเชือกมีรถ ๑๐๐ คัน [รวมเป็นรถ ๙ แสน] ในรถทุกคันมีม้า ๑๐๐ ตัว [รวมเป็นม้า ๙ โกฏิ] ในม้าทุกตัวมีพลเดินเท้า ๑๐๐ นาย [รวมเป็นพลเดินเท้า ๙ ร้อยโกฏิ] ในพลเดินเท้าแต่ละนายมีหญิงสาว ๑๐๐ นาง [รวมเป็นหญิงสาว ๙ หมื่นโกฏิ] ในหญิงสาวแต่ละนางมีหญิงรับใช้ ๑๐๐ นาง [รวมเป็นหญิงรับใช้ ๙ ล้านโกฏิ] กองทัพเช่นนี้ชื่อว่า อักโขภินี อันบูรพาจารย์กล่าวไว้”

๓. ขนาดกองทัพที่มีช้าง ๑ โกฏิ รถ ๑๐ โกฏิ ม้า ๑๐๐ โกฏิ พลธนู ๗๐๐ โกฏิ พลเดินเท้า ๑๔,๐๐๐ โกฏิ รวมทั้งหมด ๑๔,๘๑๑ โกฏิ พบในคัมภีร์ฎีกาของมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๕ คำอธิบายคาถา ๑๐๓) ว่า

สตํ สตสหัสสานํ	ทนต์ินนตุปการเก
นาเค นาเค ทส รธา	อสฺสา ทส รเถ รเถ.
อสฺเส อสฺเส สตุต ธนุคฺคหา	ปุริสา เตสญจ วิสติ
เอตทกฺโขภินี เสนา	ตว ปุตุตสฺส นริสฺสราติ

เอวํ โลเก วิสฺสุตํ ปากุญฺญํ กตฺวา วุตุตตฺตา จุทฺทสโกฏิสสฺสหานิ อญฺจ โกฏิสฺตานิ เอกาทสโกฏิโย จาติ เอวํ อักโขภินีเสนาย ปมาณํ ชานิตพฺพํ. น เหตุถ สนฺเทโห กาทพฺโพ.^{๔๒๓}

“พึงทราบจำนวนของกองทัพอักโขภินีอย่างนี้ว่า ๑๔,๘๑๑ โกฏิ เพราะกล่าวไว้กระทำให้ประจักษ์ในโลกดังนี้ว่า

‘ข้างมี ๑ โกฏิ ในช้างทุกเชือกที่สนับสนุน[การรบ]มีรถ ๑๐ คัน [รวมเป็นรถ ๑๐ โกฏิ] ในรถทุกคันมีม้า ๑๐ ตัว [รวมเป็นม้า ๑๐๐ โกฏิ] ในม้าทุกตัวมีพลธนู ๗ นาย [รวมเป็นพลธนู ๗๐๐ โกฏิ] พลธนูแต่ละนายมีพลเดินเท้า ๒๐ นาย [รวมเป็นพลเดินเท้า ๑๔,๐๐๐ โกฏิ] ข้าแต่จอมเทพ เหล่านี้เป็นกองทัพอักโขภินีของโอรสแห่งพระองค์’

โดยแท้จริงแล้ว บุคคลไม่พึงกระทำความสงสัยในเรื่องนี้”

๔. ขนาดกองทัพที่มีรถ ๒๑,๘๗๐ คัน ช้าง ๒๑,๘๗๐ เชือก ม้า ๖๕,๖๑๐ ตัว พลเดินเท้า ๑๐๘,๓๕๐ นาย

รวมทั้งหมด ๒๑๘,๗๐๐ ดังข้อความในคัมภีร์อมรโกษ (กัณฑ์ ๒ วรรค ๑๘ คาถา ๘๐-๑)

ว่า

เอเกไกกรธา ตฺรยศฺวา ปตฺติะ ปณฺจปทาติกา
 ปตฺตยงฺไคสฺตฺริคุเณะ สรวะ กรมาทาขยา ยโถตฺตรม.
 เสนามุขํ คุลุมคณา วาหิณี ปฤตนา จมฺภู
 อนีนินิ ทศานีนินิ- โยกุเชาหิณฺยถ สंपติ.^{๔๒๔}

“กองทัพบกมีช้าง ๑ เชือก รถ ๑ คัน ม้า ๓ ตัว พลเดินเท้า ๕ นาย
 ชื่อว่า ปัตติ ชื่อทั้งหลาย[ว่า เสนามุข เป็นต้น]ย่อมมีตามลำดับด้วยกองทัพบก
 [ช้าง รถ ม้า และพลเดินเท้า]ทั้งหมด ที่เป็นองค์ประกอบของกองทัพบกปัตติซึ่ง
 คุณเป็น ๓ เท่าต่อๆ มา

กองทัพบกเสนามุข (มี ๓ เท่าของกองทัพบกปัตติ) กองทัพคูลมะ (มี ๓ เท่า
 ของกองทัพบกเสนามุข) กองทัพคณะ (มี ๓ เท่าของกองทัพคูลมะ) กองทัพวาหิณี
 (มี ๓ เท่าของกองทัพคณะ) กองทัพปฤตนา (มี ๓ เท่าของกองทัพวาหิณี) กอง-
 ทัพจมุ (มี ๓ เท่าของกองทัพวาหิณี) กองทัพอนีนินิ (มี ๓ เท่าของกองทัพจมุ)
 กองทัพอนีนินิ ๑๐ เท่า ชื่อว่า กองทัพอกเชาหิณี นอกจากนั้น [ศัพท์ว่า สंपติะ
 เป็นต้น]ย่อมเป็นไปในความสมบูรณ์”

คาถาข้างต้นปรัวรตเป็นภาษาบาลีว่า

เอเกไกกรธา ตฺยสฺสา ปตฺติ ปณฺจปทาติกา
 ปตฺยงฺเค ตฺติคุเณ สพฺเพ กรมาทาขยา ยโถตฺตร.
 เสนามุขํ คุลุมคณา วาหิณี ปตนา จมฺภู
 อนีนินิ ทศานีนินิ- โยกุโชหิณฺยถ สंपติ.

ตามข้อความข้างต้น ท่านแสดงกองทัพในสมัยก่อนว่ามี ๙ ประเภท จำแนกตามจำนวน
 รถ ช้าง ม้า และพลเดินเท้า ดังนี้

ตารางแสดงกองทัพ ๙ ประเภท

จำนวน	รถ	ช้าง	ม้า	พลเดินเท้า
ปัตติ	๑	๑	๓	๕
เสนามุข	๓	๓	๙	๑๕

จำนวน	รถ	ช้าง	ม้า	พลเดินเท้า
कुलम्	๙	๙	๒๗	๔๕
คณะ	๒๗	๒๗	๘๑	๑๓๕
วาหิณี	๘๑	๘๑	๒๔๓	๔๐๕
ปฤตนา	๒๔๓	๒๔๓	๗๒๙	๑,๒๑๕
จุมุ	๗๒๙	๗๒๙	๒,๑๘๗	๓,๖๔๕
อนิกินี	๒,๑๘๗	๒,๑๘๗	๖,๕๖๑	๑๐,๙๓๕
อักษะาหิณี	๒๑,๘๗๐	๒๑,๘๗๐	๖๕,๖๑๐	๑๐๙,๓๕๐

อนึ่ง คัมภีร์ฎีกาของอมรโกษะชื่ออมรวิเวก (กัณฑ์ ๒ วรรค ๑๘ คำอธิบายคาถา ๘๑) กล่าวสรุปว่า อักษะาหิณีประกอบด้วยช้าง ๒๑,๘๗๐ เชือก รถ ๒๑,๘๗๐ คัน ม้า ๖๕,๖๑๐ ตัว พลเดินเท้า ๑๐๙,๓๕๐ นาย รวมเป็นกองทัพ ๒๑๘,๗๐๐ ส่วนกองทัพที่ประกอบด้วยช้างเป็นต้น ๑๓๒,๑๒๔,๙๐๐ ชื่อว่า มหาอักษะาหิณี ดังข้อความว่า

มหาอักษะาหิณีปรมาณํ तु :-

ขทวยํ ๑ นิธิ ๙ เวทากุชิ ๔-๒ จนุทรากุชยคฺนิ ๑-๒-๓ หิมํสุภิ ๑

มหาอักษะาหิณิกา โปรฤตนา สงฺขยา คณิตโกวิท.^{๔๒๕}

“ส่วนจำนวนมหาอักษะาหิณี ฟังทราบ[ด้วยคาถา]ว่า ผู้เชี่ยวชาญสังขยากล่าวจำนวนชื่อมหาอักษะาหิณีด้วยช้างเป็นต้น ๑๓๒,๑๒๔,๙๐๐”

ข้อความข้างต้นปริวรรตเป็นบาลีได้ว่า

มหาอักษะาหิณีปรมาณนฺตุ :-

ขทวยํ ๑ นิธิ ๙ เวทากุชิ ๔-๒ จนุทรากุชยคฺคิ ๑-๒-๓ หิมํสุภิ ๑

มหาอักษะาหิณิกา วุตฺตา สงฺขยา คณิตโกวิท.

ในเรื่องนี้ท่านใช้สังเกตสังขยา คือ สังขยาที่หมายรู้กันทางโลก โดย ข (ทองฟ้า) ใช้แทนเลข ๑, นิธิ (ขุมทรัพย์) ใช้แทนเลข ๙, เวท (พระเวท) ใช้แทนเลข ๔, อกุชิ (ดวงตา) ใช้แทนเลข ๒, จนุท (พระจันทร์) ใช้แทนเลข ๑, อกุชิ ใช้แทนเลข ๒, อคฺคิ (ไฟ) ใช้แทนเลข ๓, หิมํสุ (พระจันทร์) ใช้แทนเลข ๑ (ดู เรื่องสังเกตสังขยา ในสูตร ๔๐๖ และ วุตโตทยมัญจรี คำอธิบายคาถา ๑๐)]

อิจฺเจว จานโต จานั

สตลกฺขณฺม มตํ

โกฏิปฺปฏฺตินํ วิส-

สงฺขยานญจ ยถากมํ.

“การคูณด้วยร้อยแสน (สิบล้าน) จากฐานหนึ่งสู่ฐานหนึ่งตามลำดับ
ของสังขยาศัพท์ ๒๐ ศัพท์มี โกฏิ เป็นต้น ย่อมมีโดยประการอย่างนี้”

[สังขยาศัพท์มี โกฏิ เป็นต้นที่กล่าวไว้ในสูตรนี้ แต่ละลำดับเป็นจำนวนที่คูณด้วยร้อยแสน
หรือสิบล้าน ซึ่งต่างจากสังขยาศัพท์ตั้งแต่ ทส (สิบ) เป็นต้นจนถึง ทสสทสทสส (ล้าน) ที่คูณด้วยสิบ
ดังข้อความที่พระพุทธปิยะได้กล่าวไว้ข้างต้น กล่าวคือ สังขยาศัพท์ตั้งแต่โกฏิขึ้นไป มีชื่อเรียกเป็น
หน่วยนับเป็นชื่อๆ ไป ชื่อเหล่านี้ไม่ได้เพิ่มทีละลำดับ แต่เพิ่มทีละ ๘ ลำดับ (คูณด้วย ๑๐,๐๐๐,๐๐๐)
อธิบายว่า ๑ โกฏิ คือ สิบล้าน หน่วยนับถัดไปเรียกว่า ปโกฏิ คือ สิบล้านคูณด้วยสิบล้าน พึงทราบ
ตามตารางดังต่อไปนี้

ลำดับ	จำนวนสังขยา	เท่ากับ	จำนวนศูนย์
๑	๑๐ ล้าน	๑ โกฏิ	๗
๒	๑๐ ล้านโกฏิ	๑ ปโกฏิ	๑๔
๓	๑๐ ล้านปโกฏิ	๑ โกฏิปโกฏิ	๒๑
๔	๑๐ ล้านโกฏิปโกฏิ	๑ นหุตะ	๒๘
๕	๑๐ ล้านนหุตะ	๑ นินนหุตะ	๓๕
๖	๑๐ ล้านนินนหุตะ	๑ อักโขภินี	๔๒
๗	๑๐ ล้านอักโขภินี	๑ พินทุ	๔๙
๘	๑๐ ล้านพินทุ	๑ อัพพุทะ	๕๖
๙	๑๐ ล้านอัพพุทะ	๑ นิรพพุทะ	๖๓
๑๐	๑๐ ล้านนิรพพุทะ	๑ อหะ	๗๐
๑๑	๑๐ ล้านอหะ	๑ อพพะ	๗๗
๑๒	๑๐ ล้านอพพะ	๑ อฏฏะ	๘๔

ลำดับ	จำนวนสังขยา	เท่ากับ	จำนวนศูนย์
๑๓	๑๐ ล้านอฏฐะ	๑ โสคันธิกะ	๙๑
๑๔	๑๐ ล้านโสคันธิกะ	๑ อุปปละ	๙๘
๑๕	๑๐ ล้านอุปปละ	๑ กุมุทะ	๑๐๕
๑๖	๑๐ ล้านกุมุทะ	๑ ปุณทริกะ	๑๑๒
๑๗	๑๐ ล้านปุณทริกะ	๑ ปทุมะ	๑๑๙
๑๘	๑๐ ล้านปทุมะ	๑ กถานะ	๑๒๖
๑๙	๑๐ ล้านกถานะ	๑ มหากถานะ	๑๓๓
๒๐	๑๐ ล้านมหากถานะ	๑ อสงไขย	๑๔๐

ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ อสงไขยในที่นี้เป็นลำดับนับที่ ๒๐ โดยนับจากโกฏิ มีศูนย์จำนวน ๑๔๐ ตัว (ลำดับที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ก็กล่าวตามข้อความในกัจจายนไวยากรณ์นั้นแหละ จึงอ้างถึงกัจจายนไวยากรณ์เป็นหลักในเรื่องนี้) คัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะ (สูตร ๕๖๖) ได้ประพันธ์เป็นกึ่งคาถาเพื่อสรุปจำนวนศูนย์ของอสงไขยว่า

จตตาลีสสत् สุมณั

อสงเขยยนติ วุจจติ.^{๔๒๖}

“ศูนย์ที่มีจำนวน ๑๔๐ ตัว ได้ชื่อว่า อสงไขย”

ตารางแสดงการนับคุณิตสังขยา (สังขยาคุณ)

ลำดับ	จำนวนสังขยา	คุณ	เท่ากับ	เลขหน้าศูนย์	จำนวนศูนย์
๑	ทส (สิบ)	ทส (สิบ)	สต (ร้อย)	๑	๒
๒	สต	ทส (สิบ)	สหสฺส (พัน)	๑	๓
๓	สหสฺส	ทส (สิบ)	ทสสหสฺส, นหุต (หมื่น)	๑	๔
๔	ทสสหสฺส	ทส (สิบ)	สตสหสฺส, ลกข (แสน)	๑	๕
๕	สตสหสฺส	ทส (สิบ)	ทสสตสหสฺส (ล้าน)	๑	๖

ลำดับ	จำนวนสังขยา	คุณ	เท่ากับ	เลขหน้า ศูนย์	จำนวน ศูนย์
๖	ทสสตสทสส	ทส (สิบ)	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	๑	๗
๗	โกฏิ	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	ปโกฏิ	๑	๑๔
๘	ปโกฏิ	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	โกฏิปโกฏิ	๑	๒๑
๙	โกฏิปโกฏิ	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	นหุต	๑	๒๘
๑๐	นหุต	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	นินนหุต	๑	๓๕
๑๑	นินนหุต	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	อกุโขภินี	๑	๔๒
๑๒	อกุโขภินี	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	พินทุ	๑	๔๙
๑๓	พินทุ	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	อพพุท	๑	๕๖
๑๔	อพพุท	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	นिरพุท	๑	๖๓
๑๕	นिरพุท	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	อหห	๑	๗๐
๑๖	อหห	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	อพพ	๑	๗๗
๑๗	อพพ	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	อฏฏ	๑	๘๔
๑๘	อฏฏ	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	โสคนธิก	๑	๙๑
๑๙	โสคนธิก	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	อุปปล	๑	๙๘
๒๐	อุปปล	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	กุมุท	๑	๑๐๕
๒๑	กุมุท	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	ปุณทุริก	๑	๑๑๒
๒๒	ปุณทุริก	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	ปทุม	๑	๑๑๙
๒๓	ปทุม	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	กถาน	๑	๑๒๖
๒๔	กถาน	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	มหากถาน	๑	๑๓๓
๒๕	มหากถาน	โกฏิ (๑๐ ล้าน)	อสงเขยยุย	๑	๑๔๐

จำนวนสังขยาที่อยู่หน้า โกฏิ นั้น เริ่มตั้งแต่ เอก (หนึ่ง) ทส (สิบ) สต (ร้อย) สทสส (พัน) ทสสทสส (หมื่น) สตสทสส (แสน) และ ทสสตสทสส (ล้าน) รวมเป็นจำนวนสังขยา ๗ ลำดับ นับ

เป็นสังขยาภูมิ ๑ ภูมิ เมื่อรวมกับ โภฏี เป็นต้น ๒๐ ลำดับหรือ ๒๐ ภูมิ ก็มีจำนวนสังขยาทั้งหมดในภาษาบาลี ๒๗ ลำดับ หรือนับตามสังขยาภูมิก็ได้ ๒๑ ภูมิ แต่สังขยา คือ ทสสทสทส (ล้าน) ไม่ค่อยนิยมใช้ในภาษาบาลี ถ้าต้องการกล่าวถึงจำนวน ๑๐ ล้าน มักใช้เป็น สตํ สตสทสทสธานี หรือ สตํ ลกขานิ (ร้อยแสน) ไม่นิยมใช้เป็น ทส ทสสทสทสธานี (๑๐ ล้าน) ในคัมภีร์อภิธานปิฎกกล่าวถึงสังขยาในภาษาบาลีตั้งแต่ สตํ (ร้อย) เป็นต้นไป โดยเริ่มตั้งแต่จำนวนที่คุ้นด้วยสิบเป็นต้นมา และมีได้กล่าวถึง ทสสทสทส (ล้าน) เพราะมีที่ใช้น้อย ดังนั้น ลำดับสังขยาในคัมภีร์นั้นจึงมีเพียง ๒๔ ลำดับ ดังข้อความว่า

สตํ สทสํ นิยุตํ	ลกขํ โภฏี ปโภฏีโย
โภฏีปปโภฏี นหุตํ	ตถา นินนหุตมปิ จ.
อกโขภณิตถิยํ พินทุ	อพพุทตญจ นีรพพุทํ
อหหํ อพพํ เจวา-	ญญํ โสคณธิกุปปลํ.
กุมุทํ ปุณทริกญจ	ปทุมํ กถานมปิ จ
มหากถานาสงเขยยุย-	มิจเจตาสุ สตาทิ จ
โภฏียาทิกํ ทสคณํ	สทลคชคณํ กมา. ^{๔๒๗}

“สตะ (ร้อย) สหัสสะ (พัน) นิยุตะ (หมื่น) ลักขะ (แสน) โภฏี (โภฏี) ปโภฏี โภฏีปปโภฏี นหุตะ นินนหุตะ อักโขภณี ซึ่งเป็นไปในอดีตถิลังค์ พินทุ อัพพุทะ นีรัพพุทะ อหหะ อพพะ อญญะ โสคณธิกะ อุปปละ กุมุทะ ปุณทริกะ ปทุมะ กถานะ มหากถานะ และอสงไขย

ในบรรดาสังขยาศัพท์เหล่านี้ ศัพท์มี สต เป็นต้นคุ้นด้วย ๑๐ ส่วน โภฏี ศัพท์เป็นต้นคุ้นด้วยร้อยแสนตามลำดับ”

เพื่อเทียบเคียงลำดับสังขยาในภาษาบาลีและสันสกฤต ขอนำข้อความจากคัมภีร์อมรโกษ มาอธิบายเพิ่มเติมในเรื่องนี้ กล่าวคือ คัมภีร์อมรโกษ (กัณฑ์ ๒ วรรค ๙ คาถา ๘๔) กล่าวว่า

สังขยาเรท ทุวิพหุตเว สดส	ตาสู จานวเตะ สดริยะ
ปีเกตะะ ศตสทสราทิ	กุมมาทุทศคฺโคตตรม. ^{๔๒๘}

“ทวิพจน์และพหุพจน์ย่อมมีในอรรถของสังขยาศัพท์[ที่มีวิภัติเสมอกัน] และในบรรดาสังขยาศัพท์มี วิศติ เป็นต้นนั้น วิศติ เป็นต้นจนถึง นวติ เป็นอดีตถิลังค์

สังขยาศัพท์ที่คุณด้วยสิบในศัพท์ถัดไป เริ่มตั้งแต่ ทศ ศัพท์ที่ได้ชื่อว่า
บังกติ (ตามบาลีชื่อบัณฑิต) เป็นศัพท์มี ศต และ สหสฺร เป็นต้นตามลำดับ”

คาถาข้างต้นปรีวรรตเป็นบาลีได้ว่า

สงขยตเถ ทวิพหุตตาสสุ	ตาสฺ จานวุติยา ถิโย
ปนุตฺยา สตสหสฺสาทิ	กมา ทสคฺณุตฺตร.

ข้อความข้างต้นหมายความว่า ตั้งสังขยาสิบ (ทศ) แล้วคุณด้วยสิบ เป็น ศต (ร้อย) ตั้ง
สังขยาร้อยแล้วคุณด้วยสิบ เป็น สหสฺร (พัน) แม้สังขยาศัพท์ต่อมาๆ ก็คุณด้วยสิบเช่นกัน คือ อยู่ต
(หมื่น), ลกฺษ (แสน), ปฺรยฺต (ล้าน), โกฏิ, อรฺพฺท, อพฺช, ขรฺพ, นิขรฺพ, มหาปทฺม, ศํกุ, ชลฺธิ, อนฺตฺย,
มธฺย และ ปฺรารฺฐ (บาลีเป็น อยู่ต, ลกฺข, ปยุต, โกฏิ, อพฺพท, อพฺพ, ขพฺพ, นิขพฺพ, มหาปทฺม, สงฺกุ,
ชลฺธิ, อนฺตฺย, มชฺฌ, ปฺรทฺธ) รวมทั้งหมดตั้งแต่ โกฏิ เป็นต้นมามีสังขยา ๑๑ ลำดับ ลงท้ายที่ ปฺรารฺฐ
ถ้านับตั้งแต่ เอก เป็นต้นมาก็มีทั้งหมด ๑๘ ลำดับ คัมภีร์อมรโกษนิสสัย (กัณฑ์ ๒ วรรค ๙ คาถา
๘๔) นำคาถาจากฎีกาของอมรโกษชื่ออมรวิเวกมาอ้างไว้ว่า

เอก-ทศ-ศต-สหสฺรยฺต-ลกฺษ-ปฺรยฺต-โกฏิยาะ คุรมศะ
อรฺพฺทมพฺชํ ขรฺพ-นิขรฺพ-มหาปทฺม-ศํกฺวสฺตสฺมาต
ชลฺธิจฺจานฺตฺยํ มธฺยํ ปฺรารฺฐมิตฺติ ทศคฺุณฺตฺตฺราเช สํชฺญา
สํชฺยาเย สฺถานานํ วฺยวหารารฺถํ กถฺตาเย ปฺรุโฬะ.^{๔๒๔}

“โบราณจารย์กระทำชื่อที่คุณ ๑๐ คือ เอก, ทศ, ศต, สหสฺร, อยู่ต,
ลกฺษ, ปฺรยฺต, โกฏิ, อรฺพฺท, อพฺช, ขรฺพ, นิขรฺพ, มหาปทฺม, ศํกุ, ชลฺธิ ที่อยู่ท้าย
ศํกุ นั้น, อนฺตฺย, มธฺย และ ปฺรารฺฐ ตามลำดับ เพื่อเรียกฐานะของจำนวน”

ข้อความข้างต้นปรีวรรตเป็นบาลีว่า

เอก-ทศ-ศต-สหสฺรยฺต-ลกฺษ-ปฺยฺต-โกฏิโย กมา
อพฺพทฺมพฺพํ ขพฺพ-นิขพฺพ-มหาปทฺธ-สงฺกโว ตสฺมา
ชลฺธิจฺจานฺตฺยํ มชฺฌํ ปฺรทฺธมิตฺติ ทศคฺุณฺตฺตรา สณฺณมา
สงฺขยาย จานานํ พฺยวหารตฺถํ กตา ปฺพเพ.

ในคัมภีร์กัจจายนสูตรตัดถะพบคาถาที่กล่าวถึงสังขยา ๑๘ ลำดับที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปุราณ
ของสันสกฤต โดยท่านผู้แต่งได้ปรีวรรตเป็นภาษาบาลีว่า

เอกํ ทส สตมฺเจว	สทสฺส'มยุตํ ตถา
ลกขณฺจ นียุตมฺเจว	โกฏฺฐิ อพฺพุทเมว จ.
พินฺโท ขพฺโพ นิขพฺโพ จ	สงฺขํ ปทฺโธ จ สาคร
อนุตฺยํ มชฺฌํ ปรทฺธณฺจ	ทสฺวทฺธยา ยถอตฺตร'. ^{๔๓๐}

“[สังฆชาตัพพะเหล่านี้ คือ] เอก, ทส, สต, สทสฺส, อยุต, ลกข, นียุต, โกฏฺฐิ, อพฺพุท, พินฺท (อพฺพ), ขพฺพ, นิขพฺพ, สงฺข (สงฺกุ) ปทฺธ (มหาปทฺธ), สาคร (ชลธิ), อนุตฺย, มชฺฌ, ปรทฺธ พึงคุณด้วยสืบตามลำดับเหนือขึ้นไป”

รูปสันสกฤตของคาถาข้างต้น คือ

เอกํ ทส ศตํ ใจว	สทสฺส'มยุตํ ตถา
ลกขํ จ ปฺรยุตํ ใจว	โกฏฺฐิรพฺพุทเมว จ.
วณฺหนท ขรโว นิรฺขวศจ	ศงฺขํ ปทฺธมศจ สาคร
อนุตฺยํ มชฺฌํ ปรรทฺธํ จ	ทสฺวทฺธยา ยถอตฺตรม.

คัมภีร์อภิธานปิปปิกากฎีกา (คำอธิบายคาถา ๔๗๔-๗๖) ได้นำข้อความมาจากฎีกาของ อมรโกษมากล่าวว่าเป็นลำดับสังขยา ๒๐ ลำดับที่คูณด้วยสิบ เริ่มตั้งแต่ ทส เป็นต้นมาจนถึง สงฺขย ที่อยู่หน้า อสงฺเขยฺย คือ เอก, ทส, สต, สทสฺส, อยุต, ลกข, ปยุต, โกฏฺฐิ, อพฺพุท, ปทฺธ, ขพฺพ, มหา- กถ, มหาปทฺธ, สงฺกุ, สมุทฺท, อนุตฺย, มชฺฌ, ปรทฺธ, อมต และ สงฺขย ตามลำดับที่กล่าวมานี้ สงฺขย เป็นลำดับที่ ๒๐ โดยนับตั้งแต่ เอก เป็นต้นมา ส่วน อสงฺเขยฺย เป็นลำดับที่ ๒๑ โดยเหตุที่ท่าน ผู้แต่งมิได้อ้างที่มาจากสันสกฤต จึงไม่อาจนำข้อความจากต้นฉบับสันสกฤตมาอ้างไว้ในเรื่องนี้

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์ปทสาธนฎีกา (คำอธิบายสูตร ๒๕๗) ก็กล่าวถึงสังฆชาตัพพะ ๒๐ ลำดับเหล่านี้ แต่มีชื่อต่างกันเล็กน้อย และมีองฺสขยเป็นลำดับที่ ๒๐ โดยเริ่มนับตั้งแต่ ทส เป็นต้นไป ตามคำอธิบายในคัมภีร์รัตนโกษและฎีกาว่า

รตนโกสาทีสุ :-

“สตํ สทสฺสมยุตํ	นียุตํ ปยุตํ ตถา
โกฏฺฐิรพฺพุทมิจฺเจวํ	กมา ทสฺคณฺตฺตรน”ติ วุตตํ.

ตํ ยถา ทสสงฺขยา ทสคฺคณา สตํ. สตํ ทสคฺคณํ สทสฺสํ. สทสฺสํ ทสคฺคณมฺยุตํ. อยุตํ ทสคฺคณํ นียุตํ. นียุตํ ทสคฺคณํ ปยุตํ. ปยุตํ ทสคฺคณํ โกฏฺฐิ. โกฏฺฐิยา ทสคฺคณตฺตรมพฺพุท. อพฺพุททา ปทฺธมํ. ปทฺธมา พพฺพ.

พพพา มหาพพพ. โตปิ มหาปทุโม. โตปิ สกุ. สกุโต สมุทโท. โต อนนโต. อนนตา มขณ. มขณา
ปรทฐ. ปรทฐา อมต. อมต ทสคุณุตตโร สงขย. สงขยาวิสติม จาน อสงเขยย.^{๔๓๑}

“ในคัมภีร์รัตนโกสินทร์เป็นต้นกล่าวว่า

‘สังขยาศัพท์ที่คูณด้วยสิบในศัพท์ถัดไป พึงทราบตามลำดับอย่างนี้ว่า
สต (ร้อย) สหส (พัน) อยุต (หมื่น) นิยุต (แสน) ปยุต (ล้าน) โกฏิ (โกฏิ)
และอัพพุทะ (๑๐ โกฏิ) เป็นต้น’

สังขยาศัพท์เหล่านั้นคืออะไร คือ สังขยาสิบ คูณด้วย ๑๐ เป็น สต (ร้อย) สังขยาร้อย คูณ
ด้วย ๑๐ เป็น สหส (พัน) สังขยาพัน คูณด้วย ๑๐ เป็น อยุต (หมื่น) สังขยาหมื่น คูณด้วย ๑๐ เป็น
นิยุต (แสน) สังขยาแสน คูณด้วย ๑๐ เป็น ปยุต (ล้าน) สังขยาล้าน คูณด้วย ๑๐ เป็น โกฏิ (โกฏิ)
สังขยาโกฏิ คูณด้วย ๑๐ เป็น อัพพุทะ (สิบโกฏิ) สังขยาที่คูณด้วยสิบจากอัพพุทะ เป็นปทุมะ จาก
ปทุมะเป็นพัพพะ จากพัพพะเป็นมหาพัพพะ จากมหาพัพพะเป็นมหาปทุมะ จากมหาปทุมะเป็นสังกุ
จากสังกุเป็นสมุททะ จากสมุททะเป็นอนันตะ จากอนันตะเป็นมัชฌะ จากมัชฌะเป็นปรัทธะ จาก
ปรัทธะเป็นอมตะ สังขยาอมตะ คูณด้วย ๑๐ เป็นสังขยะ ฐานะหน่วยที่ ๒๐ เป็นอสงไขย”

นอกจากนั้น คัมภีร์อภิธานัปทปิภาิกายังแสดงจำนวนของ โกฏิ เป็นต้นต่างไปจาก
กัจจายนไวยากรณ์ คือ ท่านกล่าวว่า โกฏิ มีจำนวนศูนย์ ๑๒ ตัว ซึ่งมากกว่าจำนวนที่กล่าวไว้ใน
กัจจายนไวยากรณ์ ๕ ตัว โดยถือว่า ๑ โกฏิเป็นจำนวนคูณ ๖ เท่าของ ทสสทสส (ล้าน) โดย
เทียบกับจำนวน ๖ ลำดับคือ ทส, สต, สหส, ทสสทสส, สดสทสส และ ทสสทสส ไม่ใช่จำนวน
๑๐ ล้านตามมติกัจจายนไวยากรณ์ และ ปโกฏิ ก็มีจำนวนศูนย์ ๑๙ ตัว โดยคูณด้วย ๗ ดังนั้นเป็นต้น
เรื่อยไปจนถึง อสงเขยย มีจำนวนศูนย์ ๑๔๕ ตัว อีกทั้งได้ระบุว่าเป็นมติของท่านผู้แต่งคัมภีร์ฎีกา
นั้น ส่วนคัมภีร์กัจจายนัตถทีปนี (สูตร ๓๙๔) กล่าวว่า ความเห็นข้างต้นคงจะเป็นวิธีคำนวณง่าย ๆ สำหรับ
เด็กที่ไม่เคยเรียนคณิตศาสตร์มาก่อน จึงเป็นเพียงการนับตามหลักสูตรคูณธรรมดาเพื่อให้เข้าใจง่าย

อนึ่ง สังขยาตั้งแต่โกฏิเป็นต้นไป ในวรรณกรรมบาลีต่างๆ แบ่งออกเป็น ๓ มติ คือ

๑. มติที่กล่าวถึงสังขยา ๒๐ ลำดับตั้งแต่โกฏิจนถึงอสงไขย พบในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร
๓๙๔-๔๕), อภิธานัปทปิภา (คาถา ๔๗๔-๗๗) และอรรถกถาของคัมภีร์อปทาน (เล่ม ๑ หน้า ๑๒๔)

๒. มติที่กล่าวถึงสังขยา ๑๖ ลำดับตั้งแต่โกฏิเป็นต้นไปยกเว้นอักโขภินี พินทุ กถานะ
และมหากถานะ พบในคัมภีร์ทีปวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓ คาถา ๑๐-๓) ดังข้อความในคัมภีร์นี้ว่า

ทส ทส สตฺ เจว	สตฺ ทส สหสฺสโย
สหสฺสํ ทส ทสสหสฺสํ จ	ทส ทสสหสฺสํ สตสทสฺสโย.
ทส ทสสทสทสฺสํ จ	โกฏิ ปโกฏิ โกฏิปโกฏิโย
นหุตฺตมฺ จ นินฺนหุตฺตมฺ จ	อพฺพุโท จ นิริพฺพุโท.
อพฺพํ อฏฺฏญฺเจว	อหฺห-กฺมฺทานิ จ
โสคนฺธิยํ อุปฺปลโก	ปฺนฺทริกปทฺมมโก.
เอตฺตกา คณิตา สงฺเขปา	คณนา คณิตา ตหี
ตโต อุปฺริมฺภูมิ	อสงฺเขยฺยยาติ วุจฺจติ. ^{๔๓๒}

“สิบสิบเท่า เป็น สต (ร้อย) ร้อยสิบเท่า เป็น สหสฺส (พัน) พันสิบเท่า เป็น ทสสหสฺส (หมื่น) หมื่นสิบเท่า เป็น สตสทสฺส (แสน) แสนสิบเท่า เป็น ล้าน (ทสสทสทสฺส) [ต่อมาเป็นลำดับ] โกฏิ ปโกฏิ โกฏิปโกฏิ นหุตตะ นินนหุตตะ อพฺพุทะ นิริพฺพุทะ อพฺพะ อฏฺฏะ อหฺหะ กฺมฺทะ โสคนฺธิยะ อุปฺปละ ปฺนฺทริกะ ปทฺมะ จำนวนเพียงเท่านี้ที่นับไว้ เป็นจำนวนที่นับไว้ในเรื่องนั้น จำนวนสูงกว่านั้นได้ชื่อว่า อสงฺไชย”

ข้อความจากคัมภีร์ที่ปวงศที่นำมาอ้างอิงไว้ในที่นี้ พบในคัมภีร์อภิธานนิสสัยใหม่ ฉบับวิสุทธิธาราม (คำอธิบายคาถา ๔๗๔) และกัจจานัตถที่ปนี (สูตร ๓๔๔) แต่คัมภีร์ที่ปวงศ ฉบับวัดท่ามะโอ ซึ่งปริวรรตจากอักษรพม่าและเทียบเคียงกับฉบับโรมัน ปรากฏข้อความที่กล่าวถึงสังขยา ๒๐ ลำดับทั้งหมดว่า

ทสํ ทสํ สตํ จ	สตํ ทส สหสฺสโย
ทส สหสฺสํ นหุตํ	ทส นหุตํ สตสทสฺสโย.
ทสสทสทสฺสํ โกฏิ	ทส โกฏิ ปโกฏิโย
ตถา โกฏิปโกฏิ จ	นหุตํ นินฺนหุตฺตปิ จ
อกฺโขภินิ จ พินฺทุ จ	อพฺพุโท จ นิริพฺพุโท.
อหฺหํ อพฺพํ เจว	อฏฺฏํ โสคนฺธิกูปฺปลํ
กฺมฺทํ ปฺนฺทริกญฺจ	ปทฺมํ กถานทวํ.
เอตฺตกา คณิตา สงฺขยา	คณนา คณิตา ตหี
ตโต อุปฺริมฺภูมิ	อสงฺเขยฺยโยติ วุจฺจติ. ^{๔๓๓}

“สิปสิปเท่า เป็น สด (ร้อย) ร้อยสิปเท่า เป็น สหสฺส (พัน) พันสิปเท่า เป็น ทสสฺส (หมื่น) หมื่นสิปเท่า เป็น สตสฺส (แสน) [ต่อมาเป็นลำดับ] ล้าน (ทสสตสฺส) โกฏิ สิปโกฏิเป็น ปโกฏิ เช่นเดียวกันนี้ โกฏิปโกฏิ นหุตะ นินนหุตะ อักโขภิณี พันฑุ อัพพุทะ นีรัพพุทะ อหทะ อพพะ อฏฺฐะ โสคันธิกะ อุปปละ กุมุทะ ปุณทรีกะ ปทุมะ กถาณะทั้งสอง [กถาณะและมหากถาณะ] จำนวน เพียงเท่านั้นที่นับไว้ เป็นจำนวนที่นับไว้ในเรื่องนั้น จำนวนสูงกว่านั้นได้ชื่อว่า อสงไขย”

ตามข้อความในฉบับข้างต้น ปโกฏิเท่ากับ ๑๐ โกฏิ มีศูนย์เพียง ๘ ตัว และสังขยาศัพท์ ถัดไปจากนี้จนถึงอสงไขย ก็จะเพิ่มจำนวนศูนย์ลำดับละ ๑ ตัวเท่านั้น

๓. มติที่กล่าวถึงสังขยา ๑๘ ลำดับ โดยตั้งแต่โกฏิเป็นต้นไปจนถึงอัพพุทะ ให้คูณด้วย ร้อยแสนเหมือนมติของกัจจายนไวยากรณ์ ตั้งแต่เนรัพพุทะจนถึงอสงไขย (เว้นอักโขภินิ และพันฑุ) ให้คูณด้วย ๒๐ พบในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘๓๓) ดังนี้

ลำดับ	สังขยาหลัก	เลขหน้าศูนย์	จำนวนศูนย์
๑	โกฏิ	๑	๗
๒	ปโกฏิ	๑	๑๔
๓	โกฏิปโกฏิ	๑	๒๑
๔	นหุต	๑	๒๘
๕	นินนหุต	๑	๓๕
๖	อพพุท	๑	๔๒
๗	นีรัพพุท	๒	๔๓
๘	อพพ	๔	๔๔
๙	อฏฺฐ	๘	๔๕
๑๐	อหห	๑๖	๔๖
๑๑	กุมุท	๓๒	๔๗

ลำดับ	สังขยาหลัก	เลขหน้าศูนย์	จำนวนศูนย์
๑๒	โสคนธิก	๖๔	๔๘
๑๓	อุปปล	๑๒๘	๔๙
๑๔	ปฺณทรีก	๒๕๖	๕๐
๑๕	ปทุม	๕๑๒	๕๑
๑๖	กถาน	๑,๐๒๔	๕๒
๑๗	มหากถาน	๒,๐๔๘	๕๓
๑๘	อสงฺเขยย	๔,๐๙๖	๕๔

ท่านผู้แต่งสัททนีติปกรณ์ได้อ้างข้อความจากโกกอลิกสูตร ที่พบในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค, อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต และขุททกนิกาย สุตตนิบาต มาเป็นหลักฐานในเรื่องนี้ว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อพฺพุทา นรียา, เอวเมโก นรฺพพุโท นรฺโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ นรฺพพุทา นรียา, เอวเมโก อพฺโพ นรฺโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อพฺพา นรียา, เอวเมโก อฏฺโฏ นรฺโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อฏฺฐา นรียา, เอวเมโก อหฺโห นรฺโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อหฺหา นรียา, เอวเมโก กุมฺพุโท นรฺโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ กุมฺพุทา นรียา, เอวเมโก โสคนฺธิโก นรฺโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ โสคนฺธิกา นรียา, เอวเมโก อุปฺปลโก นรฺโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อุปฺปลกา นรียา, เอวเมโก ปฺณทรีโก นรฺโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ ปฺณทรีกา นรียา, เอวเมโก ปทุม นรฺโย.^{๔๓๔}

“ดูกรภิกษุ ๒๐ อัพพุทนรก เป็นหนึ่งนรัพพุทนรก ๒๐ นรัพพุทนรก เป็นหนึ่งอพพนรก ๒๐ อพพนรก เป็นหนึ่งอฏฏนรก ๒๐ อฏฏนรก เป็นหนึ่งอहनรก ๒๐ อहनรก เป็นหนึ่งกุมุทนรก ๒๐ กุมุทนรก เป็นหนึ่งโสคนธิกนรก ๒๐ โสคนธิกนรก เป็นหนึ่งอุปปลกนรก ๒๐ อุปปลกนรก เป็นหนึ่งปฺณทรีกนรก ๒๐ ปฺณทรีกนรก เป็นหนึ่งปทุมนรก”

ท่านยังกล่าวว่าลำดับสังขยาตามข้อความที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์ไม่ตรงกับลำดับที่ปรากฏในพระบาลี โดยประพันธ์เป็นคาถาว่า

กโม กจฺจายเน เอโส

ปาฬียา โส วิรุชฺฌติ

ปาฬียนนฺตุ กโม เอวํ

เวทิตฺตํ นรฺพพุทํ

อพพ อฏฐิ อหห

กุมุทญจ สุนธิกั

อุปปล ปุณทริกญจ

ปทุมนดิ ชโน'พรวี.^{๔๓๕}

“ลำดับที่กล่าวมานี้เป็นลำดับในกัจจายนไวยากรณ์ ลำดับข้างต้นย่อมนัดแย้งกับพระบาลี ส่วนลำดับ[ที่คู่ด้วย ๒๐] ในพระบาลีพึงทราบอย่างนี้ว่า นิรัพพุทะ, อพพะ, อฏฐะ, อหหะ, กุมุทะ, โสคันธิกะ, อุปปละ, ปุณทริกะ และ ปทุมะ”

ชื่ออนรก็มีอัพพุทะเป็นต้นนี้เป็นนรที่พระพุทธรองค์ตรัสไว้ ในการแสดงปทุมนรที่พระโกกาลิกะผู้มีจิตประทุษร้ายพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะไปเกิดหลังเสียชีวิตแล้ว ตามข้อความในพระบาลีได้ระบุว่า ๒๐ อัพพุทนรเป็น ๑ นิรัพพุทนร แต่อัพพนรเป็นต้นก็คู่ด้วย ๒๐ จนถึงปทุมนร นอกจากนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๒๐๘) อังคุตตรนิกาย (เล่ม ๓ หน้า ๓๖๖) และสุตตนิบาต (เล่ม ๒ หน้า ๓๐๗) ได้กล่าวว่า อัพพุทนรเป็นต้นนั้นไม่ใช่ชื่ออนรที่ต่างไปจากนร ๘ ชุม แต่เป็นชื่อของสถานที่แห่งหนึ่งในนรกอเวจีซึ่งสัตว์นรกหมกไหม้อยู่เป็นเวลาหนึ่งอัพพุทะ จึงได้ชื่อว่าอัพพุทนร แม้นิรัพพุทนรเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน อนึ่ง แม้ในพระบาลีจะตรัสไปถึงปทุมะเท่านั้น แต่สัททนีติปกรณ์กล่าวว่าให้คู่ด้วย ๒๐ เรื่อยไปจนถึงอสงไขยโดยกล่าวตามคัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้นซึ่งมิได้กล่าวถึงอีกโขภินีและพินทุ และแสดงการคู่ด้วย ๒๐ เรื่อยไปทั้งหมด

มีข้อสังเกตในเรื่องนี้ว่า สัททนีติปกรณ์กล่าวถึงการคู่ด้วย ๒๐ เรื่อยไปจนถึงอสงไขยโดยกล่าวว่า

เตนาโวจุหม ปาพินเยน ปน อพพุทปริโยसानะ วิสติคุณิ กตวา นิรัพพุทาติกา ยาว อสงเขยยุยา เวทิตพพาติ

“ดังนั้น เราจึงกล่าวว่า แต่ตามนัยแห่งพระบาลี พึงทราบนิรัพพุทะเป็นต้นถึงอสงไขยโดยทำการคู่ด้วย ๒๐ ถัดมาจากอัพพุทะ”

ข้อความนี้คงจะกล่าวไว้โดยอ้างข้อความจากคัมภีร์อรรถกถาทั้งสามฉบับที่กล่าวว่า เอสนโย สพพุตถ (พึงทราบนัยนี้ในบททั้งหมด) แต่ในพระบาลีตรัสไว้ถึงปทุมะเท่านั้น และในคัมภีร์ฎีกาของสังยุตตนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๒๖๓-๖๔) และอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๓ หน้า ๔๓๒) กล่าวว่า

สพพุตถาติ อพพาทีสุ ปทุมปริโยसानะสุ สพเพสุ นิรเยสุ.^{๔๓๖}

“คำว่า สพพุตถ (ในนรทั้งหมด) คือ ในนรทั้งหมดซึ่งมีอพพะเป็นหนต้น มีปทุมะเป็นหนปลาย”

ตามความเห็นของสัททนีติปกรณ์ คำว่า สพฺพุตถ ในประโยคนั้นแปลว่า ในบททั้งหมด แต่คัมภีร์ฎีกาประสงค์เอาข้อความว่า ในนรกทั้งหมด ทำให้จำนวนสังขยาศัพท์ที่คูณด้วย ๒๐ มีลำดับแตกต่างกัน ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๔๒๙) จึงกล่าวว่า ชื่อ ๑๐ อย่างมีอัพพุทะเป็นต้นเป็นชื่อของนรกแต่ละชั้นที่ต้องคูณด้วย ๒๐ ไม่ใช่ลำดับสังขยาตั้งแต่โกฏีเป็นต้นมา ดังนั้น ลำดับที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์จึงไม่ขัดแย้งกับพระบาลี ดังข้อความว่า

สทฺทนีติยํ ปน ปาฬินยํ คเหตฺวา “วีสติ อพฺพุทานิ เอกํ นิรพฺพุทํ นาม. วีสติ นิรพฺพุทานิ เอกํ อพฺพุ นาม”อิฉาทีนา นิรพฺพุทาทีนํ สงฺขยานมปิ วีสติมตฺตคฺคณํ นาม วุตฺตํ. ตํ น ยฺชชติ. นิรเยสุหิ วีสติมตฺตคฺคเณน อพฺพุทนิรพฺพุทาทีนํ ทสนนํ นิรยานํ ตานิ นามานิ สิฑฺธานิ ภวนฺติ. คจฺจุ ปน ตานิ นามานิ คเหตฺวา ทสคฺคณสิทฺเธสุ คณนปเณสุ ปกฺขิปีสุ. ตสฺมา นามมตฺเตน สทิสานิ ภวนฺติ. คฺคณวิธิ ปน วิสทิสเ อา. ^{๔๓๗}

“ส่วนในสัททนีติปกรณ์ได้ถือเอานัยจากพระบาลีแล้ว กล่าวว่าสังขยาศัพท์มีนิรพพุทะเป็นต้นคูณด้วย ๒๐ เท่านั้นโดยกล่าวว่า ‘๒๐ อัพพุทะเป็น ๑ นิรพพุทะ ๒๐ นิรพพุทะเป็น ๑ อพพุทะ’ เป็นต้น ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะชื่อดังกล่าวของนรกทั้ง ๑๐ มีอัพพุทะและนิรพพุทะเป็นต้นสำเร็จแล้วด้วยการคูณ ๒๐ ในนรกทั้งหลาย แต่ครูทั้งหลายถือเอาชื่อเหล่านั้นแล้วใส่ไว้ในแนวคำนวณที่สำเร็จด้วยการคูณ ๑๐ ดังนั้น จึงมีชื่อเหมือนกันอย่างเดียว แต่วิธีคูณต่างกันโดยแท้”

สรุปว่า ลำดับที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ แม้สอดคล้องกับพระบาลี ก็ไม่ใช่จำนวนของสังขยาศัพท์ ๒๐ ลำดับที่ใช้โดยทั่วไปในภาษาบาลี

นอกจากนั้น ปทรูปสิทธิฎีกาได้อธิบายเพิ่มเติมว่า อพพุทาทีปทุมาวสานํ สัตตนรคานา-เรยฺยญฺจานํ (สังขยาศัพท์มี อพพุท เป็นต้นจนถึง ปทุม เป็นที่สุด เป็นฐานะของชื่อนรกเย็น) โดยกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาของสุตตนิบาต (เล่ม ๒ หน้า ๓๐๗) ว่า อปเร สัตตนรกา เอว เอเตติ (อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่าเป็นนรกเย็นนั้นแหละ) ถ้าเป็นเช่นนั้น ลำดับของอัพพุทะเป็นต้นก็ไม่ตรงกับลำดับสังขยา ๒๐ ลำดับตามที่กัจจายนไวยากรณ์กล่าวไว้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

อนึ่ง ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายเรื่องอสงไขยว่า

อสงฺเขยฺยยนฺติ โภฏีโต อฺอุปริ วีสติมํ คณนญฺจานํ น กปฺปาสงฺเขยฺยํ ตสฺส คณนโต อสงฺเขยฺย-วเสน วุตฺตตฺตา. วุตฺตตฺตฺติ “เตสมนฺตรา กปฺปา, คณนาโต อสงฺขิยา”ติ. ^{๔๓๘}

“คำว่า อสงฺเขยฺย (อสงไขย) คือ ลำดับจำนวนที่ ๒๐ ถัดไปจากโกฏี ไม่ใช่กับที่นับไม่ถ้วน เพราะพระพุทธเจ้าตรัสไว้ด้วยการนับจำนวนไม่ถ้วนของกับนั้น สมจริงพระพุทธพจน์ว่า เตสมนฺตรา กปฺปา, คณนาโต อสงฺขิยา (กับที่มีในระหว่างพระพุทธเจ้าทั้งสองพระองค์นั้น นับจำนวนไม่ได้)”

อสงไขยที่เป็นหน่วยสุดท้ายในจำนวน ๒๐ ลำดับตั้งแต่โกฏเป็นต้นมานี้ นับได้ว่ามีศูนย์ ๑๔๐ ตัวท้ายเลข ๑ ตามคำอธิบายนี้คำว่า อสงเขยยย ประกอบรูปศัพท์มาจาก อ + สงเขยยย โดย อ ศัพท์มีอรรถว่า เจริญ (วุฑฺฒิ) ดังคำว่า สวรราสวโร (ความสำราญน้อยใหญ่), กมฺมากมฺม (กรรมน้อยใหญ่), ผลาผล (ผลน้อยใหญ่), อเสกฺขา ฐมฺมา (เสกขธรรมที่เจริญสูงสุด) มีรูปวิเคราะห์ว่า วุฑฺฒิบฺบตฺตํ สงเขยยยํ อสงเขยยยํ (จำนวนที่นับได้ซึ่งมากที่สุด ชื่อว่า อสงไขย) ส่วนอสงไขยที่เป็นจำนวนกับอันนับไม่ถ้วน มีรูปวิเคราะห์ตามปกติว่า น สงเขยยยํ อสงเขยยยํ (จำนวนที่นับไม่ถ้วน ชื่อว่า อสงไขย)

อสงไขยที่ปรากฏในวรรณกรรมบาลีต่างๆ จำแนกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. อสงไขยอันเป็นสังขยาศัพท์ลำดับที่ ๒๐ คือ อสงไขยที่มีจำนวนศูนย์ ๑๔๐ ตัวท้ายเลข ๑ ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ หรือมีจำนวนศูนย์ ๑๔๕ ตัวตามมติของอภิธานปิปปิกากฎีกา

๒. กัปอสงไขย คือ จำนวนกับที่นับไม่ถ้วนในระหว่างพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งกับพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่ง แต่ยังนับได้ว่าเป็นหนึ่งหรือสองอสงไขยตามระยะเวลา เช่น ในช่วงเวลา ๔ อสงไขยแสนกัปอันเป็นกาลบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้าโคตมะ

- ระยะเวลาระหว่างพระพุทธเจ้าที่บังกรกับพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะเป็นหนึ่งอสงไขย
- ระยะเวลาระหว่างพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะกับพระพุทธเจ้ามั่งคละเป็นหนึ่งอสงไขย
- ระยะเวลาระหว่างพระพุทธเจ้าโสภิตะกับพระพุทธเจ้าอนมทสสีเป็นหนึ่งอสงไขย
- ระยะเวลาระหว่างพระพุทธเจ้านารทะกับพระพุทธเจ้าปทุมุตตระเป็นหนึ่งอสงไขย

รวมเป็น ๔ อสงไขย

ระยะเวลาเหล่านี้เป็นช่วงต่อระหว่างกับ กล่าวคือ

- ระหว่างพระพุทธเจ้าที่บังกรในสารมณฑกัปกับพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะในสารกัป
- ระหว่างพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะในสารกัปกับพระพุทธเจ้ามั่งคละในสารมณฑกัป
- ระหว่างพระพุทธเจ้าโสภิตะในสารมณฑกัปกับพระพุทธเจ้าอนมทสสีในวรกัป
- ระหว่างพระพุทธเจ้านารทะในวรกัปกับพระพุทธเจ้าปทุมุตตระในสารกัป

ส่วนระยะเวลาระหว่างพระพุทธเจ้าองค์หนึ่งๆ ที่มีหลายพระองค์ในแต่ละกัปนั้น เรียกว่า อันตรกัป

๓. อสงไขยกัป คือ จำนวนกับที่นับไม่ถ้วน ซึ่งเป็นเศษหนึ่งส่วนสี่ของมหากัป คือ กัปอันมากมาย กล่าวคือ มหากัปแบ่งออกเป็น ๔ กัป คือ

๓.๑ อายุกับ คือ อายุขัยโดยเฉลี่ยของมนุษย์ตามสมควรแก่กาลเวลานั้นๆ เช่น มนุษย์ในสมัยพุทธกาลมีอายุร้อยปี มนุษย์ในสมัยกึ่งพุทธกาลมีอายุ ๗๕ ปีโดยลดลงศตวรรษละ ๑ ปี

๓.๒ อันตรกับ คือ อายุขัยของมนุษย์ที่ลดลงและเพิ่มขึ้น โดยลดลงตั้งแต่เวลาที่มีอายุหนึ่งอสงไขยจนถึงเวลาที่มีอายุ ๑๐ ขวบ และเพิ่มขึ้นตั้งแต่เวลาที่มีอายุ ๑๐ ขวบจนถึงเวลาที่มีอายุหนึ่งอสงไขย

๓.๓ อสงไขยกับ คือ อันตรกับ ๖๔ กับ หรือ ๒๐ กับ มี ๔ อย่าง คือ

๓.๓.๑ สังวัฏฏกับ ช่วงเวลาที่โลกพินาศไปเริ่มตั้งแต่การปรากฏของฝนล้างโลก

๓.๓.๒ สังวัฏฏฐายีกับ ช่วงเวลาที่โลกพินาศแล้วดำรงอยู่เป็นเวลานาน

๓.๓.๓ วิวัฏฏกับ ช่วงเวลาที่โลกก่อตัวขึ้นใหม่ เริ่มตั้งแต่มีฝนตกสร้างโลกจนถึงมีดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ และดวงดาวในที่สุด

๓.๓.๔ วิวัฏฏฐายีกับ ช่วงเวลาที่โลกก่อตัวขึ้นใหม่แล้วดำรงอยู่เป็นเวลานาน เริ่มตั้งแต่การมีดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ และดวงดาว จนถึงการปรากฏของฝนล้างโลกในที่สุด

๓.๓.๕ มหากับ คือ อสงไขยกับ ๔ กับ มหากับนี้เป็นเวลาเทียบเท่ากับเวลาที่นำเมล็ดพันธุ์ฝักกาดออกจากกองเมล็ดพันธุ์ฝักกาดกว้างและยาว ๑ โยชน์ (๑๖ ตร.กม.) โดยนำออกมาทีละเม็ดต่อหนึ่งร้อยปี เมล็ดพันธุ์ฝักกาดย่อมหมดสิ้นไป แต่มหากับยังไม่หมดสิ้นไป]

“เทว ปริมาณานิ เอตสสา”ติ วิคคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า เทว ปริมาณานิ เอตสส (จำนวน ๒ อย่างมีอยู่แก่กองนี้)
[พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๑๘. ทวาติโต โกเนกตเถ จ.

ลง ก ปัจจัยท้าย ทฺวิ ศัพท์เป็นต้นในความหมายอันมาก และอื่นๆ

โก จ อ. ก ปัจจัย ด้วย โหติ ย่อมลง ปฺร ในเบื้องหลัง คณนโต จากสังฆยาศัพท์
ทวาติโต อันมี ทฺวิ เป็นต้น อเนกตเถ จ ในอรรถอันมีใช้หนึ่ง ด้วย ฯ

[สูตรนี้กล่าวถึงการลง ก ปัจจัยท้ายสังฆยาศัพท์มี ทฺวิ เป็นต้น ในอรรถหลายอย่างอันได้แก่
สกัถ์ และปริมาณะ เป็นต้น ดังปทฐปสัทธิฎีกาอธิบายว่า

อเนกตเถติ สกตฺตฺปริมาณตฺถาทิวเสน อเนกสฺมี อตฺเถ.^{๔๓๘}

“คำว่า อเนกตเถ (ในความหมายอันมาก) คือ ในความหมายอันมาก โดยประเภทแห่ง
ความหมายว่า สกัถ์ และปริมาณะ”

ปริมาณะ

- เทว ปริมาณานิ อสสาติ ทฺวิโก ราสิ (กองที่มีจำนวน ๒)
- ทฺวิกํ วตฺถุ (วัตถุที่มีจำนวน ๒)

บทที่ลง ก ปัจจัยในอรรถนี้มีรูปเป็นไตรลิงค์

สกัถ์

- เทวเยว ทฺวิกํ (สองนั้นแหละ)

บทที่ลง ก ปัจจัยมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้น

จ ศัพท์ทำหน้าที่อุตตสมุจฺจยะ คือ รวบรวมการียะอื่นอันได้แก่การลง ก ปัจจัย และ
การสลับบทกัน ดังที่กล่าวไว้แล้วในสูตรก่อนว่า สตสฺส ทฺวิกํ ทฺวิสฺถ]

ทฺวิ อิจฺเจวมาติโต คณนโต กปฺปจฺจโย โหติ อเนกตเถ.

ลง ก ปัจจัยท้ายสังขยาศัพท์มีศัพท์ว่า ทวิ อย่างนี้เป็นต้นในความหมาย
อันมาก

ทวิโก ราสี,

กองที่มีจำนวน ๒ (มี ๒ อย่าง) ชื่อว่า ทวิกะ

ทวิกัม.

วัตถุที่มีจำนวน ๒ ชื่อว่า ทวิกะ

การประกอบรูปศัพท์ ทวิโก

ศัพท์เดิมเป็น ทวิ ศัพท์ ปริมาณ ศัพท์ และ ต ศัพท์

[ประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของนามจนสำเร็จรูปเป็น เทว ปริมาณานิ อสส]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เทว ปริมาณานิ อสส (ปริมาณ ๒ มีอยู่แก่หมื่นนั้น) อิติ อตเถ ในอรรถนี้

ลง ก ปัจจัยในปริมาณัตถิตด้วยสูตรว่า “ทวาทีโต โกเนกตเถ จ”

ลปวิภัตติท้าย เทว ปริมาณานิ และ อสส ด้วยสูตรว่า “เตส วิภตติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสามด้วยสูตรว่า “ปกติ จสส สรณตสส”

ลป ปริมาณ ศัพท์ และ ต ศัพท์ด้วยปริภาสว่า “วุตตตถานมปโยโค”

สำเร็จรูปเป็น ทวิก

ตั้ง ทวิก ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฐิตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาทีสุ จ”

ลง สี ปจมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ทวิก ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

แปลง สี วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลป รวม

สำเร็จรูปเป็น ทวิโก

[คำว่า ทวิก มีรูปวิเคราะห์เป็นปริมาณัตถิตว่า เทว ปริมาณานิ อสสาคิ ทวิโก หรือ ทวิกัม
โดยมองหารูปปุงลึงค์คือ ราสี หรือรูปนปุงสกลึงค์คือ วตถุ]

เอวํ ติกํ, จตฺตํ, ปญฺจํ, ฉกํ, สตฺตํ, อญฺจํ, นวํ, ทสํ, ปณฺณาสํ, สดกํ,
สหสฺสํ อิจฺจาติ.

สังขยาศัพทเป็นต้นว่า

ติก (มี ๓ อย่าง) = ตีณ ปริมาณานิ เอตสฺสาติ ติกํ.

จตุกก (มี ๔ อย่าง) = จตุตาริ ปริมาณานิ เอตสฺสาติ จตุกกํ.

ปญจก (มี ๕ อย่าง) = ปญจ ปริมาณานิ เอตสฺสาติ ปญจกํ.

ฉกก (มี ๖ อย่าง) = ฉ ปริมาณานิ เอตสฺสาติ ฉกกํ.

สตตก (มี ๗ อย่าง) = สตต ปริมาณานิ เอตสฺสาติ สตตกํ.

อฏฺฐก (มี ๘ อย่าง) = อฏฺฐ ปริมาณานิ เอตสฺสาติ อฏฺฐกํ.

นวก (มี ๙ อย่าง) = นว ปริมาณานิ เอตสฺสาติ นวกํ.

ทสก (มี ๑๐ อย่าง) = ทส ปริมาณานิ เอตสฺสาติ ทสกํ.

ปณฺณาสก (มี ๕๐ อย่าง) = ปณฺณาส ปริมาณานิ เอตสฺสาติ ปณฺณาสกํ.

สตก (มี ๑๐๐ อย่าง) = สต ปริมาณานิ เอตสฺสาติ สตกํ.

สหสฺสก (มี ๑,๐๐๐ อย่าง) = สหสฺส ปริมาณานิ เอตสฺสาติ สหสฺสกํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

สงฺขยัตถิตํ.

จบ สังขยัตถิต

สรุป ปัจจัยในสังขยาตัทธิตมี ๖ ศัพท์ ดังนี้คือ

๑. ม ปัจจัย : สงขยาปุรณ โม (ลง ม ปัจจัยในตัวเต็มของจำนวน)

- ปณฺจนํ ปุรโณ ปณฺจโม (ที่ ๕)

๒. ถ ปัจจัย : จตุจฺเณหิ ถจา (ลง ถ ปัจจัยและ จ ปัจจัยท้าย จตุ และ ฉ ใน ตัวเต็มของจำนวน)

- จตุณํ ปุรโณ จตุถโ (ที่ ๔)

๓. จ ปัจจัย : จตุจฺเณหิ ถจา.

- ฉนํ ปุรโณ ฉจฺโ (ที่ ๖)

๔. ตย ปัจจัย : ทฺวิตฺติหิ ตโย (ลง ตย ปัจจัยท้าย ทฺว และ ต ศัพท์ในตัวเต็ม ของจำนวน)

- ทฺวินํ ปุรโณ ทฺตโย (ที่ ๒)

- ตินํ ปุรโณ ตตโย (ที่ ๓)

๕. อี ปัจจัย : เอกาทิตฺ ทสฺสตี (ลง อี ปัจจัยท้าย ทส เบื้องหลัง เอก เป็นต้น ในตัวเต็มของจำนวนได้บ้าง)

- เอกาทสนํ ปุรณี เอกาทสี (ดิถีที่ ๑๑)

๖. ก ปัจจัย : ทฺวาทิตฺ โกเนกตฺเถ จ (ลง ก ปัจจัยท้าย ทฺว ศัพท์เป็นต้นใน ความหมายอันมาก และอื่นๆ)

- เทว ปริมาณานิ เอตสฺสชาติ ทฺวิกํ (มี ๒ อย่าง)

๗. อพยยัตถิต

“เอกสมิ วาเร ภูษติ, ทิวาเร ภูษติ”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า เอกสมิ วาเร ภูษติ (ย่อมบริโภครั้งหนึ่ง) ทิวาเร ภูษติ (ย่อมบริโภครั้งสอง) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๑๙. เอกาทิโต สกิสฺส กฺขตฺตุ.

ลง กฺขตฺตุ ปัจจัยในความหมายของ สกิ ทำย เอก ศัพท์เป็นต้น

กฺขตฺตุ อ. กฺขตฺตุ ปัจจัย โหติ ย่อมลง จาเน ในฐานะ สกิสฺส ของ สกิ ศัพท์ ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง สหฺเทหิ จากศัพท์ ท. เอกาทิโต อันมี เอก เป็นต้น ฯ

[คำว่า สกิสฺส เป็นบทสัมพันธ์ที่ไม่มีเนื้อความเกี่ยวข้องกับ กฺขตฺตุ จึงต้องเพิ่มบว่า จาเน เข้ามาแปล การที่บทสัมพันธ์ที่มองหาปาฐเสสว่า จาเน อย่างนี้ เรียกว่า ฐานสัมพันธ์ คือ สัมพันธ์กับ จาน ศัพท์ที่เพิ่มเข้ามา ความจริงแล้วในภาษาบาลีและสันสกฤต บทที่ลงนญฺวิวิตฺติอาจมองหาบทที่เกี่ยวข้องกันได้โดยไม่ต้องกล่าวถึงบทนั้นไว้ ดังประโยคว่า สุณาทู เม ภนฺเต สโฆ (ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระสงฆ์จงฟังคำของข้าพเจ้า) คำว่า เม เป็นบทสัมพันธ์ที่มองหาปาฐเสสว่า วจฺน ซึ่งมิได้กล่าวไว้โดยตรง

อย่างไรก็ดี ตามสำนวนภาษาทางไวยากรณ์ บทสัมพันธ์ บทอุปาทาน และบทอาธาระ อาจมองหาศัพท์ที่ต่างกันออกไป กล่าวคือ

๑. บทสัมพันธ์

มองหา : จาน (ฐานะ, ตำแหน่ง) มีรูปเป็น ตสฺส จาเน (ในฐานะของสิ่งนั้น)

พบในสูตรว่า : ยเมทนฺตสฺสาเทโส และ เอกาทิโต ทส ร สงฺขยาเน (ในบางสูตรก็เพิ่ม อนฺต ศัพท์เข้ามา ท่านเรียกว่า อันตาเปกฺขะ คือ มองหา อนฺต ศัพท์ ดังที่กล่าวว่า อนฺตาเปกฺขายฺ นญฺลี = นญฺวิวิตฺติมองหา อนฺต ศัพท์)

๒. บทอุปาทาน

มอหงห : อุตฺตร, ปร (เบื้องหลัง) มีรูปเป็น ตโต อุตฺตรสฺส หรือ ปรสฺส (เบื้องหลังจากนั้น)
พบในสูตรว่า : ตโต จ วิกตฺติโย ในวุตติเพิ่ม ปรมา เข้ามา และในสูตรว่า ตโต สสฺส สฺสาย
ในวุตติเพิ่ม ปรสฺส เข้ามาสัมพันธ์กับ ตโต

๓. บทอาธาระ

มอหงห : ปร (เบื้องหลัง) เช่น สเร ปร (ในเพราะสระอันเป็นเบื้องหลัง)

พบในสูตรว่า : สรา สเร โลป ที่เพิ่ม ปร

สรุปความว่า บทสัมพันธ์อาจเพิ่ม จาน หรือ อนฺต ศัพท์, บทอพาทานอาจเพิ่ม อุตฺตร
หรือ ปร ศัพท์เข้ามาได้เอง ซึ่งเป็นข้อความที่สามารถอนุมานรู้ได้จากสูตรของคัมภีร์ปาณินิ (อัยยาะ
๑ ปาทะ ๑ สูตร ๖๖-๗) ที่กล่าวไว้ว่า ตสฺมินฺติ นิทฺทิฏฺเฐ ปุพฺพสฺส (ในการแสดงว่า ตสฺมี การ
เปลี่ยนแปลงที่พึงกระทำย่อมมีแก่อักษรหน้า) <มีรูปสันสกฤตว่า ตสฺมินฺติ นิรฺทิษฺฏฺว ปูรฺวสฺย.> และ
ตสฺมาทิตฺยฺตฺตรสฺส (ในการแสดงว่า ตสฺมา การเปลี่ยนแปลงที่พึงกระทำย่อมมีแก่อักษรหลัง) <มีรูป
สันสกฤตว่า ตสฺมาทิตฺยฺตฺตรสฺย.>

ในเรื่องนี้ คัมภีร์มูคฺโพรภฏิก (คำอธิบายสูตร ๖) ประพันธ์คาถาสรุปความไว้ว่า

ณฺฐจฺจํ สฺสฺเต ตสฺส จาเน	ปณฺจมี จ ตฺทตฺตร
สฺตตฺมี จ ปร วาเจย	คเมย โจปฺเต กฺวจิ. ^{๔๕๐}
[ษฺษจฺจํ สฺสฺเร ตตะ สฺถาเน	ปณฺจมี จ ตฺทตฺตร
สฺปตฺมี จ ปร วาเจย	คเมย โจปฺเต กฺวจิตฺ.]

“ในสูตรไวยากรณ์ บทที่ลงฉันทวิภักตีย่อมมีในฐานะของสิ่งนั้น บทที่ลง
ปัญจมีวิภักตีย่อมมีในเบื้องหลังจากนั้น ส่วนบทที่ลงสตัดมีวิภักตีย่อมมีใน
เพราะสิ่งที่บุคคลงกล่าวถึงอันเป็นเบื้องหลัง ในบางแห่งก็ได้ในอุปปทสมาสที่
อนุมานรู้ได้”]

เอก-ทฺวิ-ติ อิจฺเจวมาทิตฺย คณนโต สกิสฺส จาเน วารตฺเถ กฺษตฺตํปจฺจโย โหติ.

ลง กฺษตฺตํ ปัจจยฺในในฐานะของ สกิ ศัพท์ คือในความหมายว่า ครั้ง ท้าย
จำนวนนับซึ่งมีศัพท์ว่า เอก ทฺวิ ติ อย่างนี้เป็นต้น

[ข้อความว่า สกิสฺส จาเน (ในฐานะของ สกิ ศัพท์) ก็คือ ความหมายของ สกิ ศัพท์นั่นเอง
ซึ่งก็คือความหมายว่า วาร (ครั้ง) ดังปทรูปสิทธิฎีกา (คำอธิบายสูตร ๔๑๙) กล่าวว่า

วารตฺโถ นาม ปุณฺณปุณฺ อวตฺตณฺ^{๔๔๑}

“ความเป็นไปบ่อยๆ ชื่อว่าความหมายว่า ครั้ง”

ในคัมภีร์มฤคโพรฎีกา (คำอธิบายสูตร ๔๘๕) อธิบาย วาร ศัพท์ว่า วาโร กิริยาภยวตุติ คณน (การนับความเป็นไปบ่อยๆ ด้วยกิริยา ชื่อว่า วาระ) <มีรูปสันสกฤตว่า วาระ กิริยาภยวตุติ คณนम्.>]

เอกกษตฺตํ ทฺวิกษตฺตํ ภูษติ.

ย่อมบริโภคนั้นครั้ง สองครั้ง

[รูปวิเคราะห์ที่แท้จริงของ เอกกษตฺตํ คือ เอกสฺมี วาเร เอกกษตฺตํ (ครั้งหนึ่ง มีรูปว่า เอกกษตฺตํ) แต่กิริยาคุณพากย์ว่า ภูษติ ท่านใส่เข้ามาเพื่อให้เนื้อความปรากฏชัดเท่านั้น]

“สพฺพาสมาวุโส”ติอาทินา ลีโลโป.

ลบ ลี วิภัตติด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า สพฺพาสมาวุโส (ลบวิภัตติทั้งปวงท้าย อาวุโส, อุปสรรค และนิบาต เป็นต้นนั้นเกี่ยว)

การประกอบรูปศัพท์ เอกกษตฺตํ

ศัพท์เดิมเป็น เอก ศัพท์ และ วาร ศัพท์

[ลง สฺมี สัตตมีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้ายบทั้งสอง และแปลง สฺมี วิภัตติท้าย วาร ศัพท์ เป็น เอ เป็นต้น สำเร็จรูปเป็น เอกสฺมี วาเร]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เอกสฺมี วาเร (ในครั้งหนึ่ง) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง กษตฺตํ ปัจจัยในความหมายว่า ครั้ง ด้วยสูตรว่า เอกาทิโต สกิสฺส กษตฺตํ

ลบวิภัตติท้าย เอกสฺมี และ วาเร ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ วาร ศัพท์ด้วยปริภาสว่า “วุตฺตตฺถานมปโยโค”

ตั้ง เอกกษตฺตํ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺทฺธิตฺตสมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ”

ลง ลี ปจฺมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เอกกษตฺตํ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตฺเถ ปจฺมา”

ลบ ลี วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปลฺลคฺคณิปาตาทีหิ จ”

สำเร็จรูปเป็น เอกกษตฺตํ

เอวํ ติกฺขตฺตํ, จตฺกฺขตฺตํ, ปณฺจกฺขตฺตํ, ฉกฺขตฺตํ, สตฺตกฺขตฺตํ, อณฺฺจกฺขตฺตํ, นวกฺขตฺตํ,
ทสฺกฺขตฺตํ, สตกฺขตฺตํ, สหสฺสกฺขตฺตํ, พหุกฺขตฺตํ, กตฺติกฺขตฺตํ.

อุทาหรณฺ์เหล่านี้ คือ

ติกฺขตฺตํ (สามครั้ง) = ติวาเร ติกฺขตฺตํ.

จตฺกฺขตฺตํ (สี่ครั้ง) = จตฺวาเร จตฺกฺขตฺตํ.

ปณฺจกฺขตฺตํ (ห้าครั้ง) = ปณฺจวาเร ปณฺจกฺขตฺตํ.

ฉกฺขตฺตํ (หกครั้ง) = ฉวาเร ฉกฺขตฺตํ.

สตฺตกฺขตฺตํ (เจ็ดครั้ง) = สตฺตวาเร สตฺตกฺขตฺตํ.

อณฺฺจกฺขตฺตํ (แปดครั้ง) = อณฺฺจวาเร อณฺฺจกฺขตฺตํ.

นวกฺขตฺตํ (เก้าครั้ง) = นววาเร นวกฺขตฺตํ.

ทสฺกฺขตฺตํ (สิบครั้ง) = ทสฺวาเร ทสฺกฺขตฺตํ.

สตกฺขตฺตํ (ร้อยครั้ง) = สตวาเร สตกฺขตฺตํ.

สหสฺสกฺขตฺตํ (พันครั้ง) = สหสฺสวาเร สหสฺสกฺขตฺตํ.

พหุกฺขตฺตํ (หลายครั้ง, มากครั้ง) = พหุสฺ วาเรสฺ พหุกฺขตฺตํ.

กตฺติกฺขตฺตํ (กี่ครั้ง) = กตฺติสฺ วาเรสฺ กตฺติกฺขตฺตํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

“เอเกน วิภาเคนา”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า เอเกน วิภาเคน (โดยส่วนตัว) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

มณฺฑุกคตินฺยา สงฺขยาคคณมนฺวตฺตเต.

ศัพท์ว่า สงฺขยา (ท้ายสังขยาศัพท์) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]โดยมณฺฑุกคตินฺย

[สงฺขยา ศัพท์จากสูตรว่า สงฺขยาปุรเณ โม ตามมาถึงสูตร สกนาเมหิ แล้วข้ามสูตร เตสํ โธ โลปํ ติดตามมาในสูตรนี้ ท่านจึงกล่าวว่าเป็นมณฺฑุกคตินฺย คือ นัยที่เหมือนการกระโดดอย่าง กบ กล่าวคือ นำบทในสูตรต้นกระโดดไปเติมในสูตรหลังๆ ข้ามสูตรอื่นๆ ไป ๒-๓ สูตร]

๔๒๐. วิภาเค ธา จ.

ลง ธา ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ท้ายสังขยาศัพท์ในอรรถว่าส่วน

ธา จ อ. ธา ปัจจัย ด้วย โหติ ย่อมลง ปรํ ในเบื้องหลัง สงฺขยาโต จ จาก
สังขยาศัพท์ ด้วย วิภาเค ในอรรถส่วน ฯ

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อุดตสมุจจยะ คือ รวบรวมการลง ชุม ปัจจัยท้าย เอก และ
ทวิ และลง โส ปัจจัยท้าย สุด ศัพท์เป็นต้น ซึ่งเป็นการรวบรวมการียะและนิมิตตะทั้งสองอย่าง จึง
ต้องแปลตามศัพท์ท้าย ธา จ และ สงฺขยาโต จ]

วิภาคตฺเถ เอกาหิสงฺขยาโต ธาปจฺจโย โหติ.

ลง ธา ปัจจัยท้ายสังขยาศัพท์มี เอก เป็นต้นในความหมายว่า ส่วน

[ตามปกติ วิภาค ศัพท์มักใช้ในภาวสาธนะ แปลว่า “การจำแนก” มีรูปวิเคราะห์ว่า วิภชณํ
วิภาโค (การจำแนก ชื่อว่า วิภาคะ) แต่ในที่นี้แปลว่า ส่วน หรือ กลุ่ม มีรูปวิเคราะห์เป็นกรรม-
สาธนะว่า วิภชยเตติ วิภาโค (ส่วน/กลุ่มที่ถูกจำแนก ชื่อว่า วิภาคะ)]

จสทฺเทน เอกทฺวิโต ชุมฺ จ, สุตฺตาทฺโต โส จ.

ลง ชุมม์ ปัจจัยท้าย เอก ศัพท์, ทวิ ศัพท์ และลง โส ปัจจัยท้าย สุตต ศัพท์
เป็นต้นด้วย จ ศัพท์

เอกธา.

เช่น เอกธา (โดยส่วนเดียว)

[คำว่า เอกธา นี้ อาจตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เอเคน วิภาเคน เอกธา (โดยส่วนเดียว) โดยลง ธา
ปัจจัยในอรรถวิภาเค และลบ นา วิภตติท้าย เอกธา หรืออาจจะตั้งรูปวิเคราะห์โดยประกอบกิริยา
คุมพากย์ว่า กโรติ เป็นรูปว่า เอกปฺปการํ กโรติ เอกธา (กระทำให้เป็นอย่างเดียว) โดยลง ธา ปัจจัย
ในอรรถปการะ และลบ อํ วิภตติท้าย เอกธา ศัพท์ก็ได้ ที่จริงแล้ว ตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์
(ปริเฉทที่ ๔ สุตต ๑๑๐) ถือว่าให้ลง ธา ปัจจัยในอรรถว่า ปการะ ด้วยสูตรว่า ธา สงฺขยาหิ (ลง ธา
ปัจจัยท้ายศัพท์แสดงจำนวนที่เป็นไปในอรรถปการะ) หลังจากนั้น จึงลบตติยาวิภตติหรือทุตติยา-
วิภตติท้ายบทสำเร็จตามสมควร เช่น

- ทวีหิ ปกาเรหิ, เทว วา ปกาเร กโรติ ทวีธา กโรติ.

(ย่อมกระทำด้วยอย่างสอง หรือกระทำให้เป็นสองอย่าง ได้รูปว่า ทวีธา กโรติ)

- พหูหิ ปกาเรหิ, พหู วา ปกาเร กโรติ พหุธา กโรติ.

(ย่อมกระทำด้วยอย่างอันมาก หรือกระทำให้เป็นหลายอย่าง ได้รูปว่า พหุธา กโรติ)

- เอกํ ราสี ปณฺจปฺปการํ กโรติ ปณฺจธา กโรติ.

(ย่อมกระทำกองหนึ่งให้เป็นห้าอย่าง ได้รูปว่า ปณฺจธา กโรติ)

- ปณฺจปฺปการเมกปฺปการํ กโรติ เอกธา กโรติ.

(ย่อมกระทำห้าอย่างให้เป็นหนึ่งอย่าง ได้รูปว่า เอกธา กโรติ)]

การประกอบรูปศัพท์ เอกธา

ศัพท์เดิมเป็น เอก ศัพท์ และ วิภาค ศัพท์

[ลง นา ตติยาวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้ายบททั้งสอง แปลง นา เป็น เอน แยก ลบ รวม
สำเร็จรูปเป็น เอเคน วิภาเคน]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า เอเคน วิภาเคน (โดยส่วนหนึ่ง) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ธา ปัจจัยในอรรถวิภาเคด้วยสูตรว่า “วิภาเค ธา จ”

ลปวิภัตติท้าย เอเคน และ วิภาเคน ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปักษิสรุทธท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกฺติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลป วิภาค ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปโยโค”

ตั้ง เอกธา ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺทฺธิตสฺมาสกิตกา นามํวาทเวตฺตุนาทีสุ จ”

ลง นา ตติยาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เอกธา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “วิเสสเน จ”

ลป นา วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปลฺลคนิปาตาทีหิ จ”

สำเร็จรูปเป็น เอกธา

[บทที่ลง ธา ปัจจัยด้วยสูตรนี้ และ โส ปัจจัยด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ ให้ลงตติยาวิภัตติ อยู่ท้าย ดังท่านพระพุทฺธปิยะกล่าวไว้ในเรื่องนิบาตาว่า โสโตธาปัจจนฺตา จ (ศัพท์ทั้งหลายอันมี โส ปัจจัย, โต ปัจจัย และ ธา ปัจจัยอยู่ท้ายย่อมเป็นไปในอรรถของตติยาวิภัตติด้วย)]

ทวิหิ วิภาเคหิ ทฺวิธา ทฺฐา วา, เทวธา. ตีหิ วิภาเคหิ ตีธา เตธา วา.

โดยสองส่วน มีรูปว่า ทฺวิธา หรือว่า ทฺฐา, เทวธา

โดยสามส่วน มีรูปว่า ตีธา หรือว่า เตธา

“เตสุ วุฑฺธิ”ติอาทินา อิการสเสกาโร.

แปลง อี อักษรเป็น เอ อักษรด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น

เอวํ จตุธา, ปญฺจธา, ฉธา, สตฺตธา, อฏฺฐธา, นวธา, ทสฺธา, สตฺธา, สหสฺสธา,
กตฺธา, พหฺฐา.

อุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

จตุธา (โดยสี่ส่วน) = จตุหิ วิภาเคหิ จตุธา.

ปญฺจธา (โดยห้าส่วน) = ปญฺจหิ วิภาเคหิ ปญฺจธา.

ฉธา (โดยหกส่วน) = ฉหิ วิภาเคหิ ฉธา.

สตฺตธา (โดยเจ็ดส่วน) = สตฺตหิ วิภาเคหิ สตฺตธา.

อฏฺฐธา (โดยแปดส่วน) = อฏฺฐหิ วิภาเคหิ อฏฺฐธา.

นวธา (โดยเก้าส่วน) = นวหิ วิภาเคหิ นวธา.

ทสธา (โดยสิบส่วน) = ทสหิ วิภาเคหิ ทสธา.

สตธา (โดยร้อยส่วน) = สเตน วิภาเคหิ สตธา.

สทสสธา (โดยพันส่วน) = สทสเสน วิภาเคหิ สทสสธา.

กตธา (โดยส่วนเท่าใด) = กตหิ วิภาเคหิ กตธา.

พหุธา (โดยส่วนมาก) = พหุหิ วิภาเคหิ พหุธา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ธา ปัจจัยที่ลงในอรรถว่า ส่วน นี้ ท่านกล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์เพราะจะนิยมใช้เป็นส่วนมาก ในที่บางแห่งก็ลง ธา ปัจจัยในอัสสัถิตัตถิตได้บ้าง เช่น ปณฺจธา (มี ๕ ประการ) ดังรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์มณีสารมัญจุสา (เล่ม ๑ หน้า ๒๐๒) ว่า ปณฺจ ปการา เอตสฺสชาติ ปณฺจธา (ปัญจธา คือ มี ๕ ประการ) แม้คัมภีร์ฎีกาใหม่ของสุโพธาลังการก็ใช่ ธา ปัจจัยด้วย ปการ ศัพท์ที่ประกอบกับบทหน้าเป็นพหูพจน์สมาส เช่น ทวิธา ทวิปฺปการา (มีสองอย่าง) พบในคำอธิบายคาถา ๑๖๕, ๑๗๓, ๒๐๒ และไข ติธา ด้วย ปการ หรือ วิธ ศัพท์ว่า

- ติปฺปการา (มีสามอย่าง) พบในคำอธิบายคาถา ๑๗๖
- ติวิธา (มีสามอย่าง) พบในคำอธิบายคาถา ๑๗๗
- ติวิธํ (มีสามอย่าง) พบในคำอธิบายคาถา ๒๒๘
- ติปฺปกาโร (มีสามอย่าง) พบในคำอธิบายคาถา ๒๓๕

คัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะ (สูตร ๕๖๙) กล่าวสรุปความหมายของ ธา ปัจจัยเป็นคาถาสองบาทว่า

ธา วิภาเค ปการา จา- กาวเร อสฺสตุยฺยปี จ.^{๔๔๒}

“ธา ปัจจัยย่อมเป็นไปในความหมายว่า ส่วน, ประการ (อย่าง), อากา
(ลักษณะ) และอัสสัถิตัตถิต”]

ขุณฺณํปัจจุเย- เอกธา กโรตฺติ เอกขุณฺณํ.

ใน ขุณฺณํ ปัจจัย ย่อมกระทำโดยส่วนเดียว มีรูปว่า เอกขุณฺณํ

[รูปวิเคราะห์จริงของ เอกชุม คือ เอเคน วิภาเคน เอกชุม ลง ชุม ปัจจัยในความหมายว่า ส่วน เหมือน เอกธา]

เอว เทวชุม.

อุทาหรณ์ว่า เทวชุม (โดยส่วนสอง) = ทวีติ วิภาเคติ เทวชุม.

ก็เช่นเดียวกันนี้

โสปัจเจ- สุตเตน วิภาเคน สุตโตโส.

ใน โส ปัจจัย โดยส่วนคือพระบาลี มีรูปว่า สุตโตโส

[คำว่า สุตต โดยทั่วไปแปลว่า พระสูตร ในที่บางแห่งหมายถึงพระพุทฺธพจน์ทั้งหมด แปลว่า พระบาลี (คำว่า บาลี ในที่นี้หมายถึงภาษามคธ ส่วนคำว่า พระบาลี หมายถึง พระไตรปิฎก) ในบางที่เป็นพระพุทฺธพจน์ในคัมภีร์ชั้นธกะและบริวาร บางทีก็เป็นพระพุทฺธพจน์ในคัมภีร์มัททิกา ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยว่า

สุตโตโสติ ขนธกปริวารโต อาหริตพพสุตตวเสน สฺมฺญจฺ วิณฺจฺฉิตานิ.^{๔๔๓}

“คำว่า สุตโตโส (โดยส่วนคือพระบาลี) คือ วินิจฉัยไว้ดีโดยเนื่องด้วยพระบาลีที่พึงนำมาจากคัมภีร์ชั้นธกะและบริวาร”

น สฺวินิจฺฉิตานิ สุตโตโส อนุพฺยณฺชนโสติ มาติกาโต จ วิภังคโต จ น สฺมฺญจฺ วิณฺจฺฉิตานิ.^{๔๔๔}

“คำว่า น สฺวินิจฺฉิตานิ สุตโตโส อนุพฺยณฺชนโส (มิได้วินิจฉัยไว้ดีโดยพระบาลีและคำอธิบาย) หมายความว่า มิได้วินิจฉัยไว้ดีโดยมัททิกาและวิภังค์”]

เอว พฺยณฺชนโส, ปทโส, อตฺถโส, พหุโส, สพฺพากาเรน สพฺพโส, อุปายโส, เหตุโส, จานโส, โยนิโส.

อุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

พฺยณฺชนโส (โดยส่วนคือศัพท์) = พฺยณฺชนเนน วิภาเคน พฺยณฺชนโส.

ปทโส (โดยส่วนคือบท) = ปเทน วิภาเคน ปทโส.

อตฺถโส (โดยส่วนคืออรรถ) = อตฺถเนน วิภาเคน อตฺถโส.

พหุโส (โดยส่วนอันมาก) = พหุนา วิภาเคน พหุโส.

โดยอาการทั้งปวง มีรูปว่า สพฺพโส = สพฺเพน อากาเรน สพฺพโส.

อุปายโส (โดยอุบาย) = อุปาเยน อุปายโส.

เหตุโส (โดยเหตุ) = เหตุนา เหตุโส.

จानโส (โดยพลัน) = จาเนน จานโส.

โยนิโส (โดยแยบคาย, อย่างเหมาะสม) = โยนิยา โยนิโส.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[โส ปัจจัยที่ลงท้าย อุบาย, เหตุ, จาน และ โยนิ เป็นรูปว่า อุปายโส, เหตุโส, จานโส และ โยนิโส ลงในอรรถดัตถิยาวิภัตติ จึงแปลว่า โดยอุบาย เป็นต้น โดยเหตุที่ โส ปัจจัยท้ายศัพท์ดังกล่าว มิได้ลงในความหมายว่า ส่วน คัมภีร์นिरुद्धิตีปนี (สูตร ๕๒๓) จึงกล่าวว่าให้แปลง นา วิภัตติท้าย ศัพท์เหล่านั้นเป็น โส ด้วยมหาสูตร

สรุปว่า โส ปัจจัยที่ลงด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ใช้ในความหมาย ๔ ประการ กล่าวไว้ใน คัมภีร์คัมภีร์ตถนิยาม (ข้อ ๔๙๓) คือ

๑. ปการ เช่น สพฺเพน ปการเณ สพฺพโส (โดยประการทั้งปวง), ปุณฺณปการเหติ ปุณฺณโส (โดยประการอันมาก)

๒. อาการ เช่น สพฺเพน อากาเรน สพฺพโส (โดยอาการทั้งปวง มีรูปว่า สพฺพโส)

๓. ส่วน เช่น สุตฺเตน วิภาเคน สุตฺตโส (โดยส่วนคือพระบาลี มีรูปว่า สุตฺตโส)

๔. ดัตถิยาวิภัตติ เช่น อุปายโส (โดยอุบาย)

นอกจากนั้น โส ปัจจัยยังลงในอรรถวิจจา เช่น

- ปทโส ธมฺมํ วาเจยฺย (พึงสอนธรรมทีละส่วน)
- ขณฺฐโส ฉินฺนํมิจฺฉามิ (เราต้องการตัดเป็นชิ้นๆ)
- จาตุมหปเถ ฟิลโส วิภชิตฺวา นิสินฺโน อสฺส (พึงชำแหละให้เป็นกองๆ แล้วนั่งในทาง

ใหญ่ ๔ แพร่ง]

อุทาหรณ์ว่า ปทโส (ทีละส่วน) ในประโยคว่า ปทโส ธมฺมํ วาเจยฺย (พึงสอนธรรมทีละส่วน) ลง โส ปัจจัยในอรรถวิจจา ด้วยสูตรในโมคคัลลานวิยาकरण (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๑๘) ว่า โส

วิญาปการุ (ลง โส ปัจจัยในอรรถวิจนาและปการะ) มีรูปวิเคราะห์ว่า ปทํ ปทํ กตฺวา ปทโส (ทำให้เป็นส่วนๆ ได้รูปว่า ปทโส) แม้คำว่า พิลโส วิภชิตฺวา (แยกเป็นกองๆ) ก็มีรูปวิเคราะห์ว่า พิลํ พิลํ วิภชิตฺวา พิลโส (ชำแหละเป็นกองๆ ได้รูปว่า พิลโส) หรือคำว่า ขณฺทโส กตฺวา (ทำเป็นชิ้นๆ) ก็มีรูปวิเคราะห์ว่า ขณฺทํ ขณฺทํ กตฺวา ขณฺทโส (ทำเป็นชิ้นๆ ได้รูปว่า ขณฺทโส) ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และโยชนาว่า

ปทโส ฐมฺมํ วาเจยยาติ เอกโต ปทํ ปทํ ฐมฺมํ วาเจยฺย, โกฎฺจาสํ โกฎฺจาสํ วาเจยยาติ อตุโธ.^{๔๔๕}

“คำว่า ปทโส ฐมฺมํ วาเจยฺย (พึงสอนธรรมทีละส่วน) หมายความว่า พึงสอนธรรมทีละส่วนพร้อมกัน ความหมายคือ พึงสอนแต่ละส่วน”

ปทโสติ เอตฺถ โสปัจจโย วิจฺจนตฺตฺวาจโกติ อาห ปทํ ปทฺนติ.^{๔๔๖}

“โส ปัจจัยในคำว่า ปทโส นี้ แสดงอรรถวิจนา ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ปทํ ปทํ (ทีละส่วน)”

พิลโสติ พิลํ พิลํ กตฺวา.^{๔๔๗}

“คำว่า พิลโส แปลว่า ทำให้เป็นกองๆ”

ในมหาสติปัฏฐานสูตรและอรรถกถา พบรูปว่า พิลโส ในประโยคว่า จาตุมาหาเป พิลโส วิภชิตฺวา นิสินโน อสฺส (พึงชำแหละให้เป็นกองๆ แล้วนั่งในทางใหญ่ ๔ แพร่ง) แต่ในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๓๘๖) กล่าวถึงรูปว่า พิลโส โดยทำที่ชะ อี ใน พิ เป็น อี

ในที่บางแห่ง โส ปัจจัยยังลงในอรรถสกัต์อีกด้วย ตามหลักฐานในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

ตตฺถ สพฺพโสติ สพฺพภาเรน, สพฺพาสํ วา อนวเสสานนฺติ อตุโธ.^{๔๔๘}

“ในพากย์นั้น พระดำรัสว่า สพฺพโส แปลว่า โดยอาการทั้งปวง หรือ[รูปสัญญา]ทั้งหมดคือ ไม่มีส่วนเหลือ”

ตามนัยแรก คำว่า สพฺพภาเรน ไชอรรถของ โส ปัจจัยว่ามีอรรถอาการะ

ตามนัยที่ ๒ คำว่า สพฺพาสํ ไชอรรถของ โส ปัจจัยว่ามีอรรถสกัต์ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า สพฺพา เอว สพฺพโส ([รูปสัญญา]ทั้งหมดนั้นแหละ) ตามคำอธิบายนี้ คำว่า สพฺพโส รูปสมุณานํ สมติกุมมา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เพราะล่องพ้นรูปสัญญาโดยอาการทั้งปวง

- เพราะลวงพันรูปสัญญาทั้งหมด

ประโยคเต็มของข้อความข้างต้นพบในคัมภีร์วิภังค์ ว่า

สพฺพโส รูปสณฺณํ สมตฺกมา ปฏฺิสมณฺณํ อตฺถํคมา นานตฺตสณฺณํ อมนสิการา
อนนฺโต อากาโสติ อากาसानญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ.^{๔๔๙}

“ภิกษุย่อมบรรลุอากาसानญายตนฌานอยู่ โดยปริกรรมว่า อากาศไม่มีที่สุด เพราะลวง
พันรูปสัญญา (สัญญาในรูปฌาน) โดยอาการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิมสัญญา (สัญญาที่
เกิดขึ้นเพราะการกระทบระหว่างวัตถุกับอารมณ์) เพราะไม่ใส่ใจนานัตตสัญญา (สัญญาที่เป็นไปใน
อารมณ์ต่างกัน)”

อนึ่ง ปทรูปสิทธิปริกณ์ (สูตร ๙) ได้แสดงถึง โส ปัจจัยลงในอัสสัถิตตัทธิต ดังคำว่า
ปณฺจปณฺจโส (มีอักษร ๕ เสียงๆ) โดย ปณฺจปณฺจโส มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. โดยกลุ่มละ ๕ ๆ = ปณฺจ จ ปณฺจ จ ปณฺจปณฺจ, ปณฺจปณฺจวิภาเคนาติ ปณฺจปณฺจโส
(โส ปัจจัยลงในอรรถว่า วิภาค = กลุ่ม)

๒. มีอักษร ๕ เสียงๆ = ปณฺจ จ ปณฺจ จ ปณฺจปณฺจ, ปณฺจ ปณฺจ เอเตสมตฺถิติติ ปณฺจปณฺจโส
(โส ปัจจัยลงในอัสสัถิตตัทธิต)

กล่าวโดยสรุป โส ปัจจัยในวรรณกรรมบาลีมีอรรถ ๗ ประการ ขอประพันธ์คาถาท่องจำ
ในเรื่องนี้ว่า

โส ปกาเร จ อากาเร	วิภาเค ตติยตฺถเก
สทฺถเภิ จ วิจนายํ	อสฺสตฺถิยญจ วตฺตติ.

“โส ปัจจัยย่อมเป็นไปในความหมายว่า ปการะ, อาการ, ส่วน, อรรถ
ของตติยาวิภัตติ, สกัถ์, วิจนา และอัสสัถิตตัทธิต”

โดยความเป็นจริง ศัพท์ทั้ง ๔ ประเภท คือ อุปสรรค นิบาต ชาติ และปัจจัย อันได้แก่
ตัทธิตปัจจัยและกิตก์ปัจจัย มีเนื้อความมากตามศัพท์เฉพาะที่พบในแต่ละแห่ง สำหรับผู้ที่สามารถ
เข้าใจเนื้อความของศัพท์ทั้ง ๔ ประเภทเหล่านั้นได้โดยสิ้นเชิง มีเพียงพระชีนาสพผู้บรรลุนิรุตติ-
ปฏิสัมภิทาญาณแล้ว ดังคัมภีร์นิรุตติทปิณี (สูตร ๒๘๘) กล่าวว่า

ชาติโว ปจฺจยา เจว	อุปสฺสคฺคนิปาตกา
อเนกตฺถาว เต ปฏฺิ-	สมภิทาญาณโคจรา. ^{๔๕๐}

“ธาตุ ปัจจัย อุปสรรค และนิบาต มีอรรถมากเป็นอเนกโดยแท้ ศัพท์เหล่านั้นเป็นอารมณ์ของปฏิสัมภิทาญาณ”]

๔๒๑. สัพพนาเมหิ ปการวณเ ตู ธา.

ลง ธา ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ทำยสรพนามในการแสดงปการะ

ธา ตู อ. ธา ปัจจัย ด้วย โหติ ย่อมลง อดเถ ในอรรถ ปการวณเ อันเป็นเครื่องกล่าวซึ่งปการะ ปร ในเบื้องหลัง สัพพนาเมหิ จากสรพนาม ท. ๗

[ดู ศัพท์ทำหน้าที่อุดตสมุจยะ คือ รวบรวมการลง ถตุตา ปัจจัย มีรูปว่า ตถตุตา, ยถตุตา, อณณถตุตา]

สัพพนาเมหิ ปการวณตเถ ธาปัจจโย โหติ.

ลง ธา ปัจจัยทำยสรพนามในความหมายที่แสดงปการะ

ตฺสทฺเทน ถตุตาปัจจโย จ.

และลง ถตุตา ปัจจัยด้วย ตู ศัพท์

สามณฺณสฺส เกทโก วิเสโส ปกาโร. ตสฺสาภิธานเติ อดโธ.

ความพิเศษที่ทำให้สิ่งทั่วไปแตกต่างกัน ชื่อว่า ปการะ ความหมายคือ [ลง ธา ปัจจัย]ในความหมายที่แสดงปการะนั้น

[คำว่า ปการะ คือ ความพิเศษที่เป็นลักษณะเฉพาะ ตรงข้ามกับ สามณฺณ ซึ่งหมายถึงสิ่งทั่วไป ประโยคข้างต้นนี้แสดงลักษณะของ ปการ ศัพท์ในสูตรนี้ ท่านผู้แต่งได้นำมาจากคัมภีร์กาดันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๒๕) ว่า สามานยสฺย เกทกะ ปฺรการะ (มีคำแปลเหมือนกัน)

ประโยคหลัง คือ ตสฺสาภิธานเติ อดโธ (ความหมายคือ [ลง ธา ปัจจัย]ในความหมายที่แสดงปการะนั้น) แสดงข้อความว่า

- คำว่า วณ ใน ปการวณ เป็นคำไวพจน์ของศัพท์ว่า อภิธาน
- คำว่า ปการวณ มีรูปวิเคราะห์เป็นกัมมัฏฐานบัญญัติปฺรติสสมาสว่า ปการสฺส วณํ

ปการวณํ

ตามหลักการใช้ที่พบในคัมภีร์ไวยากรณ์ คำว่า ปการ ใช้ในความหมาย ๒ อย่าง คือ

๑. ความพิเศษ เช่น ตถา (อย่างนั้น) แสดงว่าเป็นลักษณะเฉพาะที่ต่างจากลักษณะทั่วไป

๒. ความเหมือนกัน เช่น ณโวปควาทีหิ (ลง ณว บัจจยท้าย อุปคุ ศัพท์เป็นต้นในอรรธว่า บุตร) อาทิ ศัพท์ในสูตรนี้มีอรรธว่า ปการะ หมายถึง นามศัพท์ อุ การันต์ที่เหมือนกับ อุปคุ ศัพท์ หรือคำว่า ภูวาทโย ธาตโว (ภู ธาตุเป็นต้นชื่อว่า ธาตุ) ในเรื่องนี้ศัพท์ที่แสดงกิริยาเหมือน ภู ธาตุ ชื่อว่า ธาตุ เป็นต้น

มีหลักฐานในคัมภีร์กาตันตรวฤตติฎีกา (ปริจเฉทที่ ๒ คำอธิบายสูตร ๓๒๕) ว่า

ปการสทโท วิเสสโต สทิสโต จ. ยถา พราหมณ อิติ สามณญ, ตสฺส วิเสสา มาธฺรทโย. รูปมิตติ สามณญ, ตสฺส วิเสสา สุกาทโย. ปกาโร ยถา เทวตตูปการา สทิสวา อิติ. อิห ตู วิเสสโต อิจฺจาห สามณฺเญตฺยาหิ.^{๔๕๑}

“ปการ ศัพท์มีความหมายว่า พิเศษ และความหมายว่า เหมือนกัน เช่น คำว่า พราหมณ เป็นคำสามัญทั่วไป ส่วนพราหมณชาวมฤระเป็นความพิเศษของพราหมณนั้น คำว่า รูป เป็นคำสามัญทั่วไป ส่วนสีขาเป็นต้นเป็นความพิเศษของรูปนั้น ตัวอย่างปการะ เช่น เทวตตูปการา ที่แปลว่า ผู้เหมือนกับเทวทัต แต่ในสูตรนี้มีความหมายว่า พิเศษ ดังนั้นจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า สามณญ (ความพิเศษที่ทำให้สิ่งทั่วไปแตกต่างกัน ชื่อว่า ปการะ)”

ข้อความข้างต้นเป็นคำอธิบายจากคัมภีร์กาตันตรวฤตติฎีกา (คำอธิบายสูตร ๓๒๕) แต่ฉบับฎีกาของกาตันตระใช้เลขสูตรแตกต่างจากคัมภีร์กาตันตระฉบับอื่น โดยจัดอยู่ในสูตร ๔๐๔ เล่ม ๔ หน้า ๕๒๐ ฉบับพิมพ์ใหม่นี้ได้รวมคัมภีร์อธิบายเป็นสันสกฤตไว้ ๓ ฉบับ คือ

๑. กาตันตรวฤตติฎีกา

๒. กาตันตรวฤตติบัญญัติกา

๓. กลาปจันตระ

พร้อมกับฉบับแปลฮินดีชื่อสมึกษา

อนึ่ง แม้คัมภีร์อภิธาน์ปทีปิกา (คถา ๑๐๔๙) ก็แสดงความหมายของ ปการ ศัพท์ว่า ปกาโร ตุลยเภเทศู (ปการ ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า เหมือนกัน และพิเศษ)]

โส ปกาโร ตถา, ตํ ปการํ ตถา, เตन ปกาเรน ตถา, เยน ปกาเรน ยถา.

ประการนั้น มีรูปว่า ตถา
 ซึ่งประการนั้น มีรูปว่า ตถา
 โดยประการนั้น มีรูปว่า ตถา
 โดยประการใด มีรูปว่า ยถา

การประกอบรูปศัพท์ ตถา

ศัพท์เดิมเป็น ต ศัพท์ และ ปการ ศัพท์
 [ลง สี ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้ายศัพท์ทั้งสอง แปลง สี วิภัตติเป็น โอ เป็นต้น สำเร็จรูป
 เป็น โส ปกาโร]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า โส ปกาโร (อย่างนั้น) อิติ อตเถ ในอรรถนี้
 ลง ถา ปัจจัยในอรรถการด้วยสูตรว่า “สพฺพนาเมหิ ปการวจนฺ ตู ถา”
 ลบวิภัตติท้าย โส และ ปกาโร ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”
 ทำปกติสระท้ายของ ต และ ปการ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”
 ลบ ปการ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺโยโค”
 ตั้ง ตถา ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺถุทฺติสฺมาสกิตฺถา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ”
 ลง สี ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ตถา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”
 ลบ สี วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสฺสคฺคินิปาตาทีหิ จ”
 สำเร็จรูปเป็น ตถา

[บทที่ลง ถา ปัจจัยอาจลงวิภัตติทั้ง ๗ หมวดได้ เมื่อลงวิภัตติแล้วก็ลบเสียเพราะเป็น
 อภัยยัตถิต ท่านจึงแสดงด้วยวิภัตติหมวดต่างๆ ในรูปวิเคราะห์ เพื่อให้ปรากฏข้อความนี้ ในความ
 จริงรูปวิเคราะห์โดยทั่วไปต้องลงปฐมาวิภัตติในบทสำเร็จเท่านั้น ยกเว้นพิเศษในอภัยยัตถิตที่ลง
 วิภัตติทั้ง ๗ หมวดเหล่านี้]

เอวํ สพฺพถา, อณฺณถา, อิตฺรถา, อุภยถา.

สพฺพถา (โดยประการทั้งปวง) = สพฺพเพน ปกาเรนฺ สพฺพถา.

อณฺณถา (โดยประการอย่างอื่น) = อณฺเณน ปกาเรนฺ อณฺณถา.

อิตรถา (โดยประการนี้) = อิตเรน ปกาเรน อิตรถา.

อุภยถา (โดยประการทั้งสอง) = อุภเยน ปกาเรน อุภยถา.

ถตุตา-ปัจจุเย. เตน ปกาเรน ตถตุตา.

ใน ถตุตา ปัจจุย โดยประการนั้น มีรูปว่า ตถตุตา

เอว ยถตุตา, อณณถตุตา.

อุทาหรณ์เหล่านี้ คือ

ยถตุตา (โดยประการใด) = เยน ปกาเรน ยถตุตา.

อณณถตุตา (โดยประการอย่างอื่น) = อณเณน ปกาเรน อณณถตุตา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘๔๔) กล่าวว่า ถตุตา ปัจจุยไม่พบในพระบาลี แต่มีรูปที่คล้ายคลึงกันว่า ตถตุต (ความเป็นอย่างนั้น), อณณถตุต (ความเป็นอย่างอื่น) โดยลง ตตุ ปัจจุย ทำย ตถา, อณณถา ศัพท์]

“โก ปกาโร”ติ อตเถ-

ในความหมายว่า ประการไร [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๔๒๒. กิมีเมหิ ถํ.

ลง ถํ ปัจจัยท้าย กิ และ อิม ศัพท์ในการแสดงประการ

ถํ อ. ถํ ปัจจัย โหติ ย่อมลง อตเถ ในอรรถ ปการวจน อันเป็นเครื่องกล่าวซึ่ง
ประการ ปรํ ในเบื้องหลัง กิมีเมหิ จาก กิ และ อิม ศัพท์ ท. ๒

กิ-อิม อิจฺเจเตหิ ถํปจฺจโย โหติ ปการวจนตเถ.

ลง ถํ ปัจจัยท้ายศัพท์เหล่านี้คือ กิ และ อิม ในความหมายที่แสดงประการ

“กิสฺส ก เว จา”ติ เอตถ จสฺส เทน กิสฺส กาเทโส.

แปลง กิ เป็น ก ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ว่า กิสฺส ก เว จ (แปลง กิ เป็น ก ใน
เพราะะ ว ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ)

กถํ

เช่น กถํ (อย่างไร)

การประกอบรูปศัพท์ กถํ

ศัพท์เดิมเป็น กิ ศัพท์ และ ปการ ศัพท์

[ลง สิ ปฐมาวิภัติ ฝ่ายเอกพจน์ท้ายศัพท์ทั้งสอง (กิ เป็น ก) แปลง สิ เป็น โอ เป็นต้น
สำเร็จรูปเป็น โก ปกาโร]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า โก ปกาโร (ประการใด) อิติ อตเถ ในอรรถนี้

ลง ถํ ปัจจัยในอรรถประการด้วยสูตรว่า “กิมีเมหิ ถํ”

ลบวิภัติท้าย โก และ ปกาโร ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสละท้ายของ กิ ศัพท์ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “ปกฺติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ทำปกติสละท้ายของ ปการ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ปกฺติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ ปการ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ในเพราะ ถ่ ปัจจัย แปลง ก็ เป็น ก ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “กิสฺส ก เว จ”
 ตั้ง ถ่ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสฺมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทิสฺส จ”
 ลง สิ ปจฺมาวิภตฺติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ถ่ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”
 ลง สิ วิภตฺติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสฺสคฺคินิปาตาทีหิ จ”
 สำเร็จรูปเป็น ถ่

ก่ ปการํ ถ่, เกน ปกาเรน ถ่, อยํ ปกาโร อิตถํ, อิมํ ปการํ อิตถํ. อนน
 ปกาเรน อิตถํ.

ซึ่งประการไร มีรูปว่า ถ่ (อย่างไร)
 โดยประการไร มีรูปว่า ถ่ (อย่างไร)
 ประการนี้ มีรูปว่า อิตถํ
 ซึ่งประการนี้ มีรูปว่า อิตถํ
 โดยประการนี้ มีรูปว่า อิตถํ

[คำว่า อิตถนฺนาโม ภิกฺขุ (ภิกษุผู้มีชื่ออย่างนี้) สัททนีติปกรณํ (สูตรมालา สูตร ๘๔๕)
 กล่าวว่ามาจาก เอวํนาม แปลง เอวํ ศัพท์เป็น อิตถํ มีรูปวิเคราะห์ว่า เอวํ นามํ อสฺสาติ อิตถนฺนาโม
 แต่ปทรูปสิทธิปกรณํกล่าวไว้ในหมวดนิบาตว่า เอวํ, อิติ และ อิตถํ เป็นนิบาตในอรรถว่า นิทฺสสนะ
 ตามมตินี้จึงวิเคราะห์ว่า อิตถํ นามํ อสฺสาติ อิตถนฺนาโม]

“อิมสฺสิ ถ่ทานิหโตเธสุ จา”ติ อิมสทฺทสฺส อิกาโร, ทฺวิตถํ.

แปลง อิม ศัพท์เป็น อิ อักษรด้วยสูตรว่า อิมสฺสิ ถ่ทานิหโตเธสุ จ (แปลง
 อิม ทั้งศัพท์เป็น อิ ในเพราะ ถ่, ทานิ, ห, โต และ ฐ) และซ้อนพยัญชนะ

เอตถ หิ กฺขตฺตํอาทิจํปริโยสานปฺปจฺยณฺตานํ อพฺยตฺทตฺตํ นามพฺยปเทสํ
 กตฺวา วิภตฺติมฺหิ กเต “สพฺพาสมาวุโส”ติอาทินา วิภตฺติโลโป.

อนึ่ง ในสูตรนี้ เมื่อตั้งชื่อให้เป็นนามแล้วลงวิภตติ ให้ลงวิภตติด้วยสูตรที่ขึ้น
 ต้นว่า สพฺพาสมาวุโส (ลงวิภตติทั้งปวงท้าย อาวุโส, อุปสรรค และนิบาต เป็นต้นนั้นเดียว)
 เพราะบทที่ลงท้ายด้วยปัจจัยมี กฺขตฺตํ เป็นต้นมี ถ่ เป็นที่สุดเป็นอภัยยัตถิต

[บทที่ลง กุชตุํ บัจจยเป็นต้นด้วยสูตรว่า เอกาทิโต สกิสส กุชตุํ จนถึงลง ถํ บัจจย ด้วยสูตรว่า กิมีเมหิ ถํ เป็นอภัยยัตถิต ต้องตั้งชื่อให้เป็นนามแล้วจึงลงวิภัติ หลังจากนั้นจึงลง วิภัติตามสมควร]

“กวจิ โต ปญจมยตเถ”ติอาทินา วุตตโตอาทิปจจยนตา จ อิเธว อพยยตทุติเต สงคยหนติ.

บทที่ลงท้ายด้วย โต บัจจยเป็นต้นที่กล่าวมาแล้วด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า กวจิ โต ปญจมยตเถ (ลง โต บัจจยในอรรถปัญจมีวิภัติในบางแห่ง) ย่อมนับเข้าในอภัยยัตถิต นั้นนเห็นเถียว

๔๒๓. ยทนุปปนนา นิปาตนา สีขณนติ.

ศัพท์ที่มีได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนนา นี้]

เย สหุทา อ.ศัพท์ ท. เหล่าใด อนุปปนนา ไม่สำเร็จแล้ว ลกฺขณเณ ด้วยสูตร ๒

เต สหุทา อ.ศัพท์ ท. เหล่านั้น สีขณนติ ย่อมสำเร็จ นิปาตนา ด้วยนิปาตนสูตร ๒

[สูตรนี้เป็นมหาสูตรในตัทธิต ท่านกล่าวไว้เพื่อให้สำเร็จรูปศัพท์ที่ไม่มีสูตรอื่นกำกับไว้ หรือ เพื่อห้ามวิธีอื่นที่อาจนำมาทำตัวได้ เช่น การลง ก บัจจยในความหมายว่า คล้ายเหมือน เป็นต้น ดัง ที่กล่าวไว้ในสูตร ๓๘๔ ในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา (ปริจเฉทที่ ๒ คำอธิบายสูตร ๔๗) ได้ อธิบายลักษณะของนิปาตนสูตรว่า

อปปตตสฺส ปาปนํ ปตฺตสฺส ปฏฺิเสโ จ นิปาตณํ^{๔๕๒}

“การให้ถึงวิธีที่ยังมาไม่ถึง และการห้ามวิธีที่มาถึงแล้ว ชื่อว่า นิปาตนะ”

แม้คัมภีร์นยาสะ (สูตร ๕๗๑) ก็กล่าวว่า

เอตถ จ นิปาตณํ นาม อสมฺปตฺตํ สมฺปาเทติ, สมฺปตฺตํ นิวาเรติ. เตน อิมินา ลกฺขณเณ ยสฺมี ยสฺมี กเร ยํ ยํ รูปํ สีขณนติ, ตํ ตํ ตตฺถ ตตฺถ กาทพฺพ.^{๔๕๓}

“อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าทำให้สำเร็จในสูตรนี้ ย่อมยังวิธีที่ยังไม่มาถึงให้สำเร็จ และห้ามวิธีที่มาถึงแล้ว ดังนั้น เมื่อกระทำอย่างใด ด้วยสูตรนี้แล้ว รูปใดๆ ย่อมสำเร็จ รูปนั้นๆ พึงกระทำในสูตรนั้นๆ”

ข้อความในสูตรนี้กล่าวไว้ตามคัมภีร์ภาติกา (อัยยยะ ๕ ปาทะ ๑ สูตร ๕๙) และวุตติของกาดันตระ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๒๙, ๑๒๙) ว่า

ยทิห ลกฺขณนานุปปนฺนํ ตํ สพฺพํ นิปาตนา สิทฺธํ.^{๔๕๔}

“บทใดไม่สำเร็จแล้วด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินินี้ บททั้งหมดนั้นย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร”

ยํ ลกฺขณนานุปปนฺนํ ตํ สพฺพํ นิปาตนา สิทฺธํ.^{๔๕๕}

“บทใดไม่สำเร็จแล้วด้วยสูตร บททั้งหมดนั้นย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร”

โดยเหตุที่อุทาหรณ์ในพระไตรปิฎกมีความวิจิตรพิสดาร หลักภาษาที่กล่าวไว้ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์เป็นการแสดงโดยมากเท่านั้น ท่านจึงกล่าวสูตรนี้เพื่อให้สำเร็จรูปศัพท์ที่มีได้แสดงไว้ในกัจจายนไวยากรณ์ สูตรนี้เป็นหนึ่งในมหาสูตร ๔ สูตร ซึ่งมีลักษณะเหมือนมหาปเทศ ๔ ตามหลักพระวินัย ดังคัมภีร์รูปเภทปกาสนี (คาถา ๕-๖) กล่าวว่า

วินเย วินยญฺญนํ	นยคฺคาหาย สาธุกํ
จตุมหปเทสํ ตํ	อภาสิ นายโก ยถา.
สทฺเทสุ สทฺทวิญญฺณํ	นยคฺคาหาย สาธุกํ
มหปเทสสุตฺตํ ตํ	ภาสิ กจฺจายโน ตถา.

“พระศาสดาตรัสมหาปเทศ ๔ นั้นเพื่อการรับเอานัยในพระวินัยของท่านผู้รู้ด้วยดี ฉันทใด พระกัจจายนะกล่าวมหาปเทศสูตรนั้นเพื่อการรับเอานัยในไวยากรณ์ของท่านผู้รู้ไวยากรณ์ด้วยดี ฉันทนั้น”

คำว่า ยทฺนุปปนฺนา มีความหมาย ๓ นัย คือ

๑. เย + อนุปปนฺนา โดยลบสระ เอ และลง อ อักษรเป็นอาคมด้วยมหาสูตร (ลง ท อักษรเป็นอาคมอีกด้วย) หรือสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๓๗) ว่า เอโณมวณฺเณ (ในเพราะอักษรหลัง ให้แปลง เอ และ โอ เป็น อ)

๒. ยํ + อนุปปนฺนา โดย ยํ เป็นนิบาตที่ใช้ในความหมายพหูพจน์ ในพระบาลีบางแห่งมีตัวอย่างที่ประกอบใช้ ยํ นิบาตในความหมายว่า เย ดังหลักฐานในอรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๑๖๘) ว่า

ยํ ตุมฺเหติ เย ตุมฺเห. อถ วา ยถิ ตุมฺเหติ วุตฺตํ โหติ. ยถิสทฺทสฺส หิ อตฺถเ อยํ นิปาโต.

“คำว่า ยํ ตุมฺเห แปลว่า ท่านทั้งหลายเหล่าใด อีกอย่างหนึ่งแสดงความหมายว่า ถ้าท่านทั้งหลาย ที่จริงแล้วบทบาทนี้ย่อมเป็นไปในอรรถของ ยถิ ศัพท์”

๓. ยํ + อนุปนฺนา โดย ยํ เป็นลึงควจนวิปลาส ก็คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปุงลึงค์ พหูพจน์ว่า เย ก็กล่าวเป็นรูปนปุงสกลึงค์ เอกพจน์ว่า ยํ ดังอุทาหรณ์ของลึงควิปลาสว่า จตฺตาโร สติปญฺจานา (สติปัฏฐาน ๔) และอุทาหรณ์ของวจนวิปลาสว่า สงฺขารेषฺ สติ วิมฺภณํ โหติ (เมื่อมีสังขารทั้งหลาย ย่อมมีวิมฺภณ) กล่าวคือ ในอุทาหรณ์ที่ ๑ คำว่า สติปญฺจานา เป็นนปุงสกลึงค์ที่มีรูปเหมือน จิตฺตา แต่เมื่อควรประกอบใช้บทวิเสสจะเป็นรูปนปุงสกลึงค์ว่า จตฺตาริ ก็ใช้เป็นรูปปุงลึงค์ว่า จตฺตาโร ในอุทาหรณ์ที่ ๒ บทลักษณะวันตกัตตาว่า สงฺขารेषฺ เป็นพหูพจน์ แต่เมื่อควรประกอบใช้ลักษณะกริยาเป็นรูปพหูพจน์ว่า สนฺตสฺส ก็ใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า สติ ดังนั้น สัททนีติปริกัณ (สุตตมาลาสูตร ๖๗๒) จึงตั้งสูตรแสดงวิปลาส ๖ ประการว่า ลึงควิภตฺตวจนกาลปฺริสทฺทขรณํ วิปลาสํ (การเปลี่ยนลึงค์ วิภตฺติ พจน์ กาล บุรุษ และอักษรย่อมมีได้) โดยความเป็นจริงการเปลี่ยนลึงค์เป็นต้นนี้มีประโยชน์เพื่อให้คำสละสลายทั้งในประโยคร้อยแก้วและร้อยกรอง ดังคัมภีร์นirutติทีปนี (สูตร ๒๔๙) กล่าวว่า

วจนลลิตฺตจฺจเต ปน สติ วิสทิสลึงควจนานมปิ ปทานํ อณฺณมณฺณสํโยโค โหติ.^{๔๔๗}

“แต่เมื่อมีความสละสลายแห่งถ้อยคำ การประกอบซึ่งกันและกันของบทที่แม้จะมีลึงค์และพจน์ต่างกันย่อมมีได้”

คำว่า อนุปนฺนา ตตฺตปเป็น น + อนุปนฺนา คำว่า อนุปนฺนา แปลว่า “สำเร็จแล้ว” หรือ “บริบูรณ์แล้ว” ความหมายแรกกล่าวไว้ในปทฺรูปสทฺธินิสสัยใหม่ ความหมายหลังพบในปทฺรูปสทฺธิ-ภาสาคีภา ส่วนปทฺรูปสทฺธิคณฺฐิตตตปเป็น น + อนุปนฺนา โดย อนุปนฺนา มาจาก นิ = นิฏฺฐํ (ความสำเร็จ) + อนุปนฺนา (ถึง) คำว่า อนุปนฺนา จึงแปลตามความเห็นนี้ว่า “ไม่ถึงความสำเร็จ”

คำว่า นิปาตนา มาจาก นิปาตณ ศัพท์ + สฺมา วิภตฺติ ลง สฺมา ในอรรถดิตยาวิภตฺติ ดังคำว่า มตฺตา สุขปริจฺจาคา (ด้วยการสละสุขเล็กน้อย) คำว่า นิปาตณ

โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า นิปาตียนฺเต เอเตนาติ นิปาตณํ (สูตรเครื่องให้สำเร็จศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยสูตร)])

ये सत्ता लक्षणेन अनुपपन्ना अनित्यलक्षणया अक्षरातिता नाभ्यसकनिपातो वा समासतृतीयातिता वा, ते निपातना लिखन्ति.

ศัพท์เหล่านี้ยังมิได้สำเร็จด้วยสูตร คือ ยังมิได้แสดงสูตรไว้โดยอักษรเป็นต้น กิตติ โดยนาม อุปสรรค หรือนิบาตเป็นต้น กิตติ โดยสมาสหรือตัทธิตเป็นต้น กิตติ ศัพท์ เหล่านี้ย่อมสำเร็จด้วยสูตรนี้

[คำว่า ลกฺขณ ในประโยคนี้ใช้ในความหมายว่า สูตร ซึ่งก็คือสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ ดัง คัมภีร์การิกา (คาถา ๕๕) ที่เป็นวรรณกรรมบาลีฉบับแรกของพม่าและแต่งก่อนสหพันธินิพนธ์ได้ แสดงคำไวพจน์ของสูตรว่า

อารมฺโม วจนํ ปตฺติ

ลกฺขณํ โยคเมว จ

วากุยํ สุตฺตยตนาทิ

สุตฺตทานมภิธายกั.^{๔๔๘}

“ศัพท์ที่กล่าวสูตร คือ อารมฺโม วจนํ ปตฺติ ลกฺขณํ โยค วากุยํ สุตฺต และ ยตฺน เป็นต้น”

ข้อความว่า “ยังมิได้แสดงสูตรไว้โดยอักษรเป็นต้น” หมายความว่า ไม่มีสูตรที่กล่าวถึงการประกอบรูปศัพท์ที่ประกอบขึ้นจากอักษรแต่ละตัว พร้อมทั้งบทและพยัญชนะ ดังสหพันธินิพนธ์ แสดงตัวอย่างของอักษร บท และพยัญชนะ ดังนี้

ตัวอย่างอักษร

- เจตฺย = เจตฺย (เจตีย)
- ขตฺย = ขตฺย (กษัตริย์) ลบสระ อี ใน ตี
- ปทุม = ปทุม ลบสระ อุ ใน ทุ
- นิเสนฺห = นิเสนฺห ลบสระ อี ใน สี
- รตฺน = รตฺน ลบสระ อ ใน ต
- กุริย = กิริย
- เกฺลส = กิเลส ลบสระ อี ใน กี ด้วยสูตร ๖๙ ว่า สรโลโป ยมนราทีสุ วา (ในเพราะะ ย, ม, น และ ร อักษรเป็นต้น ลบสระได้บ้าง)

ตัวอย่างบท

- เอฟมุโค (ทั้งหมดทั้งใบ) แปลง มฺข เป็น มฺค ด้วยสูตร ๑๐๓ ว่า เอฟโต มฺขสฺส มฺโค (แปลง มฺข เป็น มฺค ท้าย เอฟ ศัพท์)

ตัวอย่างพยัญชนะ

- ตถาคโต (ผู้ตรัสอย่างนั้น)
- สุขโต (ผู้ตรัสดี)
- กุสโลโต (ผู้จมลงอย่างน่าเกลียด, ผู้เกียจคร้าน) แปลง ท เป็น ต ด้วยสูตร ๗๓ ว่า โต ทสฺส (แปลง ท เป็น ต)

ตัวอย่างของนาม อุปสรรค นิบาต สมาส ตัทธิศ รวมทั้งอาชยาดและกิตกัที่ละไว้ด้วย อาทิสัพพท พิงทราบตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์พาลาวดารที่ประกอบใช้สูตรนี้เป็นหลัก ดังนี้

ตัวอย่างนาม

- ปุพฺเพ (ในกาลก่อน) แปลง สฺมี เป็น เอ (หน้า ๓๒)
- จตฺตฺสนฺนํ (แก่/แห่ง ๔) แปลงสฺระ อุ ของ ตฺ เป็น อ (หน้า ๓๘)

ตัวอย่างอุปสรรค

- โสณฺณํ = สุณฺณํ (ทอง) แปลง ว เป็น โอ และลบ อุ <ตัวอย่างนี้ไม่พบในคัมภีร์พาลาวดาร แต่น่าจะเข้ากับเนื้อความของสูตรนี้ เพราะ สุ เป็นบทอุปสรรคที่มีอรรกว่า โสณฺณ (งาม) และคัมภีร์อภิธานปิปปิกากฎีกา (คำอธิบายคถา ๔๘๗) ก็แสดงรูปวิเคราะห์ว่า โสโกณ วณฺโณ ยสฺส สุณฺณํ (วัตถุที่มีสีงาม)>

ตัวอย่างนิบาต

- กจฺจิ โน = กจฺจิ ญฺ (หรือไร) ลบสฺระ อุ และลง โอ อาคม (หน้า ๗) ในคัมภีร์พาลาวดารมิได้ใช้สูตรนี้ในการประกอบรูปศัพท์ แต่ใช้ จ ศัพท์ในสูตรว่า โลปณฺจ ตตฺรภาโร.

ตัวอย่างสมาส

- พหฺนฺทโก สฺมฺทโท (มหาสมุทรมที่มีแม่น้ำมาก) ทำรัสสะ อี ใน ที เป็น อี (หน้า ๕๐)
- อิตฺติปฺมํ (สตรีและบุรุษ) ทำรัสสะ อี ใน ถี เป็น อี (หน้า ๕๒), ตั้งอัปยยิภาวสมาสเป็นเอกพจน์ (หน้า ๕๓)

ตัวอย่างตัทธิศ

- อชฺช (ในวันนี้)
- สชฺช (ในกาลที่เสมอกัน)
- อปรชฺช (ในวันอื่นอีก) ลง ชฺช, ชฺช ปัจจยํทํย อิม, สมาน, อปร ศัพท์ และแปลง อิม เป็น อ, แปลง สมาน เป็น ส (หน้า ๔๑ : นามกัณฑ์)

- ปณณวา (ผู้มีปัญญา) ทำรัสสะ อา ใน ภา เป็น อ (หน้า ๖๑)
- โสวณณมย (สิ่งที่ทำด้วยทอง) พกทธีรัสสะ อุ เป็น โอ (หน้า ๖๒)
- เตรส (๑๓) แปลง ตี เป็น เต (หน้า ๖๓)
- ทณทิตต (ความเป็นผู้มีไม้เท้า) ทำรัสสะ อี ใน ที เป็น อิ (หน้า ๖๓)
- อรหตา (ความเป็นพระอรหันต์) ลป นุต ศัพท์ (หน้า ๖๕)
- อชฺชว (ความซื่อตรง) แปลง อุ ของ ชุ เป็น อว (หน้า ๖๕)
- มลินี โกโรติ (ย่อมกระทำให้หม่นหมอง) ลง อี ปัจจัย (หน้า ๖๖)

ตัวอย่างอาชญาต

- ปเจ (พึงหุง) แปลง เอยย เป็น เอ (หน้า ๗๒)
- อปจิ (หุงแล้ว) ทำรัสสะ อี ใน จี เป็น อี (หน้า ๗๔)
- กิณาคี (ย่อมซื้อ) ทำรัสสะ อี ใน กี เป็น อี และแปลง นา เป็น ณา (หน้า ๗๘)
- กยิริติ (ย่อมกระทำ) ลบ รุ ของ กรุ ธาตุ (หน้า ๗๙)
- อากสิ, อากริ (ได้กระทำแล้ว) ทำรัสสะ อี เป็น อี (หน้า ๗๙)

ตัวอย่างกิตก์

- กยทสสว (ผู้เห็นภัยโดยปกติ) แปลงสระ อี เป็น โ (หน้า ๘๕)
- ภิกขุ (ผู้เห็นภัยในวัฏสงสาร) ทำรัสสระ อุ เป็น อู (หน้า ๘๖)

ในสหพันธ์นิทรรศการและนิทรรศการที่ปีนี้ได้กล่าวถึงการเพิ่มพูนและการลดพูนในบท จัด
ว่านับเข้าในวิธีของสูตรนี้อีกด้วย ในที่นี้ขอนำมากล่าวไว้เพื่อประเทืองปัญญาแก่ผู้สนใจภาษาบาลี

กล่าวคือ สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สุต ๑๖๑) กล่าวถึงการเพิ่มพยางค์ในบทว่า อปฺปกุขราณํ พหุตฺตมณฺณตฺตณฺจ (ความมากและความเป็นอื่นอย่างอื่นของพยางค์น้อยย่อมมี) การเพิ่มพยางค์ในบทด้วยการลงอาคมและอาเทศนี้เรียกว่า ปสาธนํ คือ การยืดยาว (ไม่เหมือนกับสัมปสาธนํในนิรุตตินัย ๑๐) ส่วนการลดพยางค์ในบทด้วยการลบและอาเทศ เรียกว่า สังโกชนํ คือ การย่อคำ พึงประกอบใช้สูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สุต ๑๖๒) ว่า พหุกุขราณํ อปฺปตฺตมณฺณตฺตณฺจ (ความน้อยและความเป็นอื่นอย่างอื่นของพยางค์มากย่อมมี) เช่น

ตัวอย่างการเพิ่มพยางค์ในบท

- เอกจุจิโย, เอกจุเจโยโย = เอกจุโจ (บางคน)
- มาติโย = มจโจ (มนุษย์) - กิจจยัม = กิจจัม (หน้าที่)

- สุวามิ = สามิ (เจ้านาย)
- สุวามินิ = สามินิ (เจ้านายหญิง)
- สตฺโตโว = สตฺโต (สัตว์)
- สฺสรติ = สรติ (ระลึกอยู่)
- ทฺเว = เทว (สอง)
- ปชฺหม์ = ปมห์ (ชนตา)
- ปณฺหิตฺติยํ = ปณฺหิตฺจํ (ความเป็นบัณฑิต)
- สฺวเกหิ ปฺตุเตหิ = สเกหิ ปฺตุเตหิ (ด้วยบุตรทั้งหลายของตน)

ตัวอย่างการลดพยางค์ในบท

- อาเจโร = อาจริโย (อาจารย์)
- ตินฺหํ = ติชนิ (อันคมกล้า)
- สฺนฺหา = สฺนฺสา (สะไ้)
- อภินฺหํ = อภิกฺชนํ (บ่อยๆ)
- ปณฺโห = ปุพฺพณฺโห (เวลาเช้า)
- อจฺเณรํ = อจฺณริยํ (น่าอัศจรรย์)
- ปาณฺหิรํ, ปาณฺหิรํ = ปาณฺหาริยํ (ปาณฺหาริย)
- มจฺเณรํ, มจฺณรํ = มจฺณริยํ (ความตระหนี่)
- กจฺจาโน = กาทิยาโน (พระกัจจानะ)
- ปทฺมานิ = ปทฺมานิ (ดอกปทุมทั้งหลาย)

ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ ท่านนิยมใช้สูตรว่า เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้นในสนธิกัณฑ์ นามกัณฑ์ และสมาสกัณฑ์ ในอาขยาดกัณฑ์นิยมใช้สูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น และส่วนมหาสูตรว่า ยทฺนุปฺปนา นิปาตนา สิชฺฆนฺติ นี้มีใช้น้อยที่สุด พบในสมาสเกี่ยวกับการลง อี ปัจจัยในอรรณฤตตฺพภาวະ และการลง ก ปัจจัยที่มีความหมายว่า คล้ายเหมือน เป็นต้นในตัทธิต นอกจากนั้น มหาสูตรว่า ปจฺจยา- ทณฺเฑจฺจา นิปาตนา สิชฺฆนฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนาสูตร) ปทรูปสิทธิ- ปกรณ์นิยมใช้ในการลงกิตักปัจจัยและการประกอบรูปศัพท์ด้วยการอาเทศ เป็นต้น แต่คัมภีร์พาลาวดาร ใช้สูตร ยทฺนุปฺปนา นี้เป็นมหาสูตรที่ใช้ครอบคลุมทุกปริจเฉท โดยไม่กล่าวถึงมหาสูตรอีก ๓ สูตร ไว้ในคัมภีร์ เพราะถือว่าใช้มหาสูตรเพียงสูตรเดียวก็เพียงพอแล้ว เนื่องด้วยพาลาวดารเป็นคัมภีร์ ย่อกัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์ จึงไม่แสดงบางสูตร

อนึ่ง บางท่านคิดว่าสูตร วชาทีหิ ปพฺพชฺชาทโย นิปฺจจนฺเต (ศัพท์ว่า ปพฺพชฺชา เป็นต้น ย่อมสำเร็จด้วย วช ธาตุ เป็นต้น) ว่าเป็นมหาสูตรเช่นเดียวกัน แต่สูตรดังกล่าวไม่จัดเป็นมหาสูตร เพราะเกี่ยวกับอุณาที่ปัจจัยที่เป็นศัพท์เฉพาะเท่านั้น ดังข้อความในคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๖๓๘) ว่า

อุณาที่ปจฺจยา อนินฺจฺจคฺตา เย ปโยคา, เต สทฺเพ อิมินาว สิชฺฆนฺติ. อยฺเมสํ หิ ปจฺจยา- ทณฺเฑจฺจา นิปาตนา สิชฺฆนฺติ ตฺยาคินิเยว นิปฺพาทกานีติ.^{๔๔๔}

“อุทาหรณ์เหล่าไฉไลลงอุณาภิปัจจัย (ปัจจัยมี อุณฺ = ญ เป็นต้น) ไม่ถึงความสำเร็จ อุทาหรณ์ทั้งหมดนั้นย่อมสำเร็จด้วยสูตรนี้นั่นแหละ เพราะสูตรว่า ปจฺยยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิขฺฌนฺติ เป็นต้น เป็นสูตรทำให้สำเร็จบทกติก่อื่น”]

ตัทธิตโต ดาว-

ลำดับแรก อุทาหรณ์โดยตัทธิต เช่น

อิมสฺมา ชฺช สียา กาเล สมานาปรโต ชฺช จ
อิมสทฺทสฺสกาโร จ สมานสฺส จ โส สียา.

ลง ชฺช ปัจจัยท่าย อิม ศัพท์ในกาลเวลา

ลง ชฺช ปัจจัยท่าย สมาน ศัพท์ และ อปร ศัพท์

แปลง อิม ศัพท์เป็น อ อักษร

และแปลง สมาน ศัพท์เป็น ส

อิมสฺมี กาเล อิมสฺมี ทิวเส วา อชฺช, สมานे กาเล สชฺช, อปรสฺมี ทิวเส อปรชฺช.

ในกาลนี้ หรือว่า ในวันนี้ มีรูปว่า อชฺช

ในกาลที่เสมอกัน มีรูปว่า สชฺช (ในขณะทำกรรมนั่นเอง)

ในวันอื่นอีก มีรูปว่า อปรชฺช (ในวันหน้า, ในวันข้างหน้า)

[คำว่า อชฺช มาจาก อิม ศัพท์ + ชฺช ปัจจัยในอรรถว่า กาล หรือ วัน ลง ชฺช ปัจจัย และแปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตรนี้ แม้รูปว่า สชฺช ก็มาจาก สมาน ศัพท์ + ชฺช ปัจจัย แปลง สมาน เป็น ส ด้วยสูตรนี้ อนึ่ง โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๐๗) แสดงรูปวิเคราะห์ สชฺช ว่า สมานे อหิ สชฺช (ในวันที่เสมอกัน มีรูปว่า สชฺช = ในวันที่ทำกรรมนั่นเอง)

รูปว่า อชฺช มักใช้ในความหมายหลังว่า “ในวันนี้” แต่บางแห่งอาจใช้ในความหมายว่า “ในกาลนี้, บัดนี้” ตามความหมายแรกว่า อิมสฺมี กาเล (ในกาลนี้) ดังหลักฐานในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒ หน้า ๑๗๒) ว่า

วตฺตุกาโม อหํ อชฺช

ปติฏฺฐํ นาติคฺจนามิ

ปจฺยยาการวณฺณนํ

อชฺโฆคาโพหว สาคร.^{๔๖๐}

“บัดนี้ ข้าพเจ้าใครจะกล่าวอธิบายปัจจัยการ ทั้งๆ ที่ยังไม่ได้ที่อาศัย เหมือนบุรุษก้าวลงสู่สาคยังไม่ได้ที่เหยียบยัน ฉะนั้น”

นอกจากนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาบางแห่งพบคำไวพจน์ของ อชฺช อีกหลายคำว่า

๑. อชฺชทิวส (วันในกาลนี้, วันนี้) พบในอรรถกถาชาดกว่า

หิโย ปวตตมปิ อชฺชทิวสํ น ปาปุนิ.^{๔๖๑}

“แม้อายุที่ดำเนินไปในวันวานก็ไม่มาถึงวันนี้”

๒. อชฺชกาล (กาลในวันนี้, ปัจจุบันนี้) พบในอรรถกถาพุทธวงศ์และอรรถกถาธรรมบท
ว่า

ยาวชฺชกาลา อวินาสยนตา ปาฬิกมณฺเฑ จ ปาฬิตถิ.

กถานุสนธิ์ สุตตสฺส ปุตฺตา ยถาสุตฺเตว สมาหริสฺส.^{๔๖๒}

“เหล่าโอรสพระสุต ไม่ทำลำดับพระบาลีและอรรถแห่งพระบาลีให้เสื่อมเสีย ช่วยกันรวบรวมตามที่ศึกษาศดับฟังสืบต่อเรื่องกันมา จนตราบเท่าปัจจุบันนี้”

อาจริยปรมฺปราย ยาวชฺชกาลา อากโต.^{๔๖๓}

“อาจารย์ต่อๆ มาได้นำพุทธวงศ์มาแล้วจบจนถึงปัจจุบันนี้”

สา อปรภาเค อกฺข สลากภตฺตานิ ปฏฺฐเปสิ. ตานิ ยาวชฺชกาลา ทิยนฺติเยว.^{๔๖๔}

“นางยักษิณีนั้นได้ตั้งสลากภัต ๘ ที่ไว้ในกาลต่อมา มหาชนย่อมถวายสลากภัตเหล่านั้น
จบจนถึงปัจจุบันนี้”

๓. อชฺชตนกาล (กาลที่มีในวันนี้, ปัจจุบันนี้) พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและอัฐสาลินีว่า

ยํ คตฺติกาหาราทิสฺมปฺตติยา อภาเวน อชฺชตนกาลปริสํ วิย วสฺสสฺตมตฺตปริมาณสฺส
อายุโน ขยวเสน มรณํ โหติ, อิทํ อายุกุขเยน มรณํ นาม.^{๔๖๕}

“มรณะโดย้อมมีด้วยการสิ้นอายุซึ่งมี ๑๐๐ ปีเป็นกำหนด เช่นเดียวกับอายุของคนทุกวันนี้
เพราะไม่มีสมบัติคือคตติ, กาล และอาหารเป็นต้น ข้อนี้ชื่อว่ามรณะด้วยการสิ้นอายุ”

ตโต อุกฺกํ เตสฺเยว สิสฺसानุสิสฺสสงฺขาตาย อาจริยปรมฺปราย ยาวชฺชตนกาลา อากโต.^{๔๖๖}

“ต่อจากนั้น ศิษยานุศิษย์ของพระเถระเหล่านั้นนั้นแหละนำมาแล้วโดยสืบต่อกันมาตาม
อาจารย์จนถึงปัจจุบันนี้”]

การประกอบรูปศัพท์ อชฺช

ศัพท์เดิมเป็น อิม ศัพท์ และ กาล ศัพท์

[ลง สฺมี สัตตมีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้ายบพทั้งสอง แปลง สฺมี เป็น เอ เป็นต้น สำเร็จรูป เป็น อิมสฺมี กาลเ]

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อิมสฺมี กาลเ (ในกาลนี้) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ชฺช ปัจจัยในอรรถกาลด้วยสูตรว่า “ยทฺนุปปนฺนา นิปาตนา สิขฺฆนฺติ”

ลบวิภัตติท้าย อิมสฺมี และ กาลเ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกฺติ จสฺส สฺรณฺตสฺส”

ลบ กาล ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมฺปโยโค”

แปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ยทฺนุปปนฺนา นิปาตนา สิขฺฆนฺติ”

ตั้ง อชฺช ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสฺมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ”

ลง สฺมี สัตตมีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อชฺช ศัพท์ด้วยสูตรว่า “โอกาเส สตฺตมึ”

ลบ สฺมี วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปลศฺคฺคฺนิปาตาทีหิ จ”

สำเร็จรูปเป็น อชฺช

นิปาเตหิ ภาวตฺเถ ตนฺนปฺปจฺจโย.

ลง ตน ปัจจัยท้ายนิปาตในอรรถว่า มี

อชฺช ภาวํ อชฺชตฺนํ, อชฺช ภาวา อชฺชตฺนํ, เสว ภาวํ สฺวาตฺนํ

เช่น

คำที่มีในวันนี้ (คำสมัยใหม่) มีรูปว่า อชฺชตฺนํ (นปฺงสกลิงค์)

กิริยาที่มีในวันนี้ มีรูปว่า อชฺชตฺนํ (อิตถีสกลิงค์)

บุญที่มีในวันพรุ่งนี้ มีรูปว่า สฺวาตฺนํ

[ในคัมภีร์เถรคาถา พบรูปปฺงลิงค์ว่า อชฺชตฺโน ธมฺโม (ธรรมที่มีในวันนี้) ดังนี้

นาย อชฺชตฺโน ธมฺโม

นจฺเจโร นปิ อพฺภุโต

ยตฺถ ชฺาเยถ มียะถ

ตตฺถ กิ วีย อพฺภุตฺ. ^{๔๖๗}

“ธรรมนี้ไม่มีแต่วันนี้ ไม่น่าอัศจรรย์ ทั้งมิใช่ไม่เคยมีมา ในโลกที่สัตว์
เกิดสัตว์ตายจะไม่เคยมีได้อย่างไร”

ในพระบาลีมักพบประโยคที่นิมนต์พระพุทธเจ้าเพื่อบันทึกตำราว่า อธิวาเสตุ เม ภนฺเต
ภควา อชฺชตนาถ ภาตฺตํ (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคโปรดรับภักดิ์ของข้าพระองค์ เพื่อบุญ
และปิติปราโมทย์ที่มีในวันนี้ หรือ อธิวาเสตุ เม ภนฺเต ภควา สุวตนาถ ภาตฺตํ (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ
พระผู้มีพระภาคโปรดรับภักดิ์ของข้าพระองค์ เพื่อบุญและปิติปราโมทย์ที่มีในวันพรุ่งนี้) คำว่า อชฺชตนา
และ สุวตนา หมายถึง ปุณฺณญฺเจว ปิติปาโมชฺชญฺจ (บุญและปิติปราโมทย์) ดังคำอธิบายในคัมภีร์
อรรถกถาว่า

อชฺชตนาถาติ ยํ เม ตุมฺहेสุ การํ กโรโต อชฺช ภาวิสฺสติ ปุณฺณญฺจ ปิติปาโมชฺชญฺจ, ตทตฺถาย.^{๔๖๘}

“คำว่า อชฺชตนาถ (เพื่อบุญและปิติปราโมทย์ที่มีในวันนี้) หมายความว่า บุญและปิติ
ปราโมทย์ใดจักมีในวันนี้แก่ข้าพระองค์ผู้กระทำการในพระองค์อยู่ [พระผู้มีพระภาคโปรดรับภักดิ์]
เพื่อประโยชน์แก่บุญและปิติปราโมทย์นั้น”

ตตฺถ สุวตนาถาติ ยํ เม ตุมฺहेสุ สกฺกาโร กโรโต เสว ภาวิสฺสติ ปุณฺณญฺเจว ปิติปาโมชฺชญฺจ,
ตทตฺถาย.^{๔๖๙}

“ในพากย์นั้น คำว่า สุวตนาถ (เพื่อบุญและปิติปราโมทย์ที่มีในวันพรุ่ง) หมายความว่า
บุญและปิติปราโมทย์ใดจักมีในวันพรุ่งแก่ข้าพระองค์ผู้กระทำการในพระองค์อยู่ [พระผู้มี
พระภาคโปรดรับภักดิ์]เพื่อประโยชน์แก่บุญและปิติปราโมทย์นั้น”

ในบางที่ คำว่า อชฺชตนา และ สุวตนา เป็นอิตถิลีลค์ที่หมายถึง ยาคุ (ข้าวยาคุ) ดัง
หลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๒๓๗) ว่า

ภิกฺขุ อชฺชตนาถ วา สุวตนาถ วา ยาคฺยา นิมนฺเตตฺวา เตสํ สมฺ ปวิฏฺฐานํ ยาคุํ เทติ.^{๔๗๐}

“บุคคลนิมนต์ภิกษุทั้งหลายเพื่อข้าวยาคุที่มีในวันนี้หรือวันพรุ่ง แล้วถวายข้าวยาคุแก่
ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นผู้เข้ามาสู่เรือน”

คำว่า อชฺชตนา หมายถึง วิภตฺติ คือ วิภตฺติที่มีในวันนี้ หมายถึง วิภตฺติที่แสดงข้อความที่
เกิดขึ้นในวันนี้

รูปว่า อชฺชตนา, อชฺชตนา ไม่ซ้อนพยัญชนะเป็น อชฺชตตนา, อชฺชตตนา เพราะวสันสกฤตมี
รูปที่ไม่ซ้อนพยัญชนะว่า อทฺยตนา, อทฺยตนา ซ้อนต่างกับคำว่า หิยฺยตตนา ที่ซ้อนอักษร เพราะว
สันสกฤตมีรูปสังโยคว่า หยฺยตตนา จึงต้องซ้อนให้มีรูปสังโยคเหมือนสันสกฤต

คำว่า สุวตน์ มีศัพท์เดิมมาจาก เสวตน์ แปลง เอ เป็น อา ด้วยสูตรนี้เช่นกัน]

เอว ปุราตน์, หิโย โภว หิยัตตน์, หิโย ภวา หิยัตตน์ อิจจาติ.

อุทาหรณ์เป็นต้นว่า

ปุราตน์ (คำที่มีในอดีต, คำเก่า)

กรรมที่มีเมื่อวานนี้ มีรูปว่า หิยัตตน์ (นปฺงสกลิงค์)

กริยาที่มีเมื่อวานนี้ มีรูปว่า หิยัตตน์ (อิตถิลิงค์)

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า หิยัตตน์, หิยัตตน์ มาจาก หิโย ศัพท์ + ตน ปัจจัย แปลง โอ เป็น อ ด้วยสูตรนี้ และชอน ต เป็น ตต ด้วยสูตรว่า พร เทวภาโว จาเน ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๓๗) กล่าวว่า ให้แปลงสระ โอ และสระ เอ ของ เสว ใน สุวตน์ เป็น อ ด้วยสูตรว่า เอโอนม วณฺเณ (ในเพราะอักษรหลัง ให้แปลง เอ และ โอ เป็น อ) ดังตัวอย่างในพระบาลีว่า

- อคฺคฺมกฺขายติ (กล่าวว่าเลิศ) = อคฺโค + อกฺขายติ
 - ปจฺจยาการเมว (ปัจจัยการนั้นแหละ) = ปจฺจยาการโร + เอว
 - หิยัตตน์ (บุญที่มีเมื่อวานนี้) = หิโย + ตน
 - ปาตราโส (การบริโภคในเวลาเช้า) = ปาโต + อาโส
 - ปาตมนุสฺสิฏฺโฐ (สั่งสอนแล้วในเวลาเช้า) = ปาโต + อนุสฺสิฏฺโฐ
 - กกุสนฺธ โกณาคมน (พระกกุสันธะและพระโกณาคมน) = กกุสนฺโธ + โกณาคมน
 - เถร วาทานมุตฺตโม (คำสอนของพระเถระดีเลิศกว่าคำสอนทั้งหลาย) = เถโร + วาทาน
- + อุตฺตโม

คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (คำอธิบายสูตร ๑๑๘) ได้กล่าวถึงการลง ฌิก ปัจจัยในอรรถ วิจนาด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๐) ว่า ทิสฺสนฺตณฺเณปิ ปจฺจยา (แม้ปัจจัยอื่น[จากปัจจัยที่กล่าวไว้แล้ว]ย่อมมีได้) เช่น เทวสิก (ทุกๆ วัน) มีรูปวิเคราะหว่า ทิวเส ทิวเส เทวสิก ดังหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาของพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๑๐๖) ว่า

เทวสิกนฺติ ทิวเส ทิวเส.^{๔๗๑}

“คำว่า เทวสิกัม แปลว่า ทุกๆ วัน”]

อภัยยัตติ.

จบ อภัยยัตติ

สรุป ปัจจัยในอภยยัตถิตีมี ๑๐ ศัพท์ ดังนี้คือ

๑. กษตฺตํ ปัจจัย : เอกาทิโต สกิสฺส กษตฺตํ (ลง กษตฺตํ ปัจจัยในความหมายของ สกิ ทำย เอก ศัพท์เป็นต้น)

- เอกสฺมี วาเร เอกกษตฺตํ (ครั้งหนึ่ง)

๒. ธา ปัจจัย : วิภาเค ธา จ (ลง ธา ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ทำยสังขยาศัพท์ในการจำแนก)

- เอเกน วิภาเคน เอกธา (โดยส่วนเดียว)

๓. ชฺฌํ ปัจจัย : จ ศัพท์ในสูตรว่า วิภาเค ธา จ.

- อเกน วิภาเคน เอกชฺฌํ (โดยส่วนเดียว)

๔. โส ปัจจัย : จ ศัพท์ในสูตรว่า วิภาเค ธา จ.

- สุตฺเตน วิภาเคน สุตฺโตโส (โดยส่วนคือพระบาลี)

๕. ธา ปัจจัย : สพฺพนาเมหิ ปการวเจเน ตฺ ธา (ลง ธา ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ทำยสรพพนามในการแสดงปการะ)

- โส ปกาโร ตธา (ประการนั้น)

๖. ตตฺตา ปัจจัย : ตฺ ศัพท์ในสูตรว่า สพฺพนาเมหิ ปการวเจเน ตฺ ธา.

- เตเน ปกาเรน ตตฺตา (โดยประการนั้น)

๗. ถํ ปัจจัย : กิมีเมหิ ถํ (ลง ถํ ปัจจัยทำย กิ และ อิม ศัพท์ในการแสดงปการะ)

- โก ปกาโร กถํ (ประการไร)

๘. ชฺช ปัจจัย : ยทฺนุปนฺนา นิปาตนา สิขณฺติ (ศัพท์ที่มีได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร)

- อิมสฺมี กาเล อิมสฺมี ทิวเส วา อชฺช (ในกาลนี้ หรือว่า ในวันนี้)

๙. ชฺช ปัจจัย : ยทฺนุปนฺนา นิปาตนา สิขณฺติ.

- สมานะ กาละ สหะ (ในกาลที่เสมอกัน)

๑๐. ตน ปัจจัย : ยทนุปนุนา นิปาตนา สิชฌนฺติ.

- อชช ภาว อชชตํ (บุญที่มีในวันนี้)
-

สามัญญวุตติภาวตถา- พยโต ตถุติ ตัธา
ตตฺราที จตุธาปจจา- เนกตถสฺสตฺถิสฺสขฺยโต.

ตัทธิตมี ๓ อย่าง โดย[จำแนกเป็น]สามัญญวุตติตัทธิต ตัทธิตที่มี
มีอรรธภาวะ (ภาวตัทธิต) และอัพยตตัทธิต

ในบรรดาศัทธิตทั้งสามอย่างนั้น [สามัญญวุตติ]ตัทธิตอย่างแรก มี
๔ อย่าง โดย[จำแนกเป็น]อปัจจตัทธิต อนกัตถตัทธิต อัสนัตถตัทธิต
และสังขยาตัทธิต

[คำว่า จตุธาปจจาเนกตถสฺสตฺถิสฺสขฺยโต ตตฺบพเป็น จตุธา + อปจ + อนก + อตถ +
อสฺสตฺถิสฺสขฺยโต

คำว่า สามัญญวุตติ มีรูปวิเคราะห์ว่า สามัญญโต วุตติ ยสฺสาติ สามัญญวุตติ (ตัทธิตที่มี
ความเป็นไปโดยทั่วไป[กับสิ่งทั้ง ๓])

คำว่า สงฺขฺยโต มีศัพท์เดิมมาจาก สงฺขฺยาโต ให้รัสสะ อา เป็น อ เพื่อรักษาคณะนั้นทำให้
เป็น ข คณะว่า ถิสฺสขฺย (๑ ๒ ๑) โดยรัสสะด้วยสูตรว่า กฺวจากทิมขมุตตรานํ ที่มรสฺสาปจฺเยสุ จ
(ความเป็นที่มและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลาง หรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง)
เช่น กณฺณโต (จากสาวน้อย), อิตฺถิโต (จากหญิง), ชมฺพุโต (จากต้นหว่า) ดังที่กล่าวไว้ในนามกัณฑ์
สูตร ๒๖๑ แต่อุทาหรณ์ที่ทำรัสสะในเพราะ โต ปัจจัยนี้ไม่แน่นอน ดังตัวอย่างว่า นิจฺจสฺสณฺณาโต (จาก
นิจฺจสฺสณฺญา), สุขสฺสณฺณาโต (จากสุขสฺสณฺญา) และ อตฺตสฺสณฺณาโต (จากอตฺตสฺสณฺญา) ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค
(เล่ม ๑ หน้า ๓๑๖) ว่า

โส วิปสฺสนาภฺยเน อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสฺสณฺณาโต จิตฺตํ โมเจฺนโต วิโมเจฺนโต,
ทุกฺขานุปสฺสนาย สุขสฺสณฺณาโต, อนตฺตานุปสฺสนาย อตฺตสฺสณฺณาโต, นิพฺพิทานุปสฺสนาย นนฺทิตโต,
วิราคานุปสฺสนาย ราคโต, นิโรธานุปสฺสนาย สมฺมุทยโต, ปฏฺินิสฺสคฺคานุปสฺสนาย อาทานโต จิตฺตํ
โมเจฺนโต วิโมเจฺนโต อสฺสสฺสติ เจว ปสฺสสฺสติ จ. เตน วุจฺจติ “วิโมจยํ จิตฺตํ อสฺสสฺสิสฺสสามิ ปสฺสสฺสิสฺสสามิ
สิกฺขตี”ติ.^{๔๗๒}

“ในขณะที่เจริญวิปัสสนา ภิกษุที่นั้นปลดปล่อยจิตจากนิจฺจสฺสณฺญาด้วยอนิจฺจานุปัสสนา จาก
สุขสฺสณฺญาด้วยทุกฺขานุปัสสนา จากอตฺตสฺสณฺญาด้วยอนตฺตานุปัสสนา จากความเพลิดเพลินด้วย

นิพพิทานุสัสสนา จากราคะด้วยวิราคานุสัสสนา จากสมุทัยด้วยนิโรธานุสัสสนา จากความยึดมั่นด้วยปฏินิสัสคคานุสัสสนา ย่อมหายใจออกและหายใจเข้า

เพราะเหตุนี้จึงตรัสว่า วิโมจย จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามิตี สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักยังจิตให้หลุดพ้น เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักยังจิตให้หลุดพ้น เมื่อหายใจออก)”

แม้ในพระบาลีก็พบอุทาหรณ์ว่า คณนาโต อสงฺขิยํ (นับไม่ถ้วนโดยจำนวน) ในคัมภีร์อุปทานว่า

สตตฺตตฺตติกฺขตฺตตฺตจ

เทวราชฺชํ กริสฺสติ

ปเทสราชฺชํ วิปุลํ

คณนาโต อสงฺขิยํ.^{๔๗๓}

“ผู้นี้จักครองเทวสมบัติตลอด ๗๗ ชาติ จักเป็นพระเจ้าประเทศราชอันไพบูรณ์นับชาติไม่ถ้วน”

สรุปความว่า บทตัทธิตแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. สามัญญวุตติ ตัทธิตที่มีได้ทั่วไปกับลิงค์ทั้ง ๓ คือ มีรูปได้ทั้ง ๓ ลิงค์นั่นเอง แบ่งออกเป็น

๑.๑ อปัจจัตตัทธิต หรือโคตตตัทธิต ตัทธิตที่กล่าวถึงเหล่ากอ

๑.๒ อนเกตถตัทธิต ตัทธิตที่กล่าวถึงอรรถหลายประการ คือ ระคนแล้ว, ข้ามไป, เทียบไป, นำไปด้วยสิ่งนั้น เป็นต้น

๑.๓ อัสนัตถิตตัทธิต ตัทธิตที่กล่าวถึงความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น

๑.๔ สังขยัตตัทธิต ตัทธิตที่กล่าวถึงจำนวน

๒. ภาวตัทธิต ตัทธิตที่แสดงความหมายว่า ความเป็น มีลิงค์เฉพาะศัพท์

๓. อภัยยัตตัทธิต ตัทธิตที่เป็นอภัยยศัพท์ จัดเป็นอลิงค์

บทรูปสิทธิปรกณ์ถือว่า วิเสตตัทธิตนับเข้าในอเนกัตถตัทธิตแล้ว จึงไม่นับเป็นตัทธิตหนึ่งต่างหากในสามัญญวุตติ ๔ ประเภท แต่ท่านแสดงวิเสตตัทธิตไว้เป็นอีกแผนกหนึ่งต่อจากภาวตัทธิต ไม่รวมอยู่ในอเนกัตถตัทธิต ทำให้เข้าใจว่าไม่รวมอยู่ในอเนกัตถตัทธิต ดังนั้น โมคคัลลานไวยากรณ์จึงจำแนกตัทธิตไว้ ๔ ประเภท ดังข้อความในคัมภีร์ปิโยคสิทธิ (สูตร ๑๒๐) ว่า

สามัญญญจ วิเสโส จ

ภาวโฆ จ นิปาตโฆ

อิติ วิญญูหิ วิญญะโย

ตทุริโต ตุ จตุพพิโร.^{๔๗๔}

“ตัทธิตมี ๔ ประเภท คือ สามัญญัตตัทธิต วิเสตตัทธิต ภาวตัทธิต (ตัทธิตที่ลงในอรรถภาวะ) และนิปาทตัทธิต (ตัทธิตที่เกิดจากนิปาท) ผู้มีปัญญาพึงทราบอย่างนี้”

ในคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๑๕๓) พบคาถาที่คล้ายคลึงกันนี้ว่า

สามัญญญจ วิเสโส จ	นิปาโต ภาวโซ ตถา
อิตติ วิญญูหิ วิญญะยุโย	ตถุติโต ตู จตุพุพิโร. ^{๔๔๕}

“ตัทธิตมี ๔ ประเภท คือ สามัญญัตตัทธิต วิเสตตัทธิต นิปาทตัทธิต และตัทธิตที่ลงในอรรถภาวะ (ภาวตัทธิต) ผู้มีปัญญาพึงทราบอย่างนี้”

คาถาข้างต้นที่พบในคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย คงไม่ใช่คาถาที่ประพันธ์ของท่านผู้แปลคือ พระอัครคัมภีรวิวงศ์ แต่น่าจะเป็นคาถาที่โบราณจารย์ชาวสิงหลประพันธ์ไว้ในคัมภีร์โมคคัลลานพยาขยาที่เป็นฉบับแปลภาษาสิงหล ความจริงคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัยนี้เป็นตำราแปลและอธิบายโมคคัลลานไวยากรณ์ที่นำคำแปลและคำอธิบายโดยย่อซึ่งเขียนไว้ด้วยภาษาสิงหลมาเป็นโครงร่างของคัมภีร์ แล้วอธิบายเพิ่มเติมจากไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตโดยละเอียด

ตามคำอธิบายของโมคคัลลานไวยากรณ์ ตัทธิตมี ๔ ประเภท คือ

๑. สามัญญัตตัทธิต ตัทธิตที่ทั่วไปกับลิงค์ทั้ง ๓ คือ มีรูปได้ทั้ง ๓ ลิงค์
๒. วิเสตตัทธิต ตัทธิตที่มีลิงค์เฉพาะศัพท์ ลงในอรรถสัถ์ เช่น อากาसानญจ (อากาศอันไม่มีที่สูดนั้นแหละ) เป็นต้น หรือในอรรถสมุหะ เช่น คามตา (กลุ่มหมู่บ้าน)
๓. ภาวตัทธิต ตัทธิตที่ลงในความหมายว่า ความเป็น มีลิงค์เฉพาะศัพท์ เช่น จนุหตุต (ความเป็นพระจันทร์)
๔. นิปาทตัทธิต ตัทธิตที่นับเข้าในนิปาทอันเป็นอลิงค์ ลง โต ปัจจัย เช่น คามโต (จากหมู่บ้าน) เป็นต้นไปจนถึง จี ปัจจัย เช่น ธวลี (เป็นสีขาว)

มีข้อสังเกตว่า คำว่า สามัญญวุตติ ในปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายไว้ว่า อปจจากิสามัญญตถวุตติโต ภาวตถโต อพยุโต จาติ ตถุติ ติธา ภาวติ (ตัทธิตมี ๓ ประการอย่างนี้ โดยเป็นไปในอรรถสามัญญทั่วไปเมื่อปัจจัยจะเป็นต้น โดยตัทธิตที่มีอรรถภาวะ และโดยอัพยัตตัทธิต) ตามนัยนี้คำว่า สามัญญวุตติ มีรูปวิเคราะห์อีกอย่างหนึ่งว่า สามัญญวุตติ ยสฺสาติ สามัญญวุตติ (ตัทธิตที่มีความเป็นไปในอรรถสามัญญทั่วไป) แต่รูปวิเคราะห์ที่กล่าวว่า สามัญญโต วุตติ ยสฺสาติ สามัญญวุตติ (ตัทธิตที่มี

ความเป็นไปโดยทั่วไป[กับลิงค์ทั้ง ๓]) ซึ่งสอดคล้องกับลักษณะของสามัญญุตัตถิตที่ปรากฏใน คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๓๗) ว่า

ตตถ สามญตทริโต นาม อปจสัฏฐาทุยตุเถสุ ชาโต ลิงคตตยสาธารโณ วาสัญจ-
ฆาติกาที.^{๔๗๖}

“ในเรื่องนั้น ตัถิตที่ทั่วไปกับลิงค์ทั้งสาม มี วาสัญจ และ ฆาติก เป็นต้น ที่มีในอรรถว่า
อปัจจะและสังสัฎฐะเป็นต้น ชื่อว่า สามัญญัตถิต”

ในรูปวิเคราะห์แรกของ สามัญญุตติ แสดงสามัญญุตติัตถิตว่ามีลักษณะเป็นไปใน
อรรถสามัญทั่วไปนอกจากอรรถภาวะและอภัยยะ จำแนกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. อปัจตัตถิต
๒. อนกัตถิต
๓. อัสนัตถิต
๔. สังขยัตถิต

ดังนั้น บทตถิตอื่นทั้งหมดนอกจากภาวตัตถิตและอภัยยัตถิตจึงได้ชื่อว่า สามัญญุตติ-
ตถิต ส่วนรูปวิเคราะห์หลังแสดงว่าสามัญญุตติัตถิตมีลักษณะเป็นไปในลิงค์ทั้ง ๓ โดยแตกต่าง
กับภาวตัตถิตที่เป็นนปุงสกลิงค์อย่างเดียว และอภัยยัตถิตไม่มีลิงค์ทางไวยากรณ์โดยไม่มีรูปต่างกัน
ตามลิงค์ต่างๆ ดังนั้น การจำแนกตถิตออกเป็น ๓ ประเภทตามรูปวิเคราะห์นี้ จึงกล่าวตามลิงค์
ของบทสำเร็จ]

อิติ ปทรูปสิทธิย์ ตทิตกณโฑ ปณจโม.

จบ ตัถิตกัณฑ์ที่ ๕ ในปทรูปสิทธิปกรณ์

เชิงอรรถ

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๕๒	๒๒	สารสวต. ๑.๑๘๘ : สมาสปรตยโยะ อิติ ษษจีโลปะ. ฌกาโร วฤทฺษรฺธะ.
๒	พา. นวฎี. หน้า ๑๙๙	๒๓	สารสวตฎีกา. ๑.๑๘๘ : สมาสปรตยโยะ อิติ วิภกฺติโลเป อุกฺตารฺถานมฺติ อปฺตยศฺทเพ ลุปะเต อุปฺคฺ อณฺ อิติ สฺถิตฺ ฌกาโร วฤทฺษรฺธะ อีฬฺรธศฺจ.
๓	มหานิ. อ. หน้า ๗๗	๒๔	กัจจายนสูตรตตฎีกา. สูตร ๕๑๖
๔	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๓๖๑	๒๕	กัจจายนเภท คาถา ๑๔๒
๕	โมค. ปณฺจิกา. ๔.๒๘	๒๖	พา. นวฎี. หน้า ๒๐๐-๑
๖	พา. นวฎี. หน้า ๑๙๙	๒๗	กาทนฺตร. ๓.๔๓๕ : โย'นุพฺนุโ'ปฺรโยคี. อนุพฺรยต อิตฺยอนุพฺนุธะ, อปฺรยฺกฺติรปฺรโยคะ. อนุพฺนุโ' ย โส'ปฺรโยคี อนุจฺจารณฺโ' ย ภาวติ.
๗	นิตฺติ. สุตฺต. หน้า ๒๗๖	๒๘	กาทนฺตรปณฺชิกา. ๓.๔๓๕ ฉบับฎีกาอยู่ ในสูตร ๘๕๑ เล่ม ๕ หน้า ๔๘๒ : อนุพฺรยเต อิตฺยอนุพฺนุธะ. กรุมณฺ ฌมฺ. อนุปฺรุโ'ยํ พนฺธิริห วิโลปะเน วรฺตเต. ยถา เคารฺนุพฺรยตามฺติ. เอเต- นานวตฺถพลาเทวานุพฺนุธสํชฺญา สิทฺเตติ ทฺรฺฐิตมฺ.
๘	กัจจายนเภท. คาถา. ๑๔๐	๒๙	โมค. ปณฺจิกาฎี. ๑.๒๓
๙	สทฺทตฺถเภทจินฺดา. คาถา. ๒๖๗	๓๐	พา. นวฎี. หน้า ๒๐๓
๑๐	นิจฺจติทฺธิปนี. สูตร ๔๓๐	๓๑	นฺยาส. สูตร ๓๔๔
๑๑	ธาน. ฎี. คำอธิบายคาถา ๒๔๐	๓๒	นิตฺติ. สุตฺต. สูตร ๘๓๐
๑๒	ธาน. ฎี. คำอธิบายคาถา ๓๓๖		
๑๓	ขุ. สุ. ๒๕.๙๙๗.๕๒๖		
๑๔	สุตฺตนิ. อ. ๒.๔๒๙		
๑๕	ที. สี. ๙.๒๖๓.๙๐		
๑๖	ที. อ. ๑.๒๒๙		
๑๗	มณฺนิมฺขุ. ๒.๕		
๑๘	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๓๖๑		
๑๙	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๓๖๑		
๒๐	เภทจินฺดา. คาถา ๑๐๙		
๒๑	พา. หน้า ๕๗		

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๓๓	พ.า. นวฎี. หน้า ๒๐๒	๔๖	นิติ. สุตต. สูตร ๗๕๒
๓๔	นิติ. สุตต. สูตร ๗๕๒	๔๗	ธาน. คาถา ๑๐๙
๓๕	ช. ส. ๒๕.๖๑๗.๔๕๖	๔๘	โมค. ๔.๑
๓๖	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๓๖๕	๔๙	โมค. ปณจิกา. ๔.๑
๓๗	มุคฺฉิโพธนวฎีกา. คำอธิบายสูตร ๔๑๕ : ตสมฺมาตฺ น ปตติ วโส เยน ชาเตน ตทปตฺยํ ตสมฺมิหิ, เตน ปุตรเปาตรปรเปาตราทา เอวํ กนฺยายาญจ อปตฺยปรตฺยยะ สฺยาตฺ ๒เปฯ ตตฺตจ อปตฺยปรตฺยยานตฺตํ ปฺนรปรตฺยโย น สฺยาตฺ เอเกโนวอปตฺยปรตฺยเยน ตทฺรทฺสยาปิ ปฺรติ- ปาทนาตฺ.	๕๐	พ.า. ๕๗
๓๘	นิติ. สุตต. สูตร ๗๕๒	๕๑	มุคฺฉิโพธ. สูตร ๑๒๒
๓๙	พ.า. หน้า ๕๘	๕๒	วิมาน. อ. หน้า ๒๑
๔๐	พ.า. นวฎี. หน้า ๒๐๓	๕๓	โมค. ปณจิกา. ๔.๒
๔๑	สิทธิฐานตเกมุที. สูตร ๑๐๘๙ : อปตฺยํ เปาตรปรภตฺติ โคตรมฺ.	๕๔	นฺยาสปทีปิกา. คำอธิบายสูตร ๓๔๔
๔๒	พาลมโนรมา. คำอธิบายสูตร ๑๐๘๙ : อปตฺยศพฺโท หิ อาตมชปรฺยาเย, กิํ ตํ ปุตรเปาตร- ราทิสฺตติปรฺยาเย น ปตฺนติ นรเก ปิตโร เยน ตทปตฺยมิตฺติ.	๕๕	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๓๖๖
๔๓	จาทฺท. อธิบาย ๒ ปาทะ ๔ สูตร ๑๗ : อาทฺยาตฺ. อปตฺยโย โยณาทโย ภาวนติ,เต ปรม- ปรกฏเตเรว ภาวนติ. สรวปฺรูวชานํ หิ ตทปตฺยมฺ.	๕๖	โมค. ปณจิกา. ๒.๖๐
๔๔	ปทสาธนวฎีกา. คำอธิบายสูตร ๓๐๕	๕๗	พ.า. นวฎี. หน้า ๒๐๔-๕
๔๕	กาดนฺตร. ๒.๒๘๘ : อปตฺยสากาณวิว- กฺษายมาทฺยปรกฏเตเรว. เปาตราทเสตฺย ปฺรศสฺย เอวอปตฺย สุตฺตวิวฺวชิตฺเตณาทโยภีวียนฺเต.	๕๘	ที. ฎี. ๓.๑๘๐
		๕๙	ปทรูปสิทธิบัญญัติใหม่. สูตร ๑๒๘
		๖๐	ปทรูปสิทธิบัญญัติใหม่. สูตร ๑๒๐
		๖๑	นฺยาส. สูตร ๑๑๙, ๒๑๒
		๖๒	นิติ. ปท. หน้า ๒๔๔
		๖๓	พ.า. นวฎี. หน้า ๒๐๕
		๖๔	กัจจายนสูตรตตฺถะ. สูตร ๘๑
		๖๕	นฺยาส. สูตร ๒๐๕
		๖๖	นฺยาส. สูตร ๕๑๗
		๖๗	นิติ. สุตต. สูตร ๘๖๐
		๖๘	นฺยาส. สูตร ๔๐๔
		๖๙	กัจจายนสูตรตตฺถะ. สูตร ๕๗๖
		๗๐	นิติ. สุตต. สูตร ๘๖๐
		๗๑	นิติ. สุตต. สูตร ๘๖๐
		๗๒	กาดนฺตรวฤตฺติฎีกา. ๑.๒๔ :

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
	อาดโม'นุปมาเตน วิจารณ์ปมรพนาต	๙๐	ช. ขา. ๒๗.๑๖๖.๔๔๗
	อาเทศศจ ประสงค์เคน โลปะ สรวาปกรษาค.	๙๑	ช. ขา. ๒๗.๑๖๖.๓๓๑
๗๓	ปริภาษณทุสขร. ข้อ ๙๘	๙๒	วิ. อ. ๒.๔๖๒
๗๔	ธาน. คากา ๘๕๒	๙๓	วิ. อ. ๓.๓๕๓
๗๕	ตตวโพธิณี. คำอธิบายสูตร ๑๑๘๕ :	๙๔	พ. นว. หน้า ๒๑๑
	อุปตเย กุตติเต มูเท มโน'เรวตสุตติกะ สมฤตะ	๙๕	สารตถ. ๓.๓๒๑
	นการสย จ มุรณนุส เตน สิริยติ มานะ.	๙๖	ธาน. คากา ๕๑๓
	ณตววิธานารมมิม ณะ สิริยตวาค. อนนิตเวท-	๙๗	กจจกนสงขป. สูตร ๕๒๓
	ตวามมุตตว, วิหิตานนุชจนาจจ กุตติตตวาม.	๙๘	ธาน. คากา ๕๑๔
	อิทญจ วจนั พุราหมณมานว อิติ ณตวนิปาต-	๙๙	อตุต. ฎี. หน้า ๓๖๔
	นาลลทมิตยาหะ.	๑๐๐	ช. ขา. ๒๗.๔๑๖.๑๑๕
๗๖	วิ. ภิกขุณี. ๓.๖๗๘.๑๙	๑๐๑	มุข. ๒.๗๗
๗๗	ธาน. คากา ๒๓๒	๑๐๒	สัทธานตถกามุที. สูตร ๑๖๑๖ : อุปุปภุชณั
๗๘	พ. หน้า ๕๗		หิตมสไม อาปูปิกะ.
๗๙	ปทสาธ. สูตร ๓๐๕	๑๐๓	ตตวโพธิณี. คำอธิบายสูตร ๑๖๑๖ : อนน
๘๐	วิ. อ. ๑.๑๒๙		อุปุปภุชณั อุปุปภุชณั ลากษณิก อิติ สัจจิม.
๘๑	นิตติ. สุตต. สูตร ๗๖๔	๑๐๔	พาลมโนรมา. คำอธิบายสูตร ๑๖๑๖ :
๘๒	สารตถ. ๑.๔๓๔		อุปุปภุชณัอุปุปภุชณั ลากษณิก อิติ ภาวะ.
๘๓	นิตติ. สุตต. สูตร ๗๖๔	๑๐๕	วิ. มหาว. ๑.๓๔.๒๐
๘๔	นิตติ. สุตต. สูตร ๗๖๔	๑๐๖	วิ. อ. ๑.๒๑๘
๘๕	กาคิกา. อธิบาย ๔ ปาทะ ๔ สูตร ๒ :	๑๐๗	ช. จริยา. ๓๓.๗๗.๕๙๑
	กริยาปฐานตเวปิ อาชยาสย ตทิตะ สวภาวาค	๑๐๘	วิสุทธิ. ๒.๙๓
	สธานปฐานะ.	๑๐๙	วิสุทธิ. ๒.๑๒๙
๘๖	ฐ. ฎี. คำอธิบายสูตร ๓๗๔	๑๑๐	อภ. อ. ๑.๑๒๓
๘๗	โมค. ๔.๑๔	๑๑๑	อภ. อ. ๑.๒๐๖
๘๘	ช. ขา. ๒๗.๔๕๔.๑๗๐	๑๑๒	ฐ. ฎี. คำอธิบายสูตร ๓๗๖
๘๙	ช. ขา. ๒๗.๑๕๔.๘.๒๙๒	๑๑๓	ปมตถทีปนี. หน้า ๑๘

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๑๔	สารตถ. ๒.๒๘	๑๓๘	อิง. ฎี. ๒.๑๙๐
๑๑๕	โมค. ๔.๑๑	๑๓๙	ที. สี. ๙.๒.๑
๑๑๖	นिरุติที่ปนี. สูตร ๔๔	๑๔๐	ที. อ. ๑.๔๑-๔๒
๑๑๗	สุตฺตนิ. อ. ๒.๓๐๐	๑๔๑	ที. ฎี. ๑.๖๓
๑๑๘	ธาน. คามา ๗๘	๑๔๒	สารตถ. ๑.๗๖
๑๑๙	ธาน. คามา ๗๙	๑๔๓	ที. ฎี. ๒.๓๐๖
๑๒๐	กษา. นวฎี. หน้า ๑๔๒	๑๔๔	ธาน. คามา ๗๔-๕
๑๒๑	วิสุทธิ. ๒.๔๕๑	๑๔๕	กัจจายนสูตรตัดทะ. สูตร ๕๒๔
๑๒๒	อมรโกษ. กัณฑ์ ๑ วรรค ๔ คามา ๒๐	๑๔๖	โมคคัลลลานนิสสัย. ๒.๕๒
๑๒๓	ศพุทสุโตมมทานิธิ. หน้า ๙๓	๑๔๗	ธาน. คามา. ๕๘-๖๐
๑๒๔	ที. ปา. ๑๐.๓๓๖.๒๒๓	๑๔๘	ธาน. คามา ๘๐๖
๑๒๕	ธาน. คามา ๑๘๔-๘๕	๑๔๙	ช. ขา. ๒๗.๔๖.๒๕๙
๑๒๖	อิง. ติก. ๒๐.๗๑.๒๐๖-๗	๑๕๐	มิลินท. หน้า ๓๘๐, วิสุทธิ. ๑.๔๔
๑๒๗	อิง. อฎุจก. ๒๓.๔๒.๒๐๗	๑๕๑	ส. ส. ๑๕.๑๙๔.๒๐๐
๑๒๘	ที. มหา. ๑๐.๒๗๓.๑๗๓	๑๕๒	ช. เกร. ๒๖.๒๓.๒๖๘
๑๒๙	ที. อ. ๒.๒๔๘	๑๕๓	อมรโกษ. กัณฑ์ ๑ วรรค ๔ คามา ๒๐
๑๓๐	ช. จุฬ. ๓๐.๗๑.๑๕๘	๑๕๔	ธาน. คามา ๔๑๘
๑๓๑	ตตวโพธิณี. คำอธิบายสูตร ๑๒๙๓ : ปญจาลา อองคาะ วงคาะ กลิงคาะ อิตฺยาทโย ชนปทสย ยถายถํ พหุจนาทยนฺดา เอว สํชฺฌา. น ตตร ยตฺเนน ลิงฺคสํชฺเย ปฺรติปาทนีเย.	๑๕๕	ที. อ. ๑.๕๗
๑๓๒	ที. อ. ๑.๒๑๕	๑๕๖	ที. อ. ๒.๒๖
๑๓๓	ที. อ. ๑.๒๕๑	๑๕๗	พทุธว. อ. หน้า ๑๐
๑๓๔	ที. อ. ๑.๒๖๔	๑๕๘	ชา. อ. ๑.๒๔
๑๓๕	ที. อ. ๒.๗๘	๑๕๙	มหาโพธิวิส. หน้า ๕๖-๗
๑๓๖	ที. ฎี. ๑.๓๕๐	๑๖๐	ชินจิริต. คามา ๒๑๕
๑๓๗	พา. หน้า ๙๘	๑๖๑	ชินจิริต. คามา ๒๑๗
		๑๖๒	นิตติ. สุตต. สูตร ๖๗๕
		๑๖๓	กษา. หน้า ๑๐๖
		๑๖๔	ธาน. คามา ๔๘๕

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๖๕	ฐาน. คามา ๒๗๗	๑๘๘	ส. ส. ๑๕.๑๕๙.๑๕๖
๑๖๖	วิ. มหาวิ. ๑.๓๘๔.๒๙๐	๑๘๙	โมค. ๔.๒๗๒
๑๖๗	สารตฤ. ๒.๔๒๐	๑๙๐	ส. ป. ๑.๑๗๖
๑๖๘	ฐาน. คามา ๙๑๓	๑๙๑	ส. ป. ๒.๓๔๓
๑๖๙	ฐาน. คามา ๗๙๙	๑๙๒	ส. ฎ. ๒.๒๙๓
๑๗๐	ปาจิต. โย. หน้า ๑๘	๑๙๓	กัจจายนัตถกที่ปนี. สูตร ๓๕๘
๑๗๑	ฐาน. คามา ๘๐๕	๑๙๔	สุตตนิเทศ. สูตร ๗๕
๑๗๒	ปาจิต. โย. หน้า ๒๕๘-๕๙	๑๙๕	ส. นวฎ. ๑.๒๘๐
๑๗๓	ฐาน. คามา ๔๕๐	๑๙๖	ช. ขา. ๒๘.๑๒๔๗.๓๕๖
๑๗๔	ช. เปต. ๒๖.๒๕๕.๑๘๒	๑๙๗	ชา. อ. ๑๐.๓๘๔
๑๗๕	เปต. อ. หน้า ๑๑๔	๑๙๘	กาศิกา. ๕.๓.๑๐๐ :
๑๗๖	ฐาน. ฎ. คำอธิบายคามา ๑๒	อรรถาสนุ ปุชณารหาสุ จิตกรมมธวเชษฐ จ	
๑๗๗	ฐาน. คามา ๘๕๖	อิเว ปรัตติกฤเตา โลปะ กโน เทวปภาทิษุ.	
๑๗๘	โมค. ปณจิกา. ๔.๖๙	๑๙๙	ที. อ. ๑.๒๒๙
๑๗๙	โมค. ปณจิกากฎ. ๔.๖๙	๒๐๐	ที. ฎ. ๑.๓๖๔
๑๘๐	อภ. อ. ๑.๙๖	๒๐๑	วิสุทฺธิ. ๑.๑๙๔
๑๘๑	มุฏฎ. ๑.๖๕	๒๐๒	วิสุทฺธิ. ฎ. ๑.๒๓๗
๑๘๒	มุฏฎ. ๑.๖๕-๖๖	๒๐๓	วิ. อ. ๓.๓๑๒
๑๘๓	นิตติ. สุตต. สูตร ๗๗๓	๒๐๔	วิ. มหาวิ. ๒.๖๘๐.๒๐
๑๘๔	รูป. ฎ. คำอธิบายสูตร ๓๘๒	๒๐๕	สัทธานตเกามุที. สูตร ๒๐๐๒ : อิวารุเถ
๑๘๕	ตรกสักรท. อนุมาณขณท ขัอ ๕๘ :	กนุ สยาดุ สมุทาเยน เจตสัชฎา คมยเต.	
ตถา หิ กคจิตฺทวคยปทารมณานนุ กุตศุจิทารณ-		๒๐๖	ม. ม. ๑๓.๓๕๓.๓๔๐
ยกปฐษาท โคสทฤโส ควเยะ อิติ ศุรุตวา วน คโต		๒๐๗	ปทสงคท. ขัอ ๒๓๖
วากุยารถ สุมรณ โคสทฤศ ปิณท ปศยติ, ตทน-		๒๐๘	ม. ม. ๑๒.๔๐๘.๓๖๙
นตร “ควยศพทวาทโยยม” อิตฺยปมิติ รุทฺทพยเต.		๒๐๙	ม. อ. ๒.๒๑๘
๑๘๖	กัจจายนสาร. คามา ๙	๒๑๐	ช. ฎ. ๒๕.๕๑.๑๙๕-๙๖
๑๘๗	กัจจายนสุตตัตถกณฎ. สูตร ๑๔	๒๑๑	ฐาน. คามา ๑๑๔๑

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๒๑๒	มหานิ. อ. หน้า ๑๕๗	อธิบายคาถา ๓๘ : อณิมา มหิมา ไจว คริมา	
๒๑๓	มหานิ. อ. หน้า ๑๕๗	ลขมิมา ตถา ปุราปติเต ปุรากรมยมีตัตวํ วติตุวํ	
๒๑๔	โมค. ปณจิกากฎี. ๒.๔	จาษฏ สัทธะ.	
๒๑๕	ที. สี. ๙.๕๕๖.๒๔๖	๒๓๙ ศพทสุโตมมหานิธิ. หน้า ๒๓, ศพท-	
๒๑๖	ที. สี. ๙.๒๒๖.๗๔	กลปทรม. เล่ม ๑ หน้า ๒๔ :	
๒๑๗	วิ. มหาวี. ๑.๑๖๔.๙๕	อณิมา ลขมิมา ปุราปติเต ปุรากรมย มหิมา ตถา	
๒๑๘	วิ. มหาว. ๔.๑๓๕.๑๔๘	อิชิตวณฺจ วติตวณฺจ ตถา กามาวสายิตา.	
๒๑๙	กงฺขา. หน้า ๑๐๙	๒๔๐ ทากุณิณ. เล่ม ๑ หน้า ๑๗ :	
๒๒๐	วิ. มหาว. ๕.๒๘๙.๗๒	อณิมา ลขมิมา ปุราปติเต คริมา มหิเมติตา	
๒๒๑	ปาจิต. โย. หน้า ๓๙๓	ปุรากรมยํ วติตา เจติ ไอศวรยาษฏกมุจฺยเต.	
๒๒๒	ม. ฎี. ๒.๓๒๓	๒๔๑ วิ. อ. ๑.๑๑๗	
๒๒๓	สารตฺถ. ๑.๓๗๐	๒๔๒ ปรมตฺถทีปนี. หน้า ๒๗	
๒๒๔	สี. นวฎี. ๑.๒๑๑	๒๔๓ มหาภาษฺย. อธิบายะ ๕ ปาทะ ๑ สุตฺร	
๒๒๕	นิตติ. สุตต. สุตฺร ๔๘๙	๑๑๙	
๒๒๖	รูป. ฎี. คำอธิบายสุตฺร ๓๘๖	๒๔๔ ปทวิจยารคณฺฐี. หน้า ๑๘๘	
๒๒๗	นุยาส. สุตฺร ๘๒	๒๔๕ พา. หน้า ๖๔	
๒๒๘	นุยาส. สุตฺร ๒๒	๒๔๖ เกทจินฺดา. คาถา ๑๖๐	
๒๒๙	อนุฎี. ๑.๑๑๐	๒๔๗ พา. หน้า ๖๔	
๒๓๐	ปรมตฺถทีปนี. หน้า ๘	๒๔๘ สททวตฺตติ. คาถา ๓๑-๓๒	
๒๓๑	นุยาส. สุตฺร ๑๘๓	๒๔๙ ฐาน. คาถา ๑๕๑	
๒๓๒	นุยาส. สุตฺร ๓๑๖	๒๕๐ กัจจันตตทีปนี. สุตฺร ๓๖๒	
๒๓๓	ชาลินี. คาถา ๙๓	๒๕๑ รูป. ฎี. คำอธิบายสุตฺร ๓๘๗	
๒๓๔	โมค. ปณจิกากฎี. ๑.๑	๒๕๒ โมค. ปณจิกากฎี. ๔.๑๒๗	
๒๓๕	ชาลินี. คาถา ๑๐๐	๒๕๓ วิ. ป. ๘.๓๖๔.๓๓๙	
๒๓๖	ปโยคสิทธิ. ๒.๑๔	๒๕๔ วิ. อ. ๔.๔๙๙	
๒๓๗	นุยาส. สุตฺร ๓๑๖	๒๕๕ วิ. อ. ๓.๑๖๓	
๒๓๘	อมรวิเวก. กัณฑ์ ๑ วรรค ๑ คำ	๒๕๖ เนตฺติ. อ. หน้า ๓๐	

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๒๕๗	ศพทสุโตมมทานิธิ. หน้า ๔๗๔	๒๘๑	กงขา. หน้า ๑๐๙
๒๕๘	ม. มุ. ๑๒.๘๓.๕๘	๒๘๒	นิรุติที่ปนี. สูตร ๕๕๐
๒๕๙	ที. อ. ๒.๓๑๘	๒๘๓	อิง. ปญจก. ๒๒.๑๙๒.๒๑๑
๒๖๐	สี. นวฎี. ๒.๑๓๙	๒๘๔	อิง. ฎี. ๓.๗๑
๒๖๑	โมค. ๔.๑๒๓	๒๘๕	ชา. อ. ๔.๒๖๓
๒๖๒	ขุททก. อ. หน้า ๑๕๗	๒๘๖	อิง. อ. ๑.๓๒๔
๒๖๓	วิ. อ. ๑.๒๑๙	๒๘๗	ที. ฎี. ๑.๒๕๕
๒๖๔	สารตุณ. ๒.๑๑-๑๒	๒๘๘	สี. นวฎี. ๒.๖
๒๖๕	วิสุทฺธิ. ฎี. ๑.๑๑๓	๒๘๙	โมค. ๔.๑๔๒
๒๖๖	ม. ฎี. ๓.๙๔	๒๙๐	ธาน. ฎี. คำอธิบายคาถา ๒๐๓
๒๖๗	นิตติ. ธาตุ. หน้า ๔๘๘	๒๙๑	ธาน. ฎี. คำอธิบายคาถา ๓๑๑
๒๖๘	พา. หน้า ๖๔	๒๙๒	มฺคธโพธนวฎีกา. คำอธิบายสูตร ๔๖๒ : ตรศจ ตมศจ ตรตเมมา. เทวา จ พหุสจ ทวิ- พหวะ เตสาม, ทวิพหุณมิตติ นิรฺธารณ ฌญฺสยา ทวโยรมธเย เอกสฺยเวย อุตฺกฤษะ สมภวตีตฺยต อาห วฤตฺเตตา เอกสฺยาดิสเย อิติ.
๒๖๙	อิง. ฎี. ๒.๗๗	๒๙๓	กจฺจายนวณฺณนา. สูตร ๓๖๓
๒๗๐	โมค. ปญจิกา. ๔.๑๒๗	๒๙๔	มฺคธโพธนวฎีกา. คำอธิบายสูตร ๔๖๒ : อตฺร ทฺรฆฺวฏฺม- สุตฺเร อุตฺกฤษศพทํ ปฺรยฺชฺช วฤตฺเตตา อติศยศพฺทะ ปฺรยฺกฺตะ. อสฺยายมภิปฺรายะ- วิ- ทวตฺตระ วิทวตฺตมะ อิตฺติวตฺ มฺรฺชตฺระ มฺรฺชตฺมะ อิตฺตฺยปิ ภวติ. น หิ ปฺรกรฺษมาตฺเร เอว ตรตเมมา, ปฺรนตฺ อปกรฺษสฺย อติศเยปิ. คฺุณานามตฺกฏฺสฺสา ปฏฺษฏฺตเวปิ ตทตฺติศย เอว ตรตมปฺรโยชกะ.
๒๗๑	ปาจิต. โย. หน้า ๒๕๙	๒๙๕	สงคห. ฎี. หน้า ๑๖๗
๒๗๒	วิ. อ. ๒.๔๑๗	๒๙๖	ม. ฎี. ๓.๔๔, อิง. ฎี. ๓.๒๗๔
๒๗๓	ปาจิต. โย. หน้า ๑๑๐-๑	๒๙๗	พา. นวฎี. หน้า ๒๑๘
๒๗๔	ตฺตวโพธินิ. คำอธิบายสูตร ๑๗๘๘ : กรฺม กฺริยา การฺยํ จ. ศฺรีรยาสมตฺรสาธฺยํ เสาจาที กฺริยา. ศาสตฺรณ วิหิตฺ ยาคาทีะ การฺยมฺ อิติ ตโยรเกทมาหะ.		
๒๗๕	วิสุทฺธิ. ฎี. ๑.๔๙		
๒๗๖	วิสุทฺธิ. ๑.๓๖		
๒๗๗	วิสุทฺธิ. ฎี. ๑.๗๕		
๒๗๘	กงขา. นวฎี. หน้า ๓๔๘		
๒๗๙	ที. ฎี. ๒.๓๒		
๒๘๐	วชิร. หน้า ๗๑		

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๒๙๘	นิตติ. สุตต. สุตฺร ๗๘๖	โยเค สตุยปิ ทณฺฑี ปุรุช อิตฺยาทิวตฺ ปุรุช ทณฺฑะ,	
๒๙๙	พ.า. นวฎี. หน้า ๒๑๘	ปุรุชวานฺ ทณฺฑะ อิตฺติ น ปฺรยฺชฺยเต วฤตฺตินิยาม-	
๓๐๐	พ.า. นวฎี. หน้า ๒๑๘	กสฺย วิลภฺษณสํพนฺธสฺยาภาวตฺ.	
๓๐๑	อง. จตุกก. ๒๑.๙๕.๑๐๘	๓๐๑ ม. ฎี. ๑.๗๓-๔	
๓๐๒	นิตติ. สุตต. สุตฺร ๗๘๖	๓๐๑๕ นิตติ. สุตต. สุตฺร ๗๘๘	
๓๐๓	โมค. ๔.๖๔	๓๐๖ ที. มหา. ๑๐.๓๔๘.๒๓๓	
๓๐๔	ปทสาธนวฎีกา. คำอธิบายสูตร ๓๕๐	๓๐๗ ที. มหา. ๑๐.๓๔๘.๒๓๔	
๓๐๕	กาติกา. ๕.๓.๕๕ : ยทา จ ปฺรกรฺชวตฺา	๓๐๘ ขุ. ขา. ๒๗.๑๙๑.๗๑	
ปุณฺะ ปฺรกรฺโช วิวภฺษยเต ตทาติศายิกานตาทปฺระ		๓๐๙ ขุ. วิ. ๒๖.๕๕.๑๕๗	
ปฺรตฺยโย ภาตฺยเอว.		๓๒๐ สี่. นวฎี. ๒.๒๓๖	
๓๐๖ มุคฺธโพธนวฎีกา. คำอธิบายสูตร ๔๖๒ :		๓๒๑ โมค. ปณฺจิกาฎี. ๔.๘๘	
เอวมฺ อุตฺกฺรชฺรตฺปฺรตฺยยานตา ปุรุวฺลจฺจคา เอว.		๓๒๒ ปโยคสิทธิ. ๕.๘๘	
วิทฺตตฺตฺระ วิทฺตตฺตฺมะ, อุกฺยตฺร วิทฺตยา อุตฺกฺรโช		๓๒๓ โมค. ๔.๘๗	
คมฺยเต. อียมนโยรตฺติศเยน ศุภฺรา ศุภฺรตฺตรา		๓๒๔ นิตติ. สุตต. ๗๘๙	
อาสามตฺติศเยน ศุภฺรา ศุภฺรตฺตมา, ปุวฺทภาวะ.		๓๒๕ รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๔๐๐	
เอวมฺ อตฺติศเยน สาธุวี่ สาธุตฺตรา อิตฺยาทิ.		๓๒๖ โมค. ๔.๘๐	
๓๐๗ ฐาน. คากา ๒๖๖		๓๒๗ มุคฺธโพธนวฎีกา. คำอธิบายสูตร ๔๔๑ :	
๓๐๘ นฺยาส. สุตฺร ๒๖๗		เอวํ มตฺวรฺถียาตฺ สฺรฺโป มตฺวรฺถียเ น สฺยาตฺ. ยถา	
๓๐๙ ฐาน. คากา ๙๒๙		ธณฺมสฺยาสฺสตีติ ธณฺวานํ ปุณฺรธณฺวานสฺยาสฺสตีตฺยรฺเถ	
๓๑๐ นิตติ. สุตต. สุตฺร ๕๕๔		ณฺณานตาทปิ วตฺตฺรณ สฺยาตฺ. อสฺสรูปตฺยะ สฺยาเทว	
๓๑๑ โมค. ปณฺจิกา. ๔.๗๘		ยถา ชฺฌานมสฺตฺยสฺย ชฺฌานี ปุณฺรชฺฌานินะ	
๓๑๒ กาติกา. อธิบาย ๕ ปาทะ ๒ สูตร ๙๔ :		สนฺตฺยสฺย อิตฺยรฺเถ ชฺฌานิมานํ ราชา อิตฺติ.	
ภุมนินทาปฺรศฺสาสุ นิตฺยโยเคตฺติศายเน		๓๒๘ ที. สี่. ๙.๒๖๓.๙๐	
สํสฺรเค'สฺติวิภฺษาย่า ภาวนติ มตฺตฺพาทยะ.		๓๒๙ ที. อ. ๑.๒๒๙	
๓๑๓ ตตฺวาโพธิณี. คำอธิบายสูตร ๑๘๙๔ :		๓๓๐ มุคฺธโพธนวฎีกา. คำอธิบายสูตร ๔๔๗ :	
สํสฺรคะ สํโยคะ. เตน สํยูกตฺทณฺฑา เอวโวจฺยเต, น		มธุ มาตฺตฺรยฺยสฺยาสมินํ วา มธุโร รสะ ศพฺทศกฺติ	
ตฺตุ คฤหาวสฺถิตทณฺฑีทปิ. อิห ทณฺฑปฺรุชโยะ สํ-		สวภาวตฺ วิวภฺษิตารฺถ เอว ตฺย. ทฺรฺวยาภิธานนฺต	

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
	ตทโยคาคู มรุโร คุชนะ ยถา ศุกลาทิคุณโยคาคู ศุกละ ปฏฺ อิตฺยาที.		เตน รูปํ วสฺตรมิตฺยาทีปฺรโยโค น ภวติ.
๓๓๑	ธาน. คาทา ๑๔๘	๓๔๘	สารตฺถ. ๒.๔๒๗
๓๓๒	โมค. ปญฺจิกา. ๔.๘๐	๓๔๙	กาทนฺตรวฤตฺติฎฺฎิกา. ๒.๓๐๒ ฉบับฎีกา อยู่ในสูตร ๓๘๑ เล่ม ๔ หน้า ๔๘๒ : เนวม, สติ สมฺภเว ลุคฺการภยเต. น หิ ชาตีสพฺเพทฺทโย เคารฺสฺวะ อิตฺติ ภาวะ. เตษํ ตฺว คฺคณฺสพฺพทานํ ตฺลฺยา- ภิกฺขานสํมานยฺมสฺสตี, อโต ภวตฺยเว.
๓๓๓	วิมาน. อ. หน้า ๓๖	๓๕๐	วิ. อ. ๑.๑๔๓, วิสฺสุทฺธิ. ๑.๑๖๙
๓๓๔	ม. อ. ๑.๑๖๔, สารตฺถ. ๒.๒๗๙-๘๐	๓๕๑	วิสฺสุทฺธิ. ฎีก. ๑.๒๑๔
๓๓๕	ปาจิตฺ. โย. ๓๘๔	๓๕๒	นินฺรุตฺติทีปนี. สุตฺร ๓๗๔
๓๓๖	วินยวินิจฺจนฎีกา. ๒.๓๙	๓๕๓	โมค. ๔.๗๘
๓๓๗	ธาน. ฎีก. คำอธิบายคาทา ๑๙๘	๓๕๔	ตตฺวโปธินี. คำอธิบายสูตร ๑๘๘๔ : อสฺสตีติ ปุรุชฺวเจเน อวิวิกฺขิตเต กาลสฺส ตฺววิวิกฺขิตเต ธเน คเต ภาวินิ วา ธนฺวานยฺม อิตฺติ ปฺรตีตฺตฺยภาวาต.
๓๓๘	ตตฺวโปธินี. คำอธิบายสูตร ๑๙๑๔ : นคฺรมติ นคา วฤกฺษะ ปฺรฺวตฺตาสฺจ. ชาตฺติ- สพฺพโทยม. ตถา จ นคฺรีตฺยตฺร จิงฺข ภวติ.	๓๕๕	กาศิกา. อธิบายะ ๓ ปาทะ ๔ สุตฺร ๑ : คาโว วิทฺยฺนเตสฺยเต วิรฺตฺมานวิหิตो มตฺตฺพาสีทฺ ภวเตตี สํพนฺธาทตีเต ภวียฺยตี จ สาธฺรฺภวติ.
๓๓๙	นิตฺติ. ปท. หน้า ๒๓๗	๓๕๖	พท. นวฎีก. หน้า ๒๒๑
๓๔๐	นิตฺติ. ปท. หน้า ๒๓๘	๓๕๗	ที. มหา. ๑๐.๒๑๖.๑๓๕-๓๖
๓๔๑	นินฺรุตฺติทีปนี. สุตฺร ๔๗๒	๓๕๘	วิ. อ. ๑.๑๘๕
๓๔๒	นินฺรุตฺติทีปนี. สุตฺร ๓๗๓	๓๕๙	ขุทฺทก. อ. หน้า ๖, ปฏฺิส. อ. ๒.๙๙, มหานิ. อ. หน้า ๔๔๙
๓๔๓	โมค. ๔.๗๘	๓๖๐	ชาลินี. คาทา ๑๓๘
๓๔๔	โมค. ปญฺจิกา. ๔.๗๘	๓๖๑	วจนตฺถโชติกา. คำอธิบายคาทา ๑๐, ฉนฺโทสสารตฺถมณฺชฺฐสา. คำอธิบายคาทา ๙
๓๔๕	กาศิกา. อธิบายะ ๕ ปาทะ ๒ สุตฺร ๙๔ : คฺคณฺวเจเนทฺโย มตฺตฺโป ลุคฺวฤตฺตฺวะ. ศุกลฺโล คฺคณฺสยาสตี, ศุกละ ปฏฺะ. กฤษฺณะ, เสวตตะ.	๓๖๒	สฺสฺตฺตฺตฺนิตฺเตส. คำอธิบายสูตร ๓๙๒
๓๔๖	สิทฺธานตฺถเกามุที. สุตฺร ๑๘๙๖ : คฺคณ- วเจเนทฺโย มตฺตฺโป ลุคฺชีฆฺฐะ. ศุกลฺโล คฺคณฺสยาสตีติ ศุกละ ปฏฺะ. กฤษฺณะ.	๓๖๓	วชิรสารตฺถสงฺคห. คาทา ๑๐๖
๓๔๗	ตตฺวโปธินี. คำอธิบายสูตร ๑๘๙๖ : คฺคณ- วเจเนทฺโย อิตฺติ คฺคณฺ ตทฺวตี จ ปฺรสิทฺธา เย ศุกลาทฺยสฺส เอว คฤหฺยนเต, น ตฺว รูปาทโยปิ.		

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๓๖๔	วชิรสารตถสงคหฎีกา. คำอธิบายคาถา ๑๐๖	๓๘๖	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๔๑๑
๓๖๕	สททพินทุ. คาถา ๒	๓๘๗	ปทฺรปฐิทธิมัญชร. สูตร ๒๕๓
๓๖๖	ฉนโศสารถถมณฐสา. คำอธิบายคาถา ๙	๓๘๘	พา. หน้า ๕๘
๓๖๗	วชิรสารตถสงคห. คาถา ๑๑๑	๓๘๙	ปทสารถน. สูตร ๓๐๕
๓๖๘	บุ. จริยา. ๓๓.๑๒๔.๕๙๖	๓๙๐	สตุตตนิทเทส. สูตร ๓๔๔
๓๖๙	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๔๐๗	๓๙๑	นิตติ. ปท. หน้า ๕๐๖
๓๗๐	ส. ส. ๑๕.๓๖.๒๘	๓๙๒	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๔๑๒
๓๗๑	บุ. อิติ. ๒๕.๑๕.๒๔๑	๓๙๓	วิ. มหาวิ. ๒.๔๖๓.๓
๓๗๒	วิ. มหา. ๔.๑๒๖.๑๓๗	๓๙๔	วิ. มหา. ๔.๑๖๘.๑๗๕
๓๗๓	พา. นวฎี. หน้า ๒๒๔	๓๙๕	กงฺขา. นวฎี. หน้า ๑๔๑
๓๗๔	วิมติ. ๒.๓๗๗	๓๙๖	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๔๑๒
๓๗๕	ที. อ. ๑.๑๒๓	๓๙๗	วิ. อ. ๓.๔๘๐
๓๗๖	ม. อ. ๓.๒๘๗	๓๙๘	กัจจายนสตุตตตถะ. สูตร ๕๖๖
๓๗๗	วินยวินิจนยฎีกา. ๑.๕๙	๓๙๙	วินยวินิจนยฎีกา. ๒.๑๗๓
๓๗๘	วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๓๘๙	๔๐๐	นิตติ. ปท. หน้า ๔๙๙
๓๗๙	วารุติก. อธิบายะ ๑ ปาทะ ๑ สูตร ๒๓ : อรรพฐุรพทศจ ปุรณปุรตตยยานตะ สํขยาสํขโม ภาวตีติ วกตวํย สมาสกนวิธยรณม. อรรพณจม- ศุรปะ. อรรทระ ปณจโม เยษามิติ พหุวรีเหา กฤเตรรุทตปณจโมะ สुरुโปะ ฤรีตะ.	๔๐๑	ธาน. คาถา ๔๗๓
๓๘๐	บุททสิทฺธิขาฎีกา. คำอธิบายคาถา ๓๘	๔๐๒	อมรโกษ. กัณท์ ๒ วรรค ๑๙ คาถา ๘๓- ๘๔
๓๘๑	วินยวินิจนยฎีกา. คำอธิบายคาถา ๕๗๑	๔๐๓	กัจจายนสตุตตตถะ. สูตร ๕๖๑
๓๘๒	กงฺขา. นวฎี. หน้า ๑๔๕	๔๐๔	นิตติ. ธาตุ. หน้า ๔๙๔
๓๘๓	สตุตตนิทเทส. สูตร ๓๘๗	๔๐๕	โมค. ๓.๙๖
๓๘๔	โมค. ๔.๑๐๕	๔๐๖	ปทสารถนฎีกา. คำอธิบายสูตร ๑๓๗
๓๘๕	พา. นวฎี. หน้า ๒๒๔	๔๐๗	ปทสารถน. สูตร ๒๕๕
		๔๐๘	บุ. อป. ๓๒.๒๐.๑๗๒
		๔๐๙	บุ. อป. ๓๒.๒๘.๒๖๕
		๔๑๐	บุ. อป. ๓๒.๒๐.๑๘๙
		๔๑๑	นยาส. สูตร ๓๙๓

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๔๑๒	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๔๑๕		๘๘.๑๓๙-๔๐, พุ. ส. ๒๕.๑๐.๖๓-๖๔,
๔๑๓	กฐา. หน้า ๑๑๓		เนตติ. หน้า ๑๗๖
๔๑๔	กฐา. หน้า ๑๑๔	๔๓๕	นีติ. สุตต. สูตร ๘๓๓
๔๑๕	พุ. พุทฺธิ. ๓๓.๑๘.๔๔๐	๔๓๖	ส. ฎี. ๑.๒๖๓-๖๔, อัง. ฎี. ๓.๔๓๒
๔๑๖	พุ. พุทฺธิ. ๓๓.๒๖.๔๔๑	๔๓๗	นiruttiที่ปนี. สูตร ๔๒๙
๔๑๗	พุทฺธิ. อ. หน้า ๓๙๗, ขา. อ. หน้า ๘๒	๔๓๘	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๔๑๖
๔๑๘	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๔๑๖	๔๓๙	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๔๑๗
๔๑๙	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๔๑๗	๔๔๐	มฺคฺธิ. คำอธิบายสูตร ๖ :
๔๒๐	ธาน. ฎี. คำอธิบายคาถา ๓๘๔		ษษฺธิ. สุตฺเร ตตะ สฺถาเน ปณฺจมี จ ตฺตฺตฺเร
๔๒๑	ธาน. คาถา ๓๘๔		สฺปตฺมี จ ปเร วาจเย คมฺเย โจปปเท กฺวจิตฺ.
๔๒๒	นีติ. สุตต. สูตร ๘๓๓	๔๔๑	รูป. ฎี. คำอธิบายสูตร ๔๑๙
๔๒๓	มหาวิสฺฐีกา. ปริจเฉทที่ ๓๕ คำอธิบาย	๔๔๒	กัจจายนสูตรตฺตตะ. สูตร ๕๖๙
	คาถา ๑๐๓	๔๔๓	วิ. อ. ๒.๓๑๙
๔๒๔	อมรโกษ. กัณฑ์ ๒ วรรค ๑๘ คาถา	๔๔๔	วิ. อ. ๓.๕๐
	๘๐-๑	๔๔๕	วิ. อ. ๒.๒๖๐
๔๒๕	อมรวิเวก. กัณฑ์ ๒ วรรค ๑๘ คำ	๔๔๖	ปาจิตฺ. โย. หน้า ๖
	อธิบายคาถา ๘๑	๔๔๗	ที. ฎี. ๒.๓๘๖
๔๒๖	กัจจายนสูตรตฺตตะ. สูตร ๕๖๖	๔๔๘	วิสฺฐีกา. ๑.๓๖๑
๔๒๗	ธาน. คาถา ๔๗๔-๗๖	๔๔๙	อภิ. วิ. ๓๕.๕๐๘.๒๒๔
๔๒๘	อมรโกษ. กัณฑ์ ๒ วรรค ๙ คาถา ๘๔	๔๕๐	นiruttiที่ปนี. สูตร ๒๘๘
๔๒๙	อมรวิเวก. กัณฑ์ ๒ วรรค ๙ คำ	๔๕๑	กาดนฺตรวฤตฺติฎีกา. ๒.๓๒๕ ฉบับฎีกา
	อธิบายคาถา ๘๔		อยู่ในสูตร ๔๐๔ เล่ม ๔ หน้า ๕๒๐ : ปการศฺพโ
๔๓๐	กัจจายนสูตรตฺตตะ. สูตร ๕๖๖		วิเศษารุณะ สาทฤศยารุณศฺจ. ยถา พฺราหมณะ อิติ
๔๓๑	ปทสาธนฎีกา. คำอธิบายสูตร ๒๕๗		สாமานฺยมฺ, ตสฺย วิเศษฺยา มาถฺรทฺยะ. รูปมิตติ
๔๓๒	ทีปวส. ปริจเฉทที่ ๓ คาถา ๑๐-๓		สாமานฺยมฺ, ตสฺย วิเศษฺยาะ ศฺกุลทฺยะ. ปกาโร ยถา
๔๓๓	ทีปวส. ปริจเฉทที่ ๓ คาถา ๑๐-๓		เทวทตฺตปฺรการะ สทฤศยา อิติ. อิห ตู วิเศษารุณ
๔๓๔	ส. ส. ๑๕.๑๘๑.๑๘๒, อัง. ทสก. ๒๔.		อิตฺยาห สามนฺเยตฺยาหิ.

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๔๕๒	โมค. ปญจิกากฎี. ๒.๔๗	๔๗๖	พว. นวฎี. หน้า ๒๓๗
๔๕๓	นยาส. สูตร ๕๗๑		
๔๕๔	กาศิกา อธิบายะ ๕ ปาทะ ๑ สูตร ๕๙ : ยทิท ฤกษ์ณนานุปปนุณิ ตตฺสรวุ นิปาตนาต สิทธิม.		
๔๕๕	กาดนุตร. ๔.๒๙,๑๒๙ : ยลฤกษ์ณนานุ- นตฺปนุณิ ตตฺสรวุ นิปาตนาต สิทธิม.		
๔๕๖	รูปภทปปกาสนี. คากา ๕-๖		
๔๕๗	นิริตฺติทีปนี. สูตร ๒๔๙		
๔๕๘	การิกา. คากา ๕๕		
๔๕๙	นยาส. สูตร ๖๓๘		
๔๖๐	วิสุทฺธิ. ๒.๑๗๒		
๔๖๑	ชา. อ. ๖.๔๕		
๔๖๒	พทุธว. อ. หน้า ๒		
๔๖๓	พทุธว. อ. หน้า ๖		
๔๖๔	ธมม. อ. ๑.๔๒		
๔๖๕	วิสุทฺธิ. ๑.๒๕๐		
๔๖๖	อภี. อ. ๑.๓๓		
๔๖๗	ช. เกร. ๒๖.๕๕๒.๓๕๕		
๔๖๘	ที. อ. ๑.๒๔๙		
๔๖๙	วิ. อ. ๑.๒๐๖		
๔๗๐	วิ. อ. ๓.๒๓๗		
๔๗๑	วิ. อ. ๓.๑๐๖		
๔๗๒	วิสุทฺธิ. ๑.๓๑๖		
๔๗๓	ช. อป. ๓๓.๗๐.๘		
๔๗๔	ปโยคสิทธิ. สูตร ๑๒๐		
๔๗๕	โมคคัลลนนิสสัย. ๒.๑๕๓		

ลกฺขี จ สาครปฏฺฐา สรรว'จลา จ
สมปตฺติโย จ วิวิธา อปี รูปโสภา
สพฺพา จ ตา อปี จ มิตฺตสุตา จ ทารา
เก วาปี กํ อนุคฺตา มรณํ วชนฺตํ.

เตลภฏฺฐาหคาถา คาถา ๑๘

“โซคลาภ ปฐพีและบรรพตที่มีอรรณพเป็นอาภรณ์ สมบัตินานัป-
การ ความงามด้วยรูปรกาย มิตรสหาย บุตรีธิดา และภรรยา ทั้งหมด[ที่
มีชีวิตและไม่มีชีวิต]นั้น สิ่งไหนเล่าจะติดตามใครผู้ยิ่งสู่ความตายได้”

ลำดับสูตร

/ตท (เลขหน้า/ตพฐิตกณฐ),

/อาข (เลขหน้า/อาขยาดกณฐ),

/กิพ (เลขหน้า/กิพพิธานกณฐ)

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กัจจายณะ	ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ	หน้า
อ กมฺมนุตสฺส จ	๑๖๐	๑๙๗	๖๓๔/๑
อ ฐนามฺหิ จ	๒๓๕	๒๙๑	๙๕๐/๑
อกรสฺสสา ลโต ยฺวาลปนสฺส เวโว	๑๑๖	๑๕๗	๕๐๙/๑
อกฺโกเส นมฺหานิ	๖๔๕	๖๖๒	/กิพ
อกฺขรปาทยเ อกกจตุตาลีสํ	๒	๒	๒๒/๑
อกฺขเวหิ การ	๖๐๔	๖๘๔	/กิพ
อการปิตาทฺยฺนฺตานมา	๒๔๔	๗๒	๓๔๒/๑
อการาคโม หิยฺยตฺตฺน-อชฺชตฺน-กาลาติปตฺตีสํ	๕๑๙	๔๕๗	/อาข
อกาโร ทิฆํ หิมิเมสํ	๔๗๘	๔๓๘	/อาข
อคฺคิสฺสินิ	๙๕	๑๔๕	๔๗๘/๑
อโฆ รสฺสมกฺวจนโยสฺวปิ จ	๙๔	๑๔๔	๔๗๕/๑
อชฺชตฺนํ อี อุมฺ โอ ตถ อี มฺหา, อา อู เส วุหํ...	๔๒๘	๔๖๘	/อาข
อชฺโณ อธิ	๔๕	๒๕	๑๓๔/๑
อณฺณปทฺตเกสฺส พหุพฺพิหิ	๓๒๘	๓๕๒	๒๗๖/๒
อณฺณสฺมา โลโป จ	๓๔๓	๓๓๘	๕๔/๒
อณฺเณ กิตฺ	๕๔๖	๕๖๒	/กิพ
อณฺเณ ทิฆมา	๕	๕	๔๙/๑
อณฺเณสํ จ	๔๘๕	๔๓๔	/อาข
อณฺเณสฺวารตฺตํ	๒๐๐	๑๕๙	๕๑๖/๑
อญฺจาติโต จ	๓๙๒	๒๕๙	๙๑๔/๑
อตฺตํ นสฺส ตปฺปฺริเส	๓๓๓	๓๔๔	๑๒๗/๒

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กัจจายณะ	ลำดับสูตร ปทฺรปสฺสทริ	หน้า
อตฺตโนโต หิสฺมิมนตฺตํ	๒๑๑	๑๒๖	๔๔๔/๑
อตฺตโนปทานิ ปฺรสุสฺสปทตฺตํ	๕๑๘	๔๔๖	/อาขุ
อตฺตโนปทานิ ภาเว จ กมฺมฺนิ	๔๕๓	๔๔๔	/อาขุ
อตฺถโก อกฺขรสมฺภวาทอ	๑	๑	๑๕/๑
อตฺติสฺส จนฺตฺตสฺส	๔๗	๒๓	๑๒๗/๑
อตฺเตเต ต-ตฺวณฺตฺ-ตาวี	๕๕๕	๖๑๒	/กิพุ
อโต ณี วา	๓๔๗	๓๖๘	๕๓/ตพ
อโต นิจุจํ	๒๑๘	๑๙๖	๖๒๘/๑
อโต เนน	๑๐๓	๗๙	๓๕๓/๑
อถ ปุพฺพทานิ วิภตฺตีนํ ฌ ปฺรสุสฺสปทานิ	๔๐๖	๔๒๙	/อาขุ
อนกา ยฺย-ณฺวฺณํ	๖๒๒	๕๗๐	/กิพุ
อนปฺุสฺสกาสาํ สิมฺหิ	๑๗๒	๒๑๘	๗๑๔/๑
อนตฺตสฺส'วณฺณกาโร วา	๔๖๕	๔๖๓	/อาขุ
อนตฺติกสฺส เนโท	๒๖๔	๓๙๓	๓๐๕/ตพ
อนเต นิคฺคหิตฺตญจ	๓๗๗	๐	-/ตพ
อนาคเต ภวิสฺสํ	๔๒๑	๔๗๓	/อาขุ
อนาทเร จ	๓๐๕	๓๒๓	๑๑๒๔/๑
อนิมิ นามฺหิ จ	๑๗๑	๒๑๙	๗๑๕/๑
อนุปทฺธิจฺจํ วุตฺตโยคโต	๕๑	๕๙	๒๙๒/๑
อนุมติปริกฺกปฺตฺตสฺส สตฺตมฺมี	๔๑๖	๔๕๔	/อาขุ
อปจฺจุกฺเข ปโรกฺขาตีเต	๔๑๗	๔๖๐	/อาขุ
อปฺปสฺส กณฺ	๒๖๖	๓๙๕	๓๐๗/ตพ
อปาทาเน ปญฺจมี	๒๙๕	๘๙,๓๐๗	๓๖๖,๑๐๓๙/๑
อพฺโภ อภิ	๔๔	๒๔	๑๓๑/๑
อมฺหตฺตมฺหนฺตฺรราชพฺรหฺมตฺตสฺสสตฺถุปีตาทีหิ...	๒๗๐	๑๒๐	๔๓๐/๑
อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส	๑๒๐	๒๔๓	๗๗๙/๑

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กัจจายณะ	ลำดับสูตร ปทรูปสัทธ	หน้า
อมเห อุตโตโม	๔๑๒	๔๓๗	/อาขุ
อมา ปโต สมีสมานัน วา	๖๘	๑๘๔	๕๗๗/๑
อมาทโย พรปเทภี	๓๒๗	๓๕๑	๑๘๖/๒
อมาลปเนกวจเน	๑๕๓	๑๓๘	๔๖๓/๑
อมุสสาทุ	๑๓๐	๒๒๕	๗๓๒/๑
อมุสส โม ส	๑๗๓	๒๒๓	๗๒๔/๑
อวุณณานัญจาโย วุฑฐิ	๔๐๕	๓๖๕	๒๔/ตพ
อรหสกุภาที่สุ จ	๕๖๒	๖๓๘	/กิพ
อรหสกุภาที่หิ ตุ	๖๓๗	๐	/กิพ
อล-กล-สเลหิ ลยา	๖๓๒	๖๕๖	/กิพ
อวสสกาธมิเณสุ ณี จ	๖๓๖	๖๕๙	/กิพ
อวณฺเณ จ เค	๑๒๖	๑๐๑	๓๙๓/๑
อวณฺเณ เย โลปญจ	๒๖๑	๓๖๙	๕๘/ตพ
อวมฺหิ จ	๗๕	๑๗๐	๕๕๗/๑
อสสฺมา มิมานัน มฺหิ-มฺหานตโลโป จ	๔๙๒	๔๙๙	/อาขุ
อสพพธาตฺเก ภู	๕๐๗	๕๐๑	/อาขุ
อสโยคนุตสฺส วุฑฐิ การิตะ	๔๘๓	๕๒๗	/อาขุ
อํ อิติ นิคฺคหิตํ	๘	๑๐	๖๓/๑
อํ นปฺุสเก	๑๒๕	๑๙๘	๖๔๐/๑
อํ พยฺวชเน นิคฺคหิตํ	๓๐	๕๘	๒๙๐/๑
อํ ยมฺโตะ ปสณฺณโต	๒๒๓	๑๘๘	๕๘๗/๑
อํ วิภตฺตีน'มการนฺตา อพฺยयीภาวา	๓๔๑	๓๓๖	๔๔/๒
อโม นิคฺคหิตํ ฌลเปหิ	๘๒	๑๔๙	๔๘๕/๑
อา โฆ	๖๐	๑๗๗	๕๖๒/๑
อา สิมฺหิ	๑๒๔	๙๘	๓๘๗/๑
อาการนฺตาน'มาโย	๕๙๓	๕๖๔	/กิพ

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กัจจายณะ	ลำดับสูตร ปทฺรปสฺสพทิมัญจรี	หน้า
อาภาโร วา	๒๔๖	๗๓	๓๔๓/๑
อาคมา ตุโก	๕๖๙	๖๑๐	/กิปุ
อาณตฺยาสิญฺเฐนุตฺตกาเล ปญฺจมี	๔๑๕	๔๕๑	/อาขุ
อาตตฺตญจ	๔๐๒	๓๗๗	๑๓๑/ตพ
อาทิตฺโต โอ จ	๖๙	๑๘๖	๕๘๑/๑
อาเน สมีมิหิ วา	๑๕๖	๑๔๒	๔๖๙/๑
อาปฺพุพฺพจฺรสฺส จ	๖๓๑	๖๕๕	/กิปุ
อาเย จตฺตฺเถกฺวจฺนสฺส ตุ	๑๐๙	๓๐๔	๑๐๒๕/๑
อาเย นามโต กตฺตฺปูมฺนาทาจาเร	๔๓๕	๕๓๖	/อาขุ
อายสฺสสุการาส มนฺตุมฺหิ	๓๗๑	๔๐๔	๓๕๕/ตพ
อาโร รสฺสสมิกारे	๒๐๘	๑๖๖	๕๓๐/๑
อาโร หิมฺหิ วา	๑๙๕	๑๓๔	๔๕๕/๑
อาลปเน สิ คสญฺโณ	๕๗	๗๑	๓๔๑/๑
อาลปเน จ	๒๘๕	๗๐	๓๔๐/๑
อาลฺ ตพฺพหุเล	๓๕๙	๓๘๔	๒๐๒/ตพ
อาวสฺสฺ วา	๗๖	๑๗๑	๕๔๘/๑
อิการาคโม อสพฺพธาตฺกมฺหิ	๕๑๖	๔๖๖	/อาขุ
อิจฺฉนฺตฺเถสฺส สมนนฺกตฺตฺเถสฺส ตเวตฺถุ วา	๕๖๑	๖๓๖	/กิปุ
อิณฺณมฺมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขยาหิ	๘๗	๒๓๑	๗๕๒/๑
อิติปิมนปฺสฺสกสงฺขยํ	๑๓๑	-	-
อิติปิยํ ภาสิตปฺมิตฺถิ ปุมาว เจ	๓๓๑	๓๕๓	๒๙๙/๒
อิติปิยํมตฺติโว วา	๕๕๓	๕๙๙	/กิปุ
อิติปิยมโต อาปจฺจโย	๒๓๗	๑๗๖	๕๕๙/๑
อิมสพฺพทสฺส จ	๑๗๗	๒๒๑	๗๑๘/๑
อิมสฺสสิ ถํทานิหโตเรสฺส จ	๒๓๔	๒๖๕	๘๒๗/๑
อิมสฺสสิทมฺสสิสฺส นปฺสเก	๑๒๙	๒๒๒	๗๒๒/๑

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กิจจานุ	ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ	หน้า
อิมสุมมา รหิฏฐา จ	๒๕๙	๒๗๙	๘๔๘/๑
อิมสุมมา ทธา จ	๒๕๔	๒๗๔	๘๔๑/๑
อียตมกิเอสาน'มนตสฺสโร ที่ฬํ ภูวจิ ทิสสฺส...	๖๔๒	๕๘๘	/กิปุ
อิวณฺณาคโม วา	๔๔๒	๔๔๘	/อาขุ
อิวณฺณวณฺณนา ฌลา	๕๘	๒๙	๑๔๓/๑
อิวณฺโณ ยํ นวา	๒๑	๒๑	๑๑๙/๑
อิสฺยมนฺนมนฺโต จโน วา	๕๒๒	๔๗๖	/อาขุ
อียุปมานา จ	๔๓๖	๕๓๗	/อาขุ
อิสํพุสุหิ ข	๕๖๐	๖๐๔	/กิปุ
อุ นามฺหิ จ	๑๕๙	๑๓๙	๕๖๔/๑
อุ สสฺมี สโลโป จ	๒๐๓	๑๖๒	๕๒๓/๑
อุตฺตํ สนาสุ	๑๙๘	๑๒๓	๔๓๗/๑
อุตฺต'โมกาโร	๕๑๑	๕๒๑	/อาขุ
อุปสคฺคณิปาตปฺพุพโก อพฺยयीภาโว	๓๑๙	๓๓๐	๘/๒
อุปมตฺถายิตตฺตํ	๓๕๗	๓๘๒	๑๙๓/ตพุ
อุปาธฺยยาธิกิสฺสรวจเน	๓๑๔	๓๒๘	๑๑๓๖/๑
อุภาทิโต นมฺินฺ	๘๖	๒๒๗	๗๔๓/๑
อุภะ ตปฺปริสา	๓๒๖	๓๔๑	๘๓/๒
อุสุรฺนฺขทํสํนํ ทํสฺสท ททฺโธม ฌจา จ	๖๕๙	๖๖๙	/กิปุ
เอ อย	๕๑๔	๔๙๑	/อาขุ
เอ โตเถสุ จ	๒๓๓	๒๖๔	๘๒๖/๑
เอกาทิโต ทส ร สงฺขยาเน	๓๘๑	๒๕๔	๘๐๓/๑
เอกาทิโต ทสฺสสี	๓๗๕	๔๑๒	๓๙๓/ตพุ
เอกาทิโต สกิสฺส ภูตฺตํ	๖๔๖	๔๑๙	๔๕๗/ตพุ
เอต รหฺมฺิหิ	๒๓๖	๒๘๐	๘๔๙/๑
เอตเตสํ โต	๑๗๔	๒๑๑	๖๙๖/๑

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กัจจายณะ	ลำดับสูตร ปทฺรปสฺสทริ	หน้า
เอติมาสมี	๖๓	๒๑๗	๗๑๐/๑
เอเตสโม โลเบ	๑๘๓	๔๘	๒๕๕,๒๒๕/๑,ตพ
เอยฺยสฺส ฌาโต อียาณา	๕๐๘	๕๑๕	/อาขุ
เอวาทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส	๒๒	๒๘	๑๔๐/๑
เอเห ฌิ	๓๒	๕๐	๒๖๕/๑
โอ อว สเร	๕๑๓	๔๓๕	/อาขุ
โอ อวสฺส	๕๐	๔๕	๒๔๗/๑
โอ สเร จ	๗๘	๓๑	๑๔๙/๑
โอภาเส สตุตฺตี	๓๐๒	๙๔,๓๑๙	๓๗๒,๑๑๐๘/๑
โอภาโว กุวฺจิ โยสุ วการสฺส	๐	๑๐๙	๔๑๒/๑
กคา จชานํ	๖๒๓	๕๕๔	/กิปุ
กทฺยาทีหิ โก	๖๖๓	๖๗๓	/กิปุ
กตฺตริ กิตฺ	๖๒๔	๕๖๓	/กิปุ
กตฺตริ จ	๒๘๘	๗๘,๒๙๓	๓๕๒,๙๗๖/๑
กตฺตริ จ	๔๕๔	๔๔๐	/อาขุ
กตฺตริ ปฺรสุสฺสพํ	๔๕๖	๔๓๐	/อาขุ
กตฺตฺกรณฺปะเทสฺสุ จ	๕๔๘	๕๙๗	/กิปุ
กทฺ กุสฺส	๓๓๕	๓๔๖	๑๕๐/๒
กมฺมกรณฺณิมิตฺตฺตฺเถสฺสุ สตุตฺตี	๓๑๐	๓๒๔	๑๑๒๗/๑
กมฺมตฺเถ ทฺติยา	๒๙๗	๗๖,๒๘๔	๓๔๙,๙๔๐/๑
กมฺมธารยสญฺเญ จ	๓๓๒	๓๔๓	๙๗/๒
กมฺมนิ โณ	๖๕๔	๖๔๙	/กิปุ
กมฺมนิ ทฺติยายํ กุโต	๖๒๖	๖๓๔	/กิปุ
กมฺมปฺปวจฺนียฺยตฺเต	๒๙๙	๒๘๘	๙๕๙/๑
กรณฺ ทฺติยา	๒๘๖	๘๓,๒๙๑	๓๕๘,๙๗๒/๑
กรโต วิริย	๕๕๔	๖๐๑	/กิปุ

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กัจจายณะ	ลำดับสูตร ปทรวปัสติ	หน้า
กรรมหา วิจุจ	๕๔๒	๕๕๗	/กิปุ
กรสส กาสตต'มชชตนิมहि	๔๙๑	๕๒๓	/อาขุ
กรสส จ ตตต' तुस्मी	๖๑๙	๕๗๓	/กิปุ
กรสส สปปจจยสส กาโห	๔๘๑	๕๒๔	/อาขุ
กรสสา'กาโร จ	๕๑๒	๕๒๒	/อาขุ
กวคคสส จวคโค	๔๖๒	๔๖๗	/อาขุ
กาปปตเถสุ จ	๓๓๖	๓๔๗	๑๕๓/๒
การณตเถ จ	๒๙๖	๓๑๔	๑๐๘๔/๑
การิต' วีย ฌนานุพนุโ	๖๒๑	๕๕๓	/กิปุ
การิตาน' โณ โลป'	๕๒๓	๕๒๖	/อาขุ
กาลทธานมจจนตสโยเค	๒๙๘	๒๘๗	๙๕๖/๑
กาลภาเวสุ จ	๓๑๓	๓๒๗	๑๑๓๒/๑
กาลาติปตติ สสา สส'สุ สเส สสธ สส' สสามหา...	๔๓๐	๔๗๔	/อาขุ
กาเล วตตมานาตีเต ฌนฺวาทโย	๖๕๐	๖๕๑	/กิปุ
กาเล	๒๕๖	-	-
กาเล	๔๑๓	๔๒๗	/อาขุ
กิมิเมहि ถ'	๓๙๙	๔๒๒	๔๗๓/ตพ'
กียาทีโต นา	๔๔๙	๕๑๓	/อาขุ
กิริยาย' ญุตโว	๖๕๒	๖๔๘	/กิปุ
กิสฺส ก เว จ	๒๒๗	๒๗๐	๘๓๗/๑
กิสฺมา โว	๒๕๑	๒๖๙	๘๓๖/๑
กิสพพณฺเณกยกุหิ ทาทาจน'	๒๕๗	๒๗๖	๘๔๓/๑
กุ หี'สุ จ	๒๒๘	๒๗๒	๘๓๙/๑
กุฎาทีหิ โจ	๖๗๒	๖๘๒	/กิปุ
กุสฺสมา ที จฉิ	๔๙๘	๔๘๐	/อาขุ
โก เข จ	๔๗๓	๕๒๙	/อาขุ

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กัจจายณะ	ลำดับสูตร ปทฺรปสฺสทิม	หน้า
กฺริยาติปนเนเตเต กาลาติปตฺติ	๔๒๒	๔๗๕	/อาขุ
กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต	๑๔	๑๖	๙๖/๑
กฺวจา'ทิมชฺฌตฺตรานํ ที่ฆรสฺสา ปจฺเจยฺส จ	๔๐๓	๓๕๔	๓๐๒/๒
กฺวจาทิวณฺณาน'เมกสฺสรานํ เทวภาโว	๔๕๘	๔๖๑	/อาขุ
กฺวจิ โอ พุณฺณชเน	๓๖	๔๗	๒๕๒/๑
กฺวจิ โต ปณฺจมฺยตฺเต	๒๔๘	๒๖๐	๘๑๙/๑
กฺวจิ ทุตฺติยา ฉฺฌจฺฉินมตฺเต	๓๐๖	๒๘๙	๙๖๖/๑
กฺวจิ ฐาตุวิภตฺติปจฺจยฺยานํ ที่ฆวิปริตาเทส...	๕๑๗	๔๘๘	/อาขุ
กฺวจิ ปฏฺฐิ ปตฺติสฺส	๔๘	๔๓	๒๔๑/๑
กฺวจิ โลป	๓๘	๕๓	๒๗๔/๑
กฺวจิ สมาสนุตคตฺตาน'มการนฺโต	๓๓๗	๓๕๐	๑๘๓/๒
กฺวิ จ	๕๓๐	๕๘๔	/กิปุ
กฺวิโลโป จ	๖๓๙	๕๘๕	/กิปุ
ขาทามคฺมานํ ขนฺธนฺธคฺนฺธา	๖๖๔	๖๗๔	/กิปุ
ขฺยาที่หิ มนุ ม จ โต วา	๖๒๗	๖๕๒	/กิปุ
คณเน ทสฺสส ทฺวิ-ติ-จตุ-ปณฺจ-ฉ-สตฺต-อฏฺฐ-นวกานํ...	๓๘๙	๔๑๓	๔๐๘/ตพ
คตฺติพุทฺธิภุขปจฺจกรสฺยาที่นํ	๓๐๐	๒๘๖	๙๕๐/๑
คฺม-ขน-หน-รมาที่น'มนฺโต	๕๘๖	๖๐๐	/กิปุ
คฺม-ขน-หนาทินํ ตํตฺตพฺพาที่สุ น	๕๙๖	๕๕๑	/กิปุ
คมิสฺส ฆมมํ	๕๐๑	๔๔๓	/อาขุ
คมิสฺส'นฺโต จฺโณ วา สพฺพาสุ	๔๗๖	๔๔๒	/อาขุ
คหสฺส ฆร เณ วา	๖๑๓	๕๘๓	/กิปุ
คหสฺส ฆเ ปเป	๔๘๙	๕๑๙	/อาขุ
คหสฺส'ปณฺธเส วา	๖๒๙	๕๖๙	/กิปุ
คหาทีโต ปฺป-ณฺหา	๔๕๐	๕๑๗	/อาขุ
คามชนพนธฺสหายาที่หิ ตา	๓๕๕	๓๘๐	๑๘๗/ตพ

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กัจจายณะ	ลำดับสูตร ปทรวปัสติ	หน้า
คาว เส	๗๓	๑๗๔	๕๕๔/๑
คุณาติโต วนตุ	๓๖๘	๔๐๒	๓๔๔/ตพ
คุปาทีนญจ	๕๘๐	๖๓๐	/กิพ
คุหุสสาน์ ทีฆัม	๔๘๖	๕๔๓	/อาข
โค สเร ปุณสสาโคโม กุวจิ	๔๒	๓๒	๑๕๒/๑
โคณ นัมมิ วา	๘๐	๑๗๓	๕๕๒/๑
ฌฎาทีน วา	๔๘๔	๕๔๒	/อาข
ฌเต จ	๑๑๔	๑๗๘	๕๖๓/๑
ฌโต นาทีน	๑๑๑	๑๗๙	๕๖๕/๑
ฌปโต จ โยน โลโป	๑๑๘	๑๔๖	๔๘๐/๑
ฌปโต สมิ ย วา	๒๑๖	๑๘๐	๕๖๗/๑
ฌปโต สมิสสาน์ สัสา	๑๗๙	๒๐๔	๖๗๒/๑
โฆ รสส	๖๖	๒๐๕	๖๗๓/๑
จตุจเณหิ ธชา	๓๘๔	๔๐๗	๓๗๐/ตพ
จตุปทสส โลโป ตุตตตตทาทิจสส จุโจปิ นวา	๓๙๐	๒๕๖	๘๐๗/๑
จนนเตหิ รจุจ	๕๙๘	๖๔๓	/กิพ
จุราทีโต เณณยา	๔๕๒	๕๒๕	/อาข
จุยาทีหิ อิวโร	๖๖๘	๖๗๘	/กิพ
ณฎจี จ	๓๐๘	๓๑๗	๑๐๙๙/๑
ณทาทีหิ ต-ตฺรณ	๖๕๖	๖๖๖	/กิพ
ชนาทีน'มา ติมหิ จ	๕๘๕	๖๑๙	/กิพ
ชรมราน์ ชีรชียมียยา วา	๕๐๕	๔๘๒	/อาข
ชาดาทีน'มิมียา จ	๓๕๓	๓๗๘	๑๖๙/ตพ
ชายาย ตุทฺชานิ ปติมฺหิ	๓๓๙	๓๕๘	๓๗๐/๒
ชีโต อิน สพพตฺถ	๕๕๘	๖๐๒	/กิพ
ชินวจนยตุตฺ หิ	๕๒	๖๐	๓๐๖/๑

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กระจายนะ	ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ	หน้า
ฉลโต จ	๒๑๕	๑๔๑	๔๖๘/๑
ฉลโต สสส โน วา	๑๑๗	๑๒๔	๔๓๙/๑
ฉลปา รสส์	๒๔๕	๑๕๒	๔๙๗/๑
ฉลนมิยฺวา สเร วา	๗๐	๓๐	๑๔๖/๑
ฉาสส ชาชนา	๔๗๐	๕๑๔	/อาขุ
จา ตัญโจ	๔๖๘	๔๙๒	/อาขุ
จาปาน'มียี จ	๕๘๘	๖๒๐	/กิพ
โฑ ทมกาเร	๖๑๒	๖๑๕	/กิพ
ณ ราคา ตสฺสเทมณฺณตฺเตสุ จ	๓๕๒	๓๗๖	๑๒๔/ตพ
ณ วิสมาทิหิ	๓๖๑	๓๘๘	๒๗๘/ตพ
ณมฺหิ รนฺชสฺส โช ภาวกรณฺสฺ	๕๙๐	๕๗๙	/กิพ
ณวณฺณิกณฺณยณฺณตฺตฺหิ	๒๓๙	๑๙๐	๕๙๙/๑
ณโว'ปควาทิหิ	๓๔๘	๓๗๑	๖๙/ตพ
ณาทโย เตกาลิกา	๕๕๐	๕๔๖	/กิพ
ณายนณฺณาน วจฺณาทิโต	๓๔๕	๓๖๖	๔๐/ตพ
ณฺณโย กตฺติกาทิหิ	๓๔๖	๓๖๗	๔๘/ตพ
ณฺร วิธวาทิโต	๓๔๙	๓๗๒	๗๓/ตพ
ณฺย-ตฺต-ตฺตา ภาเว ตฺ	๓๖๐	๓๘๗	๒๔๑/ตพ
ณโย จ	๕๔๑	๕๕๒	/กิพ
ตติยาสตฺตมฺนิญจ	๓๐๗	๒๙๐	๙๖๙/๑
ตโต จ วิภตฺติโย	๕๔	๖๒	๓๑๓/๑
ตโต นมฺ ปติมฺหาลูตฺเต จ สฺมาเส	๗๗	๑๗๕	๕๕๕/๑
ตโต ปามานานํ วามํ เสสุ	๔๖๗	๕๓๓	/อาขุ
ตโต โยนโม ตฺ	๒๐๕	๑๖๐	๕๑๗/๑
ตโต สสส สฺสาย	๖๕	๒๑๕	๗๐๔/๑
ตโต สฺมิมิ	๒๐๖	๑๖๕	๕๒๘/๑

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กัจจายณะ	ลำดับสูตร ปทฐปัสสัทธิ	หน้า
ตโต สมี นิ	๒๑๒	๑๒๙	๔๔๘/๑
ตตโถทนตา สรา อฏฐ	๓	๓	๔๔/๑
ตถา กตฺตริ จ	๔๔๔	๕๑๑	/อาขุ
ตถา ทวนเท ปาณิ-ตฺตริย-โยคค-เสนงค-ขุททชนนฺตฺก..	๓๒๒	๓๕๙	๓๘๓/๒
ตทนุปรโรเรน	๕๖	๖๔	๓๑๘/๑
ตทสฺส จานมียो จ	๓๕๖	๓๘๑	๑๘๘/ตท
ตทสฺสตฺถิติ วี จ	๓๖๕	๓๙๘	๓๑๖/ตท
ตทฺธิต-สมาส-กิตกา นามว่า'ตเวตฺตนาทีสุ จ	๖๐๑	๓๓๔	๓๕/๒
ตนาทีโต โอยิรา	๔๕๑	๕๒๐	/อาขุ
ตณฺนิสฺสิตตเถ โล	๓๕๘	๓๘๓	๑๙๙/ตท
ตปาทีโต สี	๓๖๕	๓๙๙	๓๓๐/ตท
ตปฺปกตฺตวจน มโย	๓๗๒	๓๘๕	๒๑๙/ตท
ตพฺพิปรีตฺตูปเท พฺยณฺชน จ	๗๙	๔๖	๒๔๙/๑
ตมธีเต เตนกตาที-สนฺนิธาน-นียค-สิปป-ภณฺท...	๓๕๑	๓๗๔	๘๙/ตท
ตมฺหา จ	๒๕๓	๒๗๓	๘๔๐/๑
ตมฺหา ทาณี จ	๒๕๘	๒๗๘	๘๔๗/๑
ตมฺมมฺหิ	๑๔๓	๒๓๕	๗๗๑/๑
ตยาตยีนํ ตกาโร ตฺวตฺตํ วา	๒๑๐	๒๓๙	๗๗๕/๑
ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ	๑๑๐	๒๐๑	๖๖๖/๑
ตฺราทีหิ อฺธิณฺโณ	๕๘๑	๖๑๖	/กิปุ
ตฺรฺณสฺส สฺสฺ จ	๖๔๘	๖๖๔	/กิปุ
ตวम्म เส	๑๔๑	๒๔๑	๗๗๗/๑
ตวम्मณฺจ นวา	๑๔๔	๒๓๔	๗๗๐/๑
ตเวตฺตนาทีสุ กา	๕๙๕	๖๓๗	/กิปุ
ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ	๑๗๕	๒๑๒	๖๙๘/๑
ตสฺส จวคฺค-ยการ-วการตฺตํ สวาทวนตฺสส	๔๔๑	๔๔๗	/อาขุ

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กระจายนะ	ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ	หน้า
เตสุ วุทธิโลปาควิการวิปริตาเทศา จ	๔๐๔	๓๗๐	๖๑/ตพ
เตส โณ โลป	๓๙๖	๓๖๓	๑๗/ตพ
เตส วิภตติโย โลปา จ	๓๑๗	๓๓๒	๒๖/๒
เตร นิจจ	๒๓๒	๒๖๗	๘๓๓/๑
ถสฺส ตถตฺต	๔๙๓	๔๙๘	/อาข
ทณฺหาทิตฺ อิกอี	๓๖๖	๔๐๐	๓๓๓/ตพ
ทรฺหนตฺโต โย กุวลี	๖๐๖	๖๔๒	/กิพ
ทสทสํ สत् ทสกานํ สत् สทสฺสณฺจ โยมฺหิ	๓๙๓	๔๑๕	๔๒๒/ตพ
ทเส โส นิจฺจณฺจ	๓๗๖	๒๕๗	๘๑๑/๑
ททสฺส โท พ	๖๑๔	๕๘๑	/กิพ
ทาททสฺสํ มิเมสุ	๔๘๒	๕๐๘	/อาข
ทาธาตฺสฺส ททฺช	๔๙๙	๕๐๗	/อาข
ทิกฺุสเสกตฺต	๓๒๑	๓๔๙	๑๗๗/๒
ทิวาทิตฺ โย	๔๔๗	๕๑๐	/อาข
ทิสฺสฺส ปสฺส-ทิสฺส-ทกฺขา วา	๔๗๑	๔๘๓	/อาข
ทิสฺสา สุวาน-สุวานฺตโลโป จ	๕๙๙	๖๔๔	/กิพ
ทึฆํ	๑๕	๑๗	๑๐๒/๑
ทึฆํ	๒๕	๓๗	๑๘๙/๑
ทึโฆ จ	๖๐๓	๗	๕๕/๑
ทึโฆเรหิ	๑๐๖	๓๑๓	๑๑๗๗/๑
ทฺติยจตฺตถานํ ปจฺมตฺติยา	๔๖๑	๔๖๔	/อาข
ทฺติยาปณฺจมีนณฺจ	๓๐๙	๓๑๘	๑๑๐๓/๑
ทฺมุหิ คฺรุ	๖๐๒	๖	๕๓/๑
ทฺรณฺติกทฺรกาลนิมฺมาน ตฺวาโลป ทิสฺสโยค...	๒๗๕	๓๑๒	๑๐๖๑/๑
โท ฐสฺส จ	๒๐	๒๗	๑๓๗/๑
ทฺวนทฺฏฺฐา วา	๑๖๕	๒๐๘	๖๘๒/๑

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กัจจายณะ	ลำดับสูตร ปทฺรปสฺสทริ	หน้า
ทฺวาทิโต โก'เนกตเถ จ	๓๙๒	๔๑๘	๔๕๓/ตพ
ทฺวิตฺติหิ ติโย	๓๙๕	๔๐๙	๓๗๕/ตพ
ทฺวิปเท ตฺลุยาธิกรณํ กมฺมธารโย	๓๒๔	๓๓๙	๗๑/๒
เทว เทว ปจฺจมชฺฌิมุตฺตมปฺริสา	๔๐๘	๔๓๑	/อาข
เทวกฺกุสฺสาณมากาโร วา	๓๙๓	๒๕๓	๘๐๑/๑
ธมฺมาเหหิ ธมฺมา จ	๕๗๖	๖๐๗	/กิป
ธมฺมहा จ	๓๔๐	๓๕๕	๓๐๙/สฺมา
ธฺวาทิหิ รมฺโม	๕๓๑	๕๘๙	/กิป
ธฺวาทนามานมฺปสฺสคฺคโยคาทิสฺวปิ จ	๒๗/๒	๓๐๙	๑๐๔๗/๑
ธฺวาทปฺปจฺเจยฺหิ วิภตฺติโย	๔๕๕	๕๓๐	/อาข
ธฺวาทยา กมฺมาทิมฺหิ โณ	๕๒๔	๕๖๑	/กิป
ธฺวาทฺรูปํ นามสฺมา ฌโย จ	๔๓๙	๕๓๙	/อาข
ธฺวาทฺลึงฺเกหิ ปฺรา ปจฺจยา	๔๓๒	๓๖๒	๑๓/ตพ
ธฺวาทฺสฺส'นโต โลโป'เนกสฺสรสฺส	๕๒๑	๔๒๕	/อาข
ธฺวาทฺหิ เณ-ณฺย-ณฺปาเป-ณฺปายา การิตานิ เหตุวตฺเถ	๔๓๘	๕๔๐	/อาข
ธฺวาทฺวณฺตสฺส โลโป กุวิมฺหิ	๖๑๕	๕๘๖	/กิป
น อมฺมาทิตฺโต	๑๑๕	๑๘๑	๕๗๑/๑
น อมฺหิ	๑๔๙	๒๔๘	๗๙๐/๑
น กคตฺตํ จชา ฌมฺมฺหิ	๖๑๘	๕๗๑	/กิป
น ติเมหิ กตฺตาการเหหิ	๑๐๐	๒๑๔	๗๐๑/๑
น สิสฺสมินนฺปฺสกาณิ	๘๕	๑๕๐	๔๙๐/๑
นทาทิตฺโต วา อี	๒๓๙	๑๘๗	๕๘๔/๑
นทิมฺहा จ	๓๓๘	๓๕๖	๓๑๗/สฺมา
นทาทิทฺติ ยุ	๕๔๗	๕๙๖	/กิป
นมกราน'มนฺตานํ นิยฺยตฺตมฺหิ	๖๑๗	๖๓๓	/กิป
นโมโยคาทิสฺวปิ จ	๒๙๔	๓๐๕	๑๐๓๔/๑

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กัจจายณะ	ลำดับสูตร ปทฐปัสสัทธิ	หน้า
นเย ปรี ยุตเต	๑๑	๑๔	๘๔/๑
นั ฌโต กตรสสา	๒๒๔	๑๕๓	๔๙๙/๑
นัมมิ ตั วา	๑๒๘	๑๐๔	๓๙๘/๑
นา อา	๒๐๗	๑๖๑	๕๒๑/๑
นาณณั สพพนามิกั	๑๖๖	๒๐๙	๖๘๗/๑
นามมหาตติจณตเถ	๔๓๗	๕๓๘	/อาขุ
นามมहि ปยุชชมาเนปิ ตุลยาธิกรณ ปจโม	๔๑๐	๔๓๒	/อาขุ
นามมิ ตยามยา	๑๔๕	๒๓๘	๗๗๔/๑
นามมิ รณญา วา	๑๓๗	๑๑๖	๔๒๕/๑
นามานั สมาสโย ยุตตตโต	๓๑๖	๓๓๑	๑๖/๒
นามานั สมุจโย ทวนุโท	๓๒๙	๓๕๗	๓๕๓/๒
นาสส โลโป ยการตตัม	๕๐๙	๕๑๖	/อาขุ
นิคคหิต สโยคาคิ โน	๖๐๗	๕๗๘	/กัพ
นิคคหิตญจ	๔๖๖	๔๘๙	/อาขุ
นิคคหิตญจ	๓๗	๕๗	๒๘๗/๑
นิทธารณ จ	๓๐๔	๓๒๒	๑๑๒๐/๑
นุ นิคคหิตัม ปทนต์	๕๓๗	๕๖๖	/กัพ
นุทาทิหิ ยุนฺณน'มณานนากานนกา สการิตเทหิ จ	๖๔๑	๕๗๒	/กัพ
เนตาคิ สุมิมายยา	๑๘๐	๒๐๗	๖๗๖/๑
โน จ ทวาทิต นัมมิ	๖๗	๒๒๙	๗๔๘/๑
นุตสส เส วา	๑๒๓	๑๐๓	๓๙๗/๑
นุตสส ตมีกาเร	๒๔๑	๑๙๑	๖๐๑/๑
นุตสส นุโต	๑๒๒	๙๙	๓๘๙/๑
นุตสสนุโต โยสุ จ	๙๒	๑๐๐	๓๙๐/๑
ปกติ จสส สรณุตสส	๓๑๘	๓๓๓	๓๐/๒
ปกกมาทิหิ นุโต จ	๕๘๔	๖๑๘	/กัพ

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กัจจายณะ	ลำดับสูตร ปทรูปสัทธัมม	หน้า
ปัจจุยทาณินฺนุจา นิปาตนา สิทฺธมนฺติ	๕๗๑	๖๒๔	/กิปุ
ปณฺจมี ตุ อนุตฺ หิ ธ มิ ม, ตํ อนุตฺ สสุ วุโห...	๔๒๔	๔๕๐	/อาขุ
ปณฺจมุยตเถ จ	๓๑๒	๓๒๖	๑๑๓๑/๑
ปณฺจาทินมกาโร	๑๓๔	๒๕๑	๗๙๖/๑
ปณฺจาทินมตฺตํ	๙๐	๒๕๒	๗๙๘/๑
ปฏาที่หุยลํ	๖๖๕	๖๗๕	/กิปุ
ปฏฺวิโต หิสฺส เหรณฺ-หีรณฺ	๖๖๒	๖๗๒	/กิปุ
ปติภิกฺขุราชาธิการนฺเตหิ อินี	๒๔๐	๑๙๓	๖๐๖/๑
ปติสฺสินีมฺหิ	๙๑	๑๙๔	๖๐๙/๑
ปตฺตวจาเน อลฺมตฺเถสุ จ	๕๖๓	๖๓๙	/กิปุ
ปโต ยา	๑๑๒	๑๘๓	๕๗๖/๑
ปทโต พุติยาจตฺตถิณฺณจิสฺสุ โวโน	๑๔๗	๒๔๖	๗๙๓/๑
ปร เทวภาโว จาเน	๒๘	๔๐	๒๐๑/๑
ปรสมณฺญา ปโยเค	๙	๑๑	๖๗/๑
ปรานฺดย'ตฺตโนปทานิ	๔๐๗	๔๓๙	/อาขุ
ปโร วา สโร	๔๐	๕๕	๒๘๐/๑
ปโรกฺขา อ อุ เอ ตถ อํ มฺห, ตถ เร...	๔๒๖	๔๕๙	/อาขุ
ปสณฺณสฺส จ	๗๒	๑๘๕	๕๗๘/๑
ปสฺตถสฺส สเ จ	๒๖๓	๓๙๒	๓๐๓/ตพ
ปา ปิโพ	๔๖๙	๔๙๔	/อาขุ
ปาทีโต ริตุ	๕๖๗	๕๗๕	/กิปุ
ปาราทิคมิมหา จู	๕๓๔	๕๙๒	/กิปุ
ปาสฺส จนฺโต รสฺโส	๔๓	๓๓	๑๕๔/๑
ปีตาทีนฺมสิมฺหิ	๒๐๙	๑๖๘	๕๓๖/๑
ปุถสฺส ปุถุปถาโม วา	๖๖๖	๖๗๖	/กิปุ
ปุถสฺส พุยณฺชเน	๔๙	๔๔	๒๔๓/๑

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กัจจายณะ	ลำดับสูตร ปทฐปัสสัทธิ	หน้า
ปุพฺพกาลเอ'กตตุกานันฺ ตุน-ตฺวาน-ตฺวา วา	๕๖๔	๖๔๐	/กิปุ
ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย	๑๐	๑๒	๗๕/๑
ปุพฺพพฺรปญฺจ	๔๔๓	๔๔๙	/อาขุ
ปุพฺโพ จ	๑๖	๑๙	๑๐๖/๑
ปุพฺโพ'พฺภาโส	๔๕๙	๔๖๒	/อาขุ
ปุมนตฺสสา สิมฺหิ	๑๕๒	๑๓๖	๔๖๐/๑
ปุมนสฺส ลิงฺคาทีสุ สฺมาเสสุ	๒๒๒	๓๔๒	๙๔/๒
ปุร-สมฺป-ปริหิ กโรตีสฺส ขขรฺวา วา ตปฺจฺเจยฺสุ จ	๕๙๔	๕๙๒	/กิปุ
ปุเร ททา จ อี	๕๒๖	๕๖๗	/กิปุ
เปสาตีสคฺคปตฺตกาเลสฺสุ กิจฺจา	๖๓๕	๕๕๙	/กิปุ
พหุพฺพีหิมฺหิ จ	๑๖๗	๒๑๐	๖๙๙/๑
พหฺวจเนสุ โวโน	๑๕๑	๒๕๐	๗๙๓/๑
พาพฺพหฺสสฺ สาโร	๒๖๕	๓๙๔	๓๐๖/ตพุ
พฺยณฺชนนตฺสสฺ โจ ฉปฺจฺเจยฺสุ จ	๔๗๒	๕๓๑	/อาขุ
พฺยณฺชนโน จ วิสณฺโณโค	๔๑	๕๖	๒๙๓/๑
พฺยณฺชนเน จ	๓๙	๕๔	๒๗๗/๑
พฺรหฺมตฺตสขรฺวาทิโต อมานัน	๑๙๙	๑๑๕	๔๒๔/๑
พฺรหฺมโต คสฺส จ	๑๙๓	๑๒๒	๔๓๕/๑
พฺรหฺมโต ตฺว สฺมี นิ	๑๙๗	๑๒๕	๔๔๑/๑
พฺรโต อี ติมฺหิ	๕๒๐	๕๐๒	/อาขุ
พฺรฏฺฐน'มาหฺภูวา ปโรกฺขาย	๔๗๕	๔๖๕	/อาขุ
พฺรคฺมาทิตฺเต กตฺตริ	๕๕๗	๖๐๖	/กิปุ
ภทฺทตฺสสฺ ภทฺททฺทภนฺเต	๐	๑๑๑	๔๑๗/๑
ภนฺชโต คฺโค จ	๕๗๗	๖๒๙	/กิปุ
ภพฺเพ อิก	๕๗๐	๖๑๑	/กิปุ
ภวโต โภโต	๒๔๒	๑๙๒	๖๐๔/๑

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กัจจายณะ	ลำดับสูตร ปทฺรปสฺสทริ	หน้า
ภวิสฺสตี คมาทึหิ ณีมิณฺ	๖๕๑	๖๔๗	/กิปุ
ภวิสฺสนตี สฺสตี สฺสนตี สฺสสฺส สฺสธ สฺสสามิ สฺสสาม...	๔๒๙	๔๗๒	/อาขุ
ภาวกมฺเมสุ กิจฺจ-กุต-ชตฺถา	๖๒๕	๖๐๕	/กิปุ
ภาวกมฺเมสุ ต	๕๕๖	๖๒๒	/กิปุ
ภาวกมฺเมสุ ตพฺพพานียา	๕๔๐	๕๔๕	/กิปุ
ภาวกมฺเมสุ โย	๔๔๐	๔๔๕	/อาขุ
ภาววาทิมฺหิ จตฺตเถ	๖๕๓	๓๐๖	๑๐๓๖/๑
ภาเว จ	๕๒๙	๕๘๐	/กิปุ
ภิกฺขาทิตฺโต จ	๕๓๕	๕๙๓	/กิปุ
ภิกาทิตฺโต อินฺน-อนฺน-อีนฺนา วา	๕๘๒	๖๓๑	/กิปุ
ภุช-ชส-หฺร-สุปาทึหิ ตุมฺปิฉนตฺถสฺ	๔๓๔	๕๓๔	/อาขุ
ภุชาทินฺมฺนโต โน ทฺวิ จ	๕๗๘	๕๖๐	/กิปุ
ภูโตพฺพ	๕๔๓	๕๕๕	/กิปุ
ภูวาทโย ธาตโว	๔๕๗	๔๒๔	/อาขุ
ภูวาทิตฺโต อ	๔๔๕	๔๓๓	/อาขุ
โก เค ตุ	๒๔๓	๑๑๐	๔๑๔/๑
ภฺยทึหิ มตฺตพฺพิชฺชาทึหิ จ กโต	๖๔๓	๖๓๕	/กิปุ
มณฺฑิตุสฺสกุเกสุ ตติยา จ	๓๑๕	๓๒๙	๑๑๓๙/๑
มถิสฺส ธสฺส โล จ	๖๓๔	๖๕๘	/กิปุ
มทา สเร	๓๔	๕๒	๒๗๑/๑
มธฺวาทิตฺโต โร	๓๖๗	๔๐๑	๓๓๘/ตท
มนุ-ปฺร-สฺสณาทึหิ อฺสฺสนฺนฺสฺสา	๖๗๓	๖๘๓	/กิปุ
มโนคณาทิตฺโต สมนฺนํนามิอา	๑๘๑	๙๕	๓๗๘/๑
มยฺ โยมฺหิ ปจฺเม	๑๒๑	๒๓๓	๗๖๘/๑
มหตฺ มหา ตฺลฺยาธิกรณ ปเท	๓๓๐	๓๔๐	๘๐/๒
มหทฺเกหิ มฺม-ยฺห-ชฺช-พฺภ-ทฺธา จ	๖๐๐	๖๔๕	/กิปุ

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กัจจายณะ	ลำดับสูตร ปทรวปัสติ	หน้า
มสุสสุ สสุส จุณร-จุเนรา	๖๓๐	๖๕๔	/กิพ
มา ยูน'มาคโม จาเน	๔๐๑	๓๗๕	๙๓/ตพ
มาตุลาทีนมานตตมีกาเร	๙๘	๑๘๙	๕๙๔/๑
มานกิตานัน วตตตัม วา	๔๖๓	๕๓๒	/อาข
มานาที่หิ ราชุ	๕๖๘	๕๗๖	/กิพ
มาโยเค สพพกาเล จ	๔๒๐	๔๗๑	/อาข
มิทาที่หิ ตตติโย	๖๕๘	๖๖๘	/กิพ
มุนาที่หิ จิ	๖๖๙	๖๗๙	/กิพ
ยชสสุ สรสสิ ฏฺเจะ	๖๑๐	๖๒๗	/กิพ
ยชสสา'ทิสสิ	๕๐๓	๔๘๕	/อาข
ยโต หี	๒๕๕	๒๗๕	๘๔๒/๑
ยถาคมมิกาโร	๖๐๕	๕๔๗	/กิพ
ย'ทนุปนนา นิปาตนา สีขณนติ	๓๙๑	๔๒๓	๔๗๕/ตพ
ยเมทนต์สสาเทโส	๑๗	๑๙	๑๐๙/๑
ยมฺหิ ทาธามาจาหาปามหมถาทิน'มี	๕๐๒	๔๙๓	/อาข
ยวตํ ตลนทการานํ พยญชนานิ จลนชการตตํ	๒๖๙	๔๑	๒๑๘/๑
ยวมทนตรลา จาคมา	๓๕	๓๔	๑๕๖/๑
ยสมาทเปติ ภยมาทตเต วา ตพปาทานํ	๒๗๑	๘๘,๓๐๘	๓๖๕,๑๐๔๐/๑
ยสสุ ทาตุกาโม โรจเต ธาวยเต วา ตํ สมุปทานํ	๒๗๖	๘๔,๓๐๒	๓๕๙,๑๐๐๘/๑
ยสสุ วา ปริคฺคโห ตํ สามี	๒๘๓	๙๑,๓๑๖	๓๖๙,๑๐๘๘/๑
ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ	๒๘๐	๗๕,๒๘๕	๓๔๘,๙๔๒/๑
ยายณลาณา	๖๓๓	๖๕๗	/กิพ
ยาว ตทตฺตริ ทสฺคุณิตยจ	๓๙๔	๔๑๖	๔๒๙/ตพ
ยุวสฺสูวสฺสูวานฺนุนา	๖๔๙	๖๖๕	/กิพ
ยุวานญจ	๒๖๗	๓๙๖	๓๐๙/ตพ
เยน วา กยิริเต ตํ กรณํ	๒๗๙	๘๒,๒๙๒	๓๕๗,๙๗๓/๑

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กระจายนะ	ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ	หน้า
เยน วา สัมภูจํ ตรติ จรติ วหติ ณีโก	๓๕๐	๓๗๓	๘๑/ตพ
เยน วาทสสนํ	๒๗๔	๓๑๑	๑๐๕๘/๑
เยนงควิกาโร	๒๙๑	๒๙๙	๑๐๐๑/๑
โย กโรติ ส กตุตา	๒๘๑	๗๗,๒๙๔	๓๕๑,๙๗๘/๑
โย กาเรติ ส เหตุ	๒๘๒	๒๙๕	๙๘๑/๑
โยธาวโร ตโมกาสํ	๒๗๘	๙๓,๓๒๐	๓๗๑,๑๑๐๙/๑
โยนมาโน	๑๙๐	๑๑๔	๔๒๓/๑
โยนํ นิ นปุสเกหิ	๒๑๗	๑๙๙	๖๔๗/๑
โยนํ โน	๒๒๕	๑๕๑	๔๙๔/๑
โยสุ กตนิการโลเปสุ ทิฆํ	๘๘	๑๔๗	๔๘๑/๑
โยสุ จ	๗๔	๑๖๙	๕๔๕/๑
โยสุ ทูวินํ เทว จ	๑๓๒	๒๒๘	๗๔๖/๑
โยสุวตรสโส โม	๙๖	๑๔๘	๓๘๓/๑
โยสุวาน	๑๕๕	๑๓๗	๔๖๒/๑
รกาโร จ	๕๘๗	๖๓๒	/กิพ
รกขณตถานมิจนิตํ	๒๗๓	๓๑๐	๑๐๕๖/๑
รณณํ นัมมิ วา	๑๓๖	๑๑๙	๔๒๙/๑
รณฺชฺหาทีหิ ธทิทฺทกิรา กุวจิ ชทโลโป จ	๖๖๑	๖๗๑	/กิพ
รมณียาทีโต กณ	๓๖๒	๓๘๙	๒๘๓/ตพ
รมหิ รนโต ราที โน	๕๓๙	๕๕๘	/กิพ
รสํ	๒๖	๓๘	๑๙๓/๑
รสโส	๔๖๐	๕๐๖	/อาข
รหาทีโต ณ	๕๔๙	๕๕๐	/กิพ
ราชสฺส รณฺโณราชินี เส	๑๓๕	๑๑๘	๔๒๘/๑
ราชสฺส ราชฺ สุนํหิสฺส จ	๑๖๙	๑๑๗	๔๒๖/๑
รฐาทีโต นิคฺคหิตํ ปุพฺพณฺจ	๔๔๖	๕๐๙	/อาข

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กัจจายณะ	ลำดับสูตร ปทรวปัสสิทธิ	หน้า
ล ทรานัน	๓๗๙	๒๕๘	๘๑๒/๑
ลโต โวกาโร จ	๑๑๙	๑๕๕	๕๐๖/๑
ลภสฺมา อีอินฺ ตถ-ตถํ	๔๙๗	๔๗๗	/อาขุ
ลหุमतฺตา ตโย รสฺสา	๔	๔	๔๖/๑
ลึงคณฺจ นิปฺจฺจเต	๕๓	๖๑	๓๑๐/๑
ลึงคตฺถ ปจฺมา	๒๘๔	๖๕, ๒๘๓	๓๒๒, ๙๒๑/๑
โลปณฺจ ตตฺราราโร	๒๗	๓๙	๑๙๗/๑
โลปณฺเจตฺตมฺกาโร	๕๑๐	๔๘๗	/อาขุ
วคฺคนตํ วา วคฺเค	๓๑	๔๙	๒๕๙/๑
วคฺคา ปณฺจปณฺจโส มนฺตา	๗	๙	๖๑/๑
วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตตฺติยปจฺมา	๒๙	๔๒	๒๒๓/๑
วจ วา วุ	๕๗๙	๖๒๙	/กิปุ
วจ-วส-วหาทีน'มฺกาโร วสฺส เย	๔๘๗	๔๗๘	/อาขุ
วจสฺสชฺชตฺถนิมฺหิ มกาโร โอ	๔๗๗	๔๗๙	/อาขุ
วชาทีหิ ปพฺพชฺชาทโย นิปฺจฺจนฺเต	๖๓๘	๖๖๐	/กิปุ
วตฺตมาณา ติ อนฺติ สิ ถ มิ ม, เต อนฺเต...	๔๒๓	๔๒๖	/อาขุ
วตฺตมาณา ปจฺจุปฺปนฺเน	๔๑๔	๔๒๘	/อาขุ
วตฺตมาเน มานนฺตา	๕๖๕	๖๔๖	/กิปุ
วท-มท-คมุ-ยุช-ครหาการาทิหิ ชฺช-มุ-คค...	๕๔๔	๕๕๖	/กิปุ
วทสฺส วชฺชํ	๕๐๐	๔๘๖	/อาขุ
วทาทีหิ ฌิตฺโต คณฺ	๖๕๗	๖๖๗	/กิปุ
วโธ วา สพฺพตฺถ	๕๙๒	๕๐๓	/กิปุ
วนฺตุมนฺตฺวินฺณจ โลโป	๒๖๘	๓๙๗	๓๑๑/ตพ
วโมทฺทหนฺตานํ	๑๘	๒๐	๑๑๔/๑
วสโต อุตฺถ	๕๗๔	๖๑๓	/กิปุ
วสฺส วา วุ	๕๗๕	๖๑๔	/กิปุ

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กระจายนะ	ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ	หน้า
วา ณ'ปจเจ	๓๔๔	๓๖๑	๑๑/ตพ
วา ตติเย จ	๑๕๐	๒๔๙	๗๙๒/๑
วา นมฺหิ	๒๐๑	๑๖๓	๕๒๕/๑
วา ปโร อสรูปา	๑๓	๑๕	๘๘/๑
วา ยวปฺปจโม	๑๖๒	๒๓๗	๗๗๓/๑
วิทนเต อู	๖๑๖	๕๘๗	/กิป
วิทาทิหฺมฺโร	๖๗๐	๖๘๐	/กิป
วิภาเค ธา จ	๓๙๗	๔๒๐	๔๖๑/ตพ
วิภาสา รุกข-ดิณ-ปสุ-ธน-ธณฺณ-ชนปทาที่นญจ	๓๒๓	๓๖๐	๔๐๗/๒
วิส-รุช-ปทาที่โต ณ	๕๒๘	๕๗๗	/กิป
วิเสสเน จ	๒๙๒	๓๐๐	๑๐๐๓/๑
วิเสสเ ตรตมิสสิกียัญจา	๓๖๓	๓๙๐	๒๙๒/ตพ
วิสติทเสสุ พา ทวิสส ตู	๓๘๐	๒๕๕	๘๐๕/๑
วุฒสสุ โซ อียัญเจสุ	๒๖๒	๓๙๑	๓๐๑/ตพ
วุฒาทิสรสสุ วา'สโยคนตสสุ สเน จ	๔๐๐	๓๖๔	๑๙/ตพ
เวปุ-สี-ทว-วมุ-กุ-ทา-ภู-หฺวาทิหิ ฤตฺติมณินมา...	๖๔๔	๖๖๑	/กิป
เวโอสฺ โล จ	๙๗	๑๕๖	๕๐๘/๑
ส เป จ	๓๓	๕๑	๒๖๗/๑
ส สเร วาคโม	๑๘๔	๙๖	๓๘๐/๑
สกนาเมหิ	๓๙๕	๔๑๗	๔๓๒/ตพ
สกมนฺธาดาทินญจ	๒๐๔	๑๖๗	๕๓๓/๑
สขโต คสฺเส วา	๑๑๓	๑๓๒	๔๕๒/๑
สขโต จาโยโน	๑๙๑	๑๓๐	๔๔๙/๑
สขนตสฺสิ โนนานํสสุ	๑๙๔	๑๓๑	๔๕๑/๑
สงฺขยาปฺพุโพ ทิคุ	๓๒๕	๓๔๘	๑๗๔/๒
สงฺขยาปฺรูเน โม	๓๗๓	๔๐๖	๓๖๖/ตพ

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กัจจายณะ	ลำดับสูตร ปทรวปัสติ	หน้า
สจชานํ กคา ฌานูปนุเธ	๖๔๐	๐	/กิพ
ส ฉสส วา	๓๗๔	๔๐๘	๓๗๓/ตพ
สณฺณายํ ทาธาโต อี	๕๕๑	๕๙๘	/กิพ
สณฺณาย'ม นุ	๕๒๕	๕๖๕	/กิพ
สตตฺตมี เอยย เอยยํ เอยยาสี เอยยายถ เอยยามี...	๔๒๕	๔๕๓	/อาข
สตตฺตมฺยตฺเถ จ	๒๙๐	๒๙๘	๙๙๙/๑
สตฺถุนตฺตมฺยจ	๒๐๒	๑๖๔	๕๒๖/๑
สตฺถุปีตาทีนมา สีสฺมี สีโลโป จ	๑๙๙	๑๕๘	๕๑๔/๑
สตฺยาทีหิ มนฺตุ	๓๖๙	๔๐๓	๓๔๗/ตพ
สทสฺส สิทตฺ	๖๐๙	๔๘๔	/กิพ
สทท-กุธ-จล-มณฺฑตฺถ-รฺจาทีหิ ยุ	๕๓๓	๕๙๑	/กิพ
สทฺธาทีโต ฌ	๓๗๐	๔๐๕	๓๕๘/ตพ
สนตสททสฺส โส เก โพ จนฺเต	๑๘๕	๑๑๒	๔๑๙/๑
สพฺพตฺถ เค คี	๖๐๘	๖๒๓	/กิพ
สพฺพตฺถา'สสฺสา'ทีโลโป จ	๕๐๖	๔๙๖	/อาข
สพฺพนามการเต ปจโม	๑๖๔	๒๐๐	๖๖๔/๑
สพฺพนามานํ นมฺหิ จ	๑๐๒	๒๐๒	๖๖๙/๑
สพฺพนาเมหิ ปการวจเน ตฺถ ภา	๓๙๘	๔๒๑	๔๖๙/ตพ
สพฺพโต อุมฺ อีสฺ	๕๐๔	๔๗๐	/อาข
สพฺพโต โก	๑๗๘	๒๒๔	๗๒๖/๑
สพฺพโต ญฺ-ตฺวา-วี วา	๕๒๗	๕๖๘	/กิพ
สพฺพโต ธี	๒๕๐	๒๖๘	๘๓๕/๑
สพฺพโต นํ สํสํ	๑๖๘	๒๐๓	๖๗๐/๑
สพฺพโยนินฺมาเอ	๑๐๗	๖๙	๓๓๖/๑
สพฺพสฺส วา อัสส	๙๓	๑๐๖	๔๐๔/๑
สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา	๒๖๐	๒๗๗	๘๔๕/๑

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กระจายนะ	ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ	หน้า
สพฺพสุสฺมิสเส วา	๑๗๐	๒๒๐	๗๑๖/๑
สพฺพสุเสตสสากาโร วา	๒๓๑	๒๖๓	๘๒๕/๑
สพฺพาสมาวุโสปลศฺคฺคินิปาตาทีหิ จ	๒๒๑	๒๘๒	๘๗๔/๑
สพฺเพส'เมกาภิธานะ ปโร ปุริโส	๔๐๙	๔๔๑	/อาขุ
สพฺเพหิ ตุนาทีนํ โย	๕๙๗	๖๔๑	/กิปุ
สพฺโพ จํ ติ	๑๙	๒๒	๑๒๓/๑
สมาทีหิ ธมา	๖๒๘	๖๕๓	/กิปุ
สมิเปชฺชตฺถิ	๔๑๙	๔๖๙	/อาขุ
สมุหฺตเถ กณฺเณ	๓๕๕	๓๗๙	๑๘๒/ตพุ
สมฺปทาเน จ	๓๑๑	๓๒๕	๑๑๒๙/๑
สมฺปทาเน จตฺตเถ	๒๙๓	๘๕,๓๐๑	๓๖๑,๑๐๐๗/๑
สรโลโปมาเทสปลจฺจยาทีมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกฺติ	๘๓	๖๗	๓๒๖/๑
สรา ปกฺติ พุยฺยชเน	๒๓	๓๖	๑๘๗/๑
สรา สเร โลปํ	๑๒	๑๓	๗๘/๑
สรูปานเมกเสสฺวสกี	๓๘๘	๖๘	๓๓๑/๑
สเร อนํ	๓๓๔	๓๔๕	๑๔๗/๒
สเร กฺวจิ	๒๕	๓๕	๑๗๖/๑
สโร รสโส นปฺสเก	๓๔๒	๓๓๗	๕๑/๒
สสุมาสมิํสํสาสฺวตฺตํ	๑๗๖	๒๑๓	๗๐๐/๑
สสุวาทีหิ ตฺทโว	๖๖๗	๖๗๗	/กิปุ
สสุสํ	๑๖๓	๒๔๐	๗๗๖/๑
สสุส โจ	๑๘๒	๙๗	๓๘๒/๑
สสุส โน	๒๑๓	๑๒๗	๔๔๕/๑
สหาทิโยเค จ	๒๘๗	๒๙๖	๙๙๑/๑
สํสาเสวกฺวจเนสฺสุ จ	๖๒	๒๐๖	๖๗๔/๑
สํหนณฺณาย วา โร โฆ	๕๓๘	๕๙๕	/กิปุ

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กัจจายณะ	ลำดับสูตร ปทรวปัสสิทธิ	หน้า
สาคโม เส	๖๑	๘๖	๓๖๒/๑
สาทิ-สนต-ปัจจน-ภนช-หํสาทีหิ ฏฺโฐ	๕๗๓	๖๒๖	/กิปุ
สามิสฺมี ฉฺฉจี	๓๐๑	๙๒,๓๑๕	๓๗๐,๑๐๘๗/๑
สามิสฺสวาทิปติทายาทสภุขีปติฏฺฐุตกฺกุสเลหิ จ	๓๐๓	๓๒๑	๑๑๑๗/๑
สาส-ทิสโต ตสฺส วิฏฺฐโ จ	๕๗๒	๖๒๕	/กิปุ
สาสาทีหิ รตฺถุ	๕๖๖	๕๗๔	/กิปุ
สิ โย อํ โย นา หิ ส นํ สฺมา หิ...	๕๕	๖๓	๓๑๕/๑
สิมฺหิ คจฺจนฺตาทินํ นตฺสทฺโท อํ	๑๘๖	๑๐๗	๔๐๖/๑
สิมฺหิ จ	๔๙๖	๔๙๗	/อาขุ
สิมฺหิ วา	๙๔	๑๐๕	๔๐๐/๑
สิลาฆ มหุ จา สป ธาร ปิห ภูฏ ทฺุหิสฺโสสุยวาทิกฺข..	๒๗๗	๓๐๓	๑๐๑๓/๑
สี	๒๑๙	๑๙๕	๖๒๖/๑
สุนมฺสฺ วา	๑๙๖	๑๓๓	๔๕๔/๑
สุนสฺสุนสฺโส'ณวานฺวณฺณุนฺนุขนานา	๖๔๗	๖๖๓	/กิปุ
สุนฺหิสฺ จ	๘๙	๘๗	๓๖๓/๑
สุปโต จ	๕๕๙	๖๐๓	/กิปุ
สุส-ปจ-สภโต กฺข-กฺกา จ	๕๘๓	๖๑๗	/กิปุ
สุสฺมิมา วา	๑๕๘	๑๔๓	๔๗๐/๑
สุหิณาสฺ จ	๘๑	๑๗๒	๕๕๐/๑
สุหิสฺวกาโร เอ	๑๐๑	๘๐	๓๕๕/๑
สุวฺสาน'มฺวฺสาน'มโต โถ จ	๖๖๐	๖๗๐	/กิปุ
เสสโต โลปํ คสิปิ	๒๒๐	๗๔	๓๔๕/๑
เสสา พุณฺณชนา	๖	๘	๕๗/๑
เสเสสฺ จ	๒๒๙	๒๒๖	๗๓๓/๑
เสเสสฺ นตฺว	๑๘๗	๑๐๘	๔๐๙/๑
เสเส สฺสํ-นตฺ-มานานา	๖๕๕	๖๕๐	/กิปุ

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กัจจายนะ	ลำดับสูตร ปทรูปสัททิม	หน้า
โส	๑๐๔	๖๖	๓๒๔/๑
โส นปุสกลิงโค	๓๒๐	๓๓๕	๔๐/๒
สฺมา นา	๒๑๔	๑๒๘	๔๔๖/๑
สฺมาสมินฺ วา	๑๐๘	๙๐	๓๖๗/๑
สฺมาหิสมินฺ มหาภิมฺ หิ วา	๙๙	๘๑	๓๕๖/๑
สฺมิเม	๑๙๒	๑๓๕	๔๕๗/๑
สฺมิ นิ	๒๒๖	๑๕๔	๕๐๑/๑
สฺมิมฺหิ รณเฆราชินิ	๑๓๘	๑๒๑	๔๓๔/๑
สฺยา จ	๑๘๙	๑๑๓	๔๒๑/๑
สฺวาทีโต ญฺณาอุณา จ	๔๔๘	๕๑๒	/อาขุ
หจตุตถานํมนฺตานํ โท ธี	๖๑๑	๖๐๘	/กิปุ
หนตฺยาทีนํ ญฺโก	๕๓๖	๕๙๔	/กิปุ
หนสฺส ฆาโต	๕๙๑	๕๔๔	/กิปุ
หนาทิหิ ญฺนุตโว	๖๗๑	๖๘๑	/กิปุ
หนเตหิ โห หสฺส โพ วา อทหนหานํ	๕๘๙	๖๒๑	/กิปุ
หฺรสฺส คี เส	๔๗๔	๕๓๕	/อาขุ
หฺโลโป ญฺหามฺหิ	๔๙๐	๕๑๘	/อาขุ
หฺวิปริยโย โล วา	๔๘๘	๔๘๑	/อาขุ
หฺสฺส โช	๔๖๔	๕๐๔	/อาขุ
หิ โลปํ วา	๔๗๙	๔๕๒	/อาขุ
หิยฺยตฺตนีสฺตตฺตมีปญฺจมีวตฺตมานา สพฺพธาตูกํ	๔๓๑	๔๕๘	/อาขุ
หิยฺยตฺตนี อา อุ โอ ตถ อํ มหา, ตถ ตถุํ เส วุห...	๔๒๗	๔๕๕	/อาขุ
หิยโยปฏฺติ ปจฺจกฺเข หิยฺยตฺตนี	๔๑๘	๔๕๖	/อาขุ
หิวิภตฺติมฺหิ จ	๑๕๗	๑๔๐	๔๖๖/๑
หิหิหิยฺจณํ	๒๕๒	๒๗๑	๘๓๘/๑
เหตฺวตฺเต จ	๒๘๙	๒๙๗	๙๙๕/๑

อักษรลำดับสูตร	ลำดับสูตร กระจายนะ	ลำดับสูตร ปทรูปสิทธิ	หน้า
โหติสฺส'เรโหเห ภวิสฺสนุติมิหิ สฺสสฺส จ	๔๘๐	๔๙๐	/อาข

หมายเหตุ ตัวเลขที่แสดงในส่วนของการแสดงหน้า เป็นการแสดง “หน้าและเล่ม” ของหนังสือที่ปรากฏสูตรอยู่ เช่น

- สูตร อ กมฺมหนตฺตสฺส จ : ๖๓๔/๑ ปรากฏอยู่ในหน้า ๖๓๔ ของหนังสือปทรูปสิทธิมัญจรี เล่ม ๑

- สูตร อญฺญปทตฺตเถสุ พหุพพีหิ : ๒๗๖/๒ ปรากฏอยู่ในหน้า ๒๗๖ ของหนังสือปทรูปสิทธิมัญจรี เล่ม ๒ (สมาส)

- สูตร อโต ณี วา : ๕๓/ตท ปรากฏอยู่ในหน้า ๕๓ ของหนังสือปทรูปสิทธิมัญจรี เล่ม ๓ (ตัทธิต)

ดัชนีค้นคำ

ก-ค	หน้า	ค-น	หน้า
ก	๔๕๐	ชาติศัพท์	๒๙๗
		ชื่อแคว้นในอินเดีย	๑๔๓-๔๗
		ฐานอุปจาระ	๑๐๓
		ฐานอุปจาระ	๑๐๓
		ด-ธ	
ค-ฐ	๓๔๐	ดาวนักษัตร	๑๕๔-๘
		ตัทธิต ๓ ประเภท	๑, ๔๙๐
		ตัทธิตนาม	๔
		ตัทธิตศัพท์	๖
		ทัพพะ	๒๔๗
		เทวภาวะ	๒๕๗
		ธนิตตตะ	๒๕๗
		ธัญชาติ ๗	๑๗๙
		ธาดุปัจจัย	๑๔
		น	
ครุ ศัพท์	๒๘๐		
คุณศัพท์	๒๙๗		
คุณสระ	๒๓		
คุณะ	๒๔๖		
คุณิตสังขยา	๓๖๓		
คุณูปจาระ	๑๒๘		
ชาติ	๒๔๖		

น-ภ	หน้า	ภ-ว	หน้า	
นิรุตตินัย ๑๐ ประการ	๒๕๔-๗	ภูตบุพพคตินัย	๙๖	
นิวัตตปาณาธารณะ	๒๒	มธุ ศัพท	๓๓๘	
บ-พ		มรียาทะ	๒๗/๙	
		มรียาทา	๔๐	
	บทสัมพันธ	๔๕๗	มหากัป	๔๕๐, ๔๕๑
	บทอุปาทาน	๔๕๗	มหาสูตร	๖๑
	บทอาธาระ	๔๕๘	มณฑทุกคตินัย	๔๖๑
	ปกติ	๑๓	มคปทวลัญชนนัย	๑๗
	ปการ ศัพท	๔๗๐	มิสสกลังขยา	๓๖๓
	ปฏิกิริณะ	๒๕๕	มุขร ศัพท	๓๔๐
	ปริมาณสังขยา	๓๖๓	มูลสระ	๒๓
	ปसारณนัย	๙๗	รส ๖ อย่าง	๓๓๙
ปักกันตวิสัย	๓๘๒	รุพหิศัพท	๑๕๐-๕๑	
ปักขิตตะ	๒๕๕	ฤดู ๓ ประเภท	๑๓๖	
ปัจจัย	๑๓	ฤดู ๖ ประเภท	๑๓๖-๙	
ปัจจัย คือ	๑๕	โลปะ	๒๕๖	
ปัจเจกสัมพัชณะ	๔๐๙	ว		
ปัจชนนคตินัย	๒๖			
ปัจจุสังขยา	๓๖๔			
ปายาส	๑๖๑-๕			
ปาริเสสนัย	๓๓๔			
ผลูปจาระ	๑๔๖			
พยวัตถา	๒๗๙			
ภ-ล				
	ภคธรรม ๖ ประการ		๒๔๔	
	ภาวตัทธิต		๔๙๑	
	ภาวะ ๕ อย่าง	๒๔๖		
			วจนวิปลาสนัย	๓๐๙
			วฤทธิสระ	๒๓
			ววัตถิตวิภาสา	๒๐
			วณณสังขยา	๓๖๔
			วากปัจจัย	๑๒
			วากาสิลิฏฐะ	๒๒
		วิปริตะ	๒๕๕	
		วิวัฏฏกัป	๔๕๑	
		วิวัฏฏฐายีกัป	๔๕๑	
		วิสทิสะ	๒๕๔	

วิ-ส	หน้า	ส-อา	หน้า
วิเสสศัพท์	๒๙๑, ๔๙๑	อนุกรมศัพท์	๕
วุดตสมุจยะ	๑๒๔	อนุกรณะ	๒๕๕
ส		อนุกัฏมณะ	๓๐๓
		อนุพันธ์	๑๘
	๑๑๙-๒๐	อเนกปริยายสังขยา	๓๖๔
	๒๕๔	อเนกสังขยา	๓๖๔
	๒๖	อปจ จ ศัพท์	๙, ๑๑
	๔	อภิวิธี	๔๐
	๓๖๓	อภิปจาระ	๓๐, ๑๒๕
	๔๐๕	อวิภัตติกนิเทศ	๔๑
	๓๖๓-๖	อวุดตสมุจยะ	๕๕, ๑๒๔
	๔๐๕	อสงไขย	๔๕๑
	๔๕๒	อสงไขยกัป	๔๕๑
	๔๕๒	อสังขาริก	๑๒๐
	๒๕๖	อัญญมัญญสมุจยะ	๖๒, ๘๙
	๒๕	อัตถัตถศัพท์	๓๑๕, ๓๑๖
	๓๑๕	อัตถันตรวิกกัปณะ	๘๑
	๙๗, ๒๕๖	อันตรกัป	๔๕๒
	๒๐, ๒๕	อภัยยศัพท์	๔๙๑
	๓๖๓	อาภคิณะ	๔๖, ๒๗๘
	๔๙๑	อาทิ ศัพท์	๒๗๘-๙
	๔๙๑	อาธาระ	๓๑๕
	๑๔	อายุกัป	๔๕๒
	๔	อุปจาระ	๓๐
	๑๖	อุปธิ	๑๑๘
		อุปมา	๑๙๔, ๑๙๖
		อุปมาโชตกะ	๑๙๔-๕
อ			
	๓๘๐-๖		

อุ-อา	หน้า
อุปมานะ	๑๙๔-๕
อุปไมย	๑๙๔-๕
เอกเทศุปจาระ	๓๘๓
เอกเสส	๖

นิสสารโต นลนลิกทลีสมานัน
อตฺตาน'เมว ปรีหณติ อตฺตเหโต
สมโปสิโตปิ กุสหาย'มิวากตณฺญ
กาโย น ตสฺส อนุกฺขณติ กาลเกรา.

เตลภาหคภา คาถาที่ ๔๗

“ร่างกายย่อมทำลายตัวเองถ่ายเดียวเหมือนต้นอ้อและกล้วย เพราะ
ไร้แก่นสาร แม้ถูกปรนนิบัติอย่างดีเพราะความยึดมั่นในตนก็ไม่ติดตาม
บุคคลนั้นหลังความตาย เปรียบดังสหายชั่วผู้ไม่รู้คุณ”

ดัชนีประกอบรูปศัพท์

รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า
๑. อักษรตัวทิต			
วาสิฏโฐ	๒๘	อภิขุณฺณ	๒๐๓
วจนายโน	๔๒	ยาวา	๒๑๔
กตฺติเกโย	๔๙	สฺวณฺณมโย	๒๒๑
ทกฺขิ	๕๓	มโนมยา	๒๓๕
อาทิจฺโจ	๕๙	๓. กาวตฺทิต	
โกณฺทมฺโม	๖๖	อาลสฺยํ	๒๕๐
โอปคโว	๗๑	เวยฺยตฺตํ	๒๕๒
๒. สังสฺสฺฐาหิอเนกตตฺทิต		ปณฺทิจํ	๒๕๓
เตลิกํ	๘๒	อากาสาณญํ	๒๗๖
เวณฺณโก	๙๒	เวสมํ	๒๘๐
เวยฺยการณโก	๙๕	รามณียํ	๒๘๔
กาสาवं	๑๒๖	๔. วิเสสตฺทิต	
อาริสฺสํ	๑๓๓	ปาปตโร	๒๙๓
ปจฺฉิม	๑๗๐	เชยโย	๓๐๒
ราชปุตฺตโก	๑๘๒	เสยโย	๓๐๔
คามตา	๑๘๗	เนธิโย	๓๐๕
มทนิโย	๑๙๐	สาธิโย	๓๐๖
ฐมฺมายิตตํ	๑๙๖	กนิโย	๓๐๘
ทฺฐจฺจุลล์	๒๐๐	กนิโย	๓๑๐

รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า
๕. อัสนัตถิตัทธิต			
เมธาวิ	๓๒๑		
ตปสุสี	๓๓๑		
ทณฺฑโก	๓๓๖		
มธุโร	๓๔๒		
คุณวา	๓๔๕		
สติมา	๓๕๓		
อายุสฺมา	๓๕๖		
สทุโธ	๓๕๘		
๖. สังขยัตถิต			
ปณฺจโม	๓๖๘		
จตุตฺโถ	๓๗๑		
สาหํ	๓๗๓		
ทุติโย	๓๗๘		
อทุตฺตทุโต	๓๘๖		
เอกาทสี	๓๙๖		
วิสติ	๔๑๒		
สตํ	๔๒๕		
ทวิโก	๔๕๔		
๗. อัปยยัตถิต			
เอกกฺขตฺตุ	๔๕๙		
เอกธา	๔๖๒		
ตถา	๔๗๑		
กถํ	๔๗๓		
อชฺช	๔๘๔		

ลพฺธาน พุทฺธสมย์ อติทุลฺลภํ จ
สทฺธมฺม'มคฺค'มสมํ สิวทํ ตเถว
กัลยาณมิตฺตปวเร มติสมปทญฺจ
โก พุทฺธิมา อวิรตํ น ภเชยฺย ธมฺมํ.

เตลกฺฎาหคาถา คาถาที่ ๙๙

“ธีรชนคนใดเล่า เมื่อได้พบพานพระพุทธานุภาพที่หาได้ยากยิ่ง
พระสัทธรรมอันประเสริฐให้ความเกษมไม่มีสิ่งใดเปรียบ กัลยาณมิตรที่
ดีงาม และความไพบุลย์แห่งปัญญา จะไม่ชองเสพพระธรรมเป็นนิตย์หรือ”

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. กัจจายนพยาकरणะ. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

โกสัลละ, พระ. มหารูปสิทธิินิสสัย [ปทรูปสิทธิินิสสัยใหม่]. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวดี, ๒๕๐๘.

_____. วิสุทธิโยงกัจจายนสูตรัตถกฏีกา [กัจจายนสูตรัตถกฏีกา]. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๔๖.

คันธสาระ, พระ. กัจจายนสารมัญชรี. กรุงเทพฯ: ธีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

_____. เนตติปกรณ์ [ฉบับแปลและอธิบาย]. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๐.

_____. ปัชชมรุธ [ฉบับแปลและอธิบาย]. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๐.

_____. วุตโตทัยมัญชรี. นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๕.

_____. สุโพธาลังการมัญชรี. นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๖.

ศิริศันทรวิทยารัตนะ. “มุคฺคโพธสังเกษปฏีกา” ใน มุคฺคโพธยาकरणะ. กัลกัตตา: โรงพิมพ์ศิริศวิทยารัตนะ, ๒๔๔๙.

จตุรงค์พล, มหาอำมาตย์. อภิธาน์ปทีปิกาฎีกา. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๘.

จักกपालะ, พระ. พาลาวตารคณัฐิปัตถวินิจนยสาระ. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

จันทร์โกมิน. จานทรพยาकरणะ. ปูนา: โรงพิมพ์เอ็ม, ๒๔๙๖.

ชเวอ่อง, ปาณินิ สิทธานตเกามุที ปาฐ นิสสัย อธิบาย. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, พ.ศ. ๒๕๓๓.

ชนกะ, พระ. รูปสิทธิภาสฎีกา [ปทรูปสิทธิภาสฎีกา]. อมรปุระ: โรงพิมพ์นิวบามา, ๒๕๔๐.

ซัมพุทธะ, พระ. ปทรูปสิทธิบัญญัติ. มั่นดเลย์: ปิฎกัตต่อเปียนปวาเย, ๒๕๘๒.

_____. “รูปเภทปกาสนี” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสย-
ปิฎกัต, ๒๕๐๗.

ชญาเนนทรสรัสวดี. “ตัดตวโพธิ์” ใน สิทธานตเกมุที. เดลฮี: โรงพิมพ์เจ้าซัมภา, ๒๕๔๕.

ชาकर, พระ. ปาจิตยาทีโยชนา. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

ญาณธะ, พระ. นีรุติทีปนี. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

_____. ปรมัตถทีปนี. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๐.

ญาณินทะ, พระ. ฉันทสารถมัญชสา. ม.ป.ท. ม.ป.ป.

ตันเปียน, อำมาตย์. นยาสัปทีปิกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กวิมยัตมัน, ๒๕๕๖.

ดารานาถะ. ศัพท์สโตมมทานิ. พาราณสี: โรงพิมพ์เจ้าซัมภา, ๒๕๑๑.

_____, วาจีสปัตยะ. พาราณสี: โรงพิมพ์เจ้าซัมภา, ๒๕๐๔.

_____, อาศุโพธยาकरणะ. พาราณสี: โรงพิมพ์ภารตียวิद्याสังสถาน, ๒๕๓๕.

ตรีโลจนทาสะ, “กาดันตรวฤตติปัญชิกา” ใน กาดันตรวยาकरणะ. โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ทาสานาคะ, พระ. นีรุติสารมัญชสา. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

ทุรคสิงหะ, “กาดันตรวฤตติ” ใน กาดันตรวยาकरणะ. โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

_____, “กาดันตรฎีกา” ใน กาดันตรวยาकरणะ. โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ธรรมกิตติ, พระ. พาลาวตาร. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

ธรรมเสนาบตี, พระ. “การิกา” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต,
๒๕๐๗.

นาคะ, พระ. กัจจานสังเขป. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจิมัณไต, ๒๕๐๗.

นาเศศกัญญะ, ปริภาเซนุเสชระ. พาราณสี: โรงพิมพ์วิชัย, ๒๕๔๒.

ปัทมชลิ. วยากรณมหาภาษยะ. ปุณา: โรงพิมพ์กันดารการ์ อินสทิทุต, ๒๕๒๘.

ปาณินิ. ปาณินียติศึกษา. เดลฮี: โรงพิมพ์พัลลิตชิ่ง เฮาส์, ๒๕๓๔.

ปิยทัสสีและอื่นๆ, ปทสธนะ ปทสธนฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตาร-
นิสสัย ๗ คัมภีร์. มันทเลย์: โรงพิมพ์ธนวดี, ๒๕๑๐.

พุทธปปิยะ, พระ. ปทรูปสิทธิ. กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

_____. ปทรูปสิทธิฎีกา. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๙.

ภักฏโกชิต ทิกษิต. สิทธานตเกมุที. เดลฮี: โรงพิมพ์เจาซัมภา, ๒๕๔๕.

มหานาคิตะ, พระ. “สัททสารัตถชาลินี” ใน สัททาแ่ง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์
อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

มหาวิชิตาวี, พระ. กัจจายนวัณณนา. นครปฐม: สถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๗.

มหายสะ, พระ. “กัจจายนเกฑะ” ใน สัททาแ่ง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสย-
ปิฎกัต, ๒๕๐๗.

มัลลินาณะ, อมรปทปาริชาตะ. มัทราส: โรงพิมพ์วสันตะ, ๒๔๒๗.

เมธาวิ, พระ. กัจจายนคัพพัตถทีปนี. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ซัมพุมิตเชวปิฎกัต, ๒๔๙๙.

โมคคัลลันะ, พระ. โมคคัลลันพยาकरणะ. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา,
๒๕๒๕.

_____. โมคคัลลันปัญจิกา. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

_____. “อภิธานัปปทีปิกา” ใน ปญจมูลคณ. กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

ยสะ, พระ. “กัจจายนสาระ” ใน สัททาแ่ง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต,
๒๕๐๗.

รชุนาณศาสตรี, อมรวิเวก. บอมเบย์ : โรงพิมพ์นิรณยะ-สุการ์, ๒๓๖๓.

รัตนปัญญา, พระ. วชรสารัตถสังคหะ. กรุงเทพฯ: วัดสุทัศน์เทพวราราม, ๒๕๑๒.

ราชารานตทเว. ศัพทกัลปทรมะ. นิวเดลี: โรงพิมพ์นิวจีแอน, ๒๕๓๒.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๕.

กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

“วจนัตถโชติกา” ใน ฉันทฎีกา ๓ จงตะแวง [คัมภีร์รวมฉันทฎีกา ๓ คัมภีร์]. มนต์เลี้ยว:
โรงพิมพ์ปเทศาปิฎกัต, ๒๕๐๕.

วชิรพุทธ, พระ. นยาสะ. ย่างกุง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๔๗๖.

วามนะและชยาทิตยะ. กาศิกา. พาราณสี: โรงพิมพ์ตารา, ๒๕๑๙.

วาสุเทพ. “พาลมโนรมา” ใน ไวยากรณ์สัทธานตเกมุที. ดิลล: โรงพิมพ์โมติลาน พนา-
รสีทาส, ๒๕๐๔.

วิสุทธาจารย์, พระ. ธาตวัตถสังคหปาฐ. มนต์เลี้ยว: โรงพิมพ์ย่างกุงมนต์เลี้ยวปิฎกัตสาอูตไส,
ม.ป.ป.

_____. วิสุทธาโยง กัจจายนสุตตัตถะ. ย่างกุง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี. ๒๕๐๕.

โวปเทวะ. มุคตโพธยาकरणะ. กัลกัตตา: โรงพิมพ์ศิริศวิทยาวิรัตน์, ๒๔๔๙.

ศรรวธรรมัน. กาดันตรวยาकरणะ. นิวเดลี: โรงพิมพ์ซีลัมเปอร์, ๒๕๓๑.

สังฆรักขิตะและอื่นๆ, พระ. สุโพธาลังการฎีกา. ย่างกุง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา,
๒๕๐๗.

สังฆรักขิตะ. พระ. โมคคัลลนปัญญาฎีกา. ย่างกุง: โรงพิมพ์ซัมมุตเชวปิฎกัต, ๒๔๙๘.

สัทธัมมโชติปาละ, พระ. สุตตนิเทศ. ย่างกุง: โรงพิมพ์ซัมมุตเชวปิฎกัต, ๒๔๗๘.

สัทธรรมคຸຸ, พระ. “สัททวุตติ” ใน สัททาแวง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุง: โรงพิมพ์อิจนาศยปิฎกัต,
๒๕๐๗.

สัทธรรมสิริ, พระ. “สัททัตถเภทจินตา” ใน สัททาแวง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุง: โรงพิมพ์
อิจนาศยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

สีลันนทะ, พระ. ปทรูปสิทธิฎีกานิสสัยใหม่. ย่างกุง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา,
๒๕๔๓.

เสนาปติ, พระ. “การิกา” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

อมรสิงหะ และอัครคัมมะ. อมรโกษ และอมรรถประกาศิกา ภาษาฎีกา. ฉบับโรเนียว, ๒๔๘๒.

อริยวังสะ, พระ. มณีสารมัญจุสา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๔๒.

อัครคัมมะ, พระ. กัจจายนสูตรตัตถคณฐิ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปัญญาพลปิฎกัต. ๒๕๑๗.

_____. โมคคัลลานนิสสัย. มั่นดเลย์: โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๔.

_____. โมคคัลลานปัญจิกานิสสัย. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ซัมพุมิตเซาปิฎกัต. ๒๔๗๖.

_____. โมคคัลลานปัญจิกาฎีกานิสสัย. มั่นดเลย์: โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๗.

อัครวังสะ, พระ. สัททนีตีปกรณ, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

อาทิจวังสะ, พระ. ปทสังคหะ. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๗.

อุกกังสาจารย์, พระ. สะปะเยกัน สัททาจีนิสยะเตต [กัจจายนัตถที่ปนี]. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจีมันไทปิฎกัต. ๒๕๐๔.

_____. รูปสิทธิคณฐิ [ปทรูปสิทธิคณฐิ]. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๕.

อุตตมสิกขะ, พระ. “กัจจายนเภทนวุฎีกา” ใน สัททาแงฎีกาปาฐะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ธัมมวดี, ๒๔๗๒.

อุปติสสะ, พระ. มหาโพธิวงส์. มองล่ำโย: วัดต๋องปอก, ๒๔๙๙

Malalasekara, G.M. **Dictionary of Pali Proper names**, London: The Pali Text Society, 1974.

รายนามผู้บริจาค

จัดพิมพ์หนังสือ ปทรูปสิทธิมนุษยรี เล่ม ๓

รายนามผู้บริจาค ๓๐๐,๐๐๐ บาท

สำนักงานคณะกรรมการกิจการโทรคมนาคมแห่งชาติ

รายนามผู้บริจาค ๕๐,๐๐๐ บาท

พล.อ. เต็ม - คุณหญิงสงวนสุดา หอมเศรษฐี คุณบุญเลิศ - คุณอุษณีย์ สว่างกุล
คุณพิชิต เหลืองอรุณรุ่ง คุณรัชนี้ ตรีพิพัฒน์กุล และครอบครัว

รายนามผู้บริจาค ๑๐,๐๐๐ บาท

คุณช่อพิภพ โอสถานเคราะห์

รายนามผู้บริจาค ๒๐,๐๐๐ บาท

บริษัท ยูไนเต็ด อินฟอร์เมชั่น ไฮเวย์ จำกัด

รายนามผู้บริจาค ๑๐,๐๐๐ บาท

นพ.ประเสริฐ - คุณพิจิตรา เสงสกุล ดร.เศรษฐพุมิ - คุณวีรวรรณ สุทธิวาทณพุมิ
ดร.สาธิต - คุณรัชนีวรรณ อุทัยศรี พญ.เชาวรี อ้วนันท์
คุณกฤษณา นิชิต้า คุณอุดมพร สิริสุทธิ

รายนามผู้บริจาค ๕,๓๐๐ บาท

คุณศิริพร ศรีทอง

รายนามผู้บริจาค ๕,๐๐๐ บาท

พระมหาสมชาย อธิปญโณ พล.ร.อ.ชาติ นาวาวิจิต
คุณจินตนา กิจการ คุณเจนณรงค์ ภูภิรมย์
คุณชัยรัตน์ ณ หอช้าง คุณชาญวิทย์ - คุณลักษมี มโนธีร์วัฒน์
คุณภูติรัตน์ จิตรบรรยงค์ คุณอรพรรณ สุวรรณรัตน์ และครอบครัว

รายนามผู้บริจาค ๓,๐๐๐ บาท

พระมหาพิชิต รติธนโร

รายนามผู้บริจาค ๒,๐๐๐ บาท

ทพญ.รัตนาวดี บุปผาเจริญสุข	คุณปรารงค์มาศ นิติธรรม
คุณพันธุ์ทิพย์ รามสูต	คุณอุบล สมประสงค์ และครอบครัว

รายนามผู้บริจาค ๑,๕๐๐ บาท

พระนัตรชัย ชยวฑฺฒโฒ
คุณวนิดา กาญจนกิงแก้ว

รายนามผู้บริจาค ๑,๐๐๙ บาท

พระบุญยัง สุจิตโต

รายนามผู้บริจาค ๑,๐๐๐ บาท

พระมหากำจัด โอภาโส	พระมหาสุรศักดิ์ โอภาโส
คุณกัลยาณี สิริสุทธิ	คุณญาณกรณ์ เพื่องอารมณ
คุณปชารัตน์ - คุณถวัลย์วงศ์ วีระวิทยานิโย	คุณประสงค์ โฆสสวัสดิ์
คุณปณณภา ศุภชวลพร	คุณรัตนวรรณ ่องอาจหาญ
คุณสมชัย ตรีพิพัฒน์กุล และครอบครัว	คุณโสภณ หวังอรุณโรจน์
คุณอัญชลี จิ่งสกุล	

รายนามผู้บริจาค ๗๐๐ บาท

คุณเกศศิริ ธรรมรุจิกุล

รายนามผู้บริจาค ๖๐๐ บาท

พระมหาดอน เตชธมโม	พระพิริยะ ภูริญาโน
พระมหาสัมฤทธิ์ สัจจยาโน	พระมหาสุเวียง คมภิรวีวารโน
คุณสรณคมน์ นิมวารุณ	

รายนามผู้บริจาค ๕๐๐ บาท

พระมหาการุณ การุณีโก	พระมหาดนัย ทสสนิโย
พระวราภชัย วรทินโน	สณ.กฤษณะ แพงพรม
พ.ญ. ไพจิตร หิรัญยานิชย์	ผศ.วิจิตร บุญยธโรกุล
คุณกาญจนา พาณิชเจริญ	คุณทัศนวรรณ สัตตวัตรกุล
คุณธีรพร สิมะสิงห์	คุณนภาพร โตจินดา
คุณเบญจรงค์ เตียงพิทักษ์	คุณปิยะ แซ่ป่าง

คุณมณฑา พูนทวี	คุณมนพร พิบูลภาณุวัฒน์
คุณมยุรี เจริญ	คุณรัตนภรณ์ เจริญพงศ์
คุณศุภร พันธุ์วัฒนสกุล	คุณสมเดช - คุณสมศรี งามกมลรัตน์
คุณสุตารัตน์ ฮวดสุนทร	คุณเลียมศรี พงศ์พนิตานนท์
คุณอารยา อ่องจรรย์	คุณอุไรพรรณ พิพัฒน์ไพบูลย์
คุณชุมพล มีบรรจง	

รายนามผู้บริจาค ๔๕๐ บาท

คุณระพีพรรณ ธนพงษ์วรสกุล

รายนามผู้บริจาค ๔๐๐ บาท

คุณธราวัฒน์ ตวงจิตต์สุนันท์
คุณไพบูลย์ มีบรรจง
ด.ช.พิชญุตม์ ตวงจิตต์สุนันท์

รายนามผู้บริจาค ๓๐๐ บาท

พระมหากำพล โอภาโส	พระมหาชัยพร เขมาภิรโต
พระมหาหเนศ ธมฺมทินโน	พระมหาต่อ ภูริวฑฺฒโก
พระมหาสุเทิด มหิทธิโก	พ.ต.ท.อดุลจิตร-คุณรุจิรา สังขดุลย์
พ.ท.หญิง มารศรี พิบูลย์ฤกษ์	คุณกฤษณา สิทธิรักษ์
คุณจิรประภา เตชะอำไพ	คุณชาญัญญา จงนิตยกาล
คุณณัฐศักย์ ตันตยาณุนพณ์	คุณไตรรงค์ มาลาภิรมย์
คุณนภาพร อัจฉราฤทธิ์	คุณประพิมพ์ คังคายะ
คุณพิชาพร Jan Coolen	คุณเยาวลักษณ์ วรรณะพิศิษฐ์
คุณรัตนา ตรีรัตน์ติลกกุล	คุณวัฒนา สุขเฟื่องฟู
คุณไศรดา ลาภเจริญรักษ์	คุณอภิชัย อึ้งอร่าม
คุณยิ่งกิตติ สีบวงส์	

รายนามผู้บริจาค ๒๕๐ บาท

ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม

รายนามผู้บริจาค ๒๐๐ บาท

คุณกฤษณา ปทีปโชติวงษ์	คุณกรรณิกา สว่างวารีสกุล
คุณจุฑารัตน์ เรืองหทัยธรรม	คุณชัชภัสสร จงธรรมสุขยิ่ง

คุณธีรพร สิมะสิงห์
 คุณนันทนัช เกลียวอรรคเดช
 คุณเบญจวรรณ วัฒนศุภาวุฒิ
 คุณวิชัย ผดุงทรัพย์
 คุณวิสุทธิ์ พิทักษ์เขตต์
 คุณศิริพร ชูติปาโร
 คุณอารีย์ พรวรนนท์
 คุณอารีรัตน์ แพทย์นุเคราะห์

คุณทักษิณา - คุณรังสิมา รัตนกิจตระกูล
 คุณนียดา กนกศิริมา
 คุณภรณ์ พรเกษมศาสตร์
 คุณวิไล สีสรรพ์
 คุณศรีจันทร์ สุขกสิกร
 คุณอนิชา ไพศาลอุทัยสกุล
 คุณอารีย์ อังสนานนท์
 คุณอิงกมล มุตตามระ

รายนามผู้บริจาค ๑๖๐ บาท

คุณประไพพิศ สุรัตนสัญญา

คุณสรลภข โตเจริญชัย

รายนามผู้บริจาค ๑๕๐ บาท

คุณเพ็ญศรี บ้านไกรทอง

คุณโมฬี ลรรพรัตน์

รายนามผู้บริจาค ๑๐๐ บาท

คุณกาญจนา ปรมัตนาภรณ์
 คุณณฐมน จุงใจ
 คุณรัชนี้ คีวงามพริ้ง
 คุณสุกัญญา แป้นสุขเย็น
 คุณหริรักษ์ รุ่งเรืองชัย
 ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม

คุณชูศรี วรรณโกวัฒน์
 คุณบุญเลี้ยง ผ่องแผ้ว
 คุณศิริพร สุทธิชาโต
 คุณสุพรรณการ์ สถาพรพิริยเดช
 คุณอักษร โอวาทวัญญู

รายนามผู้บริจาค ๕๐ บาท

พระไพจิตร อนาลโย

คุณจิตรา นครชัย

รวมยอดบริจาคทั้งสิ้น

๖๙๐,๔๖๙ บาท

(หกแสนเก้าหมื่นสี่ร้อยหกสิบเก้าบาทถ้วน)

ค่าพิมพ์หนังสือ

๖๕๐,๐๐๐ บาท

(หกแสนห้าหมื่นบาทถ้วน)

ปัจจัยส่วนที่เหลือจะนำเข้าสู่สมทบกองทุนพิมพ์หนังสือ วัดท่ามะโอ เพื่อจัดพิมพ์หนังสือเล่มต่อไป

๒. สังสัจจะทือนักตถัตถิต

(ตถิตที่มีอรรถมากมายมีอรรถว่าระคน เป็นต้น)

“ติเลน สัมภูจ”ติ วิคคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า ติเลน สัมภูจ ([โภชนะ]ผสมแล้วด้วยงา) [พระกัจจายนะ จะกล่าววิธีนี้]

๓๗๓. เยน วา สัมภูจ ๓ ตริ จริติ วหติ นิโก.

ลง นิโก ปัจจัยท้ายตติยาวิภัตตินั้นในอรรถว่า ระคนแล้ว, ข้ามไป, เทียบไป, นำไปด้วยสิ่งใด และอรรถอื่นๆ ได้บ้าง

วตถุ อ.วตถุ สัมภูจ ระคนแล้ว เยน วตถุณา วา ด้วยวตถุใด ก็ดี ๕

บุคคลโล อ.บุคคล ตริติ ย่อมข้าม เยน วตถุณา วา ด้วยวตถุใด ก็ดี ๕

บุคคลโล อ.บุคคล จริติ ย่อมเทียบไป เยน วตถุณา วา ด้วยวตถุใด ก็ดี ๕

บุคคลโล อ.บุคคล วหติ ยื่อนำไป เยน วตถุณา วา ด้วยวตถุใด ก็ดี ๕

นิโก อ. นิโก ปัจจัย โหติ ย่อมลง เตสุ อตฺเตสุ ในอรรถ ท. เหล่านั้น วา บ้าง ๕

[วา ศัพท์ในสูตรนี้ประกอบอยู่ท้าย เยน ศัพท์ ทำหน้าที่อัดถันตรวิภปะนะ คือ รวบรวม เนื้อความอื่น โดยรวบรวมการลง นิโก ปัจจัยในอรรถอื่นจากอรรถว่า สังสัจจะ เป็นต้น

นอกจากนี้ ยังมี วา ศัพท์อีกศัพท์หนึ่งตามมาจากสูตรว่า วา ฌปจเจ ทำหน้าที่วิภปะนะ โดยลง นิโก ปัจจัยไม่แน่นอน ดังนั้นจึงมีรูปว่า เติลิก หรือ ติเลน สัมภูจ ได้ทั้งสองรูป

เยน ศัพท์หมายถึง วตถุณา (ด้วยวตถุใด) แต่ ต ศัพท์หมายถึง อตฺเตสุ (ในอรรถเหล่านั้น) เพราะ นิโก ปัจจัยลงในอรรถของ เยน ข้างหน้าและอรรถว่า สัมภูจ ตริติ จริติ วหติ ข้างหลัง อรรถของ ย และ ต ในที่นี้จึงไม่เสมอกัน ถือว่าเป็นข้อยกเว้นพิเศษทางไวยากรณ์ เพราะตถิตปัจจัยลงในอรรถวิภัตติของศัพท์หน้าและอรรถหลังว่า สัมภูจ เป็นต้น]

เยน วา สัมภูจํ, เยน วา ตรติ, เยน วา จรติ, เยน วา วหติ, ตโต ตติยนฺตโต
 ลิงฺคฺมหา เตสฺ สัมภูจาทิสฺวตฺเตสฺ ฌิกฺปฺปจฺจโย โหติ วา.

ระคนแล้วด้วยสิ่งใดก็ดี, ข้ามด้วยสิ่งใดก็ดี, เทียวไปด้วยสิ่งใดก็ดี, นำไปด้วย
 สิ่งใดก็ดี ให้ลง ฌิก บัจจยํทำนนามศัพท์ที่มีตติยาวิภัตตียุทธํทำนนั้นในอรรถมีอรรถว่า ระคน
 แล้ว เป็นต้นเหล่านั้นได้บ้าง

เติลิกํ โภชนํ ติเลน อภิสงฺขตฺตํ อตฺถโก.

เติลิกํ โภชนํ (โภชนะผสมแล้วด้วยงา) ความหมายคือ ปรงแล้วด้วยงา

[คำว่า เติลิกํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ติเลน สัมภูจํ เติลิกํ ลง ฌิก บัจจยํในอรรถว่า สัมภูจ (ระคน,
 ผสม) เมื่อหมายถึงโภชนะ ก็มีรูปเป็นนปฺงสกลิงค์ตาม โภชนํ ถ้าหมายถึง อาหารใด ก็มีรูปเป็นนปฺงลึงค์
 ว่า เติลโก หรือถ้าหมายถึง ยาคู ก็มีรูปอิตถิลิงค์ว่า เติลิกํ โดยลง อี อิตถิ บัจจยํด้วยสูตรว่า ฌวณิก-
 เณยฺยณฺนตฺตํ เพราะมี ฌิก บัจจยํอยู่ท้าย จึงลง อา บัจจยํด้วยสูตรว่า อิตถิมโต อาปจฺจโย ไม่ได้]

การประกอบรูปศัพท์ เติลิกํ

ศัพท์เดิมเป็น ติล ศัพท์ และ สัมภูจ ศัพท์

ลง นา ตติยาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ติล ศัพท์ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า “กตฺตริ จ”

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ติเลน

ลง สิ ปฐมวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สัมภูจ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเต ปจฺมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สี”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สัมภูจํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ติเลน สัมภูจํ (โภชนะผสมแล้วด้วยงา) อิติ อตฺถโก ในอรรถนี้

ลง ฌิก บัจจยํในอรรถว่า สัมภูจ ด้วยสูตรว่า “เยน วา สัมภูจํ ตรติ จรติ วหติ ฌโก”

ลบวิภัตติท้าย ติเลน และ สัมภูจ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ สัมภูจ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตตตถานมปปโยโค”

ลบ ณ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตส โณ โลป”

ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ พฤทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “วุทฐาติสรสส ะเปย สณ จ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เติลิก

ตั้ง เติลิก ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตพฐิตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาที่สุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภคติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เติลิก ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

แปลง สิ วิภคติท้าย อ การันต์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สี”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เติลิก

เติลิกี ยาคู.

ข้าวยากุผสมแล้วด้วยงา

คุเพน สัมภูจ โคพิก.

โภชนะผสมแล้วด้วยน้ำอ้อยงบ ชื่อว่า โคพิกะ

[คำว่า เติลิกี มีรูปวิเคราะห์โดยคล้ายตาม ยาคู ว่า ติเลน สัมภูจา เติลิกี

ในเวลาแปลงรูปวิเคราะห์เหล่านี้ ต้องเพิ่มบทวิเสสยะเข้ามาแปล จึงจะได้ความหมาย ชัดเจนว่าหมายถึงอะไร แต่ในรูปวิเคราะห์ไม่จำเป็นต้องเพิ่มวิเสสยะดังกล่าว]

เอว ฆาติก, ทาธิก, มาริจิก, โลณิก.

อุทาหรณ์ว่า

ฆาติก (โภชนะผสมแล้วด้วยเนยใส) = ฆเตน สัมภูจ ฆาติก.

ทาธิก (โภชนะผสมแล้วด้วยนมเปรี้ยว) = ทธินา สัมภูจ ทาธิก.

มาริจิก (โภชนะผสมแล้วด้วยพริก) = มริเจน สัมภูจ มาริจิก.

โลณิก (โภชนะผสมแล้วด้วยเกลือ) = โลณน สัมภูจ โลณิก ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า มริจ เป็นนิการันต์ นปุงสกลิงค์ แปลว่า “พริก” ส่วนคำว่า มริจ เป็นนิการันต์ อิตถิลิงค์ แปลว่า “พยับแดด” หรือเป็นนิการันต์ ปุงลึงค์ และอิตถิลิงค์ แปลว่า “รัศมี”]

นาวาย ตรติติ นาวโก, อุพุมเปน ตรติติ โอพุมปิโก.

ผู้โดยย่อมข้ามด้วยเรือ เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า นาวิกะ (ผู้ข้ามด้วยเรือ)

ผู้โดยย่อมข้ามด้วยแพ เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า โอพุมปิกะ (ผู้ข้ามด้วยแพ)

วทุธิอภาวปกฺเข อุพุมปิโก.

ในฝ่ายที่ไม่พฤทธิ มีรูปว่า อุพุมปิโก

[ท่านแสดงการลง ฌิก ปัจจัยในอรรถสังสัฏฐะแล้วจึงแสดงอรรถ ตรติ ต่อมา อุทาหรณ์ก่อนเรียกว่า สัสฏฺจ ตัทธิต เพราะลบ สัสฏฺจ ศัพท์ อุทาหรณ์นี้เรียกว่า ตรติ ตัทธิต เพราะลบ ตรติ ศัพท์ การเรียกชื่อตัทธิตนั้นนิยมเรียกตามบทที่ถูกลบไปในบทสำเร็จ ถ้าบทไหนหายไปก็เรียกชื่อตัทธิตตามบทนั้น ดังคำพังเพยพม่ากล่าวว่า “หมาตาย ชื่อว่าหมาตัทธิต หมูตาย ชื่อว่าหมูตัทธิต”]

อนึ่ง อรรถของตัทธิตปัจจัยที่คัมภีร์ไวยากรณ์แสดงไว้นั้น เป็นความหมายที่ใช้โดยทั่วไปในพระไตรปิฎก แต่ยังมีอรรถของตัทธิตปัจจัยเป็นจำนวนมากที่คัมภีร์ไวยากรณ์มิได้ระบุไว้โดยตรง อรรถดังกล่าวพบในคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายพระไตรปิฎกและคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายอรรถกถา เช่น ในพระวินยปิฎก เรวัญชกัณห์ มีรูปว่า เวนยโก โดยคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๒๙) แสดงรูปวิเคราะห์ของคำว่า วินาย ธมฺม เทเสตติ เวนยโก (ผู้แสดงธรรมเพื่อข่มกิเลส) แม้คัมภีร์ไวยากรณ์จะได้แสดงการลง ฌิก ปัจจัยในอรรถว่า ธมฺม เทเสติ ก็ไม่ผิดหลักภาษา ทั้งนี้เป็นเพราะหลักภาษาเกิดขึ้นภายหลังภาษาและมักกล่าวถึงกฎที่ใช้เป็นส่วนใหญ่ คัมภีร์สมันตปาสาทิกายังกล่าวย้าข้อความนั้นอีกว่า

วิจิตรรา หิ ตทุติวุดฺติ.^{๔๐}

“โดยแท้จริงแล้ว ความเป็นไปของตัทธิตเป็นของวิจิตร”

แม้สัททนีติปกรณ (สุตตมาลาสูตร ๗๖๔) ก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

วิจิตรรา หิ ตทุติวุดฺติติ วจนโต ปน อาทิสทุเทน อญฺเฐสุปิ อตฺเตสุ ฌิกปจฺจโย เวทิตฺพุโป. กถํ. วินตฺพุโพติ เวนยโก, วินยํ วินายย วา ธมฺมํ เทเสตติ เวนยโก.^{๔๑}

“อึ้ง ฟังทราบ ฦก บัจจัยแมในความหมายอื่นด้วย อาทิ ศัพท์ดังคำกล่าว[ในคัมภีร์ อรรถกถา]ว่า วิจิตรรา หิ ตฤติตฤตติ (โดยแท้จริงแล้ว ความเป็นไปของตฤติเป็นของวิจิตร) ฟังทราบอย่างไร ฟังทราบว่า บุคคลใดควรถูกข่ม เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า เวนยิกะ หรือบุคคลยอมแสดงธรรมที่ข่ม[กิเลส] หรือยอมแสดงธรรมเพื่อข่มกิเลส เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า เวนยิกะ”

ในคัมภีร์สารัตถทีปนีได้อธิบายเรื่องนี้โดยยกตัวอย่างอื่นมาเปรียบเทียบไว้ว่า

วิจิตรตา เจตตุ โลกปรุมาณโต เวทิตพพา. ตถา หิ ยสฺมี ยสฺมี อตฺเถ ตทฺธิตปรุโปโยโค
 โลกสฺส, ตตฺถ ตตฺถ ตทฺธิตวฺตุติ โลกโต สิทฺธาติ วิจิตรตา ตทฺธิตวฺตุติ. ตสฺมา ยถา มา สทฺทหมกาสิตี
 วทฺนโต มาสทฺทิกิถิ วฺจจติ, เอวํ วินยาย ฐมฺมํ เทเสตีติ เวณโยเกติ วฺจจตีติ อธิปฺปาโย.^{๙๒}

“อึ้ง ฟังทราบความวิจิตรในเรื่องนี้ตามความเข้าใจของชาวโลก กล่าวคือ การประกอบ
 ทัทธิปัจจัยของชาวโลกมีอยู่ในอรรถใด ๆ ความเป็นไปของทัทธิย่อมปรากฏตามชาวโลกในอรรถนั้น ๆ
 ด้วยเหตุนั้น จึงหมายความว่า บุคคลผู้แสดงธรรมเพื่อข่มกิเลส ชื่อว่า เวนยิกะ เหมือนผู้ที่พูดว่า
 อย่าส่งเสียง ชื่อว่า มาสัททิกะ (ผู้ที่พูดว่าอย่าส่งเสียง)”

คำว่า มาสทุทิก เป็นบทตัทธิตที่มีรูปวิเคราะห์ว่า มา สทุทกาสีติ วตตีติ มาสทุทโก (ผู้
ที่พูดว่าอย่าส่งเสียง) ลง ฌิก ปัจจัยในความหมายว่า อากาสีติ วตติ จึงจัดเป็น อากาสีติ วตติ ตัทธิต

ที่จริงแล้วประโยคที่ว่า วิจิตรรา หิ ตพฐิตวุตติ มีรูปสันสกฤตว่า วิจิตราสตพฐิตวุตตยะ พบในคัมภีร์มหาภษยะ (อัยยาะ ๑ ปาทะ ๓ สุตระ ๕๖, อัยยาะ ๒ ปาทะ ๔ สุตระ ๓๒, อัยยาะ ๖ ปาทะ ๑ สุตระ ๙๙)

นอกจากนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคยังแสดงรูปวิเคราะห์ของ สนฺทิกฺขจิก ว่า ปสฺสตา ทิกฺขจิสฺสนฺทิกฺขจิสฺสนฺทิกฺขจิสฺส กิเลเส ชยตฺติ สนฺทิกฺขจิกโก (สภาวะชนะกิเลสด้วยความเห็นอันพระอริยะสรเรณฺญ) ดังอุททาหรณ์ว่า รถน ชยตฺติ รติโก (ผู้ชนะด้วยรถ, ทหารประจำรถ) ตามนัยนี้เอง อีก บัณฑิตใน ชยตฺติ ตฺทริต แมตฺตทริตนี้จะมีที่ใช้บ่อย ก็ถือว่าถูก เพราะพบอุททาหรณ์ที่ใช้โดยทั่วไปว่า รติโก นั้นเอง

ในสหพันธปกรณ (สุตตมาลา สูตร ๘๖๔) ได้กล่าวถึงคาถาที่แสดงความวิจิตรของตัทธิ-
หยาว่า

มาทิสาน อวิสโย

คมภีโร ตทธิโต นโย

ตสุม่า สฟพปปกาเรน

น ตํ สกฺโกมิ ภาสีตฺ. ^{๘๓}

“คัตติตถ์นัยอันลึกซึ้ง มีใช้วิสัยของบุคคลเช่นกับเราทั้งหลาย ดังนั้น

ข้าพเจ้าจึงไม่อาจกล่าวตักเตือนนั้นได้โดยประการทั้งปวงได้

ปฐิสุมภิตปุตตานัน

อรหนตานเมว โส

วิสโย โหติ ตํ ตสฺมา

สกกจจํ สมปฏิจฺจน.^{๔๔}

“ดัตตินัยนั้นเป็นวิสัยของพระอรหันต์ ผู้บรรลุปฐิสัมภิตาญาณแล้ว
เท่านั้น ดังนั้น ขอเชิญท่านทั้งหลายน้อมรับดัตตินัยนั้นโดยเคารพเถิด”]

เอวํ กุลฺลิกโก, โคปฺปจฺฉิกโก.

อุทาหรณ์ว่า

กุลฺลิกโก (ผู้ข้ามด้วยแพ) = กุลฺเลน ตรตฺติ กุลฺลิกโก.

โคปฺปจฺฉิกโก (ผู้ข้ามด้วยหางวัว คือ จับหางวัวข้ามน้ำไป) = โคปฺปจฺฉเณ ตรตฺติ
โคปฺปจฺฉิกโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

สกฺเณน จรตฺติ สากฺกิกโก.

ผู้โดยม่อมเที่ยวไปด้วยเกวียน เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า สากฺกิกะ

เอวํ ปาทิกโก, ทณฺฑิกโก, ฐมฺเมน จรติ ปวตฺตตฺติ ฐมฺมิโก. สีเสน วหตฺติ สีลิกโก.

อุทาหรณ์ว่า

ปาทิกโก (ผู้เที่ยวไปด้วยเท้า) = ปาเทน จรตฺติ ปาทิกโก.

ทณฺฑิกโก (ผู้เที่ยวไปด้วยไม้เท้า) = ทณฺเฑน จรตฺติ ทณฺฑิกโก.

ผู้โดยม่อมประพุดิ คือ ดำเนินไปโดยธรรม ชื่อว่า ฐมฺมิกะ (ผู้ประพุดิโดยธรรม)

ผู้โดยม่อนำ[สิ่งต่าง ๆ]ไปด้วยศีรษะ เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า สีลิกะ (ผู้นำไปด้วยศีรษะ,
ผู้นำสิ่งของเทินศีรษะไป)

ก็เช่นเดียวกันนี้

วาคฺคหณฺเณ อีการสฺส วุฑฺธิ น โหติ.

ไม่พฤทธิ อี อักขรเพราะ วา ศัพท์

เอวํ อํสิโก, ขนฺธิโก, หตฺถิกโก, องฺคฺลิกโก.

ตัวอย่างว่า

อสิโก (ผู้นำไปด้วยป่า) = อเสน วหัตติ อสิโก.

ขนิโก (ผู้นำไปด้วยหลัง) = ขนุเณน วหัตติ ขนิโก.

หตุโก (ผู้นำไปด้วยมือ) = หตุเณน วหัตติ หตุโก.

องคุลิโก (ผู้นำไปด้วยนิ้ว) = องคุเลน วหัตติ องคุลิโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ในรูปวิเคราะห์ว่า ดิเลน สัฏฐัง เติลกํ คำว่า สัฏฐัง หมายถึง โภชนํ บทสำเร็จที่เป็น ตัถธิตว่า เติลกํ จึงหมายความว่าถึงโภชนะเช่นเดียวกัน แต่ในรูปวิเคราะห์ที่ประกอบด้วยกริยาอาขยาต ว่า นาวาย ตรตติ นาวโก เป็นต้น แม้คำว่า ตรติ จะเป็นอาขยาตที่แสดงกริยาเป็นหลัก แต่ตัถธิต- บัจจยที่ลงในอรรถว่า ตรติ แสดงสาธนะมีกัตตสาธนะเป็นต้นเป็นหลัก มิได้แสดงกริยาเป็นหลัก เหมือนอาขยาต ทั้งนี้เพราะบทตัถธิตก็เป็นนามประเภทหนึ่งใน ๕ ประเภท คือ นามนาม สรรพนาม สมาสนาม ตัถธิตนาม และกิตก์นาม ดังข้อความในคัมภีร์กาศิกา (อัยยาระ ๔ ปาทะ ๔ สูตร ๒) ว่า

กริยาปธานตุเปปี อาขยาตสฺส ตฺถธิตฺโต สภาวา สาธนปธาน.^{๘๔}

“แม้บทอาขยาตมีกริยาเป็นประธาน ตัถธิตบัจจยก็มีสาธนะเป็นประธานตามสภาวะ”]

ปุณ วาคคฺคเณน อญฺญตฺเตสุปี ฌิกปฺปจฺจโย.

ลง ฌิก บัจจยในอรรถอื่นๆ ด้วย ว่า ศัพท์ได้อีก

ปรทาร์ คจฺจตฺติ ปารทาร์โก, ปถํ คจฺจตฺติ ปถิกโก.

ผู้ใดเข้าหาภรรยาของชายอื่น เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า ปารทาริกะ (ผู้มีสัมพันธ์ กับภรรยาของชายอื่น)

ผู้ใดไปสู่หนทาง เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า ปถิกะ

“วินยมธิตะ, อเวจจาธิตะ”ติ วา วิคคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า วินยมธิตะ (ย่อมสาธยายพระวินัย) หรือในรูปวิเคราะห์ว่า วินย อเวจจาธิตะ (หยั่งลงด้วยปัญญาแล้วย่อมสาธยายพระวินัย) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[คำว่า วินยมธิตะ ตัดบทเป็น วินย + ธิตะ

คำว่า อเวจจาธิตะ ตัดบทเป็น อเวจ + ธิตะ

คำว่า ธิตะ สำเร็จรูปมาจาก ธิ บทหน้า + อิ ธาตุ + อ ปัจจัย + เต วิภัติ

คำว่า อเวจ สำเร็จรูปมาจาก อว บทหน้า + อิ ธาตุ + ตวา ปัจจัย ดังปทรูปสัททิมัญชรี อธิบายว่า

อเวจจาติ อนุคนตฺวา. ฉาณน ปวิสิตฺวาติ อตฺโธ.”

“คำว่า อเวจ แปลว่า ไปตามแล้ว หมายความว่า หยั่งลงด้วยปัญญาแล้ว”

ไวยากรณ์สันสกฤต คือ คัมภีร์กาดันตระ (สูตร ๒๙๔) ปราภุขข้อความว่า ตทเวตฺตยธิตะ วา (ย่อมรู้ หรือย่อมสาธยาย) ส่วนคัมภีร์ปาณินิ (อริยาเย ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๕๙) กล่าวสูตรว่า ตทธิตะ ตทเวท (ย่อมสาธยายสิ่งนั้น หรือย่อมรู้สิ่งนั้น) ดังนั้น คัมภีร์ปทรูปสัททิมัญชรี (สูตร ๓๗๓) จึงวิจารณ์ว่า คำว่า อเวจ น่าจะเป็นการคัดลอกจากสันสกฤตมาไม่ถูกต้อง เพราะในสันสกฤตเป็น เวตฺตยธิตะ วา (ย่อมรู้ หรือย่อมสาธยาย) โดย เวตฺติ ใช้เหมือน วิทติ ในบาลี จึงควรตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วินย วิทิตติ เวนยโก (ผู้รู้วินัย) หรือ วินย ธิติตติ เวนยโก (ผู้สาธยายวินัย) แม้ในอรรถกถาของ สลักขันธวรรค อัมพปฐกสูตร (หน้า ๒๒๓) ฉบับพม่าเดิม ก็มีข้อความว่า พุยากรณ์ ธิตะ วิทติ จ (ย่อมสาธยาย หรือย่อมรู้ไวยากรณ์) แต่ฉบับปฐกสังคิตที่พบในปัจจุบันมีรูปว่า พุยากรณ์ อธิยติ เวเทติ จ คำว่า อธิยติ (อันเขาย่อมสาธยาย) ไม่ถูกต้อง เพราะไม่ควรมีการมรูปในที่นี้ และคำว่า เวเทติ (ย่อมเสวย) ก็ไม่เหมาะสมกับฐานะนี้ อนึ่ง โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๔) แสดงรูปวิเคราะห์ตามอรรถกถาของสลักขันธวรรคฉบับพม่าเดิมว่า พุยากรณ์มธิตะ ชานาติ วา เวยยากรณ์ (ย่อมสาธยาย หรือย่อมรู้ไวยากรณ์ ชื่อว่า เวยยากรณ์ะ)

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์กัจจายนสูตรตัดทิตฺก (คำอธิบายสูตร ๕๒๓) แสดงความเห็น ว่า คำว่า อเวจจาธิตะ ควรจะมีรูปเดิมว่า เวตฺตยธิตะ แต่คงเกิดจากการจารใบลานผิดต่อๆ กันมาเป็น อเวจจาธิตะ ถ้ามีรูปว่า วินย เวตฺตยธิตะติ วา วิคคเห (ในรูปวิเคราะห์ว่า วินย เวตฺติ [ย่อมรู้พระวินัย] หรือในรูปวิเคราะห์ว่า วินย ธิตะ [ย่อมสาธยายพระวินัย]) โดยไม่มีคำว่า วินยมธิตะ ในประโยคหน้า

ก็จะตรงกับข้อความในคัมภีร์กาดันตระและสอดคล้องกับคัมภีร์ปาณินีกด้วย ท่านผู้แต่งคัมภีร์นั้น เห็นว่าข้อความที่พบในปทฐปฐิทธิฎีกาเป็นการเพิ่มเติมของผู้ชำระในภายหลัง ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

“ณิกโก”ติ วตฺตเต.

บทว่า ณิกโก (ลง ณิก บัจจย) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๗๔. ตมธิตะ เตนกตาทิสนุณิธานนียะคสิปปภณฺฑชวีวิกตฺเถสุ จ.

ลง ณิก บัจจยในอรรถว่า สาธยายสิ่งนั้น และในอรรถว่า กระทำแล้วด้วยสิ่งนั้น เป็นต้น, นับเข้า, ประกอบ, ศิลปะ, สิ้นค้า และอาชีวะ ได้บ้าง

ณิกโก อ. ณิก บัจจย โหติ ย่อมลง ตมธิตะ อตฺเถ จ ในอรรถว่า ย่อมสาธยายซึ่งสิ่งนั้น ด้วย เตนกตาทิสนุณิธานนียะคสิปปภณฺฑชวีวิกตฺเถสุ จ ในอรรถว่าอันบุคคลกระทำแล้วด้วยสิ่งนั้น เป็นต้น, การนับเข้า, การประกอบ, ศิลปะ, สิ้นค้า และอาชีวะ ท. ด้วย วา บ้าง ๑

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อัญญมัญญสมุจจะยะ คือ รวบรวมอรรถต่างๆ ที่กล่าวในสูตรนี้

คำว่า เตนกตาทิสนุณิธานนียะคสิปปภณฺฑชวีวิกตฺเถ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เตน กตํ เตนกตํ (ตติยาตปัฏริสสมาส)
- เตนกตํ อาทิ ยสฺสาติ เตนกตาทิ (ัญฐีพหุพพิทิสมาส)
- เตนกตาทิ จ สนุณิธานญจ นียะโค จ สิปปญจ ภณฺฑญจ ชวีวิกา จ เตนกตาทิสนุณิธานนียะคสิปปภณฺฑชวีวิกา (อสมหารทวันทสมาส)
- เตนกตาทิสนุณิธานนียะคสิปปภณฺฑชวีวิกา เอว อตฺถา เตนกตาทิสนุณิธานนียะคสิปปภณฺฑชวีวิกตฺเถ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

จตุปฺปทมิทํ.

สูตรนี้มี ๔ บท

[สูตรนี้มี ๔ บท คือ ตํ + อธิเต + เตนกตาทิ ๒เปย ชวีวิกตฺเถสุ + จ

บทว่า เตนกต เป็นอสูตรตสมาสที่ไม่ลบลวิภัตติในบทหน้าคือ เตน

แม้ ต ศัพท์มีอยู่แล้วในบทต้นว่า ตมธิตะ ท่านก็กล่าว ต ศัพท์ซ้ำอีกในบทว่า เตนกตาภิ เพื่อแสดงว่า กลุ่มศัพท์ที่กล่าวไว้ด้วย ตมธิตะ และ เตนกตาภิ นั้นเป็นคนละคณะกัน ดังข้อความใน โมคคัลลานไวยากรณ์ว่า

ทวิตคคณั ปุณเคว วิธานตุณิ.^{๘๘}

“การถือว่า ต สรรพนาม ๒ ศัพท์ มีประโยชน์เพื่อกระทำให้เป็นคนละคณะกัน”]

ตมธิตะติ อตฺถะ, เตน กตาภิสวตฺถะสุ จ ตมฺหิ สนฺนิธาน, ตตฺถ นิยุตฺโต, ตมสฺส สิปปิ, ตมสฺส ภณฺฑิ, ตมสฺส ชีวิกา อิจฺเจเตสวตฺถะสุ จ ทุตฺติยาภิวิภตฺตยนฺเตหิ ลิงฺเกหิ ฌิกฺข-
ปจฺจโย โหติ วา.

ลง ฌิก บัจจัยท้ายนามศัพท์ซึ่งลงท้ายด้วยวิภัตติมีทุตติยาภิวิภัตติเป็นต้นในอรรถว่า สาธยายสิ่งนั้น, ในอรรถทั้งหลายมีกระทำแล้วด้วยสิ่งนั้นเป็นต้น และสิ่งที่นับเข้าในสิ่งนั้น, และในอรรถทั้งหลายเหล่านี้คือ สิ่งประกอบกับสิ่งนั้น, สิ่งนั้นเป็นศิลปะของบุคคลนั้น, สิ่งนั้นเป็นสินค้าของบุคคลนั้น, งานนั้นเป็นอาชีพของบุคคลนั้น ได้บ้าง

[สูตรนี้อนุญาตการลง ฌิก บัจจัยในอรรถว่า อธิเต ของบทหลัง และอรรถทุตติยาภิวิภัตติของบทหน้า ท่านจึงกล่าวว่า ตมธิตะ เพื่อแสดงอรรถของบทหน้าและบทหลังทั้งสองอย่าง แม้อรรถว่า เตนกต เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน ต ศัพท์ใน ตมธิตะ หมายถึง สิ่งบุคคลสาธยายมีพระวินัยเป็นต้น เช่น วินัย อธิเต เวนยิก (ผู้สาธยายพระวินัย) ส่วน เตน หมายถึง ทวารที่เป็นเหตุให้บุคคลกระทำได้ เช่น กาเยน กต กายิก (กระทำแล้วทางกาย)

นอกจากนี้ ต ศัพท์ใน เตนกต สามารถติดตามมาประกอบกับศัพท์หลังมี นิโยค เป็นต้นได้อีกด้วย ท่านจึงอธิบายไว้ในจุดติโดยประกอบ ต ศัพท์เป็นวิภัตติต่างๆ ว่า ตมฺหิ สนฺนิธาน, ตตฺถ นิยุตฺโต, ตมสฺส สิปปิ ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า ทุตติยาภิวิภตฺตยนฺเตหิ ลิงฺเกหิ (ท้ายนามศัพท์ซึ่งลงท้ายด้วยวิภัตติมีทุตติยาภิวิภัตติเป็นต้น) หมายถึง บทที่ลงท้ายด้วยวิภัตติ ๔ หมวดซึ่งกล่าวไว้โดยตรงในจุดติของสูตรนี้ คือ

๑. ทุตติยาภิวิภัตติ เช่น ตมธิตะ

๒. ตติยาภิวิภัตติ เช่น เตน กต

๓. สัตตมยวิภัตติ เช่น ตมฺหิ สมนฺธาโน, ตมฺหิ นิยุตฺโต

๔. ปฐมาวิภัตติ เช่น ตมสฺส สิปปํ

นอกจากนี้ยังหมายถึงบทที่ลงท้ายด้วยวิภัตติอื่นๆ ด้วย อาทิ ศัพท์ใน เตนกตาภิ เช่น

๕. ัญญูวิภัตติ เช่น ตสฺส สนฺตํ (ของของเขา)

๖. จตุตถวิภัตติ เช่น ตทตฺถาย วตฺตติ (เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่สิ่งนั้น)

๗. ปัญจมวิภัตติ เช่น ตโต อาคโต (มาแล้วจากที่นั้น)

สูตรนี้กล่าวตามคัมภีร์กาทันตระ (สูตร ๒๙๕) ซึ่งปรากฏ อาทิ ศัพท์อยู่ท้าย กิต ศัพท์ใน บทที่ ๔ ความจริงถ้าพระกัจจายนะตั้งสูตรนี้เป็นรูปว่า ตมฺหิเต เตนกตสนฺนิธานนียคสิปปกณฺท- ชีวิกตฺวาทีสุ จ ก็จะทำให้ อาทิ ศัพท์ปรากฏชัดเจน ข้อความในคัมภีร์กาทันตระ (สูตร ๒๙๕) มีดังนี้

เตน ทิวยติ สํสฺสญฺ	ตรตฺกณฺ จรตุยปิ
ปณฺยาจฺฉิลฺปาณฺนียคาคจ	กฺริตาเทรายุธาปิ.

คาถาข้างต้นปริวรรตเป็นบาลีว่า

เตน ทิพฺพติ สํสฺสญฺ	ตรตฺกณฺ จรตุยปิ
ปณฺยา สิปปา นียคาค จ	กิตาทีโต อายุธาปิ.

“ลง อิกณฺ บัจจัยในอรรถว่า เตน ทิพฺพติ (เล่นด้วยสิ่งนั้น), เตน สํสฺสญฺ (ระคนแล้วด้วยสิ่งนั้น), เตน ตรติ (ข้ามไปด้วยสิ่งนั้น), เตน จรติ (เที่ยวไปด้วยสิ่งนั้น), ลงท้ายศัพท์ที่แสดงสิ่งที่ควรขาย, ศัพท์แสดงคิลปะ, ศัพท์แสดงการประกอบ, ศัพท์แสดงสิ่งที่ถูกซื้อเป็นต้น และศัพท์แสดงอาวุธ”]

เวนยโก.

เช่น เวนยโก (ผู้สาธยายพระวินัย)

[คำว่า เวนยิก มีรูปวิเคราะห์ ๒ อย่าง คือ

๑. วินยํ อธิเต เวนยโก (ผู้สาธยายพระวินัย)

๒. วินยํ อเวจฺจาธิเต เวนยโก (ผู้หยั่งลงด้วยปัญญาแล้วสาธยายพระวินัย)

ตามนัยแรก ลง ฌิก บัจจัยในอรรถว่า อธิเต (สาธยาย) และนัยหลังลงในอรรถว่า อเวจฺจ- อธิเต (หยั่งลงด้วยปัญญาแล้วย่อมสาธยาย)]

การประกอบรูปศัพท์ เวนยโก

ศัพท์เดิมเป็น วินย ศัพท์ และ อธิเต ศัพท์

ลง อํ ทุตยาวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วินย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “กมุตเถ ทุตยา”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น วินยํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วินยํ อธิเต (ย่อมสาธยายพระวินย) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ฦก ปัจจัยใน อธิเต ตัทธิตด้วยสูตรว่า “ตมธิเต” เป็นต้น

ลบวิภตติท้าย วินยํ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย วินยํ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสส สรณตสส”

ลบ อธิเต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตตตถานมปโยโค”

ลบ ฦ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โฦ โลป”

ในเพราะปัจจัยที่มี ฦ อนุพันธ์ พฤทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตรว่า “วุทฺธาติสรสส ๗เปยฺย สณฺเ จ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เวนยิก

ตั้ง เวนยิก ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตสมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เวนยิก ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เวนยโก

เอวํ สุตฺตฺตนฺติโก, อาภิธมฺมิโก.

อุทาหรณ์ว่า

สุตฺตฺตนฺติโก (ผู้สาธยายพระสูตร) = สุตฺตฺตนํ อธิเต สุตฺตฺตนฺติโก.

อาภิธมฺมิโก (ผู้สาธยายพระอภิธรรม) = อภิธมํ อธิเต อาภิธมฺมิโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

“พยากรณ์มรีเต”ติ อตฺเถ ฌิกปฺปจฺยาทิมฺหิ กเต “วุฑฺธาติสรสฺส วาสโยคนฺตสฺส สณฺเ จา”ติ วตฺตมาเน-

เมื่อลง ฌิก ปัจจัยเป็นต้นในอรรถว่า “ย่อมสาธยายไวยากรณ์” แล้ว เมื่อสูตรว่า วุฑฺธาติสรสฺส วาสโยคนฺตสฺส สณฺเ จ (ให้พฤทธิสระต้นและอื่นๆ ที่มีได้ลงท้ายด้วย พยัญชนะสังโยคเท่านั้น ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์) ตามมาอยู่ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[คำว่า พยากรณ์ พบรูปวิเคราะห์ ๓ ประการในคัมภีร์ปทฺฐปฺลิตฺธิปกรณํ สิลักขณฉวรรคฎีกา และศัพทสโตมมหานิธิตามลำดับว่า

- ยถาสรูปํ สทฺทา พยากรียนฺติ เอเตนาติ พยากรณ์ (พยากรณ์ะ คือ คัมภีร์ที่ใช้แสดงศัพท์ตามรูปของตน) <ปทฺฐปฺลิตฺธิปกรณํ สูตร ๕๙๗>

- ตํ ตํ สทฺทํ ตทตฺถญฺจ พยากรโรติ อาจิกฺขติ เอเตนาติ พยากรณ์ (พยากรณ์ะ คือ คัมภีร์ที่ใช้แสดงศัพท์และอรรถของศัพท์นั้นๆ) <สิลักขณฉวรรคฎีกา หน้า ๓๕๗>

- พยากรียนฺเต พฺยูปปาทยนฺเต อตฺถวตฺตาย ปติปาทยนฺเต สทฺทา เยนติ พยากรณ์ (พยากรณ์ะ คือ คัมภีร์ที่ใช้แสดงศัพท์ให้สำเร็จโดยความมีเนื้อหา) [มีรูปสันสกฤตว่า วฺยากรียนฺเต วฺยูปปาทยนฺเต อรฺถวตฺตยา ปฺรติปาทยนฺเต สทฺทา เยน.] <ศัพทสโตมมหานิธิ หน้า ๔๑๖>]

๓๗๕. มา ยูนมากโม จาเน.

อย่าพฤทธิสระต้น คือ อิ และ อุ ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์ และให้ลงพฤทธิอักษรเป็นอาคมในที่สมควรตามสมควรได้บ้าง

วุฑฺธิ อ.การพฤทธิ อาทิสฺรานํ ของสระต้น ท. ยูณฺ คือ อิ และ อุ มา โหติ ย่อมไม่มี ปจฺจเย ในเพราะปัจจัย สณฺเ อันเป็นไปกับด้วย ณ อนุพันธ์ ฯ อาคโม อ.อาคม วุฑฺธิ คือ พฤทธิอักษร โหติ ย่อมลง จาเน ในฐานะ วา ตามสมควร จ บ้าง ฯ

[คำว่า ยูนมากโม ตัดบทเป็น ยูณฺ + อาคโม

คำว่า ยูณฺ มาจาก ยู ซึ่งตัดบทเป็น อิ + อุ มีรูปวิเคราะห์ว่า อิ จ อุ จ ยู (ยู คือ อิ และ อุ)

แปลง อิ เป็น ย ลง โย วิภัตติแล้วลง โย ที่ฆะ อุ เป็น อู เหมือน ภิกขุ คำนี้เป็นสรุปะใน อาทิสรานํ ซึ่งบทสรุปะนั้นแปลว่า “คือ” โดยไม่ต้องมี อิติ ศัพท์

สูตรว่า วุทธาทิสสรส วาสโยคนตสส สณ จ ตามมาสสูตรนี้ แต่เปลี่ยนจากเอกพจน์ว่า อาทิสสรส อสโยคนตสส เป็นรูปพหูพจน์ว่า อาทิสรานํ อสโยคนตานํ ในที่นี้แปล ว่า ศัพท์เป็นอรรถ ววัตติตวิภาสาว่า “ตามสมควร” ส่วน จ ศัพท์มีอรรถอวธารณะ แปลว่า “ได้บ้าง”

สูตรนี้ห้ามการพทุธิ อิ เป็น เอ และ อุ เป็น โอ ในเพราะ ณ อนุพันธ์ปัจจัย และลง วุทธิอาคมคือ เอ และ โอ เช่น เวยยากรณ์โก รูปวิเคราะห์ว่า พยากรณ์ อธิเต เวยยากรณ์โก (ผู้สาธยาย ไวยากรณ์) ที่จริงแล้วคำว่า พยากรณ์ มีศัพท์เดิมมาจาก วิอากรณ จึงห้ามการพทุธิสระ อิ ใน วิ เป็น เอ เพราะถ้าพทุธิเป็น เอ แล้วก็ลง ย อักษรเป็นอาคมไม่ได้ จึงต้องลง เอ เป็นอาคมท้าย ว อักษร แล้วแปลง อิ เป็น ย เมื่อซ้อน ย เป็น ยย ก็ได้รูปสำเร็จเป็น เวยยากรณ์โก แม้รูปว่า เนยยาโย ก็มาจาก นีอาย ศัพท์ + ณิก ปัจจัย, โทวาริโก มาจาก ทูอาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยเช่นกัน]

อิ-อุ อิจเจเตสํ อาทิสรานํ อสโยคนตานํ มา วุทธิ โหติ สณ, ตเตรว วุทธิ อาคมโ
โหติ จ จาเนติ เอกการวุทธาโค.

อย่าพทุธิสระต้น คือ อิ และ อุ ที่ไม่มีสังโยคอยู่ท้าย ในเพราะปัจจัยที่ประกอบ ด้วย ณ อนุพันธ์ และลงพทุธิอักษรเป็นอาคมในที่มิได้พทุธินั้นเน้นที่เกี่ยวในที่สมควร ด้วย สูตรนี้ลง เอ อักษรพทุธิเป็นอาคม

“จาเน”ติ วจนา เจตถ

ยุณมาเทสภูตโต

ยเวหิ ปุพเพว เอโอ-

วุทธิโย โหนติ อาคม.

อนึ่ง ในสูตรนี้ ลง เอ และ โอ ซึ่งเป็นสระพทุธิข้างหน้า ย และ ว ที่แปลงมาจาก อิ และ อุ [ตามลำดับ] เพราะคำว่า จาเน (ในที่สมควร)

[คำว่า จาเน (ในที่สมควร) คือ สถานที่ข้างหน้า ย และ ว ที่แปลงมาจาก อิ และ อุ นั้น
นั่นเอง]

ยการสส ทวิภาโว.

กระทำการซ้อน ย อักษร

เวຍຍากรณโก, ญายมธิตติ เนยยายโก.

เช่น

เวຍຍากรณโก (ผู้สาธยายไวยากรณ์) = พุยากรณ์มธิตติ เวຍຍากรณโก.

ผู้ใดสาธยายคัมภีร์นยายะ เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า เนยยายิกะ

การประกอบรูปศัพท์ เวຍຍากรณโก

ศัพท์เดิมเป็น วุยากรณ์ ศัพท์ และ อธิเต ศัพท์

ลง อํ ทุตติยวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วุยากรณ์ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุตติยา”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น วุยากรณ์

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า พุยากรณ์มธิตติ (ย่อมสาธยายไวยากรณ์) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ฦก ปัจจัยท้าย วุยากรณ์ ด้วยสูตรว่า “ตมธิตฺเต” เป็นต้น

ลบวิภตติท้าย วุยากรณ์ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย วุยากรณ์ ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส” (วุยากรณ์ + อธิเต + ฦก)

ลบ อธิเต ศัพท์ด้วยปริภาสว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค” (วุยากรณ์ + ฦก)

ลบ ฦ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โฦ โลปํ” (วุยากรณ์ + ฦก)

ไม่พฤทธิ์ แต่ลง เอ อาคมท้าย วุ ด้วยสูตรว่า “มา ยฺนมาคโม จาเน” (วุเอยฺยอากรณ์ + ฦก)

ในเพราะสระหลังมีเสียงไม่เสมอกัน แปลง อี เป็น ยุ ด้วยสูตรว่า “อิวณฺโณ ยํ นวา”

(วุเอยฺยอากรณ์ + ฦก)

ซ้อน ยุ เป็น ยุย ด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน” (วุเอยฺยอากรณ์ + ฦก)

นำ วุ มาประกอบกับ เอ และนำ ยุ มาประกอบกับ อา ด้วยสูตรว่า “นเย ปรํ ยุตฺเต”

(เวຍຍากรณ + ฦก)

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เวຍຍากรณิก

ตั้ง เวຍຍากรณิก ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตฺสมาสกิตฺกา นามํวาทเวตฺตนาทิสฺสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย เวຍຍากรณิก ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตฺเถ ปฐมา”

แปลง สิ วิภตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น เวชียากรณีโก

ในการประกอบรูปศัพท์ เวยยาการณโก นี้ ย อักษร ใน วฺยา แปลงมาจาก อี อักษร แต่ให้ถือว่าเป็น อี อักษรโดยปริยาย ท่านจึงห้ามการพทุทธิ อี เป็น เอ ในอุทาหรณ์นี้ แล้วให้ลงอักษรอาคมคือ เอ และซ้อน ย เป็น ยย จึงสำเร็จรูปเป็น เวยยาการณโก ได้ โดยแท้จริงแล้วศัพท์เดิมของเวยยาการณโก คือ วฺยาการณ แต่ให้ตั้งรูปวิเคราะห์ด้วย พฺยาการณ ศัพท์ว่า พฺยาการณมีเต เพราะพฺยาการณ เป็นศัพท์เฉพาะที่นิยมใช้ โดยไม่นิยมใช้ศัพท์เดิมว่า วฺยาการณ นอกจากนั้น เมื่อลง ฉิก บัจยัยท้าย วฺยาการณ แล้ว ให้ถือว่าเป็นรูปเป็น วิอาการณ + ฉิก ในที่นี้ถือว่า อาเทศ (อักษรตัวใหม่ที่เข้ามาแทนที่) คือ ย ใน วฺยาการณ (วิอาการณ), ย ใน นฺยาย (นิอาย) และ ว ใน ทฺวาร (ทุอาร) เป็นเหมือนอาเทศี (อักษรเดิมที่ถูกเปลี่ยนแปลง) คือ อี และ อุ ดังปริภาสาในคัมภีร์ไวยาการณสันสกฤตว่า

ตทาเทสา ตทิว ภวนติ.

“อาเทศของศัพท์เดิมนั้น ย่อมเป็นเหมือนศัพท์เดิมนั้น”

ข้อความข้างต้นพบในคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๔) คาดว่าคงจะนำมาจากไวยากรณ์สันสกฤต แต่ไม่ปรากฏในคัมภีร์ปริภาเซนุเสษระที่กล่าวถึงปริภาสาโดยตรง แต่อย่างไรก็ตาม ในบทเพิ่มเติมของคัมภีร์ปริภาเซนุเสษระนั้นมีปริภาสาสูตรจากคัมภีร์สากฏายนะ (ข้อ ๖๖) ว่า ตทาเทโส ตคฺคหณฺน คฺยฺหเต (อาเทศของศัพท์เดิมนั้น ย่อมถูกต้องเอาด้วยศัพท์เดิมนั้น) โดยสันสกฤตมีรูปว่า ตทาเทสฺส ตทคฺคหณฺน คคฺยฺหเต

การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ภูตบุพพคติกันย แปลว่า สำนวนที่ใช้เรียกสิ่งที่เคยเป็นมาก่อน ดังคำว่า สดุด (สัตว์) มีรูปวิเคราะห์ว่า รูปาทีสุ สมฺชนฺตติ สดฺดา (บุคคลเหล่าใดโดยอ้อมยึดติดผูกพันในรูปเป็นต้น เหตุนั้น บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า สัตว์) หมายความว่า ผู้ที่มีความยึดติดผูกพันในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ ซึ่งก็คือมโนสัมผัสนั่นเอง ชื่อว่า สัตว์ ดังนั้น คำนี้จึงครอบคลุมเหล่าสัตว์ทั้งหมดที่เป็นสัตว์ดิรัจฉาน มนุษย์ เปเรต อสุรกาย เทวดา พรหม รวมไปถึงพระอรหันต์อีกด้วย เพราะพระอรหันต์นั้นแม้จะปราศจากความยึดติดผูกพันอยู่ในอารมณ์ทั้ง ๖ แล้วยังนับเรียกว่าสัตว์ได้ เพราะเคยยึดติดผูกพันในอารมณ์ ๖ มาก่อน เนื่องจากไม่มีผู้ที่เกิดขึ้นแล้วเป็นพระอรหันต์ทันทีหลังถือกำเนิด

อนึ่ง ภูตบุพพคติกันนี้ยังปรากฏใน ณ อนุพันธ์ปัจจัยของ ณ, ฌายน เป็นต้น แม้ ณ อนุพันธ์จะถูกลบไปแล้วด้วยสูตรว่า เตส โธ โลป (ณ อนุพันธ์ของปัจจัยเหล่านั้นย่อมถึงการลบ) ก็

เหมือนยังมีอยู่ในปัจจัย จึงส่งผลให้มีการพทุธิสระในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ได้ด้วยสูตรว่า
 วุฑฺฐาธิสฺสส วาสโยคนตสฺส สเน จ (ให้พทุธิสระต้นและอื่นๆ ที่มีได้ลงท้ายด้วยพยัญชนะสังโยค
 เท่านั้น ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์)

ส่วนสัททนีติปกรณ (สุตตมลา สูตร ๘๕๐) ตั้งสูตรให้เปลี่ยนรูปเดิมว่า พยากรณ เป็น
 รูปพิสตารว่า วือากรณ ด้วยสูตรว่า พยากรณสฺส สเน วือากรณาดิ (รูปพิสตารว่า วือากรณ แห่ง
 พยากรณ ศัพท์ย่อมสำเร็จในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์) แม้รูปเดิมว่า นุยาย ก็เปลี่ยนเป็นรูปพิสตาร
 ว่า นือาย และ ทวาร เปลี่ยนเป็น ทูอร ด้วย (สูตร ๘๕๒) ว่า นุยายสฺส นือายาดิ (รูปพิสตารว่า นือาย
 แห่ง นุยาย ศัพท์ย่อมสำเร็จในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์) และสูตร ๘๕๔ ว่า ทวารสฺส ทูอราดิ (รูป
 พิสตารว่า ทูอร แห่ง ทวาร ศัพท์ย่อมสำเร็จในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์)

ที่จริงแล้วการเปลี่ยนพยัญชนะ คือ ย ใน พยากรณ เป็น อ ใน วิ ซึ่งเป็นรูปเดิม หรือ
 การเปลี่ยน ว ใน ทวาร เป็น อุ ใน ทู ดังกล่าว สอดคล้องกับหลักภาษาสันสกฤตอีกด้วย เพราะ
 สันสกฤตถือว่าพยัญชนะกึ่งสระมี ๔ เสียง คือ ย, ว, ฤ และ ล ใช้แทนสระได้ โดยอาจเปลี่ยนเป็น
 สระได้นั่นเอง กล่าวคือ อาจแปลง ย เป็น อ, ว เป็น อุ, ฤ เป็น ฤ และ ล เป็น ฤ การแปลง
 พยัญชนะกึ่งสระ ๔ เสียงเหล่านั้นให้เป็นสระ อ เป็นต้น เรียกว่า สัมปสารณะ (Contraction) คือ
 การนำเข้าหากันด้วยการเปลี่ยนพยัญชนะกึ่งสระเป็นสระ (ดูนิรุตตินัย ๑๐ ประการในสูตร ๓๘๗)

นอกจากนั้น โมคคัลลานไวยากรณ์มิได้ตั้งสูตรเหมือนวิธีของกัจจายนไวยากรณ์ ท่านให้
 พทุธิสระ อ เป็น เอ, ลง ย อักษรเป็นอาคม ซ้อน ย เป็น ยย ก็สำเร็จรูปเป็น เวยยากรณโก ได้ ส่วน
 ไทวาริโก ให้ลง โอ อาคมท้าย ท ด้วยมหาสูตร นอกจากนั้น คัมภีร์โมคคัลลಾನนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า
 ๗๖) ได้กล่าวถึงการประกอบรูปศัพท์อีกวิธีหนึ่งที่เรียกว่า ปสารณนัย คือ การยัดคำ หมายถึง การ
 เพิ่มพยางค์ในบท จัดเป็นการอาเทศคำสั้นให้ยาวกว่าเดิมโดยแปลง พย เป็น วีย, ทว เป็น ทว ดังนั้น
 คำว่า ไทวาริโก จึงมีศัพท์เดิมมาจาก ทวาร = ทวาร แล้วพทุธิสระ อุ เป็น โอ ได้โดยไม่ต้องลง โอ
 อาคม ท่านยกอุทาหรณ์ของปสารณนัยในพระบาลีมาแสดงว่า

- พยากต = วียากต, พยากรณ = วียากรณ ดังคำว่า วียากาสิ (พูดจบแล้ว) ในเนมิ-
 ชาดกว่า

ตสฺส ปุญฺโজ วียากาสิ

มาตริ เทวสารถิ

วิปากํ ปาปกมฺมานํ

ชานํ อุกฺขาสิ'ชานโต.^{๔๘}

“มาตลีเทพสารถิถูกพระเจ้าเนมิตรัสถามแล้ว จึงได้ทูลตอบวิปากของ
 เหล่าสัตว์ผู้ทำชั่วไว้ตามที่ทราบแต่พระเจ้าเนมินั้น”

- พยุตต = วียุตต ดังคำว่า วียุตโต จ (หลักแหลม) ในวิธูรชาดกว่า

ปณฺฑิโต จ วียุตโต จ วิภาวี จ วิภฺชโน
 ขิปโป โมจีย อุตฺตานํ มา ภายิตฺถาคมิสฺสตี.^{๘๘}

“วิธูรบัณฑิตเป็นคนฉลาดหลักแหลม สามารถแสดงประโยชน์และมีใช้ประโยชน์ได้แจ้งชัดมีปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา คงจะปลดเปลื้องตนได้ฉับพลันท่านทั้งหลายอย่ากลัวไปเลย วิธูรบัณฑิตปลดเปลื้องตนได้แล้วจ้กรีบกลับมา”

- พยฺยชน = วียฺยชน ดังคำว่า วียฺยชนํ (กับข้าว) ในสังฆปาลชาดกว่า

อปฺรา จ นารี ตฺรมาณฺรฺปา ปคฺคยฺห โสวณฺณมยฺยา ปาติยา
 อเนกสฺสํ วิวิธํ วียฺยชนํ อุปนามยิ ภตฺต’มณฺรฺป.^{๘๙}

“นารีอื่นอีกนางหนึ่งรีบประคองถาดทองคำ น้อมนำภัตตาหารที่น่าพอใจ มีแกงหลายชนิด และกับหลายอย่างเข้ามา”

- ทวาร = ทูวาร ดังคำว่า ทูวารมฺหิ (ที่ประตูเมือง) ในเอกบุปผียเถราปทานว่า

ทกฺขิณมฺหิ ทูวารมฺหิ ปิสาโจ อาสฬํ ตทา
 อทฺทสํ วิรชํ พุทฺธํ ปิตฺรสิว ภาณุม.^{๙๐}

“ครั้งนั้น ข้าพเจ้าเป็นปีศาจอยู่ที่ประตูเมืองด้านทิศใต้ ได้เห็นพระพุทธรเจ้าผู้ปราศจากอริคือกิเลส มีพระรัศมีรุ่งเรืองดังดวงจันทร์”

ในคัมภีร์นรุตติที่ปนี (สูตร ๓๙) กล่าวว่า คำว่า พุยาทต, วียาทต ต่างกันที่วิธีการอาเทศ คือ ถ้าแปลงสระ อ ใน วิ เป็น ย ก็ได้รูปว่า พุยาทต ถ้าแปลงเป็น อีย ก็ได้รูปว่า วียาทต และยังแสดงการแปลงสระ อุ เป็น ว หรือ อูว ได้รูปสองอย่างว่า ทฺวํคิกํ = ทฺวํคิกํ, ภาวาทิคโน = ภาวาทิคโน ตามมตินี้ไม่ถือว่าเป็นปสาธนัย]

เอวํ ตกฺกโก, เวทโก, เนมิตฺติโก.

ตัวอย่างว่า ตกฺกโก (ผู้สาธยายคัมภีร์ตักกะ) = ตกฺกํ อธิเต ตกฺกโก.

เวทโก (ผู้สาธยายคัมภีร์พระเวท) = เวทํ อธิเต เวทโก.

เนมิตฺติโก (ผู้สาธยายคัมภีร์ทนายลักษณะ) = นิमितฺตํ อธิเต เนมิตฺติโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

เถเรหิ กตา สงฺคีติ เถริกา.

การสังคายนาอันพระเถระทั้งหลายกระทำแล้ว ชื่อว่า เถริกา

เอวํ ปญฺจสติกา, สตุตฺตสติกา.

ตัวอย่างว่า

ปญฺจสติกา (การสังคายนาอันพระเถระ ๕๐๐ รูปกระทำแล้ว) = ปญฺจสเทหิ
กตา ปญฺจสติกา.

สตุตฺตสติกา (การสังคายนาอันพระเถระ ๗๐๐ รูปกระทำแล้ว) = สตุตฺตสเทหิ
กตา สตุตฺตสติกา.

เอตถ “ถวณิกา”ทีสุตฺเต อนฺวตฺติตวาคุหณฺเนน อีปจฺจโย น โหติ.

ในตัวอย่างทั้งสองนี้ ไม่ลง อี ปัจจัยด้วย ว่า ศัพท์ที่ตามมาในสูตรที่ขึ้นต้นว่า
ถวณิก (ลง อี ปัจจัยท้าย ถว, ณิก, ฌเญย, ฌ และ หนฺตุ ในอิตถิลิงค์ได้บ้าง) [คือ ให้ลง อา
อิตถิปัจจย]

[โดยทั่วไปบทอิตถิลิงค์ที่ลง ฌิก ปัจจัย ต้องลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ถวณิกฌเญยฌหนฺตุหิ
(ลง อี ปัจจัยท้าย ถว, ณิก, ฌเญย, ฌ และ หนฺตุ ในอิตถิลิงค์ได้บ้าง) เช่น นาวิกิ (หญิงผู้ข้ามด้วยเรือ),
เตลิกิ (ข้าวยาคูผสมแล้วด้วยงา) แต่มีอุทาหรณ์ที่ ว่า ศัพท์ในสูตรนั้นห้ามไว้ เช่น เถริกา (การ
สังคายนาอันพระเถระทั้งหลายกระทำแล้ว) มาจาก เถร ศัพท์ + ฌิก ปัจจัย ไม่ลง อี ปัจจัย แต่ลง อา
ปัจจยแทน อรรถของ ว่า ศัพท์ในลักษณะนี้มีลักษณะเหมือนวิกัปปะนั้นเอง]

สนฺนิธานตฺเถ- สรีเร สนฺนิธานา เวทนา สารีริกา, สารีริกํ ทุกฺขํ.

ในความหมายว่า นับเข้า เช่น

เวทนาที่นับเข้าในร่างกาย ชื่อว่า สารีริกา

สารีริกํ ทุกฺขํ (ทุกข์ที่นับเข้าในร่างกาย) = สรีเร สนฺนิधानํ สารีริกํ.

[สารีริกา คือ เวทนาที่เกิดขึ้นในร่างกาย เช่น ปวดแขน ปวดขา]

เอวํ มานสิกา, มานสิกํ.

ตัวอย่างว่า

มานสิกา (เวทนาที่นับเข้าในใจ, เวทนาทางใจ) = มนสิ สนฺนิธานา มานสิกา.

มานสิกั (ทุกข์ที่นับเข้าในใจ, ทุกข์ทางใจ) = มนสิ สนฺนิธานั มานสิกั.

ก็เช่นเดียวกันนี้

นิยุตตตเถ- ทวารเ นิยุตโต โทวาริโก.

ในความหมายว่า ประกอบ เช่น

ผู้ประกอบแล้วที่ประตู ชื่อว่า โทวาริกะ (คนประจำอยู่ที่ประตู, คนเฝ้าประตู)

[คำว่า โทวาริก มาจาก ทวาร + ฦก คำว่า ทวาร มาจาก ทวาร ในรูปนี้ไม่พฤทธิ อุ ใน
ทุ เป็น โอ แต่ให้ลง โอ อาคม แล้วแปลง อุ เป็น ว จึงสำเร็จรูปเป็น โทวาริก (คำว่า ทวาร สำเร็จรูป
มาจาก ทุ บทหน้า + อร ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เทว ชนา เอตถ อรณฺติ คจฺจนฺติ ปวตฺตณฺตฺติ ทวารั (ทวาระ คือ ที่ดำเนินไปของชน
สองคน [คนที่เดินเข้าและคนที่เดินออก]))

เอตถ “มา ยูนมาคโม จาเน”ติ วการโต ปุพฺเพ โอการาคโม.

ในตัวอย่างนี้ ลง โอ อักษรเป็นอาคมข้างหน้า ว อักษรด้วยสูตรว่า มา ยูน-
มาคโม จาเน (อย่าพฤทธิสระต้น คือ อิ และ อุ ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ณ อนุพันธ์
และให้ลงพฤทธิอักษรเป็นอาคมในที่สมควรตามอุทาหรณ์ได้บ้าง)

**เอวํ ภณฺทาคาริโก, นาคริโก, นวกมฺมิโก, วณกมฺมิโก, อาทิกมฺมิโก, โอทริโก,
รติโก, ปถิโก, อุปาเย นิยุตโต โอปายิโก, เจตสิ นิยุตตา เจตสิกา.**

ตัวอย่างว่า

ภณฺทาคาริโก (ผู้ประจำภัณฑาคาร) = ภณฺทาคาเร นิยุตโต ภณฺทาคาริโก.

นาคริโก (ผู้อยู่ในพระนคร, ชาวเมือง) = นครเ นิยุตโต นาคริโก.

นวกมฺมิโก (ผู้ประจํางานใหม่) = นวกมฺเม นิยุตโต นวกมฺมิโก.

วนกมฺมิโก (ผู้ทำงานในป่า) = วณกมฺเม นิยุตโต วณกมฺมิโก.

อาทิกมมิโก (ผู้กระทำงานครั้งแรก) [เช่น พระที่ต้องอาบัติเป็นคนแรก] = อาทิกมเม นิยุตโต อาทิกมมิโก.

โอทริโก (ผู้ประกอบในท้อง, คนเห็นแก่ปากท้อง) = อุทเร นิยุตโต โอทริโก.

รติโก (ผู้ประจำอยู่ที่รถ, นายสารถี) = รเถ นิยุตโต รติโก.

ปถิโก (ผู้ประจำอยู่ที่ถนน, คนเดินเท้า) = ปเถ นิยุตโต ปถิโก.

ผู้ประกอบแล้วในอุบาย ชื่อว่า โอปายิกะ (คือ ผู้ฉลาดในการทำารงาน, ผู้เหมาะสมแก่การงาน)

ธรรมที่ประกอบในจิต ชื่อว่า เจตสิก

[รูปว่า นาคริโก อาจสำเร็จเป็นรูปว่า นาคโร หรือ นาคริโก ด้วยการลง ณ ปัจจัยในชาติ-ตัทธิต (ดู สูตร ๓๗๗)

คำว่า นวกมมิโก, วนกมมิโก ไม่พหุวิสัระ อ ใน น และ ว เป็น อา เหมือน นิล และ ปิต ศัพท์ แต่ฉบับสิงหลมีรูปที่ทำการพหุวิสัระในบทแรกว่า นาวกมมิโก แม้สัททนีติปกรณ์ (สูตรมาลา สูตร ๗๖๔) ก็มีรูปว่า นาวกมมิโก เช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตาม ในพระวินัยปิฎกและอรรถกถาพระวินัยพบรูปว่า นวกมมิก เท่านั้น ดังหลักฐานในอรรถกถาพระวินัยว่า

นวกมมิกนติ นวกมมามีฏจาโยก.^{๔๒}

“คำว่า นวกมมิก (ผู้ประจำงานใหม่) คือ ผู้ทำงานใหม่”

นวกมมิโก ภิกขุ อนโตวสเส ต อวาส ลภติ.^{๔๓}

“ภิกษุผู้ประจำงานใหม่ย่อมได้อาवासนั้นภายในพรรษา”

ด้วยเหตุนี้ โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๓๔) จึงแสดงการลง อีก ปัจจัย มีรูปสำเร็จเป็น นวกมมิโก]

สิปปตเถ- วิณาวาทน วิณา, วิณา อสส สิปป เวณิโก.

ในความหมายว่า ศิลปะ เช่น

การบรรเลงพิณ ชื่อว่า วิณา, การบรรเลงพิณเป็นศิลปะของบุคคลนั้น เหตุฉะนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า เวณิกะ (ผู้มีการบรรเลงพิณเป็นศิลปะ, ผู้ชำนาญการบรรเลงพิณ)

[คำว่า วิณาวาทน (การบรรเลงพิณ) แสดงว่า วิณา ศัพท์ที่จะกล่าวถึงในรูปวิเคราะห์ว่า วิณา อสส สิบป์ เวนโก เป็นสำนวนทางภาษาที่กล่าวโดยอ้อม คือ แม้ วิณา ศัพท์จะแปลว่า พิณ แต่ในที่นี้ให้แปลว่า การบรรเลงพิณ เพราะการบรรเลงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นควบคู่กับพิณ จึงกล่าวถึงการบรรเลงด้วยศัพท์ว่าพิณได้ ดังคัมภีร์ฎีกาใหม่ของพาลาวตาร (หน้า ๒๑๑) กล่าววา

เอตถ วิณาสทฺเทณ วิณาวาทนํ ตทฺฐจารโต วุจฺเจเต. เตนาห อตฺตฺร วิเณติ วิณาวาทนนฺติ.^{๔๔}

“ในเรื่องนี้ การบรรเลงพิณกล่าวไว้ด้วยศัพท์ว่า วิณา (พิณ) โดยความเป็นสำนวนที่เป็นไปใกล้พิณนั้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อตฺตฺร วิเณติ วิณาวาทนํ (คำว่า วิณา ในพาทย์นี้ คือ การบรรเลงพิณ)”

สำนวนข้างต้นนี้เรียกตามหลักภาษาว่า ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงฐานะที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึงฐานคือสิ่งที่อาศัย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงที่ตั้งคือพิณ แต่เจตนาหมายถึงการบรรเลงพิณซึ่งอาศัยพิณเป็นที่ตั้ง หรือเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงพิณอันเป็นเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงการบรรเลงพิณอันเป็นผล

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วิณา เป็นอุตตรโลปสมาส มาจากรูปวิเคราะห์ว่า วิณาย วาทนํ วิณา (การบรรเลงพิณ ชื่อว่า วิณา) ดังคำว่า รูปสส ภโว รูปิ (ภพของรูปพรหม ชื่อว่า รูปะ)

ฐานูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงสถานที่ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งซึ่งผู้พูดกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น เช่น สฟฺโ พ คาโม อาคโต ตามรูปคำแล้วแปลว่า “บ้านทั้งหมดมา” ตามปกติแล้วบ้านจะมาไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ “ชาวบ้านทั้งหมดมา” ในภาษาไทยมีการใช้คำในลักษณะนี้เช่นกัน ตัวอย่างเช่น “ศาลตัดสิน” คำว่า ศาล เป็นสถานที่ จะเป็นผู้ตัดสินไม่ได้ ผู้ตัดสินที่แท้จริงคือผู้พิพากษาซึ่งเป็นผู้อยู่ที่ศาล

นอกจากนั้น ยังมีอุปจาระอีกอย่างหนึ่งที่ใช้ใกล้เคียงกับฐานูปจาระ ชื่อว่า ฐานูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ตรงกันข้ามกับฐานูปจาระ คือผู้พูดกล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่เจตนาหมายถึงที่อาศัย ซึ่งเป็นสิ่งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ได้ ดังคำว่า ธชา อาคจฺณนฺติ ตามรูปศัพท์แปลว่า “จงเดินมา” แต่ความหมายที่แท้จริงคือ “ทหารถือธงเดินมา” การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการพูดถึงสิ่งที่อาศัยคือธง แต่หมายถึงที่อาศัยของธงคือทหารผู้ถือธง ในสันสกฤตยกตัวอย่างของฐานูปจาระว่า ยถฺวสี ปเวสย, กุณฺเต ปเวสย ตามรูปศัพท์แปลว่า จงให้ไม้เท้าเข้าไป, จงให้หอกเข้าไป แต่ความหมายที่แท้จริงคือ จงให้คนถือไม้เท้าเข้าไป, จงให้คนถือหอกเข้าไป

อนึ่ง ในรูปว่า เวณิก นี้ ให้ตั้งรูปเดิมว่า วีณา ต สิปป์ เมื่อลงวิภัติแล้วให้ลบ ต และ สิปป์ ด้วยปริภาสาว่า วุตตตถานมปปโยโค รูปอื่นๆ ก็เช่นเดียวกันนี้]

เอว ปาณวิโก, โมทิงคิโก, วสิโก.

ตัวอย่างว่า

ปาณวิโก (ผู้ชำนาญการตีบัณฑิตะวะ) = ปณโว อสฺส สิปฺปนฺติ ปาณวิโก.

โมทิงคิโก (ผู้ชำนาญการตีตะโพน) = มุทิงโก อสฺส สิปฺปนฺติ โมทิงคิโก.

วสิโก (ผู้ชำนาญการเป่าขลุ่ย) = วโส อสฺส สิปฺปนฺติ วสิโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[บัณฑิตะวะ คือ กลองสองหน้าขนาดเล็กชนิดหนึ่งมีหลักอยู่ตอนบน ผูกตุ้มห้อยลงมาทางหน้ากลอง ใช้ใ้ไขว้ให้ตุ้มแกว่งกระทบหน้ากลองทั้งสองข้าง ในคัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๓ หน้า ๓๒๑) กล่าวถึงลักษณะของกลองชนิดนี้ว่า

ปณวสฺสจฺจโน มชฺเฌ ตฺนุโก โหติ มฺเฌ อคฺเค จ วิตฺถโต.^{๔๔}

“กลองที่มีสันฐานบัณฑิตะวะ คือ กลองที่มีกลางสอบ หัวและท้ายป่อง”

ตะโพน คือ กลองสองหน้า รูปหัวสอบท้ายสอบกลางป่อง ซึ่งไว้ด้วยหนังทั้งสองหน้า มีขารอง ตีด้วยฝ่ามือ]

ภณฺทตฺเถ- คนฺโธ อสฺส ภณฺทตฺติ คนฺธิโก.

ในความหมายว่า สินค้า เช่น

เครื่องหอมเป็นสินค้าของพ่อค้านั้น เหตุฉะนั้น พ่อค้านั้นชื่อว่า คันธิกะ (พ่อค้าเครื่องหอม)

[ตามปกติ คนฺธ ศัพท์แปลว่า กลิ่น แต่ คนฺธ ศัพท์ในที่นี้แปลว่า เครื่องหอม โดยลง ณ ปัจจัยในอัสสัถิตติตติต มีรูปวิเคราะห์ว่า คนฺโธ อสฺส อตฺถิติ คนฺโธ (คันธะ คือ สิ่งที่มีกลิ่นหอม, เครื่องหอม)]

เอว เตลิโก, โคพิโก, ปูริโก, ปณฺณโก, ตมฺพุลิโก, โลณิกโก.

ตัวอย่างว่า

เตลิโก (พ้อค้ำน้ำมัน) = เตลฺ อสฺส ภณฺทฺนฺติ เตลิโก.

โคพิโก (พ้อค้ำน้ำอ้อยงบ) = คฺโพ อสฺส ภณฺทฺนฺติ โคพิโก.

ปฺวิโก (พ้อค้ำขนม) = ปฺโว อสฺส ภณฺทฺนฺติ ปฺวิโก.

ปณฺณโก (พ้อค้ำใบไม้ เช่น ใบตอง ใบจาก ฯลฯ) = ปณฺณํ อสฺส ภณฺทฺนฺติ
ปณฺณโก.

ตมฺพุลิโก (พ้อค้ำใบพลู) = ตมฺพุลํ อสฺส ภณฺทฺนฺติ ตมฺพุลิโก.

โลณโก (พ้อค้ำเกลือ) = โลณํ อสฺส ภณฺทฺนฺติ โลณโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ชีวิกตฺเถ- อฺรพฺภํ หนฺตฺวา ชีวฺติ, อฺรพฺภโก อสฺส ชีวีกาติ วา โอรพฺภโก.

ในความหมายว่า อาชีพ เช่น

ผู้ฆ่าแกะเลี้ยงชีพ หรือว่า แกะเป็นเครื่องเลี้ยงชีพของบุคคลนั้น เหตุฉะนั้น บุคคล
นั้นชื่อว่า โอรพภิกะ (ผู้เลี้ยงชีพด้วยการฆ่าแกะ)

[ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า อฺรพฺภมฺสฺส ชีวีกาติ วา โอรพฺภโก แต่ อฺรพฺภ เป็นศัพท์ปุงลิงค์
จึงใช้เป็น อฺรพฺภโก ตามปทฺรฺฐปสฺสทฺธิสสยํใหม่และปทฺรฺฐปสฺสทฺธิคฺคณฺฐิ นอกจากนั้น คำว่า ชีวีกา (เครื่อง
เลี้ยงชีพ) ประกอบรูปศัพท์มาจาก ชีว ธาตุ (ชีวน = เป็นอยู่) + ญฺว ปัจจยฺ มีรูปวิเคราะหฺว่า ชีวฺนฺติ
เอตยาติ ชีวีกา (บุคคลย่อมเป็นอยู่ด้วยสิ่งนี้ เหตุฉะนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า ชีวีกา)]

เอว มาควโก.

ตัวอย่างว่า มาควโก (ผู้เลี้ยงชีพด้วยการฆ่าเนื้อ) = มคํ หนฺตฺวา ชีวฺตีติ
มาควโก. ก็เช่นเดียวกันนี้

เอตฺถ วการาคโม.

ในตัวอย่างนี้ ลง ว อักษรเป็นอาคม

สุกรโก, สากฺณโก, มจฺฉโก อิจฺจาติ.

และอรรถว่า ตตฺร ภตฺติ (ความภักดีในสิ่งนั้น)

- จตุมหาราเช ภตฺติ เอเตสฺนติ จาตุมหาราชิกา (จาตุมหาราชิกา คือ เทวดาผู้ภักดีต่อ ท้าวจตุมหาราช) ดังที่ท่านจะกล่าวไว้ในตอนท้ายของสูตรนี้

คัมภีร์กัจจานสังเขปแต่งคาถาสรุปความของ อาทิ ศัพท์นี้ว่า

หโต พทฺโธสฺส อาพาโห	อาวูธํ ปริมาณํ
กิตฺโต ราสี อรหติ	สทฺโธ สนฺตกํ ทิพฺพติ
อิตติ อตฺถา จ เอเตฺเถว	อาทิสทฺเทน คยฺหเร. ^{๑๗}

“ด้วย อาทิ ศัพท์ย่อมถือเอาอรรถเหล่านี้ในสูตรนี้อีกด้วย คือ หโต (ถูกฆ่าแล้ว), พทฺโธ (ถูกมัดแล้ว), อสฺส อาพาโห (ความเจ็บป่วยของบุคคลนั้น), อสฺส อาวูธํ (อาวูธของบุคคลนั้น), อสฺส ปริมาณํ (จำนวนของสิ่งนั้น), กิตฺโต (ถูกซื้อแล้ว), ราสี (กอง) อรหติ (ควร), สทฺโธ (ผู้เลื่อมใส), สนฺตกํ (สิ่งของ) และ ทิพฺพติ (เล่น)”

คาถานี้แม้มิได้สรุปความของ อาทิ ศัพท์ไว้ทั้งหมด ก็จัดว่าได้แสดงอรรถส่วนใหญ่ไว้แล้ว จึงนำมาอ้างถึงในที่นี้]

ยถา ชาเลน หโต หนตฺติ วา ชาลิโก.

เช่น ผู้ถูกฆ่า หรือว่า ผู้ฆ่า ด้วยแห ชื่อว่า ชาลิกะ (ผู้ถูกฆ่าด้วยแหคือปลา, ผู้ฆ่าด้วยแห)

[คำว่า ชาลิค ลง ณีก บัณฑิตในอรรถกรรณสาธนะว่า หต (ถูกฆ่า) หรือในอรรถกัตฺตฺสาธนะว่า หนติ (ยอมฆ่า) คำนี้จึงหมายถึง ปลา นก ที่ถูกฆ่า หรือหมายถึงนายพรานเบ็ด ชาวประมง ซึ่งเป็นผู้ฆ่า]

เอวํ พาทิสฺสโก, วากฺริโก.

ตัวอย่างว่า

พาทิสฺสโก (ผู้ถูกฆ่าด้วยเบ็ดคือปลา, นายพรานเบ็ด) = พพิเสน หโต พาทิสฺสโก, พพิเสน หนตฺติ พาทิสฺสโก.

วากิริโก (ผู้ถูกฆ่าด้วยบ่วงคือเนื้อ, นายพรานวางบ่วง) = วากราย หโต
วากิริโก, วากราย หนตติ วากิริโก. ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า วากรา (บ่วง) พบในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๑๖๓) ว่า วกา อรณฺ
(ลง อรณฺ ปัจจัยท้าย วก ธาตุ) มีรูปวิเคราะห์ว่า วเกติ อาทาทติ เอตายาติ วากรา มิคพนฺธนี (วากรา
คือ เครื่องดัก[เนื้อ] หมายถึง บ่วงดักเนื้อ) ส่วนสันสกฤตใช้เป็น วาคุริก โดยมีศัพท์เดิมมาจาก วาคุรา
แม้คัมภีร์อริธานปทีปิกา (คถา ๕๑๔) ก็กล่าวถึง วาคุริก ศัพท์ว่า

วาคุริโก ชาลิโก ถ	การวาทิ ตุ ภาริโก
เวตนิโก ตุ ฆตโก	กมฺมโรถ กิงฺกร
ทาส จ เจฏฺโฏ เปสฺโส	ภจฺจ จ ปริจารโก. ^{๔๘}

“พรานเนื้อ = วาคุริก, ชาลิค

คนแบกหาม = การวาท, ภาริก

ลูกจ้าง = เวตนิค, ฆตค, กมฺมกร

ทาส = กิงฺกร, ทาส, เจฏฺฏ, เปสฺส, ภจฺจ, ปริจารก”

อนึ่ง คัมภีร์อริธานปทีปิกากฎีกา (คำอธิบายคถา ๕๑๔) ได้กล่าวถึงรูปทั้งสองไว้ว่า
วาคุรา มิคพนฺธนชาลํ, ตาย จรตติ วาคุริโก, วากิริโกปิ (ชายดักเนื้อ ชื่อว่า วาคุรา ผู้เที่ยวไปด้วย
ชายดักเนื้อนั้น ชื่อว่า วาคุริกะ มีรูปว่า วากริก ได้บ้าง

ในฉบับพม่าพบรูปว่า วาคุริโก ดังที่กล่าวไว้ข้างต้น ในฉบับสิงหลและอรรถพยาขยาแปล
สิงหลพบรูปว่า ปารบปิโก แต่ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่าควรมีรูปที่ถูกต้องว่า โชรบปิโก โดยมาจาก
ชฺรปฺป (ธนู) + ฦก ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ชฺรปฺเปน หโต หรือ ชฺรปฺเปน หนตติ โชรบปิโก (ผู้ถูก
ฆ่าด้วยธนูคือเนื้อ, นายพรานธนู) อนึ่ง ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๒๙) พบรูปว่า
ปรบปิโก (สันสกฤตมีรูปว่า ปรูปิกะ) ใน จรติ ตัทธิต โดย ปรบป (สันสกฤตมีรูปว่า ปรบ) ใช้ใน
ความหมายว่า แก้อ้อมีล่อ, แก้อ้อที่คนพิการใช้นั่งเคลื่อนที่ได้ หรือเรือใหญ่ที่ใช้ขนส่งสัตว์มีช้างเป็นต้น
ตามความหมายนี้ควรตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ปรบฺเปน จรตติ ปรบปิโก (ผู้เที่ยวไปด้วยแก้อ้อมีล่อ, ผู้เที่ยวไป
ด้วยเรือใหญ่) อย่างไรก็ตาม บทสำเร็จใน จรติ ตัทธิตไม่เหมาะสมกับฐานะนี้]

สุตฺเตน พทฺโธ สุตฺติโก, วรตฺตาย พทฺโธ วารตฺติโก นาโค.

ผู้ถูกมัดแล้วด้วยด้าย ชื่อว่า สุตติกะ

ผู้ถูกมัดแล้วด้วยเชือกหนึ่ง ชื่อว่า วารัตติกะ คือ ช้าง

วตฺเถน กิตฺ ภาณํ วตฺถิกํ.

สินค้าที่ซื้อมาด้วยผ้า ชื่อว่า วตฺถิกะ (สินค้าที่เอาผ้าไปแลกเปลี่ยนมา)

เอวํ กุมฺภิกํ, ผาลิกํ, โสวณฺณิกํ, สาดิกํ.

ตัวอย่างว่า

กุมฺภิกํ (สินค้าที่ซื้อมาด้วย ๑ กุมฺภะ) = กุมฺเภน กิตฺ กุมฺภิกํ.

ผาลิกํ (สินค้าที่ซื้อมาด้วยผาล) = ผาเลน กิตฺ ผาลิกํ.

โสวณฺณิกํ (สินค้าที่ซื้อมาด้วยทอง) = สุวณฺเณน กิตฺ โสวณฺณิกํ.

สาดิกํ (สินค้าที่ซื้อมาด้วยเงิน ๑๐๐ บาท) = สเตน กิตฺ สาดิกํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

อกฺเขน ทิพฺพตฺติ อภิโก.

บุคคลย่อมเล่นด้วยสะกา เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า อภิขิกะ (นักเลงสะกา)

เอวํ สาลากิโก, ตินฺหุกิโก, อมฺพผลิโก.

ตัวอย่างว่า

สาลากิโก (นักพนันทายสลาก) = สลากาย ทิพฺพตฺติ สาลากิโก.

ตินฺหุกิโก (นักพนันทายลูกมะพลับ) = ตินฺหุเกน ทิพฺพตฺติ ตินฺหุกิโก.

อมฺพผลิโก (นักพนันทายผลมะม่วง) = อมฺพผลเณน ทิพฺพตฺติ อมฺพผลิโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[สลาก คือ สิ่งของเช่นตัว ตัว หรือแผ่นกระดาษเล็กๆ เป็นต้น ซึ่งทำเป็นเครื่องหมายกำหนดไว้เนื่องในการเสี่ยงโชคเสี่ยงทาย เป็นต้น ฉลากก็ว่า]

จาโป อสฺส อาวุโรติ จาปิโก.

ธูเป็นอาวุธของบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า จาปิกะ (นายขมังธู)

เอว โตมริโก, มุคฺคริโก, โมสลิกโก.

ตัวอย่างว่า

โตมริโก (ผู้มีหอกเป็นอาวุธ) = โตมโร อสฺส อาวุโรติ โตมริโก.

มุคฺคริโก (ผู้มีค้อนเป็นอาวุธ) = มุคฺคโร อสฺส อาวุโรติ มุคฺคริโก.

โมสลิกโก (ผู้มีสากเป็นอาวุธ) = มุสโล อสฺส อาวุโรติ โมสลิกโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

วาโต อสฺส อาพาโรติ วาติโก.

ลมเป็นความเจ็บป่วยของบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า วาติกะ (ผู้เจ็บป่วยด้วยโรคลม)

เอว เสมฺหิโก, ปิตฺติโก.

ตัวอย่างว่า

เสมฺหิโก (ผู้มีเสมหะเป็นโรค) = เสมฺหํ อสฺส อาพาโรติ เสมฺหิโก.

ปิตฺติโก (ผู้ป่วยโรคดีซ่าน) = ปิตฺตํ อสฺส อาพาโรติ ปิตฺติโก ก็เช่นเดียวกันนี้

พฺพุธ ปสนฺโน พฺพุธิโก.

ผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ชื่อว่า พฺพุธิกะ (ผู้เลื่อมใสพระพุทธเจ้า, ชาวพุทธ)

เอว ฐมฺมิโก, สํฆิโก.

ตัวอย่างว่า

ฐมฺมิโก (ผู้เลื่อมใสในพระธรรม) = ฐมฺเม ปสนฺโน ฐมฺมิโก.

สํฆิโก (ผู้เลื่อมใสในพระสงฆ์) = สํเฆ ปสนฺโน สํฆิโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

พฺพุธสฺส สนฺตโก พฺพุธิโก.

สิ่งของของพระพุทธเจ้า ชื่อว่า พฺพุธิกะ [เช่น อาหารที่ถวายบูชาพระพุทธเจ้า]

เอว ฐมฺมิโก, สํฆิโก วิหาโร, สํฆิกา ภูมि, สํฆิกํ จีวรํ, ปุคฺคลิกํ.

ตัวอย่างว่า

ธมฺมิโก (สิ่งของของพระธรรม, สิ่งทีถวายบูชาพระธรรม) = ธมฺมสฺส สนฺตโก
ธมฺมิโก.

สํฆิกโก วิหาโร (วิหารของสงฆ์) = สํฆสฺส สนฺตโก สํฆิกโก.

สํฆิกา ภูมि (ที่ดินของสงฆ์) = สํฆสฺส สนฺตกา สํฆิกา.

สํฆิกํ จีวรํ (จีวรของสงฆ์) = สํฆสฺส สนฺตกํ สํฆิกํ.

ปุคฺคฺลิกํ (สิ่งของส่วนบุคคล) = ปุคฺคฺลสฺส สนฺตกํ ปุคฺคฺลิกํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

กุมภโก อสฺส ปริมาณนฺติ กุมภิกํ.

๑ กุมภะเป็นจำนวนของสิ่งนั้น เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า กุมภิกะ (มีจำนวน ๑ กุมภะ)

[คำว่า กุมภ เป็นมาตราดวงอย่างหนึ่งของอินเดียวในสมัยก่อน มีจำนวน ๑๐ อัมพะณะ ดัง
คัมภีร์อิริยานัปปทีปิกา (คาถา ๔๘๔) กล่าวว่า สียา กุมภโก ทสมฺพณํ (๑๐ อัมพะณะ เป็น ๑ กุมภะ) และ
๑ อัมพะณะก็มีจำนวน ๑๑ ทะนาน ดังคัมภีร์อิริยานัปปทีปิกา (คาถา ๔๘๔) กล่าวว่า เจกาทส โทณ
ตุ อมฺพณํ (๑๑ ทะนานเป็น ๑ อัมพะณะ) ดังนั้น ๑ กุมภะจึงเท่ากับ ๑๑๐ ทะนาน]

เอวํ ขาริกํ, โทณิกํ.

ตัวอย่างว่า

ขาริกํ (มีจำนวน ๑ สาแหรก) = ขาริ อสฺส ปริมาณนฺติ ขาริกํ.

โทณิกํ (มีจำนวน ๑ ทะนาน) = โทโน อสฺส ปริมาณนฺติ โทณิกํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

กุมภสฺส ราสี กุมภิกโก, กุมภํ อรหตีติ กุมภิกโก.

กองแห่งกุมภะ ชื่อว่า กุมภิกะ

สิ่งที่สมควรแก่ ๑ กุมภะ ชื่อว่า กุมภิกะ

[สิ่งที่สมควรแก่ ๑ กุมภะ หมายถึง สิ้นค้าที่สมควรแก่สิ้นค้าอีกอย่างหนึ่งที่ดวงได้ ๑ กุมภะ

ในอุททาหรณ์เหล่านี้ ให้เพิ่ม ปริกขาร (สิ่งของ) เป็นประธาน เพราะ สนฺตก ศัพท์มักใช้
เป็นนปฺงสกลิงค์]

เอว โทณโก, อฏฺจมาสิโก, กหาปณโก, อาสีติกา คาธา, นาวุติกา, สาดิก,
สาหสฺสิก, สหฺทิฏฺฐมรหฺตติ สหฺทิฏฺฐโก, “เอหิ ปสฺสา”ติ อิมํ วิธํ อรหฺตติ เอหิปสฺสโก.

ตัวอย่างว่า

โทณโก (สิ่งที่ควรแก่ ๑ ทะนาน) = โทณ อรหฺตติ โทณโก.

อฏฺจมาสิโก (สิ่งที่ควรแก่เงิน ๘ มาสก) = อฏฺจมาส อรหฺตติ อฏฺจมาสิโก.

กหาปณโก (สิ่งที่ควรแก่เงิน ๑ กหาปณะ) = กหาปณ อรหฺตติ กหาปณโก.

อาสีติกา คาธา (คาธาที่ควรแก่เงิน ๘๐ กหาปณะ) = อสีติ อรหฺตติ อาสีติกา.

นาวุติกา (คาธาที่ควรแก่เงิน ๙๐ กหาปณะ) = นวฺติ อรหฺตติ นาวุติกา.

สาดิก (สิ่งที่ควรแก่เงินร้อยกหาปณะ) = สตํ อรหฺตติ สาดิก.

สาหสฺสิก (สิ่งที่ควรแก่เงินพันกหาปณะ) = สหสฺสํ อรหฺตติ สาหสฺสิก.

ธรรมที่สมควรเห็นด้วยตนเอง ชื่อว่า สันฺทิฏฺฐิกะ

ธรรมที่ควรแก่การกระทำอย่างนี้ว่า ขอท่านจงมาดู ชื่อว่า เอหิปสฺสิกะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า มาส, มาสก เป็นคำไวพจน์กันหมายถึง มาสก คือ เศษหนึ่งส่วนห้าของบาท ซึ่ง
เมื่อรวม ๔ บาทก็จัดเป็น ๑ กหาปณะ ในสมัยพุทธกาลมีกหาปณะที่ทำด้วยทองบ้าง เงินบ้าง ทองแดง
บ้าง หรือทองและเงินที่ผสมทองแดงบ้าง แต่กหาปณะที่เป็นค่าเงินในปาราชิกสิกขาบทที่ ๒ เรียกว่า
นีกหาปณะ คือ กหาปณะที่บริสุทธิ์ไม่มีโทษ โดย นีก มาจาก น + เอล (โทษ) ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา
(เล่ม ๑ หน้า ๓๒๐) เอ่ยถึงชื่อนีกหาปณะไว้อย่างเดียว แต่มีได้แสดงค่าของกหาปณะประเภทนี้ไว้
คัมภีร์วิมุตติวินิโยก (เล่ม ๑ หน้า ๒๑๘) กล่าวว่า นีกหาปณะทำด้วยทองแท้ซึ่งมีน้ำหนักเท่ากับ
เมล็ดข้าวเปลือก ๒๐ เม็ด คัมภีร์อุตตรวินิจยฎีกา (หน้า ๓๖๔) ได้กล่าวถึงลักษณะของนีกหาปณะ
เป็นคาถาว่า

เหมปาทำ สขุณฺปาทำ

ตมฺพปาททวํ หิ โส

มิสฺเสตฺวา รูปมฺปเปตฺวา

กาตุํ สตฺเถสุ ทสฺสํโต.^{๙๔}

“นีกหาปณะนั้นแสดงไว้ในคัมภีร์ทั้งหลายเพื่อผสมทอง ๑ บาท เงิน

๑ บาท และทองแดง ๒ บาทแล้วสร้างเป็นรูปขึ้น”

คำว่า เอหิปัสสิโก เป็นบทัตถิตที่สำเร็จมาจากการลง ฌิก ปัจจัยท้ายอาขยาตว่า เอหิปัสส

คำว่า อาสีติกา คากา (คากาที่ควรแก่เงิน ๘๐ กหาปณะ) หมายความว่า เมื่อสวดคากา
นี้แล้วจะได้รับค่าตอบแทนจำนวน ๘๐ กหาปณะ)

แม้ปทรูปสิทธิปกรณจะกล่าวถึงรูปว่า อาสีติก เป็นต้น แต่ในพระไตรปิฎกพบรูปว่า อาสีติย
เป็นต้น ซึ่งแปลง ก ของ ฌิก ปัจจัยเป็น ย ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทธิ เป็นต้น ดังคำว่า สกยปุตติโก =
สกยปุตติโย มีข้อความในคัมภีร์ชาดกว่า

อาสีติยา นาวุตติยา จ คากา

สตารหา จาปี ภเวยฺย คากา

ปจฺจตฺตเมว สุตโสม ชานหิ

สาหสฺสียา นาม กา อตฺถิ คากา.^{๑๐๐}

“คากาที่ควรแก่เงินแปดสิบและควรแก่เงินเก้าสิบมีอยู่ แม้ควรแก่เงิน

ร้อยก็มี ดูรพ่อสุตโสม พ่อจรรู้ด้วยตนเอง คากาที่ควรแก่เงินพันมีที่ไหน”

สันนิษฐานว่าท่านผู้แต่งปทรูปสิทธิปกรณในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ คงจะพบรูปว่า
อาสีติกา, นาวุตติกา, สาหสฺสีกา จึงกล่าวถึงการลง ฌิก ปัจจัยในที่นี้โดยมิได้กล่าวการให้แปลง ก
เป็น ย ไว้]

สืลเถ- ปัสกุลธารณ ปัสกุล, ต่ สืลมสฺสาติ ปัสกุลิโก.

ในความหมายว่า ปกติ เช่น

การทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุล ชื่อว่า บังสุกุละ, การทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลนั้นเป็น
ปกติของบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า บังสุกุลิกะ (ผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นปกติ)

[คำว่า ต่ เป็นคำแทน ปัสกุล ที่กล่าวไว้ในประโยคแรก

คำว่า ปัสกุลธารณ ปัสกุล (การทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุล ชื่อว่า บังสุกุละ) แสดงความเป็น
ฐานูปจาระหรือการอุปจาระของ ปัสกุล ศัพท์เช่นเดียวกับ วิณา ศัพท์ในอุททาหรณ์ว่า เวณิโก ดัง
ปทรูปสิทธิฎีกาอธิบายว่า ปัสกุลธารณ ปัสกุลนติ อุปจารโต วุตตํ (คำว่า ปัสกุลธารณ ปัสกุล กล่าว

ไว้โดยอุปจาระ) อีกอย่างหนึ่ง จัดเป็นอุตตรโลปสมาส มาจากรูปวิเคราะห์ว่า ปัสกุลสฺส ธารณํ ปัสกุลํ (กัมมัญญญีตูปริสสมาส)

ในคัมภีร์มูลฎีกากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อุตตรปทโลปํ กตฺวา ปุณฺพวกรณํ ปุณฺพกฺวโติ อาห. มโนสมฺพสฺโสติ เอตฺถ มโน วีย จ ปุริมปทสฺส โอการณตฺตา ทฎฺฐพฺพา. อถ วา สีสฺสเจเน อิก-สทฺเทเน คมียตฺถตฺตา กิริยาจากสฺส สทฺทสฺส อทฺสสนํ ทฎฺฐพฺพํ ยถา อပ္ปฏกฺขณสีโล อาပ္ปิกโกติ.^{๑๐๐}

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ปุณพวกรณํ ปุณพกโว (การทำภาพใหม่ ชื่อว่า ปุณพวะ) โดยกระทำการลบบทหลัง ฟังทราบว่าเป็นหน้ามี โอ อักษรอยู่ท้าย เหมือน มโน ศัพท์ในคำว่า มโนสมพโส นี้ อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบการไม่พบศัพท์ที่แสดงกิริยา เพราะรู้เนื้อความได้ด้วย อิก ศัพท์ที่มีอัตราว่าปกติ เหมือนผู้มีการกินขนมเป็นปกติ ชื่อว่า อาပ္ปิกะ”

คำว่า อาပ္ปิก เป็นอุทาหรณ์จากคัมภีร์สิทธิฐานตเกมุที (สูตร ๑๖๑๖) โดยเป็นตัวอย่างของ หิต ตัทธิต ไม่ใช่ตัวอย่างของ สีส ตัทธิตดังที่พระฎีกาจารย์นำมาอ้างไว้ อย่างไรก็ตาม คำว่า อပ္ป ใน อาပ္ปิก ก็เป็นอุปจาระเหมือนกัน ดังข้อความในคัมภีร์ดังกล่าว พร้อมทั้งคัมภีร์ฎีกาสองฉบับคือ ตัตตวโพธิณี และพาลมโนรมา (คำอธิบายสูตร ๑๖๑๖) ว่า

อပ္ปฏกฺขณํ หิตมสฺส อาပ္ปิกโก.^{๑๐๑}

“การกินขนมเป็นประโยชน์แก่อกุลแก่บุคคลนั้น เหตุฉะนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า อาပ္ปิกะ (ผู้มีการกินขนมเป็นประโยชน์แก่อกุล)”

อนเนน อပ္ปสทฺโท อပ္ปฏกฺขณเณ ลกฺขณโก อิติ สฺสูจิตํ.^{๑๐๒}

“ด้วยคำนั้นท่านแสดงว่า อပ္ป ศัพท์เป็นอุปจารศัพท์ในการกินขนม”

อပ္ปสทฺโท ตพฺพฏกฺขณเณ ลกฺขณโก อิติ ภาโว.^{๑๐๓}

“ความหมายก็คือ อပ္ป ศัพท์เป็นอุปจารศัพท์ในการกินขนม”

ที่จริงแล้วในคัมภีร์ปาณินิ (อริยาเย ๔ ปาทะ ๔ สูตร ๖๕) มีสูตรว่า หิตํ ภกฺษา (ลง จก บัจจัยในความหมายว่า การกินเป็นประโยชน์แก่อกุล) <สันสกฤตมีรูปว่า หิตํ ภกฺษา> และแม้ รูปวิเคราะห์ที่กล่าวไว้ในสิทธิฐานตเกมุที ก็เป็นอุทาหรณ์ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปาณินิเช่นเดียวกัน]

เอว เตจฺจวีริโก.

ตัวอย่างว่า เตจิวรีโก (ผู้ทรงผ้าไตรจีวรเป็นปกติ) = ติจิวรํ สีมมสฺสาติ เตจิวรีโก.
ก็เช่นเดียวกันนี้

เอกาสเน โภชนสีโล เอกาสนิโก, รุกขมุเล วสนสีโล รุกขมุลิโก.

ผู้มีปกติบริโภคในอาสนะเดียว ชื่อว่า เอกาสนิกะ

ผู้มีปกติอาศัยอยู่ที่โคนไม้ ชื่อว่า รุกขมุลิกะ

[รูปวิเคราะห้ข้างต้นเป็นการใช้บทสมาส คือ โภชนสีโล แทน สีลํ อสฺส ศัพท์เท่านั้น แต่มีความหมายเหมือนกัน เวลาประกอบรูปศัพท์อาจตั้งรูปวิเคราะห้ว่า เอกาสเน โภชนสีโล เอกาสนิโก ก็ได้ หรือใช้ สีลํ อสฺส ก็ได้ โดยมีรูปวิเคราะห้ว่า เอกาสเน ญฺญชิตุํ สีมมสฺสาติ เอกาสนิโก (พึงเทียบดูในปทรูปสัทธิปกรณ์ สูตร ๕๙๐ : ตสฺสีลาทีสุ ณีตฺวาวิ จ)]

ตถา อารณฺณิโก, โสสานิโก.

ตัวอย่างว่า

อารณฺณิโก (ผู้มีปกติอาศัยอยู่ในป่า) = อรณฺเณ วสนสีโล อารณฺณิโก.

โสสานิโก (ผู้มีปกติอาศัยอยู่ในป่าช้า) = สุสฺสานे วสนสีโล โสสานิโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ชาตตฺเถ- อปาเย ชาโต อาปายิโก.

ในความหมายว่า เกิด เช่น

ผู้เกิดแล้วในอบาย ชื่อว่า อาปายิกะ (ผู้เกิดในอบาย)

เอวํ เนรียิโก, สามุทฺติโก มจฺโณ.

ตัวอย่างว่า

เนรียิโก (ผู้เกิดในนรก) = นิรเย ชาโต เนรียิโก.

สามุทฺติโก มจฺโณ (ปลาที่เกิดในมหาสมุทร, ปลาทะเล) = สมฺมุตฺเต ชาโต สามุทฺติโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

วสเสสุ ชาโต วสสิโก, วสสิกา, วสสิกัม ปุปผัม, สารทิกโก, เหมนติโก, วาสนติโก, จาตุททีปิโก, ราชคเห ชาโต ราชคเห วสตีติ วา ราชคหิโก ชโน, มคธเส ชาโต วสตีติ วา มาคธิโก, มาคธิกา, มาคธิกัม, สาวตถิยัม ชาโต วสตีติ วา สาวตถิโก, กาบิลวตถิโก, เวสาลีโก.

สิ่งที่เกิดแล้วในฤดูฝน มีรูปว่า วสสิโก, วสสิกา, วสสิกัม ปุปผัม (ดอกไม้เกิดแล้วในฤดูฝน)

สารทิกโก (โรคเกิดในฤดูสารท) = สรเท ชาโต สารทิกโก.

เหมนติโก (โรคเกิดในฤดูหนาว) = เหมนเต ชาโต เหมนติโก.

วาสนติโก (โรคเกิดในฤดูใบไม้ผลิ) = วสนเต ชาโต วาสนติโก.

จาตุททีปิโก (สิ่งที่เกิดในทวีป ๔) = จตุททีเป ชาโต จาตุททีปิโก.

ชนผู้เกิดในกรุงราชคฤห์ หรือว่า อาศัยอยู่ในกรุงราชคฤห์ ชื่อว่า ราชคหิกะ

ชนผู้เกิดในแคว้นมคธ หรือว่า อาศัยอยู่ในแคว้นมคธ มีรูปว่า มาคธิโก (บุรุษ), มาคธิกา (สตรี), มาคธิกัม (ตระกูล)

ผู้เกิดในกรุงสาวัตถี หรือว่า อาศัยอยู่ในกรุงสาวัตถี ชื่อว่า สาวัตถิกะ

กาบิลวตถิโก (ชาวกรุงกบิลพัสดุ์) = กบิลวตถุมหิ ชาโต กบิลวตถุมหิ วสตีติ วา กาบิลวตถิโก.

เวสาลีโก (ชาวเมืองเวสาลี) = เวสาลิยัม ชาโต เวสาลิยัม วสตีติ วา เวสาลีโก.

[คำว่า วสเสสุ ชาโต (สิ่งที่เกิดแล้วในฤดูฝน) ปรากฏเป็นรูปอิตถิลิงค์ในฉบับสิงหลและอรรถพยายยาว่า วสสาสุ ชาโต แท้ที่จริงแล้วว่า คำว่า วสส (ฤดูฝน) มีรูปเป็นปุงลึงค์ ดังคัมภีร์อิธิธานัปทีปิกา (คาถา ๘๐) กล่าวว่า วสส วสสานปาฐสา (ฤดูฝน = วสส, วสสาน, ปาฐ) แต่สันสกฤตถือว่าเป็นอิตถิลิงค์โดยมีรูปว่า วรษา เทียบได้กับคำบาลีว่า วสสา ดังคัมภีร์ศัพทธานมมหานิธิ (หน้า ๓๘๓) กล่าวว่า วสสา. ถี. วสสนตี เมฆา อตฺร. สาวณภทสงขาเต มาสทฺวเย อุตฺมฺหิ (วสสา อิตถิลิงค์ ฝนยอมตกในฤดูนี้ ย่อมเป็นไปในฤดูสองเดือนกล่าวคือเดือน ๙ และ ๑๐) <มีรูปสันสกฤตว่า วรษา. สตรี. วรษนติ เมฆา อตฺร. ศฺราวณภทฺราตมเก มาสทฺวเย ฤเต> ดังนั้น ศัพท์อิตถิลิงค์ว่า วสสาสุ ตามฉบับสิงหลและอรรถพยายยาจึงไม่ผิด เพราะกล่าวตามสันสกฤต

คำว่า จาตุททีปิโก พบในฉบับสิงหลและอรรถพยายยาของสิงหล ส่วนฉบับฉันทะสังคีตพบ

รูปว่า จาตุททสิโก รูปนี้ไม่อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็น จตุททเส ชาโต จาตุททสิโก (วันที่เกิดมีในดิถีที่ ๑๔, วันขึ้น/แรม ๑๔ ค่ำ) เพราะ จตุททส ศัพท์ไม่อาจแสดงความหมายว่า ดิถีที่ ๑๔ แต่ควรมีรูปวิเคราะห์โดยลง ก ปัจจัยในสกัตถัตถิต หรือลง ก อักษรเป็นอาคมว่า จตุททสนนํ ปุรณํ จาตุททสี, จาตุททสีเยว จาตุททสิโก (ดิถีที่ ๑๔)

คำว่า มาคริก ทังณ ฦก ปัจจัยด้วยสูตรนี้ อาจลง ณ ปัจจัยด้วย อณฺณตถ ศัพท์ในสูตร ๓๗๖ ว่า ณ ราคา เตนรตตํ ตสฺเสทมณฺณตถสฺส จ และอาจลง ก อักษรเป็นอาคมได้บ้าง สำเร็จเป็นรูปว่า มาครโ, มาครโก ดังที่ท่านจะกล่าวต่อไปในสูตร ๓๗๗]

โลเก วิทิตो โลกโก, โลกาย สํวตฺตตฺติปิ โลกโก.

ธรรมที่ปรากฏแล้วในโลก ชื่อว่า โลกิกะ

แม้ธรรมที่เป็นไปเพื่อชาวโลก ก็ชื่อว่า โลกิกะ

ตถา มาติโต อาคตํ มาติกํ, ปิตติโต อาคตํ เปตติกํ นามํ.

ชื่อที่มาจากมารดา ชื่อว่า มาติกะ

ชื่อที่มาจากบิดา ชื่อว่า เปตติกะ หมายถึง ชื่อ

ก็เช่นเดียวกัน

[คำว่า มาติก คือ ชื่อที่ตั้งโดยเอาชื่อแม่เป็นหลัก เช่น สาริปุตุโต (บุตรของนางสารี) ส่วน เปตติก คือ ชื่อที่ตั้งโดยเอาชื่อพ่อเป็นหลัก เช่น สุทฺโธทนิ (บุตรของสุทฺโธทนะ) ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๒๓๕) พบรูปว่า มาติกวส (วงศ์ที่มาจากมารดา, วงศ์ฝ่ายมารดา)]

สมฺภูตตฺเต- มาติโต สมฺภูตํ มตฺติกํ.

ในความหมายว่า เกิด เช่น

ทรัพย์เกิดจากมารดา ชื่อว่า มัตติกะ (ทรัพย์นำมาจากฝ่ายมารดา)

[คำว่า มตฺติก มีศัพท์เดิมมาจาก มาตุ + ฦก ปัจจัย ช้อน ตฺ เป็น ตฺต แล้วทำรัสสะ อา ใน มา เป็น อ ด้วยสูตรว่า กฺวจาติมชฺฌตฺตรานํ เป็นต้น]

เอวํ เปตติกํ.

ตัวอย่างว่า

เปตุดิก (ทรัพย์เกิดจากบิดา) = ปิติตอ สมภูต เปตุดิก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สุต ๓๑) กล่าวถึงรูปว่า มตฺติก เท่านั้นในอรรถ ทั้งสองว่า อาคต และ สมภูต ด้วยสูตรว่า ตโต สมภูตมคต (ลง ฌิก ปัจจัยในความหมายว่า เกิดจากสิ่งนั้น มาจากสิ่งนั้น) มีอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า

อิท เต ตาต สุกฺทิน มาตุ มตฺติกํ อิตฺติกาย อิตฺติณฺ อณฺณ เปตฺติกํ, อณฺณ ปิตามหํ. ลพฺภา ตาต สุกฺทิน หีนายาวตฺติตฺวา โภคา จ ภูชิตฺตุ ปุณฺณานิ จ กาคฺตุ.^{๑๐๕}

“ลูกสุทิน นี่คือทรัพย์ฝ่ายมารดาเป็นสมบัติฝ่ายหญิงที่มาจากมารดา ของพ่อมีอีกต่างหาก ส่วนของปู่ก็ต่างหาก ลูกสุทินจงกลับมาเป็นคฤหัสถ์เถิด จะได้ใช้สอยทรัพย์สมบัติและทำบุญ”

ในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยได้อธิบาย มตฺติก ศัพท์ว่า

มตฺติกนฺติ มาติตอ อาคต.^{๑๐๖}

“คำว่า มตฺติก แปลว่า ทรัพย์ที่มาจากมารดา”

ในคัมภีร์จริยาปฏิภาณมูทาหรณ์ของ มตฺติก ศัพท์ในคาถาว่า

น มยฺหํ มตฺติกํ นามํ	นปิ เปตฺติกสมฺภวํ
ชาเตตฺถ เวสฺสวียา	ตสฺมา เวสฺสนฺตโร อหุ. ^{๑๐๗}

“ชื่อของเรามีได้มาจากฝ่ายมารดา ทั้งมิได้มาจากฝ่ายบิดา เราเกิดที่ ถนของคนค้าขายนี้ เพราะฉะนั้น เราจึงมีนามว่าพระเวสสันดร”

ตามหลักฐานจากวรรณกรรมบาลีที่ยกมาแสดงไว้นี้ ฌิก ปัจจัยที่ลงท้าย มาตุ ศัพท์ในอรรถว่า อาคต ควรมีรูปสำเร็จทั้งสองอย่าง คือ มาติก และ มตฺติก]

อุปธิ ตสส ปโยชนํ โอปธิกํ.

ขั้นนี้เป็นผลของกรรมนั้น ชื่อว่า โอปธิกะ (มีขั้นนี้เป็นผล)

[ข้อนี้หมายความว่า บุคคลทำกรรมไว้แล้ว กรรมที่เขาทำนั้นย่อมส่งผลให้มีขั้นอย่างนี้

คำว่า อุปธิ แปลตามศัพท์ว่า “ที่ตั้ง” หมายถึง ที่ตั้งแห่งทุกข์ สุข และโสมนัส โดยองค์ธรรม

คือกามคุณ ๕ ชั้น ๕ กิเลส ๑๐ โลกียกุศลกรรม และอกุศลกรรม จำแนกออกเป็น ๔ ประเภท กล่าวไว้ในอรรถกถาของมัชฌิมนิกาย (เล่ม ๓ หน้า ๑๒๖) คือ

๑. กามุปธิ กามคุณ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งสุขและโสมนัส
๒. วัณณุปธิ ชั้น ๕ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งหมดที่มีชั้นเป็นเหตุ
๓. กิเลสุปธิ กิเลส ๑๐ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในอบาย
๔. อภิสังขารุปธิ กรรมที่เป็นโลกียกุศลกรรมและอกุศลกรรม เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในภพ]

สกตเถปิ- อสงฺชาโรเยว อสงฺชาริกิ.

แม้ในความหมายของตน เช่น

สภาพไม่มีสังขาร (ไม่มีสภาพกระตุ้นเตือน) นั้นแหละ ชื่อว่า อสังขาริกะ

[อรรถสัคตที่ท่านแสดงถึงในที่นี้ และอรรถว่า ภตฺติ ที่จะกล่าวในความหมายต่อไป เป็นอรรถที่ได้รับด้วย อาทิ ศัพท์ในประโยคว่า เอวมาทิตฺเต จ ฌิกปฺปจฺจโย โหติ (ลง ฌิก บัจจโยในอรรถมีอย่างนี้เป็นต้น) ซึ่งเป็นประโยคที่ระบุถึงเนื้อความของ อาทิ ศัพท์ในคำว่า เตนกตาทิจ ในสูตร ๓๗๔

ความหมายของตนที่เรียกว่า สกตฺถ นี ไม่มีความหมายอะไรเพิ่มเติม มีเพียงอรรถเดิมเท่านั้น คือ บทเดิมแสดงความหมายอย่างใด ก็มีความหมายของบทเดิมอย่างนั้น ที่จริงแล้ว ทุกศัพท์ในภาษาบาลีต้องมีความหมาย ศัพท์ที่ไม่มีความหมายก็คือนิบาตที่ใช้เป็นบทปุระณะ คือ ทำบทให้เต็มเพื่อความสละสลวยเท่านั้น ส่วนศัพท์อื่นที่ไม่ใช่ในนิบาตดังกล่าวล้วนมีความหมายทั้งสิ้น ดังนั้นอรรถสัคตที่เป็นอรรถของบัจจโย และอรรถของศัพท์ศัพท์ภาวะ จึงมีความหมายของบทหน้าที่ตนประกอบรวม ดังคัมภีร์นिरुद्धิตีปนี (สูตร ๕๕๐) ได้อธิบายลักษณะของสกตฺถบัจจโยไว้ว่า สกตฺถโกติ สกปทฺถโก, ปกตฺถิลฺลคปทฺถโกติ วุตฺตํ โหติ (คำว่า สกตฺถโก คือ เนื้อความแห่งบทของตน ความหมายคือเนื้อความแห่งบทที่เป็นปกตฺถิล) เช่น เทวเวย เทวตา (เทพนั้นแหละ ชื่อว่า เทวตา) ตา บัจจโยในบทนี้แสดงความหมายว่า เทพ ของบทหน้า โดย เอว ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามอรรถอื่น จึงไม่ลงในอรรถสมุหะว่า เทวานํ สมุโห เทวตา (หมู่เทพ ชื่อว่า เทวตา) และไม่ลงในอรรถภาวะว่า เทวสุส ภาโว เทวตา (ความเป็นเทพ ชื่อว่า เทวตา) มีรูปวิเคราะหฺที่ละบทว่า

- สสฺส เอส สโก (ส ศัพท์ + ก บัจจโยในอิทังถัตถิต)
- สโก เอว อตฺถโก สกตฺถโก (อวธารณนุรพบทกรรมธารยสมาส)

ในคัมภีร์ปริภาเซนทุเสชระ (ข้อ ๑๒๗ หน้า ๔๘๔) กล่าวว่า อนิทธิภูตฤตา ปจฺยา สกตเถ ภวนติ (ปัจจัยที่มีได้แสดงความหมายย่อมมีได้ในอรรถสัถ์) <มีรูปสันสกฤตว่า อนิทธิภูตฤตา ปฺรตฺยยะ สุวรุเถ ภวนติ.> ดังนั้น สกตปัจจัยจึงเป็นปัจจัยที่ลงในอรรถของบทเดิม ในภาษาบาลี นิยมใช้สกตปัจจัย ๕ ศัพท์ คือ

๑. ก ปัจจัย เช่น หิโน เอว หินโก (คนทรามนั้นแหละ), โปโต เอว โปตโก (ลูกน้อยนั้นแหละ)

๒. ญ ปัจจัย เช่น ยถาภูตเมว ยถาภูจํ (ความเป็นจริงนั้นแหละ), กรุณา เอว การุณยํ (ความกรุณานั้นแหละ), ปตฺตกาลเมว ปตฺตกมลํ (กรรมที่มีกาลสมควรแล้วนั้นแหละ), อาภาสานนฺตเมว อาภาสานนฺจํ (อาภาศอันไม่มีที่สุดนั้นแหละ)

๓. ตา ปัจจัย เช่น เทโว เอว เทวตา (เทพนั้นแหละ), ปาคุณฺณเมว ปาคุณฺณตา (ความคล่องแคล่วนั้นแหละ), กมฺมณฺณเมว กมฺมณฺณตา (ความควรแก่การียนั้นแหละ)

๔. มย ปัจจัย เช่น ทานํ เอว ทานมยํ (ทานนั้นแหละ), สीलํ เอว สीलมยํ (ศีลนั้นแหละ), ภาวนา เอว ภาวนามยํ (ภาวณานั้นแหละ)

๕. ฌิก ปัจจัย เช่น อสงฺขารเวยว อสงฺขาริกํ (สภาพไม่มีสังขารนั้นแหละ), สสงฺขารเวยว สสงฺขาริกํ (หุมปัจจัยที่มีสังขารนั้นแหละ), นามเมว นามิกํ (คำนามนั้นแหละ), อาขยาดเมว อาขยาดิกํ (อาขยาดนั้นแหละ), อุปสคโคเวยว อุปสคคิกํ (อุปสรรคนั้นแหละ), นิปาโตเวยว เนปาติกํ (นิบาตนั้นแหละ) ในบางที่แปลง ก เป็น ย เช่น หิริโอดตฺตปิยํ (หิริโอดตฺตปิ เอว หิริโอดตฺตปิย)

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๒) กล่าวสูตรว่า สกตเถ (ลงปัจจัยในอรรถสัถ์) แล้วแสดงถึง ก ปัจจัยดังที่กล่าวไว้ข้างต้น แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๘๔) กล่าวว่า เป็น ก อาคมที่ลงด้วยการกล่าวว่า สพฺพโต ซ้ำอีกในสูตรว่า สพฺพโต โก

คำว่า อสงฺขาริก พบรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิ (หน้า ๑๖๘) ว่า

- นตฺถิ สงฺขารो ยสฺสาติ อสงฺขาริ (จิตที่ไม่มีสังขาร) = น ศัพท์ + สงฺขาร ศัพท์
- อสงฺขารเมว อสงฺขาริกํ (จิตที่ไม่มีสังขารนั้นแหละ) = อสงฺขาร ศัพท์ + ฌิก ปัจจัย

ในสกตัตถิต

คำว่า อสงฺขาริก (อสงฺขาริกจิต) คือ จิตที่ไม่มีสภาพกระตุ้นเตือน หมายถึง จิตที่ไม่มี ความเพียรที่เกิดจากสภาพกระตุ้นเตือน โดยกล่าวถึงสังขารคือสภาพกระตุ้นเตือน แต่มุ่งให้หมายถึง ความเพียร การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การอุปจาะระ คือ สำนวนที่กล่าวถึง

เหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสภาพกระตุ้นเตือนอันเป็นเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงความเพียรอันเป็นผล (การใช้เป็นสำนวนในที่นี้มีสาเหตุมาจากสภาพกระตุ้นเตือนไม่มีในจิตที่กำลังเกิดขึ้นนั่นเอง)

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้เป็นคำที่กล่าวไว้โดยตรง จึงหมายถึง จิตที่ไม่มีสภาพกระตุ้นเตือน การกล่าวไว้โดยตรงในเรื่องนี้มุ่งแสดงถึงความไม่มีสังขารเป็นหลัก

แม้คำว่า สสงฺขาริก (จิตที่มีสังขารกระตุ้นเตือน) ก็หมายถึง จิตที่มีความเพียรซึ่งเกิดจากสภาพกระตุ้นเตือน หรือเป็นจิตที่มีสภาพกระตุ้นเตือน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สงฺขารเณ สห วตฺตตฺติ สสงฺขารํ (จิตที่เป็นไปกับด้วยสังขาร) = ส ศัพท์ + สงฺขาร ศัพท์

- สสงฺขารเมว สสงฺขาริกํ (จิตที่เป็นไปกับด้วยสังขารนั้นแหละ) = สสงฺขาร ศัพท์ + ณิก

ปัจจัยในสกัตถัตถิต

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๒๘-๙) อธิบายว่า คำว่า สงฺขาร (สภาวะปรุงแต่ง) คือ ความเพียรทางกายและวาจาของตน (ปโยคะ) และความเพียรทางใจของตนอันได้แก่การพิจารณาถึงคุณและโทษ พร้อมทั้งการชักชวนทางวาจาของผู้อื่น (อุบายะ)

คำว่า อสงฺขาริก, สสงฺขาริก มีรูปวิเคราะห์ตามคัมภีร์ปรมัตถทีปนีว่า

- นตฺถิ สงฺขาโร อสฺสาติ อสงฺขาโร, ปจฺจยคณฺเ (หมู่ปัจจัยที่ไม่มีสังขาร) หมายถึง หมู่

ปัจจัยมีอารมณ์และโยนิโสมนสิการเป็นต้นที่ทำให้เกิดมหากุศลจิตซึ่งไม่มีสังขาร

- อสงฺขารเณ อุปฺปนฺนํ อสงฺขาริกํ (จิตที่เกิดด้วยหมู่ปัจจัยที่ไม่มีสังขาร) = อสงฺขาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน อุปฺปนฺนํ ตัถฺธิ

- สงฺขารเณ สห วตฺตตฺติ สสงฺขาโร, ปจฺจยคณฺเ (หมู่ปัจจัยที่เป็นไปกับด้วยสังขาร)

- สสงฺขารเณ อุปฺปนฺนํ สสงฺขาริกํ (จิตที่เกิดด้วยหมู่ปัจจัยที่เป็นไปกับด้วยสังขาร) = สสงฺขาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน อุปฺปนฺนํ ตัถฺธิ

ตามความเห็นของคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิยาวัณนี คำว่า อสงฺขาร และ สสงฺขาร เป็นชื่อของจิตเหมือน อสงฺขาริก และ สสงฺขาริก ส่วนคัมภีร์ปรมัตถทีปนีเห็นว่า คำว่า อสงฺขาร และ สสงฺขาร เป็นชื่อของหมู่ปัจจัย ส่วน อสงฺขาริก และ สสงฺขาริก เป็นชื่อของจิต

ในที่นี้ขออธิบายว่า ความเห็นของคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิยาวัณนีสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

โสมนัสสสหคตํ ฌาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขารํ สสงฺขารญจ.^{๑๐๘}

“จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส ประกอบกับฌาณ ไม่มีสังขารดวงหนึ่ง มีสังขารดวงหนึ่ง”

อดฺตโน วา ปฺรสฺส วา สมฺมสฺสาหฺชนิํ จิตฺตปโยคสงฺขาตํ สงฺขรณํ สงฺขารโ, โส เอตฺสฺสนตฺถิํติ อสงฺขารํ. เตน ปน สห สงฺขารเณ ปวตฺตตฺติติ สสงฺขารํ.^{๑๐๙}

“สังขาร คือ การปรุงแต่งที่เรียกว่าความเพียรทางใจที่เกิดจากความอึดสาหะของตนและผู้อื่น สังขารนั้นไม่มีแก่จิตนั้น เหตุนั้น จิตนั้นชื่อว่า อสังขาร ส่วนจิตที่เป็นไปกับด้วยสังขารนั้นชื่อว่า สสังขาร”

อย่างไรก็ตามคำอธิบายในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีก็สอดคล้องกับพระดำรัสในคัมภีร์ธรรมสังคณี (ข้อ ๓๙๙ หน้า ๑๑๑) ว่า ยสฺมี สมเย อกุสฺสํ จิตฺตํ อุปปนฺหนํ โหติ โสมนัสสสหคตํ ทิฏฺฐจิตฺตสมฺปยุตฺตํ สสงฺขารเณ (สมัยใดอกุศลจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ ย่อมเกิดด้วยหมู่ปัจจัยที่มีสภาพกระตุ้นเตือน) และสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์อัญญสาสนีที่ว่า

เอวํ ฌาณสมฺปยุตฺตํ หุตฺวา อุปปนฺหนญฺเจตํ อสงฺขารเณ อปฺปโยเคน อนฺุบายจินฺตนาเย อุปปนฺหนตฺตา อสงฺขาริกํ นาม ชาตํ.^{๑๑๐}

“อนึ่ง มหากุศลจิตดวงแรกที่เกิดขึ้นประกอบกับปัญญาอย่างนี้ ได้ชื่อว่า อสังขาริก (จิตที่เกิดด้วยหมู่ปัจจัยที่ไม่มีสังขารล้วนๆ) เพราะเกิดขึ้นโดยปราศจากหมู่ปัจจัยที่ไม่มีสังขาร คือ ไม่มีความเพียร[ทางกายและวาจาของตน] และไม่มีการดำริถึงอุปายะ [อุปายะที่ทำให้เกิดความผากเพียรอันได้แก่การคิดถึงคุณและโทษหรือการชักชวนของผู้อื่น”

สห สงฺขารเณนาติ สสงฺขารโ. เตน สสงฺขารเณ สปปโยเคน สอุปายเณ ปจฺจยคณฺเณนาติ อตฺโถ. เยน หิ อารมฺมณาทินา ปจฺจยคณฺเณน ปจฺมํ มหาจิตฺตํ อุปปชฺชติ, เตเนว สปปโยเคน สอุปายเณ อิํอุปชฺชติ.^{๑๑๑}

“หมู่ปัจจัยอันเป็นไปพร้อมกับสภาพกระตุ้นเตือนชื่อว่า สสังขาร หมายความว่า [เกิด]ด้วยหมู่ปัจจัยที่มีสภาพกระตุ้นเตือน คือเป็นไปพร้อมกับบโยคะ (ความเพียร) และเป็นไปพร้อมกับอุปายะ (อุปาย) ที่จริงแล้ว มหากุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้นด้วยหมู่ปัจจัยมีอารมณ์เป็นต้นใด จิตดวงที่ ๒ นี้ก็เกิดขึ้นด้วยหมู่ปัจจัยอันมีบโยคะและอุปายนั้นเหมือนกัน”

คำอธิบายข้างต้นนี้มุ่งแสดงว่า อีก ปัจจัยใน อสงฺขาร อาจใช้ในความหมายว่า อุปปันนะ หรือสกัตถะก็ได้ แม้ข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์จะใกล้เคียงกับมติของคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินี แต่ท่านใช้เป็นรูปบุลงค์ว่า อสงฺขารเวยว ซึ่งหมายถึงจิต (มโน) ไม่ได้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

เอวํ สสงฺขาริกํ, นามเมว นามิกํ.

ตัวอย่างว่า

สสงฺขาริกํ (หมู่ปัจจัยที่มีสังขารนั้นแหละ) = สสงฺขาโรเยว สสงฺขาริกํ.

ค่านามนั้นแหละ ชื่อว่า นามิกะ ก็เช่นเดียวกันนี้

เอวํ อาขยาดิกํ, โอปสคฺคิกํ, เนปาดิกํ.

ตัวอย่างว่า

อาขยาดิกํ (อาขยาดนั้นแหละ) = อาขยาดเมว อาขยาดิกํ.

โอปสคฺคิกํ (อุปสรรคนั้นแหละ) = อุปสคฺโคเยว โอปสคฺคิกํ.

เนปาดิกํ (นิบาตนั้นแหละ) = นิปาโตเยว เนปาดิกํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

จตุมหาราเช ภตฺติ เอเตสนฺติ จาตุมหาราชิกา.

ความภักดีในท้าวจตุมหาราชของเทวดาเหล่านั้นมีอยู่ เหตุฉะนั้น เทวดาเหล่านั้นชื่อว่า จาตุมหาราชิกา (เทวดาผู้ภักดีต่อท้าวจตุมหาราช)

[ตัวอย่างนี้เป็นอุทาหรณ์ในความหมายว่า ภักดีในสิ่งนั้น อนึ่ง คำว่า จตุมหาราช มาจากรูปวิเคราะห์ทศุสมาสว่า จตฺตาโร มหาราชาโน จตุมหาราชํ (สมาหารทศุสมาส)]

เอวํ อณฺณตฺถเปปี โยเชตพฺพํ.

แม้ในความหมายอื่นๆ ก็พึงประกอบเช่นเดียวกันนี้

[ปทฺรูปสัทธิฎีกายกอุทาหรณ์ในความหมายนี้มาแสดงว่า พุทฺเธ ภตฺติ อสฺสชาติ พุทฺธิโก (ผู้ภักดีต่อพระพุทฺธเจ้า)]

“กสาเวน รตตณ”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า กสาเวน รตตํ ([ผ้า]ย้อมแล้วด้วยน้ำฝาด) [พระกัจจายนะ จะกล่าววิธีนี้]

๓๗๖. ณ ราคา เตน รตตํ ตสฺสเทมณฺณตฺถสฺ จ.

ลง ณ ปัจจัยและปัจจัยอื่น ทำนามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย้อม ในความหมายว่า ย้อมแล้วด้วยสิ่งนั้น, ในความหมายว่า สิ่งนี้เป็นของบุคคลนั้น และในความหมายอื่นๆ ได้บ้าง

ณ จ อ. ณ ปัจจัย ด้วย โหติ ย่อมลง ปร ในเบื้องหลัง ราคา จากนามศัพท์ที่แสดงความหมายว่าน้ำย้อม เตน รตตํ อิติ อตฺถสฺ จ ในอรรถว่าย้อมแล้วด้วยสิ่งนั้น ด้วย ตสฺส อิทํ อิติ อตฺถสฺ จ ในอรรถว่าสิ่งนี้ของบุคคลนั้น ด้วย อณฺณตฺถสฺ จ ในอรรถอื่น ท. ด้วย วา บ้าง ๕

[จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่รวบรวมการลง เณยฺย ปัจจัยในอรรถว่า ตตฺถ ชาโต, ตตฺถ วสฺติ, ตสฺส หิตํ และ ตํ อรหฺติ เป็นต้น จึงเป็นการรวบรวมทั้งปัจจัยและอรรถของปัจจัยทั้งสองอย่าง แต่การรวบรวมปัจจัยจัดเป็นอรรถตสมุจฺจยะ คือ การรวบรวมสิ่งที่ยังมิได้กล่าวไว้ และส่วนการรวบรวมอรรถของปัจจัยจัดเป็นอรรถตสมุจฺจยะ คือ การรวบรวมสิ่งที่กล่าวไว้แล้ว เพราะกล่าวไว้โดยตรงในสูตรว่า ตสฺสเทมณฺณตฺถสฺ จ ซึ่งมีความหมายว่า ตสฺส อิทํ อิติ อตฺถสฺ จ (ในความหมายว่า สิ่งนี้เป็นของบุคคลนั้น ด้วย) อณฺณตฺถสฺ จ (ในความหมายอื่นๆ ด้วย)

วา ศัพท์จากสูตรว่า วา ณปฺจเจ ติตตามมาปรากฏในทุกสูตร

ในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๕๒) พบรูปว่า ณ ราคา ตสฺสเทมณฺณตฺถสฺ จ โดยไม่มีคำว่า เตน รตตํ แม้คัมภีร์นยาสะ (คำอธิบายสูตร ๓๕๒) ก็กล่าวว่าสูตรนี้มี ๖ บท คือ ณ ราคา ตสฺส อิทํ อณฺณตฺถสฺ และ จ อีกทั้งอธิบายเพิ่มเติมว่า อรรถว่า เตน รตตํ เป็นที่อนุมานรู้ได้จากคำว่า ราคา (นามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย้อม) และคำว่า อณฺณตฺถสฺ (และในความหมายอื่นๆ) แต่เพื่อให้ข้อความชัดเจนขึ้นปทรูปสิทธิปกรณ์จึงเพิ่มคำว่า เตน รตตํ เข้ามา]

ราคตถวาทกา ลิงคฺมหา “เตน รตฺต”มิจฺเจตสฺมี อตฺเถ “ตสฺเส”ติ ญฺญจฺยณฺตโต
“อิท”มิจฺเจตสฺมี อตฺเถ จ อญฺญตฺเถสุ จ ญฺปฺปจฺจโย โหติ วา.

ลง ณ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย่อม ในความหมายนี้
ว่า ย่อมแล้วด้วยสิ่งนั้น, ลง ณ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วยฉ้วนวิภัตติว่า ของสิ่งนั้น
ในความหมายนี้ว่า สิ่งนี้ และในความหมายอื่นๆ ได้บ้าง

[คำว่า ราค แปลตามศัพท์ว่า “น้ำย่อม” ดังปรากฏข้อความในคัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐิกา
(ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๑) ว่า รมฺชเตเนเนติ ราโค กุสุมฺพาติ (บุคคลย่อมย่อมด้วยน้ำย่อมนี้ เหตุนี้
น้ำย่อมนี้ชื่อว่า ราคะ คือ ดอกคำเป็นต้น) แต่ในที่นี้เป็นผลอุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่ง
ให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่เป็นการกล่าวถึงผลคือน้ำย่อม แต่เจตนาหมายถึงเหตุคือศัพท์ที่แสดงน้ำย่อม
ดังในวุตติได้อธิบายว่า ราคตถวาทกา ลิงคฺมหา (ท้ายนามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย่อม) แม้
ปทฺฐปฺปสฺสทฺธิกาทิธิบายว่า

“ราคตถวาทกา ลิงคฺมหา”ติ อตฺถาธิตฺตลึงเคน สห อิธ วุตฺตํ. ราคทพฺพสฺส สมานาธิกรณ-
ภาวานุปฺปตฺติโต ราคตถวาทกาติ อตฺถโต สิทฺธํ.^{๑๑๒}

“ในที่นี้กล่าวพร้อมด้วยนามศัพท์ที่ได้รับโดยอรรถปริยายว่า ราคตถวาทกา ลิงคฺมหา (ท้าย
นามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย่อม) คำว่า ราคตถวาทกา (แสดงความหมายว่า น้ำย่อม) ปรากฏ
โดยอรรถปริยาย เพราะตัวน้ำย่อมปราศจากควมมีอรรถเสมอกันกับ ณ ปัจจัย] [คือ ลงปัจจัยท้าย
น้ำย่อมไม่ได้ ต้องลงท้ายศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย่อม”

กล่าวอีกนัยหนึ่งจัดเป็นอเนกไทยจาระ คือ สำนวนที่กล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน โดยกล่าวถึงสิ่ง
ที่เหมือนกันให้ต่างกัน หรือกล่าวสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน การกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน เช่น
คำว่า กณฺธิการสฺส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ) ความจริงไม้ก็คือต้นกรรณิการนั่นเอง ไม่ต่างกัน แต่
คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือต้นกรรณิการให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่งคล้ายกับคำว่า รมฺชโย ปุตฺโต (บุตร
ของพระราชา) ซึ่งหมายถึงบุคคลสองคน หรือคำว่า สิลาปุตฺตกสฺส สรีริ (แห่งลูกหินบด) คำว่า สรีริ
(แห่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือน
เป็นสองสิ่ง ดังหลักฐานในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๑๙) ว่า

เอตฺถ จ ทพฺพาทิวเสน อเกทสฺส จินฺตนสฺส อตฺถวิเสสยาปนตฺถํ วิภาคกปฺปนาวเสน
เกทกรณฺ ปฺริยายกถาติ ทญฺจพฺพํ ยถา สิลาปุตฺตกสฺส สรีรินฺติ.^{๑๑๓}

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ การกระทำความด่าริ้นไม่ต่างกันโดยรูปร่างเป็นต้นให้ต่างกัน ด้วยการจำแนกแจกแจงเพื่อให้รู้ความหมายพิเศษ เป็นคำแสดงโดยปริยายเหมือนคำว่า สิลาปุตตกสส สรีร (แห่งลูกหินบด)”

ส่วนการกล่าวสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน เช่นคำว่า ปตต ภูมฺชติ (กินภาชนะ) ความหมายของคำนี้คือ กินอาหารในภาชนะ โดยกล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันคืออาหารและภาชนะให้เหมือนกันด้วยการประกอบใช้ ปตต ศัพท์ หรือคำว่า คามธมฺม คำนี้แปลตามศัพท์ว่า ข้อประพจน์ของบ้าน แต่หมายถึงข้อประพจน์ของชาวบ้าน โดยคำว่า คาม (หมู่บ้าน) หมายถึงชาวบ้าน จึงเป็นการกล่าวสิ่งที่ต่างกันคือหมู่บ้านและชาวบ้านให้เหมือนกันด้วยการประกอบใช้ คาม ศัพท์ ดังหลักฐานปรากฏในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่

คามธมฺมนฺติ เอตถ คามสทุเทน คามวาสีโน วุตฺตา อเกหูปจาเรนาติ อาห คามวาสิก-
มนุสฺसानฺติ.^{๑๑๔}

“ชาวบ้านผู้อยู่ในหมู่บ้านถูกกล่าวไว้ด้วย คาม ศัพท์ ในคำว่า คามธมฺม นี้ ด้วยการกล่าวโดยไม่ต่างกัน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า คามวาสิกมนุสฺसान (มนุษย์ผู้อยู่ในหมู่บ้าน)”

ในไวยากรณ์สันสกฤตยกตัวอย่างว่า ฌฎากาโส (อากาศคือหม้อ), ปิจรากาโส (อากาศคือหม้อ) ทั้งอากาศและหม้อเป็นคนละอย่างกัน แต่กล่าวไว้เหมือนเป็นอย่างเดียวกัน จึงจัดเป็นอเกหูปจาเร]

กาสาว วตถ.

ฝ้าย้อมแล้วด้วยน้ำฟาด = กสาเวน รตต กาสาว.

การประกอบรูปศัพท์ กาสาว

ศัพท์เดิมเป็น กสาว ศัพท์ และ รตต ศัพท์

ลง นา ตติยาวิภัติ ฝ้ายเอกพจน์ท้าย กสาว ศัพท์ด้วยสูตรว่า “กรเณ ตติยา”

แปลง นา ท้าย อ การันต์เป็น เอน ด้วยสูตรว่า “อโต เนน”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กสาเวน

ลง สิ ปฐมวิภัติ ฝ้ายเอกพจน์ท้าย รตต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อัม ด้วยสูตรว่า “สี”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น รตต์

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า กสาเวน รตต์ (ย้อมแล้วด้วยน้ำฝาด) อิติ อตเถ ในอรรถนี้

ลง ณ ปัจจัยท้าย กสาเวน ด้วยสูตรว่า “ณ ราคา เตน รตต์ ตสฺเสทมนมฺมตฺเถสุ จ”

ลบวิภัตติท้าย กสาเวน และ รตต์ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ รตต์ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมฺปโยโค”

ลบ ณ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลป”

ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ พุทธิ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “วุทฺธาติสรสฺส ะเปยฺ สณฺณ จ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กาสาว

ตั้ง กาสาว ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺทฺธิตสฺมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย กาสาว ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์[นปฺงสกลิงค์]เป็น อัม ด้วยสูตรว่า “สี”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น กาสาว

เอว กาสาย

ตัวอย่างว่า

กาสาย (ฝ้ายย้อมแล้วด้วยน้ำฝาด) = กสาเวน รตต์ กาสาย

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า กสาว และ กสาย เป็นคำไวพจน์กัน ศัพท์เดิมเป็น กสาว เมื่อแปลง ว เป็น ย ก็
มีรูปเป็น กสาย ดังอุทาหรณ์ว่า

ทีฆาวุ = ทีฆายุ

อาวุธ = आयु

กาสาว = กาสาย

สาลิลาวก = สาลิลายก

ติณลาวก = ตินลายก]

กุสุเมณ รตต์ โกสุมภ, หลิตทียา รตต์ หลิตท, ปตตงค, มณชิฏจ, กุญกุม, นีเลน
รตต์ นีล.

ฝ้าย้อมแล้วด้วยดอกคำ ชื่อว่า โกสุมภะ (ฝ้าย้อมดอกคำ)

ฝ้าย้อมแล้วด้วยขมิ้น ชื่อว่า หลิตทะ (ฝ้าย้อมขมิ้น)

ปตตงค (ฝ้าย้อมแล้วด้วยจันทน์แดง) = ปตตงเคน รตต์ ปตตงค.

มณชิฏจ (ฝ้าย้อมแล้วด้วยมะหาด) = มณชิฏเจน รตต์ มณชิฏจ.

กุญกุม (ฝ้าย้อมแล้วด้วยหญ้าฝรั่น) = กุญกุเมน รตต์ กุญกุม.

ฝ้าย้อมแล้วด้วยสีเขียว ชื่อว่า นีละ

เอว ปิต.

ตัวอย่างว่า ปิต (ฝ้าย้อมแล้วด้วยสีเหลือง) ก็เช่นเดียวกันนี้

[ศัพท์ว่า นีล และ ปิต ไม่พฤทธิ อี เป็น เอ ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ที่ถือว่าเป็น
ข้อยกเว้นที่เป็นผลของ วา ศัพท์ที่ทำหน้าที่วัดถิตวิภาสาในสูตรว่า วุทธาติสรสสุ วา เป็นต้น แต่
โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๑) กล่าวว่า นีล และ ปิต ศัพท์ไม่ใช่บทตัทธิต เพราะ
ไม่มีการพฤทธิ แต่เป็นคุณศัพท์ คือ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยคุณลักษณะ เช่น สุกก (ผ้าขาว) คำนี้
มีเหตุเกิดคือสีขาว จึงสามารถแสดงสิ่งของอันเป็นที่ตั้งของคุณลักษณะได้โดยไม่ต้องลงตัทธิตปัจจัย
ตามหลักภาษาเรียกว่า ฐานูปจาระ คือ ส่วนที่กล่าวถึงฐาน แต่หมายถึงฐานะ หรือเป็นคุณูปจาระ
คือ ส่วนที่กล่าวถึงคุณลักษณะ แต่หมายถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสี แต่
เจตนาหมายถึงผ้าที่ประกอบด้วยสี ดังข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ว่า

อิธ กสมาน โหติ นีล ปิตนติ. คุณวจนตดา วินาปิ เณน ณตถสสาภิธานโต.^{๑๑๔}

“ถามว่า : เหตุใดจึงไม่ลง ณ ปัจจัยในคำว่า นีล ปิต เหล่านี้

ตอบว่า : ไม่ลง ณ ปัจจัย เพราะสามารถแสดงความหมายของ ณ ปัจจัยได้โดยปราศจาก
ณ ปัจจัย เพราะเป็นคุณศัพท์”

ในคัมภีร์นirutติปิณี (สูตร ๔๔) ได้อธิบายเรื่องนี้ว่า

นีล วตถ, ปิต วตถนติอาทิสู ปน นีลปิตาติสททา คุณสททตดา ปจฺเยน วินา คุณนิสฺสย
ทพฺพ วทนติ. เอว สพฺเพสุ คุณสททชาติสททนามสทฺเทสุ.^{๑๑๕}

“ส่วนในอุทาหรณ์ว่า นิล วุตถิ, ปิต วุตถิ เป็นต้น ศัพท์ว่า นิล และ ปิต เป็นต้น ย่อมแสดงทัฬหะอันเป็นที่อาศัยของคุณลักษณะได้โดยปราศจากปัจจัย เพราะเป็นคุณศัพท์ ในศัพท์ทั้งหมดที่เป็นคุณศัพท์ ชาตศัพท์ และนามศัพท์ก็เช่นเดียวกันนี้”]

อิทมตฺเต- มหีสสุส อิหฺ มาหีสํ มํสํ ทฺธิ สบฺปิ จมฺมาทิกํ วา, สุกรฺสสุ อิหฺ โสกรํ, กจฺจายนฺสสุ อิหฺ กจฺจายนํ พยากรณํ

ในอรรถของ อิหฺ ศัพท์ เช่น

ของนี้แห่งกระปือ ชื่อว่า มาหิงสะ หมายถึง เนื้อ นมเปรี้ยว เนยใส หรือหนัง เป็นต้น

ของนี้แห่งสุกร ชื่อว่า โสกระ

ไวยากรณ์ของพระกัจจายนะ ชื่อว่า กัจจายนะ หมายถึง คัมภีร์ไวยากรณ์

[คำว่า มหิส, มหีส ใช้ได้ทั้งสองอย่าง โดยคำหลังลงนิคคหิตอาคม

คำว่า โสกร พบในปทฺฐปสฺสิทฺธินิสสัยใหม่ ปทฺฐปสฺสิทฺธิคณฺฐิ และฉบับพม่าเดิม แต่ฉบับฉฺฉฺฐสํสฺสิดิมีรูปว่า สุกร ในที่นี้ใช้เป็น โสกร เพราะต้องทำการพทุธิสฺสระ อุ เป็น โอ ในเพราะ ณ ปัจจัย จะเห็นได้ว่าในสัททนีติปกรณ (สุดตมาลา สูตร ๗๖๕) ก็มีรูปว่า โสกร นอกจากนี้ สันสกฤตก็มีรูปพทุธิอักษรว่า เสากร ดังข้อความในคัมภีร์ศัพทกาลปทุมะ (เล่ม ๕ หน้า ๔๒๒) ว่า เสากระ, ตฺริ. สุกรสฺยามิติ. สุกร + อณฺ สุกรสมฺพนฺธิ (เสากร. ติลิงค์ ของนี้แห่งสุกร เหตุนี้ ชื่อว่า เสากระ สุกร ศัพท์ + อณฺ ปัจจัย คือ ของที่เนื่องด้วยสุกร)

คำว่า กจฺจายน มีรูปเป็นนอปัจจัตถิตในสูตร ๓๖๖ ว่า ฌายนฌาน วจฺจาทิโต (ลง ฌายน ปัจจัยและ ฌาน ปัจจัยท้าย วจฺจ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า บุตร ได้บ้าง) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า กจฺจสฺส ปุตฺโต กจฺจายโน (บุตรของพระกัจจะ ชื่อว่า กัจจายนะ)]

เอวํ โสคตํ สาสนํ

ตัวอย่างว่า

โสคตํ สาสนํ (ศาสนาของพระสุคต) = สุคตสฺส อิหฺ โสคตํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ในฉบับสิงหลบางฉบับมีรูปเป็นลิงค์อื่นอีกว่า โสคโต ธมโม (ธรรมของพระสุคต), โสคโต สัมโม (พระสงฆ์ของพระสุคต)]

คำว่า พุทธศักราช ในภาษาบาลีใช้เป็น พุทธวสส ส่วนคำว่า จุลศักราช ในภาษาบาลีใช้เป็น สาก โดยลง ณ ปัจจัยท้าย สก ศัพท์ มีรูปวิเคราะหว่า สกานํ ราชัน อิทํ สากํ, สวจุณํ (ปีของกลุ่มพระเจ้าสกะ ชื่อว่า สากะ หมายถึง ปี) แม้สันสกฤตก็มีรูปที่คล้ายคลึงกันว่า ศาก โดยสันสกฤตถือว่ามาจาก ศก ศัพท์ + ฌณ ปัจจัย (บาลีก็คือ ณ ปัจจัย) ดังคัมภีร์ศัพท์สโตมมทานิ (หน้า ๔๒๖) กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า สุวราชยวธิ วตสปรวรุตตเก ราชเกเท, ตทีเย วตสเร จ ปุ (ย่อมเป็นไปในกษัตริย์กลุ่มหนึ่งที่ตั้งปี เริ่มตั้งแต่พระเจ้าสวราช และเป็นไปในปีที่เกิดจากกษัตริย์เหล่านั้น เป็นปุงลิงค์)]

“อิสิส อิทน”ติ อตเถ ฌปฺจเย กเต วุฑฺฒิมหิ สมฺปตเต-

เมื่อลง ฌ ปัจจัยในความหมายว่า สิ่งนี้เป็นของฤๅษี แล้ว เมื่อการพฤทธิ
ปรากฏพร้อมแล้ว [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

“สณฺเณ, ยูนฺมาคโม, จาเน”ติ จ วตฺตเต.

สืบทว่า สณฺเณ และ ยูนฺมาคโม จาเน ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๗๗. อาตฺตณฺจ.

แปลง อิ และ อุ เป็น อา และให้ลงอาคม ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ฌ
อนุพันธ์ ในที่อันสมควร

ยฺหํ อาตฺตํ จ อ.ความเป็น อา แห่ง อิ และ อุ อักษร ท. ด้วย อาคโม จ อ.อาคม
ด้วย โหติ ย่อมมี ปฺจเย ในเพราะปัจจัย สณฺเณ อันเป็นไปกับด้วย ฌ อนุพันธ์ จาเน ใน
ฐานะ ๒

[สูตรนี้แสดงการแปลง อิ และ อุ เป็น อา ในเพราะ ฌ อนุพันธ์ปัจจัย และลง ริ อาคม
อีกด้วยในอุทาหรณ์ว่า อาริสฺส ที่มาจาก อิสิส อิทํ อาริสฺส (สิ่งนี้เป็นของฤๅษี)]

อิ-อุ อิจฺเจเตสํ อาทิสฺราณํ อาตฺตณฺจ โหติ สณฺการปฺจเย ปเร. จสฺสทฺเทน
ริการาคโม จ จาเนติ อิการิสฺส อาตฺตํ.

แปลงสระต้นเหล่านี้คือ อิ และ อุ เป็น อา ในเพราะปัจจัยที่ประกอบด้วย ฌ
อนุพันธ์เบื้องหลัง และลง ริ อักษรเป็นอาคมในที่อันสมควรด้วย จ ศัพท์ จึงแปลง อิ อักษร
เป็น อา ด้วยสูตรนี้

[จ ศัพท์ทำหน้าที่สัมปดินทนะ โดยรวบรวมวิธีของสูตรนี้ทั้งสองอย่าง เพราะ อาคโม ติดตาม
มาจากสูตรก่อน จึงทำให้สูตรนี้แสดงวิธี ๒ อย่างได้]

จานาธิการโต อาตฺตํ

อิสฺสภอุชาทินํ

อิสิส ตู ริการาค-

โม จาตฺตานนฺตเร ภเว.

แปลง [สระต้น]ของ อีสิ, อุสม, อุชฺ เป็นต้นเป็น อา แล้วลง ริ
อักษรเป็นอาคมในที่ติดกับ อา ของ อีสิ เพราะการตามมาของ จาน
ศัพท์

[อาทิ ศัพท์ใน อุชาทินิ ละคำว่า มุฑู ดังที่ท่านพระพุทธรูปปิยะจะกล่าวต่อไปในสูตร ๓๘๘

จาน ศัพท์ติดตามมาจากสูตรว่า มา ยูนมาคโม จาเน จึงแสดงการกำหนดศัพท์ที่แปลง อิ
และ อุ เป็น อา ว่ามี ๔ ศัพท์เท่านั้น คือ อีสิ, อุสม, อุชฺ และ มุฑู มีรูปสำเร็จตามลำดับว่า อาริสฺส,
อาสภ, อชฺชว และ มทุพว

คำว่า จานาธิการโต ตัดบทเป็น จาน + อธิการโต

คำว่า อีสุมอุชาทินิ ตัดบทเป็น อีสิ + อุสมอุชฺ + อาทินิ

คำว่า จาตุตานนุตเร ตัดบทเป็น จ + อตุต + อนนุตเร]

อาริสฺส, อุสมสฺส อิํ อาสภ จาน, อาสภ วาจา.

อาริสฺส (สมบัติของฤๅษี, ถ้อยคำพระเวท) = อีสิสฺส อิํ อาริสฺส (เวทวาक्य).

สถานที่นี้เป็นของท่านผู้ประเสริฐ จึงชื่อว่า อาสภะ หมายถึง สถานที่

อาสภ วาจา (ถ้อยคำของท่านผู้ประเสริฐ) = อุสมสฺส อยํ อาสภ.

[ในฉบับพม่าเดิมพบรูปว่า อาริสฺย ในปทรูปสิทธิปริกัรณและฎีกา แต่ในฉบับสิงหลพบรูป
ว่า อาริสฺส เท่านั้น ในพยาขยาของสิงหลกล่าวถึงการประกอบรูปศัพท์ว่า “ให้แปลงสระ อิ เป็น ย
ด้วยสูตรว่า อิวณโน ยํ นวา แล้วแปลง ส ที่ประกอบกับ ย เป็น ส ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า ยวต
เป็นต้น หลังจากนั้นจึงซ้อนอักษรด้วยสูตรว่า พร เทวภาโว จาเน” ที่จริงแล้วในภาษาสันสกฤตใช้เป็น
รูปว่า อารุช ซึ่งปริวรรตเป็นบาลีว่า อารส เพราะฉะนั้น ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่จึงวินิจฉัยว่าควรมีรูป
ว่า อาริสฺ ที่ลง ณ บัจจย จึงจะสอดคล้องกับสันสกฤต อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์นยาสะกล่าวถึงการ
ประกอบรูปศัพท์ด้วย ญย บัจจยโดยสำเร็จเป็น อาริสฺย แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร
๑๒๗) ก็กล่าวถึงรูปที่ลง ญย บัจจย แต่มีรูปสำเร็จเป็น อาริสฺส ดังนั้น ในที่นี้จึงใช้เป็น อาริสฺส ตาม
วิธีประกอบรูปศัพท์ที่กล่าวไว้ในพยาขยาของสิงหล และให้ความสอดคล้องกับรูปสำเร็จที่ปรากฏใน
โมคคัลลานไวยากรณ์

อนึ่ง ในสูตรของโมคคัลลานไวยากรณ์ข้างต้น ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ อาริสส, อาสภ ไวั ๒ อย่างในอิทังัตถิตและภาวัตถิตว่า อิลิโน อิทั ภาโว वा อาริสส (สมบัติของฤๅษี หรือความเป็นแห่งฤๅษี ชื่อว่า อาริสสะ), อุสมสส อิทั ภาโว वा อาสภ (สถานที่นี้เป็นของท่านผู้ประเสริฐ หรือความเป็นผู้ประเสริฐ ชื่อว่า อาสภะ) แต่ท่านพระพุทธรูปก็แสดงการลง ณ ปัจจัยท้าย อิลิ และ อุสม ในอรรถภาวะไว้อีกด้วยสูตร ๓๘๘ ว่า ณ วิสมาทีหิ (ลง ณ ปัจจัย, ตุต ปัจจัยและ ตา ปัจจัย ท้าย วิสม ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า ความเป็น) โดยกล่าวว่า อิลิสส ภาโว อาริสส (ความเป็นฤๅษี ชื่อว่า อาริสสะ), อาสภ (ความเป็นผู้ประเสริฐ)

คำว่า อุสม แปลตามศัพท์ว่า ผู้เปรียบตั้งพญาวัว คือผู้ประเสริฐนั่นเอง ประกอบรูปศัพท์ มาจาก อุสม ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาัตถิต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อุสมโน วียาติ อุสมโน ดังคัมภีร์ อรรถกถาของสูตรนี้บาท (เล่ม ๒ หน้า ๓๐๐) กล่าวว่า

อจณมฺกิตตฺเตน อุสมสทิสตาย อุสมํ.^{๑๗}

“ชื่อว่า ผู้ประเสริฐ เพราะเป็นเช่นกับพญาวัวโดยความอาจหาญไม่สะทกสะท้าน”]

การประกอบรูปศัพท์ อาริสส

ศัพท์เดิมเป็น อิลิ ศัพท์ และ อิม ศัพท์

ลง ส ัญฐีวิวัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อิลิ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมี ญญฺจี”

ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น อิลิสส

ลง สิ ปฐมาวิวัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อิม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจเต ปจมา”

ในเพราะ สิ วิวัตติ แปลง อิม กับ สิ เป็น อิทั ด้วยสูตรว่า “อิมสฺสทิมสฺส นฺปฺสเก”

(อิม + สิ $\Rightarrow$ อิทั)

สำเร็จรูปเป็น อิทั

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อิลิสส อิทั (สิ่งนี้เป็นของฤๅษี) อิติ อตฺเต ในอรรถนี้

ลง ณ ปัจจัยในอรรถว่า อิทั ด้วยสูตรว่า “ณ ราคา เตน รตฺตํ ตสฺเสทมณฺณตฺเตสฺ จ”

ลบวิวัตติท้าย อิลิสส และ อิทั ด้วยสูตรว่า “เตสฺ วิภตฺติโย โลปา จ”

(อิทั ลบแล้วเหลือเพียงศัพท์ว่า อิม)

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ อิม ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตตตถานมปโยโค”

ลบ ณ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตส โณ โลป”

ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ แปลงสระหน้าเป็น อา และลง ริ อาคมด้วยสูตรว่า
“อาตตณจ”

ให้ อิ ชื่อว่า ณ ด้วยสูตรว่า “อิวนณฺณณณณ ณา”

ในเพราะสระหลัง แปลง อิ ท้าย สิ เป็น ย ด้วยสูตรว่า “ยวการา จ”

นำ ย มาประกอบกับ อ ของ ณ ปัจจัยด้วยสูตรว่า “นเย ปรี ยุตเต”

แปลง สย เป็น ส ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า “ยวตฺ ตลนทการานํ ะเปยฺ จลณชการตฺ”

ซ้อน ส เป็น สส ด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน”

สำเร็จรูปเป็น อาริสส

ตั้ง อาริสส ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฐิตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาที่สุ จ”

ลง สิ ปฐมวิภัติ ฝ้ายเอกพจน์ท้าย อาริสส ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

แปลง สิ วิภัติท้าย อ การันต์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “ลี”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อาริสส์

อณฺณตถคฺคหณฺณ ปน อวิทฺฐรภาโว, ตตฺตร ภาโว, ตตฺตร ชาโต, ตโต อาคโต, โส อสฺส
นิวาโส, ตสฺส อสฺสโร, กตฺติกาที่หิ นิยุตฺโต มาโส, สาสฺส เทวตา, ตมเวจฺจาธิเต, ตสฺส วิสโย
เทโส, ตสฺมี เทเส อตฺถิ, เตน นิพฺพตฺตํ, ตํ อรหติ, ตสฺส วิกาโร, ตมสฺส ปริมาณนฺติ
อิจฺเจวมาที่สวตฺถสฺ จ ญปฺปจโย.

อนึ่ง ด้วย อณฺณตถ ศัพท์ให้ลง ณ ปัจจัยในอรรถอื่นๆ อย่างนี้เป็นต้นว่า
“มีอยู่ในสถานที่ไม่ไกล, มีอยู่ในที่นั้น, เกิดแล้วในสถานที่นั้น, มาแล้วจากสถานที่นั้น,
สถานที่นั้นเป็นที่อยู่ของบุคคลนั้น, ผู้เป็นใหญ่ของสถานที่นั้น, เดือนประกอบด้วยดาว
กตติกา (ดาวลูกไก่) เป็นต้น, ผู้นั้นเป็นเทวดาของบุคคลนั้น, หยั่งลงด้วยปัญญาแล้ว
สาธยายคัมภีร์นั้น, สถานที่เป็นที่อยู่ของบุคคลนั้น, มีอยู่ในท้องถื่นนั้น, สำเร็จแล้วด้วย
สิ่งนั้น, ย่อมควรแกสิ่งนั้น, วิจารณ์ของสิ่งนั้น, สิ่งนั้นเป็นปริมาณของสิ่งนั้น”

ยถา วิทิสาย อวิหุเร ภโว เวทิสो คาโม, อุทุมพรสส อวิหุเร ภวो อุทุมพร วิมาน

เช่น

ชุมชนมีอยู่ในที่ไม่ไกลจากเมืองวิทิสว่า เวทิสะ หมายถึง หมู่บ้าน

วิมานมีอยู่ในที่ไม่ไกลจากป่ามะเดื่อ ชื่อว่า อุทุมพร หมายถึง วิมาน

ภวตเถ- มนสิ ภวो มานสํ สุขํ, สาคโม. สเร ภโว สารโส สกุณ, สารสา สกุณ, สารสํ ปุปผํ, อรสิ ภโว โอโรโส ปุตโต อรสิ สํวตฺติตตฺตา, มิตฺเต ภวา เมตฺตา เมตฺติ วา, ปุเร ภวา โปรี วาจา.

ในความหมายว่า มีอยู่ เช่น

สุขมีอยู่ในใจ ชื่อว่า มานสะ หมายถึง สุข มีการลง ส เป็นอาคม

นกอยู่ในสระ ชื่อว่า สารสะ หมายถึง นก, สารสา สกุณ (นางนกในสระ), สารสํ ปุปผํ (ดอกไม้ในสระ)

บุตรเกิดในอก ชื่อว่า โอโรสะ หมายถึง บุตร เพราะเป็นผู้เจริญเติบโตในอ้อมอก
ธรรมชาติที่มีอยู่ในมิตร ชื่อว่า เมตตา หรือว่า เมตติ

คำพูดที่เป็นไปในเมือง ชื่อว่า โปรี วาจา (คำพูดของชาวเมือง, คำสุภาพ)

[คำว่า เมตตา, เมตติ ให้ทำการพหุวิธานะ อิ ใน มิ เป็น เอ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น เพราะอยู่หน้าพยัญชนะสังโยค อนึ่ง ศัพท์ทั้งสองเป็นอิตถิลิงค์ที่ลง อา หรือ อี อิตถิปัจจัยทั้งสองอย่าง เช่นเดียวกับคำว่า ทิปนา, ทิปนี (การแสดง), วิภาวนา, วิภาวนี (การแสดง), ยาทิสา, ยาทิสี (เช่นใด), ตาทิสา, ตาทิสี (เช่นนั้น), ตถารูปา, ตถารูปี (เช่นนั้น), กิติสา, กิติสี (เช่นไร), เอตาทิสา, เอตาทิสี (เช่นนี้), อีทิสา, อีทิสี (เช่นนี้) เป็นต้น]

ชาดาทีสุ- ปาวุเส ชาโต ปาวุโส เมโฆ, ปาวุสา รตติ, ปาวุสํ อพฺภํ, สรเท ชาโต สารโท มาโส, สารทา รตติ, สารทํ ปุปผํ.

ในความหมายว่า เกิดแล้ว เป็นต้น เช่น

เมฆที่เกิดแล้วในฤดูฝน ชื่อว่า ปาวุสะ หมายถึง ฝน, ปาวุสา รตติ (ราตรีในฤดูฝน), ปาวุสํ อพฺภํ (เมฆในฤดูฝน)

เดือนที่เกิดแล้วในฤดูสารท ชื่อว่า สารทะ หมายถึง เดือน, สารทา รตติ (ราตรี
ในฤดูสารท), สารท ปุပ္ผิ (ดอกไม้ในฤดูสารท)

เอว สิริโร, เหมนโต, วสนโต, คิมโ.

ตัวอย่างว่า

สิริโร (เดือนในฤดูหนาว) = สิริเร ชาโต สิริโร.

เหมนโต (เดือนในฤดูน้ำค้าง) = เหมนเต ชาโต เหมนโต.

วสนโต (เดือนในฤดูใบไม้ผลิ) = วสนเต ชาโต วสนโต.

คิมโ (เดือนในฤดูร้อน) = คิมเห ชาโต คิมโ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ในประเทศอินเดีย ฤดูจำแนกเป็น ๓ ฤดู คือ

๑. ฤดูเหมันต์ เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔
๒. ฤดูคิมหันต์ เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘
๓. ฤดูฝน เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒

อีกอย่างหนึ่ง จำแนกเป็น ๖ ประเภท คือ

๑. ฤดูเหมันต์ เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๒
๒. ฤดูหนาว เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๒ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔
๓. ฤดูวสันต์ เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖
๔. ฤดูคิมหันต์ เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๖ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘
๕. ฤดูฝน เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐
๖. ฤดูสารท เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์อภิธานปทีปิกา (คาถา ๗๘-๙) และกังขาวิตรณีกา
ใหม่ (หน้า ๑๔๒) ว่า

จตุโร จตุโร มาสา

กตติกาพกชโต

กมา เหมนตคิมหาน-

วสฺसानา อุตฺโย ทุวิสุ.^{๑๑๘}

“ทุกๆ ๔ เดือนตั้งแต่ข้างแรมแห่งเดือน ๑๒ เป็นฤดู ๓ คือ ฤดูเหมันต์ ฤดูคิมหันต์ และฤดูฝน ตามลำดับ อุตุ ศัพท์เป็นไปในลิงค์ทั้ง ๒ [คือ ปุงลิงค์ และอิตถิลิงค์]”

เหมนุโต สิริรมุตุ

ฉ วา วสนุโต จ คิมฺห วสุสํนา

สรโทติ กมา มาสา

เทว เทว วุตตานุสาเรน.^{๑๑๙}

“อีกอย่างหนึ่ง ทุกๆ ๒ เดือนเป็นฤดู ๖ คือ ฤดูเหมันต์ ฤดูหนาว ฤดูวสันต์ ฤดูคิมหันต์ ฤดูฝน และฤดูสารท ตามลำดับ โดยคล้อยตามเนื้อความที่กล่าวมาแล้ว”

กตฺติกสฺส จ กาพฺมฺหา

ยาว ผคฺคุณปฺณณมา

เหมนฺตกาโลติ วิญญฺเอยโย

อญฺจ โหนฺติ อุโปสธา.

ผคฺคุณสฺส จ กาพฺมฺหา

ยาว อาสาพฺหปฺณณมา

คิมฺหากาโลติ วิญญฺเอยโย

อญฺจ โหนฺติ อุโปสธา.

อาสาพฺหสฺส จ กาพฺมฺหา

ยาว กตฺติกปฺณณมา

วสุสกาโลติ วิญญฺเอยโย

อญฺจ โหนฺติ อุโปสธา.^{๑๒๐}

“เวลาดังแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ พึงทราบว่าเป็นฤดูเหมันต์ มีวันอุโบสถ ๘ วัน เวลาดังแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ พึงทราบว่าเป็นฤดูคิมหันต์ มีวันอุโบสถ ๘ วัน เวลาดังแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ พึงทราบว่าเป็นฤดูฝน มีวันอุโบสถ ๘ วัน”

อย่างไรก็ตาม วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๔๕๑) กล่าวไว้อีกอย่างหนึ่งว่า แต่ละฤดูในฤดู ๖ เหล่านี้มี ๒ เดือน คือ

๑. ฤดูเหมันต์ อยู่ระหว่างเดือน ๑ และ ๒
๒. ฤดูหนาว อยู่ระหว่างเดือน ๓ และ ๔
๓. ฤดูวสันต์ อยู่ระหว่างเดือน ๕ และ ๖
๔. ฤดูคิมหันต์ อยู่ระหว่างเดือน ๗ และ ๘
๕. ฤดูฝน อยู่ระหว่างเดือน ๙ และ ๑๐
๖. ฤดูสารท อยู่ระหว่างเดือน ๑๑ และ ๑๒

ดังหลักฐานในคัมภีร์วิสุทธิมรรคหาฎีกาว่า

โส ปน วสฺสาโน อุตฺตฺ สวณโปฏฺฐปาหมาส, อสฺสยชกตฺติกมาสฯ สรโท, มิคสิรฺมุสฺส-
มาสา เหมนฺโต, มาฆมคฺคฺคฺนมาสา สิริโร, จิตฺตเวสาชมาสา วสนฺโต, เชฏฺฐาสาฬหมาสฯ คิมฺโห อุตฺตฺติ
เวทิตพฺโพ.^{๑๒๑}

“อนึ่ง พึงทราบฤดูฝนนั้นว่าเป็นเดือน ๙ และ ๑๐ ฤดูสารทคือเดือน ๑๑ และ ๑๒ ฤดู
เหมันต์คือเดือน ๑ และ ๒ ฤดูหนาวคือเดือน ๓ และ ๔ ฤดูวสันต์คือเดือน ๕ และ ๖ ฤดูคิมหันต์
คือเดือน ๗ และ ๘”

ข้อความในคัมภีร์กัณหาวิตรณฎีกาใหม่และคัมภีร์อภิธานัปทีปิภากล่าวตามวิธีใช้ทาง
ศาสนาพุทธที่เริ่มนับตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำเป็นต้นไป ส่วนความเห็นของคัมภีร์วิสุทธิมรรคหาฎีกา
กล่าวตามวรรณกรรมสันสกฤตที่เริ่มนับตั้งแต่วันขึ้น ๑ ค่ำเป็นต้นไป เช่น ในคัมภีร์อมรโกษ (กัณฑ์ ๑
วรรค ๔ คาถา ๒๐) กล่าวว่า

ณ อิเม อุตฺโต ปุเม	มคฺคาทินํ ยฺยเค กมา
สํวจฺจโร วจฺจโรพุทฺโ	หายโน ถิ สรโท สมา.

ต้นฉบับสันสกฤตมีข้อความดังต่อไปนี้

ชหมี ฤตฺวะ ปุสิ	มารุคาคินํ ยฺยโคะ ฤรมาตุ
สํวตฺสโร วตฺสโรพุทฺโ	หายโน'สฺตฺริ ศรตฺสมา. ^{๑๒๒}

“ฤดู ๖ เหล่านี้เป็นฤดู[ที่ประกอบ]ด้วยเดือนคู่ตามลำดับเดือน ๑ เป็นต้น
ฤดู ศัพท์ย่อเป็นไปในปงฺลึงค์

ปี = สํวตฺสโร, วตฺสโร, อพฺพ, หายโน, ศรตฺ, สมา, หายโน ศัพท์มีใช่อิตถิ-
ลึงค์ [คือ เป็นปงฺลึงค์และนปงฺลึงค์]

ที่จริงแล้ว แม้ในคัมภีร์ข้างต้นจะมีได้ระบุว่าเริ่มนับฤดูตั้งแต่วันขึ้น ๑ ค่ำเป็นต้นไป แต่
ท่านกล่าวว่าให้นับตั้งแต่เดือน ๑ เป็นต้นไป และเดือน ๑ เป็นต้นนั้นก็นับตั้งแต่วันขึ้น ๑ ค่ำ เป็นต้น
ไป จึงอนุมานรู้ข้อความนี้ได้ ในคัมภีร์ศัพทสโตมมหานิธิ (หน้า ๙๓) กล่าวถึงฤดู ๖ ประเภทเป็นคาถาว่า

สิริโร ปุพฺผสมโย	คิมฺโห วสฺสา สรโท หิโม
มาฆาติมาสยฺยเคหิ ตุ	อุตฺโต ณ กมา อิเม.

ต้นฉบับสันสกฤตมีข้อความดังต่อไปนี้

ศิริระ ปุพฺผสมโย	คฺริษฺโม วรฺษา ศรทฺธิมะ
มาฆาติมาสยฺยคฺไมสฺตุ	ฤตฺวะ ชฎ ฤรมาติเม. ^{๑๒๓}

“ฤดู ๖ เหล่านี้ คือ ฤดูหนาว ฤดูวสันต์ที่ไปไม่ผลิ ฤดูคิมหันต์ ฤดูฝน ฤดู
สารท และฤดูเหมันต์ ย่อมมีตามลำดับด้วยเดือนคัมมีเดือน ๓ เป็นต้น”]

มถุราย ชาโต มาตุโร ชโน, มาตุรา คณิกา, มาตุร วตถิ. มถุราย อาคโต มาตุโร,
มถุรา อสส นินาโสติ มาตุโร, มถุราย อัสสโร มาตุโร ราชา.

ผู้เกิดแล้วในเมืองมถุรา ชื่อว่า มาตุระ หมายถึง ชน

มาตุรา คณิกา (นางคณิกาชาวเมืองมถุรา) = มถุราย ชาตา มาตุรา.

มาตุร วตถิ (ผ้าเมืองมถุรา) = มถุราย ชาต มาตุร.

ผู้มาแล้วจากเมืองมถุรา ชื่อว่า มาตุระ

เมืองมถุราเป็นที่อยู่ของบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า มาตุระ

พระราชเป็นผู้ใหญ่ของเมืองมถุรา ชื่อว่า มาตุระ หมายถึง พระราชา

“สพฺพโต โก”ติ เอตถ ปุณฺ สพฺพโตคฺคหณฺน ตทฺธิตโตปิ กวจิ สสรกการาคโม.

ลง ก อักษรพร้อมสระเป็นอาคมท้ายตัทธิตในบางแห่งด้วย สพฺพโต ศัพท์ใน
สูตรว่า สพฺพโต โก (ลง ก อาคมท้ายศัพท์ทั้งปวงได้บ้าง)

มาตุรโก วา.

รูปว่า มาตุรโก (ชาวเมืองมถุรา) ย่อมมีได้บ้าง

[คำว่า มาตุรก, มาตุร อาจลง กณฺ และ ณ ปัจจัยด้วยสูตร ๓๗๙ ว่า สมฺหตฺเถ กณฺณนา (ลง
กณฺ ปัจจัยและ ณ ปัจจัยในความหมายว่า หมู่) มีรูปวิเคราะห์ว่า มถุรานํ สมฺมโห มาตุรโก, มาตุโร (หมู่
ชาวเมืองมถุรา ชื่อว่า มาตุระกะ หรือ มาตุระ)]

ราชคเห ชาโต, ราชคหา อาคโต, ราชคโห อสส นินาโสติ วา, ราชคหสส อัสสโรติ
วา ราชคโห ราชคหโก วา.

ผู้เกิดแล้วในเมืองราชคฤห์ หรือว่าผู้มาแล้วจากเมืองราชคฤห์ หรือว่าเมือง
ราชคฤห์เป็นที่อยู่ของบุคคลนั้น หรือว่าผู้เป็นใหญ่ของเมืองราชคฤห์ เหตุนั้น บุคคลนั้น
ชื่อว่า ราชคหะ หรือว่า ราชคหกะ

[คำว่า ราชคห, ราชคหก มีความหมาย ๔ อย่างตามที่ท่านแสดงไว้ มิใช่หมายถึงผู้เกิดในเมืองราชคฤห์อย่างเดียว ในพระบาลีจึงพบรูปว่า ราชา มาคโธ พิมพิสโร (พระเจ้าพิมพิสาร ผู้ทรงเป็นใหญ่ของแคว้นมคธ) ตามนัยนี้คำว่า มาคโธ มีรูปวิเคราะห์ว่า มคธานํ อัสสโร มาคโธ โดยมคธ ศัพท์ต้องใช้เป็นพหูพจน์เท่านั้น ดังท่านจะกล่าวต่อไป

นอกจากนั้น ในสูตร ๓๗๕ ท่านกล่าวถึงการลง ฌิก ปัจจัยในอรรถว่า ชาต และ วสติ ด้วยสูตรว่า ตมธิตะ เป็นต้น จึงมีรูปสำเร็จเป็น ราชคหโก = ราชคเห ชาโต ราชคเห วสติติ วา ราชคหโก (ชนผู้เกิดแล้วในกรุงราชคฤห์ หรือว่า อาศัยอยู่ในกรุงราชคฤห์ ชื่อว่า ราชคหิกะ) ในอภิญญานวายุสูตร มีข้อความว่า

กุมภีโร ราชคหโก	เวปุลลสฺส นิเวสนํ
ภิกขุโย นํ สตสฺสสํ	ยกุขานํ ปยิริปาสติ
กุมภีโร ราชคหโก	โสปากา สมิตี วนํ ^{๑๒๔}

“ยักขชื่อกุมภีระนั้นผู้อยู่ใกล้นครราชคฤห์ วิมานของท้าวเธอคือเขาเวปุลละ ยักขแสนเศษแวดล้อมท้าวเธอ แม้ท้าวเธอก็ได้มายังป่าอันเป็นที่ประชุมของภิกษุ”]

เอวํ สาคลโล สาคลโก วา, ปาฏลิปุตโต ปาฏลิปุตโตโก วา, เวสาลิยํ ชาโตติอาทิตฺเต เวสาลโล เวสาลโก วา, กุสินารเ ชาโต โกสินารโ วา, โกสินารโก วา.

ตัวอย่างว่า

สาคลโล หรือว่า สาคลโก (ชาวเมืองสาคลละ) = สาคลเ ชาโต สาคลโล, สาคลโก.

ปาฏลิปุตโต หรือว่า ปาฏลิปุตโตโก (ชาวเมืองปาฏลิบุตร) = ปาฏลิปุตเต ชาโต ปาฏลิปุตโต, ปาฏลิปุตโตโก.

รูปว่า เวสาลโล หรือว่า เวสาลโก ย่อมมีในความหมายว่า ผู้เกิดแล้วในเมืองเวสาลี เป็นต้น

ผู้เกิดแล้วในเมืองกุสินารา ชื่อว่า โกสินาระ หรือว่า โกสินารกะ
ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า สาคล ประกอบรูปศัพท์มาจาก ส (ทรัพย์) + อากร (ป่อเกิด) มีรูปวิเคราะห์ว่า สานํ

อากร์ สาคล์ (บ่อเกิดของทรัพย์) แปลง ก เป็น ค และแปลง ร เป็น ล ดังคัมภีร์อภิธานปัปทีปิกากฎิกา (คำอธิบายคาถา ๒๐๐) กล่าวว่า สำนั ธนान์ อากร์ อุปฺปตฺติฏฺฐาน์ สากลโร, โส เอว สาคล์ (บ่อเกิด คือ สถานที่เกิดขึ้นของทรัพย์ ชื่อว่า สากระ ศัพท์ว่า สากระ นั้นนั้นแหละได้ชื่อว่า สาคละ) ดังนั้น ใน คัมภีร์มิลินทปัญหา (หน้า ๑) จึงพบรูปว่า สาคล ในประโยคว่า อตฺถิ โยนกานัน นานาปุฏฺเณทณฺ สาคลัน นาม นคร (นครชื่อว่าสาคละเป็นที่แก้ห่อ[สินค้า]ต่างๆ อันเป็นของชาวโยนกมียอยู่) เมืองสาคละนี้ในปัจจุบันเรียกว่า สียาลกอต (Sialkot) เป็นเมืองหลวงของแคว้นมัทตะที่เรียกว่ารัฐปัญจาบอันเป็นรัฐหนึ่งทางเหนือของอินเดีย ปัจจุบันเมืองนี้ตั้งอยู่ในประเทศปากีสถาน อย่างไรก็ดี ในวรรณกรรมสันสกฤตมีมหาภารตะเป็นต้นพบรูปว่า สากล คัมภีร์ปทฺฐสัทธีกานิสสัยใหม่ นำข้อความจากคัมภีร์มหาภารตะ (บรรพ ๑๔ คาถา ๓๒) มาอ้างอิงโดยปริวรรตเป็นบาลีว่า ตโต สากลมฺเภยตุวา, มทุทานัน ปุฏฺเณทณฺ (หลังจากนั้นได้เข้าเมืองสากละอันที่แก้ห่อ[สินค้า]ของชาวมัทตะทั้งหลาย)

ปทฺฐสัทธีกาได้แสดงรูปวิเคราะห์ โกสินาร โดยประกอบ กุสินารา เป็นอิตถิลิงค์ว่า กุสินาราย ชาโตตาทินา โกสินาร (ชื่อว่า โกสินาระ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า กุสินาราย ชาโต เป็นต้น) แต่คำว่า กุสินาร มีรูปเป็นสองลิงค์ คือ อิตถิลิงค์ และนปฺงสกลิงค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า กุสินาร ชาโต จึงไม่ผิด อย่างไรก็ดีตาม ปทฺฐสัทธินิสสัยใหม่มีรูปว่า โกสินารโก โกสินารโก วา เท่านั้น โดยไม่มีรูปวิเคราะห์ และในปทฺฐสัทธีกาก็นำรูปวิเคราะห์ไว้ จึงสันนิษฐานว่า รูปว่า กุสินาร ชาโต คงได้รับการเพิ่มเติมในภายหลัง เพราะถ้ามีรูปวิเคราะห์โดยตรงแล้ว คัมภีร์ฎีกาก็ไม่จำเป็นต้องแสดงรูปวิเคราะห์ของศัพท์นี้]

เอวฺ สาเกโต สาเกตโก วา, โกสมฺโพ โกสมฺพโก วา, อินฺทปฺโต อินฺทปฺตโก วา, กปิลโล กปิลโก วา, ภารุกฺโข ภารุกฺจโก วา.

ตัวอย่างว่า

สาเกโต หรือว่า สาเกตโก (ชาวเมืองสาเกต) = สาเกตเต ชาโต สาเกโต, สาเกตโก.

โกสมฺโพ หรือว่า โกสมฺพโก (ชาวเมืองโกสัมพี) = โกสมฺพยฺ ชาโต โกสมฺโพ, โกสมฺพโก.

อินฺทปฺโต หรือว่า อินฺทปฺตโก (ชาวเมืองอินทปัตร์) = อินฺทปฺเต ชาโต อินฺทปฺโต, อินฺทปฺตโก.

กบิลโล หรือว่า กบิลลโก (ชาวเมืองกบิลล์) = กบิลเล ชาโต กบิลโล, กบิลลโก.

ภารุกจโน หรือว่า ภารุกจโนโก (ชาวเมืองภารุกัจนะ) = ภารุกจเน ชาโต
ภารุกจโน, ภารุกจโนโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[เมืองภารุกัจนะเป็นชื่อของเมืองท่าแห่งหนึ่งของอินเดีย ก็คือเมืองท่าสุปารกะนั้นแหละ
เมืองท่านี้อยู่ในรัฐมหาราษฏร์ ห่างจากเมืองสาวตตี ๑๒๐ โยชน์ ในปัจจุบันมีชื่อว่า เมืองท่าโสประ]

นคเร ชาโต, นครา อาคโต, นคเร วสตีติ วา นาคโร นาครโก วา.

ผู้เกิดแล้วในนคร หรือว่าผู้มาแล้วจากนคร หรือว่าผู้อยู่ในนคร เหตุฉะนั้น บุคคล
นั้นชื่อว่า นาคระ หรือ นาครกะ

เอว ชาเนปโท.

ตัวอย่าง ชาเนปโท (ชาวแวนแคว้น) = ชเนปเท ชาโต ชาเนปโท.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ชนปทนาเมสุ ปน สพพตถ พหุจนะเมว ภาวติ.

อนึ่ง ความเป็นพหุจนะย่อมมีในชื่อของแคว้น ในที่ทั้งปวง

[แม้ปทรูปสิทธิปกรณ์จะระบุความเป็นพหุพจน์ของชื่อแคว้นไว้อย่างเดียว แต่พึงทราบว่
ชื่อแคว้นดังกล่าวต้องมีรูปเป็นบุลึงค์อีกด้วย เนื่องจากชื่อแคว้นต่างๆ มีลิงค์ตามลิงค์ของ ชนปท
ศัพท์ซึ่งเป็นบุลึงค์แน่นอน ดังนั้น ในคัมภีร์อิถานันปิทีปิกา (ค.ศ. ๑๘๔-๘๕) จึงระบุลิงค์ไว้โดย
กล่าวว่า

ปุเมพหุเต กुरु สกกา

โกสลา มคธา ลีวี

กลิงคารนติปญจาลา

วชชี คนธารเจตโย.

วงคา วิเทหา กมโพชา

มททา ภคคังคสีหพา

กสมิรา กาลิปนุทวาที

ลียุ ชนปทนตรา.^{๑๒๕}

“แคว้นเฉพาะแห่งย่อมเป็นไปในบุลึงค์ พหุพจน์ คือ กुरु สักกะ โกศล

มคธ ลีวี กลิงคะ อวันตี ปญจาละ วัชชี คันธาระ เจตี วังคะ วิเทหะ กัมโพชะ
มัททะ ภาคคะ อังคะ สีหะ กัสมีระ กาสี และปณฑะ เป็นต้น”

ในที่นี้ท่านแสดงแคว้น ๒๑ แห่ง โดยมี อาทิจ ศัพทที่ใช้แคว้นบางแห่งไว้อีกด้วย เมื่อ
สืบค้นคัมภีร์อมรโกষพบว่ามิได้ระบุถึงชื่อแคว้นเหล่านี้ไว้ ในพระบาลีมีชื่อแคว้นต่างกัน ๓ ประการ
ดังนี้

๑. ในอังกุตรนิกาย ติกนิบาต และอัฐกนิบาต กล่าวถึงแคว้นใหญ่ ๑๖ แห่ง คือ

แคว้นอังคะ	แคว้นมคธ	แคว้นกาสิ	แคว้นโกศล
แคว้นวัชชี	แคว้นมัลละ	แคว้นเจตี	แคว้นวังคะ
แคว้นกุรุ	แคว้นปัญจาละ	แคว้นมัจฉะ	แคว้นสุรเสนะ
แคว้นอัชสกะ	แคว้นอวันตี	แคว้นคันธาระ	แคว้นกัมโพชะ

ดังข้อความในพระบาลีว่า

เสยยาปิ วิสาเษ โย อิมสั โสฬสนัน มหาชนปทาน ปหุตรตตรตนาน อัสสรยาธิปจัม รชชั
กาเรยเย, เสยยถิท- องคานัน มคธานัน กาสินัน โกสลาณัน วชชีนัน มลลानัน เจตินัน วังคานัน กูรุนัน ปญจาลานัน
มจฺจนัน สุรเสนานัน อสฺสกาณัน อวณฺตีณัน คณฺธารานัน กมฺโพชานัน อฏฺฐจฺกสมนฺนาคตสฺส อุโปสถสฺส เอตํ กลั
นาคุฆติ โสฬสึ. ตํ กิสฺส เหตุ. กปณฺณ วิสาเษ มานุสสํ รชชั ทิพฺพํ สุขํ อุปนิธาย.^{๑๒๖}

“ดูกรวิสาखा เปรียบเหมือนพระราชาพระองค์ใดพึงครองราชย์ เป็นอิสริยาธิบดีแห่งแคว้น
ใหญ่ ๑๖ แห่งที่สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการเหล่านี้ คือ

แคว้นอังคะ	แคว้นมคธ	แคว้นกาสิ	แคว้นโกศล
แคว้นวัชชี	แคว้นมัลละ	แคว้นเจตี	แคว้นวังคะ
แคว้นกุรุ	แคว้นปัญจาละ	แคว้นมัจฉะ	แคว้นสุรเสนะ
แคว้นอัชสกะ	แคว้นอวันตี	แคว้นคันธาระ	แคว้นกัมโพชะ

การครองราชย์ของพระราชาพระองค์นั้นยังมีค่าไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งอุโปสถกอบประด้วยองค์
๘ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะราชสมบัติของมนุษย์เป็นของเล็กน้อยโดยนำไปเปรียบกับทิพยสุข”

เสยยาปิ ภิกฺขเว โย อิมสั โสฬสนัน มหาชนปทาน ปหุตรตตรตนาน อัสสรยาธิปจัม รชชั
กาเรยเย, เสยยถิท- องคานัน มคธานัน กาสินัน โกสลาณัน วชชีนัน มลลानัน เจตินัน วังคานัน กูรุนัน ปญจาลานัน
มจฺจนัน สุรเสนานัน อสฺสกาณัน อวณฺตีณัน คณฺธารานัน กมฺโพชานัน อฏฺฐจฺกสมนฺนาคตสฺส อุโปสถสฺส เอตํ กลั
นาคุฆติ โสฬสึ. ตํ กิสฺส เหตุ. กปณฺณ ภิกฺขเว มานุสสํ รชชั ทิพฺพํ สุขํ อุปนิธาย.^{๑๒๗}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนพระราชาพระองค์ใดพึงครองราชย์ เป็นอิสริยาภิตีแห่ง
แคว้นใหญ่ ๑๖ แห่งที่สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการเหล่านี้ คือ

แคว้นอังคะ	แคว้นมคธ	แคว้นกาสิ	แคว้นโกศล
แคว้นวัชชี	แคว้นมัลละ	แคว้นเจติ	แคว้นวังสะ
แคว้นกุรุ	แคว้นปัญจาละ	แคว้นมัจฉะ	แคว้นสุรเสนะ
แคว้นอัสสกะ	แคว้นอวันตี	แคว้นคันธาระ	แคว้นกัมโพชะ

การครองราชย์ของพระราชาพระองค์นั้นยังมีค่าไม่ถึงเสียอยู่ที่ ๑๖ แห่งอุโบสถกอบด้วย
องค์ ๘ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะราชสมบัติของมนุษย์เป็นของเล็กน้อยโดยนำไปเปรียบกับทิพยสุข”

๒. ในที่ฌนิกาย มหาวรรค ระบุถึงแคว้น ๑๐ แห่ง และในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวถึง
แคว้นอีก ๖ แห่งที่ได้ตรัสไว้โดยตรงในพระบาลี รวมเป็นแคว้นใหญ่ ๑๖ แห่ง คือ

แคว้นกาสิ	แคว้นโกศล	แคว้นวัชชี	แคว้นมัลละ
แคว้นเจติ	แคว้นวังสะ	แคว้นกุรุ	แคว้นปัญจาละ
แคว้นมัจฉะ	แคว้นสุรเสนะ	แคว้นอังคะ	แคว้นมคธ
แคว้นโยนก	แคว้นกัมโพชะ	แคว้นอัสสกะ	แคว้นอวันตี

ดังข้อความในพระบาลีและอรรถกถาว่า

เตน โข ปน สมเยน ภควา ปริโต ปริโต ชนปเทสุ ปริจารเก อพภัตเต กาลงฺกเต อุปปตฺติสุ
พฺยากรโรติ กาสีโกสเลสุ วชฺซีมฺลเลสุ เจติวฺเสสุ กุรุปญฺจาเลสุ มชฺฌสุรเสนเสสุ.^{๑๒๘}

“ในสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคได้ทรงพยากรณ์เหล่าชนผู้เคยบำรุงพระรัตนตรัยที่ล่วงลับ
ดับชีพไปแล้ว ในแคว้น ครอบงำ คือ แคว้นกาสิ แคว้นโกศล แคว้นวัชชี แคว้นมัลละ แคว้นเจติ แคว้น
วังสะ แคว้นกุรุ แคว้นปัญจาละ แคว้นมัจฉะ และแคว้นสุรเสนะ ในเรื่องการปฏิสนธิ”

อจฺคมคฺชโยนกกมฺโพชอสฺสกอวณฺติรฏฺเฐสุ ปน ฉสุ น พฺยากรโรติ. อิเมสํ ปน โสฬสหนํ
มหาชนปทานํ ปุริเมสุ ทสฺสุเยว พฺยากรโรติ.^{๑๒๙}

“พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงพยากรณ์ในแคว้น ๖ แห่งเหล่านี้ คือ แคว้นอังคะ แคว้นมคธ
แคว้นโยนก แคว้นกัมโพชะ แคว้นอัสสกะ และแคว้นอวันตี แต่ได้ทรงพยากรณ์ในแคว้น ๑๐ แห่ง
เบื้องต้นในบรรดาแคว้นใหญ่ ๑๖ แห่ง”

๓. ในคัมภีร์จุฬินิเทศ ระบุถึงแคว้น ๑๗ แห่ง คือ

แคว้นอังคะ แคว้นมคธ แคว้นกลิงคะ แคว้นกาสิย
 แคว้นโกศล แคว้นวัชชี แคว้นมัลละ แคว้นเจตีย
 แคว้นวังสะ แคว้นกุรุ แคว้นปัญจาละ แคว้นมัจฉะ
 แคว้นสุรเสนะ แคว้นอัสสกะ แคว้นอวันตีย แคว้นโยนะ
 แคว้นกัมโปชะ

ดังข้อความในพระบาลีว่า

ชนปเทหิ สงคตาทิ อังคา จ มคธา จ กลิงคา จ กาสียา จ โกสลา จ วชชียา จ มลฺลา จ
 เจติยมฺหา จ วสา จ กุรุมา จ ปญฺจาลา จ มจฺฉา จ สุรเสนา จ อสฺสกา จ อวฺนฺติยา จ โยนา จ
 กมฺโปชา จ.^{๓๐}

“คำว่า ชนปเทหิ สงคตา (มาชุมนุมกันจากแคว้นทั้งหลาย) คือ จากแคว้นอังคะ แคว้น
 มคธ แคว้นกลิงคะ แคว้นกาสิ แคว้นโกศล แคว้นวัชชี แคว้นมัลละ แคว้นเจติ แคว้นวังสะ แคว้นกุรุ
 แคว้นปัญจาละ แคว้นมัจฉะ แคว้นสุรเสนะ แคว้นอัสสกะ แคว้นอวันตี แคว้นโยนะ และแคว้นกัมโปชะ”

มีข้อสังเกตในเรื่องนี้ ดังต่อไปนี้

๑. ชื่อแคว้นบางแห่งมีศัพท์ต่างกันเล็กน้อย แต่คงจะเรียกได้สองชื่อ เช่น เจติ = เจติย,
 สุรเสน = สุรเสน, กาสี = กาสีย, มจฉ = มชฌ, วงค = วส, โยน = โยนก, วชชี = วชชีย, อวนต์ี =
 อวนต์ีย

๒. แคว้นใหญ่มีทั้งหมด ๑๖ แคว้น แต่แคว้นเล็กยังมีอีกหลายแห่ง คัมภีร์อภิธานัป-
 ปทีปิกาจึงแสดงแคว้นไว้ ๒๑ แคว้น โดยแสดงทั้งแคว้นใหญ่และแคว้นเล็กผสมกัน โดยเพิ่มแคว้น
 กลิงคะ สีวี วิเทหะ มัททะ ภัคคะ สีหะ กัสมีระ และปัญทวะ จะเห็นได้ว่าในคัมภีร์อภิธานัป-
 ปทีปิกานี้กล่าวว่า ชนปทบุตรา (แคว้นเฉพาะแห่ง) มิได้กล่าวว่า มหาชนปทา (แคว้นใหญ่)

๓. ในคัมภีร์อังคุตตรนิกายระบุถึงแคว้นคันธาระซึ่งอยู่ติดกับแคว้นกัสมีระ (แคชเมียร์
 ในปัจจุบัน) โดยมีได้เอ่ยถึงชื่อแคว้นโยนก แต่ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกายกล่าวถึงแคว้นโยนก
 ซึ่งก็คือประเทศกรีซในปัจจุบัน

๔. ในคัมภีร์จุฬินเทสมิ์แคว้นเพิ่มมาอีก ๑ แห่ง คือ แคว้นกลิงคะ จัดว่าเป็นแคว้นเล็ก
 ที่ไม่นับเข้าในแคว้นใหญ่ ๑๖ แห่ง จะเห็นได้ว่าในคัมภีร์ข้างต้นมิได้ระบุว่าเป็นแคว้นใหญ่ แต่กล่าว
 ถึงแคว้น ๑๗ แห่งโดยสามัญทั่วไป

นอกจากนั้น ในคัมภีร์จุฬินเทสยังประกอบใช้เป็นเอกพจน์ ในคัมภีร์อรรถกถาของจุฬ-
 นเทสมิ์ได้อธิบายเหตุผลไว้ แต่ผู้เขียนสันนิษฐานว่า ท่านประกอบใช้เป็นเอกพจน์เพื่อให้ปรากฏชื่อ

แคว้นอย่างชัดเจน ขอฝากผู้รู้ให้พิจารณา ไม่เพียงเฉพาะแต่วรรณกรรมบาลีประกอบใช้ชื่อแคว้นเป็นรูปพหูพจน์ แม้ในวรรณกรรมสันสกฤตก็ประกอบเป็นรูปพหูพจน์เช่นเดียวกัน ดังคำอธิบายในคัมภีร์ัตตวโพธิณี (คำอธิบายสูตร ๑๒๙๓) ว่า

ปญจาลา องคา วงคา กลิงคา อิจจาทยो चनपत्सु यद्यद्यं पृथ्वनाथनदा एव स्मृणा.
न तत्त यत्नेन लिंगसंख्या पतिपाथनिया.^{๑๓๑}

“ศัพท์เป็นต้นว่า ปญจาลา องคา วงคา กลิงคา ที่ลงวิภัตติพหูพจน์เป็นต้นตามสมควร เป็นชื่อของแคว้น ไม่พึงให้สำเร็จลึงค์และพจน์ในศัพท์เหล่านั้นด้วยความพยายาม[ในความเป็นปุงลึงค์และพหูพจน์เท่านั้น เพราะเป็นรูปหิศัพท์]”

เหตุที่ชื่อแคว้นเหล่านี้ปรากฏเป็นรูปพหูพจน์เสมอ ก็เพราะว่ามีราชกุมารผู้ครองแคว้นหลายพระองค์ร่วมกันปกครอง จึงใช้พหูพจน์เรียกเจ้าครองแคว้นเหล่านั้นก่อน ต่อมาจึงใช้แคว้นเป็นพหูพจน์ตามไปด้วยโดยฐานยูปจาระ คือ ส่วนที่กล่าวโดยอ้อมด้วยการกล่าวถึงฐาน (เจ้าครองแคว้น) โดยใช้ฐานะ (แคว้น) เป็นชื่อของฐานนี้ ข้อนี้คล้ายกับผลูปจาระ คือ การกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล ดังคำว่า ดิปฺสํ ชโร (ใช้ทับทิม), कुपो समोहो (เสลดน้ำอ้อย) ซึ่งหมายถึง ไข้ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่ม น้ำอ้อย ด้วยเหตุดังกล่าว ชื่อแคว้นว่า มคธ เป็นต้นจึงเป็นสัญญาศัพท์ที่จัดเป็นรูปหีนาม คือ ชื่อที่ปรากฏตามที่ชาวโลกเข้าใจกัน ส่วนผู้เกิดในแคว้นมคธ มีรูปวิเคราะห์ว่า มคธเสสุ ชาโต มาคโธ, มาคธโก (ผู้เกิดในแคว้นมคธ ชื่อว่า มาคธะ, มาคธกะ = ชาวมคธ) ดังนี้เป็นต้น มีหลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

โกสเลสุ ชนปเทติ गोस्ला नाम चानपतिनो राजकुमारा. तेषां निवासो ऐगोपि चनपतो
रुषहित्थतेन गोस्लाति वृज्जति. तस्मि गोस्लेสุ चनपते.^{๑๓๒}

“คำว่า โกสเลสุ ชนปเท (ในแคว้นโกศล) หมายความว่า เหล่าราชกุมารผู้ครองแคว้นชื่อว่า โกศล แม้แคว้นหนึ่งอันเป็นที่พำนักของราชกุมารเหล่านั้นก็ได้ชื่อว่า โกศล โดยความเป็นรูปหิศัพท์ (ศัพท์ที่เป็นส่วนาน) [พระผู้มีพระภาคเสด็จเที่ยวไปในแคว้นโกศลนั้น]”

องฺเคสุติ องฺคา नाम अङ्कपासातिक्रया एव लघुवोहरा चानपतिनो राजकुमारा, तेषां
निवासो ऐगोपि चनपतो रुषहित्थतेन अङ्कति वृज्जति, तस्मि अङ्केสุ चนपते.^{๑๓๓}

“คำว่า องฺเคสุ (ในแคว้นอังคะ) หมายความว่า ชื่อนี้ชื่อว่าอังคะเป็นเหล่าราชกุมารผู้ครองแคว้นที่ได้รับชื่อเรียกอย่างนั้น เพราะเป็นผู้มีอวัยวะน่าเลื่อมใส แม้แคว้นหนึ่งอันเป็นที่พำนักของราชกุมารเหล่านั้นก็ได้ชื่อว่า อังคะ โดยความเป็นรูปหิศัพท์ [พระผู้มีพระภาคเสด็จเที่ยวไปในแคว้นอังคะนั้น]”

มคธะสุติ มคธา นาม ชานปทีโน ราชกุมารา, เตสํ นิวาโส เอโกปิ ชนปโท รุพฺหีสทฺเทน
มคธาติ วุจฺจติ, ตสฺมี มคธะสุ ชนปเท.^{๑๓๔}

“คำว่า มคธะสุ (ในแคว้นมคธ) หมายความว่า เหล่าราชกุมารผู้ครองแคว้นชื่อว่า มคธ แม้
แคว้นหนึ่งอันเป็นที่พำนักของราชกุมารเหล่านั้นก็ได้ชื่อว่า มคธ โดยความเป็นรูปหีศัพท [พระผู้มี
พระภาคเสด็จเที่ยวไปในแคว้นมคธนั้น]

กูรูสุ วิหฺรติติ กูรู นาม ชานปทีโน ราชกุมารา, เตสํ นิวาโส เอโกปิ ชนปโท รุพฺหีสทฺเทน
กูรูติ วุจฺจติ, ตสฺมี กูรูสุ ชนปเท.^{๑๓๕}

“คำว่า กูรูสุ วิหฺรติ (ประทับอยู่ในแคว้นกูรู) หมายความว่า เหล่าราชกุมารผู้ครองแคว้น
ชื่อว่า กูรู แม้แคว้นหนึ่งอันเป็นที่พำนักของราชกุมารเหล่านั้นก็ได้ชื่อว่า กูรู โดยความเป็นรูปหีศัพท
[พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในแคว้นกูรุนั้น]

ในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกายได้อธิบายเรื่องนี้ว่า

อกฺขรจินฺตกา หิ อีทิสฺเสสุ จาเนสุ ยุตฺเต วีย อีทิสฺสิงฺควจฺจานานิ อิจฺฉนฺติ, ออยเมตฺถ รุพฺหี ยถา
อณฺญตฺถปิ กูรูสุ วิหฺรติ, องฺเคสุ วิหฺรติติ จ. ตพฺพิเสสเนปิ ชนปท-สทฺเท ชาติ-สทฺเท เอกวจนฺเมว.^{๑๓๖}

“โดยแท้จริงแล้ว ในฐานะเช่นนี้ นักไวยากรณ์ทั้งหลายย่อมปรารภนาฬิการ์และพจน์เช่นนี้
เหมือนลิงค์และพจน์ในศัพท์เดิม (ปกติศัพท์) ข้อนี้เป็นรูปหีศัพทในเรื่องนี้ ดังคำว่า กูรูสุ วิหฺรติ (ประทับ
อยู่ในแคว้นกูรู), องฺเคสุ วิหฺรติ (ประทับอยู่ในแคว้นอังคะ) ในพากย์อื่น ส่วนใน ชนปท ศัพท์ที่แม้
เป็นคำขยายของ โกสล ศัพท์นั้น เป็นเอกพจน์อย่างเดียว เพราะเป็นชาติศัพท์ (ศัพท์ที่กล่าวถึง
ประเภทเดียวกัน)”

ตามหลักภาษาทั่วไป คำว่า โกสเลสุ เป็นคำขยาย ส่วน ชนปเท เป็นคำที่ถูกขยาย แต่ใน
อีกมุมมองหนึ่งอาจกล่าวได้ว่า โกสเลสุ เป็นคำที่ถูกขยาย ส่วน ชนปเท เป็นคำขยายก็ได้ ดังคำว่า
นีลุปฺปลํ (บัวเขียว) อาจกล่าวว่า นีล ศัพท์เป็นคำขยาย เพราะระบุว่าเป็นสีเขียว ไม่ใช่สีอื่น หรือ
อาจกล่าวว่า อุปฺปล ศัพท์เป็นคำขยาย เพราะระบุว่าเป็นบัว ไม่ใช่แมลงภู่เป็นต้น ความเป็นวิเสสนะ
และวิเสสยะนี้เหมือนผ้าน้ำผึ้งนี้และผืนไหมที่ไม่แน่นอน โดยขึ้นอยู่กับคนที่ยืบนผืนเป็นหลัก ดัง
คัมภีร์พาลาวดาร (หน้า ๙๘) กล่าวว่า

ยาว ปททฺวยํ กิณฺจิ

สมฺพนฺธ’มฺปลพฺกเต

วิเสสนนิเสสฺสตุตฺ

คฺมยเต ตตฺถ กามโต.^{๑๓๗}

“บทสองบทอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมได้รับความเกี่ยวเนื่องกัน トラบได
ความเป็นวิเสสนะและวิเสสยะย่อมมิได้ตามปรารภนาในบททั้งสองนั้น トラบนัน”

แม้คัมภีร์ฎีกาของอังคุตตรนิกายก็อธิบายไว้คล้ายคลึงกันว่า

อกุขรจินตกา หิ อีทิสสุ จาเนสุ ยุตเต วีย สลึงควจนา นิ อิจฺจนฺติ. อยเมตถ รุพฺเห ยถา
อณฺณตฺถาปิ กุรุสุ วิหริตี, อญฺเญสุ วิหริตีติ จ. ตพฺพิเสสเน ปน ชนปทสฺส เท ชาติสฺส เท เอกวณเมว
ยถา โกสเลสุ ชนปเทติ.^{๑๓๘}

“โดยแท้จริงแล้ว ในฐานะเช่นนี้ นักไวยากรณ์ทั้งหลายย่อมปรารภนาลิงค์และพจน์ของ
ตนเหมือนลิงค์และพจน์ในศัพท์เดิม (ปกติศัพท์) ข้อนี้เป็นรูปศัพท์ในเรื่องนี้ ดังคำว่า กุรุสุ วิหริตี
(ประทับอยู่ในแคว้นกุรุ), อญฺเญสุ วิหริตี (ประทับอยู่ในแคว้นอังคะ) ในพากย์อื่น ส่วนใน ชนปท ศัพท์
ที่แม้เป็นคำขยายของ โกสล ศัพท์นั้น เป็นเอกพจน์อย่างเดียว เพราะเป็นชาติศัพท์ (ศัพท์ที่กล่าวถึง
ประเภทเดียวกัน) ดังคำว่า โกสเลสุ ชนปเท (ในแคว้นโกสล)”

ข้อความว่า “นักไวยากรณ์ทั้งหลายย่อมปรารภนาลิงค์และพจน์ของตนเหมือนลิงค์และ
พจน์ในศัพท์เดิม” กล่าวถึงมติของนักไวยากรณ์รุ่นก่อนคัมภีร์ปาณินิซึ่งเห็นว่า ในคำว่า ปญฺจาลา
ชนปโท (แคว้นที่มีเจ้าปัญจาละ), โกสลา ชนปโท (แคว้นที่มีเจ้าโกสล) คำว่า ปญฺจาลา ประกอบ
รูปศัพท์มาจาก ปญฺจาล ศัพท์ + อณฺ บัณฑิตในอัสสัถิตัตถิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจาลา ชตฺติยา
สนฺติ อสฺมี เทเสติ ปญฺจาลา (สถานที่ที่มีเจ้าปัญจาละ) ให้ลบ อณฺ บัณฑิตด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ
(อธฺยายะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๘๑) ว่า ชนปเท โลโป (เมื่อปรากฏแคว้น ให้ลบ อณฺ บัณฑิต) <มีรูป
สันสกฤตว่า ชนปเท ลูป> หลังจากนั้น จึงตั้งลิงค์และพจน์เหมือนปกติศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์ พหูพจน์ว่า
ปญฺจาลา ด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อธฺยายะ ๑ ปาทะ ๒ สูตร ๕๑) ว่า โลเป ยุตฺตสฺส วีย พยฺยตฺติ-
วจนา นิ (เมื่อลบบัณฑิตแล้ว ลิงค์และพจน์เหมือนลิงค์และพจน์ของปกติศัพท์ย่อมมี) <มีรูปสันสกฤตว่า
ลูปิ ยุกฺตวทฺยฺกฺตฺวเณ> ดังนั้น แม้ ปญฺจาลา จะเป็นวิเสสนะของ ชนปท ก็มีรูปพหูพจน์ตาม
ปญฺจาลา ที่หมายถึงเหล่าษัตริย์ที่ปกครองเป็นคณะ อนึ่ง อณฺ บัณฑิตที่ลงท้าย ปญฺจาล ศัพท์ใน
อัสสัถิตัตถิตนั้น ให้ลงด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อธฺยายะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๖๗) ว่า ตทสมิมตฺถิตี
เทเส ตฺนฺนาเม (เมื่อปรากฏสถานที่ซึ่งมีชื่ออย่างนั้น ลงตัทธิตบัณฑิตในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่ใน
สถานที่นั้น) <มีรูปสันสกฤตว่า ตทสมินฺนสตฺติ เตเส ตฺนฺนาเม> นอกจากนั้น อาจลง อณฺ บัณฑิตใน
ความหมายอีก ๓ ประการ คือ

- นิพพตฺต (เกิดแล้ว) ลงด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อธฺยายะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๖๘) ว่า

เตน นิพพุตติ (ลง อณฺ ปัจจัยในความหมายว่า เกิดแล้วด้วยบุคคลนั้น) <มีรูปสันสกฤตว่า เตน นิรฺวฤตฺตม.> จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจาเลหิ นิพพุโต ปญฺจาลา, ชนปโท (แคว้นเกิดแล้วด้วยเจ้าปัญจาละ)

- **นิวาส** (ที่พำนัก) ลงด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัยยายะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๖๙) ว่า ตสฺส นิวาโส (ลงคัมภีร์ปาณินิในความหมายว่า ที่พำนักของบุคคลนั้น) <มีรูปสันสกฤตว่า ตสฺย นิวาสะ.> จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจาลานํ นิวาโส ปญฺจาลา, ชนปโท (แคว้นที่พำนักของเจ้าปัญจาละ)

- **อวิทฺรภว** (มีอยู่ในที่ไม่ไกล) ลงด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัยยายะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๗๐) ว่า อทฺรภโว จ (และลงคัมภีร์ปาณินิในความหมายว่า มีอยู่ในที่ไม่ไกล) <มีรูปสันสกฤตว่า อทฺรภวสฺ.> จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจาลานํ อทฺรภโว ปญฺจาลา, ชนปโท (แคว้นอันมีอยู่ในที่ไม่ไกลจากเจ้าปัญจาละ)

ในที่ชนิกาย พรหมชาลสูตร มีอุทฺธานแห่งหนึ่งชื่อว่า อัมพลภูฏิกกา (มะม่วงหนุ่ม) ที่จริงแล้ว ต้นมะม่วงหนุ่มมีรูปเป็นอิตถิลิงค์ว่า อมฺพลภูฏิกกา แต่อุทฺธานที่มีรูปเป็นนปฺงสกลิงค์ก็ได้ชื่อตามรูปอิตถิลิงค์ข้างต้น โดยไม่เปลี่ยนรูปเป็นนปฺงสกลิงค์ว่า อมฺพลภูฏิกิ ตามนัยนี้คำว่า อมฺพลภูฏิกกา มีรูปวิเคราะห์ว่า อมฺพลภูฏิกาย อวิทฺรภวํ อมฺพลภูฏิกิ (อุทฺธานที่มีอยู่ในที่ไม่ไกลจากต้นมะม่วงหนุ่ม) ลง อณฺ ปัจจัยด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัยยายะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๗๐) ว่า อทฺรภโว จ (และลงคัมภีร์ปาณินิในความหมายว่า มีอยู่ในที่ไม่ไกล) <มีรูปสันสกฤตว่า อทฺรภวสฺ.> ให้ลบ อณฺ ปัจจัยด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัยยายะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๘๒) ว่า วรณาทิหิ จ (ลบ คัมภีร์ปาณินิทำความหมายว่า มีอยู่ในที่ไม่ไกล) <มีรูปสันสกฤตว่า วรณาทิภยสฺ.> หลังจากนั้น จึงตั้งลิงค์และพจน์เหมือนปกติศัพท์ที่เป็นอิตถิลิงค์ เอกพจน์ว่า อมฺพลภูฏิกกา ด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัยยายะ ๑ ปาทะ ๒ สูตร ๕๑) ว่า โลเป ยุตฺตสฺส วีย พยตฺติวจนานิ (เมื่อลบปัจจัยแล้ว ลิงค์และพจน์เหมือนลิงค์และพจน์ของปกติศัพท์ย่อมมี) <มีรูปสันสกฤตว่า ลูปิ ยุกฺตวทฺยุกฺติวจเน.> ดังอุทฺทาหรณ์ว่า วรณา นครํ (เมืองแม่น้ำวรณา), โคทา คาโม (หมู่บ้านโคทาวรี) ในอุทฺทาหรณ์ข้างต้น คำว่า วรณา มีรูปวิเคราะห์ว่า วรณา สนฺติ อสฺมี นครเตรี วรณา (เมืองมีแม่น้ำวรณา), วรณานํ อวิทฺรภวํ วรณา (เมืองมีอยู่ในที่ไม่ไกลจากแม่น้ำวรณา) หรือ โคทานํ อวิทฺรภโว โคทา (เมืองอยู่ใกล้แม่น้ำโคทาวรี) จะเห็นได้ว่า วรณา ศัพท์แม่เป็นวิเสสนะของ นครํ ก็มีรูปเป็นอิตถิลิงค์ (แม่น้ำวรณาเป็นแม่น้ำน้อยไหลผ่านภาคเหนือของเมืองพาราณสีไปลงแม่น้ำคงคา) และ โคทา ศัพท์ แม่เป็นวิเสสนะของ คาโม ก็มีรูปอิตถิลิงค์ (แม่น้ำโคทาวรีเป็นแม่น้ำในแถบคาบสมุทรของอินเดีย) มีหลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้ในพระบาลี อรรถกถา และฎีกาว่า

อด โข ภควา อมฺพลฏฺฐิกายํ ราชาคารเก เอกเรตฺติวาสํ อุปคฺฉนฺติ สหํ ภิขุสงฺฆเณ.^{๑๓๙}

“ต่อมา พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าประทับแรม ณ พระตำหนักหลวงในอุทยานอัมพลฏฐิกา พร้อมกับภิกษุสงฆ์”

ตตฺถ อมฺพลฏฺฐิกาติ รมฺโฆ อุยฺยานํ ตสฺส กิร ทวารสมิเป ตฺรณอมฺพฏฺโก โข อตฺถิ, ตํ อมฺพลฏฺฐิกาติ วทนฺติ. ตสฺส อวิทูเร ภวตฺตา อุยฺยานมฺปิ อมฺพลฏฺฐิกาเตว สงฺขยํ คตํ.^{๑๔๐}

“ในพระบาลีนั้น อุทยานของพระราชา ชื่อว่า อัมพลฏฐิกา ได้ยินว่า ณ ที่ใกล้ประตูแห่งอุทยานนั้นมีต้นมะม่วงงอกอยู่ ซึ่งคนทั้งหลายเรียกว่า อัมพลฏฐิกา แม้อุทยานก็พลอยชื่อว่า อัมพลฏฐิกาด้วย เพราะอยู่ใกล้มะม่วงงอกต้นนั้น”

อมฺพลฏฺฐิกาย อวิทูเร ภวตฺตา อุยฺยานํ อมฺพลฏฺฐิกา ยถา วรฺณา นครํ, โคทา คาโมติ.^{๑๔๑}

“อุทยานได้ชื่อว่า อัมพลฏฐิกา เพราะอยู่ใกล้มะม่วงงอก ดังคำว่า วรณา นคร (เมืองแม่น้ำวรณา), โคทา คาโม (หมู่บ้านโคทาวรี)”

อมฺพลฏฺฐิกาติ รมฺโฆ อุยฺยานํ ตสฺส กิร ทวารสมิเป ตฺรณอมฺพฏฺโก โข อตฺถิ, ตํ อมฺพลฏฺฐิกาติ วทนฺติ. ตสฺส อวิทูรภวตฺตา อุยฺยานมฺปิ อมฺพลฏฺฐิกาเตว สงฺขยํ คตํ วรฺณา นครนฺติอาทิสฺส วิย.^{๑๔๒}

“อุทยานของพระราชา ชื่อว่า อัมพลฏฐิกา ได้ยินว่า ณ ที่ใกล้ประตูแห่งอุทยานนั้นมีต้นมะม่วงงอกอยู่ ซึ่งคนทั้งหลายเรียกว่า อัมพลฏฐิกา แม้อุทยานก็พลอยชื่อว่า อัมพลฏฐิกา ด้วย เพราะอยู่ใกล้มะม่วงงอกต้นนั้น ดังคำว่า วรณา นคร (เมืองแม่น้ำวรณา)”

อมฺพสณฺฑานํ อทฺธภวตฺตา เอโกปิ โส พฺราหฺมณคาโม อมฺพสณฺฑาเตว พหุจฺจนวเสน วุจฺจติ ยถา วรฺณา นครนฺติ.^{๑๔๓}

“หมู่บ้านพราหมณ์นั้นแม้มีแห่งเดียว ก็เรียกด้วยความเป็นพหูพจน์ว่า อัมพสณฺฑา (ป่ามะม่วง) เพราะอยู่ใกล้ป่ามะม่วง ดังคำว่า วรณา นคร (เมืองแม่น้ำวรณา)”

ความเห็นของนักไวยากรณ์รุ่นเก่าข้างต้นปรากฏในคัมภีร์ปาณินิตามที่นำมาแสดงไว้แล้ว แต่คัมภีร์ปาณินิ จานทรไวยากรณ์ และกาดันตระเป็นต้นไม่ยอมรับความเห็นดังกล่าว เพราะถือว่า วรณา ศัพท์ไม่ใช่เป็นเพียงชื่อของแม่น้ำวรณาเท่านั้น หากยังเป็นชื่อเมืองอีกด้วยโดยเป็นสำนวนที่ชาวโลกหมายรู้กัน แม้ โคทา ศัพท์ก็ไม่ใช่ชื่อของแม่น้ำโคทาวรีอย่างเดียว หากแต่ยังเป็นชื่อหมู่บ้านอีกด้วย นอกจากนั้น ศัพท์ว่า ปญฺจาลา, โกสลา เป็นต้นก็ไม่ใช่ชื่อของกษัตริย์อย่างเดียว แต่ยังเป็นชื่อแคว้นอีกด้วย ศัพท์ที่ยังแสดงถึงชื่ออื่นจากชื่อเดิมนั้นจัดเป็นรูปหิศัพท์ คือ ศัพท์ที่เป็นสำนวนซึ่ง

หมายรู้กันทางโลก ไม่อาจตั้งรูปวิเคราะห์และแยกรากศัพท์ตามกฎไวยากรณ์ทั่วไปได้ ดังนั้น ในคัมภีร์ อรรถกถาจึงระบุว่าเป็นรูปหิศัพท์ แต่คัมภีร์ฎีกากลับนำความเห็นของนักไวยากรณ์รุ่นก่อนมาอ้างไว้ โดยมีได้กล่าวตามคัมภีร์ปาณินิเป็นต้น ในเรื่องนี้ท่านผู้แต่งคัมภีร์ฎีกาไม่ได้อธิบายตามมติของคัมภีร์ อรรถกถา เพราะรูปหิศัพท์ในที่นี้ต้องเป็นศัพท์ที่แยกรากศัพท์ไม่ได้ ดังคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (ปริจ-
เฉทที่ ๔ สุต ๑๙) ได้นำข้อความจากคัมภีร์กาดันตรวฤตติ และกาดันตรวฤตติบัญญัติ มาอ้างไว้ว่า

ตถา วรณา นครสสาปิ สมณฺวา ปญฺจาลาติ ชนปทสสาปิ. ปญฺจาลา วรณาติ โยโค น
ทิสฺสเต สมณฺวาสทฺทตฺตา.

“เช่นเดียวกันนี้ วรณา ศัพท์เป็นชื่อนครอีกด้วย ศัพท์ว่า ปญฺจาลา ก็เป็นชื่อแคว้นอีกด้วย
การประกอบแห่งศัพท์ว่า ปญฺจาลา (แคว้นปัญจาละ) วรณา (เมืองแม่น้ำวรณา) [กับลิงค์และพจน์
ของชนบทและนคร] ย่อมไม่ปรากฏ เพราะเป็นสามัญศัพท์”

วรณา สนฺติ อสฺมี นคเร วรณานมทฺธรภา วา นครมิจฺจาโท อตฺเถ ตทฺธิตฺมปฺปาเทตฺวา วรณา-
ทีหิ จ (๔.๒.๘๒) อิติ ตสฺส โลปํ ปุพฺพจฺริยา กุพฺพนฺติ. ตโต หิ วรณาสทฺโท นครปฺปิ วตฺตติ. ตทฺยฺยตฺตํ
โลโกปจฺจารโต เอว วรณาสทฺโท นครสสาปิ สมณฺวา, น เกวลํ รุกฺขสฺเสติ กิมนฺตร ตทฺธิตฺโลเปนาติ. ตถา
ปญฺจาลา ชตฺติยา สนฺติ อสฺมี เทเส ปญฺจาลเอหิ วา นิพฺพตฺโต, ปญฺจาลานํ วา นิวาโส, ปญฺจาลาน-
มทฺธรภา วา เทเสติ จตฺตฺสวตฺถสฺส อณฺ. ตสฺส ชนปเท โลปํ (๔.๒.๘๑) อิจฺจปิ น วตฺตพฺพ. น เกวลํ
ปญฺจาลสทฺโท ชตฺติยานํ สมณฺวา, ชนปทสสาปิ โลโกปจฺจารโต. ตถา หิ ปุณฺณชฺชนาปิ ปญฺจาลสทฺทา
ชนปทมฺปิ ปฏฺฐิพฺพชฺชนฺติ, น จ เตสํ ปกฺติปฺปจฺจยวิภาโคหณณฺณมตฺถิ. ตสฺมา “ตสฺมี อตฺถิตี เทเส
ตฺนนาเม” “เตน นิพฺพตฺโต” “ตสฺส นิวาโส” “อทฺธรภา วา จ” อิติ น วตฺตพฺพเมว. ยชฺเชวํ วรณา-
ปญฺจาลสทฺทา สมานาธิกรณตฺตา กถํ นครชนปทานํ ลิงฺคสงฺขยาโย น คณฺหนตฺติ ตสฺมา ตทฺธิตฺโลปํ
กตฺวา “โลเป ยุตฺตสฺส วีย พฺยตฺติวจฺนานิ” (๑.๒.๕๑) อิติ ยุตฺตสฺส วีย ภาโว น วตฺตพฺพโพตฺยาห
ปญฺจาลา วรณาติ. นครชนปทานํ ลิงฺคสงฺขยาหิ โยโค สมฺพนฺโธ น ทิสฺสเต กุโต อิจฺจาห สมณฺวา-
สทฺทตฺตาติ. อีทิสายเว อมุ วิสิฏฺฐลิงฺคสงฺขยกา นครชนปทานํ สมณฺวตฺเตน ปสฺสิทฺธา. อโต สมณฺวาเยว
ปมาณมิตฺติ. ตถา จ ภควา ปาณินิ ยุตฺตวพฺพาวโลปานํ ปฏฺฐิเสธมาห “ตทฺธิสฺสํ สมณฺวาปมาณตฺตา”
(๑.๒.๕๓) “โลโป โยคปฺปชฺยานา” (๑.๒.๕๔) อิติ.

“บูรพาจารย์ทั้งหลายให้ลงมติตัดสินปัจจัยในความหมายว่า วรณา สนฺติ อสฺมี นคเร (ไม่กุ่ม
ทั้งหลายมีอยู่ในนครนี้) หรือว่า วรณานมทฺธรภา (มีอยู่ในที่ไม่ไกลจากไม่กุ่มทั้งหลาย) หมายถึง นคร
เป็นต้น แล้วกระทำการลบมติตัดสินด้วยสูตรว่า วรณาทีหิ จ (ปาณินิ. อธิบาย ๔ ปาทะ ๒

สูตร ๘๒) เพราะเหตุนั้น ศัพท์ว่า วรณา ย่อมเป็นไปแม้ในนคร ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะ วรณา ศัพท์ยังเป็นชื่อของนครอีกด้วยโดยความเป็นสำนวนทางโลก มิใช่ชื่อของตนไม่อย่างเดียว ดังนั้น ประโยชน์อะไรด้วยการลบตัถัตติปัจจัยในบทนี้ นอกจากนั้น อณู ปัจจัยย่อมลงในความหมาย ๔ ประการ คือ

- ปรุจาลา ขตติยา สนฺติ อสฺมี เทเส (เจ้าปรุจาละทั้งหลายมีอยู่ในสถานที่นี้)
- ปรุจาลเอหิ นิพฺพตฺโต (สถานที่เกิดขึ้นด้วยเจ้าปรุจาละทั้งหลาย)
- ปรุจาลานํ นิวาโส (ที่พำนักของเจ้าปรุจาละทั้งหลาย)
- ปรุจาลานมทฺธรโก (มีอยู่ในที่ไม่ไกลจากเจ้าปรุจาละทั้งหลาย)

อีกทั้งไม่ควรกล่าวการลบ อณู ปัจจัยนั้นด้วยสูตรว่า ชนปเท โลเป (ปาณินิ. อธิบายะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๘๑) เพราะ ปรุจาล ศัพท์มิใช่ชื่อของกษัตริย์อย่างเดียว แต่ยังเป็นชื่อของแคว้นอีกด้วยโดยความเป็นสำนวนทางโลก โดยแท้จริงแล้ว ชาวบ้านทั้งหลายย่อมเข้าใจแคว้นจาก ปรุจาล ศัพท์ ปัญญาที่คิดแยกแยะปกติและปัจจัยของชาวบ้านเหล่านั้นหาไม่ ดังนั้น จึงไม่ควรกล่าวสูตรว่า ตสฺมี อตฺถิติ เทเส ตนฺนาเม, เตเน นิพฺพตฺโต, ตสฺส นิวาโส, อทฺธรโก จ ถ้าเป็นอย่างนั้น ศัพท์ว่า วรณา และ ปรุจาล จะไม่ถือเอาลิงค์และพจน์ของ นคร และ ชนปท ศัพท์ได้อย่างไร เพราะมีเนื้อความเสมอกัน ดังนั้น จึงไม่ควรกล่าวความเป็นเหมือนปกติศัพท์ด้วยสูตรว่า โลเป ยุตฺตสฺส วีย พฺยตฺติ-
วณานิ (ปาณินิ. อธิบายะ ๑ ปาทะ ๒ สูตร ๕๑) โดยลบตัถัตติปัจจัย ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ปรุจาลา-
วรณา (การประกอบแห่งศัพท์ว่า ปรุจาลา (แคว้นปรุจาละ) วรณา (เมืองแม่น้ำวรณา) [กับลิงค์
และพจน์ของชนบทและนคร] ย่อมไม่ปรากฏ เพราะเป็นสัญญาศัพท์) เป็นต้น

ท่านกล่าวว่า สมณาสทตฺตา (เพราะเป็นสัญญาศัพท์) เพื่อเฉลยคำถามว่า เหตุใดการประกอบกับลิงค์และพจน์ของชนบทและนครย่อมไม่ปรากฏ ศัพท์เหล่านั้นที่มีลิงค์และพจน์พิเศษ เช่นนี้ ปรากฏแล้วโดยความเป็นชื่อของนครและชนบท ดังนั้น ชื่อเท่านั้นจึงเป็นหลักสำคัญ ดังนี้แล้ว ดังจะเห็นได้ว่า ท่านฤษีปาณินิได้ปฏิเสธความเป็นเหมือนปกติศัพท์และการลบ[ตัถัตติปัจจัย]ด้วย
สูตรในอธิบายะ ๑ ปาทะ ๒ สูตร ๕๓] ว่า ตทสิสฺสํ สมณาบมาณตฺตา (คำที่กล่าวความเป็นเหมือน
ปกติศัพท์]นั้นไม่ควรกล่าว เพราะมีชื่อเป็นหลักสำคัญ) และด้วยสูตรในอธิบายะ ๑ ปาทะ ๒ สูตร
๕๔] ว่า โลเป โยคปฺปชฺยานา (การลบปัจจัยไม่ควรกล่าว เพราะไม่รู้เนื้อความทีละส่วน[อันเป็นองค์
ประกอบว่า วรณา สนฺติ อสฺมี นคร เต วรณา, นคร (ไม้กุ่มมีอยู่ในนครนั้น นครนั้นชื่อว่า วรณา คือ
นคร)])”

สรุปความว่า ชื่อแคว้นมี โกศล, องค และ มคธ เป็นต้น ใช้เป็นปุงลึงค์ พหูพจน์ โดยเป็นสำนวนทางโลก ส่วน ชนบท ศัพท์ที่เป็นวิเศษยะ ใช้เป็นปุงลึงค์ เอกพจน์ ดังประโยคว่า โกสเลสุ ชนบท (ในแคว้นโกศล), องเคสุ ชนบท (ในแคว้นอังคะ), มคเรสุ ชนบท (ในแคว้นมคธ) ในที่บางแห่งก็ไม่ประกอบใช้ ชนบท ศัพท์ โดยมีรูปว่า โกสเลสุ วิหริติ (ประทับอยู่ในแคว้นโกศล) ดังนี้ เป็นต้น]

ยถา องเคสุ ชาโต, องเคหิ อาคโต, องคา อสสุ นิวาโส, องคานํ อัสสโร วา องโค องคโก วา, มาคโธ มาครโก วา, โกสโล โกสลโก วา, เวเทโห เวเทหโก วา, กมโปชโก วา, กณธาโร กณธารโก วา, โสวีโร โสวีรโก วา, สินธุโว สินธุวโก วา, อสสโก, กาลิงโค, ปญจาลโ, สกุโก.

เช่น ผู้เกิดในแคว้นอังคะ, ผู้มาแล้วจากแคว้นอังคะ, แคว้นอังคะเป็นที่อยู่ของบุคคลนั้น หรือว่า ผู้เป็นใหญ่ของแคว้นอังคะ ชื่อว่า อังคะ หรือว่า อังคกะ

มาคโธ หรือว่า มาครโก (ชาวมคธ) = มคเรสุ ชาโต มาคโธ, มาครโก.

โกสโล หรือว่า โกสลโก (ชาวโกศล) = โกสเลสุ ชาโต โกสโล, โกสลโก.

เวเทโห หรือว่า เวเทหโก (ชาววิเทหะ) = วิเทहेสุ ชาโต เวเทโห, เวเทหโก.

กมโปช หรือว่า กมโปชโก (ชาวกัมโปชะ) = กมโปเชสุ ชาโต กมโปชโก, กมโปชโก.

กณธาโร หรือว่า กณธารโก (ชาวกัณธาระ) = กณธาเรสุ ชาโต กณธาโร, กณธารโก.

โสวีโร หรือว่า โสวีรโก (ชาวเมืองสุวีระ) = สุวีเรสุ ชาโต โสวีโร, โสวีรโก.

สินธุโว หรือว่า สินธุวโก (ชาวสินธุ) = สินธุสุ ชาโต สินธุโว, สินธุวโก.

อสสโก (ชาวอัสสกะ) = อสสเกสุ ชาโต อสสโก.

กาลิงโค (ชาวกาลิงคะ) = กาลิงเคสุ ชาโต กาลิงโค.

ปญจาลโ (ชาวปัญจาละ) = ปญจาเลสุ ชาโต ปญจาลโ.

สกุโก (ชาวสักกะ) = สกุเกสุ ชาโต สกุโก.

[ในรูปว่า สินฺธโว, สินฺธโวโก ให้แปลง อฺ ทำย ฐ เป็น อว ด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น
คำว่า มาคฺโธ, มาคฺธโก เป็นต้น มีความหมาย ๔ อย่างเหมือน องฺโค, องฺคโก แต่ในที่นี้
แสดงรูปวิเคราะห์ไว้เพียงอย่างแรกโดยละไว้ในฐานะที่เข้าใจกัน]

ตถา สุรฎฺเฐ ชาโต, สุรฎฺฐสฺส อีสฺสโร วา โสรัฎฺโฆ โสรัฎฺฐโก วา.

ตัวอย่างว่า

ผู้เกิดแล้วในเมืองสุรฎฐ์ หรือว่า ผู้เป็นใหญ่ในเมืองสุรฎฐ์ ชื่อว่า โสรัฎฐะ หรือ
ว่า โสรัฎฐกะ

ก็เช่นเดียวกัน

เอวํ มหารฎฺโฆ มหารฎฺฐโก วา อิจฺจาติ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

มหารฎฺโฆ หรือว่า มหารฎฺฐโก (ชาวเมืองมหาราษฎร์) เป็นต้น = มหารฎฺเฐ
ชาโต มหารฎฺโฆ, มหารฎฺฐโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

นภฺชตฺตโยเค- กตฺติกาย ปุณฺณจฺนทฺยตฺตาย ยุตฺโต มาโส กตฺติโก, มคฺสิเรน
จฺนทฺยตฺเตน นภฺชตฺเตน ยุตฺโต มาโส มาคฺสิโร.

ในที่ประกอบด้วยดาวนักษัตร เช่น

เดือนประกอบด้วยดาวกตติกา (ดาวลูกไก่) ซึ่งมีพระจันทร์เต็มดวง ชื่อว่า
กตฺติกะ (เดือน ๑๒)

เดือนประกอบด้วยดาวมฤคศิร (ดาวหัวเนื้อ) ซึ่งมีพระจันทร์[เต็มดวง] ชื่อว่า
มาคฺสิระ (เดือน ๑)

[คำว่า กตฺติกา เป็นรูปอิตถีลิงค์ หมายถึง ดาวกตติกา ส่วนคำว่า กตฺติก เป็นรูปปุงลิงค์
หมายถึง เดือนที่ประกอบด้วยดาวกตติกา คือ อยู่ใกล้กับดาวกตติกาในคืนวันเพ็ญ รูปวิเคราะห์ย่อ
ของ กตฺติก คือ กตฺติกาย ยุตฺโต กตฺติโก ส่วนคำว่า ปุณฺณจฺนทฺยตฺตาย (ซึ่งมีพระจันทร์เต็มดวง) เป็น

คำขยายดาวกัถติกาว่าประกอบกับพระจันทร์เต็มดวงในคืนวันเพ็ญ ไม่ใช่ในคืนอื่น โดยความเป็นจริง คำว่า นกขตุตโยเค (ในที่ประกอบด้วยดาวนักษัตร) หมายถึง การที่พระจันทร์ประกอบคืออยู่ใกล้กับ ดาวนักษัตรนั้นแหละ]

เอวํ ศุสเสน ยุตโต มาโส ศุสโส, มขมาย ยุตโต มาโส มาโฆ, ผคฺคฺนียา ยุตโต มาโส ผคฺคฺโน, จิตฺตาย ยุตโต มาโส จิตฺโต, วิสาขาย ยุตโต มาโส เวสาโข, เชฏฺฐาย ยุตโต มาโส เชฏฺฐโ, อุตฺตรสาพฺหาย ยุตโต มาโส อาสาโพนฺหา อาสาพฺหิ วา, สวณฺเณ ยุตโต มาโส สวณฺเณ. ภทฺเทน ยุตโต มาโส ภทฺโท, อสฺสยฺเชน ยุตโต มาโส อสฺสยฺโซ.

เดือนประกอบด้วยดาวบุษยะ (ดาวบุษย์ฝ่าย) ชื่อว่า ศุสสะ (เดือน ๒)

เดือนประกอบด้วยดาวมฆา (ดาววงนอก) ชื่อว่า มาฆะ (เดือน ๓)

เดือนประกอบด้วยดาวผัคคุณิ (ดาววัว) ชื่อว่า ผัคคุนะ (เดือน ๔)

เดือนประกอบด้วยดาวจิตรา (ดาวต่อน้ำ) ชื่อว่า จิตตะ (เดือน ๕)

เดือนประกอบด้วยดาววิสาขา (ดาวคันฉัตร) ชื่อว่า เวสาขะ (เดือน ๖)

เดือนประกอบด้วยดาวเชษฐา (ดาวงาช้าง) ชื่อว่า เชฏฐะ (เดือน ๗)

เดือนประกอบด้วยดาวอุตตราสาพะ (ดาวราชสีห์ตัวเมีย) ชื่อว่า อาสาพะหรือว่า อาสาพหิ (เดือน ๘)

เดือนประกอบด้วยดาวศรวณะ (ดาวหลักชัย) ชื่อว่า สวณะ หรือว่า สวณิ (เดือน ๙)

เดือนประกอบด้วยดาวภัททะ (ดาวแรด) ชื่อว่า ภัททะ (เดือน ๑๐)

เดือนประกอบด้วยดาวอัสยุช (ดาวคู่ม้า) ชื่อว่า อัสสุชะ (เดือน ๑๑)

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า เวสาข เป็นปุงลิงค์ หมายถึง เดือน ๖ แต่ วิสาขา หมายถึง ดาววิสาขา (ดาวคันฉัตร) เป็นอิถิลิงค์ คัมภีร์อรรถกถาจึงมักใช้เป็น เวสาขปุณณมทิวเส (ในวันเพ็ญเดือน ๖) อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาบางแห่งมีรูปว่า วิสาขปุณณมทิวเส ตามนัยนี้ให้ลบ ยุตฺถ ศัพท์และรัสสะ อาโน ขา เป็น อ คำนี้มีรูปเดิมมาจาก วิสาขายุตฺตปุณณมทิวเส (ในวันเพ็ญที่ประกอบด้วยดาววิสาขา)

ในที่นี้เดือน ๑๑ ใช้เป็นรูปว่า ภาทุท แต่ยังมีอีกรูปหนึ่งว่า โปฏฐปาท

เดือนในสมัยพุทธกาลมี ๑๒ เดือน ตามหลักโหราศาสตร์นับปีใหม่โดยเริ่มตั้งแต่เดือน ๕ ในราวเดือนเมษายนในช่วงสงกรานต์ (สักราณต = ย้ายปี) คือ

๑. เดือนจิตตะ	เดือน ๕'	๒. เดือนเวสาขะ	เดือน ๖
๓. เดือนเชฏฐะ	เดือน ๗	๔. เดือนอาสาฬหะ	เดือน ๘
๕. เดือนสาวณะ	เดือน ๙	๖. เดือนโปฏฐปาทะ	เดือน ๑๐
๗. เดือนอัสสยุชะ	เดือน ๑๑	๘. เดือนกัตติกะ	เดือน ๑๒
๙. เดือนมาคสิระ	เดือน ๑	๑๐. เดือนมุสสะ	เดือน ๒
๑๑. เดือนมาฆะ	เดือน ๓	๑๒. เดือนผัคคุณะ	เดือน ๔

คัมภีร์อธิบายปีทีปีกาลกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

จิตโต เวสาขเชฏฐา จา-	สาฬห ทวิสุ จ สาวโน
โปฏฐปาทสสยุชา จ	มาสา ทวาทส กตติโก.
มาคสิโร ตถา มุสโส	กเมน มาฆผัคคุณา
กตติกสสยุชา มาสา	ปัจฉิมปุพพกตติกา. ^{๑๔๔}

“เดือน ๑๒ ตามลำดับ คือ จิตต (เดือน ๕) เวสาข (เดือน ๖) เชฏฐ (เดือน ๗) อาสาฬห (เดือน ๘) คำนี้เป็นไปในลิงค์ทั้งสอง [คือ อาสาฬหโ และอาสาฬหิ] สาวณ (เดือน ๙) โปฏฐปาท (เดือน ๑๐) อสสยุช (เดือน ๑๑) กตติก (เดือน ๑๒) มาคสิร (เดือน ๑) มุสสะ (เดือน ๒) มาฆ (เดือน ๓) ผัคคุณ (เดือน ๔)

เดือนกัตติกะและเดือนอัสสยุชะ ชื่อว่า เดือนกัตติกะปลาย (ปัจฉิม-กัตติกะ) และเดือนกัตติกะต้น (ปุพพกัตติกะ)”

ในคัมภีร์กัจจายนสูตรตัตถะ (สูตร ๕๒๔) มีคาถาท่องจำว่า

จิตโต เวสาโข เชฏฐโ จ	อาสาฬโห สาวโนปิ จ
ปุพพุตตรภทโท	อสสยุโซ จ กตติโก
มาคสิโร มุสโส มาโฆ	ผัคคุณเติ ทเว ทส. ^{๑๔๕}

“เดือน ๑๒ คือ จิตต (เดือน ๕) เวสาข (เดือน ๖) เชฏฐ (เดือน ๗)

อาสาฬห (เดือน ๘) สาวณ (เดือน ๙) ปุพฺพุตตรภทฺทปท (เดือนที่ประกอบ
ด้วยดาวภทฺทปทะดวงหน้าและดวงหลัง หรือ เดือน ๑๐) อสฺสยฺช (เดือน ๑๑)
กตฺติก (เดือน ๑๒) มาคสิร (เดือน ๑) ผุสฺส (เดือน ๒) มาฆ (เดือน ๓) ผคฺคฺณ
(เดือน ๔)”

ในคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๕๒) ประพันธ์เป็นคาถาว่า

จิตฺโต เวสาโข เชฏฺโฏ จ	อาสาฬหี สาวณมฺปิ จ
ภทฺทพมฺสฺสยฺชณฺเฏว	กตฺติกํ มาคสิรํ
ผุสฺสโม มาฆ จ ผคฺคฺณ	มาฆา ทฺวาทสฺสา สยฺย. ^{๑๔๖}

คาถานี้มีค่าแปลเหมือนคาถาดัน ในที่นี้นำมากล่าวไว้เพื่อเป็นเครื่องประเทืองปัญญา การ
ประพันธ์คาถาในรูปแบบต่าง ๆ ขอให้ผู้นสนใจการประพันธ์สังเกตรการใช้คำไวพจน์ที่แตกต่างกันในคาถา
เหล่านี้ จะทำให้เกิดความเข้าใจหลักการแต่งคาถามากขึ้น

อนึ่ง พิงฺทราบนักษัตร ๒๗ ดวงตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานปปีปิกาเป็นคาถา
มาตราพฤติว่า

อสฺสยฺช ภารณิตุถิ	สกตฺติกา โรหิณิปี จ
มิคสิรมทฺทา จ ปุณฺนพฺพสุ	ผุสฺส จาสิเลสปี.
มฆา จ ผคฺคฺน เทว จ	หตฺถา จิตฺตา จ สาดิปี
วิสาขานูรธา เชฏฺฐา	มูลาสาฬฺหา ทฺเว ตธา.
สวณ จ ธนฺธิจฺจ จ	สตภิสฺส ปุพฺพุตตรภทฺทปทา
เรวตฺยปีติ กมโต	สตฺตาริกวีสนกฺขตฺตา. ^{๑๔๗}

“นักษัตรมี ๒๗ ดวงตามลำดับ คือ

๑. ดาวอัศวายุช : ดาวม้า หรือ ดาวคู่ม้า
๒. ดาวภรณี : ดาวก้อนเส้า
๓. ดาวกฤติกา : ดาวลูกไก่ หรือ ดาวธงสามเหลี่ยม
๔. ดาวโรหิณี : ดาวพราหมี ดาวปลาตะเพียน หรือ ดาวคางหมู
๕. ดาวมฤคศิร : ดาวหัวเนื้อ ดาวหัวเต่า ดาวศิรชนะเนื้อ หรือ ดาวศิรชนะโค
๖. ดาวอารพรา : ดาวตัวโค หรือ ดาวตาสำเภา

๗. ดาวปุนัพพสุ : ดาวห้วสำเภา ดาวสำเภาทอง ดาวสะเภา ดาว
ยามเภา หรือ ดาวตาเรือชัย
๘. ดาวบุษยะ : ดาวบุยฝ้าย ดาวพวงดอกไม้ ดาวดอกบัว ดาวโลง
ดาวปู ดาวสมอสำเภา หรือ ดาวสิริยะ
๙. ดาวอาศเลษา : ดาวเรือน หรือ ดาวนกอยู่ในปล่อง
๑๐. ดาวมฆา : ดาวงอนไถ ดาวโคบุตร ดาววานร หรือ ดาวงูผู้
๑๑. ดาวบุรพผลคฺนี้ : ดาววัวตัวผู้ หรือ ดาวงูเมีย
๑๒. ดาวอุตรผลคฺนี้ : ดาวเพดาน หรือ ดาววัวตัวเมีย
๑๓. ดาวหัสตะ : ดาวศอกคู่ หรือ ดาวศีรษะข้าง
๑๔. ดาวจิตรา : ดาวต่อมหน้า ดาวใต้ไฟ หรือ ดาวตาจระเข้
๑๕. ดาวสวาติ : ดาวข้างพัง หรือ ดาวงูเหลือม
๑๖. ดาววิศาชา : ดาวคันฉัตร หรือ ดาวศีรษะกระบือ
๑๗. ดาวอนูราธา : ดาวประจำฉัตร หรือ ดาวนกยูง
๑๘. ดาวเชษฐา : ดาวงาข้าง ดาวข้างใหญ่ ดาวคอนาค หรือ ดาวแพะ
๑๙. ดาวมูลา : ดาวข้างน้อย หรือ ดาวแมว
๒๐. ดาวบุพพาสาพะ : ดาวสัปคับข้าง หรือ ดาวราชสีห์ตัวผู้
๒๑. ดาวอุตตราสาพะ : ดาวตรงอน หรือ ดาวราชสีห์ตัวเมีย
๒๒. ดาวศรวณะ : ดาวหลักชัย หรือ ดาวพระฤๅษี
๒๓. ดาวธนิษฐา : ดาวศรวิษฐา ดาวเศรษฐี หรือ ดาวไช
๒๔. ดาวศตภิชช : ดาวพิมพ์ทอง หรือ ดาวยักษ์
๒๕. ดาวปพพภัททะ : ดาวโปฐบท ดาวแรดตัวผู้ หรือ ดาวหัวเนื้อทราย
๒๖. ดาวอุตตรภัททะ : ดาวแรดตัวเมีย หรือ ดาวหัวไม้เท้า
๒๗. ดาวเรวดี : ดาวปลาตะเพียน หรือ ดาวนาง"]

พทุโธ อสฺส เทวดาติ พทุโธ.

พระพุทเจ้าเป็นเทวดาของบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า พุทธะ (ผู้มี
พระพุทเจ้าเป็นที่เคารพ, ผู้นับถือพระพุทเจ้า)

เอว โสคโต, มาหินโท, ยาโม, โสโม.

ตัวอย่างว่า

โสคโต (ผู้นับถือพระสุคต) = สุคโต อสฺส เทวตาติ โสคโต.

มาหินโท (ผู้นับถือพระมเหันท์ (พระผู้เป็นเจ้าผู้ประเสริฐ, พระเจ้าผู้ยิ่งใหญ่))
= มหินโท อสฺส เทวตาติ มาหินโท.

ยาโม (ผู้นับถือพระยม) = ยโม อสฺส เทวตาติ ยาโม.

โสโม (ผู้นับถือจันทรเทพ) = โสโม อสฺส เทวตาติ โสโม ก็เช่นเดียวกันนี้

พยากรณ์ อเวจจาธิเต เวยยากรณ์.

ผู้หยั่งลงด้วยปัญญาแล้วสาธยายคัมภีร์ไวยากรณ์ ชื่อว่า เวยยากรณ์ะ (นักไวยากรณ์)

[คำว่า พยากรณ์ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + อา บทหน้า + กร ธาตุ (กรณ = กระทำ) + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์กล่าวไว้ในสูตร ๕๙๗ ว่า ยถาสรูป สทฺทา พยากรียนติ เอเตนาติ พยากรณ์ (ศัพท์ทั้งหลายย่อมถูกกล่าวให้ปรากฏอย่างเหมาะสมด้วยคัมภีร์นี้ เหตุฉะนั้น คัมภีร์นี้ชื่อว่า พยากรณ์ะ)]

เอว โมหุตโต, เนมิตโต, องฺควิชฺโซ, วตฺถุวิชฺโซ.

ตัวอย่างว่า

โมหุตโต (ผู้หยั่งลงด้วยปัญญาแล้วสาธยายคัมภีร์หาฤกษ์ยาม) = มุหุตโต
อเวจจาธิเต โมหุตโต.

เนมิตโต (ผู้หยั่งลงด้วยปัญญาแล้วสาธยายคัมภีร์ทายลางบอกเหตุ) = นิमितโต
อเวจจาธิเต เนมิตโต.

องฺควิชฺโซ (ผู้หยั่งลงด้วยปัญญาแล้วสาธยายคัมภีร์อังกวิทยา, ผู้ทายลักษณะ
อวัยวะของบุรุษสตรี) = องฺควิชฺโซ อเวจจาธิเต องฺควิชฺโซ.

วตฺถุวิชฺโซ (ผู้หยั่งลงด้วยปัญญาแล้วสาธยายคัมภีร์วัตถุวิทยา, ผู้ทายลักษณะ
ที่ดิน) = วตฺถุวิชฺโซ อเวจจาธิเต วตฺถุวิชฺโซ ก็เช่นเดียวกันนี้

[ปทรูปสิทธิบัญญัติใหม่แสดงรูปวิเคราะห์ พราหมณ์ ด้วย ณ ปัจจัยในสูตรนี้ว่า พราหมณ์ มนต์ อธิเต พราหมณ์ (ผู้สหายพระเวท ชื่อว่า พราหมณ์) ลง น อาคมแล้วแปลง น เป็น ณ ส่วนใน คัมภีร์อรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๑-๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า พราหมณ์ อนุตติ พราหมณ์, มนเต สขุฌายิตติ อตฺถิ (บุคคลโดยอ้อมสวดพระเวท เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า พราหมณ์ ความหมาย ก็คือ สหายพระเวท) ตามนัยนี้มาจาก พราหม บพหน้า + อนุ ธาตุ (สทฺเท = ส่งเสียง) + อ ปัจจัย ที่ชนะสระ อ ข้างหน้าเป็น อา ด้วยสูตรว่า กวจากิมชฌตุตฺรานํ เป็นต้น]

วสาตินํ วิสโย เทโส วสาโต, อุทุมพรา อสมิ ปเทเส สนตติ โอทุมพโร เทโส.

สถานที่อันเป็นที่อยู่ของเจ้าชายวสาดิทั้งหลาย ชื่อว่า วสาตะ

ไม้มะเดื่อมีอยู่ในสถานที่นั้น เหตุนี้ สถานที่นั้นชื่อว่า โอทุมพระ หมายถึง สถานที่[มีไม้มะเดื่อ]

[ในปทรูปสิทธิบัญญัติใหม่พบรูปว่า วสาทานํ วิสโย เทโส วสาโท (สถานที่อันเป็นที่อยู่ของราชสีห์ ชื่อว่า วสาทะ) ตามอรรถพยายาของสิงหล แต่รูปว่า วสาต สอดคล้องกับตัวอย่างที่กล่าวไว้ในคัมภีร์การศึกษา (อัยยยะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๕๓) ที่มีรูปเดิมว่า วสาดิ เช่นเดียวกัน

คำว่า วิสโย (ที่อยู่) หมายถึง ที่พำนักประจำ ดังคัมภีร์อภิธานปิปปิกาแสดงอรรถของ วิสย ศัพท์ไว้ ๕ ประการว่า

เสวิต เยน โย นิจุํ

ตตฺถาปิ วิสโย ลียา

รูปาทิกะ ชนปเท

ตถา เทเส จ โจจเร.^{๑๔๘}

“วิสย ศัพท์พึงมีในสถานที่ซึ่งมีรูปารมณเป็นต้นอันจักขุวิญญานเป็นต้น
ช่องเสพเป็นนิตย ในแวนแคว้น ในสถานที่ และในที่หากิน”]

สหสเสน นิพพตฺตา สาหสฺสี ปริชา, ปยสา นิพพตฺตํ ปายาสํ, สหสฺสํ อรหตฺติ
สาหสฺสี คากา, อยโส วิกาโร อายโส.

คูเมืองที่ขุดสำเร็จด้วยเงินพันหนึ่ง ชื่อว่า สาหสฺสี หมายถึง คูเมือง

ข้าวทำจากนม ชื่อว่า ปายาสะ

คากาที่ควรค่าพันหนึ่ง ชื่อว่า สาหสฺสี หมายถึง คากา

วิหารของเหล็ก ชื่อว่า อายสะ

[คำว่า สหสเสน ในรูปวิเคราะห์ว่า สหสเสน นิพพุตตา สาหสสี ลงตติยาวิภัติในอรรถ
กรณีหรือเหตุ จึงแปลว่า ด้วยเงินพันหนึ่ง หรือ เพราะเงินพันหนึ่ง ดังที่คัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐิกา
(ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๘) กล่าวว่า สหสเสน เหตุนา กรณเน วา (ด้วยเงินพันหนึ่ง/เพราะเงินพันหนึ่ง
อันเป็นเหตุหรือกรณี)

คาถาที่ควรค่าพันหนึ่ง หมายความว่า ความมอบเงินพันหนึ่งแก่ผู้สาธยายคาถาเป็นรางวัล
ตอบแทน ในพระบาลียังมีอุทาหรณ์ว่า สหสสียโย โดยลง อีย ปัจจัยท้าย สหสส ศัพท์ ดังข้อความใน
คัมภีร์ชาดกว่า

อฏฺฐ เต ภาสิตา คาถา	สพฺพา โหนติ สหสฺสียโย
ปฏิกณฺห มหาพฺรหฺเม	สาเรตฺ ตว ภาสิตํ. ^{๑๔๙}

“ท่านมหาพราหมณ์ คาถาทั้งหมดที่ท่านกล่าวแล้ว ๘ คาถา ควรค่า
พันหนึ่ง ท่านจงรับทรัพย์ไปเถิด ภาษีศของท่านนี้คืนแก่แล้ว”

ศัพท์ว่า ปย และ อย เป็นมนโคณะ จึงลง ส อักษรเป็นอาคม ได้รู้ว่า ปายาส และ อายส
เหมือน มานสิก แต่รูปแรกมีการทำที่ชนะสระ อ ใน ย เป็น อา ได้รู้ว่า ปายาส (ปทรูปสัทธิปกรณ
ใช้เป็นนปฺงสกลิงค์ว่า ปายาส ตาม อนัน แต่อภิธานปทีปิกาใช้เป็นปฺงลึงค์ว่า ปายาโส ตาม โอทโน)
อย่างไรก็ดี ในปทรูปสัทธินิสสัยใหม่กล่าวว่า ในวรรณกรรมบาลีพบรูปว่า ปายาโส อาจารย์ทั้งหลาย
แสดงรูปวิเคราะห์ว่า ปาตพฺโพติ ปาโย, อสิตพฺโพติ อาโส, ปาโย จ โส อาโส จาติ ปายาโส (ชาวที่
ทั้งควรดื่มและกิน) ความเห็นของอาจารย์เหล่านั้นไม่สมควร เพราะพบรูปที่เป็น ช คณะ (๑ ๒ ๑)
ในคำว่า มรฺอุปายสํ ของสาริปุตตเถรคาถาว่า

วจฺจิณฺณตฺติวิปฺพารา	อุปฺปนฺนํ มรฺอุปายสํ
สเจ ภฺตุโต ภเวยฺยาหํ	สาชีโว ครหิโต มม. ^{๑๕๐}

“ถ้าเราจะพึงฉันข้าวมรฺอุปายาสอันเกิดจากการเปล่งวจฺจิณฺณญฺติ การเลี้ยง
ชีพของเราก็จะพึงถูกบัณฑิตครหา”

คัมภีร์ปทรูปสัทธินิสสัยใหม่ยังอ้างอิงรูปว่า อายส ซึ่งไม่ทำที่ชนะเป็น อายาส แล้วสรุปว่า
ควรมีรูปเป็น ปายส

แม้คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๑๔๘) และอภิธานปทีปิกานิสสัย (คำอธิบาย
คาถา ๔๑๘) ก็กล่าวว่าควรมีรูปว่า ปายส และแสดงรูปวิเคราะห์ว่า ปยสิ ปยสา วา สงฺขโต ปายโส
(ชาวที่ทำในนม หรือชาวที่ทำด้วยนม ชื่อว่า ปายสยะ) อีกทั้งได้ยกตัวอย่างจากพระบาลีมาอ้างอิงว่า

ตีหิ วิชชาหิ สมปนโน

ชาติมา สุตวา พหุ

วิชาจาจนสมปนโน

โสมี ภูณเชยฺย ปายสฺ.^{๑๕๑}

“บุคคลผู้เป็นพราหมณ์โดยกำเนิด จบไตรเพท เป็นพหูสูต พราหมณ์ผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤตินั้น จึงควรบริโภควาปายาสนี้”

อหํ โข เวพฺพคมฺพสมิ

ภุตฺวาน มรฺุปายสํ

ปทกฺขิณํ สมฺมสนฺโต

ชนฺธานํ อุทฺยพฺพยํ

सानํ ปฏิกฺกมฺสสามิ

วิเวกมฺนุพฺรุหฺย.^{๑๕๒}

“เราฉันข้าวมรฺุปายาสได้พุ่มไฟ เห็นความเกิดและความเสื่อมของชนทั้งหลายโดยเคารพ จะกลับไปสู่สำนักบรรพตที่เราเคยอยู่ แล้วเพิ่มพูนวิเวกต่อไป”

อนึ่ง มติข้างต้นยังสอดคล้องกับสันสกฤตอีกด้วย เพราะสันสกฤตมีรูปว่า ปายส เหมือนกัน ดังหลักฐานในคัมภีร์อมรโกษ (กัณท์ ๒ วรรค ๗ คาถา ๒๔) ว่า

ปฺฤษทาชฺยํ สทฺธฺยาชฺยเ

ปรมาณนํ ตฺ ปายสมฺ

หฺวยกฺวเ โทวปิตฺรเ

อนฺเน ปาตฺรํ สฺรฺฐวาทิกมฺ.^{๑๕๓}

“ศัพท์ว่า ปฤษทาชฺย ย่อมเป็นไปในเนยใสที่ผสมกับนมส้ม

ข้าวหุงจากนม = ปรมาณน, ปายส

หฺวย ศัพท์ย่อมเป็นไปในข้าวที่เนื่องด้วยเทวดา, กฺวย ศัพท์ย่อมเป็นไปในข้าวที่เนื่องด้วยบิดามารดาผู้เสียชีวิตแล้ว

ทพฺพิยฺญ (ทพฺพิที่ใช้สาดเนยใสใส่ไฟัยญ) ชื่อว่า ปาตฺร (ัยญภาชนํ, ภาชนะอันใช้ในัยญการบูชา มีถ้วย ชาม จาน ช้อน และทพฺพิรูปต่างๆ เป็นต้น)”

มีข้อสังเกตว่า คัมภีร์อิริธานันปทีปิกา (คาถา ๔๑๘) ในฉบับสิงหลและฉบับพม่าส่วนใหญ่พบรูปว่า ปายาส ดังมีหลักฐานว่า

หฺพฺยปาเก จฺรฺ มโต

สุชา ตฺ โหมทพฺพิยํ

ปรมาณนํ ตฺ ปายาโส

หฺพฺยํ ตฺ หวิ กฺฤยเต.^{๑๕๔}

“จฺรฺ ศัพท์พึงทราบว่าเป็นไปในข้าวที่หุงไว้เพื่อบูชาัยญ

สุชา ศัพท์ย่อมเป็นไปในทพฺพิที่ใช้เพื่อบูชาัยญ

ข้าวหุงจากนม = ปรมณ, ปายาส

เนยใสที่ใช้ในการบูชาญ = หพย, หวิ กล่าวได้ว่ามีอรรถเหมือนกัน”

เมื่อเทียบดูคัมภีร์อภิธานัปทีปิกา ฉบับสิงหล ฉบับฉัฐสังคีติ ฉบับนิสสัยพม่าต่างๆ พร้อมทั้งอภิธานัปทีปิกาฎีกา พบความต่างกันดังนี้ คือ

- รูปว่า ปายส พบในอภิธานัปทีปิกานิสสัย ฉบับวิสุทธาราม
- รูปว่า ปายาส พบในฉบับสิงหล ฉบับแปลอังกฤษของพระพุทธทศตะ ฉบับฉัฐ-
สังคีติ นิสสัยเก่าฉบับจ่ออ่องสันถา นิสสัยใหม่ฉบับต้องปอก นิสสัยใหม่ฉบับปชุกกุ และอภิธานัป-
ทีปิกาฎีกา

จะเห็นได้ว่า รูปว่า ปายาส พบในเกือบทุกฉบับที่กล่าวมาข้างต้น และเป็นฐานะที่ควรใช้
เป็น ย คณะ (๑ ๒ ๒) ว่า ปายาโส หากว่าพระโมคคัลลานะผู้แต่งอภิธานัปทีปิกาต้องการใช้เป็น
รูป ปายโส ก็น่าจะแต่งบาลีเป็น ปายโส ปรมณ จ ซึ่งมีความหมายเหมือนกัน แต่ท่านมิได้แต่งไว้
เช่นนี้ หนึ่ง ในประโยคร้อยแก้วที่พบในคัมภีร์อรรถกถา มีปรากฏรูปว่า ปายาส เท่านั้น เช่น

ย ปน ภควา กปฺปสฺตสฺสสธาธิกา นิ จตุตริ อสงฺขเยยยานิ ปารมิโย ปุเรตฺวา เอกุณฺตีส-
วสฺสกาเล จกฺกวตฺติสิรินิวาสภูตา ภาวนา นิฆมฺมม โอนมานทีตีเร ปพฺพชิตฺวา จพฺพสฺสานิ ปธานโยคํ
กตฺวา วิสาขปุณณมยํ อรุเฬคาเม สุชาติยา ทินฺนํ ปกฺขิตตทิกุโพทํ มรฺอุปายาสํ ปรีกฺขชิตฺวา ๕เปย
สพฺพพุทฺธคุณ ปฏฺวิวิชฺฌิ, อิทมฺสฺส ปณฺณากิจจํ.^{๑๔๔}

“อนึ่งเล่า ข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบำเพ็ญพระบารมี ๔ อสงไขยยิ่งด้วยแสนกับแล้ว
เมื่อเวลาที่ทรงมีพระชนมายุได้ ๒๙ พรรษา เสด็จออกจากวังประทับอันมีสิริแห่งพระจักรพรรดิราช
ผนวช ณ ริมฝั่งแม่น้ำอนโนมา ทรงบำเพ็ญเพียรตลอด ๖ พรรษา ครั้นถึงวันวิสาขบุรณมี ดิถีเพ็ญเดือน
๖ เสวยมรฺอุปายาสใส่ทิพย์โอชา ซึ่งนางสุชาดา บ้านอรุเฬคามถวาย ฯลฯ ทรงแทงตลอดพระพุท-
ธคุณทั้งปวง นี่เป็นกิจแห่งปัญญาของพระองค์”

ราชา วิภาตยา รตฺติยา จตุสฺสจฺฉิมตฺเต พฺราหฺมณปาโมกฺเข ปกฺโกสาเปตฺวา หริตฺูปลิตฺตยา
ลาชาทีหิ กตมฺงคฺลสฺสการาย ภูมียา มหาราหิ อาสนานิ ปณฺณเปตฺวา ตตฺถ นิสินฺนํ พฺราหฺมณํ
สพฺปิมนฺตฺสกราสฺสขตฺสส วรปายาสสฺส สุวณฺณรชตปาติโย ปุเรตฺวา สุวณฺณรชตปาตีเหว ปฏฺิกฺขชิตฺวา
อทาสิ.^{๑๔๕}

“ครั้นสว่างแล้ว พระราชารับสั่งให้เรียกหัวหน้าพราหมณ์จำนวน ๖๔ คน ให้ลาดอาสนะ
อันมีค่ามากบนพื้นนาบด้วยของเขียว กระทำมงคลสักการะด้วยข้าวตอกเป็นต้น เมื่อเหล่าพราหมณ์

ทั้งหลายนี้ ฌ ที่นั่นแล้ว ทรงนำธาตุทองถาดเงินอันเต็มไปด้วยข้าวปายาสอย่างดี ประดับด้วยเนยใส น้ำผึ้ง และน้ำตาลกรวด ครอบด้วยถาดทองถาดเงินอีกทีถวายเป็น

สา เวสาขปทุมมทิวเส อชฺช พลิกมมํ กริสสามิติ ปาโตว ปายาสํ อนายาสํ ปรมมธูริ สมปฏิบัติปาเทสิ.^{๑๕๗}

“ในวันเพ็ญเดือน ๖ นางดำริว่า วันนี้จักทำพิธีกรรม พอเช้าตรู่จึงให้จัดข้าวปายาสที่ไม่เหนียวข้น มีรสอร่อยอย่างยิ่ง”

ปริปกกฉาโณ มหาภินิขมณํ กตฺวา มหาปธานํ ปทหิตฺวา นิโครธมุเล ปายาสํ ปฏิค-
คเหตฺวา เนรณฺชราย ตีเร ปริภุญชิตฺวา โพธิมณฑํ อารุญฺห อสฺสตุลลํ อภิสมฺพุทฺธิสฺสตี.^{๑๕๘}

“พระองค์มีญาณแก่กล้าแล้ว ออกมหาภิเนษกรรมตั้งความเพียรอันใหญ่หลวง รับข้าวปายาสที่โคนต้นไทร เสวยที่ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ขึ้นสู่โพธิมณฑล จักตรัสรู้ที่โคนต้นอัสสัตถพฤกษ์”

แม้ในวรรณกรรมบาลีรุ่นหลัง เช่น มหาโพธิวงศ์ และชินจรีต ก็พบรูป ปายาส เช่นเดียวกันทั้งในประโยคร้อยแก้วและร้อยกรอง ดังหลักฐานในคัมภีร์เหล่านั้นว่า

ตโต อรุเวลาย เสนานิณิกเม เสนานิภูมํพิทิสฺส ธีตา สุชาตา วยปฺปตฺตา ตสฺมี รุกฺเข เอกํ
ปตฺถนํ กตฺวา ปริปฺภุณฺสงกฺกปา ตสฺมี ทิวเส อชฺช พลิกมมํ กริสสามิติ ปาโตว ปายาสํ อนายาสํ
ปรมมธูริ สมปฏิบัติปาเทตฺวา สดสฺสสุสฺสคฺคณิกํ สุวณฺณปาตี อลงฺกกริตฺวา ตตฺถ มธูปายาสํ ปูเรตฺวา อปราย
กนกปาติยา ปิทหิตฺวา ๗เปช ยถา เม มโนโรถ นิปฺพนโน, เอวํ วาปี นิปฺพชฺชตฺตติ อติมนฺหริค-
มฺหิรียิตฺวา ปโมทมานา คตา.^{๑๕๙}

“ลำดับนั้น นางสุชาดาผู้เป็นธิดาของกุกุมพื้หัวหน้าในนิคมเสนานี้ ครั้นเจริญวัยแล้วได้ตั้งความปรารถนาอย่างหนึ่งที่ตนไม่นั้น เมื่อสำเร็จดังที่ดำริไว้ ในวันนั้นจึงคิดว่าเราจักทำพิธีกรรมในวันนี้ ให้จัดข้าวปายาสที่ไม่เหนียวข้น มีรสอร่อยอย่างยิ่งไว้ แล้วประดับถาดทองครวคำแสนหนึ่ง ใส่ข้าวมธุปายาสไว้ในถาดทองนั้น ปิดไว้ด้วยถาดทองอื่น ฯลฯ แล้วเปล่งคำที่น่ายินดียิ่งว่า มโนรถของดิฉันสำเร็จแล้ว ฉันใด แม่มโนรถของท่านก็จะสำเร็จ ฉะนั้น ปลาบปล้มอยู่ กลับไปแล้ว”

สมิทฺธปตฺถนา เอกา สุชาตา นาม สุนทรี

เหมปาทิ สพายาสํ สีเสนาทาย โอนตา.^{๑๖๐}

“หญิงงามนางหนึ่งชื่อสุชาดา สำเร็จสมปรารถนาแล้ว ได้นำถาดทองพร้อมทั้งข้าวปายาสเทินศีรษะน้อมถวาย”

เทโวติ สมณาย อุทกคจิตตา
 ปายาสปาตี ปวารสส ทตฺวา
 อาสีสนา อิฐมิ ยถา หิ มยฺหํ
 ตฺยหฺมปิ สา สามิ สมฺมิชฺฌิตฺติ.^{๑๖๑}

“นางมีจิตราเริงยินดีแล้ว ถวายถาดข้าวปายาสแก่พระโพธิสัตว์ผู้
 ประเสริฐโดยสำคัญว่าเป็นเทพ ทูลว่า นายท่าน ความปรารถนาของดิฉัน
 สำเร็จแล้ว ฉันใด แม้ความปรารถนาของท่านก็จงสำเร็จ ฉันนั้น”

ด้วยเหตุนี้ จึงมีข้อสรุปว่า รูปว่า ปายาส, ปายส มีใช้ทั้งสองอย่าง เหมือน คຸຣຸ และ ຄຸຣຸ
 ที่มีใช้ทั้งสองอย่าง]

เอว โสวณฺโณ.

ตัวอย่างว่า โสวณฺโณ (วิหารแห่งทอง) = สุวณฺณสฺส วิกาโร โสวณฺโณ.

ก็เช่นเดียวกัน

บุริโส ปริมาณมสฺสาติ โปริสํ อุทกํ.

บุรุษเป็นปริมาณแห่งน้ำนั้น เหตุนั้น น้ำนั้นชื่อว่า โปริสะ หมายถึง น้ำ (น้ำที่
 ลึกเท่าความสูงของบุรุษ)

[ปทรูปสิทธิปกรณ์มิได้กล่าวถึง ณ ปัจจัยในอรรถสกัต์ไว้ แต่สหทนีติปกรณ์ (สุตตมาลา
 สูตร ๖๗๕) กล่าวว่ามิได้ในอุทาหรณ์ว่า ปาติโมกฺขเมว ปาติโมกฺโข (ปาติโมกฺขนั่นเอง ชื่อว่า ปาติ-
 โมกฺขะ) ที่จริงแล้วคำว่า ปาติโมกฺข (ศีลที่ยังบุคคลผู้รักษาให้พ้นไปจากทุกขมีทุกขในอบายเป็นต้น)
 ประกอบรูปศัพท์มาจากศัพท์ว่า ปาติ (ผู้รักษา) + โมกฺข (ศีลที่ยังให้พ้นไปจากทุกข) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปาติ รกฺขตีติ ปาติ (ปา ธาตุ = รักษา + ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ปาตี โมกฺขเขตติ อาปายิกาทิหิ ทุกฺขเขตติ โมเจตติ ปาติโมกฺโข (ปาติ บทหน้า + โมกฺข ธาตุ
 + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า ปาติโมกฺโข หมายถึง สิล (ศีลปาติโมกฺข) แล้ว ให้ลง ณ ปัจจัยใน
 อรรถสกัต์โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ปาติโมกฺขเมว ปาติโมกฺโข หมายถึง คนฺโณ (คณฺณปาติโมกฺข, คัมภีร์
 แสดงปาติโมกฺข) การลง ณ ปัจจัยในอรรถสกัต์เช่นนี้มีประโยชน์เพื่อการเปลี่ยนลิงค์ คือ เพื่อให้

เปลี่ยนจากนปุงสกลิงค์ที่หมายถึง สีสั เป็นนปุงลึงค์ที่หมายถึง คนุโถ ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์นั้นว่า

เอตถ จาขยาตคฺคหณํ กสฺมา น กตํ, นนฺ อาขยาตสฺมิมฺปิ สมาสํ ทิสฺสติ โย นํ ปาติ รกฺขติ, ตํ โมกฺขติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺขเหติ โมเจตฺติติ ปาติโมกฺโขติ สนิพฺพจนสฺส ปทสฺส ทสฺสนโตติ. ตนฺน, ตสฺมิณฺหิ นิพฺพจเน ปาติโมกฺโขติ ปทํ ตทฺหิตฺวาเสน สีขณฺติ, น สมาสวเสน เอหิปสฺสโกติ ปทมิวาทิ. นนฺ จ โภ เอหิปสฺสโกติ เอตถ เอหิ ปสฺสาติ อิมํ วิธํ อรหตฺติติ อตฺเต ตทฺหิตํ ฌกฺปจฺโย ทิสฺสติ, ปาติโมกฺโขติ เอตถ ปน ตทฺหิตํ ปจฺโย น ทิสฺสตีติ. ทิสฺสติ เอว ปาติโมกฺโขติ เอตถ สกตฺเต ฌปจฺโย ภวตฺติติ. นนฺ จ โภ ฌปจฺโย อปจฺเจว ทิสฺสตีติ. น อปจฺเจว เตน รตฺตมิจฺจาทีสุวตฺเตสฺสปี ทิสฺสนโต. ฌ ราคา ตสฺสเทมณฺณตฺเตสฺส จาติ หิ ลกฺขณํ วุตฺตนติ.^{๑๖๖}

“ถามว่า : เหตุใดจึงไม่กระทำ อาขยาต ศัพท์ไว้ในสูตรนี้ สมาสย่อมปรากฏแม้ในอาขยาตมิใช่หรือ เพราะพบบทที่มีรูปวิเคราะห์ว่า โย นํ ปาติ รกฺขติ, ตํ โมกฺขติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺขเหติ โโมเจตฺติติ ปาติโมกฺโข (บุคคลโดยย่อรักษาสีลนั้น ศีลย่อมยังบุคคลนั้นให้พ้นไปจากทุกข์มีทุกข์ในอบายเป็นต้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า ปาติโมกฺโข)

ตอบว่า : คำนั้นไม่สมควร เพราะบทว่า ปาติโมกฺโข ในรูปวิเคราะห์นั้นสำเร็จได้ด้วยความเป็นตัถัตติ มิใช่สำเร็จด้วยความเป็นสมาสดังบทว่า เอหิปสฺสโก

ถามว่า : ท่านผู้เจริญ ในอุทาหรณ์ว่า เอหิปสฺสโก นี้ ฌกฺ ปัจจยฺที่เป็ตัถัตติย่อมปรากฏในความหมายว่า เอหิ ปสฺสาติ อิมํ วิธํ อรหติ (ย่อมควรแก่การกระทำอย่างนี้ว่า ขอท่านจงมาดู) ส่วนในบทว่า ปาติโมกฺโข นี้ ตัถัตติปัจจยฺย่อมไม่ปรากฏมิใช่หรือ

ตอบว่า : ย่อมปรากฏโดยแท้ ในบทว่า ปาติโมกฺโข นี้ ฌ ปัจจยฺย่อมลงในอรรถสกัถ์

ถามว่า : ท่านผู้เจริญ ฌ ปัจจยฺย่อมปรากฏในอปัจจัตตัถัตติมิใช่หรือ

ตอบว่า : ย่อมไม่ปรากฏในอปัจจัตตัถัตติอย่างเดียว เพราะพบแม้ในอรรถว่า เตน รตฺตํ (ย่อมแล้วด้วยสิ่งนั้น) เป็นต้น สมจริงดังสูตรในกัจจายนไวยากรณ์กล่าวว่า ฌ ราคา ตสฺสเทมณฺณตฺเตสฺส จ (ลง ฌ ปัจจยฺและปัจจยฺอื่น ทำยานามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย่อม ในความหมายว่า สิ่งนี้เป็นของบุคคลนั้น และในความหมายอื่นๆ ได้บ้าง)”

อย่างไรก็ตาม แม้ปาติโมกฺโขจะหมายถึงคณปาติโมกฺโข ก็ไม่จำเป็นที่ต้องเปลี่ยนรูปเป็นนปุงลึงค์ตามที่สัททนีติปกรณ์กล่าวไว้ เพราะคัมภีร์ชื่อว่าปาติโมกฺโขได้โดยการอุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผลอีกด้วย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงศีลอันเป็นเหตุ แต่ก็ยังหมาย

รวมถึงคัมภีร์ที่แสดงศีลอันเป็นผลอีกด้วย ดังอุทาหรณ์ว่า จกขุนา รูป ปสสติ (เห็นรูปด้วยจักขุ) ตามรูปศัพท์แล้วคำว่า จกขุนา แปลว่า จักขุ แต่ตามปกติคนจะเห็นรูปด้วยจักขุไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้นี้คือ เห็นรูปด้วยจักขุวิญาณจิตซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยจักขุ การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการพูดถึงเหตุ แต่เจตนาให้หมายถึงผลอีกด้วย (เหตุ = จักขุ, ผล = จักขุวิญาณ)

นอกจากนั้น รูปบุลงลิกว่า ปาติโมกโข ตามที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ข้างต้นก็ไม่พบในวรรณกรรมบาลีใดๆ ดังหลักฐานในคัมภีร์กัณหาวิตรณีนว่า

คนโถ ปน ตสส ปาติโมกขสส โชตกตฺตา ปาติโมกขนฺติ วุจฺจติ.^{๑๖๓}

“ส่วนคัมภีร์ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะแสดงปาติโมกข์[คือศีล]นั้น”

จกคหณน ตตฺถ ชาโต, ตตฺถ วสฺติ, ตสฺส หิตํ, ตํ อรหตีติอาทิสฺส เณยฺยปฺปจฺจโย.

ลง เณยฺย บัณฑิตในความหมายว่า เกิดแล้วในสถานที่นั้น, อาศัยอยู่ในสถานที่นั้น, เกื้อกูลแก่สิ่งนั้น และควรแก่สิ่งนั้น เป็นต้น ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ณ ราคา เตนรตฺตํ ตสฺสเทมมณฺณตฺถสฺส จ]

พารานลียํ ชาโต, วสตีติ วา พารานเสยฺยโก.

ผู้เกิดแล้วหรือผู้อยู่อาศัยอยู่ในกรุงพารานลีย ชื่อว่า พารานเสยฺยโก

ปุเร วีย กการาคโม.

ลง ก อักษรเป็นอาคมเหมือนข้างต้น

เอวํ จมฺเปยฺยโก, สาคเลยฺยโก, มิถิเลยฺยโก ชโน, คงฺเคยฺโย มจฺโณ, สิลาย ชาตํ เสเลยฺยโก, กุเล ชาโต โกเลยฺยโก สุนโข, วเน ชาตํ วาเนยฺยํ ปุพฺผํ.

ตัวอย่างว่า

จมฺเปยฺยโก (ชาวจัมปา) = จมฺปายํ ชาโต จมฺเปยฺยโก.

สาคเลยฺยโก (ชาวเมืองสาละ) = สาคลํ ชาโต สาคเลยฺยโก.

มิถิเลยฺยโก ชโน (ประชาชนชาวเมืองมิถิลา) = มิถิลายํ ชาโต มิถิเลยฺยโก.

คงฺเคยฺโย มจฺโณ (ปลาแม่น้ำคงคา) = คงคายํ ชาโต คงฺเคยฺโย.

ดอกไม้ที่เกิดขึ้นบนศิลา ชื่อว่า เสดยยะ (ของหอมที่เป็นดอกไม้ชนิดหนึ่ง
เกิดบนศิลา)

สุนัขที่เกิดขึ้นในครอบครั้ว ชื่อว่า โกเลยยกะ (สุนัขบ้าน ตรงข้ามกับสุนัขป่า)

ดอกไม้ที่เกิดขึ้นในป่า ชื่อว่า วาเนยยะ หมายถึง ดอกไม้

ก็เช่นเดียวกันนี้

เอน์ ปพพเตยโย มานุโส, ปพพเตยยา นที, ปพพเตยโย โอสธ, ปถสส หิต
ปาเถยโย, สปัตติสส หิต สุปเตยโย ธน, ปทีเปยโย เตล, มาตุ หิต มตเตยโย.

ตัวอย่างว่า

ปพพเตยโย มานุโส (มนุษย์ชาวเขา), ปพพเตยยา นที (แม่น้ำเกิดจากภูเข),
ปพพเตยโย โอสธ (สมุนไพรมะเกิดแต่ภูเข) = ปพพเต ชาโต ปพพเตยโย, ปพพเต ชาตา
ปพพเตยยา, ปพพเต ชาต ปพพเตยโย.

เสปียงที่เกือกุลแก่หนทาง ชื่อว่า ปาเถยยะ

ทรัพย์ที่เกือกุลแก่เจ้าของทรัพย์ ชื่อว่า สุปเตยยะ หมายถึง ทรัพย์

ปทีเปยโย เตล (น้ำมันที่เหมาะสมแก่ประทีป, น้ำมันสำหรับจุดตะเกียง) =
ปทีปสส หิต ปทีเปยโย.

วัตรที่เกือกุลแก่มารดา ชื่อว่า มตเตยยะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า สปัตติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ส (ทรัพย์) + ปติ (เจ้าของ) มีรูปวิเคราะห์ว่า สสส
ปติ สปัตติ (เจ้าของทรัพย์ ชื่อว่า สปัตติ) สุปเตยยะ แปลว่า ทรัพย์ เหมือนกับ ธน เป็นคำไวพจน์ของ
กันและกัน ดังคัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คถา ๔๘๕) กล่าวว่า

ปฏิวีส จ โภจาส	อโส ภาโค ธนํ ตุ โส
ทพพ วิตตํ สุปเตยโย	วสวตโต วิภโว ภเว. ^{๑๖๔}

“ส่วน = ปฏิวีส, โภจาส, อส, ภาค

ทรัพย์ = ธน, ส, ทพพ, วิตต, สุปเตยโย, วสุ, อตถ, วิภาว”]

เอว เปตเตยฺยํ ทกฺขิณมรหตีติ ทกฺขิณเณยโย อิจฺจาติ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

เปตเตยฺยํ (วัตรที่เกือกุลแกบิตา) = ปิตุ หิตํ เปตเตยฺยํ.

ผู้ควรแก้ทักษิณา ชื่อว่า ทักขิณเณยยะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ทักษิณา คือ ทานเพื่อผลอันเจริญ หมายถึง ทานที่ให้โดยเชื่อกรรมและผลกรรม คำว่า ทกฺขิณา ประกอบรูปศัพท์มาจาก ทกฺข ธาตุ (วฺหฺธิยํ = เจริญ) + อิณ ปัจจัย + อา อิตถิปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ในสัททวินิธิปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๓๔๕) ว่า ทกฺขณฺติ วทฺธณฺติ สดฺดา เอตยาติ ทกฺขิณา (เหล่าสัตว์ย่อมเจริญด้วยทานวัตถุนี้ เหตุนั้น ทานวัตถุนี้ชื่อว่า ทักขิณา) ส่วนทานที่ให้เพื่อการบูชาเทพเจ้า เรียกว่า ยัญ คือ การบวงสรวง ไม่ใช่ทักษิณา]

๓๗๘. ชาตาทินิมิยา จ.

ลง อิม และ อีย ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายของ ชาต ศัพท์เป็นต้นได้บ้าง

อิมิยา จ อ. อิม และ อีย ปัจจัย ท. ด้วย โหนฺติ ย่อมลง อตฺเถ ในอรรถ สหฺทานํ ของศัพท์ ท. ชาตาทินํ อันมี ชาต เป็นต้น วา บ้าง ๗

ชาต อิจฺเจวมาทีนํ สหฺทานํ อตฺเถ อิม-อีย อิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ วา.

ลงปัจจัยเหล่านี้คือ อิม และ อีย ในความหมายของศัพท์ว่า ชาต เป็นต้น อย่างนี้ได้บ้าง

ปจฺจยา ชาโต ปจฺจโม, ปจฺจมา ชนฺตา, ปจฺจิมํ จิตฺตํ, อนฺเต ชาโต อนฺติโม, อนฺติมา, อนฺติมํ.

ชนผู้เกิดแล้วในภายหลัง มีรูปว่า

ปจฺจโม [ชโน] (ชนผู้เกิดแล้วในภายหลัง) = ปจฺจยา ชาโต ปจฺจโม.

ปจฺฉิมา ชนตา (หมู่ชนผู้เกิดแล้วในภายหลัง) = ปจฺฉา ชาตา ปจฺฉิมา.

ปจฺฉิมํ จิตฺตํ (จิตที่เกิดขึ้นในภายหลัง, จิตดวงสุดท้ายก่อนสิ้นชีวิต) = ปจฺฉา
ชาตํ ปจฺฉิมํ.

ผู้เกิดแล้วในที่สุด มีรูปว่า

อนฺติโม (ชนผู้เกิดแล้วในที่สุด) = อนฺเต ชาโต อนฺติโม.

อนฺติมา (หมู่ชนผู้เกิดแล้วในที่สุด) = อนฺเต ชาตา อนฺติมา.

อนฺติมํ (จิตที่เกิดขึ้นในที่สุด) = อนฺเต ชาตํ อนฺติมํ.

[ในวรรณกรรมบาลีพบรูปว่า ปฺรตฺถิโม เทโส (สถานที่อันมีในเบื้องหน้า), ปฺรตฺถิมา ทิสา (ทิศที่มีในเบื้องหน้า, ทิศตะวันออก) มีศัพท์เดิมมาจาก ปุพฺพ ศัพท์ + ตถา ปัจจัยในอรรถสัทตมี แปลง
ปุพฺพ เป็น ปฺร ด้วยมหาสูตรได้รูปว่า ปฺรตฺถา หรือมาจาก ปฺร ศัพท์ + ตถ ปัจจัยในอรรถสัทตมี ได้
รูปว่า ปฺรตฺถ เมื่อลง อิม ปัจจัยใน ชาต ตัทธิตแล้ว ก็มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปฺรตฺถา ชาโต ปฺรตฺถิโม (ปฺรตฺถา ศัพท์ + อิม ปัจจัย)
- ปฺรตฺถ ชาโต ปฺรตฺถิโม (ปฺรตฺถ ศัพท์ + อิม ปัจจัย)]

การประกอบรูปศัพท์ ปจฺฉิโม

ศัพท์เดิมเป็น ปจฺฉา ศัพท์ และ ชาต ศัพท์

ลง สฺมี สัตตมีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปจฺฉา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “โอภาเส สตฺตมี”

ลง สฺมี วิภัตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปลศฺคฺคฺนิปาตาทีหิ จ”

สำเร็จรูปเป็น ปจฺฉา

ลง สิ ปฐมวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ชาต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลง รวม

สำเร็จรูปเป็น ชาโต

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ปจฺฉา ชาโต (ผู้เกิดแล้วในภายหลัง) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง อิม ปัจจัยในชาตตัทธิตด้วยสูตรว่า “ชาตาทีนมิมียา จ”

ลงวิภัตติท้าย ชาโต ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสละท่าย ชาต ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณตสฺส”

ลบ ชาต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปจฺฉิม

ตั้ง ปจฺฉิม ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺทตฺถิตสฺมาสกิตฺถา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ”

ลง สี ปฐมาวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท่าย ปจฺฉิม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สี วิภตติท่าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ปจฺฉิม

เอว มชฺฉิมโม, บุรีโม, อุปริโม, เหมฺจิมโม, ปจฺจนฺติมโม, โคปฺผิมโม, คนฺถิมโม.

ตัวอย่างเหล่านี้คือ

มชฺฉิมโม (เกิดในท่ามกลาง) = มชฺฉเ ชาทฺ มชฺฉิมโม.

บุรีโม (เกิดในกาลก่อน) = บุรีเ ชาทฺ บุรีโม.

อุปริโม (เกิดข้างบน) = อุปริ ชาทฺ อุปริโม.

เหมฺจิมโม (เกิดข้างล่าง) = เหมฺจเ ชาทฺ เหมฺจิมโม.

ปจฺจนฺติมโม (เกิดที่ชายแดน) = ปจฺจนฺเต ชาทฺ ปจฺจนฺติมโม.

โคปฺผิมโม (เกิดที่ข้อเท้า) = โคปฺผเ ชาทฺ โคปฺผิมโม.

คนฺถิมโม (เกิดที่ข้อ) = คนฺถเ ชาทฺ คนฺถิมโม.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[โคปฺผ แปลว่า ข้อเท้า ดังคัมภีร์อธิบายปทีปิกากล่าวว่า

โคปฺผโก ปาทคณฺธิปิ

ปุเม ตฺถ ปณฺหิ ปาสนฺนิ

ปาทคฺคํ ปปโท ปาโท

ตฺถ ปโท จรณฺถ วา.^{๑๖๕}

“โคปฺผก, ปาทคณฺธิ = ข้อเท้า

ปณฺหิ, ปาสนฺนิ = ส้นเท้า

ปาทคฺค, ปปท = ปลายเท้า

ปาท, ปท, จรณ = เท้า”

แม่โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๑๒๐) ก็แยกรากศัพท์ว่ามาจาก คฺป ธาตุ + ผ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า โคปียตฺติ โคปโผ, จรณคณฺธิ (สิ่งที่บุคคลคุ้มครอง ชื่อว่า โคปผะ คือ ข้อเท้า)]

ตถา อียปฺปจฺเจ. มนุสฺสชาติยา ชาโต มนุสฺสชาติโย, มนุสฺสชาติยา, มนุสฺสชาติโย.

ตัวอย่างใน อีย ปัจจัยก็เช่นเดียวกัน เช่น

ผู้เกิดแล้วในมนุษยชาติ มีรูปว่า มนุสฺสชาติโย, มนุสฺสชาติยา, มนุสฺสชาติโย

เอวํ อสฺสชาติโย, หตฺธิชาติโย, โพรหิตตฺชาติโย, ทพฺพชาติโย, สมานชาติโย, โลกียो อิจฺจาติ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

อสฺสชาติโย (เกิดแล้วในกำเนิดแห่งม้า) = อสฺสชาติยา ชาโต อสฺสชาติโย.

หตฺธิชาติโย (เกิดแล้วในกำเนิดแห่งช้าง) = หตฺธิชาติยา ชาโต หตฺธิชาติโย.

โพรหิตตฺชาติโย (เกิดแล้วในกำเนิดชาติพระโพธิสัตว์) = โพรหิตตฺชาติยา ชาโต โพรหิตตฺชาติโย.

ทพฺพชาติโย (เกิดแล้วในกำเนิดแห่งบัณฑิต) = ทพฺพชาติยา ชาโต ทพฺพชาติโย.

สมานชาติโย (เกิดแล้วในกำเนิดที่เสมอกัน) = สมานชาติยา ชาโต สมานชาติโย.

โลกียो (เกิดแล้วในโลก) = โลเก ชาโต โลกียो.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ทพฺพ ศัพท์ใน ทพฺพชาติโย เป็นไปในความหมายว่า บัณฑิต พบในพระบาลีและคำอธิบายว่า

น โข ทพฺพ ทพฺพา เอวํ นิพฺเพเสนฺติ.^{๑๖๖}

“อุกรทัพพะ บัณฑิตย่อมไม่กล่าวแก้คำกล่าวหาเช่นนี้”

ทพพ ทพพาติ ทุติโย ทพพ-สทุโท ปณฺทิตาธิวจโนติ อาห ทพพา ปณฺทิตาติ.^{๑๖๘}

“ทพพ ศัพท์ที่ ๒ ในปาฐะว่า ทพพ ทพพา (ตุกรทัพพะ บัณฺทิต) เป็นคำไวพจน์ของบัณฺทิต ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ทพพา ปณฺทิตา (บัณฺทิต)”

แม้คัมภีร์อภิธานปิปปิกาก็กล่าวถึงความหมายนี้ของ ทพพ ศัพท์ไว้ว่า

ทพพ ภาพเพ คุณาธारे วิตเต จ พุทธารุส.^{๑๖๙}

“ทพพ ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า สมควร, ที่ตั้งแห่งคุณ, ทรัพย์, บัณฺทิต และไม้”]

อาทิกคหณน ตตถ นิยุตฺโต, ตทสส อตฺถิ, ตตถ ภาวติอาทิสวปิ อิม-อียปฺปจฺจยา โหนติ.

ลง อิม และ อีย ปัจจัยในความหมายว่า ประกอบแล้วในสถานที่นั้น, สิ่งนั้นมี อยู่แก่สิ่งนั้น และเป็นอยู่ในสถานที่นั้น เป็นต้นด้วย อาทิ ศัพท์

จสทฺเทน อิกปฺปจฺจโย จ.

และลง อิก ปัจจัยด้วย จ ศัพท์

อนเต นิยุตฺโต อนฺติโม อนฺติโย อนฺติโก, ปฺตฺโต อสส อตฺถิ ตสฺมี วา วิชฺชติติ ปฺตฺติโม ปฺตฺติโก, กบฺโป อสส อตฺถิติ กบฺปิโย, ขญา อสส อตฺถิติ ขญฺปิโย, หานภาโค อสส อตฺถิติ หานภาคิโย.

ผู้ประกอบแล้วในที่สุด ชื่อว่า อันติมะ, อันติยะ, อันติกะ

บุตรมีอยู่แก่บุคคลนั้น หรือว่า บุตรมีอยู่ในบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ปฺตฺติมะ, ปฺตฺติกะ

การกระทำให้สมควรมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า กบฺปิยะ (ผู้มี การกระทำให้สมควร, กบฺปิยการก)

มุ่งผมมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ขญฺปิยะ

ส่วนแห่งความเสื่อมมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า หานภาคิยะ

[คำว่า หานภาโค แปลว่า ส่วนแห่งความเสื่อม คัมภีร์ปทฺฐปสฺสิทฺธิสสยใหม่แปลว่า การ เข้าถึงความเสื่อม ส่วนปทฺฐปสฺสิทฺธิคณฺฐิแปลว่า การเสพความเสื่อม

กบป ศัพท์ใน กบปิย ใช้ในความหมายว่า สมณโวรหาร คือ วิธีใช้ของสมณะ หมายถึง การกระทำให้สมควรแก่พระวินัย ดังนั้น คำว่า กบปิย จึงแปลตามศัพท์ว่า ผู้มีวิธีใช้ของสมณะ คือ ผู้มีการกระทำให้สมควรนั่นเอง คัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาลา ๗๙๙) แสดงความหมายของ กบป ศัพท์ไว้ ๑๒ อย่างว่า

กบโป กาละ ยุเค เลเส	ปณตติปรมายุสุ
สทธิเส ตีสุ สมณ-	โวรหารกบปพินทุสุ
สมนตตเถนตรกบปา-	ทิกะ ตกุกะ วิมิหิ จ. ^{๑๖๙}

“กบป ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า กาล, ยุค, ข้ออ้าง, บัญญัติ [คือชื่อว่าพระกบปเถระ], อายุขัยที่สูงสุด, ผู้คล้ายกัน (ย่อมเป็นไปในไตรลิงค์) [เช่น สตถูกบโป (ผู้คล้ายกับพระศาสดา), วิธีใช้ของสมณะ, กบปพินทุ, ความหมายว่า รอบด้าน, อันตรกบปเป็นต้น, ความดำริ และการกระทำ”

อนึ่ง คัมภีร์ปาจิตยาทีโยชนา (หน้า ๑๘) กล่าวว่าให้ลง อีย ปัจจัยใน ยุตุต ตัทฺธิต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า กบเปเน ยุตุต กบปิย (สิ่งที่ควรด้วยวิธีใช้ของสมณะ) หรือ กบปสสุ ยุตุต กบปิย (สิ่งที่ควรแก่วิธีใช้ของสมณะ) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

กบปิยนุติ สมณโวรหารเณ ยุตุต โวรหารสสุ วา ยุตุต อนุรูป.^{๑๗๐}

“คำว่า กบปิย (สิ่งที่สมควร) หมายความว่า สิ่งที่สมควรด้วยวิธีใช้ของสมณะ หรือสิ่งที่ควรแก่วิธีใช้ของสมณะ”]

เอว จิตฺภาคิโย.

ตัวอย่างว่า จิตฺภาคิโย (ผู้มีส่วนแห่งความตั้งมั่น) = จิตฺภาโค อสฺส อตฺถิตฺติ จิตฺภาคิโย. ก็เช่นเดียวกันนี้

โพธิสฺส ปกุเช ภวา โพธิปกุชียา, ปญฺจคุเค ภวา ปญฺจคุคิยา.

ธรรมที่มีในฝ่ายแห่งมรรคญาณ ชื่อว่า โพธิปกุชียะ

ผู้มีในพวก ๕ ชื่อว่า ปญฺจวัคคิย

[โพธิ ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า มรรคญาณ เป็นอิตถิลิงค์เท่านั้น ปทฺรปฐิทธินิสสัยเก่า

จึงกล่าวว่ารูปนี้เป็นลึงควิลลาลาส คือ เปลี่ยนจากอิตถิลิงค์เป็นปุงลิงค์ แต่นับบับสิงหลมีรูปว่า โพธัสส คัมภีร์อธิบายปทีปิกา (คาถา ๘๐๕) แสดงอรรถของ โพธิ ศัพท์ว่า

โพธิ สัพพญญตญญาณ- รियมคเค จ นาริย
ปณตติย ปุเมสสตถ- รุกขมहि ปุริสิตติยิ.^{๓๗๐}

“โพธิ ศัพท์เมื่อเป็นไปในความหมายว่า สัพพญญตญญาณ อริยมรรค ย่อมเป็นไปในอิตถิลิงค์ เมื่อเป็นไปในความหมายว่า บัญญัติ (คือ ราชกุมารที่ชื่อว่า โพธิ) ย่อมเป็นไปในปุงลิงค์ เมื่อเป็นไปในความหมายว่า ต้นโพธิ์ ย่อมเป็นไปในปุงลิงค์และอิตถิลิงค์”

พระปัญจวัคคีย์ ๕ รูป คือ โกณฑัญญะ วัปปะ ภัททิยะ มหานามะ และอัสสชิ]

เอวํ ฉพฺพคฺคิยา, อุทริยํ.

ตัวอย่างว่า ฉพฺพคฺคิยา (ผู้มีในพวก ๖) = ฉพฺพคเค ภวา ฉพฺพคฺคิยา.

อุทริยํ (อาหารมีในท้อง, อาหารใหม่) = อุทเร ภวํ อุทริยํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ในสมัยพุทธกาลมีกลุ่มภิกษุชื่อว่าพระฉัพพัคคีย์ คือ ภิกษุผู้มีในพวก ๖ หมายถึง ภิกษุ ๖ รูป คือ พระปัญฑุกะ พระโลหิตกะ พระเมตติยะ พระภุมชกะ พระอัสสชิ และพระปุนัพพสุกะ แม้ภิกษุบริวารของท่านก็ได้ชื่อว่าพระฉัพพัคคีย์ตามชื่อของผู้นำ พระปัญฑุกะและพระโลหิตกะพร้อมทั้งภิกษุบริวาร ๕๐๐ พำนักอยู่ที่เมืองสาวัตถี พระเมตติยะและพระภุมชกะพร้อมทั้งภิกษุบริวาร ๕๐๐ พำนักอยู่ที่เมืองราชคฤห์ พระอัสสชิและพระปุนัพพสุกะพร้อมทั้งภิกษุบริวาร ๕๐๐ พำนักอยู่ที่แคว้นกัฏฐาคิริชนบท

ภิกษุ ๖ รูปเหล่านั้นเป็นสหายกันก่อนออกบวช ต่อมาได้รับอุปสมบทเป็นสัทธิวิหาริกของพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ พระปัญฑุกะและพระโลหิตกะทั้งสองรูปเป็นผู้ทรงศีล มักติดตามพระพุทธองค์ออกจาริกหลังออกพรรษาแล้ว พวกท่านกับบริวารมักทำผิดสิ่งที่ยังมิได้ทรงบัญญัติ แต่ไม่ล่วงละเมิดวินัยที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว แต่พระฉัพพัคคีย์อีก ๔ ท่านเป็นพระอลัชชี มักทำผิดสิ่งที่ยังมิได้ทรงบัญญัติและล่วงละเมิดวินัยที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว

ในสันสกฤตกล่าวถึงกิเลส ๖ อย่าง คือ ความชอบใจ (กาม) ความโกรธ (โกธ) ความโลภ

(โลก) ความหลง (โมห) ความมัวเมา (มท) และความตระหนี่ (มจฺณริย) ว่าเป็นอริฉัพพัคคะ คือ พวก ๖ ที่เป็นศัตรูของการอบรมจิต หรือเรียกว่า ศัตรูภายใน (อนโธสตฺตุ)

อตฺตโน อิทนฺติ อตฺตนิยํ. นการาคโม.

สิ่งนี้เป็นของตนเอง เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า อตฺตนิยะ (ของตนเอง), ลง น อักษร เป็นอาคม

[อุทาหรณ์ที่ลง น อักษรเป็นอาคมอื่น เช่น ชีณโกลณโม (มีผู้เกิดในสกุลหมดสิ้นแล้ว) มา จาก ชีณ ศัพท์ + โกลณ ศัพท์ คำว่า โกลณ ประกอบรูปศัพท์มาจาก กุล ศัพท์ + ญ บัจจัยใน ชาติ ดัทธิต ลง น อักษรเป็นอาคม จากนั้นแปลง ญ เป็น ณ แล้วจึงซ้อน ณ เป็น ณฺ ดังคัมภีร์ ปาจิตยาทีโยชนากล่าวว่า

ชีณโกลณโมติ เอตถ กุเล ชาติา โกลณณา. ญฺยปจฺจโย, นการาคโม. ชีณา โกลณณา อสฺสาติ ชีณโกลณโมติ วจนฺตํ ทสฺเสนโต อาห มาติปฺกฺขปิติปฺกฺขโตติอาทิ.^{๑๗๒}

“พระอรธกถาจารย์จะแสดงรูปวิเคราะห์ในคำว่า ชีณโกลณโม (มีผู้เกิดในสกุลหมดสิ้นแล้ว) นี้ว่า ผู้เกิดในสกุล ชื่อว่า โกลณฺณะ ลง ญ บัจจัย ลง น อักษรเป็นอาคม ผู้เกิดในสกุลของบุคคล นั้นหมดสิ้นแล้ว เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ชีณโกลณโม จึงกล่าวว่า มาติปฺกฺขปิติปฺกฺขโต (จากฝ่าย มารดาและฝ่ายบิดา) เป็นต้น”]

จสทฺทคฺคเณน กิย-ย-ญฺยปจฺจยา จ.

และลง กิย บัจจย, ย บัจจัย และ ญฺย บัจจัยด้วย จ ศัพท์

ชาติยา นิยฺตุโต ชาติกิโย.

ผู้ประกอบแล้วในชาติตระกูล ชื่อว่า ชาติกियะ (ผู้มีชาติตระกูลสูง)

เอวํ อนฺธกิโย.

ตัวอย่างว่า อนฺธกิโย (ผู้ประกอบแล้วในความเป็นคนบอด, ผู้บอดแต่กำเนิด)
= อนฺธ นิยฺตุโต อนฺธกิโย.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ขจฺจนฺธ นียฺโต ขจฺจนฺธิโย. สสฺส อยฺนฺติ สกฺโข.

ผู้ประกอบในความเป็นผู้บอดแต่กำเนิด ชื่อว่า ขจฺจนฺธิยะ (ผู้ตาบอดแต่กำเนิด)
สิ่งนี้เป็นของตนเอง เหตุนั้น สิ่งนี้ชื่อว่า สกฺโข (ของตนเอง)

[ความหมายว่า “ของตน” ใช้ศัพท์ว่า ส, สก, สกฺโข, นิช ศัพท์เหล่านี้เป็นคำไวพจน์กัน]

เอวํ ปฺรกีโย.

ตัวอย่างว่า ปฺรกีโย (ของผู้อื่น) ก็เช่นเดียวกันนี้ = ปฺรสฺส อยฺนฺติ ปฺรกีโย.

ยปฺปจฺจโย สาธุ-หิต-ภา-ชาตาทิตฺเตสุ.

ลง ย ปัจจัยในอรรกว่า สาธุ (ดี), หิต (เกื้อกูล), ภา (เป็นอยู่) และ ชาต (เกิดแล้ว) เป็นต้น

ยถา กมฺมฺนิ สาธุ กมฺมฺณฺณํ, สภายํ สาธุ สพฺภํ.

เช่น จิตเหมาะในการงาน ชื่อว่า กัมมัณฺณะ

ถ้อยคำเหมาะสมในที่ประชุม ชื่อว่า สัพพะ

“ยวตฺ ตลนา”ทีนา ญการาทิ.

วิธีมีการแปลง [นฺย] เป็น ญ อักษรเป็นอาทีย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า ยวตฺ ตลน (พยัญชนะทั้งหลายของ ต, ล, น และ ท อักษรที่มี ย อักษรตามมาย่อมถึงความ เป็น จ, ล, ญ และ ช อักษรได้บ้าง)

เอวํ เมธาย หิตํ เมชฺฌํ ฆตํ, ปาทานํ หิตํ ปชฺชํ เตลํ, รกฺขสฺส หิตา รจฺจนา, คาเม ภาโว คมฺโม, คเว ภาวํ คพฺพํ. “โอ เสเร จา”ติ สุตฺเต จสทฺเทน ยปฺปจฺจเย ปเรปิ อวาเทโส. กวิมฺหิ ภาวํ กพฺพํ, ทิวิ ภาวา ทิพฺพยา, ญนฺโต ชาตํ ญณฺณํ, ฌนาย สํวตฺตตีติ ฌณฺณํ.

ตัวอย่างเหล่านี้ คือ

น้ำมันเนยที่เกื้อกูลแก่พิธีบูชาญฺญ ชื่อว่า เมชฺฌะ หมายถึง เนยใส (เนยใส สำหรับพิธีบูชาญฺญ)

น้ำมันที่เป็นประโยชน์แก่เท้า ชื่อว่า ปัชชะ หมายถึง น้ำมัน (น้ำมันทาเท้า, น้ำมันที่ใช้ทาเท้าให้หายเมื่อยในเวลาเดินทางไกล)

ถนนที่เป็นประโยชน์แก่รถ ชื่อว่า รัจจา

ความประพฤติที่เป็นอยู่ในหมู่บ้าน ชื่อว่า คัมมะ (ความประพฤติของชาวบ้าน, เมถุนธรรม)

น้ำมันที่เป็นไปในโค ชื่อว่า คัพพะ (น้ำมันโค), แปลง [โอ ของ โค ศัพท์] เป็น อว ในเพราะ ย ปัจจัยเบื้องหลังด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โอ สเร จ (แปลง โอ ของ โค ศัพท์ และแปลงสระอื่นๆ ในสมาส เป็น อว ในเพราะสระหลัง)

ถ้อยคำเป็นไปในกวี ชื่อว่า กัพพะ

กามคุณเป็นไปในสวรรค์ ชื่อว่า ทิพยะ

น้ำมันเกิดจากถัน ชื่อว่า ถัญญะ

วัตถุเป็นไปเพื่อทรัพย์ ชื่อว่า ธัญญะ (ธัญชาติ ๗)

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า คมม มีรูปวิเคราะหว่า คามะ ภโว คมโม (ความประพฤติที่เป็นอยู่ในหมู่บ้าน ชื่อว่า คัมมะ) โดยลง ย ปัจจัยใน ภว ตัทธิต หมายถึง กามสุขัลลิกานุโยค คือ การชวนชวายนในกามสุข หรือ เมถุนธรรมนั่นเอง ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา (ส. อ. ๑.๓๗๘, ปฏิส. อ. ๒.๒๕๑, สารตถ. ๓.๒๐๖, วิมติ. ๒.๑๑๖) กล่าวถึงการลงตัทธิตปัจจัยใน สนฺตก ตัทธิต โดยมีรูปวิเคราะหว่า คามานํ สนฺตโก คมโม (ความประพฤติอันเป็นของชาวบ้าน ชื่อว่า คัมมะ)

เมธ ศัพท์ใน เมธาย หิตฺ เมชฌํ (น้ำมันเนยที่เกือกูลแก่พิธีบูชาญฺญ ชื่อว่า เมชฌะ) เป็น นปฺงสกลิงค์ ไขในความหมายว่า พลักรรม คือ พิธีบูชาญฺญ สันสกฤตมีรูปว่า เมธ เช่นเดียวกัน ประกอบ รูปศัพท์มาจาก เมธ ธาตุ วเธ เมธายญจ (ในการฆ่า และบูชา)

คำว่า คพฺย มาจาก โค + ย แปลง โอ เป็น อว แปลง ว เป็น พ แล้วลบ อ ใน พ ด้วย สูตรว่า อวณฺโณ เย โลปญจ

ส่วนคำว่า กพฺย มาจาก กวิ + ย ลบสระ อิ ด้วยสูตรว่า อวณฺโณ เย โลปญจ เช่นเดียวกัน

คำว่า กพฺย ในสันสกฤตมีรูปว่า กาวย ในคัมภีร์ศัพทส์โตมมทานิ (หน้า ๑๒๐) แสดง

รูปวิเคราะห์ว่า กวิน โคมุ กพย (กพยะ คือ งานของกวี) คำว่า กพย นี้เป็นคำบาลีที่เจือสันสกฤต
รูปบาลีแท้ของคำนี้ คือ กพพ โดยแปลง พย เป็น พ แล้วซ้อน พ เป็น พพ แม้คำว่า ทิพย ก็มีรูป
บาลีจริงๆ ว่า ทิพพ ดังคำว่า ทิพพจกขุ (ตาทิพย์) ความจริงแล้วสันสกฤตใช้เป็น ทิวย, กาวย แต่
บาลีมีรูปสองอย่างเป็นแบบบาลีแท้และบาลีเจือสันสกฤตว่า ทิพย ทิพพ, กพย กพพ

ธัญชาติ ๗ กล่าวไว้ในคัมภีร์อิธานัปทีปิกา (คถา ๔๕๐) ว่า

มฤคาคติเก'ปรณณจ	ปุพพพณฺ สาลิอาทิกะ
สาลิ วิหิ จ กุฑรูโส	โคธโม วรโก ยโว
กงฺคุติ สดฺต ธณฺณานิ	นีวาราที ตฺ ตพฺภิกา. ^{๑๗๓}

“อปรณณ ศัพท์ย่อมเป็นไปในถั่วเป็นต้น (อปรณณชาติ คือ สิ่งที่เกิด
ภายหลังในเวลาต้นกับ) ส่วน ปุพพพณ ศัพท์ย่อมเป็นไปในข้าวสาลีเป็นต้น
(ปุพพพณชาติ คือ สิ่งที่เกิดก่อนในเวลาต้นกับ)

ธัญชาติ ๗ คือ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ข้าวฟ่างใหญ่ ข้าวละมาน ข้าว
ฟ่างเล็ก ลูกเดือย หน้ากับแก

ศัพท์ว่า นีวาร (ข้าวเปลือกที่เกิดเองในป่า) เป็นต้นเป็นธัญชาติชนิดหนึ่ง”]

ถยบปจฺจโย- ปริสายํ สาธุ ปาริสสฺโซ. ทการาคโม. สมณานํ หิตา สามณฺณา ชนา,
พฺราหฺมณานํ หิตา พฺราหฺมณฺณา, อรุเป ภวา อารูปปา อิจฺจาติ.

ลง ถย บัจจย เช่น

ผู้เหมาะสมในที่ประชุม ชื่อว่า ปาริสัชชะ, ลง ท อักษรเป็นอาคม[ด้วยสูตรว่า
เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น]

ผู้เกื้อกูลแก่สมณะทั้งหลาย ชื่อว่า สามัญญะ หมายถึง ชน

ผู้เกื้อกูลแก่พราหมณ์ทั้งหลาย ชื่อว่า พราหมัญญะ

ฉานทั้งหลายที่เป็นไปในอรุပ္ภุมิ ชื่อว่า อารูปปะ [คือ อรุปมาน ๔]

ดังนี้ เป็นต้น

[คำว่า ปาริสชช (ผู้เหมาะสมในที่ประชุม) คือ ผู้เข้าร่วมประชุม หมายถึง ผู้เป็นบริวาร
นั่นเอง ในพรหมโลกแต่ละชั้นมีการจำแนกรูปพรหมออกเป็น ๓ จำพวก คือ

๑. พรหมปารีสัชชะ คือ พรหมบริวาร

๒. พรหมปุโรหิต คือ พรหมที่ปรึกษาของท้าวมหาพรหม

๓. มหาพรหม คือ พรหมกษัตริย์ที่ปกครองพรหมโลกนั้นๆ

พรหมเหล่านี้มีระดับชั้นต่างกันด้วยอำนาจของฌานที่บรรลุ คือ ผู้ที่บรรลุฌานในระดับชานาญจะไปเกิดเป็นท้าวมหาพรหม ผู้ที่บรรลุฌานในระดับปานกลางจะไปเกิดเป็นพรหมปุโรหิต ส่วนผู้ที่บรรลุฌานในระดับต่ำจะไปเกิดเป็นพรหมปารีสัชชะ

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๑๘๗) แสดงความหมายของ ปารีสัชชะ ศัพท์ไว้ ๒ ประการว่า

- ผู้มีในที่ประชุม = ปริสตี ภวติ ปารีสัชชา (ปริสา ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ภว ตัทธิต)
- ผู้เกิดในที่ประชุม = ปริสตี ชาตติ ปารีสัชชา (ปริสา ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ชาต ตัทธิต)

ตัทธิต)

ฉบับฉฐสังคีติมีรูปว่า

- สมณานํ หิตา สามณฺเณ ชนา (ผู้เฝ้าดูแลแก่สมณะทั้งหลาย ชื่อว่า สามัญญะ หมายถึง ชน)
- พฺราหฺมณานํ หิตา พฺราหฺมณฺเณ (ผู้เฝ้าดูแลแก่พราหมณ์ทั้งหลาย ชื่อว่า พราหมัญญะ)

แต่ในปทรูปสิทธิินิสสัยใหม่ที่ใช้ขยายของสิงหลเป็นหลักได้กล่าวถึงรูปว่า สมณานํ หิตา สามณฺเณ คุณา (คุณธรรมที่เฝ้าดูแลแก่สมณะทั้งหลาย ชื่อว่า สามัญญะ หมายถึง คุณธรรม[มีศีลเป็นต้น]), พฺราหฺมณานํ หิตา พฺราหฺมณฺเณ (คัมภีร์ที่เฝ้าดูแลแก่พราหมณ์ทั้งหลาย ชื่อว่า พราหมัญญะ) คือ คัมภีร์พระเวท ในที่นี้ใช้ตามฉบับสังคีติ เพราะมีเนื้อความที่หมายถึงบุคคลซึ่งสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์เปตวัตถุว่า

มตฺเตยฺยา โหถ เปตฺเตยฺยา กุเล เชฏฺฐาปจายิกา

สามณฺเณ โหถ พฺราหฺมณฺเณ เอวํ สคฺคํ คมิสฺสธ.^{๑๗๔}

“ขอท่านทั้งหลายจงเฝ้าดูแลมารดา จงเฝ้าดูแลบิดา ประพฤติอ่อนน้อม ต่อท่านผู้ใหญ่ในสกุล เป็นผู้เฝ้าดูแลสมณะ เฝ้าดูแลพราหมณ์ ด้วยการปฏิบัติ อย่างนี้ ท่านทั้งหลายจักไปสู่สวรรค์”

ในพระบาลีข้างต้น พบรูปว่า พฺราหฺมณฺเณ โดยกระทำรัสสะ อา ใน รา เป็น อ แม้รูปนี้จะไม่เหมือนกับรูปว่า พฺราหฺมณฺเณ ในปทรูปสิทธิปกรณ์ก็สอดคล้องกับปาฐะในปทรูปสิทธิินิสสัยใหม่ ถึงในคัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐิกา (ปริจเฉทที่ ๔ คำอธิบาย สูตร ๕๙) ก็กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ว่า พฺราหฺมณฺสส

ภาโว พุรหมณฺณ (ความเป็นพราหมณ์ ชื่อว่า พรหมัญญะ) แล้วระบุให้ทำรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๑ สูตร ๓๓) ว่า พยฺยชเน ทิฆมรสฺสา (เป็นทิมะและรัสสะในเพราะพยัญชนะ) ดังนั้น แม้ปทรูปสิทธิปกรณจะมีได้กล่าวถึงการทำรัสสะในรูปนี้ ก็อาจทำได้ตามข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์โมคคัลลานปัณญิกา

อนึ่ง คำว่า สมณะ ในเรื่องนี้ไม่ได้หมายถึงนักบวชโดยทั่วไป แต่หมายถึงพระอรหันต์ผู้ระงับกิเลสแล้ว โดยมาจากรูปวิเคราะห์ว่า ปาปานิ สมเสตี สมโณ (ผู้ยังบาปให้สงบแล้ว ชื่อว่า สมณะ) <สมุ ธาตุ = สงบ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะและอดีตกาล> แม้คำว่า พราหมณ์ ก็มิได้หมายถึงคณวณะพราหมณ์ แต่หมายถึงพระอรหันต์ผู้ลอยบาปได้แล้ว โดยมาจากรูปวิเคราะห์ว่า วาหิตา อณา ปาปา เยนาคิ พุราหมโณ (ผู้ลอยบาปได้แล้ว ชื่อว่า พราหมณ์) <วาหิต ศัพท์ + อณ ศัพท์ แปลง วาหิต เป็น พุราหม> ดังคำอธิบายในอรรถกถาของเปตวัตถุ (หน้า ๑๑๔) ว่า

สามณฺณชาติ สมณฺณชฺชา. ตถา พุรหมณฺณชาติ พหิตปาปปฺชกาติ อตุโณ.^{๑๗๕}

“คำว่า สามณฺณ (ผู้เกื้อกูลสมณะ) คือ ผู้บูชาสมณะ เช่นเดียวกันนี้ คำว่า พุรหมณฺณ (ผู้เกื้อกูลพราหมณ์) คือ ผู้บูชาบุคคลผู้ลอยบาปได้แล้ว”]

“ราชปุตตานํ สมุโห”ติ วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า ราชปุตตานํ สมุโห (หมู่แห่งพระราชบุตรทั้งหลาย) [พระ
กัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๗๙. สมุหตฺเถ กณฺณา.

ลง กณฺ ปัจจัยและ ณ ปัจจัยในความหมายว่า หมู่

กณฺณา อ. กณฺ และ ณ ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง สมุหตฺเถ ในอรรถว่า หมู่ ฯ

[สูตรนี้แสดงการลง กณฺ และ ณ ปัจจัยในสมุหตฺถิต เมื่อลงปัจจัยแล้วให้ลบ ณ อนุพันธ์ไป
เช่น ราชปุตตานํ สมุโห ราชปุตฺตโก (หมู่แห่งพระราชบุตร) หรือ ราชปุตฺโต (หมู่แห่งพระราชบุตร)
บทที่ลง กณฺ ปัจจัยมีรูปเป็นปุงลึงค์หรือนปุงสกลึงค์ โดยมีรูปว่า ราชปุตฺตโก หรือ ราชปุตฺตก]

ฉฺฉยฺยิตฺโต “เตสํ สมุโห”ติ อตฺเถ กณฺ-ณ อิจฺเจเต ปจฺจยา โหนฺติ.

ลงปัจจัยเหล่านี้ คือ กณฺ และ ณ ทำนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วยฉฺฉยฺยวิภัตติใน
ความหมายว่า หมู่ของสิ่งเหล่านั้น

ราชปุตฺตโก ราชปุตฺตกํ วา, ราชปุตฺโต.

เช่น ราชปุตฺตโก ราชปุตฺตกํ หรือว่า ราชปุตฺโต (หมู่แห่งพระราชบุตร)

การประกอบรูปศัพท์ ราชปุตฺตโก

ศัพท์เดิมเป็น ราชปุตฺต ศัพท์ และ สมุห ศัพท์

ลง นํ ฉฺฉยฺยวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย ราชปุตฺต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมี ฉฺฉยฺย”

ในเพราะ นํ วิภัตติ ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สุนฺหิสฺสุ จ”

สำเร็จรูปเป็น ราชปุตฺตานํ

ลง สิ ปฐมวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สมุห ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สมุโห

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ราชปุตตานํ สมุโห (หมู่แห่งพระราชบุตร) อิติ อตเถ ในอรรถนี้

ลง กณ บัจจัยในสมุหัตถิตด้วยสูตรว่า “สมุหตเถ กณณา”

ลบวิภัตติท้าย ราชปุตตานํ และ สมุโห ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ สมุห ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตถานมปฺปโยโค”

ลบ ณ อนุพันธ์ด้วยสูตรว่า “เตสํ โณ โลป”

สำเร็จรูปเป็น ราชปุตตก

ตั้ง ราชปุตตก ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺทหิตสฺมาสกิตกา นามํวาทเวตฺตนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ราชปุตตก ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

แปลง สิ วิภตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ราชปุตตกโก

เอวํ มานุสฺสโก มานุสฺโส, มาตุรโก มาตุโร, โปริสโก โปริโส, วุฑฺธานํ สมุโห
วุฑฺธโก วุฑฺโธ.

ตัวอย่างเหล่านี้คือ

มานุสฺสโก หรือว่า มานุสฺโส (หมู่มนุษย์) = มนุสฺसानํ สมุโห มานุสฺสโก,
มานุสฺโส.

มาตุรโก หรือว่า มาตุโร (หมู่ชาวเมืองมถุรา) = มถุรานํ สมุโห มาตุรโก,
มาตุโร.

โปริสโก หรือว่า โปริโส (หมู่แห่งบุรุษ) = บุริसानํ สมุโห โปริสโก, โปริโส.

หมู่แห่งผู้เฒ่า ชื่อว่า วุฑฺธกะ หรือว่า วุฑฺธะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

เอวํ มายูรโก มายูโร, กาโปโต, โกกิโล, มาหีสโก มาหีโส, โยภูจโก, โอรพุกโก,

อฏฺจนัน สฺมฺโห อฏฺจโก, ราชานํ สฺมฺโห ราชโก, ภิกฺขานํ สฺมฺโห ภิกฺโข, สิกฺขานํ สฺมฺโห สิกฺโข,
ทฺวินนํ สฺมฺโห ทฺวยํ.

ตัวอย่างเหล่านี้คือ

มายฺรโก หรือว่า มายฺโร (ฝูงนกยูง) = มยฺรานํ สฺมฺโห มายฺรโก, มายฺโร.

กาโปโต (ฝูงนกพิราบ) = กโปตานํ สฺมฺโห กาโปโต.

โกกิโล (ฝูงนกคู้เหว่า) = โกกิลานํ สฺมฺโห โกกิโล.

มาหีสโก หรือว่า มาหีโส (ฝูงกระบือ) = มหีสานํ สฺมฺโห มาหีสโก, มาหีโส.

โอฏฺจโก (ฝูงอูฐ) = โอฏฺจานํ สฺมฺโห โอฏฺจโก.

โอรพฺภโก (ฝูงแกะ) = อฺรพฺภานํ สฺมฺโห โอรพฺภโก.

หมู่แห่งบุคคล ๘ คน ชื่อว่า อฏฺฐกะ (หมู่ที่ประกอบด้วยสมาชิก ๘ คน)

หมู่แห่งพระราชา ชื่อว่า ราชกะ

หมู่แห่งภิกษา ชื่อว่า ภิกกะ

หมู่แห่งสิกขาบท ชื่อว่า สิกกะ

หมู่แห่งสิ่งสองสิ่ง ชื่อว่า ทฺวยะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

“เตสุ วุฑฺธิ”ติอาทินา อิการสฺส อยาเทโส.

แปลง อี อักขรเป็น อย ด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น

[เมื่อมีรูปว่า ทฺวิ + อ โดยลบ ณ อนุพันธ์แล้ว ให้แปลง อี ของ ทฺวิ เป็น อย ด้วยสูตรว่า
เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น

ในฉบับฉန္ฐานสังคีติ ปทรูปสิทธิคณฺฐิ และปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ พบรูปว่า มาหีสโก, มาหีโส
ในที่นี้จึงใช้ตามฉบับเหล่านั้น อย่างไรก็ตาม รูปว่า มาหีสโก, มาหีโส ก็ถูกต้องเช่นกัน

โดยความเป็นจริง วรรณกรรมบาลีในฉบับไทยและสิงหลมักพบรูปที่ลงนิคคหิตเป็นอาคม
ว่า มหีส ส่วนวรรณกรรมบาลีในฉบับพม่ามักพบรูปอื่นว่า มหิส บทที่คล้ายคลึงกันในลักษณะนี้มี
หลายบท เช่น

ฉบับไทยและสิงหล

ฉบับพม่า

อาสีสนา

อาสีสนา, อาสีสนา

สรีสป

สรีสป

ภีสน

ภีสน

สุสุमार

สุสุमार]

เอวํ ตินณํ สมุโห ตยํ อิจจาติ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า หมู่ของบุคคล ๓ คน ชื่อว่า ตยะ (หมู่ที่ประกอบด้วยสมาชิก ๓ คน) ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า ทวย, ตย ปัจจุบันนิยมแปลว่า หมวดสอง, หมวดสาม ดังคำว่า รตนตย (หมวดสามแห่งพระรัตนตรัย) คำแปลข้างต้นคล้อยตามข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์ที่ลง ณ ปัจจัยในสมุหัตถิต แต่โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๙) กล่าวถึงการลง อย ปัจจัยท้าย อุภ, ทวิ และติ ในความหมายว่า ส่วน (อัส) เช่น อุภย (หมู่ที่มี ๒ ส่วน), ทวย (หมู่ที่มี ๒ ส่วน), ตย (หมู่ที่มี ๓ ส่วน) มีรูปวิเคราะห์ว่า อุโภ อัสสา อสฺสาติ อุภยํ, เทว อัสสา อสฺสาติ ทวยํ, ตโย อัสสา อสฺสาติ ตยํ

นอกจากนี้ ตย ปัจจัยย่อมเป็นไปในความหมายว่า ส่วน เหมือน อุภย, ทวย, ตย โดยลง ตย ปัจจัยท้ายสังขยาศัพท์เป็นรูปว่า ทวิตยํ (หมู่ที่มี ๒ ส่วน), ติตยํ (หมู่ที่มี ๓ ส่วน), จตฺตยํ (หมู่ที่มี ๔ ส่วน), ปณฺจตยํ (หมู่ที่มี ๕ ส่วน), ทสฺตยํ (หมู่ที่มีสิบส่วน) ด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อธยายะ ๕ ปาठะ ๒ สูตร ๔๒) ว่า สงฺขยาย อวยเว ตย (ลง ตย ปัจจัยท้ายสังขยาศัพท์ในความหมายว่า หมู่) <มีรูปสันสกฤตว่า สํขยายา อวยเว ตย> มีรูปวิเคราะห์ว่า เทว อวยวา อสฺสาติ ทวยํ (หมู่ที่มี ๒ ส่วน), ตโย อวยวา อสฺสาติ ติตยํ (หมู่ที่มี ๓ ส่วน) เป็นต้น ดังอุทาหรณ์ว่า

พบในอุตโตทัยปกรณ์

- อทฺททวิตย (หมู่ที่มีสองส่วนแห่งครึ่ง, สองส่วนครึ่ง) <ปริจเฉทที่ ๒ คาถา ๒๗>
- สตฺติตย (หมู่ที่มีสามส่วนแห่ง ส คณะ, ส คณะ ๓ คณะ) <ปริจเฉทที่ ๔ คาถา ๑๐๙>
- ภตฺติตย (หมู่ที่มีสามส่วนแห่ง ภ คณะ, ภ คณะ ๓ คณะ) <ปริจเฉทที่ ๔ คาถา ๑๐๙>

พบในปกรณ์อื่น

- พาลาทิจจาทิวาสทวิตย (หมู่ที่มีสองส่วนแห่งวัดมีวัดพาลาทิจจวิหารเป็นต้น, วัดสองแห่งมีวัดพาลาทิจจวิหารเป็นต้น)

ในปทฐปสฺสทินิสสัยใหม่ (หน้า ๖๐๑) กล่าวว่า คำว่า ทฺวิตยํ ลง ตยํ ปัจจัยในอํตํตํตํตํทฐิต (อํสํสํตํตํตํทฐิต) มีรูปวิเคราะหฺว่า เทวํ อวยวา ยสฺสาติ ทฺวิตโย (หมฺที่มี ๒ ส่วน)

“สมุหฺตเถ”ติ วตฺตเต.

บทว่า สมุหฺตเถ (ในความหมายว่า หมู่) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๘๐. คามชนพณฺธุสหายาทิหิ ตา.

ลง ตา ปัจจัยท้ายศัพท์ว่า คาม (หมู่บ้าน), ชน (ประชาชน), พณฺธุ (ญาติ) และ สหาย (เพื่อน) เป็นต้นในความหมายว่า หมู่

ตา อ. ตา ปัจจัย โหติ ย่อมลง ปร ในเบื้องหลัง สหฺเทหิ จากศัพท์ ท. คามชน-พณฺธุสหายาทิหิ อันมี คาม, ชน, พณฺธุ และ สหาย เป็นต้น สมุหฺตเถ ในอรรถว่า หมู่ ๒

คาม-ชน-พณฺธุ-สหายอิจฺเจวมาทิหิ ตาปัจจโย โหติ สมุหฺตเถ.

ลง ตา ปัจจัยท้ายศัพท์ว่า “คาม, ชน, พณฺธุ และ สหาย” เป็นต้นอย่างนี้ในความหมายว่า หมู่

คามานํ สมุโห คามตา.

หมู่แห่งหมู่บ้าน ชื่อว่า คามตา (หลาย ๆ หมู่บ้าน)

การประกอบรูปศัพท์ คามตา

ศัพท์เดิมเป็น คาม ศัพท์ และ สมุห ศัพท์

ลง น ัญฐีวิภตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย คาม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสมี ญฺฐี”

ในเพราะ น วิภตติ ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สุนฺหิสฺ จ”

สำเร็จรูปเป็น คามานํ

ลง สิ ปฐมาวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สมุห ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺคตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิภตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สมุโห

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า คามานํ สมุโห (หมู่แห่งหมู่บ้าน) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง ตา ปัจจัยในสมุหัตถิตด้วยสูตรว่า “คามชนพณฺธุสหายาทิหิ ตา”

ลปวิภัตติท้าย คามาน์ และ สมุโห ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภัตติโย โลปา จ”

ทำภกติสละท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ภกติ จสฺส สรณตสฺส”

ลป สมุห ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตตตถานมปปโยโค”

สำเร็จรูปเป็น คามตา

ตั้ง คามตา ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทุหิตสสมาสภิกตา นามวาทเวตุนาที่สุ จ”

ลง ลี ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย คามตา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตเถ ปจมา”

ลป ลี วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลปํ คลิปี”

สำเร็จรูปเป็น คามตา

เอวํ ชนตา, พนฺธตา, สหายตา, นาครตา.

ตัวอย่างว่า

ชนตา (หมู่ชน) = ชนानํ สมุโห ชนตา.

พนฺธตา (หมู่ญาติ) = พนฺธนํ สมุโห พนฺธตา.

สหายตา (หมู่เพื่อน) = สหายานํ สมุโห สหายตา.

นาครตา (หมู่ชาวพระนคร) = นาครานํ สมุโห นาครตา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[การพทธีสระนั้นไม่อาจมีได้ด้วย ตา ปัจจัย ดังนั้น คำว่า นาครตา ต้องลง ณ ปัจจัยท้าย นคร ศัพท์โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า นคร ชาตา นาครา (ผู้เกิดในนคร, ชาวเมือง) เมื่อพทธีสระ อ เป็น อา สำเร็จเป็นรูปว่า นาคร แล้ว จึงลง ตา ปัจจัยท้าย นาคร ศัพท์]

“ดา”ติ โยควิภาเคน สกตเถปิ.

ลง ตา ปัจจัยแม้ในความหมายของตนเอง ด้วยการตัดสูตรให้เหลือว่า ตา (ลง ตา ปัจจัย)

เทโวเยว เทวตา.

เช่น เทพนั่นแหละ ชื่อว่า เทวตา

[การลงปัจจัยที่เรียกว่า สกัตถ์ ในความหมายของตนเอง คือ ลงแล้วไม่เกิดความหมายใหม่ ท่านมักลงปัจจัยประเภทนี้เพื่อเปลี่ยนจากลึงค์เดิมนั่นเอง กล่าวคือ เทว ศัพท์เป็นปุงลึงค์ เมื่อลงตา ปัจจัยเป็นรูปว่า เทวตา ก็เป็นศัพท์ใหม่ที่เป็นอิตถิลึงค์ และเมื่อลง ณ ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ซ้อนตา ปัจจัยอีก ก็มีรูปนปุงสกลึงค์ว่า เทวต โดยวิเคราะห์ว่า เทวตาเยว เทวต (เทวดานั้นแหละ ชื่อว่า เทวตะ) ดังคัมภีร์อภิธานปทีปิกา (คาถา ๑๒) กล่าวว่า อปุเม เทวตานิ จ (เทวต ศัพท์ย่อมเป็นไปในลึงค์ที่มีใช้ปุงลึงค์) หมายความว่า รูปว่า เทวต ที่ลง ณ ปัจจัยเป็นนปุงสกลึงค์ และรูปว่า เทวตา ที่ลง ตา ปัจจัยเป็นอิตถิลึงค์ ดังกฎทั่วไปที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานปทีปิกากฎีกา (คำอธิบายคาถา ๑๒) ว่า

สกตถิกา ปกติโต ลิงควจนานิ อติวตฺตุนติ.^{๑๗๖}

“ศัพท์ที่ลงสกตถปัจจัยย่อมล่วงพ้นลึงค์และพจน์จากรูปเดิม”

กฎทั่วไปนี้พบในคัมภีร์ปริภาเซนุเสชระ (ข้อ ๖๐ หน้า ๔๘๒) ว่า สุวารุทิกา ปฺรภุติโต ลิงควจนานยติวตฺตุนเต คำนี้ปริวรรตเป็นบาลีได้ว่า สกตถิกา ปกติโต ลิงควจนานยติวตฺตุนเต]

ตาปัจจยนุตสฺส นิจฺจมติถิลิงฺคตา.

ศัพท์ที่ลงท้ายด้วย ตา ปัจจัยย่อมเป็นอิตถิลึงค์แน่นอน

๓๘๑. ตทสฺส จานมิโย จ.

ลง อีย ปัจจัยในความหมายว่า สิ่งนั้นเป็นเหตุของสิ่งนั้น และในความหมายอื่น
อียโย อ. อีย ปัจจัย โหติ ย่อมลง ตทสฺส จานํ อิติ อตฺเถ จ ในอรรถว่า ตทสฺส จานํ
ด้วย ๗

[จ ศัพท์ทำหน้าที่อุดตสมุจฺจยะ คือ รวบรวมอรรถอื่นมี หิต (เกื้อกูล) เป็นต้น]

“ตทสฺส จาน” มิจฺเจตสฺมี อตฺเถ ญฺญจฺยณฺตโต อียปฺปจฺจโย โหติ.

ลง อีย ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วยจัญญวีวิภตติในความหมายนี้ว่า สิ่งนั้น
เป็นเหตุของสิ่งนั้น

[คำว่า จานํ ในฎีกาของปทฺรปฐิทธิปกรณ์อธิบายว่า การณํ (เหตุ) คำนี้จึงหมายถึงเหตุ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งผลอย่างใดอย่างหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า ตัญญุจติ เอตถาติ จานํ (ฐานะ คือ เหตุที่ตั้งของผลมีความมัวเมาเป็นต้น) ในที่นี้ จาน ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เหตุ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๔๖) แสดงความหมายของ จาน ศัพท์ไว้ ๕ ประการว่า

จานํ อิสฺสริโยกาส-

เหตุสุ จิตฺตมฺปิ จ.^{๑๗๗}

“จาน ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ความเป็นใหญ่ สถานที่ตั้ง เหตุ และการตั้งอยู่”]

มทฺนสฺส จานํ มทฺนิโย, มทฺนียา, มทฺนียํ, พนฺณสฺส จานํ พนฺณียํ.

เหตุแห่งความมัวเมา มีรูปว่า มทฺนิโย (อาสโว = ของหมักดอง), มทฺนียา (สุรา), มทฺนียํ (เมขุข)

เหตุแห่งความผูกพัน ชื่อว่า พนฺณนียะ [รูปของสตรีเป็นต้น]

การประกอบรูปศัพท์ มทฺนิโย

ศัพท์เดิมเป็น มทฺน ศัพท์ และ จาน ศัพท์

ลง ส ญฺฐิวิวิตฺติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย มทฺน ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสฺมี ญฺฐิ”

ในเพราะ ส วิกิตฺติ ลง สฺ อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น มทฺนสฺส

ลง สิ ปฐฺมาวิวิตฺติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย จาน ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจเต ปจฺมา”

แปลง สิ วิกิตฺติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สี”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น จานํ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า มทฺนสฺส จานํ (ที่ตั้งแห่งความมัวเมา) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง อีย ปัจจัยในฐานดัตถิตด้วยสูตรว่า “ตทสฺส จานมิโย จ”

ลบวิกิตฺติท้าย มทฺนสฺส และ จานํ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิกิตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ จาน ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น มหานิย

ตั้ง มหานิย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฤติตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาทีสุ จ”

ลง สี ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย มหานิย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตุเถ ปจมา”

แปลง สี วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น มหานิโย

เอว มุจุนิย, รชนิย, ขมนิย, ทุสสนิย, อุปาทานิย, ปสาทนิย.

ตัวอย่างว่า

มุจุนิย (เหตุแห่งความหลง, อិฏฐารมณ) = มุจุนสส จาน มุจุนิย.

รชนิย (เหตุแห่งความชอบใจ, อิฏฐารมณ) = รชนสส จาน รชนิย.

ขมนิย (เหตุแห่งความทนอยู่ได้, สุขภาพดี) = ขมนสส จาน ขมนิย.

ตุสสนิย (เหตุแห่งความไม่ชอบใจ, อนิฏฐารมณ) = ตุสสนสส จาน ตุสสนิย.

อุปาทานิย (เหตุแห่งความยึดมั่น, โลภियารมณ) = อุปาทานสส จาน อุปาทานิย.

ปสาทนิย (เหตุแห่งความเลื่อมใส, พระสูตร) = ปสาทนสส จาน ปสาทนิย.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ในฉบับสิงหลบางฉบับและพยาชาของสิงหลรูปเป็นทีจะว่า ตทสส จานมีโย จ แม้ คัมภีร์พาลาวดาร (หน้า ๖๑) ก็กล่าวถึงการลง อีย ปัจจัย ตามนัยนี้มีรูปสำเร็จว่า มหานิย, พนุณิย, มุจุนิย, รชนิย, ขมนิย, ตุสสนิย, อุปาทานิย, ปสาทนิย และ อุปาทานิยา รูปเหล่านี้สามารถพบใน โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๖๙) ที่กล่าวถึงการลง อนิย ปัจจัยท้าย มท ธาตุเป็นต้น ในกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า มชฺชเตเนนาติ มทนิย (เครื่องมัวเมา) หรือ มชฺชเต อสมินติ มทนิย (ที่มัวเมา) แม้คัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๒๕๑) ก็กล่าวถึงรูป มทนิย ไว้ว่า มเทนตติ มทนิยาติ กตตุสาธนตฺ ทสเสนโต มทกราติ อาห (เมื่อพระอรรถกถาจารย์จะ แสดงความเป็นกตตุสาธนะว่า ธรรมใดเป็นเหตุให้มัวเมา เหตุนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า มทนิยะ จึงกล่าวว่า มทกรา (กระทำให้มัวเมา)

นอกจากนั้น ในคัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐิกาและโมคคัลลานปัฏฐิกาฎีกา (ปริจเฉทที่ ๔ คำอธิบายสูตร ๖๙) ระบุถึงกัจจายนสูตรว่า ตทสฺส จานมียโย จ ดังนั้น ในสมัยที่แต่งโมคคัลลานไวยากรณ์ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ คงจะมีรูปที่ลง อีย ปัจจยั ดังข้อความในคัมภีร์เหล่านั้นว่า

มทนียาทิปฐิทธิยา กจฺจายเนน ตทสฺส จานมียโย จาติ สุตฺตติ.^{๑๗๘}

“พระกัจจายนะตั้งสูตรว่า ตทสฺส จานมียโย จ เพื่อสำเร็จรูปว่า มทนียะ เป็นต้น”

ตทสฺส จานมียโย จาติ กจฺจายนสฺสุตฺตสฺสายมตฺโถ ตทสฺส จานมิจฺเจตฺตสมิ อตฺเถ ญฺญายินฺนตฺโถ อียปฺปจฺโย โหติติ.^{๑๗๙}

“เนื้อความของกัจจายนสูตรว่า ตทสฺส จานมียโย จ มีดังนี้ ลง อีย ปัจจยัทำยนามศัพท์ที่ลงท้ายด้วยฉัญญวิวัตติในความหมายนี้ว่า สิ่งนั้นเป็นเหตุของสิ่งนั้น”

อนึ่ง แม้ในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๖๑) ก็พบรูปว่า อียโย จ และท่านกล่าวถึงอุทธารณที่ลง อีย ปัจจยัว่า พนฺธนีย (เหตุแห่งการความผูกพัน) รูปดังกล่าวยังมีความสอดคล้องกับคัมภีร์กาคันตระ (สูตร ๒๙๗) ซึ่งกล่าวถึง อีย ปัจจยัในอรรถว่า เกื้อกูล โดยกล่าวว่า อียโย ตฺถ หิเต (ส่วน อีย ปัจจยัย่อกลงในอรรถว่า เกื้อกูล) <มีรูปสันสกฤตว่า อียสฺตฺ หิเต.> เช่น วจฺฉานํ หิโต วจฺฉนีย, โคทุโห (ผู้เกื้อกูลแก่ลูกวัว หมายถึง คนรีดนม) <มีรูปสันสกฤตว่า วตฺเสภโย หิโต วตฺสียะ, โคฎฺก.>

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาฉบับฉัญญสังคิตีพบรูปที่ลง อีย ปัจจยัว่า

สโยชนานํ หิตาติ สโยชนียา. คนฺเถหิ คนฺถิตพฺพาติ คนฺถนียา.^{๑๘๐}

“ธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ ชื่อว่า สังโยชนียะ ธรรมที่ควรร้อยรัดด้วยเครื่องร้อยรัด ชื่อว่า คันถนียะ”

สโยเชตพฺพาติ วา สโยชนียา สโยชเน นียุตฺตาติ วา.^{๑๘๑}

“อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่ควรผูกไว้ หรือธรรมที่ประกอบในการผูก ชื่อว่า สังโยชนียะ”

คนฺถนียาติ เอตฺถ อยฺมณฺโณ อตฺโถ. คนฺถกรณํ คนฺถนํ. คนฺถเน นียุตฺตาติ คนฺถนียา. คนฺถยิตฺตํ สกฺกณฺเวยฺยา คนฺถยิตฺตํ อรหฺนตีติ วา คนฺถนียาติ. เอวํ โອชนียาทีสุปิ ทฎฺฐพฺพ.^{๑๘๒}

“ในคำว่า คนฺถนียา นี้ มีข้อความอื่นดังนี้ คือ การกระทำการร้อยรัด ชื่อว่า คันถนะ ธรรมที่ประกอบในการกระทำการร้อยรัด หรือธรรมที่สามารถร้อยรัด หรือธรรมที่ควรแก่การร้อยรัด ชื่อว่า คันถนียะ ฟังทราบนัยนี้แม้ในธรรมที่เป็นโอชนียะเป็นต้น”

ในปทฺรปฐิทธินิสสัยใหม่ (หน้า ๓๗๒) แสดงความเห็นว่าเป็นฉบับเก่าเดิมมีรูปในคัมภีร์

อรรถกถาและฎีกาข้างต้นว่า สโยชนียา และ คนุณียา อีกทั้งฉบับสิงหล พยาชาของสิงหล รวมไปถึงสันสกฤตและโมคคัลลานไวยากรณ์ ก็พบรูปที่ลง อีย ปัจจัย ดังนั้น จึงควรมีปาฐะเดิมที่กล่าวถึงการลง อีย ปัจจัยว่า ตทสฺส จานมิโย จ

อย่างไรก็ตาม ในปทรูปสิทธิฎีกานิสสัยใหม่กล่าวสรุปว่า โมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวถึงรูปว่า มทนีย เป็นต้นว่าเป็นบทกิตก์ที่ลง อนีย ปัจจัย และกล่าวถึงรูปว่า อุปาทานีย ว่าลง อีย ปัจจัย ในความหมายว่า เกื้อกูล ด้วยสูตรในปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๗๐ ว่า อโย หิตะ (ลง อีย ปัจจัยในความหมายว่า เกื้อกูล) แม้ปทรูปสิทธิฎีกาก็กล่าวถึงรูปว่า อุปาทานีย ว่าลง อีย ปัจจัยด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ ดังนั้น สูตรนี้จึงกล่าวถึงการลง อีย ปัจจัยโดยมีรูปสำเร็จเป็น มทนีย เป็นต้น ความจริงแล้วการลง อีย ปัจจัยนี้ยังสอดคล้องกับฉบับสิงหลบางฉบับ และสูตรของสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๗๓) ว่า อโย ตทสฺสจฺจานมิจฺจตเถ (ลง อีย ปัจจัยในความหมายว่า สิ่งนั้นเป็นเหตุของสิ่งนั้น) อีกด้วย เพราะเหตุนี้ จึงได้ขอสรุปว่าสูตรนี้ควรมีรูปเป็น ตทสฺส จานมิโย จ]

จสทเทน หิตาทิอตุเถปิ.

ลง อีย ปัจจัยแม้ในความหมายว่า เกื้อกูล เป็นต้น ด้วย จ ศัพท์

อุปาทานานํ หิตา อุปาทานียา อิจฺจาติ.

เช่น ธรรมที่เกื้อกูลแก่ความยึดมั่น ชื่อว่า อุปาทานียะ (โลกียธรรม) ดังนั้น เป็นต้น

[อาทิ ศัพท์ในคำว่า หิตาติ หมายถึง อารมณฺ์ โดยลงท้าย อุปาทาน ศัพท์ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อุปาทานานํ อารมณฺ์ อุปาทานียํ (อารมณฺ์ของอุปาทาน ชื่อว่า อุปาทานียะ) ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๗๓) กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ของ อุปาทานีย ไว้ ๒ ประการว่า

อุปาทานสํวทฺตมเนน อุปาทานานํ หิตํ, เตสํ วา อารมณฺณนฺติ อุปาทานียํ.^{๑๔๓}

“ธรรมที่เกื้อกูลแก่ความยึดมั่น โดยทำความยึดมั่นให้เจริญ หรือธรรมที่เป็นอารมณฺ์ของอุปาทานเหล่านั้น ชื่อว่า อุปาทานียะ”]

๓๘๒. อุปมตฺตถายิตตตํ.

ลง อายิตตต ปัจจัยในความหมายว่า อุปมา

อายิตตตํ อ. อายิตตตํ ปัจจัย โหติ ย่อมลง อุปมตฺเถ ในอรรหอุปมา ฯ

อุปมตฺเถ อุปมาวาจิลิงคโต อายิตตตฺตฺปปจฺจโย โหติ.

ลง อายิตตตฺตฺตฺตํ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่แสดงการเปรียบเทียบในความหมายว่า
อุปมา (การเปรียบเทียบ)

[คำว่า อุปมตฺถายิตตตํ ตັตฺตฺตฺตฺตํ เป็น อุปมา + อตฺเถ + อายิตตตํ

คำว่า อุปมาวาจิลิงคโต (ท้ายนามศัพท์ที่แสดงการเปรียบเทียบ) แสดงฐานะแห่งการลง
อายิตตตฺตํ ปัจจัยว่าลงท้ายนามศัพท์ดังกล่าว ไม่ใช่ลงท้ายนามศัพท์ที่แสดงอุปไมย]

ฐโม วีย ทิสฺสตีติ ฐมายิตตตํ.

สิ่งใดย่อมปรากฏเหมือนควัน เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า ฐมายิตตตํ (สิ่งที่บ
เหมือนควัน)

[โดยทั่วไปประโยคที่มีการเปรียบเทียบมักมีองค์ประกอบ ๔ ประการ เช่น ปุณฺณจฺนโฑ
เต มุขํ (พระพักตร์ของพระองค์เปรียบดังพระจันทร์เพ็ญ) จำแนกองค์ประกอบได้ดังต่อไปนี้

๑. **อุปมานะ** บทที่นำมาเปรียบ คือ ปุณฺณจฺนโฑ (พระจันทร์เพ็ญ) สิ่งที้นำมา
เปรียบนั้นเป็นสิ่งที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว

๒. **อุปไมย** บทที่ถูกเปรียบ คือ มุขํ (พระพักตร์) สิ่งนี้ไม่เป็นที่รู้จักกันทั่วไป

๓. **อุปมาโชตกะ** บทที่แสดงการเปรียบเทียบให้ปรากฏชัดเจน คือ อิว ศัพท์

๔. **อุปมา** ความเสมอเหมือนกันของอุปมานะและอุปไมยยะ คือ ความงาม
ผุดผ่องระหว่างพระพักตร์กับพระจันทร์เพ็ญ

อีกตัวอย่างหนึ่ง เช่น เกสรสิโห วีย พุทฺโธ (พระพุทธเจ้าทรงเป็นดังไกรสรราชสีห์) ใน
ข้อความนี้ ท่านแสดงความเปรียบเพื่อช่วยให้คนเข้าใจว่า พระพุทธเจ้ามีลักษณะอย่างไร บทว่า
พุทฺโธ เป็นบทอุปไมย ส่วนบทที่นำมาเปรียบคือ เกสรสิโห เป็นบทอุปมานะ บทอุปมานะนี้เป็นที่รู้จัก
กันดีอยู่แล้ว เมื่อนำมาเปรียบจะช่วยให้เข้าใจว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้มีลักษณะสง่างามองอาจเหมือนกับ
ไกรสรราชสีห์นั้น ส่วน วีย ศัพท์เป็นอุปมาโชตกะ แม้ในเรื่องนี้ก็เช่นเดียวกัน สิ่งที่บที่ถูกเปรียบว่า
เหมือนควัน เป็นอุปไมย ควัน เป็นอุปมานะ วีย ศัพท์เป็นอุปมาโชตกะ

บทอุปมาอุปไมยได้อธิบายรูปวิเคราะหฺและลักษณะของบทอุปมานะว่า

อุปมียติ ปริจฺฉิซฺชติ อตฺถนฺตรเมเตนาติ อุปมานํ, ปสฺสํ ยถา “โคสทิสฺส ควโย”ติ.^{๑๘๔}

“เนื้อความอื่นย่อมถูกกำหนดด้วยวัตถุที่รู้จักกันดีนั้น เหตุนั้น วัตถุนั้นชื่อว่า อุปมานะ หมายถึง วัตถุที่รู้จักกันดี เช่น โคสทิสฺส ควโย (วัวลานเหมือนวัว)”

ในประโยคข้างต้นได้แสดงรูปวิเคราะหฺ อุปมานะ เป็นกรณสาธนะ และแสดงว่า มา ธาตุที่มี อุป อยู่หน้าใช้ในความหมายว่า กำหนด (ปริจฺฉา) นอกจากนั้น ได้แสดงสิ่งที่ศัพท์สื่อถึง (อภิ-เรยฺยตถ) ว่าอุปมานะคือวัตถุที่ปรากฏชัดเจน เช่น โคสทิสฺส ควโย (วัวลานเหมือนวัว) หมายความว่า คนที่ไม่รู้ว่าวัวลานคือสัตว์ประเภทไหน เมื่อบอกว่าวัวลานเหมือนวัว ก็ทำให้เข้าใจวัวลานได้ดีขึ้นว่าเป็นสัตว์ที่เหมือนวัวทั่วไปในเรื่องนี้วัวเป็นอุปมานะที่กำหนดวัวลานให้ต่างไปจากสัตว์ประเภทอื่น ส่วนวัวลานเป็นอุปไมย ตามคำอธิบายในคัมภีร์นยาเยอันเป็นตรรกะวิทยาฝ่ายสันสกฤต การอนุมานรู้สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่คล้ายคลึงกันโดยกล่าวถึงสิ่งที่รู้จักกันดี ชื่อว่า อุปมานะ ดังข้อความในคัมภีร์ตรรกสังคหะ (อนุมานขันธะ ข้อ ๕๘) ว่า

ตถา हि गोवि क्वयपत्तमखाननुतो गुटोजि आरम्भकपुरिस्तो कोसतिस्स ควโย อิติ सूत्रวา वनํ
คโต วากยตฺถํ สรณฺโต कोसतिสํ ปิณฺฑํ ปสฺสตี, ตทหนนฺตร “ควยสททวาจโจ” อิตฺยुปมิติ อุปปชฺชเต.^{๑๘๕}

“โดยแท้จริงแล้ว ผู้ใดผู้หนึ่งที่ไม่รู้เนื้อความบทว่าวัวลาน ได้ยินว่าวัวลานเหมือนวัวจาก
บุรุษบ้านนอกคนใดคนหนึ่งแล้วไปสุ่ป่า ระลึกถึงความหมายของถ้อยคำอยู่ ย่อมเห็นรูปร่างที่เหมือน
วัว ในลำดับต่อจากนั้น การอนุมานรู้ว่า สัตว์นี้เป็นสิ่งที่ คำว่า ควยะ ฟังกล่าวถึง ย่อมเกิดขึ้น”

อนึ่ง บทอุปมานะและบทอุปไมยจะต้องมีวิภัติเดียวกันเสมอ แต่ส่วนลิงค์และพจน์นั้นไม่
แน่นอน ถ้าบทอุปมานะเป็นศัพท์ทั่วไปก็ให้กระจายลิงค์และพจน์เดียวกับบทอุปไมยนั้น เช่นคำว่า
พุทฺธํ วีย ภาวนตํ ปสฺสामी (ข้าพเจ้าเห็นท่านเหมือนดั่งพระพุทฺธเจ้า) บทอุปมานะคือ พุทฺธํ เป็นบุ่่งลิงค์,
เอกพจน์ และลงทุติยาวิภัติเหมือนบทอุปไมยคือ ภาวนตํ

ในคัมภีร์กัจจายนสํวาระ (คาถา ๙) กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

สาธมฺมสาธนํ สิทฺธ-	มสิทฺธสฺสอปมานกํ
อุปเมยฺยมสิทฺธํ ตํ	ทวยเมกวิภตฺติกํ. ^{๑๘๖}

“สิ่งที่รู้จักกันดีแล้ว ซึ่งยังสิ่งที่ไม่เป็นที่รู้จักให้เป็นที่ยุ่่งจักโดยความมีสภาพ
เหมือนกัน[ด้วยการเปรียบเทียบ] ชื่อว่า อุปมานะ สิ่งที่ไม่รู้จักกันดี ชื่อว่า อุปไมย
[บทอุปมานะและบทอุปไมย]ทั้งสองนั้นต้องมีวิภัติเดียวกัน”

คัมภีร์กัจจายนสูตรัตถกัณฐิ (สูตร ๑๔) กล่าวถึงลักษณะของอุปไมย อุปมานะ และอุปมา

อุปปสิทฐรูปเมยฺย

ปสิทฐรูปมานก

สทิสคุณสมพฺโน

เตสนตุ อุปมา สียา.^{๑๘๗}

“สิ่งที่ไม่รู้จักกันดี ชื่อว่า อุปไมย สิ่งที่รู้จักกันดีแล้ว ชื่อว่า อุปมานะ ส่วนความเกี่ยวเนื่องกันโดยคุณลักษณะอันเสมอกัน ของอุปไมยและอุปมานะ เหล่านั้น ชื่อว่า อุปมา”]

การประกอบรูปศัพท์ ฐมายุติตต

ศัพท์เดิมเป็น ฐม ศัพท์, วีย ศัพท์ และ ทิสฺสติ ศัพท์

ลง สิ ปฐมาวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ฐม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจมา”

แปลง สิ วิภตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ฐโม

ลง สิ ปฐมาวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วีย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจมา”

ลบ สิ วิภตติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปลฺลคฺคณิปาตาทีหิ จ”

สำเร็จรูปเป็น วีย

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ฐโม วีย ทิสฺสติ (ป่าไผ่ย่อมปรากฏเหมือนคว้น) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง आयิตตฺต ปัจจัยในอุปมาตัทธิตด้วยสูตรว่า “อุปมตฺถายิตตฺต”

ลบวิภตติท้าย ฐโม ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของ ฐม ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ วีย และ ทิสฺสติ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมฺปโยโค”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ฐมายุติตต

ตั้ง ฐมายุติตต ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺธิตฺสมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิภตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ฐมายุติตต ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจมา”

แปลง สิ วิภตติท้าย อ การันต์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สี”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ฐมายิตตุด

เอว ติมิรายิตตุด.

ตัวอย่างว่า ติมิรายิตตุด (สิ่งที่ปรากฏเหมือนหมอก, สิ่งที่บิเหมือนหมอก) =
ติมิร วิย ทิสฺสตีติ ติมิรายิตตุด.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า ฐมายิตตุด และ ติมิรายิตตุด พบในสังยุตตนิกาย โคธิกสูตร และวัคคกิสสูตรว่า

เตน โข ปน สมเยน ฐมายิตตุด ติมิรายิตตุด คจฺจนเตว ปุริมํ ทิสํ, คจฺนติ ปจฺฉิมํ ทิสํ,
คจฺนติ อุตฺตรํ ทิสํ, คจฺนติ ทกฺขิณํ ทิสํ, คจฺนติ อุตฺรํ, คจฺนติ อโธ, คจฺนติ อนฺนทิสํ.^{๑๘๘}

“อนึ่ง ในสมัยนั้น กลุ่มคว้นกลุ่มหมอกลอยไปทางทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง และทิศเฉียง”

คำทั้งสองนั้นแปลโดยอรรถว่า กลุ่มคว้นกลุ่มหมอก แต่คัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า
ลง ตุด ปัจจัยในภาวะตัตถิตทำย ฐมายิต และ ติมิรายิต ที่มีศัพท์เดิมมาจากนามธาตุว่า ฐมาย (ฐม
ศัพท์ + อาย ปัจจัยในอรรถว่า ประพติ) หรือ ติมิราย (ติมิร ศัพท์ + อาย ปัจจัยในอรรถว่า ประพติ)
+ ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ฐโม วิย อาจารย์ตีติ ฐมายิต (สิ่งที่ประพติเหมือนคว้น),
ติมิโร วิย อาจารย์ตีติ ติมิรายิต (สิ่งที่ประพติเหมือนหมอก) ดังคำอธิบายในโมคคัลลานไวยากรณ์
(ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๒๗๒) ว่า

ฐมายิตตุนฺติ กตฺตานตา นามธาทูโต ตฺเตน สิทฺธ.^{๑๘๙}

“บทว่า ฐมายิตตุด สำเร็จแล้วด้วย ตุด ปัจจัยที่อยู่ท้ายนามธาตุอันมี กต ปัจจัยเป็นที่สุด”

แม้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาของสังยุตตนิกายก็อธิบายศัพท์เหล่านี้ว่าประกอบด้วย ตุด
ปัจจัยในภาวะตัตถิตว่า

ฐมายิตตุนฺติ ฐมายิตมาวํ. ตสฺมี หิ ขณฺเฐ ฐมวลาหกา วิย ติมฺวลาหกา วิย จ อญฺจุหิสฺสุ.^{๑๙๐}

“คำว่า ฐมายิตตุด คือ ความเป็นสิ่งที่เหมือนคว้น เพราะในขณะนั้นปรากฏเหมือนเมฆ
คว้นและเมฆหมอก

ฐมยิตตตุนติ ฐมายนภาวํ. ติมิรายิตตตุนติ ติมิรายนภาวํ. ฐมวลาหํ วีย ติมิรวลาหํ วีย
จาติ อตุโย.^{๑๙๑}

“คำว่า ฐมยิตตตํ คือ ความเป็นสิ่งที่เหมือนคว้น คำว่า ติมิรายิตตตํ คือ ความเป็นสิ่งที่
เหมือนหมอก หมายความว่า สิ่งเหมือนเมฆคว้นและเมฆหมอก”

ฐมายนภาโว ฐมาการตา, ตถา ติมิรายนภาโว.^{๑๙๒}

“ความเป็นสิ่งที่เหมือนคว้น คือ ความมีลักษณะเหมือนคว้น ความเป็นสิ่งที่เหมือนหมอก
ก็เช่นเดียวกัน”]

“ตทสฺส จานน”ติ วตตเต.

คำว่า ตทสฺส จานน์ (สิ่งนั้นเป็นที่ตั้งของสิ่งนั้น) ย่อมตามมา[ปรากฏในสูตรนี้]

๓๘๓. ตนฺนิสฺสิตตฺเถ โล.

ลง ล ปัจจัยในความหมายว่า อาศัยสิ่งนั้นแล้ว และในความหมายว่า สิ่งนั้นเป็นที่ตั้งแห่งสิ่งนั้น

โล อ. ล ปัจจัย โหติ ย่อมลง ตนฺนิสฺสิตตฺเถ จ ในอรรถว่าอาศัยแล้วซึ่งสิ่งนั้น ด้วย ตทสฺส จานน์ อิติ อตฺเถ จ ในอรรถว่า สิ่งนั้นเป็นที่ตั้งของสิ่งนั้น ด้วย ฯ

[คำว่า ตนฺนิสฺสิต มีศัพท์เดิมมาจาก ต + นิสฺสิต ลงนิกคหิตเป็นอาคมท้าย ต แล้วแปลงนิกคหิตเป็น นุ ตามกฎที่ต้องซ้อนพยัญชนะหรือลงนิกคหิตเป็นอาคม ดังข้อความในคัมภีร์ กัจจานตถทีปนี (สูตร ๓๕๘) ว่า

สมาโส ยตสทฺทานํ

นิจํ ปรปเทน เจ

นิกคหิตาคโม ปุพฺเพ

เทวภาโว वा प्रसुत् दु.^{๑๙๓}

“ถ้าการเชื่อม ย และ ต ศัพท์กับบทหลังมีอยู่แน่นอน ให้ลงนิกคหิตเป็นอาคมในศัพท์แรก หรือซ้อนพยัญชนะในศัพท์หลัง”]

“ตฺนนิสฺสิตนุ”ติ อตฺเถ, “ตทสฺส จานน”ติ อตฺเถ จ ลปฺปจฺโย โหติ.

ลง ล ปัจจัยในความหมายว่า อาศัยสิ่งนั้นแล้ว และในความหมายว่า สิ่งนั้นเป็นที่ตั้งของสิ่งนั้น

[คำว่า ตทสฺส จานน์ ติดตามมาจากสูตรก่อน จึงมีความหมายเพิ่มอีกอย่างหนึ่งว่า ให้ลง ล ปัจจัยในความหมายว่า สิ่งนั้นเป็นที่ตั้งของสิ่งนั้น ตามกฎของสูตรโดยทั่วไป

ตามกฎของการแต่งสูตร ข้อความที่เป็นการี การิยะ และนิมิตตะในสูตรหลัง มักห้ามการีเป็นต้นในสูตรก่อน ถ้าไม่มีการกล่าวซ้ำ ข้อความจากสูตรก่อนอาจตามมาสูตรหลังได้ แต่ถ้ามีการกล่าวซ้ำ ก็เป็นการห้ามข้อความจากสูตรก่อน เช่น ในสูตรว่า สรา สเร โลปํ ทานกฺล่าวถึง

สัตตมิมินิตคือ สเร ไว้แล้ว ในสูตรต่อมาว่า วา ปโร อสุรปา จึงกล่าวบัญญัติคือ อสุรปา เพื่อห้ามสัตตมิมินิต และประธาน คือ ปโร ก็ห้าม สรา จากสูตรก่อน แต่ไม่ห้าม โลป จากสูตรก่อน บทว่า โลป จึงติดตามมาสูตรหลังได้ ดังหลักฐานในคัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๗๕) ว่า

การินา หนฺนเต การี

การียํ การิเยน จ

นิมิตฺตํ ตู นิมิตฺเตน

ตสฺสเสสมนฺวตฺตเต.^{๑๙๔}

“การีย่อมเบียดเบียนการี การีย่อมเบียดเบียนการิยะ นิมิตตะย่อมเบียดเบียนนิมิตตะ บทที่เหลือจากนั้นย่อมตามมา”

อย่างไรก็ตาม วิธีข้างต้นเป็นสิ่งที่นิยมใช้โดยมากเท่านั้น ดังนั้น แม้สูตรนี้จะมีบทอาวาระว่า ตณฺณิสฺสิตฺตเถ แล้ว ก็ยังมีข้อความที่ติดตามมาจากสูตรก่อนว่า ตทสฺส จานนฺติ อตฺเถ ได้อีก ที่จริงแล้วไวยากรณ์เป็นหลักภาษาที่ใช้โดยมาก ดังคำพังเพยพม่าว่า ไวยากรณ์เป็นหลักประกอบใช้โดยมากไม่ควรถือว่าแน่นอน เหมือนแก้มของนักเป่าขลุ่ยที่พองบ้างยุบบ้างตามทำนองเสียงขลุ่ย]

ทฺฏฐฺ นิสฺสิตํ, ทฺฏฐฺ จานํ วา ทฺฏฐฺลลํ, ทฺฏฐฺลลลา วาจา.

กรรมที่อาศัยความชั่ว หรือว่า กรรมอันเป็นที่ตั้งของความชั่ว ชื่อว่า ทฺฏฐฺลละ (กรรมอาศัยความชั่ว หรือกรรมอันเป็นที่ตั้งของความชั่ว = กรรมชั่ว), ทฺฏฐฺลลลา วาจา (ถ้อยคำที่อาศัยความชั่ว, คำหยาบ) = ทฺฏฐฺ นิสฺสิตา ทฺฏฐฺลลลา.

[บทว่า ทฺฏฐฺ เป็นนิบาต จึงลบ อํ ทุตฺติยาวิภตฺติในรูปวิเคราะห์แรก ส่วนในรูปวิเคราะห์หลังให้ลบ ส ญฺฐฐฺวิภตฺติ]

การประกอบรูปศัพท์ ทฺฏฐฺลลํ

ศัพท์เดิมเป็น ทฺฏฐฺ ศัพท์ และ นิสฺสิต ศัพท์

ลง อํ ทุตฺติยาวิภตฺติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ทฺฏฐฺ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “กมฺมตฺเถ ทุตฺติยา”

ลง อํ วิภตฺติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคณิปาตาทีหิ จ”

สำเร็จรูปเป็น ทฺฏฐฺ

ลง สิ ปฐฺมาวิภตฺติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย นิสฺสิต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตฺเถ ปฐฺมา”

แปลง สิ วิภตฺติท้าย อ การันต์เป็น อํ ด้วยสูตรว่า “สี”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น นิสสิต

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ทุฏฐุ นิสสิต (กรรมที่อาศัยความชั่ว) อิติ อตเถ ในอรรถนี้

ลง ล ปัจจัยในนิสสิตัตถิตด้วยสูตรว่า “ตนุ นิสสิตตเถ โล”

ลบวิภัตติท้าย นิสสิต ด้วยสูตรว่า “เตส วิภตติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของ นิสสิต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ นิสสิต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

ซ้อน ล เป็น ลล ด้วยสูตรว่า “ปร เทวภาโว จาเน”

สำเร็จรูปเป็น ทุฏฐุลล

ตั้ง ทุฏฐุลล ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺทฺธิตฺสมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทิสฺ จ”

ลง สி ปฐมวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ทุฏฐุลล ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺจตฺเถ ปจฺมา”

แปลง สิ วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สี”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น ทุฏฐุลล

ลสฺส ทฺวิภาโว.

มีการซ้อน ล อักษร

เอว เวทลล.

ตัวอย่างว่า เวทลล (กรรมที่อาศัยความชอบใจ หรือกรรมอันเป็นที่ตั้งของความชอบใจ = กรรมดี) = เวท นิสสิต เวทลล, เวทสฺส จานํ เวทลล.

ก็เช่นเดียวกันนี้

“อภิขณา อสส ปกติ, อภิขณา อสส พหุลา”ติ वा विदुहे-

ในรูปวิเคราะห์ว่า อภิขณา อสส ปกติ (อภิขณาเป็นสภาพปกติของบุคคลนั้น) หรือว่า อภิขณา อสส พหุลา (อภิขณาของบุคคลนั้นมีมาก) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[คำว่า ปกติ ในที่นี้แปลทับศัพท์ว่า สภาพปกติ คัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะ (สูตร ๑๖) นำข้อความจากคัมภีร์อรรถพยายานมาแสดงว่า ปกติ ศัพท์ในที่นี้แสดงความหมายว่า มาก โดยกล่าวว่า

อภิขณา อสส ปกตีสติ เอตถ ปกตีสทโท พหุลตถํ นิสเสติ.

“ปกติ ศัพท์ในคำว่า อภิขณา อสส ปกติ นี้ แสดงความหมายว่า มาก”]

๓๘๔. อาลู ตพพหุเล.

ลง อาลู ปัจจัยในความหมายว่า สภาพนั้นมีมาก

อาลู อ. อาลู ปัจจัย โหติ ย่อมลง อตฺเถ ในอรรถ ตพพหุเล ที่มีสภาพนั้นนั้นเกี่ยวมาก ๆ

[คำว่า ตพพหุเล มีรูปวิเคราะห์ว่า ตเทว พหุลํ ตพพหุลํ (ตพพหุละ คือ สภาพนั้นนั้นเกี่ยวมาก)]

ปฐมาวิภตฺยนฺตโต อาลูปจฺจโย โหติ “ตทสฺส พหุ”มิจฺเจตสฺมี อตฺเถ.

ลง อาลู ปัจจัยทำยนามศัพท์ที่ลงทำยปฐมาวิภตติในความหมายนี้ว่า สิ่งนั้นของบุคคลนี้มีมาก

อภิขณาลู, อภิขณาลู อภิขณาลโว.

เช่น

[ปฐมา] อภิขณาลู - อภิขณาลู อภิขณาลโว (ผู้มีอภิขณาเป็นสภาพปกติ, ผู้มีอภิขณามาก)

การประกอบรูปศัพท์ อภิขุมาล

ศัพท์เดิมเป็น อภิขุมา ศัพท์, ต ศัพท์ และ ปกติ ศัพท์

ลง สี ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อภิขุมา ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตุเถ ปจมา”

ลบ สี วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลป คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น อภิขุมา

ลง ส ัญฐีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ต ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามิสมี ญฐิ”

ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง ต เป็น อ ด้วยสูตรว่า “สสมาสมีสสาสวตฺ”

ในเพราะ ส วิภัตติ ลง ส อาคมด้วยสูตรว่า “สาคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น อสส

ลง สี ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ปกติ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตุเถ ปจมา”

ลบ สี วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลป คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น ปกติ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อภิขุมา อสส ปกติ (อภิขุมาเป็นสภาพปกติของบุคคลนั้น) อิติ อตุเถ

ในอรรถนี้

ลง อาลุ ปัจจัยในปกติศัพท์ด้วยสูตรว่า “อาลุ ตพพหุเล”

ลบวิภัตติท้าย อสส ด้วยสูตรว่า “เตส วิภัตติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายศัพท์เหล่านั้นด้วยสูตรว่า “ปกติ จสส สรณตสส”

ลบ ต และ ปกติ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตตุถานมปโยโค”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น อภิขุมาล

ตั้ง อภิขุมาล ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทุธิตสมาสกิตกา นามว่าตเวตุนาที่สุ จ”

ลง สี ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อภิขุมาล ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตุเถ ปจมา”

ลบ สี วิภัตติด้วยสูตรว่า “เสสโต โลป คสิปิ”

สำเร็จรูปเป็น อภิขุมาล

เอว สิตาลุ, ฐชาลุ, ทยาลุ.

ตัวอย่างว่า

สีตาลู (ผู้มีความเย็นเป็นสภาพปกติ, ผู้มีความเย็นมาก) = สีตํ อสฺส ปกฺติ
สีตาลู, สีตํ อสฺส พหุลํ สีตาลู.

ธชาลู (ผู้มีธเป็นสภาพปกติ, ผู้มีธมาก) = ธฺโช อสฺส ปกฺติ ธชาลู, ธฺโช อสฺส
พหุโล ธชาลู.

ทยาลู (ผู้มีความกรุณาเป็นสภาพปกติ, ผู้มีความกรุณามาก) = ทยา อสฺส ปกฺติ
ทยาลู, ทยา อสฺส พหุลา ทยาลู. ก็เช่นเดียวกันนี้

“สพฺพโต โโก”ติ เอตฺถ ปุณฺณํ สพฺพโตคฺคหณฺณ กการาคโม.

ลง ก อักษรเป็นอาคมด้วย สพฺพโต ศัพท์ที่ใส่เข้ามาในสูตรนี้ว่า สพฺพโต
โก อีก

อภิขณฺณาลูโก, อภิขณฺณาลูกา, อภิขณฺณาลูกํ.

เช่น อภิขณฺณาลูโก, อภิขณฺณาลูกา, อภิขณฺณาลูกํ = อภิขณฺณา อสฺส ปกฺติ อภิข-
ณฺณาลูโก.

เอวํ สีตาลูโก, ทยาลูโก.

ตัวอย่างว่า

สีตาลูโก (ผู้มีความเย็นมาก) = สีตํ อสฺส ปกฺติ สีตาลูโก.

ทยาลูโก (ผู้มีความกรุณามาก) = ทยา อสฺส ปกฺติ ทยาลูโก.

ก็เช่นเดียวกันนี้

ตถา หีนโน หีนโก.

ตัวอย่างว่า คนทรามนั้นแหละ ชื่อว่า หีนกะ ก็เช่นเดียวกันนี้

[ท่านมุ่งจะกล่าวว่า ก อาคมมิได้แสดงความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นมาอีก โดยเหตุที่ท่านมิได้
กล่าวถึง ก ปัจจัยในอรรถสกัณฑ์ จึงมิได้แสดงรูปวิเคราะห์ว่า หีนโน เอว หีนโก]

เอวํ โปตโก, กุมารโก, มาณวโก, มุทุโก, อุษุโก, อปฺปมตฺตํ, โอรมตฺตํ,
สีลมตฺตํ อิจฺจาติ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

โปตโก (ลูกน้อย)

กุมารโก (กุมารน้อย)

มาณวโก (หนุ่มน้อย)

มฤโก (ผู้อ่อนโยน)

อุชุกโก (ผู้ซื่อตรง)

อปฺปมตฺตํ (ศีลมีจำนวนน้อย)

โอรมตฺตํ (ศีลมีประมาณต่ำ) สิลมตฺตํ (เป็นเพียงศีล)

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ปทฺฐปสฺสทฺธิปกรณัณโณได้กล่าวถึง ก ปัจจัยในอรรถสัทธัมม์ เพราะเห็นว่าลง ก อักษรเป็นอาคมด้วยการกล่าวว่า สพฺพโต ซ้ำอีกในสูตรว่า สพฺพโต โก ดังนั้น ในคำว่า อภิขณฺณโก จึงตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อภิขณา อสฺส ปกฺติ อภิขณฺณโก ไม่ต้องตั้งรูปวิเคราะห์ ๒ ครั้งว่า อภิขณา อสฺส ปกฺติ อภิขณฺณโก, อภิขณฺณ เอว อภิขณฺณโก

คำว่า อปฺปมตฺตก เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อปฺปา มตฺตา เอตสฺสาติ อปฺปมตฺตํ.

(มตฺตา ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ปมาณ <จำนวน, ประมาณ> ลง ก อาคมท้ายมตฺต ศัพท์ที่ทำรัสสะ อา เป็น อ แล้ว)

- โอรฺ มตฺตา เอตสฺสาติ โอรมตฺตํ.

(มตฺตา ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ปมาณ ลง ก อาคมท้ายมตฺต ศัพท์ที่ทำรัสสะ อา เป็น อ แล้ว)

- สิลเมว สิลมตฺตํ.

(มตฺต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อวธารณ <ตัดสิน> ลง ก อาคมท้ายมตฺต ศัพท์ด้วยการกล่าวว่า สพฺพโต ซ้ำอีกในสูตรว่า สพฺพโต โก)

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อปฺปมตฺตก, โอรมตฺตก อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสก่อน แล้วจึงลง ก ปัจจัยในอัสสัถิตถิตก็ได้ แม้คำว่า สิลมตฺตก ก็ตั้งรูปวิเคราะห์เป็น สิลมตฺตก ก่อน แล้วจึงลง ก ปัจจัยในสัทธัตถิต ดังคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสลักชั้นวรรค (เล่ม ๑ หน้า ๒๘๐)

มตฺตา วุจฺจติ ปมาณํ มียเต ปริมียเตติ กตฺวา. สมาสนตฺตกาเรน อปฺปมตฺตํ ยถา “พฺพุตฺตโก”ติ, เอว โอรมตฺตเกปิ. เอเตเนว “อปฺปา มตฺตา อปฺปมตฺตา, สา เอตสฺสาติ อปฺปมตฺตกนฺ”ติ อาทินา กปัจจัยสฺส สาทถกตมปิ ทสฺเสติ อตฺถโต อภินฺนตฺตา. มตฺตกสทฺทสฺส อนตฺตกภาวโต สิลเมว

สีลมตตก. อนตตกภาโวติ จ สกตตตภา ปุริมปทตเตเยว ปวตตตนโต. น หิ สททา เกวลํ อนตตกา
ภวนตตีติ อกขรจินตกา.^{๑๔๔}

“จำนวนเรียกว่า มัตตา โดยกระทำรูปวิเคราะห์ว่า มียเต ปริมียเตติ มตฺตา (สิ่งที่ถูกนับ
ชื่อว่า มัตตา) ชื่อว่า อปมัตตกะ โดย ก อักษรที่อยู่ท้ายสมาส ดังคำว่า พหุบุตฺตโก (ผู้มีบุตรมาก) แม้
โอรัมตตก ศัพท์ก็เช่นเดียวกัน ด้วยข้อความนั้นนั้นเกี่ยว พระอรรถกถาจารย์แสดงว่า ก ปัจจุบันเป็น
ศัพท์ที่มีความหมายได้อีกด้วยรูปวิเคราะห์ว่า

- อปฺปา มตฺตา อปฺปมตฺตา (จำนวนน้อย ชื่อว่า อปฺปมัตตา)
- สภา เอตสฺสาติ อปฺปมตฺตกํ (จำนวนน้อยของศีลนั้นมีอยู่ เหตุฉะนั้น ศีลนั้นชื่อว่า อปฺป-
มัตตกะ)

เป็นต้น เพราะไม่ต่างกันโดยความหมาย ศีลนั้นแหละ ชื่อว่า สีลมัตตกะ เพราะ มตฺตก
ศัพท์เป็นศัพท์ที่ไม่มีความหมาย อนึ่ง ความมีความหมายของตน ชื่อว่า ศัพท์ที่ไม่มีความหมาย เพราะ
ดำเนินไปในอรรถของบทหน้านั้นเอง โดยแท้จริงแล้ว นักไวยากรณ์กล่าวว่า ศัพท์ที่ไม่มีความหมาย
ล้วนๆ หาไม่มี”]

“ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สีขณฺณตี”ติ อิมินา ปฏิภาคกุจจิตสยณฺณานุภมฺปาที-
อตฺเตสุ กปฺปจฺจโย.

ลง ก ปัจจุบันในความหมายว่า คล้ายคลึง, น่ารังเกียจ, ชื่อ และความน่าเอ็นดู
เป็นต้นด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สีขณฺณตี (ศัพท์ที่มีได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อม
สำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้])

ปฏิภาคตฺเต- หตฺถิโน อิว หตฺถิกา.

ในความหมายว่า คล้ายคลึง เช่น ตูกตานี้คล้ายช้าง ชื่อว่า หัตถิกะ (ตูกตา
ช้าง)

เอวํ อสฺสกา.

ตัวอย่างว่า อสฺสกา (ตูกตานี้คล้ายม้า) ก็เช่นเดียวกันนี้ = อสฺสา อิว อสฺสกา.

[ในเวสสันดรชาดกมีตัวอย่างของ หตฺถิก ศัพท์ว่า

อิม โน หตฺถิกา อสฺสา

พลฺลพฺพทา จ โน อิม

เยหิสฺส ปุพฺเพ กิพฺพาม

ตานิ อชฺช ชหามเส.^{๑๙๖}

“นี่ตุ๊กตาข้าง ตุ๊กตาม้า ตุ๊กตาวัว พระบิดาทรงปั้นเพื่อให้เราทั้งสองเล่น
เราเคยเล่นมาในกาลก่อน วันนี้เราทั้งสองจะต้องละตุ๊กตาเหล่านั้นไป”

ในอรรถกถาชาดกอธิบาย หตฺถิก ศัพท์ว่า

หตฺถิกาติ ตาเตน อมฺหากํ กิพฺพนตุถาย กตา หตฺถิกา.^{๑๙๗}

“คำว่า หตฺถิกา (ตุ๊กตาข้าง) คือ ตุ๊กตาข้างที่พระบิดาทำเพื่อให้พวกเราเล่น”

ส่วนคำว่า อสฺสา และ พลฺลพฺพทา ลง ก ปัจจัยท้ายศัพท์เหล่านั้นแล้วลง ก ปัจจัยด้วย
สูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๓) ว่า โลโป (การลบปัจจัยย่อมมีได้) มีรูปวิเคราะห์
ว่า อสฺสา อิว อสฺสา (อัสสะ คือ ตุ๊กตาม้า), พลฺลพฺพทา อิว พลฺลพฺพทา (พลฺลพฺพทะ คือ ตุ๊กตาวัว) ใน
เรื่องนี้คัมภีร์กาศิกา (อธฺยาเย ๕ ปาทะ ๓ สูตร ๑๐๐) กล่าวถึงขอบเขตของการลง ก ปัจจัยว่า

อจฺจาสุ ปุชฺชารหาสุ

จิตฺตกมฺมทฺธเชสุ จ

อิว ปรฺฏิภาเค โลโป

กสฺส เทวปถาทิสฺ.^{๑๙๘}

“การลง ก ปัจจัยย่อมมีในรูปปั้นที่ควรบูชา, รูปจิตรกรรม, รูปธง, อรรถ
ของ อิว ศัพท์ว่า ปรฺฏิภาเค และ เทวปถ ศัพท์ เป็นต้น”

ตัวอย่างในเรื่องนี้ มีดังนี้ คือ

๑. รูปปั้นที่ควรบูชา เช่น สกโก (รูปปั้นพระอินทร์), ลีโว (รูปปั้นพระลิวะ), เวสฺสวโน
(รูปปั้นท้าวเวสสุวัณ), มนฺธาดตา (รูปปั้นพระเจ้ามณฑาตุ) = สกกสฺส ปรฺฏิมา สกโก, ลีวสฺส ปรฺฏิมา ลีโว,
เวสฺสวณสฺส ปรฺฏิมา เวสฺสวโน, มนฺธาดุโน ปรฺฏิมา มนฺธาดตา.

๒. รูปจิตรกรรม เช่น ภีโม (รูปพระภีมะ), อชฺชุนโน (รูปพระอรชุน) = ภีโม อิว ภีโม,
อชฺชุนโน อิว อชฺชุนโน.

๓. รูปธง เช่น ลีโห (รูปราชสีห์), ครุโผ (รูปครุฑ) = ลีโห อิว ลีโห, ครุโผ อิว ครุโผ.

๔. อรรถของ อิว ศัพท์ว่า ปรฺฏิภาเค เช่น หตฺถิ (ตุ๊กตาข้าง) = หตฺถิ อิว หตฺถิ.

๕. เทวปถ ศัพท์ เป็นต้น เช่น เทวปโถ (ทางที่เหมือนทางแห่งเทพ), หสฺปโถ (ทางที่
เหมือนทางแห่งหงส์) = เทวปโถ อิว เทวปโถ, หสฺปโถ อิว หสฺปโถ.]

กัจฉิตตเถ- กัจฉิตโต สมณเณ สมณโก.

ในความหมายว่า น่ารังเกียจ เช่น

สมณะชั่ว ชื่อว่า สมณกะ

เอน์ พุราหุณโก, มุณฺหโก, ปณฺหิตโก, เวยยากรณโก.

ตัวอย่างว่า

พุราหุณโก (พราหฺมณชั่ว) = กัจฉิตโต พุราหุณเณ พุราหุณโก.

มุณฺหโก (คนโล้นชั่ว) = กัจฉิตโต มุณฺหโก มุณฺหโก.

ปณฺหิตโก (บัณฑิตชั่ว) = กัจฉิตโต ปณฺหิตโต ปณฺหิตโก.

เวยยากรณโก (นักเวยยากรณทราณ, ผู้หลงตนว่าเป็นนักเวยยากรณ) = กัจฉิตโต
เวยยากรณเณ เวยยากรณโก ก็เช่นเดียวกันนี้

[คำว่า มุณฺหโก เป็นคำที่พราหฺมณใช้ด่าพระภิกษุในศาสนาพุทธ โดยลง ก ปัจจัยในอรรถ
ว่า กัจฉิต นี้ แม้คำว่า อุทฺธมาตก (ศพขึ้นอดีตนารังเกียจ) เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน ดังหลักฐานใน
คัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

ตตฺถ มุณฺหโก มุณฺหาติ สมณเณ จ สมณาติ วตฺตํ วฏฺฏเญย. อยํ ปน หีเพนฺโต มุณฺหกา
สมณกาติ อาห.^{๑๙๙}

“ในพากย์นั้น การกล่าวถึงคนโล้นว่า มุณฺหา (คนโล้น) และกล่าวถึงสมณะว่า สมณา (สมณะ)
ย่อมควร แต่มาณพนี้ดูหมิ่นอยู่ จึงกล่าวว่า มุณฺหกา (คนโล้นชั่ว) สมณกา (สมณะชั่ว)”

มุณฺหกา สมณกาติ จ ครหยา ก-สทฺโท, เตนาห “หีเพนฺโต”ติ.^{๒๐๐}

“อนึ่ง ก ศัพท์ในคำว่า มุณฺหกา สมณกา ย่อมเป็นไปในคำด่าหิ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า
หีเพนฺโต (ดูหมิ่นอยู่)”

ปฏิกฺกุลตฺตา วา กัจฉิตํ อุทฺธมาตนฺติ อุทฺธมาตํ.^{๒๐๑}

“อีกอย่างหนึ่ง ศพขึ้นอดีตนารังเกียจ เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกุล เหตุนี้ จึงชื่อว่า อุทฺธมาตกะ”

กัจฉิตํ อุทฺธมาตํ อุทฺธมาตกนฺติ กัจฉนฺตเถ วา อยํ ก-กาโรติ ทสฺเสตฺถ วุตฺตํ ยถา ปาปโก
กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉิตฺติ.^{๒๐๒}

“อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ศพขึ้นอืดน่ารังเกียจ ชื่อว่า อุทฐมาตกะ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า ก ศัพท์นี้เป็นไปในความหมายว่า น่ารังเกียจ ดังคำว่า ปาปโก กิตติสทโท อพุกุคฺคจฺฉติ (เกียรติศัพท์อันต่ำช้าย่อมพึงขจรไป)”

ปทรูปสิทธิินิสสัยใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า ก ปัจจัยในตัวอย่างว่า พุราหมณโก (พราหมณ์ชั่ว) เป็นต้น เป็นปัจจัยพิเศษที่ได้มีรูปตามลึงค์ของบทหลังตามธรรมเนียมของตัทธิตทั่วไป แต่มีรูปตามลึงค์ของบทหน้าซึ่งประกอบร่วมกัน เพราะนิยมใช้เป็นนามนามอันเป็นประธานของประโยคโดยตรง แม้คำว่า อุทฐมาตก ก็เช่นเดียวกัน]

สณฺณาย- กตโก, ภฏโก.

ในความหมายว่า ชื่อ เช่น

กตโก (ถั่วที่กระทำขึ้น) = กโต เอว กตโก.

ภฏโก (คนรับจ้าง) = ภโฏ เอว ภฏโก.

[คำว่า กตโก มีศัพท์เดิมมาจาก กต ศัพท์ แปลว่า สิ่งที่ถูกกระทำขึ้น ลง ต ปัจจัยท้าย กรธาตุ (กรณ = กระทำ) ในกรรมสาธนะ เมื่อลง ก ปัจจัยในอรรถสัญญาแล้ว คำนี้ก็ปรากฏใช้ในความหมายว่า ถั่วที่กระทำขึ้น มิใช่ปรากฏในความหมายอื่นจากนี้ ท่านจึงกล่าววาลง ก ปัจจัยในความหมายว่า ชื่อ ดังปทรูปสิทธิิกาอธิบายว่า กตมุลลก (ถั่วที่กระทำขึ้น) อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาของจูฬวรรคพบรูปว่า กตก เป็นนปุงสกลิงค์ ใช้ในความหมายว่า กระเบื้องขัดเท้า ดังข้อความว่า

กตก นาม ปทุมกณณิกาการ ปาทมนฺตถํ กณฺณเก อุฏฺฐาเปตฺวา กตฺ.^{๒๐๓}

“กระเบื้องที่มีลักษณะเหมือนกลีบบัว สร้างให้เป็นปุ่มขึ้นเพื่อขัดเท้า ชื่อว่า กตกะ”

ส่วน ภฏโก มีศัพท์เดิมมาจาก ภฏ ศัพท์ แปลว่า คนรับจ้าง เมื่อลง ก ปัจจัยแล้วก็ปรากฏใช้ในความหมายนั้น ดังปทรูปสิทธิิกาอธิบายว่า ภตฺติยา ชฺวินฺโต (ผู้เลี้ยงชีพด้วยค่าจ้าง) ในความจริงถ้ากล่าววาลง ก ปัจจัยในอรรถสกัตต์ท้ายศัพท์นี้ก็เหมือนกัน แต่ท่านมิได้กล่าวเช่นนั้น เพราะปทรูปสิทธิิปรณมิได้แสดง ก ปัจจัยในอรรถสกัตต์ จึงถือว่าลง ก ปัจจัยในศัพท์แสดงชื่อของบุคคลใดบุคคลหนึ่งหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เพียงไม่มีความหมายพิเศษเพิ่มขึ้นมาเท่านั้น ในพระบาลีมีอุทาหรณ์ว่า

กมมกาโร นาม ภฏโก อาหโตโก.^{๒๐๔}

“ชื่อว่า กรรมกร คือ คนรับจ้างชั่วคราว คนงานประจำ”

ในปทรุปสิทธินิสสัยใหม่ยังพบรูปว่า ภฏโก แทน ภฏโก โดยแปลว่า หมอน้ำใช้รดน้ำ หมายถึง หมอน้ำขนาดเล็กสำหรับรดน้ำต้นไม้

โมคคัลลานไวยาकरण (ปริเฉทที่ ๔ สูตร ๔๐) แสดงตัวอย่างว่า โมโร วียาติ โมโรโก (นกที่คล้ายนกยูง ชื่อว่า โมโรกะ = นกชนิดหนึ่งชื่อโมโรกะ) อุทาหรณ์นี้ชัดเจนกว่า กตโก, ภฏโก อนึ่ง ก ปัจจัยที่ลงในอรรถว่า ปฏิภาตะ และสัญญา ให้ลงท้ายศัพท์ที่เป็นไปในอรรถของ อิว ศัพท์ คือ เพิ่ม วีย หรือ อิว เข้ามาในรูปวิเคราะห์ ดังคัมภีร์สิทธิธานตเกมุที (สูตร ๒๐๐๒) กล่าวว่า

อิวตเถ กนุ ภวติ, สมุทาเยน เจ สมญา คมฺยเต.^{๒๐๕}

“ถ้าชื่อย่อมถูกรู้ได้ด้วยหมู่ศัพท์ กนุ ปัจจัยย่อมลงในอรรถของ อิว ศัพท์”]

อนุกรมปาย- ปุตโตโก.

ในความหมายว่า น่าเอ็นดู เช่น

ปุตโตโก (บุตรน้อย, บุตรรัก) = อนุกรมปิโต ปุตโต ปุตโตโก.

[อุทาหรณ์อีกศัพท์หนึ่งในอรรถนี้ คือ อนุกรมปิโต วจโน วจโนโก (ลูกวัวน้อย) ส่วนใน มัชฌิมปัณณาสก์ ปิยชาตีกสูตร พบอุทาหรณ์ว่า เอกปุตโตโก (บุตรน้อยผู้เดียว), กหํ เอกปุตตก (บุตรน้อยผู้เดียว เจ้าอยู่ที่ไหน) ในประโยคว่า

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตรสฺส คหปติสฺส เอกปุตโตโก ปิโย มนาโป กาลงฺกโต โหติ. ตสฺส กาลกิริยาย เนว กมฺมนฺดา ปฏิภนฺติ, น ภตฺตํ ปฏิภาติ. โส อาพาหนํ คนฺตฺวา กนฺทติ กหํ เอกปุตตก, กหํ เอกปุตตกาติ.^{๒๐๖}

“สมัยนั้นแล บุตรน้อยผู้เดียวซึ่งเป็นที่รักเจริญใจของคหบดีคนหนึ่งเสียชีวิตลง เพราะการเสียชีวิตของเขา การงานก็ไม่เป็นอันทำ อาหารก็ไม่เป็นอันกิน คหบดีนั้นได้ไปยังป่าช้า คร่ำครวญถึงลูกชายว่า บุตรน้อยผู้เดียว เจ้าอยู่ที่ไหน บุตรน้อยผู้เดียว เจ้าอยู่ที่ไหน”

คัมภีร์ปทสังคหะ (ข้อ ๒๓๖) ประพันธ์คาถาสรุปรความอรรถของ ก ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า ยทนุปพนา เป็นต้นว่า

ปฏิภาคานุกมฺปาสุ

สมฺมาจุจฺฉิตฺตีพฺเพ

ขุทฺทเก จ สกตฺเถ โก

คามโกจฺเจวมาทิสฺ.^{๒๐๗}

“ก ปัจจัยย่อมลงในความหมายว่า คล้ายคลึง, นำเอ็นดู, ชื้อ, นำรังเกียจ, ดูหมิ่น, เล็กน้อย และสกัตถ์ ดังอุทาหรณ์ว่า คามโก (หมู่บ้านเล็ก) เป็นต้น”

ที่จริงแล้วความหมายว่า กุจฉิต (นำรังเกียจ) และ หีพน (ดูหมิ่น) มีลักษณะอย่างเดียวกัน ต่างกันเพียงชื่อเรียกเท่านั้น

อุทาหรณ์ของ ก ปัจจัยในอรรถว่า ขุททุก (เล็ก) เช่น คามโก (หมู่บ้านเล็ก), วงโก (คันไถเล็ก), รถโก (รถเล็ก), หนูโก (หนูเล็ก) ดังข้อความในคัมภีร์มูลปณณาสก์และอรรถกถาว่า

ส โข โส ภิกขเว กุมารโ วุฑฺฒินุวาย อินฺทริยานํ ปริปากมฺหุวาย ยานิ ตานิ กุมารกานํ กีฬาปนทานิ เตหิ กีฬิติ, เสยฺยถิทํ- วงกํ ฌฏฺฐิกํ โมกฺขจิกํ จิงฺกุลํ ปตฺตาพฺหํ รถกํ หนูกํ.^{๒๐๘}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุมารนั้นอาศัยความเจริญและความเติบโตแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ย่อมเล่นด้วยเครื่องเล่นสำหรับกุมาร คือ คันไถเล็ก ติ่มไม้หึ่ง หกคะเมน เล่นกังหัน ตวงทราย รถเล็ก หนูเล็ก”

วงกนฺติ คามทารกานํ กีฬินํ ขุททุกนฺจลํ อเปยฺย รถกนฺติ ขุททุกรตํ. หนูกมฺปิ ขุททุก- หนูเมว.^{๒๐๙}

“คำว่า วงก (คันไถเล็ก) คือ คันไถเล็กที่เด็กชาวบ้านใช้เล่นกัน ฯลฯ คำว่า รถก แปลว่า รถเล็ก แม้คำว่า หนูก ก็คือหนูเล็กนั่นเอง”

ส่วนอุทาหรณ์ในอรรถสกัตถ์ เช่น หีโน เอว หีนโก (คนทรามนั้นแหละ), โปโต เอว โปโตโก (ลูกน้อยนั้นแหละ)

โมคคัลลานไวยาकरण (ปริจเฉทที่ ๔ สุต ๔๐) ตั้งสูตรว่า นิินทาณฺวาทปฺปฏิกาสฺส- ทยาสนฺวาสฺส โก (ลง ก ปัจจัยท้ายศัพท์ที่เป็นไปในความหมายว่า ต่าหนิ, สิ่งที่ไม่รู้จัก, น้อย, คล้ายคลึง, สั้น, นำเอ็นดู และชื้อ) ความหมายว่า นิินทา ก็คืออรรถ กุจฉิต (นำรังเกียจ) นั่นเอง ส่วนความหมายอื่นมีอุทาหรณ์ว่า

ความหมายว่า สิ่งที่ไม่รู้จัก

- อณฺเวยโต อสฺส อสฺสโก (ม้าที่ไม่รู้จักว่าเป็นของใคร)

ความหมายว่า น้อย

- อปฺปกํ เถลํ เถลํ (น้ำมันน้อย)
- อปฺปกํ ฌตํ ฌตํ (เนยใส่น้อย)

ความหมายว่า สั้น

- รสโส มานุโส มานุสโก (คนแคะ)
- รสโส รุกโข รุกขโก (ต้นไม้แคะ)
- รสโส ปิลกโข ปิลกขโก (ต้นไม้แคะ)

ตถา กียเตตโต ปริมาณตถะ ตตก-วนตูปัจจยา.

ลง ตตก ปัจจัยและ วนตูปัจจยา ในความหมายว่า จำนวน ท้าย กิ, ย, ต และ เอต ศัพท์ได้เช่นเดียวกัน

[คำว่า ตถา ระบุถึงสูตรว่า ยทนูปปหนา เป็นต้น จัดเป็นนิบาตที่มีความหมายว่า อนุ-กัฏหมนะ คือ ดึงข้อความจากประโยคต้นมาสู่ประโยคนี้]

กิ ปริมาณมสชาติ กิตตก.

จำนวนเท่าไรมีอยู่แก่สิ่งนั้น เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า กิตตกะ (มีจำนวนเท่าไร)

[โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๔) กล่าวถึงการลง ริตตก ปัจจัยท้าย กิ ศัพท์ แล้วลง อี ใน กิ นอกจากนั้น ยังกล่าวถึงรูปอื่นว่า กติ = กิ ศัพท์ + รติ ปัจจัย, กิว = กิ ศัพท์ + ริว ปัจจัย, กิวตก = กิ ศัพท์ + ริวตก ปัจจัย ด้วยสูตรในปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๔ ว่า กิมหา รติ-ริว-ริวตก-ริตตก (ลง รติ, ริว, ริวตก และ ริตตก ปัจจัยท้าย กิ ศัพท์) มีรูปวิเคราะห์และอุทาหรณ์ตามลำดับว่า

- กิ สงฺขยาน ปริมาณเมสนติ กติ (จำนวนคือปริมาณเท่าไรมีอยู่แก่ขันธ์เหล่านั้น เหตุนั้น ขันธ์เหล่านั้นชื่อว่า กติ, ขันธ์มีจำนวนเท่าไร)

เช่น ปญจกฺขนธา กติ กุสลา, กติ อกุสลา (ขันธ์ ๕ เป็นกุศลเท่าไร อกุศลเท่าไร)

- กิ สงฺขยาน ปริมาณมสชาติ กิว (วัตถุมีจำนวนเท่าไร)

เช่น กิว ทูโร อิตฺตา คามิ (หมู่บ้านไกลจากนี้เท่าไร) ลง สิ วิภัตตํ ท้าย กิ ศัพท์ เพราะใช้เป็นนิบาต

- กิ สงฺขยาน ปริมาณมสชาติ กิวตก (วัตถุมีจำนวนเท่าไร)

เช่น กิวตก ปโหติ สเรน วิญญาเปตุ (สามารถเพื่อให้สัตว์จำนวนเท่าไรรู้ได้ด้วยเสียง),
อายุ จ วอ กิวตโก นุ สมม (สหาย ท่านอายุเท่าไร)

- กิ สงฺขยาน ปริมาณมสชาติ กิตตก (วัตถุมีจำนวนเท่าไร)

เช่น กิตฺตํ ปจฺฉิมํ นุ โข จีวรํ วิกฺขเปตพฺพํ (จีวรมีขนาดเพียงไรเป็นอย่างต่ำ ฟังวิกัป หรือ)]

เอวํ ยตฺตํ, ตตฺตํ, เอตฺตํ.

ตัวอย่างว่า ยตฺตํ (มีจำนวนเท่าใด) = ยํ ปริมาณํ อสฺสาติ ยตฺตํ.

ตตฺตํ (มีจำนวนเท่านั้น) = ตํ ปริมาณํ อสฺสาติ ตตฺตํ.

เอตฺตํ (มีจำนวนเท่านี้) = เอตํ ปริมาณํ อสฺสาติ เอตฺตํ.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ในปทฺฐสัทธาภิเษกกล่าวว่ ให้แปลง เอต เป็น เอ ด้วยสูตรว่า ยทฺธูปนฺนา นิปาตนา สิทฺธนฺติ จึงได้รู้ว่า เอตฺตก

นอกจากนั้น ในคัมภีร์ธรรมบทพบรูปว่า เอตฺต แทน เอตฺตก ในประโยคว่า อิมฺเตตํ = อิมํ + เอตฺตํ (บุญนี้มีจำนวนเท่านี้) จัดว่าลบ ก อักษรเพื่อรักษาฉนะฉันท์ ดังพระบาลีว่า

ปฺชารเห ปฺชยโต พุทฺเธ ยทิ ว สวาก

ปปญฺจสมตฺกุกนฺเต ติณฺณโสภปริทฺทเว.

เต ตาทิสฺส ปฺชยโต นิพฺพุเต อุกฺโขภเย

น สกฺกา ปุณฺณํ สงฺขาตุํ อิมฺเตตฺตมปิ เกนจิ.^{๒๐๐}

“ผู้บูชาท่านที่ควรบูชา คือพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวก ผู้ล่วงพ้นกิเลสเครื่องขวางกั้น หมดโสภมตปริเทวนา สงบระงับ ปลอดภัย โดยประการทั้งปวง ใครๆ ไม่สามารถจะคำนวณบุญของบุคคลนี้ว่า เขาได้บุญประมาณเท่านี้”

ในปทฺฐสัทธาภิเษกแสดงตัวอย่างของ เอตฺตก เป็นลึงค์ทั้งสามว่า เอตฺตํ ฐนํ (ทรัพย์เพียงเท่านี้) เอตฺตกา ภูมि (พื้นที่เพียงเท่านี้), เอตฺตโก ภาโค (ส่วนเพียงเท่านี้) ปทฺฐสัทธาภิเษกานิสสัยใหม่ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า ควรรูปอดีตลึงค์ว่า เอตฺติกา จะดีกว่า เอตฺตกา เพราะโดยทั่วไปมักแปลงสระ อ ที่อยู่หน้า ก บัจจยซึ่งมี อา อดีตบัจจยอยู่ท้ายเป็น อิ เช่น ปาปิกา ทิฏฺฐิ (ความเห็นทราวม), ภทฺธิกา เทสนา (เทศนาอันงาม) เป็นต้น แต่ความจริงแล้วการแปลงสระ อ เป็น อิ นี้ไม่แน่นอนเสมอไป เพราะพบรูปอดีตลึงค์ว่า ปาปกา, ภทฺธิกา ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาอีกด้วย (ดู สูตร ๓๘๙)]

วณฺตุมฺหิ อาตตณฺจ.

อนึ่ง ความเป็น อา ในเพราะ วณฺตุ ปัจจัยย่อมี[ด้วยมหาสูตร]

ยํ ปริมาณมฺสฺสาติ ยาวา, ยาวนฺโต. คุณวณฺตุสมํ.

เช่น

จำนวนเท่าใดมีอยู่แก่สิ่งนั้น เหตุนั้น สิ่งนั้นได้รู้ว่ายาวา หรือว่า ยาวนฺโต (มีจำนวนเท่าใด, เพียงใด) [ยาวา = เอกพจน์, ยาวนฺโต = พหูพจน์]

[รูปที่เหลือพึงทราบ]เหมือนกับ คุณวณฺตุ ศัพท์

การประกอบรูปศัพท์ ยาวา

ศัพท์เดิมเป็น ย ศัพท์, ปริมาณ ศัพท์ และ ต ศัพท์

(ทำตัวด้วยการลงวิภัตตินามเป็นรูปว่า ยํ ปริมาณํ อสฺส)

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ยํ ปริมาณํ อสฺส (จำนวนเท่าใดมีอยู่แก่สิ่งนั้น) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง วณฺตุ ปัจจัยท้าย ย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ยทฺนุปรนฺนา นิปาตนา สิขณฺติ”

ลงวิภัตติท้าย ยํ ปริมาณํ และ อสฺส ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสามด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลง ปริมาณ และ ต ศัพท์ด้วยปริภาสว่า “วฺตฺตตฺตณฺนํมปฺโยโค”

ในเพราะ วณฺตุ ปัจจัย ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “ยทฺนุปรนฺนา นิปาตนา สิขณฺติ”

สำเร็จรูปเป็น ยาวนฺตุ

ตั้ง ยาวนฺตุ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตทฺริตฺสมาสกิตกา นามวาทเวตฺนนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมวิภตฺติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย ยาวนฺตุ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลิจฺคตฺเถ ปจฺมา”

ในเพราะ สิ วิภตฺติ แปลง นฺตุ กับ สิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “อา สิมฺหิ”

แยก ลง รวม

สำเร็จรูปเป็น ยาวา

เอวํ ตาวา, ตาวนฺโต, เอตฺตาวา, เอตฺตาวนฺโต อิจฺจาติ.

ตัวอย่างเป็นต้นว่า

ตาวา, ตาวนฺโต (เพียงนั้น) = ตํ ปริมาณํ อสฺสาติ ตาวา.

เอตตาวา, เอตตาวนุโต (เพียงนี้) = เอตํ ปริมาณํ อสสาติ เอตตาวา.

ก็เช่นเดียวกันนี้

[ฉบับฉันทะสังคีติมีรูปว่า เอตาวา, เอตาวนุโต แม้ในที่นี้แม้ท่านจะมีได้กล่าวถึงการซ้อน
ตุ เป็น ตตุ แต่ควรมีรูปสัณยคดังกล่าว จึงจะคล้อยตามข้อความในสูตร ๔๐ ว่า อาทิสทฺเทน เอตฺโต,
เอตตาวตา (การซ้อนพยัญชนะย่อมมีด้วย อาทิ ศัพท์ เช่น เอตฺโต เอตตาวตา)

คัมภีร์พาลาวตารคณฐิปปัตถวินิจนยสาระ (เล่ม ๑ หน้า ๒๓๖) กล่าวว่า โบราณจารย์
ไม่ปรารภนาให้เป็นตัตถิตินรูปว่า เอตตาวา, เอตตาวนุโต ซึ่งรวมไปถึงรูปว่า เอตตาวตา ที่มี
ลักษณะเหมือนกัน เพราะรูปว่า เอตตาวตา เป็นนิบาตที่เป็นไปในอรรถว่า ปริจเณทะ (กำหนด) ดัง
คัมภีร์อิธานปทีปิกา (คาถา ๑๑๔๑) กล่าวว่า

ยาวตา ตาวตา ยาว	ตาว กิตฺตาวตา ตถา
เอตตาวตา จ กิเวติ	ปริจเณตฺตาวาจา. ^{๒๑}

“นิบาตว่า ยาวตา ตาวตา ยาว ตาว กิตฺตาวตา เอตตาวตา และ กิ
แสดงอรรถว่าการกำหนด”

แม้ในคัมภีร์อรรถกถาก็ถือว่าเป็นนิบาต ดังข้อความกล่าวว่า

ยาวตาติ ปริจเณตนิยมนฺเต นิปาโต.^{๒๒}

“คำว่า ยาวตา เป็นนิบาตในความหมายว่ากำหนดขอบเขต”

เอตตาวตาติ ปริจเณตฺตเถปิ นิปาตนิยมนํ “เอตตาวตา โข มหานาม”ติ วีย.^{๒๓}

“การกำหนดด้วยนิบาตว่า เอตตาวตา ย่อมมีในอรรถว่า ปริจเณทะ (กำหนด) ดังเช่นคำว่า
เอตตาวตา โข มหานาม (ดูกรมหานาม ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น) เป็นต้น”

แม้ในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา (ปริจเณที่ ๒ คำอธิบายสูตร ๔) ก็กล่าวว่า

ยาวตาติ ตติยนตฺตปฏิรูปโก นิปาโต.^{๒๔}

“คำว่า ยาวตา เป็นนิบาตซึ่งมีรูปเหมือนบทที่มีตติยาวิภัตติอยู่ท้าย”

อนึ่ง นอกจาก ย, ต และ เอต ศัพท์แล้ว วนฺตุ บัณฑิตยังลงท้าย สพฺพ ศัพท์ และทำที่ชะ อ
เป็น อา เป็นรูปว่า สพฺพาวนฺต (มีจำนวนทั้งหมด) ดังอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า

โส เมตฺตาสหคเตน เจตฺสา เอกํ ทิสํ ฆริตฺวา วิหริติ. ตถา ทฺตฺติยํ. ตถา ตติยํ. ตถา จตฺตฺตํ. อิติ

อุทุมโร ติริยัม สัพพหิ สัพพตตตาย สัพพวานต์ โลภ์ เมตตาสหคเตน เจตสา วิบุเลน มหคคเตน
อปปมาเนน อเวเรน อพฺยาปชฺเชน ผริตฺวา วิหริติ.^{๒๑๕}

“ภิกษุผู้มีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ทิศที่ ๒ ทิศที่ ๓ ทิศที่ ๔ ทิศเบื้องบน ทิศ
เบื้องล่าง ทิศเฉียง โดยประการฉะนี้ เธอแผ่ไปตลอดโลกทุกหมู่เหล่าโดยมีตนเสมอกันในสัตว์ทั้งปวง
ในที่ทุกสถาน ด้วยเมตตาจิตอันไพบูรณ์ถึงความยิ่งใหญ่ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน
อยู่”

นาสฺส ภิกฺขุ สัพพาวโต กายสฺส วิเวกเชน ปิติสฺสฺเชน อปฺมุฏฺโง โหติ.^{๒๑๖}

“ไม่มีที่ไหนของร่างกายทุกส่วนอันปิดและสุขซึ่งเกิดจากความสงัดนิรณทจะไม่กระทบอยู่”

ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๑๙๖) อธิบาย สัพพาวโต กายสฺส ว่า สัพพ-
โกฏฺฐาสวโต กายสฺส (ร่างกายที่มีอวัยวะทุกส่วน) และคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๓๒๑)
แสดงรูปวิเคราะห์ว่า สัพพ เอตสฺส อตฺถิติ สัพพวา (มีอวัยวะทุกส่วน) ตามนัยนี้ให้ลง วนฺตุ ปัจจัยท้าย
สัพพ ศัพท์ในอัสสัถตติตทิต

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๓) กล่าวถึงการลง อวณฺตุ ปัจจัยด้วยสูตรว่า
สัพพวา จวณฺตุ (ลง อวณฺตุ ปัจจัยท้าย สัพพ ศัพท์และอื่นๆ [คือ ย, ต และ เอต]) ท่านแสดง
อุทาหรณ์ว่า สัพพ ปริมาณสฺส สัพพวานนต์, ยวณนต์, ตวณนต์, เอตวณนต์ (จำนวนทั้งหมดมีอยู่
แก่งนั้น เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า สัพพวันตะ = มีจำนวนทั้งหมด, ยวันตะ = เพียงใด, ตวันตะ =
เพียงนั้น, เอตวันตะ = เพียงนี้)

ในพระไตรปิฎกยังพบรูปว่า ยาวตก, ตาวตก และ ยาวติก, ตาวติก ในลิงค์ทั้งสาม คำว่า
ยาวตก, ตาวตก ประกอบรูปศัพท์มาจาก ย หรือ ต ศัพท์ + อวตก ปัจจัย ลง อวตก ปัจจัยด้วย
สูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๐) ว่า ทิสฺสนฺตมฺเณปิ ปจฺจยา (แม้ปัจจัย
อื่น[จากปัจจัยที่กล่าวไว้แล้ว]ย่อมปรากฏ) ส่วน ยาวติก, ตาวติก ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยาว หรือ
ตาว ศัพท์ + ฦก ปัจจัย ลง ฦก ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๑) ว่า
ตมสฺส ปริมาณ ฦโก จ (ลง ฦก ปัจจัยและอื่นๆ ในความหมายว่า สิ่งนั้นเป็นจำนวนของสิ่งนั้น) แล้ว
ลง ต อักษรเป็นอาคม ส่วนคัมภีร์ปาณินิ (อธฺยายะ ๕ ปาทะ ๑ สูตร ๒๒) ได้กล่าวถึงรูปว่า ยาวตฺก,
ยาวตฺก, ตาวตฺก, ตาวตฺก ด้วยการลง กนฺ ปัจจัยท้าย ยาวตฺ หรือ ตาวตฺ ศัพท์ (ย หรือ ต ศัพท์ +
วตฺป ปัจจัย) ด้วยสูตรว่า สงฺขยาया อตฺตทณฺดาयाะ กนฺ (ลง กนฺ ปัจจัยท้ายสังख्याศัพท์ยกเว้นศัพท์
ที่มี ตี หรือ ศทฺ ปัจจัย อยู่ท้าย) แล้วลง อิทฺ อาคมได้บ้างด้วยสูตรในอธฺยายะ ๕ ปาทะ ๑ สูตร ๒๓

ว่า วโตรีฑ วา (ลง อิฑ อาคมหน้า กนุ บัจจยที่อยู่ท้าย วตุบ บัจจย) ดังนั้น จึงมีรูปสำเร็จที่ไม่ลง
อิน อาคมว่า ยาวตก, ดาวตก หรือมีรูปที่ลง อิฑ อาคมว่า ยาวติก, ดาวติก ในลึงค์ทั้งสาม

อุทาหรณ์ปงฺลึงค์และอิตถิลึงค์ของบพว่า ยาวติโก ยาวติกา และรูปปงฺลึงค์ของ ดาวติโก
พบในพระบาลีและอรรถกถา ดังนี้

เตนหานนุท ยาวติกา ภิกขุ เวสาลี อุปนิสฺสาย วิหรนฺติ เต สพฺเพ อุปฏฺฐานสาละยํ สน-
นินฺปาเตหิตี. ๒๑๗

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ‘อานนทฺ ถ้าเช่นนั้นเธอจงเผด็จภิกษุเท่าที่อาศัยกรุงเวสาลีอยู่
ทั้งหมดให้ประชุมกันที่ธรรมสภา’”

สพฺเพว สนฺตาคิ ยาวติกา ตสฺสา ปริสาย เถรา จ นวา จ มชฺฌิมา จ, เอเต วุจฺจนฺติ สพฺเพว
สนฺตาคิ. ๒๑๘

“คำว่า สพฺเพว สนฺตา (ภิกษุที่มีอยู่ทั้งหมด) หมายความว่า ภิกษุในบริษัทนั้นเป็นเถระก็ตาม
เป็นนวกะก็ตาม เป็นมัชฌิมะก็ตาม มีจำนวนเท่าใด ภิกษุเหล่านั้นเรียกว่า ภิกษุที่มีอยู่ทั้งหมด”

ยาวติกา จ ภิกขุ กมฺมปฺปตฺตาคิ ยตฺตกา ภิกขุ ตสฺส อุโปสถกมฺมสฺส ปตฺตา ยุตฺตา อนุรูปา,
สพฺพนฺติเมเน ปริจฺเจเทน จตฺตาริ ปกตตฺตา, เต จ โฆ หตฺถปาสํ อวิชฺหิตฺวา เอกสฺมัย จิตฺตา. ๒๑๙

“คำว่า ยาวติกา จ ภิกขุ กมฺมปฺปตฺตา (ภิกษุมีประมาณเพียงใดเป็นผู้ควรแก่กรรม) หมาย-
ความว่า ภิกษุมีประมาณเพียงใด คือ ภิกษุปกตฺตตะ (ผู้มีสภาพปกติ) ๔ รูปโดยชอบเขตอย่างต่ำ เป็น
ผู้ควรแก่อุโบสถกรรมนั้น ภิกษุเหล่านั้นไม่ละหัดบาสดำรงอยู่ในสีมาเดียวกัน”

อถ โฆ เต ลิจฺฉวี ยาวติกา ยานสฺส ภูมิ, ยานเนน คนฺตฺวา ยานา ปจฺโจโรหิตฺวา ปตฺติกาเว เยน
ภควา เตนุปสงฺกมฺสฺ. ๒๒๐

“ครั้งนั้น พวกเจ้าลิจฉวีเสด็จขึ้นยานพาหนะไปตลอดพื้นที่ที่ยานพาหนะจะไปได้ แล้ว
เสด็จลงจากยานพาหนะ ดำเนินไปด้วยพระบาทเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ ที่ประทับ”

ยาวติกสทฺโท ยตฺตกปริยาโยติ อาห ยตฺตกาติ. ๒๒๑

“ยาวติก ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ ยตฺตก ศัพท์ ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า
ยตฺตกา (มีประมาณเพียงใด)”

ยาวตา สมฺมาสมาปตฺติโยติ ยตฺตกา สมฺมาสทคฺตา ฌานสมาปตฺติโย, ตาหิ วุฏฺฐาย
อิคฺชนฺนพฺพตฺตา ดาวติโก เวเนยฺยานํ อณฺญาปฏฺฐิเวโร อรหตฺตสมฺมวชิโม. ๒๒๒

“คำว่า ยาวตา สมญาสมาปัตติโย (สมบัติที่เกิดร่วมกับสัญญาที่มีประมาณเพียงใด) หมายความว่า ฌานสมาบัติที่เกิดร่วมกับสัญญาที่มีประมาณเพียงใด การแทงตลอดอรรถัตตผล คือ การบรรลุอรรถัตตผลของเวไนยชนที่มีประมาณเพียงนั้นย่อมมีได้ เพราะเป็นสิ่งที่บุคคลออกจากฌานสมาบัติเหล่านั้นแล้วพึงบรรลุได้”

จะเห็นได้ว่า รูปว่า ยาวติก, ดาวติก มีใช้เป็นบุลงค์อีกด้วย แต่คัมภีร์นรุติที่ปนีเข้าใจว่า รูปว่า ยาวตโก เป็นบุลงค์ ส่วนรูปว่า ยาวติกา เป็นอิตถิลิงค์อย่างเดียว จึงแยกราชศัพท์ของ ยาวติกา เป็นอิตถิลิงค์ไว้ในสูตร ๙๙ และ ๙๙๘ สองนัย คือ

- ยาวตี (ย ศัพท์ + อาวนตุ ปัจจัยใน ปริมาณ ตัทธิต + อี อิตถีปัจจัย) + ก อาคม + อา อิตถีปัจจัย ทำรัสสะ อี ใน ตี เป็น อี = ยาวติกา

- ยาว ศัพท์ + ตตก ปัจจัยใน ปริมาณ ตัทธิต + อา อิตถีปัจจัย ลบ ต ด้วยมหาสูตร แปลงสระ อ ใน ต เป็น อี = ยาวติกา

ผู้แปลเห็นว่า คำอธิบายของโมคคัลลานไวยากรณ์ที่กล่าวถึงรูปว่า ยาวติก, ดาวติก เป็นสามลิงค์ สอดคล้องกับสันสกฤต และมีอุทาหรณ์ปรากฏใช้ในพระบาลี จึงเหมาะสมกว่าความเห็นของคัมภีร์นรุติที่ปนีข้างต้น]

“สุวณฺณสฺส วิกาโร สุวณฺณน ปกโต”ติ วา วิคฺคเห-

ในรูปวิเคราะห์ว่า สุวณฺณสฺส วิกาโร (รถอันเป็นวิหารแห่งทอง) หรือว่า สุวณฺณน ปกโต (รถอันบุคคลกระทำแล้วด้วยทอง) [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

[ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า สุวณฺณน ปกตฺนติ วิคฺคเห ในที่นี้ใช้รูปตามฉบับสิงหล เพราะรูปสำเร็จเป็นปุงลึงค์ว่า โสวณฺณมโย รโถ แต่ฉบับฉัฏฐสังคีติก็ถือว่าไม่ผิด เพราะเป็นการกล่าวด้วย ลิงค์สามัญทั่วไปคือ นปุงสกลิงค์ นอกจากนั้น ปทรูปสิทธิคณฺฐได้กล่าวว่า ในคำว่า วิคฺคเห เป็น ลักษณะวันตกัตตา และต้องเพิ่มลักษณกิริยาเข้ามาเป็น กเต (อันท่านกระทำแล้ว) จึงมีคำแปลตามมติ นี้ว่า “เมื่อกระทำรูปวิเคราะห์ว่า สุวณฺณสฺส วิกาโร สุวณฺณน ปกโต แล้ว ให้ลง มย ปัจจัย” โดยนำ คำในสูตรที่จะกล่าวต่อไปมาเพิ่มเป็นประธานและกิริยาคุมพากย์ในประโยคนี้นว่า มยปฺปจฺจโย โหติ]

๓๘๕. ตปฺปกตฺติวจน มโย.

ลง มย ปัจจัยในความหมายที่แสดงสิ่งที่ถูกกระทำเฉพาะด้วยสิ่งนั้น

มโย อ. มย ปัจจัย โหติ ย่อมลง ตปฺปกตฺติวจน ในอรรถกล่าวซึ่งวัตถุที่ถูกกระทำเฉพาะด้วยวัตถุนั้น ๆ

ตปฺปกตฺติวจนตฺเถ มยปฺปจฺจโย โหติ.

ลง มย ปัจจัยในความหมายที่แสดงสิ่งที่ถูกกระทำเฉพาะด้วยสิ่งนั้น

[คำว่า วจน ในที่บางแห่งหมายถึงศัพท์ แต่ในบางแห่งก็หมายถึงอรรถ ในสูตรนี้หมายถึง อรรถ ดังนั้น วุตติของสูตรนี้จึงกล่าวว่า วจนตฺเถ (ในความหมายที่แสดง) อันที่จริงแล้ว ศัพท์หรือ เสียงพูดเป็นเครื่องแสดงเนื้อความที่ผู้พูดต้องการสื่อสาร ส่วนอรรถเป็นสิ่งที่ศัพท์แสดงถึง ดังนั้น คำว่า วจน จึงมีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

- วุจฺจติ เอเตนาติ วจนํ หมายถึง ศัพท์ (ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- วุจฺจตฺติติ วจนํ หมายถึง อรรถ (ลง ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

ในคัมภีร์ฎีกากล่าวถึงความหมาย วจน ศัพท์ไว้สองประการข้างต้นว่า

ภควาติ วจนํ เสฏฺฐจฺหนฺติ เสฏฺฐจฺวาจํ วจนํ เสฏฺฐจฺกฺณสฺหจฺรณโต เสฏฺฐจฺหนฺติ วุตฺตํ. อถ วา วุจฺจตีติ วจนํ, อตฺถโก, ตสฺมา โย ภควาติ วจเนน วจนํ โย อตฺถโก, โส เสฏฺฐจฺโติ อตฺถโก.^{๒๒๓}

“บาทคาถาว่า ภควาติ วจนํ เสฏฺฐจํ (ศัพท์ว่า ภควา เป็นศัพท์ประเสริฐ) หมายความว่า ศัพท์ที่แสดงความประเสริฐ ได้ชื่อว่าเป็นศัพท์ประเสริฐ เพราะประกอบกับคุณอันประเสริฐ

อีกอย่างหนึ่ง เนื้อความที่บุคคลกล่าวถึง ชื่อว่า วจนะ หมายถึง เนื้อความ ดังนั้น เนื้อความใดอันบุคคลพึงกล่าวด้วยศัพท์ว่า ภควา เนื้อความนั้นประเสริฐ”

วุจฺจติ อตฺถโก เอเตนาติ หิ วจนํ, สหฺโท. อถ วา วุจฺจตีติ วจนํ, อตฺถโก, ตสฺมา โย ภควาติ วจเนน วจนํ โย อตฺถโก, โส เสฏฺฐจฺโติ อตฺถโก.^{๒๒๔}

“โดยแท้จริงแล้ว บุคคลแสดงเนื้อความด้วยศัพท์นั้น เหตุนั้น ศัพท์นั้นชื่อว่า วจนะ หมายถึง ศัพท์ อีกอย่างหนึ่ง เนื้อความที่บุคคลกล่าวถึง ชื่อว่า วจนะ หมายถึง เนื้อความ ดังนั้น เนื้อความใดอันบุคคลพึงกล่าวด้วยศัพท์ว่า ภควา เนื้อความนั้นประเสริฐ”

อนึ่ง สัททนิติปกรณํ (สุตตมาลา สูตร ๔๘๙) กล่าวว่า สหฺทนิทฺเทโส อตฺถนิทฺเทโส (การแสดงเนื้อความย่อมมีได้เหมือนการแสดงศัพท์) และแสดงวุตติพร้อมทั้งอุทาหรณ์ตามลำดับว่า

ภวฺจิ อตฺถสฺส นิทฺเทโส สหฺทสฺส นิทฺเทโส วีย โปราณฺเห กโต. เสยฺยถิทํ. ภควาติ วจนํ เสฏฺฐจํ. วุจฺจตีติ วจนํ, อตฺถโก. ภควาติ อตฺถโก เสฏฺฐจฺโติ อตฺถโก.^{๒๒๕}

“การแสดงเนื้อความในที่บางแห่ง โปราณจารย์กระทำไว้เหมือนการแสดงศัพท์ เช่น ภควาติ วจนํ เสฏฺฐจํ (เนื้อความว่า ภควา เป็นเนื้อความประเสริฐ) เนื้อความที่บุคคลกล่าวถึง ชื่อว่า วจนะ หมายถึง เนื้อความ ความหมายก็คือ เนื้อความว่า ภควา เป็นเนื้อความประเสริฐ”]

ปกรียตีติ ปกติ, เตน ปกติ ตปฺปกติ, ตปฺปกตียา วจนํ กถนํ ตปฺปกติวจนํ

สิ่งที่ถูกกระทำเฉพาะ ชื่อว่า ปกติ, สิ่งที่ถูกระกระทำเฉพาะด้วยสิ่งนั้น[มีทอง เป็นต้น] ชื่อว่า ตปฺปกติ, อรรถแสดงสิ่งที่ถูกระกระทำเฉพาะด้วยสิ่งนั้น ชื่อว่า ตปฺปกติวจนะ

[ปกติ คือ สิ่งที่ถูกระกระทำเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น รถ ภาชนะ เป็นต้น อรรถปกตีก็คือ วิการ (วิการ), ปกต (กระทำเฉพาะ), นิพฺพตฺต (เกิดขึ้น) และ นิพฺพนฺน (สำเร็จ) ตามสมควร]

สฺวณฺณมโย รโถ สฺวณฺณมโย วา, สฺวณฺณมยา ภาชนวิกติ, สฺวณฺณมยํ ภาชนํ

สุวณฺณมโย รโถ หรือว่า โสวณฺณมโย (รถอันบุคคลกระทำแล้วด้วยทอง, รถทอง)

สุวณฺณมยา ภาชนวิกติ (ภาชนะอันบุคคลกระทำแล้วด้วยทอง, ถ้วยทอง)

สุวณฺณมยํ ภาชนํ (ภาชนะอันบุคคลกระทำแล้วด้วยทอง, ภาชนะทอง)

[รูปว่า โสวณฺณมโย พทธี อุ ใน สุ เป็น โอ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทธิ เป็นต้น]

การประกอบรูปศัพท์ สุวณฺณมโย

ศัพท์เดิมเป็น สุวณฺณ ศัพท์ และ วิการ ศัพท์

ลง ส จัญฐีวิกตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สุวณฺณ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “สามีสมี จญฺฐิ”

ในเพราะ ส วิกตติ ลง ส อาคมด้วยสูตรว่า “สาโคโม เส”

สำเร็จรูปเป็น สุวณฺณสส

ลง สิ ปฐมาวิกตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย วิการ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจมา”

แปลง สิ วิกตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น วิกาโร

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า สุวณฺณสส วิกาโร (รถอันเป็นวิการแห่งทอง) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง มย ปัจจัยในวิการัตถิตด้วยสูตรว่า “ตปฺปกตฺวเณ มโย”

ลบวิกตติท้าย สุวณฺณสส และ วิกาโร ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิกตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส”

ลบ วิการ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”

สำเร็จรูปเป็น สุวณฺณมย

ตั้ง สุวณฺณมย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตพฺพิตฺสมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ”

ลง สิ ปฐมาวิกตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย สุวณฺณมย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคตฺเถ ปจมา”

แปลง สิ วิกตติท้าย อ การันต์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “โส”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น สุวณฺณมโย

เอว รุปีมย, รชตมย, ชตมย, ทารุมย, มตติกามย, อิทธิยา นิพพตต์ อิทธิมย.

ตัวอย่างเหล่านี้คือ

รุปีมย (ถ้วยที่กระทำแล้วด้วยเงิน) = รุปีเณ ปกต รุปีมย.

รชตมย (ถ้วยที่กระทำแล้วด้วยเงิน) = รชเตน ปกต รชตมย.

ชตมย (ถ้วยที่กระทำแล้วด้วยครั้ง) = ชตนา ปกต ชตมย.

ทารุมย (ถ้วยที่กระทำแล้วด้วยไม้) = ทารุณา ปกต ทารุมย.

มตติกามย (ถ้วยที่กระทำแล้วด้วยดินเหนียว) = มตติกาย ปกต มตติกามย.

จีวรที่เกิดขึ้นแล้วด้วยฤทธิ์ ชื่อว่า อิทธิมยะ

ก็เช่นเดียวกันนี้

มนโต นิพพนา มโนมยา, อยสา ปกต อโยมย.

สภาพธรรมที่สำเร็จแล้วด้วยใจ ชื่อว่า มโนมยะ

ถ้วยที่กระทำแล้วด้วยเหล็ก ชื่อว่า อโยมยะ

[ในรูปว่า มโนมยา ลบ โต ปัจจัยในรูปวิเคราะห์ด้วยสูตรว่า เตส วิภคตโย โลปา จ เพราะถือว่า โต ปัจจัยเป็นศัพท์ที่ใช้แทนวิภคตได้ จึงถูกลบด้วยสูตรดังกล่าว

สูตรนี้ตั้งขึ้นตามสูตรคัมภีร์ปาณินิ (อรรถายะ ๕ ปาทะ ๔ สูตร ๒๑) ว่า ตปฺปกตวจน มยฺญ (เมื่อมีการกล่าวถึงสิ่งที่บุคคลกระทำมาก ลง มยฺญ ปัจจัยท้ายนามศัพท์นั้น) <มีรูปสันสกฤตว่า ตตฺ-ปรกตวจน มยฺญ.> ในที่นี้ ต ศัพท์หมายถึง ปฐมัตศัพท์, ปกต คือ สิ่งทีบุคคลกระทำมาก, จำนวนมาก ส่วน วจน คือ การกล่าว โดยลง ยฺ ปัจจัยในภาวสาธนะ หรืออาจลง ยฺ ปัจจัยนั้นในอิทธิก-สาธนะ ก็แปลสูตรอีกอย่างหนึ่งว่า ลง มยฺญ ปัจจัยในเนื้อความคือที่กล่าวถึงสิ่งที่บุคคลกระทำมาก ท้ายปฐมัตศัพท์นั้น ตามคำอธิบายในคัมภีร์ปาณินิข้างต้น อักษรคือ ญ ใน มยฺญ ปัจจัยเป็นเพียงอนุพันธ์ที่ส่งผลให้ลง อี อิตถิปัจจัยในอิตถิลิงค์เท่านั้น และมีอุทาหรณ์ ๒ นัยตามคำแปลทั้งสองว่า

[นัยที่ ๑] อนฺน ปกต อนฺนมย (ข้าวจำนวนมาก ชื่อว่า อันนมยะ) <มีรูปสันสกฤตว่า อนฺน-ปรกตม อนฺนมย.> ลง มยฺญ ปัจจัยในสกตถตฺทิต จึงมีรูปเป็นนปฺงสกลิงค์ตามศัพท์หน้า

[นัยที่ ๒] อนฺน ปกต อสฺมินติ อนฺนโม, ยญฺเญ (ยญอันเป็นที่มิข้าวจำนวนมาก ชื่อว่า

อันนมะ หมายถึง ยัญ) <มีรูปสันสกฤตว่า อนัน ปรกฤตมสมินนมนโม ยชณะ> มยญ ปัจจัยมิได้
ลงในสัทัตถิต จึงมีรูปเป็นปุงลิงค์ตามศัพท์ที่สื่อถึง คือ ยญโ

พระมหากัจจายนะตั้งสูตรว่า ตปฺกตฺวจเน มโย ตามปาณินิสูตรก็จริง แต่มีความหมาย
ต่างกัน ถ้าพิจารณาอุทาหรณ์ของสูตรนี้จะพบว่าท่านให้ลง มย ปัจจัยในความหมายว่า วิการะ ความ
จริงในคัมภีร์ปาณินีก็นิเสธอื่นที่แสดงการลง มยญ ปัจจัยในความหมายว่า วิการะ และอวยวะ ส่วน
คัมภีร์กาดันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๔๒) ได้แสดงอรรถของ มยญ ปัจจัยไว้ในสูตรว่า ปกตฺยา
วิกาเรวเย วา ภาษาจนาทเนสุ (ลง มยญ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ในความหมายว่า วิการะ และอวยวะ
นอกจากศัพท์ที่แสดง]ข้าวและเครื่องนุ่งห่ม) <มีรูปสันสกฤตว่า ปรกฤเตววิกาเรวเย วา ภาษา-
จนาทเน< ปทรูปสิทธิฎีกานิสสัยใหม่ได้สันนิษฐานว่า พระมหากัจจายนะคงจะนำคำว่า ปกตฺยา จาก
สูตรของกาดันตระนั้นมาตั้งเป็นคำแรกของสูตรนี้ แต่คำว่า ปกติ ในกาดันตระสูตรนั้นหมายถึงนาม
ศัพท์ซึ่งเป็นที่ยังปัจจัย แต่กัจจายนไวยากรณ์หมายถึงความหมายว่า วิการะ ดังนั้น คาดว่าท่านผู้
แต่งวุตติของกัจจายนสูตรนี้คงจะพบความลำบากในการอธิบายเรื่องนี้ จะเห็นได้ว่าวุตติของสูตรนี้ใน
ปทรูปสิทธิปกรณ์ตามฉบับพม่าไม่เหมือนกับฉบับสิงหล อีกทั้งยังไม่สอดคล้องกับคำอธิบายที่ปรากฏ
ในปทรูปสิทธิฎีกาอีกด้วย กล่าวคือ ในฉบับสิงหลมีข้อความว่า

สา ปกติ อสฺสาติ ตปฺกตฺติ, วิกาโร. ตสฺส วจเน. อถ วา ปกรียตีติ ปกติ, เตน ปกติ ตปฺกตฺติ,
ตปฺกตฺติยา วจเน กถเน ตปฺกตฺติวจเน

“สภาพปกตินั้นมีอยู่แก่สิ่งที่เปลี่ยนแปลงนั้น เหตุนั้น สิ่งที่เปลี่ยนแปลงนั้นชื่อว่า ตปฺกตฺติ
(มีสภาพปกติ) หมายถึง วิการะ (สิ่งที่เปลี่ยนแปลง) [ลง มย ปัจจัย]ในความหมายที่แสดงวิการะ
อันมีสภาพปกติหนึ่ง อีกอย่างหนึ่ง สิ่งที่ถูกกระทำเฉพาะ ชื่อว่า ปกติ, สิ่งที่ถูกกระทำเฉพาะด้วยสิ่งนั้น
[มีทองเป็นต้น] ชื่อว่า ตปฺกตฺติ, อรรถแสดงสิ่งที่ถูกกระทำเฉพาะด้วยสิ่งนั้น ชื่อว่า ตปฺกตฺติวจนะ”

คำว่า ตปฺกตฺติ ตามข้อความข้างต้นมีความหมาย ๒ ประการ คือ

- วิการะอันมีสภาพปกติหนึ่ง = สา ปกติ อสฺสาติ ตปฺกตฺติ.
(ฉฐีพหุพหิสมาส, ปกติ ศัพท์แปลว่า สภาพปกติ, สภาพเดิม)
- สิ่งที่ถูกกระทำเฉพาะด้วยสิ่งนั้น = ปกรียตีติ ปกติ, เตน ปกติ ตปฺกตฺติ.
(ตติยัตปฺริสสมาส, ปกติ ศัพท์แปลว่า สิ่งที่ถูกกระทำเฉพาะ)

ส่วนปทรูปสิทธิฎีกาแสดงรูปวิเคราะห์ตามความเห็นของท่านว่า เตน สุณฺณาทีนา ปกติ
กรณ อสฺสาติ ตปฺกตฺติ (การกระทำด้วยทองเป็นต้นนั้นมีอยู่แก่สิ่งที่เปลี่ยนแปลงนั้น เหตุนั้น สิ่งที่

เปลี่ยนแปลงนั้นชื่อว่า ตปฺปกตฺติ) ความเห็นนี้แสดงว่า คำว่า ปกตฺติ แปลว่า การกระทำ โดย ป อุปสรรค
ไม่มีความหมายใดๆ และลง ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ ส่วนคำว่า ตปฺปกตฺติ มีรูปวิเคราะห์เป็นภินนา-
ธิกรณพหุพหิสมาสว่า เตน ปกตฺติ อสฺสชาติ ตปฺปกตฺติ ตามคำอธิบายนี้ คำว่า ตปฺปกตฺติวจเน แปลว่า ใน
ความหมายที่แสดงวิการะอันมีการกระทำด้วยทองเป็นต้นนั้น]

เอตถ จ “มโนคณาทีน”ติ วุตตมาน-

อนึ่ง เมื่อบทว่า มโนคณาทีน (ของ มโนคณะเป็นต้น) ดิตตามมาอยู่ในสูตรนี้ [พระกัจจายนะจะกล่าววิธีนี้]

๓๘๖. เอเตสโม โลเป.

เมื่อลบลวิภัตติแล้ว แปลงสระที่สุดของมโนคณะเป็นต้นเหล่านั้นเป็น โอ

โลเป ครั้นเมื่อการลบ กเต อันท่านกระทำแล้ว อนโต อ.ที่สุด เอเตส สหุทาน ของศัพท์ ท. เหล่านี้ มโนคณาทีน อันมีมโนคณะเป็นต้น โอ เป็น โอ โหติ ย่อมเป็น ฯ

[แม้สูตรนี้จะมีรูปว่า อนโต โอ โหติ โดยเพิ่ม โหติ เข้ามาเป็นกิริยาคุมพากย์ แต่ในวุตติได้อธิบาย โอ เป็นบทที่ลงทศยวิภัตติว่า โอตุตฺ (ซึ่งความเป็น โอ) และเพิ่มกิริยาคุมพากย์ว่า อาปชชเต (ย่อมถึง) โดยประสงค์จะแสดงการอธิบายในอีกลักษณะหนึ่งซึ่งมีความหมายเหมือนกัน นั่นคือแปลง อ เป็น โอ ดังข้อความในคัมภีร์ปทูปสทธิฎีกาว่า

สจจนทโต วจนปวตฺตติ ฌาเยน “เอเตสมนโต โอ โหติ”ติ อวตฺวา “โอตุตตมาปชชเต”ติ วุตฺตํ อตฺถวิโรธภาวโต.^{๒๒๖}

“ท่านกล่าวว่า ย่อมถึงความเป็น โอ โดยมีได้กล่าวว่า ที่สุดของมโนคณะเหล่านั้นย่อมเป็น โอ เพราะไม่มีการผิดความหมาย ดังกฎทั่วไปว่า ความเป็นไปของศัพท์ย่อมมีได้ตามความปรารภของตน”

ที่จริงแล้วการอธิบายวุตติของสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ อาจประกอบใช้วิภัตติ ๓ หมวด คือ ปฐมวิภัตติ ทศยวิภัตติ หรือฉนฐวิภัตติตามความเหมาะสม ดังต่อไปนี้

๑. ลงปฐมวิภัตติท้ายบทกิริยาและบทการิยะ เช่น ผลเปหิ ปโร อโม นิคฺคหิตฺ โหติ (อ และ ม ที่อยู่ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต) ดังประโยคว่า เทวทตฺโต ราชา โหติ (เทวทตเป็น พระราชา)

๒. ลงปฐมวิภัตติท้ายบทกิริยา และลงทศยวิภัตติท้ายบทการิยะ เช่น ผลเปหิ ปโร อโม นิคฺคหิตฺ ปปโปติ (อ และ ม ที่อยู่ท้าย ฌ, ล และ ป ย่อมถึงความเป็นนิคคหิต) ดังประโยคว่า เทวทตฺโต รชฺช ปาปฺณนติ (เทวทตถึงความ เป็นพระราชา)

๓. ลงบัญญัติวิภัติหทัยบทการี และลงปฐมาวิภัติหทัยบทการีระ เช่น ฌลเปหิ ปรสฺส อัมสฺส นิคฺคหิตํ โหติ (แปลง อัม และ ม ที่อยู่ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต) ดังประโยคที่ว่า รหฺชํ เทวทตฺตสฺส ปาปฺณาคิ (ความเป็นพระราชาของเทวทัตย่อมมาถึง)

แม้กัจจายนสูตรจะประกอบใช้ปฐมาวิภัติหทัยบทการีและการีระตามนัยแรก แต่จุดติของกัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์ก็อาจไขด้วยวิภัติอื่นตามนัยที่ ๒ และที่ ๓ ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความหลากหลายในการอธิบาย ส่งผลให้ผู้อ่านเข้าใจได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังคำอธิบายในคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๘๒ และ ๒๒) ว่า

เอกสฺเสว หิ อตฺถสฺส นานปฺปการเณ ปโยโค ทิสฺสติ เทวทตฺตสฺส รหฺชํ ปาปฺณาคิ. เทวทตฺโต ราชานํ โหตีติ. น จ ตํ วิรชฺณติ. นนุ จ สุตฺตาทิปฺปายสฺसानุวตฺตนโต วุตฺติ. อิธ ปน กสฺมา เอวํ วุตฺตนติ. สุตฺตาทิปฺปายทีปนตฺถิ.^{๒๒๗}

“โดยแท้จริงแล้ว การประกอบเนื้อความเดียวโดยประการต่างๆ ย่อมปรากฏในประโยคที่ว่า เทวทตฺตสฺส รหฺชํ ปาปฺณาคิ (ความเป็นพระราชาของเทวทัตย่อมมาถึง) เทวทตฺโต ราชานํ โหติ (เทวทัตเป็นพระราช) และข้อนั้นก็ไม่มีผิด

ถามว่า : วุตติย่อมมีโดยคล้อยตามจุดมุ่งหมายของสูตรมิใช่หรือ เหตุใดจึงกล่าวไว้อย่างนี้ในสูตรนี้

ตอบว่า : ท่านกล่าวไว้อย่างนี้เพื่อแสดงจุดมุ่งหมายของสูตร”

เทวทตฺโต ราชานํ โหตีติอาทิสฺส วิย การียการีโน อภทวเสน คหิตตฺตา สมานาภิกรณํ กตฺวา ปุพฺโพ จ รสฺโสติ วุตฺติ. ยตฺถ หิ การียการีเน เกทํ กตฺวา คหณํ เทวทตฺโต รหฺชํ ปาปฺณาคิ รหฺชํ เทวทตฺตสฺส ปาปฺณาคีติอาทิสฺส วิย. ตตฺถ การิมฺหิ ปจฺมาย ยุตฺเต การียสฺสอปโยเคน นิทฺเทโส โหติ, การิมฺหิ จ ญฺญาติยา ยุตฺเต การียสฺส ปจฺจตฺเตน นิทฺเทโส โหติ.^{๒๒๘}

“พระมหากัจจายนะกล่าวว่า ปุพฺโพ จ รสฺโส (และสระหน้าเป็นรัสสะ) โดยทำให้มีวิภัติเสมอกัน เพราะถือเอาการีระ (การเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ที่ควรทำ) และการี (ส่วนที่มีการเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์) โดยเป็นสิ่งที่ไม่ต่างกัน ดังคำว่า เทวทตฺโต ราชานํ โหติ (เทวทัตเป็นพระราช) กล่าวคือ ในสูตรใดถือเอาโดยกระทำการีระและการีให้ต่างกันดังคำว่า เทวทตฺโต รหฺชํ ปาปฺณาคิ (เทวทัตย่อมถึงความความเป็นพระราช), รหฺชํ เทวทตฺตสฺส ปาปฺณาคิ (ความเป็นพระราชของเทวทัตย่อมมาถึง) ในสูตรนั้นเมื่อการีประกอบด้วยปฐมาวิภัติ ก็แสดงการีระด้วยทุติยาวิภัติ และเมื่อการีประกอบด้วยบัญญัติวิภัติ ก็แสดงการีระด้วยปฐมาวิภัติ”

อนึ่ง กฎทั่วไปว่า สจฺจนฺโท วจนฺปวตฺติ (ความเป็นไปของศัพท์ย่อมมิได้ตามความปรารภของตน) ที่ปรากฏในปทฺฐปสฺสทฎฺฐิกา เป็นปริภาสาที่ท่านนำมาจากไวยากรณ์สันสกฤตเหมือนปริภาสาที่พบในนามกัณฑ์ สูตร ๖๕ ว่า วตฺติจฺจนฺนุพุพิกา สทฺทปฺปฏฺฐิตฺติ (การประกอบรูปศัพท์มีลำดับตามความต้องการของผู้พูด) เพราะคำว่า ญาย หรือ ญา ยที่ปรากฏในปทฺฐปสฺสทฎฺฐิกา ในภาษาบาลีเป็นคำที่กล่าวถึงกฎทั่วไป มีข้อความที่คล้ายคลึงกันนี้ในคัมภีร์ฎีกาว่า

วตฺตฺวธิปายานุโรธิณี สทฺทปฺปวตฺติ.^{๒๒๙}

“การประกอบรูปศัพท์มีสภาพคล้อยตามความปรารภของผู้พูด”

วตฺติจฺจนฺนุคฺโต สทฺทปฺปโยโค.^{๒๓๐}

“การประกอบรูปศัพท์คล้อยตามความปรารภของผู้พูด”]

เอเตสฺ มโนคณาทินํ อนฺโต โอตฺตมาปชฺชเต วิภตฺติโลเป กเตติ โอกาโร.

สระท้ายของมโนคณะเป็นต้นเหล่านี้น้อมถึงความเป็น โอ เมื่อลบลวิภตฺติแล้วด้วยสูตรนี้จึงมีความเป็น โอ อักษร

[แม้ในสูตรจะกล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปว่า โลเป ทั้งที่มีได้ระบุว่าเป็นการลบลวิภตฺติ อีกทั้งไม่มี วิภตฺติ ศัพท์ติดตามมาจากสูตรก่อน ก็จัดว่าเป็นการลบลวิภตฺติอย่างเดียวตามฐานะที่เหมาะสม เพราะไม่อาจลบลสระท้ายของมโนคณะได้ เนื่องจากต้องแปลงสระดังกล่าวเป็น โอ ดังข้อความในคัมภีร์นยาสะว่า

เอตฺถ จ โลเปติ กิณฺจาปิ อนฺนิเมตฺวา วุตฺตํ, ตถาปิ วิภตฺติโลเปเมวิหาธิปเตนฺติ คเหตุพฺพํ.
น หิ มโนคณาทินมนฺโต โลโปปลพฺภติ.^{๒๓๑}

“อนึ่ง แม้พระกัจจายนะมิได้กล่าวระบุว่าจะลบลศัพท์ไหนไว้ในสูตรนี้ แต่พึงทราบที่ท่านประสงค์การลบลวิภตฺติเท่านั้นในที่นี้ เพราะการลบลสระที่สุทฺธของมโนคณะเป็นต้นย่อมมิได้”

อนึ่ง การวินิจฉัยความหมายของศัพท์บาลีนั้น ไม่พึงอาศัยรูปศัพท์อย่างเดียว แต่ต้องวิเคราะห์ตามฐานะที่เกี่ยวข้องเป็นต้นอีกด้วย ดังคัมภีร์นยาสะกล่าวว่า

ปกรณสํโยคฺวิปโยคสาหจฺริยวิโรธกาลตฺถาทิวเสน หิ สามณฺยสทฺททานมตฺถวิสสฺสปฏิปตฺติ.^{๒๓๒}

“การรู้เนื้อความของศัพท์สามัญทั่วไปได้โดยพิเศษย่อมมิได้ด้วยฐานะ การประกอบร่วมกัน การประกอบแยกกัน ความเป็นไปร่วมกัน ความขัดแย้ง กาล และเนื้อความ เป็นต้น”

แม้คัมภีร์สหสารถธชาลินี (คาถา ๙๓) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อตฺตา ปกรณา ลิงคา	โอจิตฺยา กาลเทสโต
สทฺทตฺตา วิภชียนฺติ	น สทฺทาเยว เกวลี. ^{๒๓๓}

“ศัพท์และความหมายย่อมถูกจำแนกตามเนื้อความ, ฐานะ, ลิงค์, ความเหมาะสม, กาล และสถานที่ ไม่ควรจำแนกศัพท์อย่างเดียวเท่านั้น”

คาถาข้างต้นยังพบในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกากฎีกาที่อธิบายโมคคัลลานปัญจิกากฎีกาอีกทอดหนึ่ง มีข้อความต่างกันเพียงเล็กน้อยว่า

อตฺตา ปกรณา ลิงคา	โอจิตฺยา เทสกาลโต
สทฺทตฺตา วิภชียนฺเต	น สทฺทาเยว เกวลี. ^{๒๓๔}

อุทาหรณ์ของกฎข้างต้น มีดังต่อไปนี้

๑. เนื้อความ เช่น สีโห คายติ (นายสีหะยอมขับร้อง), สีโห นงฺคุญฺ จาเลติ (ราชสีหะยอมกระดิกหาง) ในอุทาหรณ์แรก คำว่า สีหะ เป็นนายสีหะ ส่วนในอุทาหรณ์หลัง เป็นสัตว์ดิรัจฉาน

๒. ฐานะ เช่น อสฺเส อาเนหิ (จงนำยาจกมา), อสฺเส อาเนหิ (จงนำม้ามา) อุทาหรณ์แรก นักกล่าวในขณะที่อยู่ที่โรงทาน ส่วนอุทาหรณ์หลังกล่าวเมื่อเข้าสงคราม คำว่า อสฺส จึงหมายถึงยาจกหรือม้าตามฐานะที่ต่างกัน (คำว่า อสฺส ที่หมายถึงยาจก ประกอบรูปศัพท์มาจาก น ศัพท์ + ส ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์พหูพจน์สมาสว่า นตฺถิ สํ ฐนํ เอเตสนฺติ อสฺสา = ผู้ไม่มีทรัพย์)

๓. ลิงค์ เช่น สุวณฺโณ อูรคํ คณฺหาติ (ครุฑย่อมจับงู), สุวณฺณํ ปพฺพเต ภาติ (ทองย่อมอร่ามสุกใสในภูเขา) ในอุทาหรณ์แรก คำว่า สุวณฺโณ เป็นปุงลิงค์ แปลว่า “ครุฑ” ในอุทาหรณ์หลัง คำว่า สุวณฺณํ เป็นนปุงสกลิงค์ แปลว่า “ทอง”

๔. ความเหมาะสม เช่น มุณี อตฺตโน จิตฺตสนฺตตฺตา ปรี สเมติ (พระมุนีย่อมยังบุคคลอื่นให้สงบ เพราะจิตของพระองค์สงบแล้ว) อุทาหรณ์นี้แสดงความเหมาะสม เพราะผู้ที่มีจิตสงบแล้ว จึงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้มีจิตสงบได้

๕. กาล เช่น ตโย ภิกฺขุ สนนฺปิตา สายํ ปิตา (ภิกษุสามเณรประชุมกันแล้วดื่มในเวลาเย็น) อุทาหรณ์นี้มีบทกัตตา คือ ภิกษุ คำว่า ปิต จึงเป็นกิริยาศัพท์ แปลว่า “ดื่มแล้ว” คือ ดื่มน้ำปานะมิใช่แปลว่า “สืบลือ” ดังอุทาหรณ์ว่า ปิตํ ปณฺณํ (ใบไม้สืบลือ)

๖. สถานที่ เช่น โรหิตา อุทเก ยนฺติ (ปลาตะเพียนย่อมไปในน้ำ), โรหิตา ภูเล ยนฺติ (ละมั่งย่อมไปบนบก) คำว่า โรหิต หมายถึง ปลาตะเพียน หรือละมั่ง ตามสถานที่อยู่ของสัตว์เหล่านั้น

คัมภีร์สหสารถธชาลินี (คาถา ๙๔-๙๕) ได้ประพันธ์อุทาหรณ์ข้างต้นเป็นคาถาว่า

สีโห คายติ นงคุญจ	สีโห จาเลติ ปาจเก
สีโห จ มาณโว สีโห	อตถโต ฌายเต พุโธ.

“ในคำว่า สีโห คายติ, นงคุญจ สีโห จาเลติ (นายสีหะยอมขับร้องราชสีหะยอมกระดิกหาง) บัณฑิตพึงทราบโดยอรรถว่าเป็นมาณพชื่อสีหะ หรือราชสีห์”

ทานสาลายเก จตุวา	สงคาเม จ ยถากุม
อสเส อาเนหิตี วุตเต	ทลิตุโสโสติ ฌายเต.

“เมื่อบุคคลอยู่ในโรงทานแล้วกล่าวว่า อสเส อาเนหิ (จงนำยาจกมา) หรือบุคคลอยู่ในสงครามแล้วกล่าวว่า อสเส อาเนหิ (จงนำม้ามา) ย่อมทราบว่าเป็นยาจกหรือม้าตามลำดับ”

สุวณโณ อรคํ คณเห	สุวณฺณ ภาติ ปพฺพเต
วจนเ ครุโพ เหม	กมฺวจ ลิงฺคโต มตํ.

“ในคำว่า สุวณโณ อรคํ คณเห, สุวณฺณ ภาติ ปพฺพเต (ครุฑยอมจับงู, ทองยอมอ้อมสูกุสไนงูเขา) พึงทราบครุฑและทองตามลำดับโดยลึงค์”

โอจิตฺยํ โลกโต ฌเยยํ	ปพฺพปาปาวโรธิตํ
อตฺตโน จิตฺตสนฺตตฺตา	ปรํ สเมติ โส มฺนิ.

“ความเหมาะสมพึงทราบตามชาวโลกว่าเป็นความไม่ขัดแย้งกันแห่งข้อความหน้าและหลัง เช่น อตฺตโน จิตฺตสนฺตตฺตา ปรํ สเมติ โส มฺนิ (พระมุนิยอมยังบุคคลอื่นให้สงบ เพราะจิตของพระองค์สงบแล้ว)”

ตโย ภิกฺขุ สนนฺปาตา	สายํ ปิตาติ ภาสิเต
น สามา อิติ วิญญเยยฺยา	ยามกาลาติ ฌายเต.

“ในคำกล่าวว่า ตโย ภิกฺขุ สนนฺปาตา สายํ ปิตาติ (ภิกษุสามรูปประชุมกันแล้วดื่มในเวลาเย็น) ไม่พึงทราบว่าเป็นทอง แต่พึงทราบว่าเป็นยามกาลิก”

อุทเก โรหิตา ยนฺติ	ถเล ยนฺติ จ โรหิตา
อิติ ปาเจ ปพฺเพ มจฺฉา	ปเร ตฺ มิคโรหิตา.

“ในคำว่า อุทเก โรหิตา ยนฺติ, ถเล ยนฺติ โรหิตา (ปลาตะเพียนย้อมไปในน้ำ, ละมั่งย้อมไปบนบก) ในคำแรกหมายถึงปลา คำหลังเป็นละมั่ง”

ในคัมภีร์สหสารถยชาลินี (คาถา ๑๐๐) ยังกล่าวถึงกฎอื่นนอกจากที่กล่าวไว้แล้วว่า

สํโยคิรूपโยคญจ

สาหจริยวิโรธโต

สทฺทนต์รวเสนาปี

สทฺโท วิเสสวาจโก.^{๒๓๕}

“ศัพท์ย้อมแสดงเนื้อความเฉพาะได้ตามการประกอบร่วมกัน, การประกอบแยกกัน, ความเป็นไปร่วมกัน, ความขัดแย้ง และศัพท์อื่นที่อยู่ใกล้กัน”

อุทาหรณ์ของกฎข้อนี้ มีดังนี้ คือ

๑-๒. การประกอบร่วมกันและการประกอบแยกกัน

- สวจํ เณฺหฺมาเนหิ (จงนำแม่โคที่มีลูกโคมา)
- อวจํ เณฺหฺมาเนหิ (จงนำแม่ม้าที่ไม่มีลูกโคมา)

คำว่า เณฺ ในอุทาหรณ์แรก คือ แม่โค เพราะประกอบร่วมกับลูกโค ส่วนในอุทาหรณ์หลังเป็นแม่ม้าซึ่งไม่เกี่ยวกับลูกโค ความจริงแล้วคำว่า เณฺ อาจแปลว่า แม่โค หรือแม่ม้าก็ได้ตามสมควร

๓. ความเป็นไปร่วมกัน

- สาริปุตฺตโมคคัลลานา (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ)

คำว่า สาริปุตฺต คือ พระสารีบุตรที่มีนามเดิมว่า อุปติสสะ เพราะเป็นอัครสาวกร่วมกับพระโมคคัลลานะ ไม่ใช่พระสารีบุตรอีกรูปหนึ่งซึ่งเป็นที่รู้จักในนามว่า หัตถกสารีบุตร เหมือนพระกัสสปเถระซึ่งปรากฏชื่อว่า มหากัสสปะ (พระกัสสปใหญ่) เพื่อให้ต่างจากพระกัสสปะอีกรูปหนึ่งคือ กุมารกัสสปะ (พระกัสสปะน้อย)

๔. ความขัดแย้ง

- กุสลากุสลา (กุศลและอกุศล) คำว่า กุสล คือ กุศลที่ขัดแย้งกับอกุศล ไม่ใช่หมายถึง

คนฉลาด

๕. ศัพท์อื่นที่อยู่ใกล้กัน หรือบริบท

- อชฺชุน กตวีริโย (ท้าวอรชุนเป็นผู้กระทำความเพียรแล้ว)

คำว่า อชฺชุน หมายถึง ท้าวอรชุน มิใช่แปลว่า ต้นกุมภ์ เพราะบริบทคือ กตวีริโย (เป็นผู้กระทำความเพียรแล้ว)

ในคัมภีร์ปโยคสิทธิ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔) ซึ่งแต่งขึ้นในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ประพันธ์คาถาเกี่ยวกับเรื่องนี้โดยพิสดารว่า

สโยคา วิปโยคา จ	สาหจริยา วิโรธโต
อตถา ปกรณา ลิงคา	สททนต์รสมิปโต.
สามตฺถุโดยจิตฺยเทเสหิ	กาลพยุตฺตานุรูปโต
อุปจารกาทุกฺเก-	สมฺพนฺธะพฺลภุขณา.
วจนา จ ตทฺกตฺตา	ปธานตฺตาติอาทิจิ
สทฺทตฺตา ปวิภชฺชนเต	น สทฺทาเยว เกวลา. ^{๒๓๖}

“เนื้อความของศัพท์ย่อมถูกจำแนกโดย :-

- การประกอบร่วมกัน	- การประกอบแยกกัน
- ความเป็นไปร่วมกัน	- ความขัดแย้ง
- เนื้อความ	- ฐานะ
- คุณลักษณะ	- ความใกล้เคียงกับศัพท์อื่น
- ความสามารถ	- ความเหมาะสม
- สถานที่	- กาลเวลา
- ความปรากฏชัดตามลึงค์	- ความสมควร
- อุปจาระ (คำที่กล่าวเป็นสำนวน)	- อากัปกิริยาพิเศษ
- ความสัมพันธ์	- พจน์
- อุปลักษณะนัย (การกล่าวไว้พอเป็นตัวอย่างแทนสิ่งอื่นทั้งหมด)	
- ความเป็นองค์ประกอบของสิ่งนั้น	
- ปธานนัย (การแสดงสิ่งที่เป็นหลักสำคัญ แต่หมายเอาสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด)	
- เป็นต้น

บุคคลไม่พึงจำแนกศัพท์อย่างเดียว”

อุทาหรณ์ในเรื่องนี้ มีตามลำดับ คือ

๑. การประกอบร่วมกัน

- สกิโสรา เณฺ ฑียตุ (จงให้แม่ม้าที่มีลูกม้า)

คำว่า เรนุ แปลว่า แม่ม้า เพราะประกอบพร้อมกับศัพท์ว่า กีโสร (ลูกม้า)

๒. การประกอบแยกกัน

- อภิโสรา เรนุ อาเนยตุ (จงนำแม่โคที่ไม่มีลูกม้า)

คำว่า เรนุ แปลว่า แม่โค เพราะไม่ประกอบพร้อมกับลูกม้า

๓. ความเป็นไปร่วมกัน

- รามลกษณา (พระรามและพระลักษมณ์)

คำว่า ราม หมายถึง พระรามผู้เป็นโอรสของท้าวทศรถกับนางสมุทรรชา มิใช่พระศุรามบุตรของฤๅษีมฤคคิ แม้คำว่า ลกษณ ก็หมายถึง พระลักษมณ์ผู้เป็นอนุชาของพระราม ไม่ใช่คนอื่น

๔. ความขัดแย้ง

- รามชชุนา (พระรามและท้าวอรชุน)

คำว่า ราม หมายถึง พระรามบุตรของภคิวงค์ และคำว่า อชชุน หมายถึง ท้าวอรชุน เพราะทั้งสองคนเป็นศัตรูกัน มิใช่หมายถึงพระรามโอรสของท้าวทศรถ และอรชุนอีกคนหนึ่งผู้เป็นบุตรของสัพยสาจ

๕. เนื้อความ

- สินธุวานาย, ปวิสามิ รณงคณ (จงนำม้าสินธุพมา เราจะเข้าสู่สนามรบ)

คำว่า สินธุว คือ ม้าสินธุพ ตามเนื้อความที่กล่าวถึงการเข้าสู่สนามรบที่ต้องการพาหนะ มิใช่หมายถึงเกลือ

๖. ฐานะ

- สินธุวานาย (จงนำเกลือมา)

คำว่า สินธุว แปลว่า “เกลือ” เพราะกล่าวไว้ในขณะรับประทานอาหาร จึงหมายถึงเกลือ

๗. คุณลักษณะ

- เทวทูต ปจมุขเวสย สมารธิตคุรุ (จงเข้าไปหาเทวทูตผู้ยังครุให้ชื่นชมก่อน)

คำว่า สมารธิตคุรุ (ผู้ยังครุให้ชื่นชม) แสดงคุณลักษณะของเทวทูตนั้นว่าเป็นพหูสูต ไม่ใช่เทวทูตธรรมดา เพราะผู้ที่เป็นพหูสูตจึงจะเป็นที่ชื่นชมของครุ [คนอินเดียมักอธิษฐานขอบุตรจากพระเจ้า เมื่อได้ลูกก็ตั้งชื่อว่า เทวทูต แปลว่า “เทพประทาน” ชื่อนี้เป็นชื่อทั่วไปของชาวอินเดีย คล้ายกับชื่อไทยว่า สมชาย ชื่อพม่าว่า ม่องม่อง และชื่ออังกฤษว่า John หรือ James ที่นิยมใช้โดยทั่วไป]

๘. ความไถ่กับศัพทอื่น

- อชชุน กตวีริโย (ท้าวอรชุนเป็นผู้กระทำความเพียรแล้ว)

คำว่า อชชุน คือ ท้าวอรชุน เพราะเป็นผู้ทำความเพียรในสงคราม ไม่ใช่แปลว่า ต้นกุ่ม

๙. ความสามารถ

- อนุทรา กณฺหา (หญิงสาวไม่มีท้อง)

คำว่า อนุทรา (ไม่มีท้อง) คือ หญิงสาวที่มีท้องและเอวเล็ก เพราะหญิงสาวทุกคนต้องมีท้องตามธรรมชาติของมนุษย์ จึงอนุมานรู้โดยอ้อมได้เช่นนั้น ในบางแห่งเรียกว่า อัญญณูปัตตินัย คือ นัยที่ไม่สมควรเป็นโดยประการอื่น

๑๐. ความเหมาะสม

- รามสทิสโย (บุคคลนี้คล้ายกับพระราม)

คำว่า ราม เป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวาง จึงหมายถึงพระรามโอรสของท้าวทศรถ ไม่ใช่พระรามบุตรของภคิวงะ

๑๑. สถานที่

- โปฏฐปา (คนดี, คนถ้อย)

คำนี้เป็นคำสรรเสริญในบางท้องถิ่น และเป็นคำต่ำในบางท้องถิ่น

๑๒. กาลเวลา

- ปจ (จงดัม, หุง)

คำนี้ใช้ในแถบอินเดียตอนใต้ เมื่อกล่าวคำนี้ในเวลาเช้า หมายถึง การดัมข้าวต้ม ถ้ากล่าวคำนี้ในเวลาเย็น หมายถึง การหุงข้าว

๑๓. ความปรากฏชัดตามลึงค์

- คามสฺส อทุ (ครึ่งหนึ่งของหมู่บ้าน)
- คามสฺส อทุโร (ครึ่งหนึ่งของหมู่บ้าน)

คำว่า อทุ ซึ่งเป็นนปุงสกลิงค์ใช้ในความหมายว่า ครึ่งที่เท่ากัน คำว่า คามสฺส อทุ จึงหมายถึง หมู่บ้านจำนวนครึ่งหนึ่งอย่างแท้จริง ส่วน อทุ ซึ่งเป็นปุงลึงค์ใช้ในความหมายว่า ครึ่งที่ไม่เท่ากัน คำนั้นจึงหมายถึง หมู่บ้านจำนวนครึ่งหนึ่งโดยอนุมาน แม้คัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๕๔) ก็กล่าวว่า อทุ วุตฺตํ สเม ภาเค (อทุ ศัพท นปุงสกลิงค์ กล่าวถึงส่วนที่เสมอกัน)

๑๔. ความสมควร

- นรปติ สาธุ รกฺขติ โคมณฺทลํ (กษัตริย์ย่อมรักษามณฑลแห่งปฐพีไว้ดี)

คำว่า โค แปลว่า ปฐพี ไม่ใช่แปลว่า วัว เพราะการรักษาฝูงวัวไม่สมควรใช้กับพระราช

๑๕. อุปจาระ

- มณฺจา อุกโกสนฺติ (เตียงโห้ร้องอยู่)

คำว่า มณฺจา (เตียง) หมายถึง คนที่อยู่บนเตียง โดยกล่าวถึงฐานะคือเตียง แต่เจตนาหมายถึงคนที่อยู่บนเตียง คัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเรียกว่า ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงฐานะคือที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึงฐานนี้คือผู้อาศัย

๑๖. อากัปภิรยาพิเศษ เมื่อถูกคนอื่นกล่าวหาว่าทำในสิ่งที่ตนมิได้กระทำ ก็ทำการขมวดคิ้วด้วยความโกรธแล้วกล่าวว่า อหํ กตฺวา อมฺหิ (ฉันทำหรือ) การขมวดคิ้วดังกล่าวแสดงว่าตนมิได้กระทำ

๑๗. ความสัมพันธ์

- มาตริ สมฺมา วตฺติตพฺพํ (พึงปรนนิบัติมารดาให้ดี)
- ปิตริ สฺสสฺสยิตพฺพํ (พึงเชื่อฟังบิดา)

แม้คำเหล่านี้จะมีได้กล่าวระบุว่า สมตริ (มารดาของตน), สปิตริ (บิดาของตน) ก็อนุমানรู้ความสัมพันธ์ระหว่างบุตรกับบิดามารดาได้

๑๘. อุปลักขณนัย

- กาเกหิ รกฺขิตพฺพํ ทฺธิ (พึงรักษาเนยใสจากกา)

คำว่า กาเกหิ (กา) ยังหมายรวมถึงสัตว์อื่นมีสุนัขเป็นต้นอีกด้วย

๑๙. พจน์

- ทารา (ภรรยา)

ใช้เป็นพหูพจน์อย่างเดียว ส่วนถ้าเป็นไปในความหมายว่า การผ่าฟัน ที่มาจาก ทร ธาตุ (วิการณ = ทำลาย) ก็มีรูปเป็นทั้งเอกพจน์และพหูพจน์

๒๐. ความเป็นองค์ประกอบของสิ่งนั้น

- สขฺชิตํ โภชนํ (จัดแจงโภชนาหารแล้ว)

หมายถึง การจัดแจงสิ่งอื่นๆ ที่เนื่องด้วยการรับประทานอาหาร คือ ที่นั่ง แก้วน้ำ และกับข้าว เป็นต้น

๒๑. ปธานนัย

- นิคฺคจฺจนฺติ อวณินาโก (พระราชาเสด็จออกแล้ว)

คำว่า อวณินาโก (พระราชา) ยังหมายรวมถึงอำมาตย์และราชองครักษ์เป็นต้นที่ตามเสด็จพระราชาอีกด้วย

มีข้อสังเกตในเรื่องการประกอบแยกกัน กล่าวคือ คัมภีร์ปโยคสิทธิ ฉบับพม่า (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔) และปโยคสิทธินิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๘) มีข้อความในข้อที่ ๒ ว่า วิปฺปโยคโต- อภิโสรา อาเนียตุติ ตปฺปฎิเสธา วพวา เอว ปตียเต ((ตัวอย่าง)โดยการประกอบแยกกัน คือ ในประโยคว่า อภิโสรา อาเนียตุ = จงนำแม่โคที่ไม่มีลูกม้าม้า โดยย้อมรู้ว่าเป็นแม่ม้าเท่านั้น เพราะการปฏิเสธลูกม้านั้น) แต่ควรมีข้อความว่า ตปฺปฎิเสธา เณฺญ เอว ปตียเต (ย้อมรู้ว่าเป็นแม่วัว เพราะการปฏิเสธลูกม้านั้น) จึงจะสมเหตุผล สันนิษฐานว่าประโยคข้างต้นคงจะเกิดการลอกผิดตามประโยคหน้าว่า ตสฺโยคโต วพวา เอว ปตียเต (ย้อมรู้ว่าเป็นแม่ม้าเท่านั้น เพราะประกอบร่วมกับลูกม้านั้น) เห็นได้จากคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๓๑๖) อธิบายเรื่องนี้ว่า

สโยคฺวเสน สวจฺณํ เณฺญมาเนหิติ วุตฺเต คาวิทฺติ วิญญายติ, น วพวา. วิปฺปโยคฺวเสน อวจฺณํ เณฺญมาเนหิติ วุตฺเต วพวาติ วิญญายติ, น คาวิ.^{๒๓๗}

“อุทาหรณ์ด้วยการประกอบร่วมกัน คือ เมื่อกล่าวว่า สวจณฺ เณฺญมาเนหิ (จงนำแม่โคที่มีลูกโคมา) ย้อมรู้ว่าเป็นแม่โค ไม่ใช่แม่ม้า

อุทาหรณ์ด้วยการประกอบแยกกัน คือ เมื่อกล่าวว่า อวจณฺ เณฺญมาเนหิ (จงนำแม่ม้าที่ไม่มีลูกโคมา) ย้อมรู้ว่าเป็นแม่ม้า ไม่ใช่แม่โค”]

คเวณ ปกตํ กรีฬํ, โคโต นิพฺพตฺตุนฺติ วา โคมยํ.

คุณอันโคถ่ายไว้ หรือว่า คุณที่เกิดจากโค ชื่อว่า โคมยะ

การประกอบรูปศัพท์ มโนมยา

ศัพท์เดิมเป็น มน ศัพท์ และ นิปฺพนฺน ศัพท์

ลง โต บัจจยํทํย มน ศัพท์ในอรรถกถาวิภักติด้วยการแบ่งสูตรว่า กุวจิ โต ในสูตรว่า “กุวจิ โต ปณฺจมยฺตเถ”

ให้ โต บัจจยํชื่อว่าวิภักติ ด้วยสูตรว่า “ตฺวาทโย วิภคฺติสณฺญาโย”

สำเร็จรูปเป็น มนโต

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย นิปฺพนฺ ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคฺตเถ ปจมา”

แปลง โย วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนินมาเอ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น นิปฺพนฺ

ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า มนโต นิปฺพนฺ (สภาพธรรมที่สำเร็จแล้วด้วยใจ) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

ลง มย ปัจจัยในวิการัตถิตด้วยสูตรว่า “ตปฺปกติวจเน มโย”

ลบวิภัตติท้าย มนโต และ นิปฺพนฺ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ”

ทำปกติสระท้าย นิปฺพนฺ ด้วยสูตรว่า “ปกติ จสฺส สรรตฺสส”

ลบ นิปฺพนฺ ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมฺปโยโค”

เมื่อลบวิภัตติแล้ว ให้แปลง อ ของ มน ศัพท์เป็น โอ ด้วยสูตรว่า “เอเตสโม โลเป”

สำเร็จรูปเป็น มโนมย

ตั้ง มโนมย ศัพท์เป็นนามด้วยสูตรว่า “ตฺทฐิตสฺมาสกิตกา นามํวาทเวตฺนํทิสฺส จ”

ลง โย ปฐมาวิภัตติ ฝ่ายพหูพจน์ท้าย มโนมย ศัพท์ด้วยสูตรว่า “ลึงคฺตเถ ปจมา”

แปลง โย วิภัตติท้าย อ การันต์เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สพฺพโยนินมาเอ”

แยก ลบ รวม

สำเร็จรูปเป็น มโนมยา

“มโย”ติ โยคฺวิภาเคน สกตฺเถปิ.

[ลง มย ปัจจัย]แม้ในอรรถของตนด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า มโย (ลง มย ปัจจัย)

ทานเมว ทานมยํ, สีสฺมยํ อิจฺจาติ.

เช่น ทานนั้นแหละ ชื่อว่า ทานมยะ

สีสฺมยํ (สีสนั้นแหละ) = สีสฺเมว สีสฺมยํ. ดังนั้นเป็นต้น

สํสฺมฺญาทฺธิอเนกตฺถตฺทฐิตํ.

จบ ตัทธิตที่มีอรรถมากมายมีอรรถว่า ระคน เป็นต้น

สรุป ปัจจัยในอเนกัตถัตถิตมี ๒๑ ศัพท์ ดังนี้คือ

๑. ฦก ปัจจัย : เยน วา สัมภูจฺ จรติ วหติ ฦโก (ลง ฦก ปัจจัยท้าย ตติยาวิภัตตินั้นในอรรถว่า ระคนแล้ว, ชำไป, เทียวไป, นำไปด้วยสิ่งใด และอรรถอื่นๆ ได้บ้าง)

- ในอรรถว่า ระคน เป็นต้น เช่น ติเลน สัมภูจฺ เตลิกํ (โภชนะผสมแล้วด้วย งา)

๒. ฦก ปัจจัย : ตมธีเต เตนกตาทิสนุณิธานนโยคสิปปภณฺทชวีวิกตฺเถสุ จ (ลง ฦก ปัจจัยในอรรถว่า สาธยายสิ่งนั้น และในอรรถว่า กระทำแล้วด้วยสิ่งนั้น เป็นต้น, นับเข้า, ประกอบ, ศิลปะ, สิ้นค้า และอาชีพ ได้บ้าง)

- ในอรรถว่า สาธยายสิ่งนั้น เป็นต้น เช่น วินยํ อธีเต เวณยโก (ผู้สาธยาย พระวินัย)

๓. ฦก ปัจจัย : ฦ ราคา เตน รตฺตํ ตสฺเสทมณฺณตฺเถสุ จ (ลง ฦ ปัจจัยและ ปัจจัยอื่น ท้ายนามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย้อม ในความหมายว่า ย้อมแล้วด้วยสิ่ง นั้น, ในความหมายว่า สิ่งนี้เป็นของบุคคลนั้น และในความหมายอื่นๆ ได้บ้าง)

- ในอรรถว่า ย้อมแล้วด้วยสิ่งนั้น เป็นต้น เช่น กสาเวน รตฺตํ กาสาวํ (ผ้า ย้อมแล้วด้วยน้ำฝาด)

๔. ฦก ปัจจัย : จ ศัพท์ในสูตรว่า ฦ ราคา เตน รตฺตํ ตสฺเสทมณฺณตฺเถสุ จ (ลง ฦ ปัจจัยและปัจจัยอื่น ท้ายนามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย้อม ในความหมายว่า ย้อมแล้วด้วยสิ่งนั้น, ในความหมายว่า สิ่งนี้เป็นของบุคคลนั้น และในความหมายอื่นๆ ได้บ้าง)

- ในอรรถว่า เกิดแล้วในสถานที่นั้น เป็นต้น เช่น พาราณสียํ ชาโต พาราณสียโก (ผู้เกิดแล้วในกรุงพาราณสี) ลงด้วย

๕. อิม ปัจจัย : ชาตาทีนมิมียา จ (ลง อิม และ อีย ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ใน ความหมายของ ชาต ศัพท์เป็นต้นได้บ้าง)

- ในอรรถว่า เกิดแล้ว เป็นต้น เช่น ปจฺฉา ชาโต ปจฺฉิม (ชนผู้เกิดแล้วในภายหลัง)

๖. อีย ปัจจย : ชาตาทินมิมียา จ (ลง อิม และ อีย ปัจจยและปัจจยอื่นๆ ในความหมายของ ชาต ศัพท์เป็นต้นได้บ้าง)

- ในอรรถว่า เกิดแล้ว เป็นต้น เช่น มนุสฺสชาติยา ชาโต มนุสฺสชาติโย (ผู้เกิดแล้วในมนุษยชาติ)

๗. อิก ปัจจย : จ ศัพท์ในสูตรว่า ชาตาทินมิมียา จ (ลง อิม และ อีย ปัจจยและปัจจยอื่นๆ ในความหมายของ ชาต ศัพท์เป็นต้นได้บ้าง)

- ในอรรถว่า ประกอบแล้ว เป็นต้น เช่น อนฺเต นิยุตฺโต อนฺติโก (ผู้ประกอบแล้วในที่สุด)

๘. กีย ปัจจย : จ ศัพท์ในสูตรว่า ชาตาทินมิมียา จ (ลง อิม และ อีย ปัจจยและปัจจยอื่นๆ ในความหมายของ ชาต ศัพท์เป็นต้นได้บ้าง)

- ในอรรถว่า ประกอบแล้ว เช่น ชาติยา นิยุตฺโต ชาติกิโอ (ผู้ประกอบแล้วในชาติตระกูล)

๙. ย ปัจจย : จ ศัพท์ในสูตรว่า ชาตาทินมิมียา จ (ลง อิม และ อีย ปัจจยและปัจจยอื่นๆ ในความหมายของ ชาต ศัพท์เป็นต้นได้บ้าง)

- ในอรรถว่า ดี เป็นต้น เช่น กมฺมฺนิ สาธุ กมฺมฺญญํ (จิตเหมาะในการงาน)

๑๐. ญย ปัจจย : จ ศัพท์ในสูตรว่า ชาตาทินมิมียา จ (ลง อิม และ อีย ปัจจยและปัจจยอื่นๆ ในความหมายของ ชาต ศัพท์เป็นต้นได้บ้าง)

- ในอรรถว่า ดี เป็นต้น เช่น ปริสํยํ สาธุ ปาริสฺสฺโซ (ผู้เหมาะสมในที่ประชุม)

๑๑. กณฺ ปัจจย : สมฺหตฺเต กณฺณา (ลง กณฺ ปัจจยและ กณฺ ปัจจยในความหมายว่า หมู่)

- ในอรรถว่า หมู่ เช่น ราชนฺตฺตานํ สมฺมโห ราชนฺตฺตโก (หมู่แห่งพระราชบุตร)

๑๒. ณ ปัจจย : สมฺหตฺเต กณฺณา (ลง กณฺ ปัจจยและ ณ ปัจจยในความหมายว่า หมู่)

- ในอรรถว่า หมู่ เช่น ราชปุตตานัม สมุโห ราชปุตโต (หมู่แห่งพระราชบุตร)

๑๓. ตา ปัจจัย : ความชนพนธุสหายาที่หิ ตา (ลง ตา ปัจจัยท้ายศัพท์ว่า ความ (หมู่บ้าน), ชน (ประชาชน), พนธุ (ญาติ), สหาย (เพื่อน) เป็นต้นในความหมายว่า หมู่)

- ในอรรถว่า หมู่ เช่น คามานัม สมุโห คามตา (หมู่แห่งหมู่บ้าน)

- ในอรรถสกัถ์ด้วยการแบ่งสูตรนี้เป็นสองส่วน (โยควิภาค) เช่น เทโวเยว เทวตา (เทพนั้นแหละ)

๑๔. อีย ปัจจัย : ตทสฺส จานมียो ज (ลง อีย ปัจจัยในความหมายว่า สิ่งนั้น เป็นที่ตั้งของสิ่งนั้น และในความหมายอื่น)

- ในอรรถว่า สิ่งนั้นเป็นที่ตั้งของสิ่งนั้น เช่น มทนสฺส จานัม มทนियो (ที่ตั้งแห่งความมัวเมา)

- ในอรรถว่า เกื้อกูล เป็นต้นด้วย จ ศัพท์ เช่น อุปาทานานัม หิตา อุปา-ทานิยา (ธรรมที่เกื้อกูลแก่ความยึดมั่น)

๑๕. आयित्तต ปัจจัย : อุปมตถายิตตํ (ลง आयित्तต ปัจจัยในความหมายว่า อุปมา)

- ในอรรถว่า อุปมา เช่น ฐโม วिय ทิสฺสตีติ ฐมายิตตํ (ป่าที่ใบสีเขียวเหมือนคว้น)

๑๖. ल ปัจจัย : ตณฺหิสฺสิตตเถ โล (ลง ल ปัจจัยในความหมายว่า อาศัยสิ่งนั้น แล้ว และในความหมายว่า สิ่งนั้นเป็นที่ยึดแห่งสิ่งนั้น)

- ในอรรถว่า อาศัยสิ่งนั้นแล้ว เป็นต้น เช่น ทฺวญฺจุ นิสฺสิตํ ทฺวญฺจุลลํ (กรรมที่อาศัยความชั่ว)

๑๗. आलु ปัจจัย : आलु तपप्पुले (ลง आलु ปัจจัยในความหมายว่า สภาพนั้นมีมาก)

- ในอรรถว่า สภาพนั้นมีมาก เช่น อภิขเฒา อสฺส ปกติ อภิขเฒาลุ (ผู้มีอภิขเฒามาก)

๑๘. ก ปัจจัย : ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สีชฺฉนฺติ (ศัพท์ที่มีได้สำเร็จด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้])

- ในอรรถว่า คล้ายเหมือน เป็นต้น เช่น หตฺถิโน อิว หตฺถิกา (ตุ๊กตาช้าง)

๑๙. ตตฺถ ปัจจัย : ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สีชฺฉนฺติ

- ในอรรถว่า จำนวน เช่น ก็ ปริมาณมสฺสาติ กิตฺตํ (มีจำนวนเท่าไร)

๒๐. วณฺตุ ปัจจัย : ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สีชฺฉนฺติ

- ในอรรถว่า จำนวน เช่น ย ปริมาณมสฺสาติ ยาวา (มีจำนวนเท่าใด)

๒๑. มย ปัจจัย : ตปฺปกตฺติวเจเน มโย (ลง มย ปัจจัยในศัพท์ที่แสดงสิ่งที่ถูกกระทำด้วยสิ่งนั้น)

- ในอรรถว่า วิจารณ์ เช่น สุวณฺณสฺส วิกาโร สุวณฺณมโย (รถอันเป็นวิจารณ์แห่งทอง)

ปทฺรปสัถสัถมัญชร

ตัทธตถกัณท

พระพุทธรูปยเระ รจนา

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ

พระคณธสาราภววงศั แปลและอธบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๙๑ ปี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

๘ มกราคม ๒๕๕๔

ปทรูปสิทธิบัญญัติ

คัมภีร์อธิบายปทรูปสิทธิปกครอง เล่ม ๓ [ตัดทอน]

แปลและอธิบาย พระคันธสราภิวังศ์
วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ISBN 978-974-496-340-6

จัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๙๑ ปีของพระธัมมานันทมหาเถระ
อัครมหาบัณฑิต วันที่ ๘ มกราคม ๒๕๕๔

จำนวนพิมพ์ ๕,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม

พระคันธสราภิวังศ์

พิมพ์ที่

ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์

๔๔/๑๓๒ หมู่ ๖ ซ.กำนันแมน ๓๖ ถ.กำนันแมน

แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร

โทรศัพท์/โทรสาร ๐-๒๘๐๒-๐๓๔๔ มือถือ ๐๘๑-๕๖๖-๒๕๔๐

Email : Doramon1914@Yahoo.com